

**MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDADÎ ve HÂLİDÎ
TASAVVUF GELENEĞİNİN TARİHİ
GELİŞİM SÜRECİ**

Abdulcebbar KAVAK

**Doktora Tezi
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
2013**

Her hakkı saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Abdulcebbar KAVAK

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDADÎ ve HÂLİDÎ TASAVVUF
GELENEĞİNİN TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

ERZURUM 2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

27/08/2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDADÎ ve HÂLİDÎ TASAVVUF GELENEĞİNİN TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ” adlı eser-metin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, eser-metin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

27/08/2013

Abdulcebbar KAVAK

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr. Cengiz GÜNDOĞDU danışmanlığında, Abdulcebbar KAVAK tarafından hazırlanan bu çalışma **27 / 08 / 2013** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

İmza:

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Selçuk COŞKUN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof.Dr. M.Zeki İŞCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Fazlı POLAT

İmza:

Jüri Üyesi : Doç.Dr. H. İbrahim ŞİMŞEK

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	1
III. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	2
IV. MEVLÂNÂ HÂLİD'İN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ	11
A. Mevlânâ Hâlid'in Yaşadığı Coğrafya	11
B. Siyasî ve Sosyal Durum	15
C. Dinî ve İlmî Hayat	21
D. Tasavvuf ve Tarîkatlar	24

BİRİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI, HALİFELERİ ve ESERLERİ

1.1. HAYATI.....	31
1.1.1. Doğum Yeri ve Tarihi	31
1.1.2. İsim, Lakap ve Nisbeleri	32
1.1.3. Ailesi	35
1.1.4. Tahsil Hayatı.....	38
1.1.5. Hocaları.....	42
1.1.6. Şahsiyeti.....	52
1.1.6.1. İlmî Şahsiyeti.....	53
1.1.6.2. Edebî Şahsiyeti.....	56
1.1.6.3. Tasavvufî Şahsiyeti.....	58
1.1.7. İrşad Faaliyetleri	85
1.1.8. Eşleri ve Çocukları	101
1.1.9. Vefatı ve Türbesi	102
1.2. HALİFELERİ.....	105

1.3. ESERLERİ	125
1.3.1. Akaidle İlgili Eserleri	126
1.3.2. Hadisle İlgili Eserleri	129
1.3.3. Fıkıhla İlgili Eserleri	131
1.3.4. Tasavvufia İlgili Eserleri	132
1.3.5. Edebiyatla İlgili Eserleri	136

İKİNCİ BÖLÜM

HÂLİDİLİĞİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ

2.1. HÂLİDİLİĞİN DOĞUŞU	141
2.1.1. Nakşbendiye Tarîkatı ve Kolları.....	142
2.2. HÂLİDİLİĞİN YAYILMA SÜRECİ.....	150
2.2.1. Hâlidîliğin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler.....	151
2.2.1.1. Mevlânâ Hâlid'in Karizmatik Şahsiyeti.....	152
2.2.1.2. İlmî ve Tasavvufî Faaliyetlerin Birlikte Yürütülmesi	155
2.2.1.3. Mevlânâ Hâlid'in Halifeleriyle Düzenli İletişimi.....	159
2.2.1.4. Tarîkatın Her Kesimden İnsana Açık Oluşu	162
2.2.1.5. Halife Sayısının Çokluğu	163
2.2.1.6. Halifelerin İlmî ve Tasavvufî Yönden Yetkin Kişiler Olmaları.....	164
2.2.1.7. Tarîkat Erkannâmesine Riâyet Edilmesi	165
2.2.1.8. Tarîkatın Neşri İçin Uygun Bölgelerin Seçimi.....	170
2.2.1.9. Osmanlı Devletinin Tavrı.....	176
2.2.1.10. Ulema ve Sûfî Şahsiyetlerin Mevlânâ Hâlid'e ilgisi.....	179
2.2.1.11. Yerel Yöneticilerin Tavrı	182
2.2.1.12. Nüfuzlu ve Tanınmış Bazı Ailelerin Desteği	185
2.3. MEVLÂNÂ HÂLİD ve HÂLİDİLİĞE KARŞI OLUŞAN MUHÂLEFET	197
2.3.1. Tarîkat İçi Muhalefet.....	202
2.3.2. Tarîkat Dışı Muhalefet.....	211
2.3.2.1. Osmanlı Devletinin Tavrı.....	213
2.3.2.2. Yerel Yöneticilerin Tavrı	218
2.3.2.3. Aşiret Reisleri ve Şahısların Muhâlefeti.....	221
2.4. HÂLİDİLİĞİN YAYILDIĞI MERKEZLER	240

2.4.1. Ortadoğu’da Hâlidîlik.....	241
2.4.1.1. Irak.....	242
2.4.1.2. Türkiye	252
2.4.1.3. İran.....	272
2.4.1.4. Suriye	275
2.4.1.5. Suudi Arabistan	279
2.4.1.6. Mısır	283
2.4.1.7. Filistin	284
2.4.1.8. Lübnan.....	284
2.4.2. Orta Asya’da Hâlidîlik.....	285
2.4.3. Kafkasya’da Hâlidîlik	286
2.4.4. Balkanlar’da Hâlidîlik	288
2.4.5. Uzakdoğu’da Hâlidîlik.....	289
2.5. HÂLİDÎ TEKKELERİ	291
2.5.1. Irak’ta Hâlidî Tekkeleri.....	296
2.5.1.1. Süleymaniye Hâlidî Tekkeleri	297
2.5.1.2. Bağdat Hâlidî Tekkeleri.....	303
2.5.1.3. Erbil Hâlidî Tekkeleri	305
2.5.1.4. İmadiye Hâlidî Tekkeleri	306
2.5.1.5. Kerkük Hâlidî Tekkeleri.....	309
2.5.2. Türkiye’de Hâlidî Tekkeleri.....	310
2.5.2.1. İstanbul Hâlidî Tekkeleri.....	310
2.5.2.2. Hakkari’de Hâlidî Tekkesi.....	322
2.5.2.3. Bitlis’te Hâlidî Tekkeleri.....	324
2.5.2.4. Van’da Hâlidî Tekkeleri	328
2.5.2.5. Erzurum’da Hâlidî Tekkeleri.....	328
2.5.2.6. Erzincan’da Hâlidî Tekkesi	329
2.5.2.7. Elazığ’da Hâlidî Tekkesi	330
2.5.2.8. Adıyaman’da Hâlidî Tekkesi.....	331
2.5.2.9. Siirt’te Hâlidî Tekkesi	332
2.5.2.10. Şırnak’ta Hâlidî Tekkesi.....	333
2.5.2.11. Muş’ta Hâlidî Tekkesi.....	335

2.5.2.12. Afyon'da Hâlidî Tekkesi	336
2.5.2.13. Konya'da Hâlidî Tekkeleri	336
2.5.2.14. Kastamonu'da Hâlidî Tekkesi.....	339
2.5.2.15. Bursa'da Hâlidî Tekkesi	339
2.5.2.16. Rize'de Hâlidî Tekkesi	340
2.5.3. İran'da Hâlidî Tekkeleri.....	341
2.5.3.1. Merivan'da Hâlidî Tekkeleri.....	341
2.5.3.2. Sine'de Hâlidî Tekkeleri	343
2.5.3.3. Mahabat'ta Hâlidî Tekkeleri.....	343
2.5.4. Suriye'de Hâlidî Tekkeleri	344
2.5.4.1. Şam Hâlidî Tekkeleri.....	344
2.5.5. Suudi Arabistan'da Hâlidî Tekkeleri	347
2.5.5.1. Mekke Hâlidî Tekkesi	347
2.5.6. Mısır'da Hâlidî Tekkeleri	348
2.5.6.1. Abbas Hilmi Paşa Dergahı.....	348
2.5.7. Rusya Federasyonun'da Hâlidî Tekkeleri:	348
2.5.7.1. Dağıstan Hâlidî Tekkesi.....	348
2.5.7.2. Çeçenistan Hâlidî Tekkesi	349
2.5.8. Malezya'da Hâlidî Tekkeleri.....	349
2.5.8.1. Pinang Eyaleti Hâlidî Pasantreni	349
2.5.8.2. Lengkat Eyaleti Hâlidî Pasantreni.....	350
2.5.8.3. Johore Eyaleti Hâlidî Pasantreni	350
2.5.8.4. Negeri Sembilan Eyaleti Hâlidî Pasantreni.....	350
2.6. HÂLİDÎLERİN DİĞER TARÎKAT MENSUPLARIYLA MÜNASEBETLERİ.....	350
2.7. HÂLİDÎLERİN YÖNETİCİLERLE MÜNASEBETLERİ	353
2.7.1. Osmanlı Padişahlarıyla Münasebetler	354
2.7.2. Şeyhülislâmlarla Münasebetler.....	359
2.7.3. Bürokrasi Mensupları ile Münasebetler	360
2.8. HÂLİDÎLERİN İLMİ VE EDEBİ FAALİYETLERİ	363
2.9. HÂLİDİLİĞİN SİYASÎ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ	367

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÂLİDÎ TASAVVUF GELENEĞİNİN ESASLARI

3.1. NAZARÎ ESASLAR	373
3.1.1. Şeriat ve Tarîkat.....	373
3.1.2. Nübüvvet-Velâyet	375
3.1.3. Hakikat-i Muhammediyye.....	377
3.1.4. Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Şuhûd	380
3.1.5. Keşf ve Kerâmet	387
3.2. AMELÎ ESASLAR.....	390
3.2.1. Seyr ü Sülûk.....	390
3.3. HÂLİDÎLİKTE ÂDÂP VE ERKÂN	425
3.3.1. Şeyhe Tabiiyyet.....	425
3.3.2. Tarîkata Giriş Âdâbı.....	428
3.3.3. Şeyhlik ve Edepleri.....	433
3.3.4. Mürîdin Riayet Edeceği Edepler	435
3.3.5. Hilâfet Merâsimi.....	442
3.3.6. Tarîkat Kıyâfetleri ve Tekke-Tarîkat Eşyaları	443
3.3.7. Hâlidîlikte Mûsikî.....	444
SONUÇ.....	446
KAYNAKÇA	450
ÖZGEÇMİŞ.....	475

KISALTMALAR DİZİNİ

A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
B.A.E.	: Birleşik Arap Emirlikleri
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ç.Ü.	: Çorum Üniversitesi
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İ.B.Ş.B.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ.H.H.	: İnsan Hak ve Hürriyetleri
İ.L.A.M.	: İlmi Araştırmalar Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nu	: Numara
Sad.	: Sadeleştiren
S.Ü.İ.İ.B.F.	: Samsun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Şerh.	: Şerh eden
TSA	: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi
T.s.	: Tarihsiz
U.Ü.İ.F.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Vd.	: Ve devamı
Vr.	: Varak

ÖZET

DOKTORA TEZİ

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ ve HÂLİDÎ TASAVVUF GELENEĞİNİN TARİHİ
GELİŞİM SÜRECİ

Abdulcebbar KAVAK

Danışman: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

2013, 475 sayfa

Jüri : Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

Prof. Dr. Selçuk COŞKUN

Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN

Prof. Dr. Fazlı POLAT

Doç. Dr. H. İbrahim ŞİMŞEK

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren Müceddidî şeyhi olarak Ortadoğu'da adından en çok bahsedilen mutasavvıf şahsiyetlerden biridir. Kurucusu olduğu Hâlidîlik yarım asır içerisinde Irak, Suriye, İran, Mısır, Anadolu ve Kafkasya bölgesi ile Uzakdoğu'ya kadar yayılma imkanı bulmuştur. XIX. asrın başlarına kadar daha çok Hint alt kıtası ve Asya'da meydana gelen siyasi ve toplumsal hadiselerde etkin rol oynayan Müceddidîlik, Mevlânâ Hâlid'le beraber Ortadoğu'ya açılma fırsatını yakalamıştır.

Hâlidîliğin tekke ve medreseyi birleştiren ve ilmi önceleyen tavrı ilmiye sınıfına mensup pek çok tanınmış şahsiyetin bu tarîkata girmesinde etkili olmuştur. Mevlânâ Hâlid'in karizmatik kişiliğinin yanı sıra yetiştirdiği yüzden fazla halifesinin etkin çalışmaları, Hâlidîliği İslam dünyasının birçok ilim ve kültür merkezinde etkin bir tarikat haline getirmiştir. Başta Mevlânâ Hâlid olmak üzere Hâlidî şeyhlerinin Ehl-i sünnet'e bağlılık ve bidatlerle mücadele hususundaki tavizsiz duruşları ile Müslümanların halifesi sıfatını taşıyan Osmanlı padişahlarına verdikleri destekle ortaya çıkan siyasî tavırları, Hâlidîliğin hem Osmanlı devlet ricali hem de geniş halk kitlelerince hüsn-i kabul görmesini sağlamıştır.

Ortadoğu'da meydana gelen pek çok siyasî ve toplumsal hadiselerde Hâlidî şeyhlerinin doğrudan veya dolaylı müdahil olmaları, Hâlidî tasavvuf geleneğinin bu coğrafyada yayılmasında etkili olmuştur. Şia ve Vehhabiliğin karşısında yer alan bu hareket iki asırdan beri Irak, İran, Kafkasya ve Anadolu'da gelişen ve bu bölgelerin kaderini etkileyen pek çok olay karşısında organize olmuş, Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya kadar geniş bir alanda faaliyetlerini sürdürmüştür ve hala da sürdürmektedir.

Anahtar Kelimler: Mevlânâ Hâlid, Nakşibendîlik, Halidî Tasavvuf Geleneği, XIX. Yüzyıl

ABSTRACT

DISSERTATION

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDADÎ AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE
MYSTIC TRADITION OF HÂLİDÎ

Abdulcebbar KAVAK

Advisor: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

2013, 475 Pages

Jury: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
 Prof. Dr. Selçuk COŞKUN
 Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN
 Prof. Dr. Fazlı POLAT
 Assoc. Prof. Dr. H. İbrahim ŞİMŞEK

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî is one of the mystics most commonly mentioned in the Middle East as the Islamic high scholar of the century as of the first quarter of the 19th century. As a kind of sect, *Halidilik* established by him found its way as far as Iraq, Syria, Iran, Egypt, Anatolia, Caucasia and the Far East. Islamic high scholarship which played an active role in social and political events in Indian sub continent and Asia until the beginning of the 19th century took the opportunity to spread to the Middle East thanks to Mevlana Halid.

It combined Islamic monastery and madrasah and prioritized the learning, which influenced a great many well-known religious scholars to become a member of this sect. Mevlana Halidi had a charismatic personality and trained more than one hundred caliphs who carried out effective works, which made the *halidilik* an effective sect in a number of learning and culture centres of the Islamic World. Mevlana Halid and Halidi sheikhs' loyalty to Islam the Sunnis and their strict attitude in struggling the innovations, and their support for the Ottoman Sultans who had the title of caliph of the Muslims led it to be given a warm welcome both by the dignitaries of the Ottoman Empire and a larger public.

Halidi sheikhs played direct or indirect roles in many political and social events in the Middle East, which caused the *Halidi* mystic tradition to spread the region. This movement which is opposed to Shia and Vehhabilik- a sect other than one of the four right sects- became organized in many events occurring in Iraq, Iran, Caucasia and Anatolia for two centuries, influencing the fate of these regions. It carried out its activities in a large geography from the Middle East to the Far East, and it still does.

Keyword : Mevlânâ Khâlid, Naqshbandiyya, Khâlidî mystic tradition, 19th century

ÖNSÖZ

Tasavvuf İslâmî ilimler içinde geç teşekkül eden bir disiplin olmasına rağmen toplum hayatında çok hızlı bir şekilde kendine yer edinmiştir. Medreselerin itikadî, siyasî ve amelî mezhep tercihlerine göre farklı eğitim verdikleri bir ortamda, tasavvufî eğitim veren tarikatlar farklı mezhep ve siyasî temayüllere sahip Müslümanları aynı çatı altında toplayabilmişlerdir. Bu yönüyle bakıldığında tasavvufun birleştirici ve kaynaştırıcı özelliği ön plana çıkmaktadır.

Ortadoğu'da Miladî XIII. ve XIV. asırlarda gittikçe yaygınlaşan Kâdiriyye, Rufâ'îyye, Sühreverdiyye gibi tarikatlara, XIV. asırda Orta Asya menşe'li Nakşbendiyye tarikatı da eklenmiştir. Bu tarikatlar sadece tekkelerde tasavvufî eğitim ve zikirle meşgul olmamış, zamanla toplumsal olaylara da müdâhil olmaya başlamışlardır. Bu tarikatlar içinde Nakşbendiyye XVI. asırdan itibaren Orta Asya ve Hindistan bölgelerinden başlamak üzere geniş bir coğrafyaya ulaşma imkânı bulmuştur. Özellikle XVII. asrın başlarında İmam-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)'nin sünnetin ihyası ve İslâm kültürünün bozuk fikir ve düşüncelerden korunması için başlattığı hareket, İslâm dünyasının dikkatlerini bu tarıkata çekmiştir. Daha sonra Müceddidiyye ismini alan bu kolun şeyhleri Sirhindî'nin vefatından sonra da onun belirlediği esaslar muvacehesinde Nakşbendî-Müceddidîliği bulundukları bölgelerde yaymaya çalışmışlardır.

XIX. asrın başlarında Nakşbendî-Müceddidî silsilesine mensup bir şeyh olan Hâlid-i Bağdadî (ö.1242/1827) Müceddidîliğin tüm Ortadoğu'ya yayılmasını sağlamıştır. Mevlânâ Hâlid ve halifeleri sayesinde Ortadoğu'nun birçok bölgesinde yayılma imkânı bulan Hâlidîlik klasik tarikat anlayışının dışına çıkarak toplumu değiştiren ve dönüştüren bir aktör hâline gelmiştir. Bu konuyla Hâlidîlik tasavvufî etkinliklerinin yanında Ortadoğu'da gündemi etkilemeyi başarmıştır.

Tasavvufî bir hareket olan Hâlidîlikteki bu dinamizmi anlamanın ve doğuşunu hazırlayan faktörler ile tasavvuf geleneğini oluşturan ana unsurları bilmenin önemi ortadadır. Bununla beraber Hâlidîliğin tarihi gelişim sürecindeki parametrelerin iyi tespit edilmesi bu hareketin Ortadoğu'da meydana getirdiği tasavvufî ve toplumsal değişime ışık tutacaktır.

Çalışmamız giriş ve üç bölüm'den oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı ve önemi belirtilmiş, kaynakları tartışılmış ve Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı coğrafya ile Hâlidîliğin doğduğu ortam siyasî, sosyal, ilmî ve tasavvufî açıdan incelenmeye gayret edilmiştir. Birinci bölümde Mevlânâ Hâlid'in hayatı, halifeleri ve eserleri üzerinde durulmuştur. Hayatı kısmında, ailesi ve tahsil hayatının yanı sıra ilmî, edebî ve tasavvufî şahsiyeti araştırılmış, irşad faaliyetlerine değinilmiş, evliliği ve çocukları ile vefatı ve türbesinden bahsedilmiştir. Halifeleri kısmında öncelikle silsile oluşturmayı başarmış büyük halifeleri ile tanınmış diğer bazı halifelerine değinilmiş, geriye kalan halifelerinin ise sadece isimleri zikredilmiştir. Eserleri kısmında ise onun akaid, hadis, fıkıh, tasavvuf ve edebiyat alanlarında Arapça, Farsça ve Kürtçe olarak kaleme aldığı eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Hâlidîliğin doğuşu ve tarihi gelişim süreci başlığı altında; Hâlidîliğin ortaya çıkışı ve yayılmasında etkili olan faktörler araştırılmıştır. Hâlidîliğe karşı oluşan muhâlefetin sebep ve tarafları tartışılmış, tarîkatın yayıldığı merkezler ile Hâlidî tekkeleri incelenmiştir. Yine Hâlidîlerin yöneticilerle münâsebetleri araştırılmış, Hâlidîlerin ilmî ve edebî faaliyetleriyle, tarîkatın bölgesel tesirlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Hâlidî tasavvuf geleneğinde nazari ve ameli esaslara değinilmiş, özellikle vahdet-i vücûd, keşf ve kerâmet gibi konularda Hâlidî şeyhlerinin farklı düşünceleri irdelenmiştir. Yine Hâlidîliğin âdâb ve erkanı üzerinde durulmuş ve yeni bakış açıları ile farklı uygulamaları sorgulanmıştır.

Araştırmam sırasında bilgi ve rehberliği ile bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Cengiz Gündoğdu'ya, görüş ve tavsiyelerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek'e, Irak'ta bilgi ve belgelerin temini hususunda yardımlarını esirgemeyen Tahsin İbrahim Duskî, Muhammed Ali Karadâğî ve Süleymaniye şehrinde bulunan Bingeyi Jîn Kütüphanesi yetkililerine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Tarîkatlar, sadece tasavvuf alanında değil, farklı toplumsal alanlarda da hizmet vermiş fonksiyonel kurumlardır. Bu açıdan bakıldığında Nakşbendî-Müceddidîliğin, İslâm âleminde siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda bir hareketlilik meydana getirdiği bilinmektedir. XVII. ve XVIII. asırlarda Hindistan sınırlarını aşarak Anadolu başta olmak üzere Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde etkili olmaya başlayan Müceddidîliğin önde gelen simalarından biri olan Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî, mensup olduğu bu tasavvufî geleneği yetiştirdiği halifeleriyle XIX. asra taşımayı başarmıştır.

Bu çalışmamız Mevlânâ Hâlid ile onun ismine nispetle Hâlidîlik olarak anılan tasavvufî hareketin ilk ortaya çıktığı Irak'ın Musul vilayetinin Süleymaniye Sancağı ile sonradan yayıldığı bölgelerde meydana getirdiği tasavvufî ve toplumsal değişim ve gelişim sürecini konu edinmektedir.

Ortaya çıktığı yıllardan itibaren Osmanlı devlet ricalinin dikkatlerini celbeden ve ilmiye sınıfına mensup çok sayıda kişinin kendisine intisap ettiği Mevlânâ Hâlid, başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere geniş bir alanda toplumun hüsn-i kabulüne mazhar olmuştur. Kendisi ve yetiştirdiği çok sayıda halifesinin farklı bölgelerde meydana getirdikleri ilmî ve tasavvufî hareketlilik Hâlidîliği gündemde tutmuştur. Bu açıdan çalışmamız Ortadoğu'da özellikle XIX. asırda meydana gelen pek çok toplumsal ve siyasi olayda adından bahsedilen Hâlidîliğin tasavvufî referansları ile başta Mevlânâ Hâlid olmak üzere Hâlidîliğe mensup olanların bu süreçteki etki ve katkılarının tespitini amaçlamaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Mevlânâ Hâlid ve onun takipçileri olan Hâlidîler XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren Ortadoğu'nun birçok bölgesinde yaşanan toplumsal sorunlara getirdikleri çözüm önerileriyle halkın beğenisini kazanmışlardır. Temsil ettikleri tasavvufî geleneği ihmal etmeden yaşanan toplumsal buhranlara çare üretmede öncü rol oynayan Hâlidîler bir süre sonra bulundukları bölgelerin dinî ve idarî açıdan doğal liderleri olmuşlardır.

Hâlidîlik Irak başta olmak üzere Suriye, İran, Mısır, Malezya ve Endonezya gibi ülkelerle Kafkasya bölgesi ve Anadolu'da etkili olmuş ve yayılmıştır. Anadolu'ya girişi İstanbul, Hakkâri, Cizre, Diyarbakır, Urfa, Erzurum, Konya gibi merkezlerden gerçekleşmiştir.

Hâlidî tasavvuf geleneğinin önemi birkaç sebebe dayanır. Bunlardan ilki Hâlidîliğin Müceddidiyyenin devamı olarak siyasilere yakın duruşu ve onlarla ilişkileri kesmemesidir. Temelinde siyasilerin yönlendirilmesi ve yönettikleri toplumun dönüştürülmesinin hedeflendiği bu ilişkilerde, genel olarak izledikleri tutum ve siyasilerin güdümüne girip girmedikleri hususunun tespiti ve ortaya çıkarılması araştırmamız açısından önem arz etmektedir.

Araştırmamızı önemli kılan başka bir özellik ise bu hareketin ilim ve tasavvufu aynı çatı altında bir arada götürmek suretiyle zülcenaheyn şahsiyetler yetiştirmeyi hedeflemesidir. Bu amaçla medrese-tekke uygulamasına gidilmiştir.

Bir diğer özelliği ise İslâm birliğini sağlayacak bir liderin(halifenin) etrafında toplanılması gerektiğini savunmalarıdır. Nitekim Mevlânâ Hâlid'in Müslümanların halifesi sıfatıyla Osmanlı padişahlarına verdiği desteğin temelinde bu düşüncenin yattığı mektuplarından anlaşılmaktadır.

Mevlânâ Hâlid henüz hayatta iken temsil ettiği Nakşbendî tarîkatı ve uyguladığı tasavvufî terbiye usulü bazı tarîkat mensupları tarafından tartışılmış onun hem lehine hem de aleyhine kitaplar yazılmıştır. Böylece XIX. asrın ilk çeyreğinde Mevlânâ Hâlid'in etrafında önemli bir tasavvufî hareketlilik oluşmuştur. Hâlidîliğin ortaya çıkışı ve gelişim süreci ile getirdiği yenilik ve yöntemlerini ortaya koymanın tasavvuf tarihi açısından önemi aşîkârdır.

III. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mevlâna Hâlid'in hayatı ve Hâlidîlik hususunda ilk baktığımız kaynaklar doğal olarak onun kendi eserleri ile henüz hayatta iken şahsı ve tarîkatı hakkında yapılmış çalışmalar olmuştur. Mevlânâ Hâlid'in kendi eserlerine birinci bölümde değinilecektir. Fakat burada Onun mektûbâtının, tarîkat geleneğinin yanı sıra hayatıyla ilgili önemli bazı bilgileri ihtiva ettiğini belirtmek gerekir.

Aşağıdaki çalışmaların büyük bir kısmı, Hâlidîliğin doğuş döneminde yazılmış olmaları münâsebetiyle önem arz etmektedir. Ayrıca eserlerde Mevlânâ Hâlid ve Hâlidî halifeleri hakkında verilen detaylı biyografik bilgiler ile Nakşbendî tarîkatının bir şubesi olarak Hâlidîliğin benzer ve farklı özelliklerinden, âdâb ve erkanından bahseden kaynak eserler olmaları yönüyle de ehemmiyete haizdirler. Diğer yandan bu kaynak eserlerin bir kısmının ilk defa bu araştırmamızda yer alıyor olması da önemlidir.

1. Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid

Mevlânâ Hâlid'in mensuplarından Osman b. Sind el-Vâilî en-Necdî'nin (ö.1248/1833) telif ettiği bu eser Mevlânâ Hâlid henüz hayatta iken onun hakkında telif edilen ilk eserlerden biridir. 1234/1819 tarihinde yazılan bu eserin diğer bir özelliği makâmat tarzında kaleme alınması ve edebî açıdan da değerli bir mensûr yapıt oluşudur.

Mevlânâ Hâlid'in ilmî ve tasavvufî hayatını edebî bir tarzda ele alan en-Necdî, onun hayatındaki önemli dönüm noktalarına işaret ederek bunları genişçe açıklamıştır.

Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik üzerinde yapılan ilmî ve akademik çalışmalara kaynaklık etmesi açısından önemli bir eserdir. Bu eser hicri 1313 tarihinde Mısır İlmiye Matbaasında neşredilmiş olup 118 sayfadan oluşmaktadır.

2. el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbi't-tarîkati'n-Nakşbendiyye ve'l-behçeti'l-Hâlidîyye

Muhammed b. Süleyman b. Murad b. Abdirrahman el-Ubeydî el-Hanefî el-Bağdadî'nin (ö.?) 1236/1821 tarihinde telif ettiği bu eser Mevlânâ Hâlid'den bahseden ilk kaynaklar arasında yer alır. Muhammed b. Abdillâh el-Hânî (ö.1279/1862), *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'-'aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye* adlı eserinde, Bağdadî'nin bu eserinin bizzat Mevlânâ Hâlid'in dikte ettiği bilgilerden oluştuğunu ifade etmekte ve eseri övmektedir.

Bağdadî'nin bu eserinde Hâlidî tasavvuf geleneğini oluşturan temel prensiplerin yanında Mevlânâ Hâlid'in vefatı, tanınmış bazı halifeleri ve önemli bazı gelişmelere de değinilmiştir. Mevlânâ Hâlid'in vefatı ve sonrasında meydana gelen olaylar Muhammed Es'ad Sahib tarafından bu esere eklenmiştir.

Bağdadî'nin bu eseri, Osman b. Sind en-Necdî'nin hicri 1313/1895 tarihinde Mısır İlmiye matbaasında basılan “*Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid*” adlı eserinin kenarında yer almaktadır. 1895 tarihli baskının 66. sayfasından itibaren Muhammed Es'ad Sahib'in (ö.1347/1928) yaptığı ekleme yer almaktadır. Sahib, bu bölümde Mevlânâ Hâlid'in bazı halifeleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Bağdadî'nin bu eseri 1986 yılında Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin “*es-Sa'âdetu'l-ebediyye fîmâ câe bihi'n-Nakşebendiyye*” adlı eseriyle birlikte Hakikat Kitabevi'nde neşredilmiştir.

3. el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtü'l-fukarâi's-sûfiyye

Kadirî tarîkatı şeyhi seyyid Nureddin b. Abdilcebbar el-Birifkanî'ye (ö.1268/1852) ait olan bu eser, Hâlidîliğin doğuş dönemindeki olaylara ışık tutması açısından son derece önemli bir çalışmadır. Birifkanî sekiz yılda yazdığı bu eserine 1230/1815 yılında başlamış ve 1238/1822 yılında tamamlamıştır.

Giriş, dokuz Bölüm ve Sonuç'tan oluşan eserin Giriş kısmında Mevlânâ Hâlid ve onun ilk halifelerinden Abdülvehhab es-Sûsî (ö.?), tasavvufun bilinen usul ve esaslarına uymadıkları gerekçesiyle sert bir dille eleştirilmiştir. Kitabın diğer bölümlerinde ise gerçek bir tasavvufî hayat ve sûfî için gerekli olan hususlar anlatılmıştır.

Birifkanî'nin bu eseri Vahidüddin b. Kutbiddin Nûrî el-Birifkanî tarafından tahkik edilmiş ve 1986 yılında Erbil'de Matbaatu's-sekâfe ve's-şebâb'da neşredilmiştir. Eserin elimizde bulunan matbu nüshası 416 sayfadan ibarettir.

4. Def'u'z-zelûm ani'l-vukû'i fî ırzî hâza'l-mazlûm

Muhammed Emîn b. Ali es-Süveydî'nin (ö.1246/1831) kaleme aldığı bu eser, Musul valilerinden Süleyman Paşa'nın oğlu Ebû Said Osman el-Hayâî'nin (ö.1245/1829) Mevlânâ Hâlid'i karalamak için yazdığı “*Dînu'llahi'l-gâlib alâ külli münkirin mubtedi'in kâzib*” adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır. Hayâî'nin bu eserinin, Şeyh Ma'rûf'un Bağdat valisi Said Paşa'ya gönderdiği “*Tahrîru'l-hitâb fî'r-reddi alâ Hâlidî'l-kezzâb*” adlı risalesinin şerhi olması ve eserde ileri sürülen ithamlara Süveydî'nin verdiği cevaplar tezimiz açısından oldukça önem arz etmektedir.

Muhammed Emin es-Süveydî bu eserini 1237/1821 tarihinde tamamlamıştır.

5. el-Feyzü'l-vârid alâ ravz-ı mersiyesi Mevlânâ Hâlid

Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Mahmûd Şihâbüddin el-Âlûsî'nin (ö.1270/1854) bu eseri, Bağdat'ın tanınmış ediplerinden Muhammed Cevad es-Siyahpûş'un (ö.1247/1831) Mevlânâ Hâlid için kaleme aldığı mersiye'nin şerhinden ibarettir. Eserin başında Mevlânâ Hâlid hakkında verilen bilgiler ile şerhte yer alan Nakşbendî tarikatının usul ve uygulamaları ve Mevlânâ Hâlid'in hayatı ve tasavvufî yönüyle ilgili yapılan kısa açıklamalar önemlidir.

Âlûsî bu eserini 1245/1829 yılında tamamlamıştır. Eser 1278/1861 tarihinde Mısır'da Kesteliyye Matbaası'nda basılmıştır. Bu eser Şeyh Ahmed Ferid el-Mizyadî tarafından kitabın başında Mevlânâ Hâlid ve Şihâbüddin el-Âlûsî hakkında kısa bilgiler de verilerek yeniden hazırlanmış ve 2011 yılında Beyrut'ta Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye'de neşredilmiştir.

6. Sellü'l-hisâmi'l-Hindî li nusreti Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî

Bu eser, "İbn Âbidîn" adıyla meşhur Hanefî fıkıhçısı Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz (ö.1252/1836) tarafından yazılmıştır.

Şam'da Mevlânâ Hâlid'in ilmî ve tasavvufî birikiminden faydalanan âlimlerden biri olan İbn Âbidîn bu eseri, Mevlânâ Hâlid'e karşı bir risale kaleme alan ve onu cinlerle ilişki kurmakla itham eden Hâlidî halifesi Abdülvehhab es-Sûsî'ye cevaben yazmıştır. İbn Âbidîn, şeyhi Mevlânâ Hâlid hayattayken başladığı bu risaleyi, ancak onun vefatından sonra tamamlayabilmiştir. Veli, kerâmet, cinler ve Mevlânâ Hâlid hakkında bilgiler sunulan eserin sonunda Mevlânâ Hâlid için kaleme alınan mersiyeler yer almaktadır.

Eser ilk olarak 1301/1884 tarihinde Dımaşk'ta Maarif matbaasında basılmıştır. "*Mecmû'atu resâil-i İbn Âbidîn*" adlı eserin ikinci cildinde 47 sayfa olarak yer alan bu eser, son olarak Irak'ın Süleymaniye kentinde düzenlenen uluslararası Mevlânâ Hâlid Sempozyumu için 2009 yılında Erbil'de Ârâs Yayınevi tarafından yeniden düzenlenerek 79 sayfa halinde neşredilmiştir.

7. Riyâzü'l-muštâkîn fî menâkıb-i Mevlânâ Hâlid Ziyâiddîn

Bu eser Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî'nin (ö.1283/1866) özel kâtibi olan Molla Hamid b. Ali el-Bîsârânî (ö.1312/1894) tarafından telif edilmiştir. Mevlânâ Hâlid ve onun Süleymaniye'li ilk halifesi Şeyh Osman Siracüddin hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Farsça olarak kaleme alınan bu eser bir Giriş, üç Bölüm ve bir Hatimedden oluşmaktadır. Birinci Bölümde Mevlânâ Hâlid'in hayatı hakkında oldukça geniş ve önemli bilgiler verilmiştir. İkinci Bölümde Mevlânâ Hâlid'in halifesi Şeyh Osman Siracüddin ve irşad faaliyetleri hakkında geniş malumat verilmiştir. Üçüncü Bölümde ise genel olarak tasavvuf ve tarikatlar hakkında bilgi verilmektedir.

Henüz matbu hale getirilmemiş olan bu önemli eserin yazma nüshalarından birinin fotokopisini 2011 yılındaki Irak ziyaretimiz sırasında, Süleymaniye'li araştırmacı yazar Muhammed Ali Karadâğî'den temin ettik. Elimizdeki yazma nüsha fotokopisi 504 sayfadan oluşmaktadır.

8. el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'l-'aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye

Nakşbendî-Hâlidî kolunun âdâb ve usullerinin ilk defa tafsilatlı olarak ele alındığı bu eser Muhammed b. Abdillâh el-Hânî tarafından kaleme alınmıştır. el-Hânî, Mevlânâ Hâlid'in Şam'a yerleşmesinden sonra kendisine intisap etmiş ve hilafet almıştır.

Hânî bu eseri 1253/1837 tarihinde tamamlamıştır. Eserini Mukaddime, Kitabu'l-âdâb, Kitâbu'l-ezkâr ve Hatime olarak dört bölüm halinde düzenlemiştir. Hatimeyi de kendi içinde üç bölüme ayırmış ve birinci bölümde Şah-ı Nakşibend, ikinci bölümde İmâm-ı Rabbânî ve üçüncü bölümde de Mevlânâ Hâlid'den bahsetmiştir.

Bu eser ilk olarak Hacı Ahmed Talat Paşa tarafından 1303/1885 yılında Kahire'de Muhammed Mustafa ve Meymene matbaalarında bastırılmıştır. Bilahare 1319/1901 tarihinde tekrar basımı yapılan eser, Abdulkadir Akçiçek tarafından 1976 yılında Türkçe'ye terceme edilmiştir. Ali Hüsrevoğlu tarafından yeniden terceme edilen ve Nakşbendî meşayihinin biyografilerinin de eklendiği eser, bu yeni haliyle 1985 yılında Erkam yayınları arasında *Âdâb* adıyla neşredilmiştir. Esere yapılan ekleme bölümde Mevlânâ Hâlid hakkında verilen bazı bilgilerde ciddi hatalar bulunmaktadır.

Hânî'nin bu eseri en son Siraceddin Önlüer tarafından “*Behçetü's-seniyye*” adıyla Türkçe'ye terceme edilmiştir. Eser 2011 yılında İstanbul'da Semerkand Yayınları arasında neşredilmiştir.

9. el-Hadâikü'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşbendiyye

Şam'daki Hâlidî halifelerinden Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin (ö.1315/1897) telif ettiği bu eserde Nakşbendî-Hâlidî kolunun Şam'daki halifelerinden Muhammed b. Muhammed el-Hânî'ye (ö.1316/1898) kadar Hâlidî silsilesi sayılmakta ve özellikle Mevlânâ Hâlid ve sonrası Şam'da tanınmış bazı şahsiyetler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Eser hicri 1306 tarihinde tamamlanan eser Matbaa-i Âmire'de 1308 tarihinde basılmış ve müellifin kısa hayatı da eserin sonuna eklenmiştir. Daha sonra tıpkıbasımları yapılan eser Abdulkadir Akçiçek tarafından terceme edilerek 1986 yılında Rehber Yayıncılık tarafından neşredilmiştir. Eser, Erbil'de 2009 yılında yeniden düzenlenerek 400 sayfa halinde Ârâs Yayınevi tarafından neşredilmiştir. Bu eser son olarak Mehmet Emin Fidan'ın tercemesiyle 2011 yılında İstanbul'da Semerkand Yayınları tarafından basılmıştır.

10. el-Mecdü't-tâlid fî menâkıb-i hazret-i Mevlânâ Hâlid

İbrahim Fasîh b. Sibgatullah Haydarî (ö.1299/1882) tarafından kaleme alınan bu eser, Bağdat'lı olup çocukluğundan itibaren Mevlânâ Hâlid ve onun büyük halifeleriyle aynı ortamları paylaşmış, bu nedenle onlar hakkında oldukça geniş bir malumata sahip olan birisi tarafından yazılmış olması bakımından önemlidir.

Haydarî bu eserini bir Mukaddime, iki Bölüm ve Hatimeden oluşturmuştur. Eserin mukaddimesinde verilen Nakşbendî-Hâlidî tarîkat adabını Birinci Bölümde Mevlânâ Hâlid'in menkıbevî hayatı, halifeleri ve tarîkat silsilesi takip etmektedir. Haydarî, İkinci Bölümde Mevlânâ Hâlid'e intisap eden ulema ile ileri gelen bazı devlet erkânının tarîkatla ilişkilerine değinilmiştir. Hatime kısmında ise Mevlânâ Hâlid'in Şah Abdullah Dihlevî'den (ö.1240/1824) icâzetini aldığı tarîkat silsileleri ile ilim icâzeti ve Hâlidîyye tarîkatında okunan evrad ve dualara yer verilmiştir.

İlk olarak 1292/1875 tarihinde 80 sayfa olarak İstanbul'da Matbaa-i Amire'de bastırılan bu eser, *Mecd-i Tâlid Tercemesi* adıyla Mahmud Hamdi tarafından

Osmanlıca'ya terceme edilmiştir. Yakup Çiçek tarafından günümüz Türkçe'sine çevirilen eser, 1987 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Bilahare Süleyman Kuku, eserin önemli bir kısmını *Ziyaeddin Mevlânâ Hâlid* adlı kitabının içerisine almış ve bu haliyle 2008 yılında İstanbul'da Damra yayınları'nda neşredilmiştir. Haydarî'nin bu eseri en son Eser Sazak'ın tercemesiyle 2011 yılında İstanbul'da Semerkand yayınları'nda neşredilmiştir.

11. Menâkıb-ı şemsi'ş-şumûs der hakk-ı hazret-i Mevlânâ Hâlidî'l-'arûs

Hâlidîyye mensuplarından Hacı Hasan Şükrü (ö.?)'ye ait olan bu eser Osmanlıca olarak kaleme alınmıştır.

Şükrü'nün bu eserinde Mevlânâ Hâlid ve halifeleri hakkında verdiği bilgilerle özellikle Konya başta olmak üzere İç Anadolu bölgesinde etkili olan Muhammed Kudsî Bozkırî (ö.1269/1852) ve halifelerinden genişçe bahsetmesi bakımından önemlidir.

Müellif eserini Giriş ve iki ana Bölüm halinde düzenlemiştir. Girişte Mevlânâ Hâlid'in hayatı yer yer menkıbe tarzında anlatılmış, Nakşbendî tarikat silsilesinin ardından eserlerine yer verilmiş ve aile efradı ve çocuklarından bahsedilmiştir. Birinci Bölümde kerametleri, bazı halifeleri ve vasiyetinden bahsettikten sonra sayfa 98'den itibaren özellikle Muhammed Kudsî Bozkırî ve halifeleri ile önemli bazı âlim şahsiyetlere yer verilmiştir. Eserin sonunda Keçecizâde İzzet Molla'nın Mevlânâ Hâlid'e yazdığı methiye bulunmaktadır.

Bu eser 1302/1884 tarihinde İstanbul'da Mahmud Bey matbaasında basılmış olup 149 sayfadan ibarettir. Eserin Yakup Çiçek tarafından yapılan tercemesi 1987 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Bu eser en son “*Güneşler Güneşi Şemsü'ş-şumûs*” adıyla Eser Sazak'ın sadeleştirmesiyle İstanbul'da 2012 tarihinde Semerkand Yayınları'nda neşredilmiştir.

12. Buğyetü'l-vâcid fî mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid

Muhammed Es'ad Sahib'in (ö.1347/1928) telif ettiği bu eser, Mevlânâ Hâlid'in halifeleri, mensupları ve bazı devlet adamlarına gönderdiği mektuplarını içermektedir. Bu mektuplar, Mevlânâ Hâlid'in ilmî ve tasavvufî yönlerinin yanı sıra tarikatıyla ilgili plan ve stratejilerini de gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Tahminen üç yüz civarında olan Arapça ve Farsça mektupları içerisinde 106 mektubunu içeren bu

çalışmada, başta râbîta olmak üzere Mevlânâ Hâlid'in farklı konularda kaleme aldığı bazı risâlelerin de yer alması, eserin araştırmacılara kolaylık sağlayan bir yönüdür.

Sahib, eserin sonunda allâme Yahya Mizûrî'nin (ö.1252/1836) seyyid Mar'ûf el-Berzencî'ye (ö.1254/1839) yazdığı yedi mektuba da yer vermiştir. Dönemin saygın ve tanınmış âlimlerinden olan Mizûrî'nin mektuplarında değindiği konular ve değerlendirmeleri tezimiz açısından önem arz etmektedir.

Muhammed Sahib'in bu eseri 1334/1915 yılında kendisinin gözetiminde Şam'da basılmıştır. 319 sayfadan oluşan esere sonradan 42 sayfalık bir ekleme yapılmıştır.

Dilaver Selvi ve Kemal Yıldız tarafından Türkçe'ye terceme edilen ve 2000 yılında Sey-Taç Yayınları tarafından neşredilen eser 407 sayfadan oluşmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in Mektûbâtı üzerine son yıllarda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri Mevlânâ Hâlid'in Arapça mektuplarını Kürtçe'ye çeviren İbrahim Fettah'ın "*Nâme Arabiyekân-i Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî*" adlı eseridir. Bu eser 2009 yılında Ârâs Yayınları arasında çıkmıştır. İkincisi ise Mevlânâ Hâlid'in Farsça mektuplarını Kürtçe'ye tahkik ederek çeviren Sabah Berzencî'nin *Mektûbât* adlı eseridir. Bu eser de yine 2009 yılında Ârâs Yayınevi tarafından neşredilmiştir.

13. Nûru'l-hidâye ve'l-'irfân fî sırri'r-râbîta ve't-teveccüh ve hatmi'l-hâcegân

Muhammed Es'ad Sahib'in bu eseri Hâlidî tasavvuf geleneğindeki ana prensipler arasında yer alan rabîta, teveccüh ve hatm-i hâcegân ile bunların şartları ve uygulanışını anlatan önemli bir eserdir.

Sahib'in 1305/1887 tarihinde tamamladığı bu eser 1311/1893 tarihinde 92 sayfa olarak Kahire'de neşredilmiştir.

14. el-Fuyûzâtü'l-Hâlidîyye ve'l-menâkıbu's-sâhibiyye

Es'ad Sahib'in 1311/1893 tarihinde Kahire'de neşredilen *Nûru'l-hidâyeti ve'l-'irfân fî sırri'r-râbîtetü ve't-teveccühi ve hatmi'l-hâcegân* adlı eserinin kenarında yer alan bu eseri, bazı tasavvufî istilahlar ile manevi haller ve *Nûru'l-hidâye* adlı eserinde geçen hatm-i hâcegân gibi uygulamaların detaylı anlatımından oluşmaktadır. Kitabın

sonuna doğru Nakşbendî silsilesi ve farklı dönemlerde aldığı isimler üzerinde de durulmuştur.

Es'ad Sahib bu eserini 1306/1888 tarihinde Şam'da Süleymaniye Tekkesi'nde tamamlamıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz ilk dönem kaynaklarının dışında, onlardan istifade edilerek Mevlânâ Hâlid ve Hâlidî halifelerinden kısmen bahseden tarihî ve biyografik başka eserlerde bulunmaktadır.¹

Son yarım asırlık dönemde Nakşbendî tarîkatı ile bu tarîkatın bir şubesi olan Hâlidîlik üzerine oldukça fazla araştırma ve inceleme yapılması dikkate şayandır. Ortadoğu'dan sonra Avrupa'da da son çeyrek asırdır tasavvufî hareketlerin araştırılmasına hız verilmesi gözden kaçmamaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı doktora tezi olarak hazırlanan akademik çalışmalardan oluşmaktadır.²

15. Arşiv belgeleri

Araştırmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi'nde bulunan resmî bazı vesikalardan da istifade edilmiştir. Bu arşiv belgeleri, Hâlidîliğin doğuş döneminde Mevlânâ Hâlid ve halifeleri hakkında içerdikleri bilgilerin yanı sıra Mevlânâ Hâlid sonrası meydana gelen tasavvufî ve diğer toplumsal olaylar hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Irak'ın Erbil ve Süleymaniye kentlerinde bulunan Hâlidî tekkeleri ve kütüphanelerinden temin ettiğimiz bazı eserlerden de istifade edilmiştir. Irak'ın

¹ Mevlânâ Hâlid ve Hâlidî halifelerinden kısmen bahseden tarihî ve biyografik diğer eserler için bk. Şemseddin Sami'nin *Kâmûsu'l- A'lâm*, Bursalı Muhammed Tahir'in, *Osmanlı Müellifleri*, İsmail Paşa Bağdâdî'nin, *Hedyyetü'l- 'ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ*, Harîrizâde M. Kemaleddin Efendi'nin *Tibyânü vesâilü'l-hakâik fî beyân-ı selâsili't-tarâik*, Abdürrezzak el-Beytâr'ın *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlise 'aşer*, Muhammed Murad b. Abdillâh el-Kâzânî'nin *en-Nefâisü's-sânihât fî tezyîli'l-bâkiyâtü's-sâlihât*, Ömer Rıza Kühhâlâ'nin *Mu'cemü'l-müellifin terâcumu musannifi'l-kütübü'l-'Arabîyye*, Abdülkerim Müderris'in *'Ulemâuna fî hidmeti'l-ilmi ve'd-dîn*, Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması*.

² Nakşbendîlik ve Hâlidîlik üzerine yapılan akademik ve diğer çalışmalar için bk. Kasım Kufralı, *Nakşibendîliğin Kuruluş ve Yayılışı* (Doktora tezi), Abdülkerim Müderris, *Yâd-ı Merdân*, İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddîn, Zamânı, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı* (Doktora tezi), Mihindoht Mu'temedî, *Nakşî ez Mevlânâ Hâlid Nakşbendî ve Pîrân-ı Tarikat-ı O*, Cevad Faki Ali el-Çûmhaydarî, *Eş-Şeyh Hâlid en-Nakşbendî ve menhecuhu fî't-tasavvuf* (Doktora tezi), Halkawt Hakîm, *La confrerie des Naqshabandi au Kurdistan au XIX. Siecle* (Doktora tezi), Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî (Hayatı, Eserleri, Halifeleri)* ve *Anadolu'da Hâlidîlik* (Doktora tezi), Sean Ezra Foley, *Shaykh Khâlid and The Naqshbandiyya-Khâlidîyya 1776-2005* (Doktora tezi).

Süleymaniye kenti ile Halepçe ve Karadağ kasabalarında yaşayan bazı Hâlidî mensupları ile Türkiye’de yaşayan bazı Hâlidî mensuplarının özel arşivleri ve şifahi olarak verdikleri bilgilerden de yararlanılmıştır.

IV. MEVLÂNÂ HÂLİD’İN YAŞADIĞI ASRA GENEL BİR BAKIŞ

A. Mevlânâ Hâlid’in Yaşadığı Coğrafya

Mevlânâ Hâlid, Irak toprakları içerisinde günümüzde Süleymaniye³ olarak adlandırılan eskiden ise Şehrezûr Sancağı⁴ olarak tanınan bölgede doğup büyümüştür. Bu bölgeden bahseden kaynaklarda Sancağın isminin Şehrizûr, Şehrezûr, Şehrizor veya Şehrizol şeklinde farklı okunuşlarla yer aldığını görmekteyiz.⁵

Şehrezûr’un idari sınırları zaman içerisinde çok defa değişse de, coğrafik sınırları genel olarak Doğuda İran’ın Havraman dağları ile Merivan, Sakız, Horhore, Bane ve Serdeşt bölgesine, Batıda Kerkük ve Altunköprü bölgesine, Kuzeyde Erbil vilayetine, Güneyde ise Diyâlâ vilayetine kadar uzanmaktadır.⁶

Peçevî, Şehrezûr’un dağlık ve sağlam kalelerle korunan bir bölge olduğunu ifade ettikten sonra en önemli kalesi Zalem hakkında şu bilgileri aktarır: “Daha önce padişah hazretleri sefere çıktığı sırada Şehrizol ülkesinin fethine bir başlangıç olmak üzere Zalem diye adlandırılan tanınmış bir kalenin alınması ile Osman Paşa ve Bağdat

³ Süleymaniye on sekizinci asrın son çeyreğine kadar Irak’ta Şehrezûr adıyla bilinen sancağın bulunduğu coğrafik sınırlar içerisinde kurulmuş bir şehirdir. Irak’ın kuzeydoğusunda İran sınırında bulunan bu şehir, 1780 yılında o bölgenin yönetimini elinde tutan Baban Beyi İbrahim Paşa (ö.1217/1802) tarafından kurulmuş ve şehrin inşası beş yılda tamamlanmıştır. İbrahim Paşa’nın Bağdat valisi Süleyman Paşa’nın adına nispetle şehre Süleymaniye adını verdiği ifade edilir. Bk. Muhammed Emin Zeki Bek, *Meşâhîrül Kurd ve Kurdistan*, (Çev.: Seyide Kerîmete), Dâru’z-zaman, Dimaşk 2006, s. 63; Abdülkerim Müderres, *‘Ulemâunâ fî hidmeti’l-ilmi ve’d-dîn*, Dâru’l-Hürriyye, Bağdat 1983, s. 576.

⁴ Osmanlı döneminde Musul’u oluşturan üç sancaktan biri olan Şehrezûr, sırasıyla Kerkük, Revanduz, Köysancak, Erbil, Salahiye ve Ranya kazalarını içine alan genişçe bir alanı kapsamaktaydı. Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu’l- a’lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul ts. VI, 4484. Eski bir yerleşim merkezi olan Şehrezur’un günümüzde Süleymaniye olarak adlandırılan bölgede kurulduğu ve zamanla çok defa idari değişikliklere uğradığı ifade edilir. Bk. Abbas Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, (Haz. Muhammed Ali Karadâğî), Bağdat 2000, s. 51 vd. Tezimizde 1784’e kadar Şehrezûr, bu tarihten sonra ise yeni ismi olan Süleymaniye kullanılacaktır.

⁵ Şehrezûr ile ilgili farklı okuyuşlar için bk. Şerefhan Bitlisî, *Şerefnâme fî târihi’l-düvel ve’l-imârâti’l-Kürdiyye*, (Çev.: Muhammed Ali Avnî), Dâru’z-zaman, Dimaşk 2006, I, 66; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Özkan Matbaacılık, Ankara 1999, I, 313; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, III-IV, 473; Samî, *Kâmûsu’l-a’lâm*, VI, 4484; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, V, 226.

⁶ Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 52-53.

Beylerbeyi Baltacı Mehmet Paşa'yı görevlendirmişti. Bağdat'a bağlı yerlerden biri olan Zalem kalesi, çok sağlam, çevresi ve dolayları dağlık, yanına varılması ve içine girilmesi imkânsız, Lor ülkesinin ortasında içerisi dışarısı dev yapılı, dağlı Kürtlerin yerleşmiş bulundukları bir kale idi...’’⁷

Şehrezûr coğrafi konumundan dolayı eskiden beri stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bölgede yaşayan Kürt aşiretlerinin çoğunun konargöçer olmasının burada hüküm süren devletlerin bölge halkı üzerinde tam bir tahakküm kurmalarını güçleştirdiği, İran-Irak sınırını oluşturan Avraman (Havraman) dağlarının Şehrezûr'da geçit vermesi ve bilhassa Bağdat-Tebriz yolunun buradan geçmesinin bölgenin önemini artırmıştır.⁸ Ayrıca yüksek dağlardan ve münbit ovalardan oluşan Şehrezûr vilayetinin yerleşik nüfusunun çoğunun kalelere ve çiftlikleri bol olan köylere yerleştikleri, göçebe nüfusun ise daha çok mezraları bol olan yerleri tercih ettikleri görülmektedir.⁹

XIX. asrın başında Hristiyanlık propagandası yapması için bu bölgede görevlendirilen Napoli'li Guiseppe Campanile (ö.1835), Şehrezûr'un baş şehri olan Kalaçolan'daki arazilerin diğer bölgelerle kıyaslandığında en verimli ve en iyi işlenen araziler olduğunu bu bölgedeki ticaretin oldukça canlı olduğu ve yabancı tüccarların ciddi katkı sağladıklarını belirtmektedir.¹⁰

Şehrezûr bölgesinde 1226 tarihinde meydana gelen depremin sebep olduğu maddi yıkımı 1258'deki Moğol istilası takip edince bölge harabeye dönmüştür. Yine 1431 ve 1470 yıllarında meydana gelen veba salgını çok sayıda insanın ölümüne ve bölgeyi terk etmesine sebep olmuş, kısa bir süre sonra başlayan Safevî işgali ile de halkın huzuru iyice kaçmıştır.¹¹

Osmanlıların Şehrezûr bölgesine gelişi XVI. asrın ilk yarısında Irakeyn seferi ile başlamış ve İbrahim Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı ordusu birçok önemli kaleyi alarak bu bölgede hâkimiyet kurmuştur.¹² Fakat Şehrezûr'a mücavir olan Erdelan Kürt Beyliği

⁷ Peçevî, I, 313.

⁸ Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 4, 1993, s. 162-163.

⁹ İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti", s. 168.

¹⁰ R.P. Guiseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, (Çev.: Heval Bucak), Avesta yayınları, İstanbul 2009, s. 39.

¹¹ Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Davud Paşa Valî Bağdad*, Dâru'l-kâtibi'l-Arabî, Kahire 1968, s. 9; İlhan, s. 161.

¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 449.

bir müddet sonra yeniden bölgede etkili olmaya başlamıştır. Bu arada Safeviler, bölgedeki Kürt aşiretlerini Osmanlı'ya karşı ayaklandırmak suretiyle bölgedeki güç dengesini kendi lehlerine çevirmek için uğraşmışlardır.

Çağdaş Arap tarihçilerinin Bağdat'ta Osmanlı yönetimini 1534-1622 ve 1638-1917 yılları olmak üzere iki döneme ayırdıkları belirtilir.¹³ Osmanlı Devleti, Irakı Musul, Şehrezûr, Bağdat ve Basra olmak üzere dört vilayete bölmüştür. 1622'ye kadar olan ilk dönemde nisbeten iyi ve yararlı hizmetler yapılmakla beraber, 1638'den sonraki ikinci dönemde Osmanlı Devleti, İranla imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla rahat bir nefes alırken,¹⁴ Irak'taki yönetim hususunda başarısız olduğu ve tayin edilen üst düzey yöneticilerin suistimallerinin durumu sürekli kötüye götürdüğü hususunda çağdaş yazarların ortak görüşe sahip oldukları görülmektedir.¹⁵ Bağdat'ta sık sık vali değişimi de bölgedeki istikrarı olumsuz yönde etkileyen diğer bir faktör olmuştur. Osmanlı Devletinin Bağdat'ta ikinci hâkimiyet döneminde 102 vali atandığı ve hemen her üç yılda bir yapılan vali değişikliklerinin Bağdat'ın istikrarını bozduğu ifade edilir ki¹⁶ bu durum sadece Bağdat'ı değil Bağdat'a çok yakın Şehrezûr bölgesini de olumsuz etkilediği söylenebilir.

Miladî 1534'ten itibaren Musul gibi Şehrezûr'un da ayrı bir eyalet yapılması ve yönetimin etkili ve güçlü ailelere bırakılması, aileler ve aşiretler arası çatışma ve sürtüşmeleri de beraberinde getirmiştir.

XVII. asrın ikinci yarısında Şehrezûr'un yönetiminin Baban ailesine verilmesi ve zaman içinde Şehrezûr'un etrafını da yönetimi altına alma gayretleri Bağdat ve Musul'daki valileri rahatsız etmiştir. 1748'de Bağdat'ta Kölemenlerin işbaşına gelişiyle beraber¹⁷ Osmanlı Devletinin bölgedeki etkisi daha da azalmıştır.¹⁸ Seksen küsur yıl

¹³ Eyüp Baş, "Çağdaş Arap Tarihçilerine Göre Bağdat'ta Osmanlı Yönetimi", (Ed. İsmail Safa Üstün), *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008-İstanbul*: (ss. 709-728), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 2011, I, 727.

¹⁴ M.Münir Aktepe, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 1.

¹⁵ Baş, I, 728.

¹⁶ Baş, I, 714.

¹⁷ Bağdat'ta Kölemenler dönemi Osmanlı eski sadrazamlarından Ahmed Paşa'nın kethüdası Süleyman Paşa'nın 1749'da valiliği ile başlar, Osmanlı Devletinin 1831 tarihinde vali Davut Paşa'yı azliyle son bulur. Bk. Ali el-Verdî, *Lemhât ictimâ'iyye min târîhi'l-İraki'l-hadîs*, Matbaatu'l-irşâd, Bağdat 1971, I, 149.

¹⁸ 1748'e kadar direk İstanbul'dan padişah fermanıyla yapılan yönetici atamaları, bu tarihten sonra Kölemenlerin kendi aralarında belirleyip Irak'taki ulemaya da tasdik ettirdikleri şahsiyetlerin isimlerinin İstanbul'a bildirildiği ve İstanbul'un da sadece onaylamakla müdahil olduğu bir formata dönüşmüştü.

süren Kölemenler döneminin¹⁹ ilk valisi Süleyman Paşa'dan (ö.1217/1802)²⁰ itibaren İran'ın da etkisiyle Şehrezûr'un hakimi Baban beyleriyle sürtüşmeler başlamış ve bu durum şehrezûr bölgesini çok olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı'nın Irak coğrafyasındaki yönetim zaafı büyük aşiretlerin şehirlerden uzak ve yönetimden kopuk yaşamalarına zemin hazırlamıştır. Özellikle XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlarında Irak genelinde aşiretlerin şehirlerden uzaklaşmaları iki sebebe dayandırılır. Bunlar; hükümetin Irak üzerindeki egemenliğinin zayıflığı ve kabileler arasında yaygın olan anarşi ve keşmekeşlik ile peş peşe gelen salgın hastalıkların şehirlerde topluca yaşayan insanları etkilemesidir.²¹

XVIII. asrın sonlarından itibaren Şehrezûr eyaletinin de içinde bulunduğu Kuzey Irak bölgesi İran ile Osmanlı Devleti arasında nüfuz ve rekabet alanına dönüşmüştür. İranlılar, başta Irak olmak üzere Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu kırmak ve sınır boyunca meskûn olan Kürt aşiretlerin güvenliğini kazanıp kendilerine bağlayabilmek için yoğun çaba harcamışlardır. Durum öyle bir hal almıştı ki Osmanlı devlet ricali artık İran'la diplomatik iletişimin fayda vermeyeceği, İran'ın bölgedeki emellerinden vazgeçmeyeceği kanaatine vararak çok daha sert tedbirlere başvurulması gerektiği hususunu düşünmeye başlamışlardır. Bir hatt-ı hümayunda bu hususla ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“İranlıların öteden beri Irak'ı almak fikrinde olup sefir irsaliyle bu fikirden vazgeçmeyecekleri tecrübe ile sabit olduğundan bunlara karşı asar-ı celâdet gösterilmesinden başka çare olmadığına ve Kars tarafından da asker izam edildikten sonra cesur bir elçi vasıtasıyla tehdidatta bulunmak faide edebileceğine...”²²

Kısaca Kölemenler döneminde inisiyatif ve güç dengesiyle ilgili ağırlık İstanbul'da değil Bağdat'ta idi. Bk. el-Verdî, I, 150-151; Azzâvî, *Târîhu'l-Irak beyne İhtilâleyn I-VI*, Matbaatu Emîr, Bağdat 1954, VI, 22.

¹⁹ el-Verdî, I, 149.

²⁰ Büyük Süleyman adı verilen Süleyman Paşa'nın 1720'li yıllarda doğduğu tahmin edilmektedir. Kafkas kökenli olduğu ve küçük yaşlarda ailesinden ayrılarak Mardin Voyvodası Mehmet Paşa'ya köle olarak satıldığı belirtilir. Zamanla devletin farklı mevkilerinde görevler alan ve en son Basra mütesellimi görevini yürüten Süleyman Paşa'nın, 1193/1779 yılından itibaren Bağdat ve Basra valiliği görevlerini üstlendiği ve Bağdat'ta birçok alanda hayırlı hizmetlerde bulunup çok sayıda bina yaptırdığı kaydedilir. Süleyman Paşa 8 Rebiülevvel 1217/ 8 Ağustos 1802 tarihinde vefat etmiştir. Bk. Nevvâr, *Davud Paşa Vali Bağdat*, s. 34-36; Mustafa Güler, “Bağdat valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri(1779–1802)”, *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*:(7–9 Kasım 2008), (ss. 688-704), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Fakfi Yayınları, İstanbul 2008.

²¹ Esma binti Salim Ahmed b. Afif, *el-Muerrih Abbas Azzâvî*, Dâru't-tevhîd, Riyad 2009, I, 77.

²² BOA, HAT, 1236/1820, Dosya no: 799 Gömlek no: 37049/B.

1237/1821 tarihinde Osmanlı'nın Rumeli'deki asilerle uğraştığı bir dönemde İran'la varılan barış antlaşması devletin en üst makamları tarafından büyük sevinçle karşılanmış ve antlaşma metninin İran'a ulaştırılması görevi Anadolu muhasebecisi Necip Efendi'ye verilmiştir.²³ Aslında İran'la yapılan bu barış antlaşmasından devlet ricalinin son derece memnuniyeti, yıllardır Osmanlı-İran sınırındaki olumsuz vakaların devlet ricalini ne derece rahatsız ettiğinin de en önemli göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu sıkıntılı coğrafyadaki mücadele ortamına XIX. asrın ilk çeyreğinde İngilizlerin, sonuna doğru da Almanların müdahil olmaya başladıkları görülür. İngilizlerin genelde Irak, özelde Süleymaniye bölgesindeki faaliyet ve hedeflerini anlatan Halfin, İran ve Osmanlı devletleri arasında stratejik öneme sahip bu bölgenin İngiliz sömürgeciliğinin gelişmesine olanaklar vaat ettiği, bu nedenle İngiliz yöneticilerin bölgeden taraftar kazanmak amacıyla Doğu Hindistan şirketini kullanarak Kürt aşiretleri arasında propaganda yapmaya başladıkları ve bu amaçla İngiltere'den bölgeye diplomatlar, casuslar ve arkeologlar gelmeye başladığından bahsetmektedir.²⁴

Süleymaniye bölgesi, XIX. asrın başlarından itibaren İran ile Osmanlı Devleti arasındaki çekişmelerin yanı sıra sömürgeci Avrupa devletlerinden İngiltere ve Almanya'nın da müdahil olmasıyla iyice gerilmiş ve sorunlu bir bölge halini almıştır.

B. Siyasî ve Sosyal Durum

Şehrezûr, Sasaniler döneminde kurulan bir şehir olup M.S. VII. asrın ortalarına kadar Fars hakimiyeti altında kalmıştır. Bu şehir İyad b. Ganem'in komutasındaki İslâm ordusunun 18/640 yılında Cezîre ve dolaylarını fethinden²⁵ birkaç yıl sonra 22/643 tarihinde Hz. Ömer'in Musul'a tayin ettiği valisi Utbe b. Farkad tarafından fethedilmiştir.²⁶ Şehrezûr Müslümanların eline geçtikten sonra sırasıyla Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de stratejik konumunu korumuştur.²⁷

²³ Komisyon, *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 38-39.

²⁴ Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul 2008, s. 38-39.

²⁵ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdîh el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadır, Beyrut 1992, II, 150.

²⁶ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, Dâru'l-me'ârif, Mısır ts., s. 347; Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 112.

²⁷ Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 51.

XIX. asrın ilk yarısına kadar Süleymaniye bölgesi Baban Beyliği tarafından yönetilmiştir. Baban beyliğini kuran aile çok uzun bir süre bu bölgede yöneticilik yapmıştır. XVI. asırda yaşamış olan Kürt tarihçisi Şerefhan Bitlisî (ö.1005/1596), Baban valilerinin Kürt beyleri arasında nüfuz ve yandaşlarının çokluğu ile meşhur olduklarından bahsetmektedir. Bitlisî, Baban beyliğinin Pîr Budak Babî'den sonra yerine geçecek erkek çocuğu bulunmadığından kardeşinin oğlu Budak b. Rüstem'e geçtiği onun ölümünün ardından ise yönetimin, ailenin diğer fertleri ve aileye hizmet eden şahsiyetlerin eline geçtiğini kaydeder.²⁸

Baban ailesinden sonra beyliğin başına geçen ilk şahsın Pîr Nazar b. Bayram olduğu belirtilir. Pîr Nazar, vefatından önce bölgeyi iki sancağa ayırmış ve sancaklardan birine Süleyman diğerine de Mîr İbrahim adlarında Pîr Budak Babî'nin yanında yetişmiş iki şahsı sancak beyi olarak atamıştır.²⁹

XVII. asrın ikinci yarısına gelindiğinde bölgede hâkim olan Osmanlı Devleti Şehrezûr bölgesinin idaresini yine aynı aileye vermiştir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde Şehrezûr'un, hizmetlerine binâen ocaklık olarak Baban ailesine verildiğinden bahseder.³⁰

1748 de Kölemenlerin Bağdat'taki yönetimi ele geçirmeleri Şehrezûr bölgesini yöneten Baban beylerini de etkilemiştir. Irak-İran sınırında oldukça stratejik bir noktada bulunan Şehrezûr'u yöneten Baban beyleri, kendi yerlerini sağlama alma ve bölgede daha etkili olabilmek için çoğu kez Bağdat valiliğini yürüten Kölemenleri desteklemiş böylece onların iktidarlarını devam ettirmelerine yardımcı olmuşlardır.

Baban beyleri 1784 yılına kadar Kalaçolan'ı³¹ beyliğin merkezi olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Bu aileden İbrahim Paşa'nın (ö.1217/1802)³² Bağdat

²⁸ Şerefhan Bitlisî, I, 270.

²⁹ Şerefhan Bitlisî, I, 272.

³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 455.

³¹ Kalaçolan'ın aslı "Kal'atu Cuvalân-Cuvalân Kalesi"dir. Zamanla Kalaçolan olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Süleymaniye şehrinin kurulduğu 1784'lere kadar Baban Beyliğinin merkezi olarak devam etmiştir. Kalaçolan Süleymaniye şehrinin kuzey doğusunda yer almaktadır.

³² İbrahim Paşa, Baban beylerinden Ahmed Paşa'nın o da Hâlid Paşa'nın o da Bekir Bey'in o da Baba Süleyman'ın oğludur. 1197/1783 senesinde amcası Mahmud Paşa'dan sonra Baban Beyliğinin başına geçmiştir. En önemli faaliyetlerinden biri kurduğu Süleymaniye şehridir. Beyliğin başına geçtikten sonra Zuhav, Kasr-i Şirin ve Hanekin bölgelerini de beyliğinin topraklarına katmıştır. 1202/1788 yılında görevinden azledilmiş bilahare tekrar görevi iade edilmiştir. Aradan bir yıl geçmeden ikinci defa görevinden azledilmiştir. Bir süre sonra tekrar beyliğin başına getirilmiş ve bu son gelişi on bir yıl sürmüştür. İbrahim Paşa 1217/1802 yılında Musul'da iken vefat etmiştir. Bk. Zeki Bek, s. 63.

valisi Süleyman Paşa (ö.1217/1802) tarafından Baban valisi olarak atanmasının ardından 1784 tarihinde Malakandi Köyü bölgesinde yeni bir şehir inşa ettirip oraya Süleymaniye adını vermiştir. Şehrin niçin Süleymaniye olarak adlandırıldığı hususunda iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Baban Beyi İbrahim Paşa şehrin kurulduğu Malakendi bölgesini kazdırırken bazı gömülere rastlandığı ve bunların içinde üzerinde Süleyman yazılı bir yüzüğün de bulunduğu rivayettir. İbrahim Paşa'nın üzerinde Süleyman ismi bulunan bu yüzükten yola çıkarak şehre Süleymaniye adını verdiği rivâyet edilir. Diğer rivayet ise Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın İbrahim Paşa'yı Baban Beyliğinin başına getirmesinin ardından, İbrahim Paşa'nın onun gönlünü almak ve takdirini kazanmak üzere bu yeni şehri Süleymaniye olarak adlandırdığı şeklindedir.³³ Baban beyleri ile Bağdat valileri arasındaki ilişkileri göz önüne aldığımızda bu rivayetlerden ikincisi daha gerçekçi ve mantıklı gözükmektedir.

Süleymaniye şehrinin inşa edilmesinden sonra Beylik merkezi tüm daireleriyle Kalaçolan'dan buraya taşınmıştır. Süleymaniye'yi gezen Napoli'li Campanile, Süleymaniye şehrinde inşa edilen yeni binalar içerisinde 1795 tarihinde Abdurrahman Paşa'nın (ö.1228/1813) yaptırdığı Saray ve divan'ın dikkat çeken iki yapı olduklarından bahseder.³⁴

XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın ilk çeyreğinde Baban Beyliğinin başında bulunan Osman Paşa (ö.1204/1789),³⁵ İbrahim Paşa (ö.1217/1802), Abdurrahman Paşa (ö.1228/1813)³⁶ ve Mahmud Paşalardan ³⁷ özellikle Abdurrahman ve Mahmud Paşa ile

³³ Helkewt Hakîm, "Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere", *Mecellelu Dirâsâti'l-Kurdiyye*, 1984, s. 58.

³⁴ Campanile, s. 42.

³⁵ Osman Paşa, Baban beylerinden birinci Mahmud Paşa'nın oğludur. Doğum tarihini tespit edemedik. 1201/1786 yılında Baban beyliğinin başına geçmiş ve aynı yıl Bağdat valisiyle beraber Şeyh Süveynî'nin başlattığı isyanı bastırmak üzere harekete geçmiştir. Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın davranışlarından rahatsız olmuş ve valinin aleyhinde bir siyaset takip etmiştir. Osman Paşa 1789 yılında vefat etmiştir. Bk. Zeki Bek, s. 322–323.

³⁶ Abdurrahman Paşa Muhammed Paşa'nın o da Hâlid Paşa'nın oğludur. Baban beyleri içerisinde adından en çok bahsettiren şahsiyettir. Bağdat ve İran'a karşı yaptığı savaşlarla gündeme gelmiştir. Abdurrahman Paşa İbrahim Paşa'dan sonra 1204/1789 yılında Baban beyi olarak yönetimi ele almış ve sonraki dönemlerde birkaç kez görevden alınıp tekrar geri dönmüştür. Beyliği döneminde İran hükümeti ve İran'daki Erdelan Beyliğiyle iyi ilişkiler kurmuştur. Bu da Bağdat ile olan ilişkilerinde ciddi sorunlar meydana getirmiştir. Bağdat'ı kuşatıp valiyi indirecek kadar etkili olan Abdurrahman Paşa İran'ın da desteğiyle en son 1227/1812'de beyliğin başına geçmiş ve bir yıl sonra yani 1228/1813'te vefat etmiştir. Bk. Zeki Bek, s. 280–282.

³⁷ Mahmud Paşa Abdurrahman Paşa'nın oğludur. Babasının 1228/1813'te vefatının ardından Baban beyliğinin başına geçmiştir. 1230/1815 yılında Bağdat valisi tarafından azledilmiştir. Osmanlı-İran arasında 1237/1821'de meydana gelen savaşta Osmanlı ordusuyla beraber İran kuvvetlerini bölgeden atmayı başarmıştır. Kardeşi Süleyman beyle yaşadığı sıkıntılar ve beyliğin yönetimi hususunda aralarında

Baban beylerinin bağlı olduğu Bağdat valilerinden Said Paşa (ö.1231/1817)³⁸ ve Davud Paşa (ö.1267/1851)³⁹ tezimiz açısından önemli şahsiyetlerdir.

İbrahim Paşa amcası Mahmud Paşa'nın ardından 1197/1783 tarihinde Beyliğin başına geçmiştir. Onun en önemli icraatlarının başında 1199/1784 yılında kurduğu Süleymaniye şehri gelmektedir. Süleymaniye'ye yakın Zuhav, Kasr-ı Şirin ve Hanekîn şehirlerini beyliğin topraklarına katmayı başarmıştır. Fakat çok geçmeden 1202/1787 yılında görevinden azledilmiştir. İbrahim Paşa bu süreç içerisinde birkaç kez göreve getirilip tekrar azledilmiştir.⁴⁰

İbrahim Paşa'nın azledilmesinden sonra 1204/1789 tarihinde Baban beyliğine Abdurrahman Paşa atanmış ve sekiz yıl beyliği yönetmiştir. Ardından o da azledilmiş ve bir müddet Bağdat'ta ikamet etmiştir. 1217/1802 tarihinde İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine tekrar Baban beyi olan Abdurrahman Paşa, 1219/1804 tarihinde Osmanlı Devletinin Vehhabi hareketini bastırmak için hazırladığı orduya destek vermiş ve Ahıs'da hazırladığı ordusuyla beraber Vehhabilere karşı savaşmıştır. Fakat Bağdat valisi Ali Paşa'nın (ö.1222/1807)⁴¹ Baban beyini küçümsemesi ve dostlarından Harir bölgesini yöneten Muhammed Paşa'yı öldürtmesi üzerine Abdurrahman Paşa Bağdat valisiyle ilişkilerini kesmiş ve Muhammed Paşa'nın öcünü almak için Bağdat valisini

meydana gelen savaş sonrası önce Tebriz'e oradan İstanbul'a gitmiştir. 1254/1838 yılında tekrar Süleymaniye'ye gelmek istediye de bunda başarılı olamamıştır. Bk. Zeki Bek, s. 428-430.

³⁸ Bağdat valilerinden Süleyman Paşa'nın oğlu olan Said Paşa 1205/1790 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Abdullah Paşa'nın ardından 1228/1813 yılında Bağdat'ta valiliğini ilan etmiştir. Görevi sırasında düştüğü hatalar ve aldığı bazı kararlar dolayısıyla valiliği kısa sürmüştür. Said Paşa 1817 yılında Bağdat'ta boğularak öldürülmüştür. Bk. Azzâvî, *Târîhu'l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 218; Nevvâr, *Davud Paşa Valî Bağdad*, s. 57-60.

³⁹ Davut Paşa Hristiyan Gürcü bir ailenin çocuğu olarak 1188/1774 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babasının adının Butros olduğu ve Irak'a köle olarak getirilip satıldığı kaydedilir. Bağdat valisi Süleyman Paşa Bağdat'a kölemenlerin eski güç ve dirayetini geri getirmek için çok sayıda köle eğitmeye karar vermiştir. Bu amaçla Mustafa er-Rubay'î adındaki şahsın kölesi olan Davud Paşa'yı da satınalıp kölemenlerle beraber eğitmiştir. Davut Paşa'nın zeki, işbilen ve pratik birisi oluşu onu Bağdat'ta defterdarlık görevine kadar yükseltmiştir. Sait Paşa'nın valilik yaptığı dönemde Baban Beyi Mahmud Paşa'nın da yardımıyla Bağdat'ta iktidarı ele geçirmiş ve 1817 de Bağdat valisi olmuştur. Valiliği 1831 yılına kadar devam etmiştir. Davut Paşa Bağdat'ta valilik yapan son kölemendir. Bir dönem İstanbul'dan bağımsız olarak hareket etmeye başlamış ve isyan etmiştir. Fakat sonunda yenilmiş ve İstanbul'a götürülmüştür. 1260/1844'te Hicaz'a sorumlu şeyh olarak tayin edilen Davut Paşa 1267/1851 yılında Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir. Bk. Abdürrezzak el-Beytâr, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlis 'aşer I-III*, (Tah. Muhammed Behçet el-Beytâr), Dâru Sâdir, Beyrut 1993, I, 598-607; Nevvâr, *Davud Paşa Valî Bağdad*, s. 41 vd.).

⁴⁰ Zeki Bek, s. 63.

⁴¹ 1762 tarihinde doğan Ali Paşa, Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın 1217/1802'de vefatının ardından Bağdat valisi olmuştur. O dönemde gittikçe ciddi bir sorun haline gelen Vehhabilerle Basra bölgesinde mücadele etmiştir. Beş yıllık valiliğin ardından 1222/1807 tarihinde Camide sabah namazı kılarak bıçaklanarak öldürülmüştür. Bk. Azzâvî, *Târîhu'l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 152-179.

destekleyen İbrahim Paşanın oğlu Hâlid Paşa komutasında Altunköprü mıntıkasında bulunan orduya saldırmış ve büyük zayiata uğratmıştır. Bunun üzerine Bağdat valisi Ali Paşa (ö.1222/1807) büyük bir ordu hazırlamış ve Altunköprü’de kendisine katılmak için bekleyen Hâlid Paşa ve Süleyman Bey’i⁴² de yanına alarak Kerkük’e doğru hareket etmişlerdir. Kerkük’e yakın Derbend-i bazyân bölgesinde iki ordu savaşmıştır. Savaş sonunda Abdurrahman Paşa yenilmiş ve önce Süleymaniye’ye oradan da İran’a sığınmak zorunda kalmıştır.⁴³

İran’ın çoğu zaman Baban beylerini Bağdat valilerine dolayısıyla Osmanlı Devletine karşı kışkırttığını, sonunda da onlara kucak açarak ve destek vererek kendi tarafına çekmeye çabaladığını görüyoruz. Bu arada Baban beylerinin bazen İran bazen de Osmanlı tarafını tutarak izledikleri ikili siyaset, Süleymaniye bölgesini sürekli bir çekişme ve savaş alanına dönüştürmüştür.

Ali Paşa’dan sonra Bağdat valisi olan Laz Süleyman Paşa (ö.1225/1810)⁴⁴, Baban beyi Abdurrahman Paşa’nın kendisini tebriğe gelmemesini yönetimine karşı bir başkaldırı olarak telakki etmiş ve Abdurrahman Paşa’nın üzerine bir ordu göndermiştir. İran’ın desteklediği Abdurrahman Paşa bu savaşın ardından 1223/1808 tarihinde tekrar Baban beyliğini ele geçirmiş ve Laz Süleyman Paşa onun bu durumunu kabullenmek zorunda kalmıştır.⁴⁵ Kısa bir müddet sonra ordusuyla Bağdat’ı kuşatma altına alan Abdurrahman Paşa, Laz Süleyman Paşa’yı öldürtmüştür. Abdurrahman Paşa, Abdullah Paşa⁴⁶’nın Bağdat valiliğine getirilmesinin ardından 1225/1810 tarihinde Süleymaniye’ye geri dönmüştür.⁴⁷

⁴² Hâlid Paşa ve Süleyman Bey, Baban Beyliğinin yönetimi hususunda anlaşamadıkları Abdurrahman Paşa’ya muhalifteler. Bu nedenle onun aleyhine olan her olayda Bağdat valisini destekliyorlardı.

⁴³ Azzâvî, *Târihu’l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 162–168.

⁴⁴ Laz lakaplı Süleyman Paşa 1222/1807’de Ali Paşa’nın öldürülmesinin ardından Bağdat valisi olmuştur. Onun valiliğini Osmanlı Devleti önce onaylamamış fakat sonradan meydana gelen olaylar ve Süleyman Paşa’nın hazırladığı ordu ile isyan edeceğinin anlaşılması üzerine valiliği kabul edilmiştir. Irak’ta Baban beyi Abdurrahman Paşa hariç tüm yöneticiler Laz Süleyman Paşa’ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu durum Süleyman Paşa ile Abdurrahman Paşa arasının açılmasına sebep olmuştur. Süleyman Paşa’nın valiliği de çok uzun sürmemiştir. Toplam üç yıl iki ay görev yaptıktan sonra yirmi beş yaşında iken 1225/1810 da öldürülmüştür. Bk. Azzâvî, *Târihu’l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 182- 200.

⁴⁵ Zeki Bek, I-II, 280,281.

⁴⁶ Abdullah Paşa, Laz Süleyman Paşa’nın 1810’da öldürülmesinin ardından Bağdat valisi olmuştur. Yaklaşık iki buçuk yıl süren valiliği İran ve Baban beyleriyle mücadele ile geçmiştir. Bk. Azzâvî, *Târihu’l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 205–218.

⁴⁷ Azzâvî, *Târihu’l-Irak beyne ihtilâleyn*, VI, 200; Zeki Bek, s. 282.

Aynı yıl İran'lı Emir Muhammed Ali Mirza büyük bir orduyla Baban bölgesine girmiş ve Abdurrahman Paşa, içeriden Hâlid Paşa'nın kendisine ihanetiyle İran güçleri karşısında Köysancak bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra İran hükümetiyle musalaha yapılmışsa da Abdurrahman Paşa 1226/1811 yılında görevinden azledilmiştir. İran hükümetinin Bağdat valisi Abdullah Paşa'yı sürekli baskı altında tutmaları neticesinde Abdurrahman Paşa 1227/1812 tarihinde tekrar Baban beyliğine dönmüş ve bir yıl sonra yani 1228/1813 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸

Abdurrahman Paşa'nın ardından yerine oğlu Mahmud Paşa geçmiştir. Fakat Baban beyliğindeki bu görev değişimi bile Bağdat'ın onlara yönelik olumsuz tavrını değiştirmeye yetmemiştir. Zira göreve gelişinin üzerinden henüz iki yıl geçmeden Mahmud Paşa'nın 1230/1815 tarihinde Bağdat valisi Said Paşa tarafından azledilmiştir. Bunun üzerine Mahmud Paşa İran'ın yardımı ile Bağdat valisinin gönderdiği orduyu mağlub etmiş ve tekrar Baban Beyliğinin başına geçmiştir. Aradan bir yıl geçmeden o dönem Bağdat'ta defterdar olan Davud Paşa (ö.1267/1851), beraberinde Said Paşa'ya (ö.1231/1817) muhalif bir heyetle Süleymaniye'ye gelip Mahmud Paşa'yla görüşmüşlerdir. Bu görüşme Said Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği ve Davud Paşa'nın (ö.1267/1851) 1231/1816 tarihinde Bağdat'tan gizlice firar ederek Süleymaniye'de Mahmud Paşa'nın yanına iltica ettiğine dair resmi yazıyla teyid edilmektedir.⁴⁹

Davud Paşa ve beraberindeki heyetin yaptığı bu görüşmenin ardından Mahmud Paşa, hazırladığı bir orduyla Bağdat'ı kuşatıp hiç kan akıtılmadan Said Paşa'nın yerine Defterdar Davut Paşa'nın vali olarak tayin edilmesini sağlamıştır. Bunun ardından Mahmud Paşa Köysancak ve Harir bölgelerini de tekrar beyliğine katarak geri dönmüştür.⁵⁰ Bundan sonraki süreçte İran ile Osmanlı ve Irak'ta Bağdat başta olmak üzere yönetimi elinde bulunduran farklı yerel yöneticiler arasında sürtüşme ve savaşlar devam etmiş ve nihayet Osmanlı Devleti, 1831 yılında Bağdat'taki Kölemenler yönetimine, 1834'de Revandûz ve 1836'da Soran Beyliğine, 1839'da Behdinan Beyliğine, 1847'de Botan Beyliğine ve nihayet 1849'da Baban beyliğine son vermiştir.⁵¹

⁴⁸ Zeki Bek, I-II, 282.

⁴⁹ Bu resmi yazı için bk. BOA, HAT, 1231, Dosya no: 763, Gömlek no: 36031/i.

⁵⁰ Zeki Bek, I-II, 428–429.

⁵¹ Nevvâr, *Târîhu'l-Iraki'l-hadis*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Kahire 1968, s. 99–120; Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, Doz Yayınları, İstanbul 2001, s. 227.

C. Dinî ve İlmî Hayat

Şehrezûr yetiştirdiği büyük âlimlerle tanınan bir bölgedir. Burası dini hayatın canlı ve ilmiye sınıfının etkili olduğu bir yerdir. Bölgede âlimleri yanında, çok sayıda mutasavvıf, şair ve aydın şahsiyetin de yetiştiği ve bunların, Irak başta olmak üzere İslâm âlemindeki birçok ilim ve kültür merkezinde hizmet ettikleri ve farklı alanlarda çok sayıda eser telif ettikleri bilinmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in yanında, Muhaddis Ebubekir b. Ahmed b. Ubeyd b. Abdillâh eş-Şehrezûrî (ö.298/910), Takiyüddin İbn Salah eş-Şehrezûrî (ö.643/1245), Kıraat âlimi Mübârek b. Hasan eş-Şehrezûrî (ö.550/1186), felsefe tarihçisi ve işrâkî ekolünün önde gelen filozoflarından Muhammed b. Mahmud eş-Şehrezûrî (ö.687/1288), Ferâiz alimi Ebû'l-Müzaffer Muhammed b. Ali b. Hüseyin eş-Şehrezûrî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım, Kadı Hıdır b. Davud, İbrahim Gorânî (1101/1689), Molla İlyas Kürdî, Nalî (ö.1273/1856), Mahvî (ö.1326/1909), Mevlevî (ö.1299/1882) gibi şahsiyetler bunlardan bazılarıdır.⁵²

Çok az sayıda olan ehl-i kitap ve diğer inançlara sahip kişilerin⁵³ dışında halkın hemen hepsi Müslümandır. Azzâvî, Şehrezûr bölgesinde meskûn olanların akide de Eş'arî, amelde ise Şafîi mezhebine tabi olduklarını ve âlimlerinin de hemen hepsinin Şafîi olduklarından bahseder.⁵⁴ Burada yeri gelmişken özellikle Havraman⁵⁵ mintikasında bulunan Heterodoks düşünce ve inançlar içerisinde Ehl-i Hak⁵⁶ mensuplarının etkili olduklarını söylemek gerekir.

⁵² Muhammed Ali Karadâğî, *Difa'ek le Handin le Hücrekân-i Kurdistande*, Tişk yayınları, Süleymaniye 2009, s. 20; Muhammed Halid Abdullah Muhammed, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşebendî Hayatuhu ve Edebuhu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleymaniye Üniversitesi, Irak, s. 3; Ahmet Gündüz, "Şehrizor", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 475; Burhan Köroğlu, "Muhammed b. Mahmud eş-Şehrezûrî", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 462; Tayyar Altıkulaç, "Mübârek b. Hasan b. Ahmed eş-Şehrezûrî", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 466.

⁵³ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 51-53.

⁵⁴ Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 245-246.

⁵⁵ Avraman veya Havraman, Kuzey Irak'ın Süleymaniye kenti ile İran'ın Merivan şehri arasında kalan 10320 km²'lik dağlık bir bölgenin adıdır. Bu bölgenin 9150 km²'lik kısmı İran'da, 1170 km²'lik bölümü ise Irak topraklarında bulunmaktadır. Havraman'ın toplam nüfusu 1 milyon ellibeş bin kişi olup bunun 930 bin'i İran'da, 120 bin'i Irak'ta ve 5 bin'i ise bölge dışında yaşamaktadır. Tarihi eski olan ve binlerce yıldır yerleşim yeri olarak kullanılan Havraman'da konuşulan dil Kürtçenin Havramî lehçesidir. Fakat günümüzde Kuzey Irak'ta resmî dil olarak kabul edilen Soranice konuşulmaktadır. Bk. Abdürrezzâk Abdurrahman Muhammed, *Serbürdeki Havraman Serdâneki Tavîle*, Çaphâne-i Mahâret, Tahran 2005, s. 21-22.

⁵⁶ Yaresan olarak da adlandırılan Ehl-i Hak cemaati aynı isimlerle ifade edilen bir inancı temsil ederler. Bu cemaatin mensupları günümüzde Kuzey Irak'ta yaşayan Kürtler arasında yoğun olarak görülmele

Campanile, bölgede yaygın olan dilin Kürtçe olduğunu fakat bu dilin diğer beyliklerde konuşulan Kürtçe'den tamamen farklı kelimeler içerdiğini ifade ettikten sonra halkın aynı zamanda Farsça ve Türkçe'yi de kullandığını belirtir.⁵⁷

Şehrezûr bölgesini diğerlerinden ayıran en önemli hususların başında medreselerinin çokluğu gelmektedir. Bunun başlıca sebebi de Baban beylerinin ilme ve İslâm kültürünün yayılmasına verdikleri ehemmiyetten kaynaklanmaktadır.

Baban Beyliğinin eski merkezi olan Kalaçolan'da çok sayıda cami, medrese ve tekke yapıldığından bahsedilir ki sadece Kalaçolan'daki büyük camide yer alan kütüphanede altı bin yazma eserin bulunduğu ifade edilir.⁵⁸ Kalaçolan'daki medreseler içerisinde, allame Molla Muhammed el-Gazâî'nin (ö.?) müderrisi olduğu *Gazaiye Medresesi* ile Molla Muhammed b. el-Hâc'ın (ö.?) bir dönem ders verdiği *Hezarmird Medresesi* bölgede çok sayıda talebenin rağbet ettikleri gözde medreseler arasında sayılır. Süleymaniyeli tanınmış Kadiri şeyhi seyyid Ma'ruf en-Nûdehî el-Berzencî (ö.1254/1839) de her iki medresede ders okuyan talebelerden biridir.⁵⁹

Baban beylerinden İbrahim Paşa'nın (ö.1217/1802) beyliğin merkezini Kalaçolan'dan Süleymaniye şehrine taşımasının ardından, beyliğin başına geçen Baban ailesi mensupları Süleymaniye'de çok sayıda cami ve medrese yapmışlardır. Bu yapıların başında Abdurrahman Paşa'nın (ö.1228/1813) adını taşıyan büyük cami gelmektedir.⁶⁰ Bu caminin eklentileriyle beraber bir külliyeeye dönüştürüldüğü, sahip olduğu medrese ve zengin kütüphanesiyle o dönemin üniversitesi görevini gördüğü ifade edilir.⁶¹

beraber, Kirmanşâh, Loristan, Tahran ve çevresi, Azerbaycan, Horasan ve Kafkasya'da da yaşamaktadırlar. Ehl-i Hak mensupları Tanrı'nın yedi beden de ya da yedi pak tende hulûl ettiğine inanırlar. Yaresan inancının eskiden beri var olduğu fakat Şeyh İsa Berzencî'nin (ö.754/1353) oğlu Sultan İshak(Sohak) döneminde zirvesine ulaştığı kabul edilir. Serencâm adını verdikleri bir Kutsal kitapları bulunmaktadır. Bk. Muhammed Rauf Tevekkulî, *Târih-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tevekkulî, Tahran 1381, s. 27–30; M. Rea Hamzehe'ee, *Yaresan(Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Sosyolojik, Tarihsel ve Dinî-Tarihsel Bir İnceleme*, (Çev.: Ergin Opengin), Avesta Yayınları, İstanbul 2008, s.37.

⁵⁷ Campanile, s. 41.

⁵⁸ Muhammed Ali Karadâğî, “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn fî hidmeti's-sekâfeti'l-İslâmiyye min hilâli bekâyâ mektebetihim”, *Hezarmird*, sayı: 24, 2004, s. 241.

⁵⁹ Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li's-şeyh Maruf el-Berzencî el-Kürdî*, (Tah. Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadâğî, Mahmûd Ahmed Muhammed, Muhammed Ömer Karadâğî), Matbaatu'l-‘ânî I-III, Bağdat 1984, I, 10–11.

⁶⁰ Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 21.

⁶¹ Abdülcebbâr Kavak, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 28, (2011/2), s. 141.

Baban beylerinin Süleymaniye bölgesinde ilim ve kültür faaliyetlerine yaptıkları çok değerli katkılardan biri de, ilmî gelişmeleri takip ve yeni çıkan eserleri satın alma veya istinsah etme ya da ellerinde bulunan eserlerin bastırılmasını sağlamak amacıyla dönemin ilim ve kültür merkezlerine bazı şahsiyetleri görevlendirmeleridir. Bu amaçla Kahire, San'a, Mekke, Tahran ve İsfahan'a uzman şahsiyetler göndermişlerdir.⁶² Bu sayede birçok nadir eser Süleymaniye'de ilim ehli müderrislerin ve yüzlerce medrese talebesinin istifadesine sunulmuştur.

Baban beyleri arasında da medrese eğitimi, âlim şahsiyetler bulunduğundan bahsedilir ki bunlardan biri Abdurrahman Paşa (ö.1228/1813) idi.⁶³

Süleymaniye bölgesinde ilmî faaliyetlerin ve medreselerin bu kadar yaygın ve etkili olmasında, Baban beylerinin bu medreselere verdiği maddi destek ve vakfiyelerin önemli rolü vardır. Süleymaniye merkezde inşa edilen Abdurrahman Paşa cami ve medresesi için çok sayıda verimli arazi ve dükkân vakfedilmiştir.⁶⁴ İbrahim Paşa Karadağ'da bulunan *Tekye Medresesi*'ne iyi gelir getiren bir bahçeyi vakfetmiştir. Yine Baban beyleri, Halepçe'de bulunan *Hırpan Medresesi*'ne Şehrezûr'un Malvan ve Derîn isimli iki nehrinin gelirleriyle, İslâmî ilimler sahasındaki ana kaynaklardan oluşan onlarca değerli yazma eser vakfetmişlerdir.⁶⁵ Bunların bir kısmının hala da bu bölgedeki medreselerde bulunmaktadır.⁶⁶

Baban beyleri, âlim şahsiyetleri Süleymaniye'ye çekebilmek amacıyla medreselerdeki eğitim öğretim ortamlarıyla talebelerin yaşam şartları ve ihtiyaç duydukları materyallerin temininde ciddi destek sağlamışlardır. İşte yöneticilerin ilmiye sınıfına kucak açmaları, medreseler açarak onları desteklemeleri sonucu Süleymaniye'ye çevre bölgelerden çok sayıda önemli şahsiyet gelip yerleşmiştir. Bu beyin göçünün Baban beyliğinin ilim ve kültür hayatına katkısı XIX. ve XX. asırlarda

⁶² Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 241.

⁶³ Karadâğî, *İhyâu tarihî 'l-'ulemâi 'l-Ekrâd*, Matbaatu's-Sâlimî, Bağdat 1999, IV, 54.

⁶⁴ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 242.

⁶⁵ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 242.

⁶⁶ 2011 yılı Temmuz ayında Irak'ın Süleymaniye kentine doktora araştırması sebebiyle yaptığımız ziyaret sırasında Bahekon, Biyâre ve Tavile köylerindeki Hâlidî tekke ve medreseleri ile Halepçe ve Süleymaniye'deki bazı şahısların özel kütüphanelerinde Baban beyleri tarafından vakfedilmiş veya hediye edilmiş ve onların mühürlerini taşıyan bazı eserleri görme imkanımız oldu.

kendisini göstermiş ve Süleymaniye medreselerinden çok sayıda âlim, mutasavvıf, şair ve edebiyatçı yetişmiştir.⁶⁷

Süleymaniye’de bulunan bazı âlim şahsiyetlerin yöneticilerden gördükleri bu ilgi ve saygıdan ötürü telif ettikleri veya tansih ettikleri bazı nadir eserleri onlara takdim ve ithaf ettikleri kaydedilir. Örneğin Allâme Abdullah b. Yusuf, hem âlim hem de usta bir hattat olup Farsça telif ettiği *Kâfi’t-tecvîd* adlı eserini Baban beyi Hâlid Paşa (ö.1156/1743)’ya takdim etmiştir.⁶⁸ Yine Felekiyat ile ilgili manzûm bir eser olan *Şerhu’z-zâiceti’l-padişahiyye* adlı eser Baban beylerinden Abdurrahman Paşa (ö.1228/1813) için yazılmıştır.⁶⁹

Baban beylerine gösterilen ilgi sadece onlar için eser te’lifi veya nadir eserlerin tansihî ile sınırlı kalmamıştır. Edebî yönü güçlü şahsiyetler Baban beylerine methiyeler dizmişlerdir. Bunlar içerisinde en çok methiye yazarak dikkatleri üzerine çeken Şeyh Abdullatif Berzencî *Baban Şairi* olarak nitelenmiştir.⁷⁰

Osmanlının son döneminde Irak genelindeki bütün bölgelerde bulunan 133 medresenin yarısı Süleymaniye bölgesinde bulunmaktaydı. 1905 yılına gelindiğinde Süleymaniye, Peşder ve Halepçe bölgelerinde 54 medrese hala faaliyetlerine devam ediyordu.⁷¹

D. Tasavvuf ve Tarîkatlar

Şehrezûr, yetiştirdiği âlimleri ve medreseleriyle olduğu kadar mutasavvıfları ve tekkeleriyle de Irak’ın gözde bölgelerinden biri olmuştur. İslâm âleminde yaygınlaşan tasavvufî düşüncelerin bu bölgede de kısa sürede yankı bulduğunu söyleyebiliriz. Bunda Şehrezûr’un Bağdat’a yakınlığının önemli bir etkisi olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca Hac vazifesini ifa etmek için Orta Asya ve İran’dan gelip Bağdat ve diğer önemli şehirleri ziyaret etmek isteyen farklı tarîkatlara mensup pek çok âlim ve mutasavvıfın

⁶⁷ Süleymaniye medreselerinde yetişmiş âlim, mutasavvıf ve şairler için bk. Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 222–232.

⁶⁸ Karadâğî, “Devru’l-Umerâi’l-Babaniyyîn”, s. 243.

⁶⁹ Karadâğî, “Devru’l-Umerâi’l-Babaniyyîn”, s. 244.

⁷⁰ Karadâğî, “Devru’l-Umerâi’l-Babaniyyîn”, s. 245.

⁷¹ Abdullah Molla Said Molla Veysi Kertekî, *Cuhûdu’ş-şeyh Abdilkerîm el-Müderriş el-fikhîyye*, Erbil 2002, s. 27.

geçiş güzergâhlarında bulunan Şehrezûr'a da uğradıklarını biliyoruz.⁷² Bu şekilde bölge halkı onların mensup olduğu tarikatları tanıma imkânına sahip oluyorlardı.

Şehrezûr'da faaliyet yaptıkları bilinen tarikatlar arasında Kadirîlik, Kübrevîlik, Halvetîlik, Nakşbendîlik yer almaktadır.

Irak'taki aşîretler hakkında detaylı ve önemli bilgiler sunan Azzâvî, Sühreverdî tarikatının da eskiden bölgedeki Kürt kabileleri arasında çok yaygın olduğunu fakat zamanla müntesibinin kalmadığını ifade eder.⁷³

Söz konusu tarikatlar ve bölgedeki faaliyetleriyle ilgili olarak şu bilgileri verebiliriz:

1. Kâdiriyye

Abdulkadir Geylânî'nin (ö.561/1166)⁷⁴ kurucusu olduğu bu tarikat, Bağdat'ta ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Şehrezûr'da da yayılmaya başlamış,⁷⁵ XVII. asrın ikinci yarısından itibaren Şehrezûr ve çevresinde nüfuzlu bazı aileler tarafından yayılmıştır. Bunların en etkili olanları Berzencî ve Talabânî aileleridir.⁷⁶

Berzenci ailesi⁷⁷ XVII. ve XVIII. asırlarda Şehrezûr bölgesinde Kadirîliği yayan en güçlü ailedir. Ailenin bu konumu XIX. asırda da biraz zayıflamakla beraber

⁷² Bu şahsiyetlerden biri Nakşbendî tarikatına mensup olan tanınmış âlim ve mutasavvıf Abdurrahman Camî (ö.898/1492)'dir. Hac vesilesiyle geldiği Hemedan'da çok iyi karşılanmış ve bugünkü Şehrezûr'un bulunduğu bölgeden geçerek Bağdat'a gitmiştir. Bk. Hüseyin b. Ali el-Kâşîfî, *Reşehâtü aynî'l-hayât fî menâkibi meşâyihî't-tarikati'n-Nakşibendiyye ve âdâbihimi'n-nebeviyye ve esrârihimi'r-Rabbâniyye*, (Muhammed Murad b. Abdillâh el-Kazânî'nin Zeyli ile beraber), Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1971, s. 200.

⁷³ Azzâvî, *'Aşâiru'l-Irak I-VI*, Mektebetü'l-Hadârât, Beyrut ts., II, 342.

⁷⁴ Tam adı Ebû Muhammed Abdulkadir b. Ebi Salih Mûsâ el-Geylânî'dir. 470/1077 de doğmuş ve 561/1166 tarihinde de vefat etmiştir. Nesebi baba tarafından Hz. Hasan'a, anne tarafından Hz. Hüseyin'e dayanır. Muyiddîn lakabı ile anılır. Bağdatta tedrisatla uğraşmış ve bazı camilerde vaazlar vermiştir. Bir dönem tedrisat ve vaaz işlerine arar vererek inzivaya çekilmiş bilahare Şeyh Hammad b. Müslim ed-Debbâs'ın yanında tasavvufî eğitim görmüştür. Tarikat icazetini de ondan almıştır. Kendi adıyla anılan tarikatı İslâm dünyasının her tarafına yayılmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, Kitabevi, İstanbul 2011, I, 50-68; Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-ı Aliye*, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1338, II, 7-9; Sebânû, Ahmed Ğassan, *Abdulkadir el-Geylânî heyâtuhu, nesebuhu, muellefâtuhu*, Dârü'l-yenâbî', Dimaşk 2009, s. 112-122; Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009, s. 55-69.

⁷⁵ Hasan Caf, *Tarikat der Meyân-ı Kurdhâ*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1336, s. 261.

⁷⁶ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (Çev.: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 321.

⁷⁷ Berzencî ailesi, Irak'ın saygın ailelerinden biridir. Berzencî ailesinin Hemedan'da Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye kolunu oluşturan Seyyid Baba Ali el-Hemedânî'ye (ö. 784/1371) dayandığı söylenir. Baba Ali Hemedânî'nin oğulları Seyyid İsa ve Seyyid Musa, Şehrezur bölgesine gelerek burada

günümüze kadar devam etmiştir. Talabani ailesi ise on sekizinci asırdan itibaren Kerkük ve çevresinde sesini duyurmaya başlamıştır.⁷⁸ Şehrezûr'un iç kısımlarında bu aileye mensup bazı müritler bulunsa da faaliyet olarak o dönemde Kerkük dışında çok etkili olamamışlardır.

Berzencî ailesinin Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye, Nurbahşiyye ve Berzenciyye kollarını temsil ettikleri ve bölgede yaydıkları bilinmektedir. Bu ailenin Kâdiriyye tarikatını yaymaya başlamaları ise seyyid Muhammed en-Nûdehî (ö.1126/1714)⁷⁹ dönemine rastlar. Muhammed en-Nûdehî, Bağdat'ta bulunan Kadirî şeyhi Muhammed Sadık'a intisab ettikten⁸⁰ sonra tarikatı Şehrezûr'da yaymaya başlamıştır. Seyyid Muhammed en-Nûdehî'nin Kadirîliği yaymaya başlaması, Berzencî ailesi için tasavvufî açıdan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Çünkü o güne kadar Kübreviyye tarikatına mensup şeyhler olarak bilinen aile, bu tarihten sonra tümüyle olmasa bile kısmen Kadirî tarikatı şeyhleri olarak toplumda tanınmaya başlamışlardır.⁸¹

Seyyid Muhammed en-Nûdehî'nin ardından onun halifeleri Kadirî tarikatını Şehrezûr'un farklı bölgelerinde yaymaya başlamışlardır. Bu halifeler içerisinde en çok öne çıkanları Nûdehî'nin iki oğlu Şeyh İsmail Vulyânî (ö.1158/1745) ve Şeyh Hasan Gelezerde ile Şeyh Hasan Mevlanâvâ olarak tanınan Şeyh Hasan Horhorî ve Şeyh Abdullah Süveydleî'dir.⁸² Şeyh İsmail Vulyânî kardeşi şeyh Hasan ile birlikte Bağdat'a

*Berzence Köyü'*ne yerleşmişlerdir. Bu ailenin fertleri yerleştikleri bu köye nispetle Berzencî olarak anılmışlardır.

Hemedan'dan geldiklerinde Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye ve Nurbahşiyye kollarını da bu bölgeye taşıyan Berzencî ailesinin, bilahare bu iki ekole Halvetiyyenin Aleviyye kolunu da ekledikleri kaydedilir. Bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 18. Bu aileden seyyid İsa Berzencînin oğlu Sultan İshak Berzencî, babasının ölümünden sonra Havraman bölgesine yerleşmiş ve *Ehl-i Hak* mensuplarının bölgedeki büyük piri olmuştur. Bk. Zeki Bek, s. 112.

⁷⁸ Talabânî ailesinden Kadirîliği Kerkük'te etkin bir tarikat haline getiren kişi, Abdurrahman Halis Talabânî (ö.1275/1858) olup Kerkük şehrinde medfûndur. Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-III*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, I, 131; Bruinessen, "The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs Among the Kurds" [Kâdirîlik ve Kürtler Arasında Kâdirî Silsileleri], *Journal of the History of Sufism*, Volume: 1-2, İstanbul 2000, s. 139-140.

⁷⁹ Muhammed en-Nûdehî'nin tam adı Muhammed b. Ali. b. Baba Resûl el-Berzencî'dir. Kibrî-i Ahmer lakabıyla tanınmıştır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Müderis onun hicri 1040'lı yıllarda doğduğunu belirtir. Berzencî ailesinden Şehrezûr bölgesinde Kadirîliği yayan büyük meşayih arasında adı geçmektedir. Tarikat icâzetini kimden aldığı tam olarak bilinmemektedir. Yalnız Bağdat'ta Kadirî şeyhi Muhammed Sadık'ın yanında bir süre tasavvufî eğitim aldığı kaydedilir. Muhammed en-Nûdehî hicri 1126 tarihinde Nûde köyünde vefat etmiştir. Bk. Müderris, *Ulemâunâ*, s. 497-498.

⁸⁰ Bruinessen, "The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs Among the Kurds", s. 134; Müderris, *Ulemâunâ*, s. 497.

⁸¹ Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü", s. 148.

⁸² Müderris, *Ulemâunâ*, s. 498.

giderek o dönemde Bağdat'ta Kadirî tarîkatı postnişini olan şeyh Ahmed el-Ahsâî'den tarîkat icâzeti almışlardır. İsmail Vulyânî Bağdat dönüşü Şehrezûr'un Kazankaya köyüne yerleşmiştir.⁸³ Şeyh İsmail Vulyânî Kadiri tarîkatının yaygınlaşması için Abdurrezzak Dehlîzî, Ali Dulpemevî, Muhyiddin Kûle ve Molla Ali Sûsî isimli dört büyük halifesini⁸⁴ Şehrezûr'un farklı bölgelerine görevlendirmiştir.

Kâdiriyye tarîkatının XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın ilk yarısında sadece Süleymaniye'de değil, İran'ın sınır kentlerine kadar geniş bir bölgede yayıldığı görülmektedir. Tarîkatın buralara yayılmasında yine Nûde Köyü'nden olan Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin (ö.1254/1839) büyük rolü olduğu ifade edilir.⁸⁵ Özellikle XIX. asrın ilk yıllarına kadar Süleymaniye'de Kadirîlik bölgede etkin tek tarîkat olarak bilinmektedir. Bunda Şeyh Ma'rûf'un özel gayretleri kadar Berzencî ailesinin giderek artan nüfuzunun da katkısı inkâr edilemez. Tarîkatın yayıldığı Irak'ın Süleymaniye, İran'ın Merivan ve Bâne şehirleriyle Kazankaya, Dulpeme, Karaçivar, Hâvî, Kanihakî, Haşezîn, Kanikeve, Vulyân, Lûn, Gaveru, Rif, Bergerdele ve Kaşter köylerindeki tekkelerde görev yapan Kadirî şeyhlerinin Berzencî ailesine mensup oldukları belirtilir.⁸⁶

XIX. asrın başında Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de Nakşbendî tarîkatını yaymaya başlamasıyla beraber, bölgede Kadirîliğin dışında bir tarîkatın faaliyetleri de görülmeye başlanmıştır. Berzencî ailesine mensup pek çok âlim şahsiyetin intisap ettiği Mevlânâ Hâlid kısa bir sürede Kadirî tarîkatının yayıldığı Süleymaniye ve çevresinde etkili olmayı başarmıştır. Süleymaniye ve çevresinde Kadirî şeyhleri olarak nüfuzları zayıflayan Berzenci ailesi konumunu siyasi arenada edindiği yeni kazanımlarıyla güçlendirmeye çalışmıştır.⁸⁷

⁸³ Baba Merdoh Rûhânî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, İntişârât-ı Surûş, Tahran 1382, I, 215; Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 96.

⁸⁴ Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 18.

⁸⁵ Bruinessen, "The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs Among the Kurds", s. 136, 137; Halkawt Hakim, "Le Conflit Qâdiriyya-Naqshbandiyya dans le Milieu Kurde au Debut du XIX. Siecle" [19. Asırdan itibaren Kürtler Arasında Kadirîyye-Nakşbendiyye Çekişmesi], *Journal of the History of Sufism*, Volume: 1-2, İstanbul 2000, s. 154-155; Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü", s. 150.

⁸⁶ Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 96.

⁸⁷ Berzencî ailesi XIX. asrın sonu ve XX. asrın ilk çeyreğinde Süleymaniye ve çevresinde siyasi yönden etkisini arttırmıştır. 1920'li yıllara gelindiğinde kendisini Kürdistan kralı ilan eden ve kurduğu hükümet ile bölgeyi yönetmeye başlayan Şeyh Mahmud Hafid (ö.1376/1956) bu aileye mensuptu. Bk. Refik Hilmi, *Anılar Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, (Çev.: M. Kalman), İstanbul 1995; Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev.: Komisyon), İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 52.

2. Kübreviyye

Necmeddin Kübrâ (ö.618/1221)⁸⁸ tarafından kurulan Kübreviyye tarîkatı Harezm’de ortaya çıkmış İran, Orta Asya ve Rusya’da yayılmıştır. Silsilesi Hz. Ali’ye dayanan bu tarîkat cehrî zikri esas almıştır. Kübreviyye tarîkatının Nakşbendiyye ve Mevleviyye’yi etkilediği belirtilir.⁸⁹ Kübreviyye tarîkatı, Bahâiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nûriyye, Rûkniyye, Hemedaniyye, Nûrbahşîyye ve Berzenciyye gibi kollara ayrılmıştır.⁹⁰

Kübreviyye tarîkatını Şehrezûr’a getirenler Berzenci ailesinden bu bölgeye ilk yerleşen seyyid Musa ve Seyyid İsa Berzencî’dir. Bu iki zatın babası olan seyyid Ali Hemedanî (ö.784/1371) Kübreviyye’nin Hemedaniyye kolunu kurmuş etkin bir mutasavvıftı. Kübreviyye tarîkatının babalarının adını taşıyan Hemedaniyye kolu ile beraber Nurbahşîyye ve ailenin adını taşıyan Berzenciyye kollarını Şehrezûr’da yayan Musa ve İsa kardeşlerden birincisinin fanatik bir Hristiyan grup tarafından öldürüldüğü kaydedilir.⁹¹ Bu nedenle Kübreviyye tarîkatının bu üç kolunu da bölgede temsil ve yayma görevi seyyid İsa Berzencî’ye⁹² kalmıştır. Onun da vefatının ardından bu görevi çocukları yürütmüşlerdir.

⁸⁸ Necmeddin Kübrâ’nın tam adı Ahmed b. Ömer el-Hâyûkî olup 550/1155 tarihinde Harezm’in Hire şehrinde doğdu. Medrese eğitimi sırasında münazâraya girdiği her talebeyi yendiğinden “tâmmetü’l-kübrâ” olarak nitelenmiş sonradan Kübrâ lakabıyla meşhur olmuştur. Necmeddin Kübrâ 35 yaşına kadar ilimle uğraştıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. Şeyhi Ammâr-ı Yasir olmakla beraber Mısır’da Şeyh Rûzbehân’dan tarîkat icâzeti alarak hırka giymiştir. 38 yıl aralıksız tasavvuf ve dergâh ortamında bulunmuş irşadla uğraşmış ve 60’a yakın halife yetiştirmiştir. Kurucusu olduğu tarîkat, XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Ortaasya, Hindistan ve Irak’a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Necmeddin Kübrâ’nın, 618/1221 tarihinde, Moğolların Harezm’in merkezi olan Gürgenç’te yaptığı katliamda öldürüldüğü ifade edilir. Vassâf, I, 336.

⁸⁹ Türer, s. 200.

⁹⁰ Vassâf, I, 341; Pakalın, III, 406; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995, s. 200-201.

⁹¹ Bruinessen, “The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs Among the Kurds”, s. 132; Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 422.

⁹² Seyyid İsa Berzencî, Kuzey Irak bölgesinde yaşayan Berzencilerin buraya ilk yerleşen atası sayılır. Tam adı İsa b. Baba Ali Hemedânî b. Ebî Ya’kûb b. Yûsuf b. Mansûr b. Abdilaziz b. Abdillâh b. İsmail el-Muhaddis b. İmam Mûsa Kazım’dır. Abisi seyyid Mûsa ve kardeşi Muhammed ile beraber hacca gitmiş ve dönüşte Kuzey Irak’ta Süleymaniye kentinin sınırları içerisindeki Berzence Köyü’ne yerleşmişlerdir. Abisi seyyid Musa’nın şehit edilmesinin ardından ilmî ve tasavvufî faaliyetleri seyyid İsa yürütmüştür. Evlendiği Fatıma Hanımdan on iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Kendisinden sonra yerine oğlu seyyid Abdülkerim geçmiştir. Abdülkerim Müderris, İsa Berzencî’nin hicri 754 senesinde vefat ettiğini ifade eder. Bk. Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 421-423.

3. Halvetiyye

Halvetiyye tarîkatı, Sirâcüddin Ömer b. Ekmeliddîn Halvetî(ö.750/1349) tarafından kurulmuştur. XIV. asırda İran'da yayılmaya başlayan Halvetiyye'yi, XV. asırda Anadolu'ya taşıyan kişi Seyyid Yahya Şirvânî'dir (ö.862/1457). Osmanlı dönemindeki en yaygın tarîkatların başında yer almaktadır.⁹³

Halvetiyye tarîkatının Şehrezûr'daki faaliyetleriyle ilgili tafsilatlı bilgiye sahip değiliz. Bu hususta tespit ettiğimiz bilgi, Berzencî ailesi mensubu Baba Resul Berzencî'nin (ö.1052/1640) Halvetiyye'nin bir kolu olan Aleviyye tarîkatını Nurbahşiyye ile beraber bölgede yaydığıdır.⁹⁴ Baba Resul'ün Halvetiyye'yi Şehrezûr'da yaydığı dönemde daha kuzeyde yani İmadiye ve Hakkârî bölgelerinde diğer bir Halvetî şeyhi olan Şemsüddin Ahlatî (ö.1085/1674) Birifka Köyü'ndeki tekkesinde irşad faaliyetlerini yürütmüştür.⁹⁵

Süleymaniye bölgesinde XIX. asra kadar Kadiriliğin, bu tarihten sonra da hem Kadiri hem de Nakşibendi tarîkatının etkili faaliyetleriyle Halvetiyye tarîkatının zayıfladığı ve mensuplarının bu tarîkatlara geçtiği söylenebilir.

4. Nakşbendiyye

Süleymaniye bölgesinde Nakşbendiyye tarîkatının yaygınlaşması XIX. asrın başlarında bu bölgede irşad faaliyetlerine başlayan Mevlânâ Hâlid'in çabalarıyla gerçekleşmiştir. Her ne kadar Nakşbendiliğin bölgeye çok daha önceleri geldiği, tekke ve zaviyeler açtıkları söyleniyorsa da⁹⁶ Mevlânâ Hâlid'den önce Süleymaniye ve çevresinde Nakşbendiliğin bulunduğu hususunda bir bilgi ve belge sunulamamaktadır. Mevlânâ Hâlid bölgede Kadiriliği temsil eden güçlü ailelerin baskı ve tenkitlerine rağmen Nakşbendiliği on yıl gibi kısa bir sürede Süleymaniye ve çevresinde yaymayı başarmıştır. Süleymaniye'de Berzencî ailesi ve hemen yanı başında Kerkük'te bulunan

⁹³ Halvetiyye tarîkatı hakkında geniş bilgi için bk. Vicedânî, III, 3-117; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 63-64; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 27-28; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2008, s. 388-389.

⁹⁴ Komisyon, *el-A'mâlû'l-kâmile*, I, 18.

⁹⁵ Muhammed Emin Dûskî, *Levâmi'u's-ş-şehab fî şerhi dîvân-ı Şemsiddini'l-Ahlâtiyyi'l-kutub*, Sipîrez Yayınları, Erbil 2007, s. 12.

⁹⁶ Caf, *Tarîkat der Meyân-ı Kurdhâ*, s. 265-266; Ali Necm İsa, "el-Cuhûdu'l-'ilmiyye li'n-Nakşibendiyye fî Şimali'l-Irak"[Kuzey Irak'ta Nakşibendîlerin İlmî Çalışmaları], (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 505-515), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 506.

Talabânî ailesinin nüfûzları, Mevlânâ Hâlid'in etrafına onlarca büyük âlim ve yüzlerce müridin toplanmasına engel olamamıştır.

XIX. asrın ilk çeyreğinde Hâlidîlik sadece Süleymaniye'de değil Bağdat, Şam, Hicaz, Kudüs, Anadolu, İstanbul ve Kafkasya'da binlerce müntesibi ve muhibbanı olan bir tarîkat haline gelmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye bölgesini baştan başa kaplayan irşad faaliyetleri onun vefatından sonraki dönemlerde özellikle Surdaş⁹⁷ mıntıkasında sapkın bir kola dönüşerek Hakka⁹⁸ adını almıştır. Hâlidîlikten bu ilk sapma bölgede çok yaygın hale gelememiş ve dar bir alanda kalmıştır.

Hakka İnancı, Süleymaniye şehrinin Surdaş bölgesinde bulunan Sergelû nahiyesinde ortaya çıkan tasavvufî menşeli bir harekettir. Bu bölgede daha önce Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Ahmed Serdar Sergelûvî'nin Nakşbendî tarîkatı mensubu olarak başlattığı irşad faaliyetleri bozulmadan 1920'lere kadar gelmiştir. Bu tarihten sonra Sergelû nahiyesinde görev yapan Hâlidî halifesi Abdülkerim Şedele⁹⁹, Hâlidî tasavvuf geleneğinin ana ilkelerine bağlı kalmakla beraber, müritlerini toplumsal sınıf ilişkileri konusunda eğitmeye başlamıştır.

Abdülkerim Şedele'nin 1361/1942'de vefatının ardından Hakka sûfileri ikiye ayrılmıştır. Bir bölümü şeyhin kardeşi Mame Rıza'ya bağlanırken diğer bir kısmı ise dergâhta uzun yıllar hizmet eden fakat ilmî yönü ve eğitimi bulunmayan bir sûfî olan Heme Sor'a tabi olmuşlardır. İşte Hakka hareketinin bu merhaleden sonra başladığı noktadan çok uzaklaştığı ve müritlerin bir kısmının cezbe halini de bahane ederek ibadetlerde gevşeklik yapmaları ile beraber farklı bir mecraya ilerledikleri görülür. Bu bozulan grub faaliyetlerini daha çok Surdaş'ın Kelavekut, Kumruğan ve Karangevî köylerinde yürütmüşlerdir.¹⁰⁰

⁹⁷ Surdaş Kuzey Irak'ın Süleymaniye şehrinde bulunan bir bölgenin adıdır. Bu bölge XIX. asrın ilk çeyreğinde özellikle Sergelû nahiyesini merkez edinen Hâlidî şeyhlerinin faaliyetleriyle tanınmıştır.

⁹⁸ Sûfilerin cezbe halinde, Allah ve Hakk sözcüklerini sürekli tekrar etmelerinden dolayı *Hakka* olarak tanınmışlardır.

⁹⁹ Abdülkerim Şedele, 1310/1892 tarihinde Şedele Köyü'nde dünyaya geldi. Tam adı Abdülkerim b. Mustafa b. Şeyh Rıza Askerî'dir. 1920'lerden itibaren Surdaş, Merge, Mirza Rüstem, Kev, Ağcalar ve Şivan bölgelerinde kalabalık bir mürit topluluğuna sahip olmuştur. Bk. Tevekkülî, s. 303–311.

¹⁰⁰ Tevekkülî, s. 310–311.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI, HALİFELERİ ve ESERLERİ

Mevlânâ Hâlid gibi yaşadığı çağda sadece tasavvuf alanında değil, siyasî, toplumsal ve kültürel alanlarda da önemli etkileri olmuş alim bir şahsiyet hakkında gerçekçi ve tutarlı bir değerlendirmenin yapılabilmesi için her şeyden önce onun ilmî ve tasavvufî hayatıyla düşünce dünyasının aydınlatılması gerekmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in kendi eserleri ile hakkında yapılan çalışmalar ve Osmanlı devlet arşivlerinde bulunan vesikalar, onun hayatı hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Tüm bu çalışma, belge ve bilgiler bir bütünlük içerisinde irdelenip değerlendirildiğinde, onun hayatı, şahsiyeti ve eserleri ile adını taşıyan tarîkatı hakkında doğru tespitlerin yapılması mümkün olacaktır. Bu itibarla tezimizin birinci bölümünde gerek yazılı kaynaklar gerekse Kuzey Irak'taki alan araştırmalarımız sırasında elde edilen bilgi ve belgeler ışığında Mevlânâ Hâlid'in hayatı, halifeleri ve eserleri hakkında malumat verilecektir.

1.1. HAYATI

Mevlânâ Hâlid gibi yaşadığı çağa damgasını vurmuş aksiyoner bir şahsiyetin hayatının incelenmesi, hem kendisinin tanınması hem de kurduğu tasavvufî hareketin daha iyi anlaşılabilmesi için gereklidir. Onun yetişme tarzı, tahsili ve ders aldığı hocaları, hayatının önemli parametrelerini oluşturur. Mevlânâ Hâlid'in lakap ve nisbeleri aslında onun kişilik ve pâyelerinin şifrelerini barındırır. Bu bölümde Mevlânâ Hâlid'in hayatındaki dönüm noktalarını teşkil eden ilmî ve tasavvufî yetişme merhaleleri ile irşad faaliyetlerinden söz edilecek sonra evliliği ve çocukları ile vefatı ve türbesi hakkında bilgi verilecektir.

1.1.1. Doğum Yeri ve Tarihi

Mevlânâ Hâlid, Şehrezûr'a bağlı Karadağ kasabasının merkez nahiyesi olan Zerdîyâvâ'da doğmuştur.¹⁰¹ Zerdîyâvâ nahiyesi Baban Beylerinin önem verdiği ve XIX.

¹⁰¹ Merkezi Zerdîyâvâ olarak adlandırılan Karadağ kasabası Süleymaniye şehrine beş mil mesafede medrese, bağ ve bahçeleri, tatlı su kaynakları ve temiz havasıyla bilinen bir yerdir. Bk. Osman b. Sind el-Vâilî en-Necdî, *Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Mısır 1310, s. 27;

asrın son çeyreğine kadar da Karadağ'ın merkezini oluşturan kalabalık bir yerleşim yeridir.¹⁰²

Mevlânâ Hâlid'den bahseden kaynaklarda doğum yeri olan Karadağ hakkında ihtilaf bulunmamasına rağmen, doğum tarihi ile ilgili farklı bilgiler verilmiştir. 1182/1768'den 1193/1779'e kadar verilen doğum tarihleri arasında on bir yıl gibi bir fark bulunmaktadır.¹⁰³ Mevlânâ Hâlid'in doğum tarihi hususunda çok yakın akraba ve talebelerinin bile verdikleri bilgilerde ciddi hatalar bulunduğu görülmektedir. Onun en yakın talebelerinden biri olan Muhammed b. Süleyman en-Necdî bile hayatı ile ilgili bilgileri Mevlânâ Hâlid'in bir talebesinin ağzından dinleyerek yazdığını ifade etmektedir.¹⁰⁴ Necdî'nin bu ifadesi, Mevlânâ Hâlid'in hayatıyla ilgili verilen bilgilerin neden bu kadar farklı olduğu hususunda ipucu vermektedir.

Mevlânâ Hâlid'in 14 zilkâde 1242/ 9 Haziran 1827 Cuma günü vefat ettiği kesin olduğuna göre doğum tarihini 1193/1779 olarak veren kaynakların doğruya en yakın oldukları söylenebilir.

1.1.2. İsim, Lakap ve Nisbeleri

Mevlânâ Hâlid'in tam ismi, Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdillâh b. Hüseyin b. Taha'dır.¹⁰⁵ Künyesi Ebü'l-Behâ¹⁰⁶ olup Mevlânâ, Ziyâüddin ve Zülcenâheyn gibi lakaplarla anılmıştır.

Muhammed b. Süleyman el-Hanefî el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbbi't-tarîkati'n-Nakşbendiyye ve'l-behçeti'l-Hâlidîyye*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Mısır 1310, s. 30; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî Hakâiki Ecillâi'n-Nakşbendiyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009, s. 303; İbrahim Fasîh Haydarî, *el-Mecdu't-tâlid fî menâkibi's-Şeyh Hâlid*, Matbaatu'l-Âmire, İstanbul 1292, s. 27; Ömer Rıza Kühhâlâ, *Mu'cemü'l-müellifîn Terâcumu musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye*, Dâru ihyâit-turâsi'l-Arabî, Beyrut, (ts.), I, 95; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2011, I, 9; Azzâvî, *Şehrezûr- es-Süleymaniye*, s. 275.

¹⁰² Cemal Baban, *Silemani Şareğşâvekem*, Dezgayê Ruşenbirî ve Belavkirdneveyê Kurdî, Süleymaniye 1998, II, 45; Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, Ânâ Yayinevi, Tahran 1389, s. 109.

¹⁰³ Mevlânâ Hâlid'e nispet edilen farklı doğum tarihleri için bk. en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 27; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 30; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 303; Haydarî, *el-Mecdu't-tâlid*, s. 27; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 9.

¹⁰⁴ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 27.

¹⁰⁵ Hasan Şükrü, *Menâkıb-ı Şemsi's-şumûs der hakk-ı hazret-i Mevlânâ Hâlidî'l-'Arûs*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1302, s. 5; Rûhânî, *Târîh-i Meşâhir-i Kurd*, I, 306.

¹⁰⁶ Ebü'l-Behâ künyesi için Bk. el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 5; İbn Abidîn, *Sellü'l-hüsâmi'l-hindî li nusreti Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009, s. 58; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 303; Şükrü, *Menâkıb-ı şemsi's-şumûs*, s. 4; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1951, I, 344; Muhammed Mutî, Nizar Abaza, *'Ulemâu Dimâşk ve a'yânuhâ*, Dâru'l-fikri'l-mu'âsır, Beyrut 1991, I,

Daha çok Maverâünnehir, Hindistan ve Horasan bölgelerinde yaygın olan Mevlânâ kelimesi, “büyüğümüz, efendimiz” anlamına gelmektedir.¹⁰⁷ Genellikle ilmi seviyesi yüksek olan kişiler ile mutasavvıf şahsiyetler için kullanılan bu sözcüğe Mevlânâ Hâlid’in yaşadığı coğrafyada nadiren rastlandığı bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’a gidişinden sonra kendisi için çok sık kullanılan Mevlânâ lakabı, özellikle Hâlidîyye mensuplarının eserlerinde de görülmeye başlanmıştır. Ferit Aydın, Mevlânâ Hâlid’e muhalif olan ve Şeyh Maruf en-Nudehî’yi (ö.1254/1839) desteklemek üzere *Dînullahi’l-ğâlib alâ külli münkirin mubtedi’in kâzib* adlı eseri kaleme alan Musullu Ebû Said Osman el-Celîlî’nin (ö.1245/1829) iddialarına dayanarak Mevlânâ Hâlid’in bu lakabı kendisi için özellikle kullandırması olabileceği ve Mevlânâ lakabıyla kendisinin yüceltilmesini birilerine tembihlemiş olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.¹⁰⁸ Fakat bizim araştırmamız sırasında elde ettiğimiz bilgiler bu ve benzeri ithamların doğru olmadığını göstermektedir. Zira Mevlânâ Hâlid için *Mevlânâ* lakabını ilk kullanan kişi Hindistan’daki mürşidi Şah Abdullah Dihlevî’nin (ö.1240/1824) bizzat kendisidir. Mevlânâ Hâlid’e verdiği hilâfetnâmede Dihlevî ona “...Hazreti Mevlânâ Hâlid” diye hitap etmektedir.¹⁰⁹ Mevlânâ Hâlid kendisini “Ad’afü’l-ibâd, “el-‘abdü’l-müznib” ve “Miskîn” gibi sıfatlarla nitelemekte ya da sadece “Hâlid” adını kullanmaktadır.¹¹⁰ Mevlânâ Hâlid, “Mevlânâ” lakabını kendisi dışında ilim sahibi bazı şahsiyetler ile bir kısım talebeleri için de kullanmıştır. Allâme Yahya el-Mizûrî,¹¹¹ Molla Resûl Savuçbulakî¹¹² Bağdat’ta Haydarî ailesine mensup şahsiyetlerden Molla Abdulkadir Haydarî¹¹³ ve Ubeydullah Haydarî¹¹⁴ onun Mevlânâ lakabını kullandığı kişilerden bazılarıdır.

298; Muhammed Cemil eş-Şattî, *A’yânu Dimâşk fi’l-karni’s-sâlise ‘aşere ve nisfi’l-karni’r-râbi’a ‘aşere*, Dâru’l-beşâir, Dimâşk 1994, s. 98.

¹⁰⁷ Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, II, 498.

¹⁰⁸ Ferit Aydın, *Tarîkatta Râbîta ve Nakşbendilik*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996, s. 199.

¹⁰⁹ *İcâzetnâme-i Mevlânâ Hâlid*, Süleymaniye Kütüphanesi H. Hayri-H.Abdullah Bölümü, Nu: 56, vr. 85a, 85b.

¹¹⁰ Muhammed Es’ad Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid fî mektûbâtı hadreti Mevlânâ Hâlid*, Matbaatu’t-terakkî, Dimâşk 1334, s. 68 vd; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 135 vd.

¹¹¹ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 133(24. mektup).

¹¹² Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 118.

¹¹³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 141(36. Farsça mektup).

¹¹⁴ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 278.

Mevlânâ Hâlid ve Hâlidilik üzerine yazılan eserlerin hemen hepsinde “Ziyâüddin” lakabının yer aldığını görüyoruz.¹¹⁵ Genelde şariat ve tarikat alanında yetkin kimseler için kullanılan “Zülcenâheyn” lakabı, bu özelliklere sahip olan Mevlânâ Hâlid için de kullanılmıştır.¹¹⁶

Müstakil bir eser olarak ya da kısmen Mevlânâ Hâlid’den bahseden eserlerde, onun için kullanılan çok sayıda nisbete rastlıyoruz. Bunların en yaygın kullanılanları; Nakşbendî, Müceddidî¹¹⁷, Şehrezûrî, Kürdî, Câfî, Osmanî, Şafîi¹¹⁸, Eş’arî, Emevî¹¹⁹, Irakî¹²⁰, Süleymanî¹²¹, Rûmî ve Bağdâdî nisbeleridir.

Mevlânâ Hâlid’in bu nisbeleri içinde dikkat çeken ve bazı çevrelerde farklı yorumlara neden olan “Rûmî” ve “Bağdâdî” nisbeleri üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Rûmî nisbesini Mevlânâ Hâlid için daha çok Hindistan’da bulunan mürşidi Şah Abdullah Dihlevî ile oradaki dostları kullanmışlardır.¹²² Mevlânâ Hâlid, kendisi için “Rûmî” nisbesini kullanmamakla beraber *Divan’ında* Rum diyarından¹²³ geldiğini ifade ederek dolaylı yoldan bu nisbeye göndermede bulunmuştur.

¹¹⁵ Ziyâüddin lakabının kullanıldığı eserler; en-Necdî, *Asfa’l-mevârid*, s. 17; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 5; İbn Abidîn, *Sellü’l-hüsâmî’l-hindî*, s. 58; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 303; Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 26; Sâmî, *Kâmûsu’l-a’lâm*, III, 2017; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 66; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-ârifîn*, I, 344; Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 185; Mutî, I, 298; eş-Şattî, s. 98.

¹¹⁶ Mevlânâ Hâlid için “Zülcenâheyn” lakabının kullanıldığı yerler; en-Necdî, *Asfa’l-mevârid*, s. 17; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 5; Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 26; Sâhib, *el-Fuyûzâtü’l-Hâlidîyye ve’l-menâkıbu’s-Sâhibîyye*, el-Matbaatu’l-İlmiyye, Kahire 1311, s. 91 (Nûru’l-hidâye ve’l-‘irfân’ın kenarında); Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 2.

¹¹⁷ Mevlânâ Hâlid icâzetli olduğu tarikatlardan genellikle “Nakşbendî-Müceddidî” nisbelerini kullanmıştır. Kadirî, Kübrevî, Sühreverdî ve Çeştî nisbelerini ise çok az kullandığını görüyoruz. Bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 66–298; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 117–346.

¹¹⁸ Mevlâna Hâlid kendi eserlerinde ve mektuplarında “Şehrezûrî, Kürdî, Câfî, Şafîi ve Osmanî” nisbelerini de kullanmıştır. Bk. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Şerhu hadîs-i Cibrîl*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, Nu: 1205, vr. 4a; Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 85, 119, 133; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 261, 275, 290, 296, 323.

¹¹⁹ Bu iki nisbeyi talebelerinden Ebu’s-Senâ Mahmud el-Âlûsî kullanmıştır. Bk. Şihâbüddin Mahmud el-Âlûsî, *el-Feyzü’l-vârid alâ ravz-ı mersiyeti Mevlânâ Hâlid*, el-Matbaatu’l-Kesteliyye, İstanbul 1278, s. 4.

¹²⁰ Bk. Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 26.

¹²¹ Süleymanî nisbesini o dönem İmadiye bölgesinde yaşayan Kadiri şeyhlerinden Şeyh Nureddin Birifkânî (ö.1268/1852) kullanmıştır. Bk. Nureddin Birifkânî, *el-Budûru’l-celiyye fî mâ messet ileyhi hâcâtü fukarâi’s-sûfiyye*, (tah. Vahidüddin Birifkânî), Matbaatu’s-Sakâfeti ve’s-Şebâb, Erbil 1986, s. 11.

¹²² Süleyman Kuku, *Abdullah Dihlevî ve Eserleri*, Damra Yayınları, İstanbul, ts. s. 417–443; Abdülğani el-Hanefî, *Menâkıbu’d-Dihlevî*, (Çev.: Muhammed Arif Karakaya), Basılmamış eser, Van 2004, s. 6.

¹²³ Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyeti altındaki topraklardan özellikle Anadolu için Diyar-ı Rûm veya Mülk-i Rûm tabirinin kullanıldığı, Mekke ve Medine halkının Osmanlı padişahlarını Rûmî olarak isimlendirdikleri ve Sürre Alayları ile birlikte kendilerine gönderilen hediye ve bu yardımlara “*Sadakât-ı Rûmiyye*” adını verirdiklerinden bahsedilir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 14; Pakalın, III, 56.

Divan'ındaki beyit şöyledir:

*Şah Ebu Ali Şeref'in türbesine saçmak üzere Rum (ülkesin)den Hindistan'a kadar canımı avucumda tuttum.*¹²⁴

Mevlânâ Hâlid'in günümüzde en çok bilinen nisbesi “Bağdâdî” olmasına rağmen bu nisbe ne kendisi ne de halifeleri tarafından kullanılmamıştır. Hâlidîlikte ilk dönem kaynak eserleri arasında sayılan Muhammed b. Süleyman el-Hanefî el-Bağdâdî'nin *el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbi't-tarîkatî'n-Nakşendiyye ve'l-behçetî'l-Hâlidiyye*, Muhammed b. Abdilâh el-Hânî'nin, *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkatî'- 'aliyyetî'l-Hâlidiyyetî'n-Nakşendiyye*, İbrahim Fasîh Haydarî'nin *el-Mecdu't-tâlid fî menâkıbî's-Şeyh Hâlid*, İbn Abidin'in *Sellü'l-hüsâmî'l-hindî li nusreti mevlânâ Hâlidî'n-Nakşendî* gibi eserlerde de Bağdâdî nisbesi yer almamaktadır. Hatta Muhammed b. Süleyman el-Bağdâdî özellikle Mevlânâ Hâlid'in nisbesinin “Şehrezûrî” olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁵ Mevlânâ Hâlid için Şam'a yerleştiği 1238/1822 yılına kadar “Bağdâdî” nisbesinin kullanılmadığı söylenebilir. Onun Bağdat'ta irşad faaliyetlerini yürütürken geniş bir çevre tarafından tanındığını biliyoruz. Şam'daki halifeleri de muhtemelen şeyhlerini anlatırken onun Bağdat'ta ikamet ettiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Hindistan'a giden bazı şahsiyetlerin Şah Abdullah'ın dergâhında Mevlânâ Hâlid'den “Bağdâdî” diye bahsetmelerinin¹²⁶ bu nisbenin zamanla yaygınlaşmasına sebep olduğu söylenebilir. Mevlânâ Hâlid için “Bağdâdî” nisbesinin öne çıkarılmasının onun mensup olduğu Kürt kimliğinin gizlenmesine matuf olduğu şeklindeki bazı mülahazaların duygusal ve siyasî bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Mevlânâ Hâlid'in oluşturmayı başardığı Hâlidiyye ekolü bölgesel ve etnik mülahazaların çok üzerinde bir ilmî ve tasavvufî çerçevede kendini ifade etmektedir.

1.1.3. Ailesi

Mevlânâ Hâlid Şehrezûr sancağında meskûn Câf aşiretinin¹²⁷ Mikâilî kabilesinin Ali Beki koluna¹²⁸ bağlı köklü bir âileden gelmektedir. Nesebi halk arasında

¹²⁴Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, Ensar Yayınları, Konya 2009, s. 407.

¹²⁵Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 3, 29.

¹²⁶Süleyman Kuku, *Abdullahî Dihlevî ve Eserleri* s. 394-395

¹²⁷ Mevlânâ Hâlid'in mensup olduğu Câf aşireti Irak ve İran sınırının her iki tarafında bulunan kalabalık bir aşirettir. Irak'ta bulunanlar Câf-ı Muradî, İran'da yaşayanlar ise Câf-ı Cuvanrûdî olarak isimlendirilir. Bk. Azzâvî, *Aşâiru'l-Irak*, I, 244. Usta ve güçlü savaşçılıklarıyla tanınan Câf mensuplarının Cuvanrû

altıparmaklı anlamında “şeş engüş” lakabıyla tanınan Pîr Mikail adında veli bir zata dayanır.¹²⁹ Pîr Mikail’in de Hz. Peygamber’in damadı Osman b. Affan (ö.35/655)’ın soyundan geldiği belirtilir.¹³⁰ Babasının adının Ahmed dedesinin ise Hüseyin olduğu ilk dönem kaynaklarında geçmesine rağmen¹³¹ sonraki dönemlerde yazılan bazı eserlerde baba adı hataen Hüseyin olarak yazılmış ve bu hata Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlikten bahseden ilmî ve akademik bazı eserlerde de tekrar edilmiştir.¹³²

Mevlânâ Hâlid’in annesi’nin soylu bir aileden geldiği ve nesebinin Pîr Hıdır Fatımî yoluyla Hz. Ali’ye dayandığı kaydedilir.¹³³ Annesinin adına ilk dönem kaynaklarda rastlayamadık. Fakat son dönemde telif edilen eserlerden *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd* adlı eserin sahibi Baba Merdoh Rûhânî ile Mevlânâ Hâlid ve halifeleri üzerine detaylı bir çalışma yapan Abdülkerim Müderris annesinin adını Fatıma olarak vermekte¹³⁴ fakat kaynağını zikretmemektedirler. Abdullah Muhammed de *Mevlânâ*

bölgesinde Erdelan Beyliğinin hâkimiyeti altında yaşadıkları, bilahare bu beyliğin uyguladığı baskı nedeniyle Irak tarafına geçtikleri belirtilir. XVII. asrın ilk yarısında Osmanlı sultanı IV. Murad’a tabi olan ve Câf-ı Muradî adını alan aşiretin, tüm kollarıyla yüzbin kişiden oluştuğu kaydedilir. Bk. Basili Nikitin, *el-Kurd*, (Çev.: Nuri Talabani), Mektebetu Fikr ve’t-Tev’iye, Süleymaniye 2006, s. 283–284; Baban, *Silemanî Şaregeşâvekem*, II, 24.

¹²⁸ Azzâvî, *‘Aşâiru’l-Irak*, I, 246; Kerim Bek b. Fettah Bek Câf, *Te’rîh-i Câf*, (Haz. Hasan Câf), Bağdat 1995, s. 127. 2012 yılı nisan ayında Karadağ’da görüştüğümüz şeyh Burhan b. şeyh Mecid, kaynaklarda Mevlânâ Hâlid’in Mikaili kabilesinin Ali Beki koluna mensup olduğu şeklinde verilen bilgilerin doğruluğunu yansıtmadığını ve onun Mikaili kabilesinin Mireyî koluna mensup olduğunu ileri sürmektedir.

¹²⁹ Pîr Mikail’in, hicri 738 tarihinde İran’ın Sine şehrine bağlı Cuvanrû nahyesinin Devdân isimli köyüne göç ettiği ve aynı köyde vefat ettiği kaydedilir. Bilahare torunları Devdân köyünden Karadağ’a göç ederek oraya yerleşmişlerdir. Bk. Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 9.

¹³⁰ en-Necdî, *Asfa’l-mevârid*, s. 23; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 29; İbn Abidin, *Sellü’l-hüsâmî’l-hindî*, s. 59; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye* s. 303; Şükrü, *Menâkıb-ı şemsi’ş-şumûs*, s. 5; Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidî’n-Nakşebendî”, *Mecelletü’l-Mecma’i’l-İlmiyyi’l-Kürdî*, 1(1), 1973, s. 698; Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 185.

¹³¹ el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 29; el-Âlûsî, *el-Feyzü’vârid*, s. 241; Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 27; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 82.

¹³² Mevlânâ Hâlid’in babasının ismi şu eserlerde Hüseyin olarak zikredilmiştir. Bk. el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 303; Cyrille Chodkiewicz, *Le Shaykh Khâlid(1780-1827) Et La Tariqa Naqshbandiyya En Syrie*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Paris 1980, s. 69; Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 9; Muhammed Ahmed Dernîka *et-Tarikatü’n-Nakşebendiyye ve a’lâmuha*, Cerrûs Bars, t.s., s. 79; Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 29.

Memiş, doktora tezi olarak hazırladığı bu kitabının 29. sayfasında “Mevlânâ Hâlid’in kendi eserlerinde ve konu ile ilgili diğer kaynaklarda babasının Hüseyin adında bir zat olduğu isminden anlaşılmakla birlikte hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır” ifadesini kullanır. Halbuki Mevlânâ Hâlid hiçbir eserinde babasının adını zikretmediği gibi konuyla ilgili ilk dönem eserlerinde de baba adı Hüseyin olarak geçmez; Abdulcebbar Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, Ensar Yayınları, Konya 2009, s. 6.

¹³³ en-Necdî, *Asfa’l-mevârid*, s. 23; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 30; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 303; Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 27.

¹³⁴ Rûhânî, I, 307; Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 9.

Hâlid en-Nakşbendî Hayatuhu ve Edebuhu adlı çalışmasında Mevlânâ Hâlid'in annesinin adını Hatû Pîroz olarak kaydetmiştir.¹³⁵

Mevlânâ Hâlid'in henüz medrese eğitimini tamamlayamadan küçük denecek bir yaşta babasını kaybettiği ifade edilir.¹³⁶ Annesinin Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta bulunduğu 1813-1816 yılları arasında sağ olduğu söylenebilir.¹³⁷ Babasının mezarı Halepçe'ye bağlı "*Biyâvîle*" köyünde¹³⁸ annesinin ise Karadağ'a yaklaşık üç kilometre uzaklıkta bulunan "*Serko*" köyünde yüksekçe bir tepede bulunmaktadır.¹³⁹

Mevlânâ Hâlid'in mektuplarından ve diğer kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla onun ikisi erkek ikisi kız olmak üzere dör kardeşi bulunmaktadır. Erkek kardeşlerinin isimleri Heme Han (Muhammed Han) ve Mahmud Sahib'dir. Bunlardan Heme Han yaşça Mevlânâ Hâlid'den büyük, Mahmud Sahib ise ondan birkaç yaş küçüktür. İsimlerini belirleyemediğimiz iki kız kardeşinden¹⁴⁰ birinin Seyyid Abdülkadir adında bir şahısla evli olduğu Mevlânâ Hâlid'in ailesine yazdığı bazı mektuplardan anlaşılmaktadır.¹⁴¹

1820'li yıllarda Irak'ta faaliyette bulunan İngiliz Doğu Hind Şirketi görevlisi Clodyos James Rich, Mevlânâ Hâlid'in Yusuf isminde bir kardeşinin daha bulunduğundan bahseder.¹⁴² Fakat araştırmamız esnasında kaynaklarda bu hususu teyid eden bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹³⁵ Abdullah Muhammed, s. 12.

¹³⁶ Mevlânâ Hâlid'in babasının vefat tarihine kaynaklarda rastlayamadık. Onun ailesine yazdığı mektuplardan yola çıkarak babasının medrese eğitiminin devam ettiği yıllarda vefat ettiği söylenebilir. Çünkü 1213/1798 yılı ve sonrasında yazılan mektuplarda annesi ve kardeşlerinden bahsettiği halde babasından hiç bahsetmediğini görüyoruz. Bk. Müderis, *Yâd-ı Merdân*, I, 136, 144–150, 154, 295, 296.

¹³⁷ Mevlânâ Hâlid Basra kadısı Seyyid Abdülkadir Haydarî'ye yazdığı bir mektupta annesini ziyaret amacıyla Bağdat'tan Süleymaniye'ye gittiğinden ve beraberindeki heyette kardeşi Ubeydullah Haydarî'nin de yer aldığından bahseder. Aynı mektupta Süleymaniye valisinin daha önce kendisi ve babasının Mevlânâ Hâlid'e karşı sergiledikleri olumsuz tavırlardan dolayı özür dilemek için Süleymaniye kadısının başkanlığında bir heyeti ona gönderdiğinden bahseder. Bu mektuptan Abdurrahman Paşa'nın ölümü ve oğlu Mahmud Paşa'nın vali olarak tayin edildiği bir dönemde bu olayın yaşandığını anlıyoruz ki bu muhtemelen 1816 yılına yakın bir dönemdir. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 172–173(43. mektup).

¹³⁸ Abdullah Muhammed, s. 27. Fakat 2012 yılında Karadağ'da görüştüğümüz Şeyh Burhan b. Şeyh Mecid el-Karadâğî'nin aile arşivine dayanarak verdiği bilgilerden Mevlânâ Hâlid'in babasının Biyavile'de değil Karadağ'da vefat ettiği ve mezarının da Karadağ'ın merkezinde bir tepenin ortasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

¹³⁹ Annesinin mezarıyla ilgili bu bilgi de yine Şeyh Burhan Karadâğî'nin özel arşivinden alınmıştır.

¹⁴⁰ Müderis, *Yad-ı Merdân*, I, 148, (45. Farsça mektup)

¹⁴¹ Müderis, *Yad-ı Merdân*, I, 136.

¹⁴² Clodyos Ceymis Rich, *Rihletu Rich*, (Çev.: Bahauddin Nûrî), ed-Dâru'l-Arabiyya li'l-mevsû'ât, Beyrut 1429, s. 302.

1.1.4. Tahsil Hayatı

Çocukluk dönemi hakkında fazla bilgi bulunmayan Mevlânâ Hâlid, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra Karadağ'ın merkezi Zerdîyâvâ nahiyesinde bulunan *Şeyh Abdüllatif Medresesi*'nde tahsil hayatına başlamıştır. Kur'an'ı hatmettikten sonra "*Tasrîfu Zencânî*", "*Avâmil-i Cürcânî*", "*el-Muharrer*" gibi Karadağ'daki medreselerde okutulan sarf, nahiv ve Şafii fıkına ait sıralı eserleri okuyup bitirmiştir.¹⁴³

Mevlânâ Hâlid'in tahsil hayatının ilk yıllarında babasını kaybetmesi üzerine Zerdîyâvâ'nın en büyük medresesinin sahibi olan Şeyh Abdüllatif b. Ma'ruf'un (ö.1212/1797)¹⁴⁴ oğlu Şeyh Ömer b. Abdillatif el-Karadaği (ö.1250/1834), onunla alakadar olmuş ve Mevlânâ Hâlid'in gençlik döneminde de kendisine yardımcı olmaya devam etmiştir. Mevlânâ Hâlid hakkında anlatılan şu olay da bu hususu teyit etmektedir. "Gençlik çağına ulaşan ve ailesine yardımcı olmak isteyen Mevlânâ Hâlid, medrese eğitimini yarıda bırakıp Karadağ'daki Polis teşkilatına (Şurta) kaydını yaptırmıştır. Fakat medresesinde okuduğu hocası Şeyh Ömer ve babası Şeyh Abdüllatif Karadâğî, zekâ ve bilgisine vakıf oldukları Mevlânâ Hâlid'in medrese eğitimine devam etmesi için Şurta Teşkilatına gidip adını sildirmiş ve okumaya devam etmesi hususunda onu ikna etmişlerdir."¹⁴⁵ Bu olaydan sonra Mevlânâ Hâlid bırakmayı düşündüğü medrese eğitimine devam etmiştir.

Gençlik döneminde birçok akranı gibi farklı medreseleri dolaşan Mevlânâ Hâlid'in Karadağ'dan ayrıldıktan sonra Süleymaniye bölgesinde bulunan Halepçe¹⁴⁶, Hurmal¹⁴⁷ ve Biyâre¹⁴⁸ medreselerinde okuduğu bilinmektedir. Hocalarından Şeyh Abdullah Hırpânî (ö.1254/1838), Molla İbrahim Biyârî (ö.1250/1834), Şeyh Celalüddin Hurmalî (ö.1231/1816) ve Seyyid Abdülkerim Berzencî (ö.1213/1798) o dönemde bu bölgedeki medreselerde müderrislik yapan tanınmış şahsiyetlerdir.

¹⁴³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 9.

¹⁴⁴ Şeyh Abdüllatif Karadâğî'nin (ö.1212/1797) 1163/1750 tarihinde Karadağ'a yerleştiği ve dönemin Baban Beyi tarafından Zerdîyâvâ'da bulunan büyük medreseye müderris olarak tayin edildiği kaydedilir. Bk. Müderris, *Binemaleyî Zanyaran*, s. 108-109.

¹⁴⁵ Bu bilgi halen Karadağ'da yaşayan Şeyh Abdüllatif'in torunlarından Şeyh Burhan b. Mecid el-Karadâğî'nin aile arşivinden alınmıştır.

¹⁴⁶ Günümüzde Kuzey Irak'ın Süleymaniye kentinin güneydoğusuna düşen bir ilçedir. Osmanlı döneminde *Gülenber* adıyla bilinmekteydi.

¹⁴⁷ Hurmal, yukarıda bahsedilen Süleymaniye kentinin Halepçe ilçesine bağlı bir nahiyenin adıdır. İran sınırına yakın bir yerde bulunmaktadır.

¹⁴⁸ Biyâre, Hurmal nahiyesine bağlı bir köy olup İran sınırına çok yakındır. Biyâre Köyü Hâlidî tekke ve medreseleriyle meşhur olmuştur.

Mevlânâ Hâlid, Şeyh Abdullah Hırpanî'den Hırpan Köyü ve Halepçe'deki medreselerinde¹⁴⁹ Şeyh Celalüddin Hurmalî'den Hurmal'daki, Molla İbrahim Biyarî ve Seyyid Abdülkerim Berzencî'den de Biyare Köyü'ndeki medresede ders almıştır.¹⁵⁰

Kaynakların hemen hepsi Abdülkerim Berzenci'den Süleymaniye'deki Abdurrahman Paşa Medresesi'nin baş müderrisi olarak bahsederler. Berzencî'nin ne zaman Biyare'ye geldiği ve orada kaç yıl müderrislik yaptığı bilinmemektedir. Fakat onun Mevlânâ Hâlid'e ders okuttuğu Biyare medresesinden bir süre sonra ayrılıp Süleymaniye'ye gittiğini ve taun salgınında hayatını katbettiği 1213/1798 tarihine kadar Abdurrahman Paşa'nın (ö.1228/1813) yaptırdığı büyük caminin medresesinde müderrisliğe devam ettiğini söyleyebiliriz. Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'ye gittiğinde daha önce Biyare medresesinde kendisinden ders aldığı Abdülkerim Berzencî ile kardeşi Abdürrahim Berzencî'den ders almaya devam etmiştir.

Halepçe bölgesindeki medreselerde eğitim gördükten sonra Köysancak ve Harîr bölgelerindeki medreselere yönelen Mevlânâ Hâlid'in orada "Mollazâde" lakaplı Abdürrahim ez-Ziyarî'den Celâleddin Devvânî'nin *Tehzîbü'l-Mantık* üzerine yazdığı *Şerhü'l-celal* adlı eserini okumuştur.¹⁵¹ Mevlânâ Hâlid, ileride halifesi olacak Abdürrahman el-Kürdî (ö.1250?/1834?) ile de bu medresede tanışmıştır. El-Kürdî, o günden sonra sık sık Mevlânâ Hâlid ile görüşmüş, Hindistan yolculuğu ve irşad döneminde de hep yanında olmuştur.¹⁵² Mevlânâ Hâlid, Köysancak bölgesinde Abdurrahman el-Celî'nin medresesine de gitmiş fakat hocasının kısa bir süre sonra hastalanıp vefat etmesinden dolayı fazla istifade edememiştir.¹⁵³

Mevlânâ Hâlid, Köysancak ve Harir bölgelerindeki medrese eğitiminin ardından Irak'ın en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Orada Sibğatullah Mavrânî'den (ö.1220/1805) fıkıh usûlü kitaplarından *Muhtasarü'l-Müntehâ Şerhi*'ni okumuştur.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Muhammed Ali Karadâğî, "Şeyh Abdullah Hırpanî min hilâli mahtûtâtı mektebetihi", *Mecelletü'l-mecma'i'l-'ilmiyyi'l-Kürdî*, sayı: 2, 1974, s. 239.

¹⁵⁰ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 24, 25, 137, 138, 321, 339.

¹⁵¹ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 30.

¹⁵² Hamid Katib Bîsârânî, *Riyâzü'l-müşâtâkin fî menâkıb-i Mevlânâ Hâlid Ziyâiddîn*, yazma nüsha, Erbil 1316, s. 50.

¹⁵³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 31.

¹⁵⁴ Bîsârânî, s. 25.

Bağdat'tan tekrar Süleymaniye'ye dönen Mevlânâ Hâlid'e dönemin Baban beylerinden müderrislik yapması için teklif geldiği fakat onun, henüz bu makama liyakati olmadığını öne sürerek teklifi kabul etmediği kaydedilir. el-Bağdadî, Mevlânâ Hâlid'e müderrislik teklifinde bulunan Baban beyinin ismini zikretmezken¹⁵⁵, en-Necdî bu kişinin İbrahim Paşa (ö.1217/1802) olduğunu belirtir.¹⁵⁶

Halkawt Hakîm, Mevlânâ Hâlid'in kendisine yapılan müderrislik teklifini ehil olmadığı için geri çevirdiği şeklindeki görüşün, tarihçilerin çoğu tarafından gerçekçi bulunmadığını ifade etmekte ve Mevlânâ Hâlid'in bu makamı beğenmeyip küçümsediği için kabul etmediğini ileri sürmektedir. Halkawt Hakîm, bu iddiasına da bu tekliften bir yıl sonra kendisine teklif edilen Abdurrahman Paşa Medresesi başmüderrisliğini kabul etmesini delil göstermektedir.¹⁵⁷ Halkawt Hakîm'in bu iddiasına katılmadığımızı belirtmek isteriz. Zira Mevlânâ Hâlid bu tekliften sonra medrese eğitimine devam etmeseydi o vakit Hakim'in iddiasında haklı olduğu söylenebilirdi. Fakat bu alanda yazılan kaynakların istisnasız hepsi Mevlânâ Hâlid'in Baban beyinin müderrislik teklifinin ardından Senendec'e gidip o bölgenin tanınmış âlimlerinden Muhammed Kasîm Senendecî'den (ö.1234/1818) matematik, astronomi, hendese gibi ilimleri tahsil ettiği ve icâzet alıp Süleymaniye'ye döndüğünü kaydederler.¹⁵⁸ Bu durumda Mevlânâ Hâlid kendisine yapılan görev teklifini gurur ve küçümsemekten dolayı değil, eksikliğini hissettiği matematik, hendese, astronomi vb. alanlarda kendini yetiştirmek için geri çevirdiği anlaşılmaktadır. Yine Süleymaniye'ye döndükten sonra hemen Abdurrahman Paşa Medresesi'nde göreve başlamamış, bir süre Aziz Ağa camiinde bulunduktan sonra adı geçen medresede görevlendirilmiştir.¹⁵⁹ Eğer daha önce kendisine teklif edilen görevi beğenmediği ve küçümsediği için reddettiği iddiası doğru olsaydı, o vakit bu küçük camideki vazifeyi de kabul etmemesi gerekirdi.

Mevlânâ Hâlid'in talebelik hayatı boyunca farklı hocalardan aldığı dersler hususunda bildiğimiz, onun “*Şerhu Şemsiyye*”, “*Mutavvel*”, “*Hikmet*” ve “*Kelam*” ilimlerini Süleymaniye bölgesindeki medreselerde okuduğudur. Celaleddin Devvânî'nin

¹⁵⁵ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü 'n-nediyye*, s. 31, 32.

¹⁵⁶ en-Necdî, *Asfa 'l-mevârid*, s. 38.

¹⁵⁷ Helkevt Hakîm, “Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere”, s. 60.

¹⁵⁸ en-Necdî, *Asfa 'l-mevârid*, s. 39; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü 'n-nediyye*, s. 32; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü 's-seniyye*, s. 83; Müderris, *Ulemâunâ*, s. 185.

¹⁵⁹ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 185.

Tehzîbü'l-mantık adlı kitap üzerine yazdığı “*Şerhü'l-Celâl*” adlı haşiyeyi Harir bölgesinde Abdürrahim Ziyarî’nin medresesinde okumuş, İran’ın Sine şehrinde Şeyh Muhammed Kasîm Senendecî’nin müderrislik yaptığı medresede ise, hesap, hendese, felekiyyât ve üstürlâb gibi ilimleri tahsil etmiştir. Usûlü’l-fıkıh alanında yazılan “*Muhtasarü'l-müntehâ*” şerhini de Bağdat’ta Sibğatullah Mavrânî’den ¹⁶⁰ okumuştur. ¹⁶¹ Bununla beraber onun dönemin medreselerinde sıralı olarak okutulan sarf, nahiv, ma’ânî, beyân, bedî’ vaz’, mantık, âdâb, arûz, kâfiye, lûgat, münâzara, hikmet, hendese, hey’et, hesap, tasavvuf, fıkıh, hadis, tefsir, kelam gibi ilimlerle bunların usullerini okuduğu, ayrıca Arap ve Fars edebiyatına da hâkim olduğu söylenebilir.

Bu arada tahsil hayatı boyunca aynı medrese ve odaları paylaştığı çok sayıda arkadaşından üçünün adını tespit edebildik. Bunlardan biri Abdürrahim Ziyarî’nin medresesinde tanıştığı Abdürrahman el-Kürdî, ikincisi Süleymaniye’de birlikte okuduğu Abdullah Şemdînî (ö.1228/1813) ve üçüncüsü aslen Kerkük’lü olan Abdurrahman Ruzbehânî’dir (ö.1270/1853). Bunların her üçü de sonradan Mevlânâ Hâlid’e intisap etmiş ve son ikisi tarîkat icazeti alarak onun halifeleri olmuşlardır. ¹⁶²

Mevlânâ Hâlid’in 1213/1798 yılında Süleymaniye’de müderrisliğe başladığı şeklindeki yaygın olan kanaatin ¹⁶³ aksine Süleymaniye’de 1798 yılı sonlarında meydana gelen taun salgınından sonra 1214/1799 yılında Sine’den döndüğü ve yirmi bir yaşında iken müderrisliğe başladığı söylenmiştir. ¹⁶⁴

Mevlânâ Hâlid’in, Süleymaniye şehrinin kurulduğu 1784 yılından bu yana Berzencî ailesine mensup Şeyh Ma’rûf el-Berzencî (ö.1254/1839), Abdürrahîm Berzencî (ö.1215/1800) ve kardeşi Abdülkerim Berzencî (ö.1213/1798) gibi şahsiyetlerin görev yaptıkları Abdurrahman Paşa Medresesi’nde ¹⁶⁵ baş müderris olarak görevlendirilen ve Berzencî nisbesini taşımayan ilk alim şahsiyet olduğunu tahmin ediyoruz.

¹⁶⁰ Bîsârânî, *Riyâzü'l-müştâkîn*, s. 25.

¹⁶¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 11.

¹⁶² Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 273 ; Azzâvî Abdurrahman Ruzbehânî’nin de Mevlânâ Hâlid’in halifesi olduğunu belirtir. Bk. Azzâvî, “Hulefâu Mevlânâ Hâlid”, s. 203.

¹⁶³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 38; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 83; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 28; Şükrü, s. 7.

¹⁶⁴ Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 185; *Yâd-ı Merdân*, I, 12.(5 nolu dipnot).

¹⁶⁵ Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 22; Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 286-321.

1.1.5. Hocaları

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye, Halepçe, Köysancak, Harir, Bağdat ve Sine şehirlerinde bulunan muhtelif medreselerdeki hocalarından uzun süreli ders aldığı bilinmektedir. Bunun yanında Hac yolculuğu esnasında gerek Şam'da, gerekse Hindistan'da bulunduğu süre zarfında bazı âlim ve mutasavvıf şahsiyetlerden kısa süreli veya teberrüken ders veya icâzet almıştır.

Mevlânâ Hâlid'in ilim tahsili için dolaştığı bölgeler ve medreselerden bahseden kaynaklarda, isimlerini tespit edebildiğimiz hocalarının yakın dönemde onunla ilgili yapılan ilmî ve akademik çalışmalarda bahsedilenden çok daha fazla olduğunu tespit ettik. Onun hocaları sadece ilimî payesiyle tanınanlar olduğu gibi kimileri de hem ilimî hem de tasavvufi payeleri bulunan şahsiyetlerdir.

Onun hocalarından tespit edebildiklerimizden bazıları şunlardır:

1.1.5.1. Ömer b. Abdillatif el-Karadâğî

Ömer b. Abdillatif b. Ma'rûf¹⁶⁶ Karadağ'ın ilim ve irfanlarıyla tanınmış Merdohî¹⁶⁷ ailesine mensuptur.

Kur'an-ı Kerimi öğrendikten sonra sıralı medrese ilimlerini okumuştur. Babasından ilim icazeti aldıktan sonra *Zerdiyâvâ* medresesinde içinde Mevlânâ Hâlid'in de bulunduğu talebelere ders vermeye başlamıştır. Mevlânâ Hâlid Hindistan'dan dönüp irşada başladığında Şeyh Ömer de ona intisap ederek Nakşibendi tarikatına girmiştir. Böylece yıllar önce talebesi olan Mevlânâ Hâlid'den tarikat icazeti alarak halifesi olmuştur.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 408.

¹⁶⁷ Merdohî adı ailenin çok önceleri yaşadıkları Suriye'nin Suveyda şehrinin Merdoh Köyü'nden gelmektedir. Bu da ailenin Suriyeden göç ettiklerini göstermektedir. Ailenin o dönemdeki büyüğü olan Muhammed Merdohî önce İran'ın kuzeyine hicret etmiş Moğol istilas sırasında da Şehrezûr bölgesine gelerek Havraman'a yerleşmiştir. Müderris, Muhammed Merdohî'nin en büyük oğlu Molla Kûşâyîş'in 840/1436'lı yıllarda Havraman bölgesinde hocalık yaptığından yola çıkarak Muhammed Merdohî'nin 800/1398'lü yıllarda Havramanda evlendiğine kanaat getirmektedir. Aile Molla Kûşâyîş ile devam etmiş ve zamanla içinde Karadağ'ın da bulunduğu yerlerde ilim ve tasavvuf hizmetlerini yürütmüşlerdir. Baba Merdoh Rûhânî ve Müderris onlarca Merdohî nisbeli alimden bahsetmektedirler. Mevlânâ Hâlid Karadağ'da bu aileye mensup Abdullatif Karadâğî ve oğlu Şeyh Ömer Karadâğî'den ders almıştır. Daha geniş bilgi için Bk. Rûhânî, I,II, III. cilt muhtelif sayfalar; Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, s. 86-110; Müderris, *Ulemâunâ*, s. 73, 74, 139, 233, 234, 303, 408.

¹⁶⁸ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 409.

Zahirî ve batınî ilmlimlerde payesahibi olan Şeyh Ömer, her iki alanda hizmete devam etmiştir. Özellikle Karadağ'da medrese ve halk arasında Kur'an öğretimine önem vermiş ve özellikle Kur'an'ın düzgün bir hatla yazılmasını teşvik etmiştir. Karadâğî onun, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Osman hattına uygun hatasız ve düzenli yazımını sağlamak için “*el-Kavâ'idü'r-resmiyye*” adıyla bir eser telif ettiğinden bahsetmektedir.¹⁶⁹

1250/1834 yılında vefat eden Şeyh Ömer, Zerdîyâvâ Kabristanı'na defnedilmiştir. Günümüzde mezarı Şeyh Ömer Kumbeti olarak bilinmektedir.¹⁷⁰

1.1.5.2. Abdullah el-Hırpânî

Adı Abdullah b. Seyyid İsmail b. Şeyh Mahmede Kûste b. Seyyid Ali b. Seyyid Hıdır b. Seyyid Üveys b. Seyyid Nureddin b. Seyyid Mustafa b. Seyyid Selahaddin b. Seyyid İvaz b. İmam Hamza b. İmam Musa Kazım.¹⁷¹ Hırpânî'nin 1159/1746 dolaylarında doğduğu ifade edilir.¹⁷²

Nesebinin Hz Ali'ye dayandığı ve büyük dedesi olan Musa Kazım'ın oğlu İmam Hamza'nın Abbasi baskılarından kaçarak Karadağ kasabasının bulunduğu mıntıkaya geldiği ve “Tekye” adıyla bilinen köye yerleştiği kaydedilir.¹⁷³ Bu aile bilahare Tekye Köyü'nden diğer bölgelere göç vermiş ve Abdullah Hırpanî'nin dedelerinden Mahmede Kûste de şu an mezarının bulunduğu Ahmedâvâ Köyü'ne¹⁷⁴ yerleşmiştir. Abdullah Hırpânî'nin aile fertlerinin bir kısmının daha sonra Hırpân Köyü'ne gittikleri ifade edilir. Yalnız Abdullah Hırpânî'nin dedelerinin Hırpan Köyü'ne yerleşip yerleşmedikleri hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Abdullah Hırpanî'nin yazın Hırpan'daki medresede ders okuttuğu kışın da havası daha uygun olan Halepçe'ye gelip tedrisata devam ettiği kaydedilmiştir.¹⁷⁵

Hırpanî, Kur'an-ı Kerim, sarf ve nahiv gibi ilk eğitimini babasından almış bilahare “Gülanber”¹⁷⁶ “Teremâr”¹⁷⁷ köylerindeki medreselerde eğitimine devam

¹⁶⁹ Karadâğî, *İhyâu târîhi'l-'ulemâi'l-Ekrad*, II, 199.

¹⁷⁰ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 409.

¹⁷¹ Karadâğî, “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn”, s. 246.

¹⁷² Karadâğî, “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn”, s. 254.

¹⁷³ Karadâğî, “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn”, s. 240.

¹⁷⁴ Süleymaniye şehrinin Halepçe kazasının Hurmal nahiyesine bağlı bir dağ köyüdür.

¹⁷⁵ Karadâğî, “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn”, s. 252.

¹⁷⁶ Günümüzde Halepçe olarak isimlendirilen bölgenin adıdır.

etmiştir.¹⁷⁸ Ders aldığı hocaları bilinmemekle beraber onun Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî'den (ö.1254/1839) teberrûken ilim icâzeti aldığı söylenmiştir.¹⁷⁹

Karadâğî, hicri XII. asır ile XIII. asrın başlarına kadar olan süreçte yetişmiş büyük âlim, mutasavvıf ve divan sahibi şairlerin önemli bir kısmının Abdullah Hırpanî'niden ders aldığından bahseder.¹⁸⁰

Birçoğu Bağdat ve Kuzey Irak'ta meşhur olan bu şahsiyetler içerisinde Mevlânâ Hâlid yanında, Molla Hıdır Nâlî (ö.1273/1856), Muhammed Feyzî Zühâvî (ö.1308/1890), Molla Yûsuf et-Tişârî (ö.?), Molla Ahmed el-Elbecî (ö.?), Molla Ma'rûf Muhammed ed-Derbendefkarî (ö.?), Molla Yasîn et-Tavîlî (ö.?) gibi şahsiyetlerin isimleri sayılmaktadır.¹⁸¹

Abdullah Hırpanî'nin şahsı ve medresesine bağışlanan çok sayıda köy ve vakfedilen akarattan¹⁸² onun Baban Beyleri tarafından sevilip desteklendiği ve kendisine saygı gösterildiği anlaşılmaktadır. Hırpânî, Süleymaniye bölgesindeki birçok medresede hocalık yapmıştır. Bunların en meşhurlarından biri talebesi Mevlânâ Hâlid için Baban Beyi Mahmud Paşa'nın yaptırdığı Hâlidîyye Külliyesi'ndeki medresedir. Mevlânâ Hâlid'in, Bağdat'a gittiği 1236/1820 yılında Abdullah Hırpânî bu medresede ders vermeye başlamış beş yıl sonra da Halepçe'ye dönüp orada tedrisata devam etmiştir.¹⁸³

Hırpanî'nin 95 yıl yaşadığı ve geride Şeyh Mahmûd (ö.1319/1901), Şeyh Muhammed (ö.1370/1952), Şeyh Ma'rûf (ö.?), Şeyh Abdülkerim (ö.?) ve Şeyh Abdurrahman (ö.?).¹⁸⁴ isimlerinde beş evlad bırakarak 1254/1838 yılında vefat etmiştir.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Teremâr, Süleymaniye şehrinin Surdaş nahiyesine bağlı bir köyün adıdır. Mevlânâ Hâlid'in hocalarından Muhammed Salih Teremârî (ö.1229/1814) bu köyendir.

¹⁷⁸ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 256.

¹⁷⁹ İcâzetnamenin yazma nüshasının bir örneği için bk. Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 269.

¹⁸⁰ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 239.

¹⁸¹ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 257-258.

¹⁸² Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 262-269.

¹⁸³ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 269.

¹⁸⁴ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 271-273.

¹⁸⁵ Karadâğî, "Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn", s. 254.

1.1.5.3. Molla Celalüddin el-Hurmâlî

Şehrezûr'a bağlı Kayneyce Köyü'nde dünyaya gelen¹⁸⁶ Hurmâlî'nin tam adı Mevlânâ Molla Celaluddin b. Seyyid Ali b. Seyyid Ömer el-Hüseynî'dir. İmam Musa Kazım'ın oğlu Abdullah'ın soyundan geldiği rivayet edilmiştir.¹⁸⁷

Kayneyce ve Gülanber'de ilk eğitimini alan Molla Celaluddin, Kur'an'ı hatmetmiş bilahare bölgedeki farklı medreselerde İslâmî ilimleri öğrenmeye başlamıştır. Akli ve nakli ilimlerde derinleşen Hurmalî, icazet aldıktan sonra Hurmal Kasabası'ndaki Ulu Cami'ye müderris olarak atanmıştır. Baban beyleri, Hurmalî'ye ihtiram göstermiş, ailesinin ve medresesindeki talebe ve misafirlerin geçimi için çok sayıda bağ, bahçe ve akar bağışlamışlardır.¹⁸⁸

Molla Celaluddin, Halepçe bölgesinde ilim ve tedrisle uğraşan üç meşhur âlimden biridir. Diğer ikisi ise Biyâre medresesinde müderrislik yapan Molla İbrahim Biyarî (ö.?) ile Hırpan medresesinde müderrislik yapan Şeyh Abdullah Hırpanî dir.¹⁸⁹

Hurmâlî, akli ve nakli ilimlerde kendini yetiştirdikten sonra tasavvufa yönelmiştir. Süleymaniye bölgesinin tanınmış Kadiri şeyhlerinden Şeyh Hasan Gelezerde'nin yanında Seyr u Sülûkünü tamamlamış ve tarîkat icazeti alarak insanları irşada başlamıştır.¹⁹⁰

Hurmal'deki medresesinde çok sayıda talebe yetiştiren Molla Celaluddin'in kısa bir süre Mevlânâ Hâlid'e ders verdiği bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid'in hocası Molla Celaluddin için bir kaside kaleme almıştır.¹⁹¹

Geride Muhammed Emin, Muhammed, Mustafa ve Celaluddin adlarında dört çocuk bırakan Hurmalî, 1231/1816 yılında vefat etmiştir. Çocuklarından “Gülanberî” lakabıyla meşhur olan Mustafa, daha sonra Mevlânâ Hâlid'e intisap ederek Nakşbendî tarîkatına girmiştir.¹⁹²

¹⁸⁶ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 137.

¹⁸⁷ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 136.

¹⁸⁸ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 137.

¹⁸⁹ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 137.

¹⁹⁰ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 138.

¹⁹¹ Mihindoht Mu'temedi, *Mevlânâ Hâlid Nakşbendî ve Pirevânî Tarikat-ı O*, Pajenk 1368, s. 368-369. Mevlânâ Hâlid'in bu kasidesi için bk. Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 687-689.

¹⁹² Müderris, *Ulemâunâ*, s. 138.

1.1.5.4. Molla İbrahim el-Biyârî

Gülanber Nahiyesi'ne bağlı Biyâre Köyü'nde 1185/1771 tarihinde doğmuştur. Biyare Medresesi'nde müderrislik yapan babası Molla İsmail'in vefatı üzerine Süleymaniye şehrine giderek orada Abdurrahman Paşa Camiinde müderrislik yapan Seyyid Abdülkerim Berzenci'nin (ö.1213/1798) yanında tahsiline devam etmiştir. Berzenci'den ilim icazetini aldıktan sonra ise müderris olarak Biyare'ye dönmüştür.

Baban Beyleri, hem Molla İbrahim'in kendisine hem de Biyare'de müderrislik yaptığı medreseye vakıf gelirleriyle destek olmuşlar¹⁹³ bu destek sayede çok sayıda âlim şahsiyetin yetişmesini sağlanmıştır.

Molla İbrahim Mevlânâ Hâlid'in Halepçe bölgesinde ders aldığı üç hocasından biri olan Biyarî, ömrünün sonuna kadar ilim tahsili ve tedrisle uğraşmış ve 1250/1834 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁴

1.1.5.5. Molla Muhammed Salih et-Teremârî

Kaynaklarda Molla Muhammed Salih'le ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Abdürrezzak Beytâr, ondan Şeyh Muhammed Salih Kürdî, Şafî'î, Eş'arî diye bahsetmektedir.¹⁹⁵

Süleymaniye'nin Surdaş Nahiyesi'ne bağlı Teremâr Köyü'nde dünyaya geldiği tahmin edilen Teremârî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Teremârî'nin ilim icâzetini Salih el-Haydârî'den, Salih el-Haydârî'nin İsmail Haydarî'den, İsmail Haydarî'nin de Sibğatullah Haydarî'den aldığı rivayet edilmektedir.¹⁹⁶

Kemal Rauf, Mevlânâ Hâlid'in hocası Teremârî için yazdığı Farsça bir kasidesinde onun vefat tarihini 1229/1814 olarak vermektedir.¹⁹⁷

¹⁹³ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 24.

¹⁹⁴ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 25.

¹⁹⁵ el-Beytâr, III, 1304-1305.

¹⁹⁶ Haydarî, *'Unvânü'l-mecd fî beyânî ahvâli Bağdad ve'l-Basra ve'n-Necd*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2010, s. 106, 107; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 16.

¹⁹⁷ Kemal Reûf Muhammed, *Akîdeyê Îmân-Akîdeyê Kurdî-Lubbe'l-Akaid*, Veşanhâne-i Ârâs, Hevler 2004, s. 91.

1.1.5.6. Molla Muhammed el-Bâlekî

“İbn Âdem” adıyla meşhur olan Muhammed b. Âdem b. Abdillâh el-Bâlekî, 1164/1750 tarihinde Çoman kazasının kuzeyine düşen Rost Köyü’nde dünyaya gelmiştir. Medrese eğitimini İslâmi ilimlerle ilgili birçok kitaba haşiye ve talikat yazdığı ifade edilir babası Molla Âdem’den yapmıştır.¹⁹⁸

Molla Muhammed, daha sonra medrese hayatına Molla Muhammed b. Molla Abdillâh el-Bayezidî’den ders alarak devam etmiştir. Abdillâh el-Bayezidî’nin, Irak’ın tanınmış âlimlerinden Sibğatullâh b. İbrahim el-Haydarî’nin icâzet verdiği çok âlim bir şahsiyet olduğu söylenir.

İlim için yolculuk yapmayı çok seven Molla Muhammed, 1192/1778 yılında Farsça öğrenmek için İran’ın Savuçbulak (Mahabat) şehrine gitmiş ve Farsça’nı ilerlettikten sonra memleketine dönüp Revanduz Kasabası’na yerleşmiştir. Bölgenin yönetimini elinde bulunduran Muhammed Paşa onu müderris olarak tayin etmiştir. Molla Muhammed, Revanduz’daki Muhammed Paşa Medresesi’nde ilim ve tedrisatla meşgul olmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Mevlânâ Hâlid’in yanı sıra diğer meşhur talebeleri arasında, Mevlânâ Muhammed el-Hattî, Molla Ali el-Vusânî ve Abdullah el-Gelâlî el-Kürdî yer almaktadır.¹⁹⁹

Molla Muhammed’in müderrislik yaptığı dönemde Süleymaniye ve çevresinde, Şeyh Ma’rûf en-Nûdehî, Şeyh Abdullah Hırpânî, Molla Abdullah Beytûşî, Molla Abdurrahman Kak Celî b. Molla Abdullah Celî gibi çok sayıda âlim zatın hizmetlerinden bahsedilir. Molla Muhammed, geride çok sayıda telifat ve talebe bırakarak 1260/1844 yılında vefat etmiştir.²⁰⁰

1.1.5.7. Molla Abdurrahim ez-Ziyârî

“Sibğatullâh” lakabıyla meşhur olan Molla Abdurrahim Ziyârî, döneminin önemli alimlerinden biri olan Molla Mustafa Ziyârî’nin oğludur. Kuzey Irak’ta Şaklava²⁰¹ Kazası’na yakın Ziyaret Köyü’nde doğmuştur. Doğum tarihi ve vefatı hakkında fazla

¹⁹⁸ Müderris, ‘*Ulemâunâ*, s. 507.

¹⁹⁹ Müderris, ‘*Ulemâunâ*, s. 507-508.

²⁰⁰ Müderris, ‘*Ulemâunâ*, s. 507-509.

²⁰¹ Kuzey Irak’ın Erbil kentinin kuzeybatısına düşen bir yerleşim merkezidir.

bilgi bulunmayan Molla Abdurrahim'in 1180/1767 yılı dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir.²⁰²

Âlim bir babanın çocuğu olarak ilim ve medrese ortamında büyüyen ve kendini yetiştiren Molla Abdurrahim, babasından ve Salih el-Haydarî'den ilim icâzeti almıştır. Yetiştirdiği talebeleri arasında Mevlânâ Hâlid'in dışında Akrî bölgesinden Abdurrahman el-Kürdî (ö.1250/1834?) bulunmaktadır.²⁰³

1.1.5.8. Abdülkerîm el-Berzencî

Mevlânâ Hâlid'in medrese hayatı boyunca en çok etkilendiği hocalarının başında Abdülkerim b. Kasım b. Hüseyin b. Bayezit b. İsmail b. Baba Resul el-Berzencî gelmektedir.

Bu zatın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. İlk eğitiminin ardından Şhrezûr bölgesinin medreselerinde ilim öğrenmeye başlamıştır. Akli ve nakli ilimleri tamamladıktan sonra Süleymaniye'de günümüzde Baba Ali Mescidi olarak bilinen o dönemdeki adıyla Abdurrahman Paşa Camii'nde müderrislik yapmıştır. Mevlânâ Hâlid'in yanı sıra aralarında Molla İbrahim Biyarî, Molla İsmail b. Hüseyin Biyarî gibi tanınmış zevatın da bulunduğu çok sayıda kişinin ondan ders aldığı belirtilmiştir.²⁰⁴

Müderris, Mevlânâ Hâlid'in Biyare Medresesi'nde talebelik yaptığı dönemde Seyyid Abdülkerim Berzenci'den ders aldığını ifade etmektedir.²⁰⁵

Abdülkerim Berzenci 1213/1798 yılında Süleymaniye'de meydana gelen taun salgınında vefat etmiştir. Mevlânâ Hâlid onun vefatından çok etkilenmiş ve bir mersiye yazmıştır.²⁰⁶

1.1.5.9. Abdurrahîm el-Berzencî

Abdurrahim b. Kasım b. Hüseyin b. Bayezit b. İsmail b. Baba Resul el-Berzencî, Abdülkerim Berzenci'nin kardeşidir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

²⁰² Müderris, *'Ulemâuna*, s. 285.

²⁰³ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 285.

²⁰⁴ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 321.

²⁰⁵ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 321.

²⁰⁶ Mevlânâ Hâlid'in hocası Abdülkerim Berzenci'nin vefatı üzerine kaleme aldığı mersiye için bk. Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 230–237.

Süleymaniye’de ilim ve tedrisle uğraştığı ve vefatına kadar da müderrislik görevine devam ettiği rivayet edilmektedir.²⁰⁷ Kardeşi Abdülkerim Berzenci’den iki yıl sonra vefat etmiştir. Buna göre vefat tarihi 1215/1800 yılı olmalıdır.

1.1.5.10. Sibğatullah Haydarî el-Mavrânî

Bağdat’ın en büyük âlimleri arasında adı geçen Sibğatullah Haydarî, 1161/1748 yılında Erbil şehrinin sınırları içerisinde yer alan Mavrân Köyü’nde doğmuştur. Bu nedenle Mavrânî nisbesiyle de anılmaktadır. İlk eğitimini ailesinin yanında tamamladıktan sonra döneminin tanınmış âlimlerinden dersler almıştır. Mavran’dan Bağdat’a göç edince orada saygınlığı daha da artmış ve Bağdat’ta Şafii müftülüğüne getirilmiştir. Mevlânâ Hâlid’in de aralarında bulunduğu²⁰⁸ çok sayıda şahsiyet kendisinden istifade etmiştir.

El-Beytâr, Sibğatullah Haydarî’nin Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’a irşad için geldiği dönemde ona intisap ederek Nakşbendî tarikatına girdiğinden ve 1220/1805’li yıllarda Bağdat’ta vefat ettiğinden bahsetmektedir.²⁰⁹

1.1.5.11. Muhammed Kasîm es-Senendecî

Merdûhî ailesinin en meşhur şahsiyetlerinden biri olan Muhammed Kasîm b. Ahmed b. Mahmud b. Ahmed b. Mustafa b. Şemsiddin b. Abdilğaffar b. Molla Güşâyîş b. Muhammed el-Merdûhî, 1143/1730 yılında Senendec’de doğmuştur. Önce kendi medreselerinde babasından ders almaya başlayan Muhammed Kasîm, medrese hayatına Molla Abdulkadir el-Gorânî’den ders alarak devam etmiştir. Daha sonra bölgedeki birçok medreseleri dolaşarak farklı hocalardan ilim tahsil eden Muhammed Kasîm, Molla Mustafa es-Sûrânî el-Bâlîsânî’den “Muhtasaru’l-Müntehâ Şerhi”nden *Akaid-i Adudiyye Şerhi*’ne ve *Beyzâvî Tefsiri*’ne kadar birçok eserin yanı sıra hadis dersleri de almıştır. Yine Şeyh Muhammed b. İbrahim el-‘Alîcî ed-Dağıstânî’den Hacca giderken Şam’da teberrüken ders alan²¹⁰ Muhammed Kasîm, ilim icazetini Şeyh Ahmed b. Şeyh Ubeyd Attar’dan almıştır. İcazet aldıktan sonra Senendec’de müderrisliğe başlayan

²⁰⁷ Müderris, *Ulemâuna*, s. 285-286.

²⁰⁸ Bîsârânî, s. 25.

²⁰⁹ el-Beytâr, II, 736–737.

²¹⁰ Müderris, *Ulemâuna*, s. 438.

Muhammed Kasîm'in medresesine aralarında Mevlânâ Hâlid'in de yer aldığı çok sayıda öğrenci rağbet etmiştir. Senendecî, sahip olduğu hendese ve astronomi ilimlerinden dolayı yaşadığı asrın Çağmînîsi ve Kuşçu'su sayılmıştır.²¹¹

1.1.5.12. Abdurrahman el-Celî

Abdurrahman b. Abdullah b. Muhammed (Molla zade) b. İbrahim b. Hasan b. İbrahim b. Hasan b. Ebibekir, 1140/1726 civarında Köysancak'ın Şivaşan Köyü'nde doğmuştur.²¹²

İlk eğitimini ailesinde aldıktan sonra ilim öğrenmek amacıyla dönemin geleneğine uyarak farklı medreseleri dolaşmıştır. En son Muhammed b. Hıdır el-Haydarî'nin medresesinde karar kılmış ve medrese eğitimini tamamlayarak hocasından ilim icazeti almıştır.

İcazetini aldıktan sonra Köysancak kazasının kuzeyine düşen Avagerd Dağı yakınındaki Celi köyüne yerleşmiştir. Baban beyi Abdurrahman Paşa'nın Köysancağ'ı ele geçirmesinden sonra oraya bir mescid ve bir medrese inşa ettirdiği ve Molla Abdurrahman'ın Celi Köyü'nü bırakarak Köysancak'taki yeni medreseye müderris olmasını istediği kaydedilmiştir.²¹³

Molla Abdurrahman'ın yirmiye yakın eser telif ettikten sonra²¹⁴ 1212/1797 yılında vefat ettiği belirtilir. Fakat Kemal Reuf, Baban Beyi Abdurrahman Paşa'nın kendi mührünün bulunduğu *Sahih-i Buhârî* kitabını 1212/1797 yılında Molla Abdurrahman Celî'ye vakfettiğinden bahseder²¹⁵ ki bu durumda onun 1212/1797 yılında sağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Müderris ise onun 1217/1802 tarihinde vefat ettiğini söyler.²¹⁶

1.1.5.13. Molla Mahmud el-Ğazaî

Mahmud b. Muhammed b. Danyal b. Muhammed Garîb b. Pîr Bekir b. Süphan b. Muhammed Mansûr Bilbâsî b. Sadık'ın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

²¹¹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 83; Müderris, *Ulemâunâ*, s. 438-439.

²¹² Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 97; Müderris, *Ulemâuna*, s. 268.

²¹³ Müderris, *Ulemâuna*, s. 268.

²¹⁴ Müderris, 'Ulemâuna, s. 268, 269.

²¹⁵ Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 99.

²¹⁶ Müderris, 'Ulemâuna, s. 269.

Onun Süleymaniye'nin ileri gelen âlimlerinden olduğu ve çok latif ibarelere sahip bir alim olduğu rivayet edilmiştir. 1212/1797 tarihinde vefat ettiği *Hilyetü'l-beşer* adlı eserde yer almaktadır.²¹⁷ En-Necdî onu Mevlânâ Hâlid'in hocaları arasında saydıktan sonra ondan ve babasından övgüyle bahsetmektedir.²¹⁸

1.1.5.14. Muhammed el-Küzberî

Şam'ın XVIII. asırdaki tanınmış muhaddislerinden olan Muhammed b. Abdirrahman ed-Dimaşkî, 1140/1726 tarihinde doğmuştur. İlk eğitimini babasının yanında aldıktan sonra babasının dayısı Şeyh Ali b. Ahmed el-Küzberî'den fıkıh dersi, Şehab b. Ahmed Menînî'den de hadis eğitimi almıştır. Hocalarından Şeyh Ali'nin Şam'da *Küçük Şafii* lakabıyla tanındığı ifade edilir. Muhammed Küzberî'nin hocaları arasında Ali Dağıstânî, Şeyh Abdurrahman b. Câfer el-Kürdî de sayılmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in 1220/1805'teki Hac yolculuğu sırasında Şam'a uğradığında Küzberî ile tanıştığı ve bu kısa süreli misafirlikte kendisinden hadis okuduğu belirtilir. Mevlânâ Hâlid'in hadis ilmine olan ilgisi ve kabiliyetini gören Küzberî ona bu hususta icâzet vermeyi uygun görmüştür. Küzberî 1221/1806 yılında Şam'da vefat etmiştir.²¹⁹

1.1.5.15. Mustafa el-Kürdî ed-Dimaşkî

Mustafa b. Abdirrahman b. Câfer el-Kürdî, 1171/1757 tarihinde Şam'da doğmuştur. Babasının ve diğer bazı Şam'lı âlimlerin yanında tahsil görmüştür. Şam'ın tanınmış muhaddisi Şeyh Muhammed Küzberî'nin (ö.1221/1806) de Mustafa el-Kürdî'nin hocası olduğu söylenir.

Mevlânâ Hâlid'in, hac yolculuğu nedeniyle Şam'da bulunduğu dönemde ondan hadis derslerinin yanı sıra Kadirî tarîkatı icâzeti de aldığı kaynaklarda yer almaktadır.²²⁰

²¹⁷ el-Beytâr, III, 1482; Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 101.

²¹⁸ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 35.

²¹⁹ Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 104.

²²⁰ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 47; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 32, 33; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 29.

el-Kürdî 1239/1823 tarihinde Şam'da vefat etmiş ve *Marcu'd-Dahdah Camii*'nin haziresine defnedilmiştir.²²¹

1.1.5.16. Mevlânâ Abdulaziz ed-Dihlevî

Göbek adı Gulam Hakîm olan Abdülaziz b. Şah Veliyillah ed-Dihlevî 1159/1746 tarihinde dünyaya gelmiştir. Şah Veliyullah Dihlevî'nin (ö.1176/1762) en büyük oğlu olup ilim ve tasavvufta tek varisidir. Şia kaynakları hususunda mütebahhir bir şahsiyet olduğu söylenir. Şia ve Ehl-i sünnet düşüncesini mukayese ettiği ve Farsça olarak kaleme aldığı *et-Tuhfetü'l-isnâ 'aşeriyye* adlı eseriyle tanınmıştır.²²²

Hindistan'daki Müceddidiyye Dergâhı'nın en önemli hocaları arasında yer almıştır. Bu nedenle Mevlânâ Hâlid tasavvufî eğitiminin sonuna yaklaştığında Şah Abdullah Dihlevî onun Abdulaziz el-Hanefî'den de istifade etmesini istemiş, bunun üzerine Mevlânâ Hâlid adı geçen hocasının yanında kısa bir süre ilmî mütalaa ve müzakerelerde bulunmuştur. Hocası ona başta hadis kaynakları olmak üzere bütün ilimlerde icâzet vermiş ve onu "Sahibu'l-himmeti'l-'aliyye fî talebi'l-Hak" diye tavsif etmiştir.²²³

Mevlânâ Hâlid Hindistan'dan döndükten bir süre sonra hocası Mevlânâ Abdülaziz'e bir mektup yazmış ve Hindistan'ın uzaklığı sebebiyle görüşemedikleri için üzüntüsünü dile getirmiştir.²²⁴

1.1.6. Şahsiyeti

Mevlânâ Hâlid XVIII. asrın sonunda Süleymaniye bölgesinde bulunan klasik medreselerde yetişmesine rağmen, akranlarının çok fevkinde bir ilmî paye elde etmiş ve saygı görmüştür. Hayatı ve eserlerinden onun oldukça sakin, sabırlı ve vakur yapısında, dinamik, azimli ve kararlı bir kişiliği barındırdığı anlaşılmaktadır. *Dîvân*'ı ise onun edebî ve duygusal bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

²²¹ Muhammed, *Akîde-i Îmân*, s. 104.

²²² Abdülaziz ed-Dihlevî, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-isnâ 'aşeriyye*, (Çev.: Gulam Muhammed el-Eslemî, özet. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî), Işık Kitabevi, İstanbul 1979, s. XII.

²²³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 26,27.

²²⁴ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 197(60. Mektup).

Bir Müceddidî şeyhi olarak Mevlânâ Hâlid'in mümeyyiz vasıflarının başında Sünnet'e ittiba ve Ehl-i sünnet esaslarına bağlılığı gelmektedir. Sünnet-i seniyye'ye mütabaatın en büyük saadet, yüce ve sonsuz bir devlet olduğunu belirten²²⁵ Mevlânâ Hâlid'e göre kerâmet sünnete uymaktır ve sünnete ittiba, yüz keşf ve kerâmetten daha iyidir.²²⁶

Toplumda yeniden canlandırdığı İslamî hassasiyet ve sünnet vurgusu, İslam'ın şiarı olan cami ve medreseleri tekrar ihya çabası, medrese-tekke birlikteliğini sağlayan ilim-tasavvuf sentezi onun müceddid olarak vasıflanmasına sebep olmuştur²²⁷. Onun bu vasıflarına bakarak XIX. asırda yaşamış en etkili mutasavvıflardan biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

1.1.6.1. İlmî Şahsiyeti

Mevlânâ Hâlid'in doğup büyüdüğü Karadağ kasabası Baban beyzâdelerinin yetiştiği bir yerdi. Baban beyleri, çocuklarının iyi bir eğitim alması için Karadağ'a medreseler açmış ve bu medreselerde ders verecek hocaları da özenle seçmişlerdi.²²⁸ Mevlânâ Hâlid'in de bu medreselerde ders gördüğü gözönüne alındığında, onun çocukluğundan itibaren kaliteli bir eğitim aldığı söylenebilir. Karadağ'da iyi başlayan bu eğitim öğretim sürecinin hocalarından Ömer b. Abdillatif Karadâği'nin (ö.1250/1834) de teşvik ve yönlendirmesiyle zamanla Mevlânâ Hâlid'in ilim ve medreseye olan ilgi ve iştiağını arttırdığını düşünüyoruz.

Mevlânâ Hâlid'in ilme iştiağı onu daha kaliteli bir eğitim almaya sevketmiştir. Bu nedenle Irak ve İran'da tanınmış birçok âlimin medresesine uğrayıp aklî ve naklî ilimlerde dersler almıştır. Medrese eğitimini bitirdiğinde Kürtçe'nin yanı sıra çok iyi derecede Arapça ve Farsça bilen Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'a gittiken sonra Hintçe'yi

²²⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 138(27. mektup).

²²⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 210(140. Farsça mektup).

²²⁷ Osmanlı topraklarında meydana gelen tecdid hareketlerinden bahsedilirken Mevlânâ Hâlid'in, XIX. asrın müceddidi olduğu vurgulanmıştır. Sean Ezra Foley, *Shaykh Khâlid and The Naqshbandiyya-Khâliidiyya 1776-2005* (Basılmamış doktora tezi), Georgetown University, Washington 2005, s. 44-45.

²²⁸ Mevlânâ Hâlid'in medrese okuduğu dönemde Karadağ'ın Zediyâvâ nahiyesinde bulunan en büyük medrese Şeyh Abdüllatif'in müderrislik yaptığı medreseydi. Baban beyleri o dönemde Kalaçolan bölgesinin tanınmış âlimleri arasında yer alan Şeyh Abdüllatif b. Ma'rûf'u Karadağ'ın Zerdîyâvâ Medresesinde müderrislik yapmak üzere görevlendirmiş ve medresesini maddi olarak desteklemişlerdir. Şeyh Abdüllatif ailesiyle beraber 1163/1750 tarihinde Zerdîyâvâ'ya yerleşmiş ve vefatına kadar orada tedrisatla meşgul olmuştur. Bk. Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, s. 108-109.

de öğrendiği söylenir.²²⁹ Arap ve Fars edebiyatına da hâkim bir şahsiyet olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in İslamî ilimlerden fıkıh ve tefsirle beraber özellikle akaid ve hadis ilmine ağırlık vermiş, Süleymaniye ve Şam'da hadis dersleri ve Buharî sohbetlerini başlatmıştır.²³⁰ Medrese ve tekke eğitimi sırasında hadis ilminin rivâyet ve öğretimi hususunda iyi bir altyapı edinerek uzmanlaşan Mevlânâ Hâlid, Şam'da Daru'l-hadis müderrislerinden Şam'ın tanınmış hadisçisi Şeyh Muhammed el-Küzberî (ö.1221/1806)'den ve Küzberî'nin talebelerinden²³¹ Kâdiriyye tarikatı şeyhi Mustafa el-Kürdî (ö.1239/1823)'den hadis ilmine dair önemli bilgiler öğrenmiş ve icâzet almıştır.²³²

Ayrıca Hindistan'da tasavufî eğitiminin ardından bir müddet Şeyh Abdülaziz ed-Dihlevî(ö.1239/1823)'den Kütüb-i Sitte'de bulunan hadislerin rivâyeti hususunda icazet aldığı bilinmektedir.²³³ Hadis sahasında yetkinliğe sahip olan Mevlânâ Hâlid'in Şam'da bulunan Hanefî mezhebi âlimlerinden muhakkik İbn Abidîn (ö.1252/1836)'e hadis ilmine dair icâzetnâme verdiği de bilinmektedir.²³⁴ Ayrıca Mevlânâ Hâlid'in eserlerinde kullandığı hadis-i şerifler hususunda seçici olduğu ve kullandığı hadislerin muteber hadis kaynaklarında yer aldığı tespit edilmiştir.²³⁵

Mevlânâ Hâlid'in sahip olduğu ilmî birikimi medreselerdeki talebelerine aktarmadaki başarısı ile münâzara kabiliyeti, çağdaşı birçok âlim ve mutasavvıf tarafından kabul ve takdir edilmiştir. Henüz medrese eğitiminin devam ettiği yıllarda başlayan bu kabiliyeti müderrisliği döneminde iyice belirginleşmiştir. Bisârânî, Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de müderrislik yaptığı 1798–1805 yılları arasında aklî ve naklî ilimlerde yıldızının parladığından bahsetmektedir.²³⁶ Bilahare Hindistan yolculuğu sırasında Tahran'da bulunan tanınmış Şii âlim İsmail Kâşî ile giriştiği münâzaradaki başarısı ve sunduğu delillerle onu susturmasının yankıları uzun süre

²²⁹ Şükrü, s. 48.

²³⁰ Müderris *Yâd-ı Merdân*, I, 42.

²³¹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 84.

²³² en-Necdî, *Asfâ'l-mevârid*, s. 47; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 32-33; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 29; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 21.

²³³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 26, 27.

²³⁴ Hüseyin Hasan Kerîm, *İcâzâtü Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşebendî*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009, s. 146–155.

²³⁵ Arif Gezer, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Mektûbât'ının Hadis Açısından Değerlendirilmesi”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 303-316), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 311-312.

²³⁶ Bîsârânî, s. 27.

devam etmiştir. Bu münazara hadisesi Mevlânâ Hâlid'den bahseden eserlerin hemen hepsinde yer almaktadır.²³⁷ Diğer taraftan hemşehrisi Şeyh Ma'rûf el-Berzencî (ö.1254/1839)'nin Süleymaniye'li bazı âlimlerle beraber dönemin tanınmış âlimlerinden Yahya Mizûrî (ö.1252/1836)²³⁸ye yazdıkları mektupta Mevlânâ Hâlid'i kastederek “..Biz bu adama ilmî olarak cevap verme hususunda aciz kaldık ...”²³⁹ sözleri, onun ilmi yetkinliğinin başka âlimlerce de onaylandığını göstermektedir.

Mevlânâ Hâlid'in müderris olarak iyi bir bilgi donanımı ve formasyona sahip olduğu Süleymaniye, Bağdat ve Şam'da bulunduğu süreler içerisinde etrafında toplanan ilmiye sınıfına mensup şahsiyetlerden anlaşılmaktadır. O, çoğunluğu medrese eğitilmiş talebelerine, İslami ilimlerde doyurucu ve detaylı bilgiler sunarak onların ilgi ve dikkatlerini kendisine çekmiştir. Örneğin Süleymaniye'de irşad faaliyetleri sırasında, içinde Yahya Mizûrî, Abdüllatif b. Abdurrahîm el-Berzencî²⁴⁰ ve Molla Abdullah Celî²⁴¹ gibi saygın âlimlerin de bulunduğu bir ortamda, *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*²⁴² adlı Şafii fıkhnına ait eserde bulunan bazı girift konularla ilgili sorulara doyurucu cevaplar verdiği ve orada bulunan müderris ve âlimlerin takdir ve hayranlıklarını gizlemedikleri belirtilir.²⁴³

Talebe ve halifelerinden Molla Abdullah Celî'nin Baban beyi Mahmud Paşa'nın da bulunduğu bir ortamda Mevlânâ Hâlid için “Ben Mevlânâ Hâlid'in bu asrın kutbu olduğuna şahadet ederim.” dediği ve Köysancak bölgesinin tanınmış müderrislerinden Molla Abbas Koyî'nin de onu teyid ettiği kaydedilir.²⁴⁴

²³⁷ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 57; Muhammed el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 306; Şükrü, s. 11-12; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 24.

²³⁸ Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Irak'lı âlimler içerisinde en çok tanınanıdır. 1145/1732 yılında doğmuştur. Irak'ta o dönem müderrislik yapan birçok âlime ders vermiş ve allâme lakabıyla anılmıştır. Mevlânâ Hâlid'e intisap ettikten sonra Medrese ve ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. İmadiye bölgesindeki ilmî ve tasavvufî hizmetlerde büyük emeği geçmiştir. Şeyh Maruf el-Berzencî'ye yazdığı yedi adet mektubunda Mevlânâ Hâlid'i savunmuş ve Berzencî'den ona muhalefet etmemesini istemiştir. Yaklaşık yüz yıllık bir ömrün sonunda 1245/1829 tarihinde vefat etmiştir. Bk. el-Beytâr, III, 1587–1591.

²³⁹ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 41.

²⁴⁰ Mevlânâ Hâlid'in hocalarından Abdurrahîm el-Berzencî(ö.1215/1800)'nin oğludur. Süleymaniye'deki saygın âlimler arasında yer alıyordu.

²⁴¹ Abdullah Celî, Mevlânâ Hâlid'in halifelerindendir. Babası Abdurrahman Celî, Baban beyleri nezdinde tanınan ve kendisi için Köysancak bölgesinde medrese yaptırılan bir âlimdi. Mevlânâ Hâlid'in halifeleri kısmında hakkında bilgi verilecektir.

²⁴² Şihâbüddin İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö.973/1565) ait olan bu eser Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şerefiddin en-Nevevî'nin (ö.676/1277) “Minhâcü't-tâlibîn ve ‘Umdetü'l-müftîn ” adlı Şafii fıkhnını anlatan eserinin şerhidir.

²⁴³ Bîsârânî, s. 91.

²⁴⁴ Bîsârânî, s. 93-94.

Bağdat'ta ise çok daha geniş bir ulema halkasının etrafında toplandığı, Bağdat valileri Said Paşa (ö.1231/1817) ve Davud Paşa (ö.1267/1851)'nin da onun sohbet ve derslerine iştirak ettikleri hatta Davud Paşa (ö.1267/1851)'nin onun derslerine düzenli devam ederek talebesi olduğundan bahsedilir.²⁴⁵ Bağdat'ta onun ilmî sohbet ve derslerinden istifade edenler arasında Es'ad Haydarî, Abdulkadir Haydarî, Abdurrahman Ruzbehânî, Mahmûd Şihabüddin Âlûsî, Kadîrî şeyhi Ahmed Bağdadî, Abdulğafûr Müşahidî, Muhammed Cedîd Bağdadî gibi seçkin şahsiyetler de yer almaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in düzenli ders halkası kurduğu yerlerden biri de Şam'dır. Orada bulunduğu süre içerisinde özellikle hadis derslerine içlerinde Şam'ın tanınmış hadis âlimlerinden olan Abdurrahman Tayyibî'nin de bulunduğu çok sayıda âlimin iştirak ettikleri belirtilir.

Mevlânâ Hâlid yukarıda bahsedilen ilmî hususiyetlerinin yanında, Baban beylerinin bölgedeki en büyük âlime verdikleri "*Reisu'l-ulema*" payesine de nail olmuştur.²⁴⁶ Kendisinden önce Berzencî ailesinden Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî'nin (ö.1254/1839) elinde bulundurduğu bu payenin Mevlânâ Hâlid'e verilmiş olması onun ilmî yetkinliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1.1.6.2. Edebî Şahsiyeti

Mevlânâ Hâlid'in, âlim ve mutasavvıf vasıflarının yanı sıra şair ve edebiyatçı yönü de bulunmaktadır. *Dîvân*'ı bu edebiyatçı yönünün açık bir şahididir.

Mevlânâ Hâlid'in bizzat kendisi, şairlik hususunda Hafız (ö.792/1390)²⁴⁷, Şeyh Sa'dî (ö.691/1292)²⁴⁸ veya Mevlânâ Camî'den (ö.898/1493)²⁴⁹ geri kalır bir yanının

²⁴⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 188(54. mektup).

²⁴⁶ Ata Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilâneyi Tesevvuf*, Süleymaniye 2003, s. 35-36.

²⁴⁷ Hafız-i Şîrâzî diye de tanınır. Tam adı Şemsuddin Muhammed eş-Şîrâzî'dir. Hafız, İran'ın en meşhur gazel şairi olarak kabul edilir. Hafız'ın şiirlerini topladığı *Dîvânı*, Farsça konuşulan bölgelerde ve *Dîvân* edebiyatına meraklı çevrelerde kısa sürede yayılmış ve şöhrat bulmuştur. Hafız'ın tasavvufu ilgisi bulunmakla beraber kaynaklarda tarîkatı ve şeyhi hakkında bilgi verilmemiştir. Yalnız onun Şemseddin Abdullah-ı Şîrâzî, İmâd-i Fakih-i Kirmânî, Seyyid Şerif el-Cürçânî gibi âlim ve mutasavvıf şahsiyetlerden istifade ettiği tezkirelerde kayıtlıdır. 792/1390 tarihinde vefat ettiği söylenir. Bk. Hafız Şîrâzî, Hafız *Dîvânı* (Çev.: Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yayınları, İstanbul 1968, s.8; Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şîrâzî", *DİA*, (1997) İstanbul, XV, 103-106.

²⁴⁸ Şeyh Sadî'nin tam adı Ebû Abdillâh Müşerrefuddin b. Muslih'dir. Tahsiline Şiraz'da başlamıştır. Bilahare Bağdat'a giderek dönemin meşhur üniversitesi Nizamiye Medresesinde ders görmüştür. Orada meşhur âlimlerden ders aldığı ve Ebulferec b. Cevzî'den de istifade ettiği ifade edilir. Seyahate düşkün

bulunmadığını, tek eksiğinin onlar gibi meşhur ilim ve kültür merkezlerinden birinde değil de Süleymaniye’de doğup büyümesi olduğunu ifade eder.²⁵⁰

Şiirlerinde hâkim olan unsur hiç şüphesiz tasavvufur. Bu durum onun hemen her beytinde rahatlıkla görülebilir. Gazellerinde sevgiliden ayrılık, onun güzelliği ve üstün meziyetleri ve sevgiliye sitem yer alırken, methiyelerinde başta Hz. Peygamber olmak üzere, hulefa-i raşidîn, Şah Abdullah Dihlevî, İmam Ali Rıza’ya geniş yer vermiştir. Methiye ve mersiyelerinde yaşadığı Süleymaniye bölgesinin yönetimini elinde bulunduran Baban beylerinden İbrahim Paşa (ö.1217/1802) ve Abdurrahman Paşa’yı da zikrettiği görülmektedir.²⁵¹ Mevlânâ Hâlid, Dîvânının bir kısmını da duâ, münâcât ve vatan hasretine ayırmıştır.²⁵²

Mevlânâ Hâlid’in Fars ve Arap edebiyatına aşinalığı ve dili kullanmadaki ustalığı mektuplarına da yansımıştır. *Mektubat*’ında çok sayıda Farsça ve Arapça beyitine rastladığımız²⁵³ Mevlânâ Hâlid’in Arapça mektuplarını inceleyenler onun bir taraftan Arapça gramer (Sarf-Nahiv) kurallarını ustaca uygularken, diğer taraftan edebî sanatları da büyük bir ustalıkla mektuplarına serpiştirdiğini belirtmişlerdir.²⁵⁴

olan Şeyh Sadî’nin on beş defa hacca gittiği, Kaşgar, Belh, Şam, Kudüs, Kûfe, Yemen, Hicaz ve Mağrib’i ziyaret ettiği söylenir. Şîrâzî, 1292 tarihinde Şîraz’da vefat etmiştir. Bk. Sadî Şîrâzî, *Gülîstan*, (Çev.: Hikmet İlaydın), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991, s. III-V.

²⁴⁹ Camî, on beşinci asrın en meşhur âlim, edip ve mutasavvıf şahsiyetlerindendir. 817/1414 tarihinde Horasan’ın Cam kasabasının Hurdîrd köyünde dünyaya geldi. Asıl lakabı İmadüddin, meşhur lakabı Nureddin göbek adı ise Abdurahmandır. Babası Ahmet bin Muhammed ed-Deştî’dir.

Şark medreselerinde daha çok Molla Camî adıyla bilinen bu büyük zat, dönemin adeti gereği önce ilim öğrenmekle işe başlamış ve kısa zamanda çağdaşları arasında en üst sıralara yükselmeyi başarmıştır. Daha sonra Herat ve çevresinde dönemin meşhur mutasavvıflarıyla tanışan ve onlardan etkilenen Camî, Sadettin Kaşgârî’den sonra Ubeydullah Semerkandî’ye intisap etmiş ve Nakşebendî tarikatının büyük şahsiyetleri arasında anılmaya başlanmıştır.

Hem ilim hem de tasavvufu Molla Camî’nin ünü her tarafa yayılınca, dönemin Osmanlı Padişah’ı Sultan Bayezit bir elçiyle değerli hediyeler göndererek onu saraya davet etmiştir. Camî bu davete icabet etmek için Hemedan’a kadar gelmişse de Anadolu’da yaygın taün hastalığı gerekçesiyle özür dileyerek oradan geri dönmüştür.

Camî, 81 yıllık ömrünü manzum ve mensur eserlerle süslemiştir. Onun “*Nefahatü’l-üns, el-Fevaidü’z-zîyâiyye fi şerhi’l-Kafiye* (Molla Camî), *Dîvân-ı Camî* gibi büyük eserlerinin de aralarında bulunduğu 45 adet eserinden bahsedilir.

Mevlânâ Camî 898/1493 tarihinde Herat’ta vefat etmiş ve vefat tarihi ebced hesabıyla “ومن دخله كان آمناً” cümlesinde verilmiştir. Bk. Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fi ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, Dersaadet, İstanbul ts., s. 159-160; Ali Asgar Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri* (Çev.: M.Nuri Gencosman), MEB Yayınları, İstanbul 1994, s.18 vd..

²⁵⁰ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 221.

²⁵¹ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 216, 236, 491-494.

²⁵² Abdullah Muhammed, s. 191-200.

²⁵³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-339.

²⁵⁴ İbrahim Fettah, *Nâme Arabiyeke-nı Mevlânâ Hâlid-i Nakşebendî*, Çaphâne-i Ârâs, Erbil 2009, s. 45-76.

Farsça mektuplarının da en az Arapça mektupları kadar edebî bir üslupta kaleme alındığı görülür. Mevlânâ Hâlid'in Farsça mektuplarında kullandığı dilin XIX. asırda kullanılan Farsça'nın hususiyetlerini taşıdığı ve eski Farsça kelimelerin yer almadığı tespit edilmiştir.²⁵⁵

Farklı bazı eserlerde Mevlânâ Hâlid'e ait olduğu öne sürülen fakat onun 1260/1844'de matbu hale getirilen *Dîvân*'ında yer almayan bazı şiirlerinden bahsedilir.²⁵⁶ Abdülmecid el-Hânî (ö.1315/1897), Mevlânâ Hâlid'e ait olmayan veya ait olup orijinal şekli bozulan ve yanlış yazılan bazı şiirlerin ona atfedildiğini belirtmektedir.²⁵⁷

1.1.6.3. Tasavvufî Şahsiyeti

Mevlânâ Hâlid, âlim ve mutasavvıf bir şahsiyet olarak “zülcenaheyn” lakabıyla anılmıştır. O, Baban beyleri tarafından Süleymaniye bölgesinin en büyük âlimine verilen “*Reisu'l-ulema*” payesi²⁵⁸ ile yaşadığı toplumda ciddi bir ilmi prestij kazanmıştır. Mevlânâ Hâlid, tasavvuf alanındaki prestijine ise, Şah Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)'nin kendisine verdiği “*Hilâfet-i Tâmmе*”²⁵⁹ ve “*Mevlânâ*” lakabıyla²⁶⁰ ulaşmıştır. Nakşbendîyye, Kâdiriyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye ve Çeştiyye tarikatlarının hepsinden icazetli olduğu için “*câmi'u't-turuk*” olarak nitelenen Mevlânâ Hâlid²⁶¹ bu yönleriyle Ortadoğu'da çok az mutasavvıfa nasip olan bir şöhrete kavuşmuştur. En-Necdî, *Asfa'l-mevârid min silsâli ahvâli'l-imam Hâlid* adlı eserinde Mevlânâ Hâlid'in Abdulkadir Geylânî (ö.561/1166) ve Cüneyd-i Bağdadî (ö.298/910) gibi tanınmış mutasavvıfların şöhretine ulaşan zamanın kutbu olduğunu belirtir.²⁶²

²⁵⁵ Sebah Berzencî, *Mektûbât Vergirdirave Nâme Farisiyekâni Mevlânâ Hâlid*, Çaphâne-i Ârâs, Erbil 2009, s. 15-16.

²⁵⁶ Bu şiirler için bk. Karadâğî, *İhyâu târihi'l-ulemâi'l-Ekrâd*; II, 198; Qanate Kurdo, *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1992, s. 137-138.

²⁵⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 309.

²⁵⁸ Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 35-36.

²⁵⁹ Hilâfet şeyhlik makamının unvanı olarak kullanılan bir tabirdir. Hilâfet-i Tâmmе ise bir mürşidin terbiyesinden geçen sâlikin müstakil olarak yetkili ve izinli kılınması anlamında bir tabirdir. Daha geniş bilgi için bk. Pakalın, I, 829; Türer, s. 110.

²⁶⁰ Abdullah Dihlevî, Mevlânâ lakabını Mevlânâ Hâlid'e verdiği tarikat icâzetnâmesinde kullanmıştır. Bk. Süleymaniye Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü, Nu: 56, vr. 85a-85b.

²⁶¹ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 68.

²⁶² en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 17.

Eserleri ve muhtelif mektuplarında kendisini daha çok Nakşbendî-Müceddidî nisbesiyle tanıtan²⁶³ Mevlânâ Hâlid irşad hayatı boyunca Nakşbendî tarikatının Müceddidî kolunun tasavvufî görüş ve uygulamalarını esas alarak²⁶⁴ tarikat telkininde bulunmuştur.

Mevlânâ Hâlid âlim bir mutasavvıf olarak ilmin önemine dikkat çekmiş ve tasavvufî eğitimin ilimsiz olamayacağını vurgulamış, ilimsiz zühd ve ibadetin kötürüm ve kocakarı tarafından da yapılabileceğini söylemiştir.²⁶⁵

Tarikatın şariat ağacından çıkmış dallar, marifetin ise bu dalın yaprakları²⁶⁶ olduğunu söyleyen Mevlânâ Hâlid, tarikat çevrelerinde tasavvufî eğitimin bir parçası olarak görülen ve seyr u sülûk uygulaması adı altında insanları yıllarca toplumdan kopuk yaşamaya sevkeden anlayış ve uygulamalara karşı çıkmıştır. Yine o, yetiştirdiği halifelerine “İslam’da ruhbanlık yoktur”²⁶⁷ hadisini hatırlatarak onların toplumdan kopuk bir yaşantıya yönelmelerini engellemeye çalışmıştır. Mevlânâ Hâlid’e göre âlim şahsiyetlerin tasavvufî eğitim aldıktan sonra çevrelerindeki insanlarla ilgilenmek ve onlara ilmî ve tasavvufî yönden yardımcı olmak yerine, uzlete çekilip riyâzetle meşgul olmaları her gün onların amel defterlerine günah yazılmasına sebep olacaktır.²⁶⁸ Sosyal hayattan soyutlanmış bir uzlet ve riyâzeti dervişlik olarak adlandıranların yaptıklarının kibir ve bencillikten başka netice doğurmayacağını da belirten Mevlânâ Hâlid, dervişlerin tasavvufî eğitimin dışında halvette oturmalarını ise kötü bir davranış olarak nitelemektedir.²⁶⁹

Mevlânâ Hâlid halife ve müritlerinin gereğinden fazla yanında bulunmasına, aile ve çevrelerini ihmal ederek tekkelerde zaman geçirmesine müsaade etmemiştir. Bu itibarla Bağdat’ta yaşayan Molla Muhammed Said adındaki halifesinin Şam’a gelip tekkede kalma isteğine; “...Molla Muhammed Said’in beni görmek için Şam’a gelmek istediğini fakat oradakilerin buna izin vermeyip Kaştînî Medresesi’nde ilim ve tarikat

²⁶³ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 66 vd; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119–368.

²⁶⁴ Bu konu tezimizin ikinci bölümünde genişçe işlenecektir.

²⁶⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 240(175. Farsça mektup).

²⁶⁶ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 161(37. mektup).

²⁶⁷ Mevlânâ Hâlid’in Farsça bir mektubunda hadis-i şerif olarak işaret ettiği “لا رهبانية في الاسلام” cümlesine bu şekliyle hadis kaynaklarında rastlayamadık. Fakat Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’in’de “..Ey Osman! Bize ruhbanlık farz kılınmamıştır...” şeklinde, Darimi’de ise “..Ben ruhbanlıkla emrolunmadım” cümlesiyle yer almaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2001, VI/70-71(hadis no: 25893); Dârimî, *Nikah*, 3.

²⁶⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 210(141. Farsça mektup).

²⁶⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 210.

neşri ile meşgul olmasını istediklerini bana mektupla bildirdiler. Bu hususta isabetli bir karar vermişler. Zira ben ailesini terk edip buralara kadar gelmesine razı değilim...”²⁷⁰ Sözüyle müsaade etmemiştir.

Ayrıca bazı müridlerin yeme içme konusunda kendilerini aşırı kısıtlamalarına bir anlam veremediğini ifade eden Mevlânâ Hâlid’in, bu hususta bir halifesine yazdığı şu mektubu çok manidardır:

“Zât-ı âlinizin mücâhedesinin neticelerinden biri şu oldu ki, bu fakirle Şehrezûr’da görüştüktan sonra et ve yemek yedikleri için bazı arkadaşlardan uzak durup kendinizi onlardan imtiyazlı kıldınız. Tasavvuf ehliyle beraber olmaktan uzaklaşmak tam bir tevbe etmedikçe bütün bir ömrün ibadetini yok eder. Özellikle şeriata muhalif olmayan bir sebeple onlardan ayrılırsa. Acaba Peygamber Efendimiz’in et yemediğini veya et yemeği yasakladığını hangi kitapta gördünüz?”²⁷¹

Mevlânâ Hâlid’e göre tasavvufî eğitim veren şahsiyetler mütevazı olmalı ve bu görevin onlara bir üstünlük veya ayrıcalık sağladığı zehabına kapılmamalıdır. Sahip olduğu tarikat icâzeti ve hilafet görevini başkalarına üstünlük olarak görenleri “*hırka ile nifak yapanlar*” olarak niteleyen Mevlânâ Hâlid, bu konudaki görüşünü şu dörtlülükte özetlemiştir:

İçki içmek, put yapmak ve günahlara dalmak

Meyhanede içki içenlerle beraber olmak

Aşkta meşru sınırların dışına çıkmak

*Bunlardan da kötüsü hırka ile nifak yapmak.*²⁷²

Yine o, kerâmet ile mutasavvıfları değerlendirenlerin bu tavırlarını anlamsız bulur ve en büyük kerâmetin sırat-ı müstakim üzere bulunmak olduğunu vurgular.²⁷³

Mevlânâ Hâlid tasavvufî faaliyetlerdeki ciddiyeti ve samimiyeti kadar mütevazılığı ile de ön plana çıkmıştır. Etrafında toplanan onlarca tanınmış âlim ve yüzlerce müridanın yanısıra tekkesini ziyarete gelen devlet ricalinin gösterdikleri ilgi ve saygı onun tavrında herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır. Bu mütevazı tavrının Şam’da vefatına kadar devam ettiği görülmektedir.

²⁷⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 319, 320.

²⁷¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 211(141. Farsça mektup).

²⁷² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 211.

²⁷³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 189(101. Farsça mektup).

Mevlânâ Hâlid tarîkat neşrinde niceliğe önem vermeyen bir mutasavvıftır. Onun, kendisini yıllarca karalayan, küçümseyen, hakaret eden hatta tekfir edenlere bile çok seviyeli ve edepli bir üslup kullanarak hitap etmesi tevazusunun en açık göstergesi olsa gerektir. Kendisini tekfir eden ve Süleymaniye'den ayrılmasına sebep olan Şeyh Ma'rûf'a bile "Mevlâmız"²⁷⁴ diye hitap etmesinin bir sabır ve vakarın belirtisidir.

Mevlânâ Hâlid hem sahip olduğu manevi hâllerini hem de Bağdat ve Süleymaniye'deki hizmetlerini Şah Abdullah Dihlevî'ye yazdığı mektuplarda onunla paylaşmış, iletişimi hiç koparmamıştır.²⁷⁵ Bu iletişimin Mevlânâ Hâlid üzerinde olumlu etkisi olduğunu düşünüyorum. Zira etrafında onlarca nüfuzlu halifesi ve yüzlerce müridi bulunduğu halde kendisine eziyet eden ve sıkıntı veren kişilere karşı çok sabırlı ve vakarlı davranmasında şeyhinin 1240/1824 yılındaki vefatına kadar devam eden ve kendisine sürekli telkinlerde bulunan mektuplarının etkisi olduğu düşünülebilir.

Azzâvî, Mevlânâ Hâlid'in eserlerini incelediğini ve onun eserlerinde aşırı ve sapkın hiçbir düşünceye rastlamadığını ifade ettikten sonra, onun Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlı âlim bir mutasavvıf olduğunu vurgular.²⁷⁶ Azzâvî'nin Mevlânâ Hâlid'i âlim bir mutasavvıf olarak görmesine rağmen onun fenâ ve bekâ²⁷⁷ makamlarına ulaştığı ve velâyet sahibi olduğu hususundaki söylemleri abartılı sözler olarak nitelemesi dikkat çeken bir husustur.²⁷⁸

Mevlânâ Hâlid XIX. asırda artık eski dinamizmini kaybetmiş, topluma hizmet üretmekten çok geleneksel bir özellik arz eden tarîkat anlayışı yerine, daha önce Ubeydullah Ahrar ve İmam-ı Rabbanî'nin yaptığı gibi bilinçli olarak Kur'an ve sünnete bağlanmış, dinamik, üretken, ilim ve medreseyi önceleyen bir tarîkat anlayışını toplumda yaygınlaştırmak için çaba sarfetmiştir.

²⁷⁴ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 207(66. mektup).

²⁷⁵ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 394-395.

²⁷⁶ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 709-710.

²⁷⁷ Fenâ ve Bekâ makamları Seyr u Sülûk mertebeleri içinde en yükseği olan ve peygamberler ile kâmil velilerin ulaştığı seyr anıllah mertebesinin iki makamıdır. Fenâ yok olmak, yokluk gibi anlamlara gelen bir tabir olup tasavvuf istilâhında Hak'ta yok olma, yalnız Hakk'ı görmek gibi anlamlara gelir. Bekâ ise fenânın zıttı olarak var olan, gözüken demektir. Tasavvufî terim olarak kulun Allah'ın eşya üzerindeki kıyamını seyretmesi, Hak'tan halka dönmesi gibi anlamlara gelir. Fenâ ve bekâ çoğunlukla birlikte kullanılır. Sâlik fenâ makamından bekâ makamına geçer ve böylece talibleri terbiye ve irşad maksadıyla Hak'tan halka dönüş yapmış olur. Kuşeyrî, bazı mutasavvıfların fenâyı kötü vasıfların kaybolması, bekâyı ise güzel vasıfların ortaya çıkması olarak tarif ettiğini haber vermektedir. Daha geniş bilgi için bk. el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut 1990, s. 67; Pakalın, I, 195, 598; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 134.

²⁷⁸ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 702.

1.1.6.3.1. Tasavvufa Yönelişi

Mevlânâ Hâlid 1213-1798/1220-1805 yılları arasında Baban Beyliği'nin üniversitesi konumundaki *Abdurrahman Paşa Medresesi*'nde tedrîsat ve eser telifiyle uğraşırken bir dönem içine kapanıp daha çok ibadet ve tefekkürle meşgul olmuş, adeta manevî bir arayış içine girmiştir.²⁷⁹

Şüphesiz bu durum onun kendisini irşad edebilecek manevi bir mürşid arayışıdır. Fakat nedense Mevlânâ Hâlid bu arayışında hemen yanı başında bulunan ve şöhreti Irak'ın sınırlarını aşan Süleymaniyeli Kadirî şeyhi seyyid Marûf el-Berzencî (ö.1254/1839) ile Bağdat, Musul, Kerkük ve İmadiye bölgelerinde bilinen Kadirî ve diğer tarîkat mensuplarıyla görüşmek için bir girişimde bulunmamıştır.

Halkawt Hakîm, Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye şehrinde bulunan Kadiri tekkesine intisap etmeyişiinin sebebini o bölgede şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin başını çektiği dinî sultayı elinde bulunduran kesime olumsuz bakışına bağlamaktadır.²⁸⁰ Hakîm'in bu tespitine katılmakla beraber sorunun sadece bu olmadığı kanaatindeyim. Zira sorun eğer Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı Süleymaniye şehrindeki dinî ve tasavvufî yapılanmayla sınırlı olsaydı, o vakit Şam'da Şeyh Mustafa el-Kürdî'den (ö.1239/1823) Kadirî tarîkatı icâzetini teberrüken değil irşad amaçlı olarak alması ve mürşid arayışının son bulması gerekirdi. Fakat durumun böyle olmadığını ve Şam'dan sonra da mürşid arayışının devam ettiğini biliyoruz.

Mevlânâ Hâlid'in ne hemşehrisi Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'yi, ne de Şam'da teberrüken tarîkat icâzeti aldığı Şeyh Mustafa el-Kürdî'yi²⁸¹ kafasında hayal ettiği manevî infitahı sağlama hususunda yeterli görmediği anlaşılmaktadır. Onun geleneksel ve sıradanlaşmış tarîkat ve tasavvuf anlayışından çok öte bir tasavvufî ortam ve yapılanmayı kafasından geçirdiğini tahmin ediyoruz. Hâlihazırda hizmet veren tarîkat ve şeyhlerinin onun bu beklentilerine cevap vermekten uzak olmaları, Hicaz'da da bu arayışının devam etmesine yol açmıştır.

²⁷⁹ Muhammed el-Bağdâdî Mevlânâ Hâlid'in bu halinin onda Beytullahı ve Hz. Peygamber'in ravzasını ziyaret aşkı ve şevkini uyandırdığını ifade eder. Bk. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 32.

²⁸⁰ Halkawt Hakîm, "Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere", s. 60.

²⁸¹ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 47; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 32-33; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 29.

Kutsal topraklara vardıktan sonra Medine’de iken Yemen’li bir zat ile tanışan ve Mekke’de Harem-i şerifte *Delâil-i Hayrât*²⁸² kitabını okurken başka bir şahısla görüşen Mevlânâ Hâlid’in, orada da aradığı mürşidi bulamadığını yine kendisi Dîvânında dile getirir.²⁸³ Bu duygularla Hicaz’dan Şam’a doğru yola çıkan Mevlânâ Hâlid Şam’da daha önce ders aldığı Muhammed el-Küzberî ve diğer ulemayla yine bir araya gelmiştir. Mevlânâ Hâlid’in Hac vesilesiyle hem giderken hem de dönüşte uğradığı Şam şehrinde görüştüğü âlimler ve şehrin ilmî ve kültürel altyapısının daha sonraki dönemde Şam’a yerleşme hususunda ona bir fikir verdiği kanaatindeyim. Çünkü 1238/1822’de Bağdat’ta kalamayacağını anlayınca ilk düşündüğü yer Şam olmuştur.²⁸⁴

Mevlânâ Hâlid’in Süleymaniye’ye dönüşünden kısa bir süre sonra Hindistan’a gitmeye karar verdiği bilinmektedir. Onun tasavvufî eğitim almak için neden Bağdat, Şam veya İstanbul’u değil de yolu çok daha riskli ve uzak olan Hindistan’ı seçtiği merak konusudur. O, merak edilen bu soruya kendi *Dîvân*’ında şu beyitlerle cevap vermektedir:

*(Mademki) Şam ve Mekke’de senin işinin düğümü açılmadı, (o halde)
bundan sonra Hindistan yolunda sabahtan akşama kadar (durmadan) yürü.*

*Kendini Gulam Ali’nin ayaklarının altına at.
Bağdat bahçelerinin sevdasını da içinden at.*²⁸⁵

Mevlânâ Hâlid çok açık bir şekilde Hindistan’a gitme sebebini Bağdat, Şam ve Hicaz’da gerçek bir mürşid bulamamasına bağlamaktadır. O, Şah Abdullah Dihlevî’nin aradığı mürşid olduğu hususunda emin gözükmektedir.

Irak, Suriye ve Anadolu’daki tarikatların dinamizmini kaybetmiş sıradan kurumlar haline geldiğini gören Mevlânâ Hâlid itikaden sağlam, sünnet-i seniyyeye ittiba hususunda tavizsiz, Müslümanları kucaklayabilen bir hareketin inşası adına arayış

²⁸² Cezûlî nisbesiyle tanınan Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman’ın (ö.870/1465) derlediği *Delâil-i Hayrât* adlı eserin tam adı *Delâilü’l-hayrât ve meşârikü’l-envâr*’dır. Halk arasında *Delâil-i Şerife* ya da kısaca *Delâil* adıyla bilinir. Çeşitli salavât-ı şerîfelerin yer aldığı bu eser birçok mutasavvıf tarafından evrad olarak okunmuş ve okutulmuştur. Bk. Pakalın, I, 420.

²⁸³ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 443.

²⁸⁴ Bağdat Hâlidîlik için çok önemli bir merkez olmakla beraber muhtemel bir olumsuzluğa karşı Mevlânâ Hâlid’in bir “B” planını da hazırda beklettiği söylenebilir. İşte onun “B” planı Şam’a hicret ve tarikatı Kudüs dâhil Akdeniz’e yakın bölgelerde de yaymaktı. Nitekim Bağdat’ta durum kötüleşince Mevlânâ Hâlid 1238/1822’de yanına bazı halife ve mensuplarını da alarak Şam’a doğru yola çıkmıştır.

²⁸⁵ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 443-444.

içinde olmuş ve sonunda Hindistan'da pek çok âlimi kendine celbetmeyi başaran Şah Abdullah Dihlevî'nin mensup olduğu Müceddidiyye'nin, aradığı müspet hareket olduğu kanaatine varmıştır.

Şah Abdullah Dihlevî'nin Müceddidiyye'nin Ortadoğu'nun her tarafına yayılabilmesini sağlamak üzere Mekke ve Medine başta olmak üzere stratejik noktalara halife görevlendirdiği bilinmektedir.²⁸⁶

İbrahim Fasîh Haydarî (ö.1299/1882) *el-Mecdü't-tâlid* adlı eserinde Şah Abdullah Dihlevî'nin müridlerinden Hindistanlı bir şahsı Mevlânâ Hâlid için Süleymaniye'ye gönderdiğinden bahseder. Haydarî'nin ismini vermediği bu Hindistanlı zâtın, Dihlevî'nin halifelerinden Mirzâ Rahimullah diğer adıyla Muhammed Derviş Azimâbâdî (ö.?) olduğu bilinmektedir.²⁸⁷

Arthur Buehler, Abdullah Dihlevî'nin İran ve Irak'ta bulunan üç kişiyi Delhi'ye getirmesi için halifesi Azimâbâdî'ye talimat verdiğinden bahseder ki, bunlar; Molla Nudşahî, Seyyid Abdullah ve Molla Hâlid'dir.²⁸⁸

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden yola çıkarak şöyle bir kanaat geliştirilebilir. Mevlânâ Hâlid'in ünü (müderrislik ve tesir açısından) Abdullah Dihlevî'ye iletilmiş olabilir. Onun da böyle bir zattan yararlanmak istemiş olması doğaldır. Çünkü o bölgenin insanlarından etkili bir zâtın kendisine intisap etmesi oldukça akıllıca bir düşüncedir.

Mirza Rahimullah Azimâbâdî, Hindistan, Horasan, Maverâünnehir, Rum diyarı, Şam, Irak, Hicaz ve Mağrib gibi çok sayıda İslam beldesini gezmiştir. Azimâbâdî, bu gezdiği beldelerde, Şah Abdullah Dihlevî'nin üstün meziyetlerinden bahsederek içinde Mevlânâ Hâlid'in de bulunduğu birçok âlim şahsiyeti Hindistan'daki Nakşbendî-Müceddidî dergâhına yönlendirmiştir.²⁸⁹

Azimâbâdî'nin Süleymaniye'ye gelişinin ardından Mevlânâ Hâlid müderrislik görevine ve eser telifi işine ara vermiş, bir süre eş dost ve talebelerinin içine fazla

²⁸⁶ Şah Abdulah Dihlevî'nin halifelerinden Muhammed Can Mekke'de, İsmail Medenî ise Medine-i Münevvere'de görev yapıyordu. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 297; el-Hanefî, s. 68-70.

²⁸⁷ Bu şahsın Derviş Muhammed olduğunu bizzat Mevlânâ Hâlid'in kendisiyle yaptığı kardeşlik sözleşmesinden anlıyoruz. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 261.

²⁸⁸ Arthur Buehler, "Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm 'Alî" [Mevlânâ Hâlid ve Şah Gulam Ali], *Journal of The History of Sufism*, volume: 5, (2007), s. 200.

²⁸⁹ el-Hanefî, s. 68-69.

çıkamamıştır. İşte bu birkaç günlük sürede Mevlânâ Hâlid'in Azimâbâdî'yle baş başa sohbet ettikleri, Azimâbâdî'nin ona şeyhi Şah Abdullah Dihlevî'yi anlattığı ve aradığı şeyhin Hindistan'da olduğu hususunda onu ikna ettiği kaynaklarda yer almaktadır.²⁹⁰

Mevlânâ Hâlid kendisini Şah Abdullah Dihlevî'ye götüren Derviş Muhammed ile yaptığı yazılı bir “kardeşlik sözleşmesi”ne bir mektubunda atıfta bulunmuştur. Söz konusu Farsça mektub şudur:

بندهء آواره، مسکین بیجاره، خالد کردی نقشبندی مجددی شافعی، جعله الله له و صرفه عما سواه، با “
برادر دینی درویش محمد عقد اخوت و بیوند صداقت که بیش ازین بسته بود بران عهد و میثاق اکنون باقی است،
و تا بروز حشر ان شاء الله تعالی بیوند عهد محکم خواهد بود، ما دام که نقد عهد ازیشان سر نزنند، ازین مسکین
ظهور نکند. و برادران دینی ملا مصطفی و حسن افندی و محمود برادرم همه برین شخص شاهد نمودم که بآدای
شهادت در دنیا و آخرت قیام نمایند.

(رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً، اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ). و صلى الله على سيدنا
محمد و على آله و صحبه اجمعين. و عقد بدر و فرزندی و خادم و مخدومی شده بود بران ثابت و برقراریم. و
291”السلام. (خالد)

Mektubun Tercemesi:

“Allah’ın çaresiz, fakir ve başıboş kulu Hâlid Kürdî, Nakşbendî, Müceddidî, Şafi’î, -Allah onu kendine layık bir kul eylesin ve masivadan alıkoysun-, din kardeşi Derviş Muhammed ile daha önce yaptığı kardeşlik ve sadakat sözleşmesi bugün de devam etmektedir. Ta kıyamet gününe kadar da İnşallah bu sözleşme devam edecektir. Bu sözleşmeyi kendileri bozmaz ise bu miskinden böyle bir davranış zuhur etmeyecektir. Buna din kardeşlerim Molla Mustafa, Hasan Efendi ve kardeşim Mahmud’u bu şahısla kardeşlik sözleşmesi yaptığımı dair şahit gösteriyorum ki, bu şahitliklerini hem dünya hem de ahirette yerine getirsinler.

“Ey Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra, kalplerimizi (haktan) çevirme!
Bize yüce katından bir rahmet bağışla. Şüphesiz sen bağış en bol olansın.”²⁹² Allah’ın salat ve selamı Efendimiz Muhammed’in ve onun bütün âl ve ashabının üzerine olsun. Sözümde devam ediyorum. Vesselam. (Hâlid)”

²⁹⁰ en-Necdî, Asfa’l-Mevârid, s. 54; Muhammed el-Bağdâdî, el-Hadîkatü’n-nediyye, s. 34; Muhammed el-Hanî, el-Behçetü’s-seniyye, s. 84; Haydarî, el-Mecdü’t-tâlid, s. 29-30.

²⁹¹ Müderris, Yâd-ı Merdân, I, 261.

²⁹² Âl-i İmrân 3/8.

Yeri gelmişken özellikle son dönemlerde Şah Abdullah Dihlevî ve halifesi Azimâbâdî hakkında ortaya atılan sıra dışı bir iddiayı da burada zikretmek istiyorum. O da Dihlevî'nin İngiliz ajanı olduğu, Mevlânâ Hâlid'in İngilizlerin bölgedeki projeleri için özellikle seçildiği ve Hindistan'da eğitilip Irak bölgesine gönderildiğidir. Bu iddianın sahibi Tebriz Üniversitesi hocalarından Hüseyin Halîkî'dir.²⁹³ Daha sonra Nakşbendîlik üzerine *et-Tarîkatü'n-Nakşbendîyye beyne mâzihâ ve hâzirihâ* adlı eseri hazırlayan Ferid Aydın da Halîkî'nin görüşlerini destekleyen ifadeler kullanarak bu konudaki şüphelerini dile getirmiştir.²⁹⁴ Mevlânâ Hâlid ve Abdullah Dihlevî hakkında bu tür şüphe ve iddiaların gündeme gelmesinde batılı devletlerin organize ettiği bazı İslam karşıtı örgütlerin Delhi'de faaliyette bulunuyor olmalarının etkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu gizli örgütlerin, İslâm âleminde âlim, siyasetçi ve zenginler arasından bazı şahısları seçerek onların eliyle İslâm'a zarar verebilmek için yoğun bir çaba içerisine girdikleri söylenir.²⁹⁵ İşte bu çabaların yoğunlaştığı bir dönemde Mevlânâ Hâlid'in ısrarla Hindistan'a gitmek istemesi kafalarda soru işareti bırakmıştır. Mevlânâ Hâlid'in âlim bir mutasavvıf olduğu halde söylem ve yaptıklarıyla bir ordu komutanı ve devlet başkanı tavırlarına sahip oluşu şüpheleri arttıran diğer bir sebep olarak sunulmaktadır.²⁹⁶

Halîkî'nin bu iddiasının Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik üzerine yapılan akademik araştırmaların bir çoğunda yer almamasından, araştırma yapan çok sayıda yerli ve yabancı araştırmacının iddiayı bilimsel açıdan ciddiye almadığı veya bahse değer görmediği anlaşılmaktadır. Tevekkülî de *Tarîh-i Tasavvuf der Kurdistan* adlı eserinde bu iddianın mesnetsiz ve yersiz olduğu ve Halîkî'nin şahsî iddiası dışında bunun doğruluğunu ortaya koyabilecek herhangi bir belgenin bulunmadığını ifade etmektedir.²⁹⁷ Mevlânâ Hâlid'in yazılı eserleri ve halifelerinin uygulamaları Halîkî'yi değil Tevekkülî'yi haklı çıkarmaktadır. Mevlânâ Hâlid'in irşad hayatı boyunca sadece Osmanlı Devleti'yle ilgili uygulamalarının bile bu iddianın bilimsellikten uzak olduğunu göstermektedir.

²⁹³ Bu iddia hakkında daha fazla bilgi için bk. Hüseyin Halîkî, "Te'sîr-i Terîqethâ yâ Nizamhâ-yı İrfânî Ber Menâtık-i Kurd-nuşîn", *Mecmu'a-yı Suhanrânihâ-i Haftumîn Kongre-i Tahkikât-ı İrani*, İntişârât-ı Danişgâh-ı Millî, Tahran 1355, cilt: 3, s. 99-130.

²⁹⁴ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşbendîyye beyne mâzihâ ve hâzirihâ*, el-İber li'n-neşri ve'tevzî', İstanbul 2001, s. 244.

²⁹⁵ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşbendîyye*, s. 244-245.

²⁹⁶ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşbendîyye*, s. 245.

²⁹⁷ Tevekkülî, s. 259-260.

Mevlânâ Hâlid'in tasavvufa yönelişinde önemli hadiselerden biri olan Hindistan yolculuğuna kimlerle beraber gittiği hususu da netleşmiş değildir. Bazı kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'in sadece Süleymaniye'den ayrıldığı bilgisi yer alırken,²⁹⁸ İbrahim Fasîh Haydarî Mevlânâ Hâlid'in Şah Abdullah Dihlevî'nin müridi olan Hindistan'lı bir zâtla beraber 1224/1809 tarihinde Süleymaniye'den ayrıldığını kaydeder.²⁹⁹ Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye medreselerinde okurken tanışıp arkadaş olduğu Abdullah Şemdinî'nin (ö.1229/1814) onunla Hindistan'a gitmek istediğini fakat yol hazırlığının azlığı nedeniyle Mevlânâ Hâlid'in ona müsaade etmediği ve “ne getirsem ortağız” dediği aktarılır.³⁰⁰ Ne varki bu bilgi ilk dönem kaynaklarında yer almamaktadır.

Abdülkerim Müderris *Yâd-ı Merdân* adlı eserinde Mevlânâ Hâlid'in Derviş Muhammed ve medrese arkadaşı olan Abdurrahman el-Kürdî (1250/1834?) ile beraber Hindistan'a gittiğinden bahseder.³⁰¹ Yine aynı eserde Abdurrahman el-Kürdî ile beraber Hindistan'dan Süleymaniye'ye döndüklerinden bahsettikten sonra bu zâtın, Mevlânâ Hâlid'in Şam'a gidişinde ona refakat ettiği, ikinci hacc seyahatinde de yanında bulunduğu ve Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra Süleymaniye'ye döndüğü bilgisini de ekler.³⁰² Müderris'in kaynak vermeden aktardığı bu bilgiler *Riyâzü'l-müşâtâkin* adlı eserde teyid edilmektedir.³⁰³

Mevlânâ Hâlid Hindistan yolculuğunu *Dîvân*'ında Arapça bir kasîde'de anlatmıştır. Ancak kasidede birlikte gittiği şahıslarla ilgili bilgi bulunmadığı gibi Hindistan'a da yalnız gittiği anlaşılmaktadır.³⁰⁴

Kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'in Hicaz yolculuğu gibi Hindistan yolculuğundan da oldukça geniş bir şekilde bahsedilir. Ben bu yolculukla ilgili detaya girmeden, Mevlânâ Hâlid'in ilmî ve tasavvufî bakış açısının şekillenmesinde etkili olduğunu düşündüğüm bazı önemli hususlardan bahsetmekle yetineceğim.

²⁹⁸ en-Necdî, *Asfa 'l-mevârid*, s. 56; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü 'n-nediyye*, s. 34; Muhammed el-Hanî, *el-Behçetü 's-seniyye*, s. 84.

²⁹⁹ Haydarî, *el-Mecdü 't-tâlid*, s. 30.

³⁰⁰ Akyüz, s. 115.

³⁰¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 23-24.

³⁰² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 78.

³⁰³ Adı geçen eserde Mevlânâ Hâlid ile beraber Derviş Muhammed ve Hacı Abdurrahman adında birinin Hindistan'a gittikleri ve yolculuğa çıkmadan önce kendilerine refakat edecek yol arkadaşı aradıkları ifade edilmektedir. Bk. Bîsârânî, s. 50.

³⁰⁴ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 605-639.

Süleymaniye'den sonra İran topraklarında ilerleyerek Tahran'a ulaşan Mevlânâ Hâlid'in Tahran ve çevresinde aklî ve naklî ilimlerde söz sahibi ve birçok ilim dalında eserleri bulunan Mirza İsmail el-Kâşî ile Şia âlimlerinin “*Allah seni affetti, niçin onlara izin verdin?*”³⁰⁵ âyetini farklı yorumlamalarına odaklanan bir münazaraya girdiği ve bu münazarada Hz. Ebu Bekir ve halifeliği hakkında Şia'nın olumsuz tavrını yansıtan İsmail el-Kâşî'yi delillerle susturduğu rivayet edilir.³⁰⁶ Mevlânâ Hâlid, *Dîvân*'ında İsmail Kaşî'den “sapık Rafızîn Zümresinden biri” olarak bahsetmektedir.³⁰⁷

Tahran'dan sonra sırasıyla Bistam, Harakan, Semnan, Nişabûr şehirlerine uğrayan ve oradan da Tus³⁰⁸ Cam³⁰⁹ ve Herat³¹⁰ şehirlerine geçen Mevlânâ Hâlid bu şehirlerde medfun Ebû Yezîd-i Bistâmî (ö.261/875), İmam Ali Rıza (ö.203/818), Şeyh Ahmed Namekî (ö.536/1142) gibi tanınmış zevatın kabirlerini ziyaret etmiş ve onlar için *Dîvân*'ında yer alan beyitleri kaleme almıştır.³¹¹ Ayrıca bu şehirlerde bulunan âlimlerle de görüşüp ilmî sohbetlerde bulunmuştur.³¹² Mevlânâ Hâlid Herat şehrinde âlimlerin yoğun ilgisine mazhar olmuş ve Herat halkı tarafından şehrin dışına kadar uğurlanmıştır.³¹³ Hatta Mevlânâ Hâlid'in ileride halifelerinden biri olacak Abdullah Heratî (ö.1245/1830) ile de burada tanıştığı rivayet edilmiştir.³¹⁴

Muhammed el-Bağdadî Mevlânâ Hâlid'in Herat'tan çıkıp Kandahar, Kâbil ve ilmî faaliyetleriyle meşhur Peşaver şehrine vardığını belirtir.³¹⁵ Mevlânâ Hâlid Cihanâbâd şehrinde önceki son durağı olan Paniput'ta Mazhar-ı Canı Cânân'dan (ö.1194/1780) el aldığı belirtilen yine bir Müceddidî şeyhi olan Mevlânâ Senâullah Nakşbendî ile görüşmüş ve bir akşam onun misafiri olmuştur.³¹⁶ Mevlânâ Hâlid yaklaşık bir yıl süren

³⁰⁵ Tevbe 9/43.

³⁰⁶ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 57.

³⁰⁷ Kavak, *Dîvân-ı MevlânâHâlid-i Bağdâdî*, s. 611-612.

³⁰⁸ Tus şehri Horasan'da bulunan ve Nişabur şehrine yaklaşık on fersah uzaklıkta olan bir şehirdir. Hz. Osman döneminde fethedilen Tus şehrinde Ehl-i beytten Ali Rıza b. Musa Kazım, Abbasi halifesi Harun Reşîd gibi tanınmış zevatın mezarları bulunmaktadır. Bk. el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, *el-Buldân*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 93.

³⁰⁹ Cam, Horasan'da küçük bir kasabadır. Mevlânâ Abdurahman Camî'nin memleketi olarak meşhur olmuştur. Cam şehri hakkında daha fazla bilgi için Bk. Sâmi, *Kâmûsu'l-a'lâm*, III, 1758.

³¹⁰ Herat şehri, Afganistanın kuzeybatı cihetine düşen bir şehirdir. İran, Türkistan ve Hindistan ticari yollarının kesiştiği bir noktada bulunduğu için önem arz etmektedir. Bk. Sâmi, *Kâmûsu'l-a'lâm*, VI, 4733.

³¹¹ Kavak, *Dîvân-ı MevlânâHâlid-i Bağdâdî*, s. 73-76, 322-327.

³¹² Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 35.

³¹³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 35.

³¹⁴ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 31.

³¹⁵ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 35.

³¹⁶ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 35; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 31.

yolculuğun ardından 26 Zilhicce 1224/1 Şubat 1810 tarihinde gece vakti Cihanâbâd şehrine ulaşmıştır.³¹⁷

Hindistan yolculuğu Mevlânâ Hâlid'in Orta asya ve Hindistan bölgesindeki dinî, kültürel hayat ile ilmî, fikrî ve siyasî yapıyı yerinde müşahade etmesi açısından önemlidir. Daha önce Hac vesilesiyle müşahade imkânı bulduğu Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Hicaz bölgelerindeki toplumsal ve fikri yapı ile bu ikinci yolculuğu, onun hayatında yol gösterici önemli tecrübeler edinmesini sağlamıştır.

1.1.6.3.2. Şah Abdullah Dihlevî'ye İntisabı

Mevlânâ Hâlid çevresindekilerin kınama ve tenkidlerine aldırmandan³¹⁸ 1224/1810 tarihinde Müceddidî dergahına ulaşır ve Şah Abdullah Dihlevî'ye intisap eder. O Süleymaniye'de bulunan ailesine yazdığı bir mektupta intisabından bahsederek şöyle der: “Bin iki yüz yirmi dört yılı Zilhiccenin yirmi altısı sabahı dâru'l-hilâfete geldik. Hediye ve benzeri şeyleri hazırlayıp, aynı gün ikindi vaktinde ğavsu'l-halâik ve kutbu't-tarâik şeyhim, şeyhülislam ve imamım, imamu'l-enamın ayaklarını öpmek şerefiyle sonsuz saadetin feyizlerine kavuştum”³¹⁹

Gulam Ali adıyla da bilinen Şah Abdullah Dihlevî 1158/1745 tarihinde Pencab eyaletinin Tubâle kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Şah Abdüllatif, Kâdirî meşayihinden Şah Nasiruddin el-Kadirî'nin müridlerindendir. Abdullah Dihlevî'nin nesebi Hz. Ali'ye dayandığından babası ona Hz. Ali'ye hürmeten “Ali'nin hizmetkârı” anlamında *Gulam Ali* adını vermiştir.

Abdullah Dihlevî ilim tahsili devam ederken o dönemde Kâdiriyye ve Nakşbendîyye tarikatlarına mensup çok sayıda meşayihle görüşmüş ve sohbetlerinden istifade etmiştir. Bu şahsiyetlerden Habibullah Mazhar-ı Can-ı Canan onun manevi dünyasında önemli bir pencere açan Nakşbendî-Müceddidî şeyhidir.

³¹⁷ Mevlânâ Hâlid gece vakti Cihanâbâd'a varışını Dîvân'ında bir beyitle dile getirir.

İskender, hayat suyu için karanlık ülkeyi katetti.

Bense hayat suyunun kaynağını gece karanlığında buldum. Bk. Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 433.

³¹⁸ Mevlânâ Hâlid Delhi'de bulunan bu dergâha gitmeden önce konuyu paylaştığı kişilerin onu bu kararından caydırmaya çalıştıkları, hatta kınadıklarını Dîvân'ında şöyle dile getirir:

“(Bana Şah Abdullah Dihlevî'ye gitme diyen) Büyüklerin ve âlimlerin tavsiyelerinin tesirleri altında kalmaktan ve (onu) çekemeyenler ile kınayan kişilerin sözlerine kulak vermekten kurtardı.” Bk. Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 607.

³¹⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 136(29. Farsça mektup).

Dihlevî, özellikle tefsir ve hadis alanında ciddi bir birikime sahip olmuş ve ömrünün sonuna kadar hadis dersleri ve eğitimini aksatmamıştır. Habibullah Mazhar'ın 1194/1780 yılında Şifler tarafından öldürülmesinin ardından Dihlevî, Cihanâbâd'daki tekkenin başına geçmiştir. Kendisine çok sayıda âlim zatın intisap eden Dihlevî, Ortadoğu'da Müceddidîliği yeniden ihya etmek üzere ciddi bir uğraş içine girmiştir. Ortadoğu'nun farklı yerlerinden gelen çok sayıda insan onun dergâhında ilim öğrenmiş ve tasavvufî eğitim görmüştür. Dihlevî 1240/1824 tarihinde vefat etmiş ve müşidi Habibullah Mazhar'ın yanına defnedilmiştir. Ölümüne “Allah kabrini nurlandırın” / *تَوَرَّ اللَّهُ مُضِجَةً*³²⁰ cümlesiyle tarih düşülmüştür.

Şah Abdullah Dihlevî'nin telif ettiği iki eserinden biri *Makâmât-ı Mazhariyye*³²¹ diğeri *Îzâhu't-tarîka*'dır. Bu iki telifinin dışında halifelerinden Şah Rauf Ahmed'in (ö.1253/1837) derlediği mektupları *Mekâtîb-i Şerîfe* adıyla yayınlanmıştır.

Dihlevî'nin çok sayıda halifesi içerisinde Mevlânâ Hâlid dışında bilinen diğer halifeleri şunlardır³²²:

- 1.Ebû Said Sahib (ö. 1250/1834)
- 2.Şah Rauf Ahmed (ö.1253/1837)
- 3.Abdurrahman el-Müceddidî (ö.1258/1842)
- 4.Mevlevî Beşaretullah (ö.?)
- 5.Mevlevî Keremullah (ö.?)
- 6.Mevlevî Mîr Talib Ali (ö.?)
- 7.Abdurrahman Şah Cihan Pûrî (ö.?)
- 8.Seyyid İsmail Medenî (ö.?)
- 9.Ahûn Şîr Muhammed (ö.?)
10. Mevlânâ Muhammed Can (ö. 1266/1850)
- 11.Seyyid Ahmed Kürdî (ö.?)
- 12.Şeyh Abdullah Mağribî(ö.?)

³²⁰ Abdullah Dihlevî'nin hayatı hakkında daha fazla bilgi için Bk. el-Hanefî, s. 3, 6, 13, 36; Hocaâde Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliyâ Silsile-i Sâdât-ı Turuk-ı Âliyye*, Osmanlı Yayınevi, 1979, s. 110-118; Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 416.

³²¹Eserlerinden “Makâmât-ı Mazhariyye” matbu olup şeyhi Mazhar-ı Can-ı Canân'ın hayatı, tasavvufî görüşleri ve halifeleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır.Diğer eseri “Îzâhu't-tarîka” ise henüz basılmamıştır. Nakşebendî tasavvuf anlayışının ve prensiplerinin anlatıldığı bu eser Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü Nu: 56, vr. 66a–86b de kayıtlıdır.

³²² el-Hanefî, s. 37–76.

- 13.Muhammed Derviş Azimâbâdî(ö.?)
- 14.Mîr Nakş Ali (ö.?)
- 15.Meyan Muhammed (ö.?)
- 16.Molla Gül Muhammed (ö.?)
- 17.Mevlevî Heratî (ö.?)
- 18.Meyan Kameruddin (ö. ?)
- 19.Muhammed Şirhan (ö.?)
- 20.Şeyh Celîlurrahman (ö.?)
- 21.Mevlânâ Muhammed Azîm (ö.?)
- 22.Mevlevî Nur Muhammed (ö.?)
- 23.Mîrza Murad Bek (ö.?)

Şah Abdullah Dihlevî'nin postnişin olduğu bu Nakşbendî-Müceddidî dergâhı, Hindistan ve çevresinde Ehl-i sünnet düşüncesinin gözde merkezlerinden biridir. Bu dergâh XVIII. asrın ikinci yarısında Mazhar-ı Cân-ı Cânân tarafından kurulmuş ve onun gayretleriyle Nakşbendîyye'nin Müceddidî kolu etkin bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bilindiği üzere Müceddidîliğin bundan önceki merkezi Pencap iken, Mazhar-ı Cân-ı Cânân tarafından yürütülen etkin irşad faaliyetleri sayesinde Cihanâbâd yani Delhî şehri Müceddidîliğin yeni merkezi olmuştur.³²³ Dergâhın günlük dört yüz müride yemek hizmeti verdiğini³²⁴ göz önüne aldığımızda Hindistan'da icra ettiği görevin ve bunun etkilerinin boyutu az çok tahmin edilebilir.

Mazhar-ı Cân-ı Cânân'ın 1194/1780 tarihinde öldürülmesinin ardından yerine geçen Şah Abdullah Dihlevî, mürşidinin türbesinin bulunduğu mevkiye yeni bir hangah inşa ettirerek daha faal bir dönemin de başlamasına öncülük etmiştir. Bu hangah kısa sürede Hint alt kıtasında tarîkatın önemli bir merkezi haline gelmiş, sadece Hindistan'dan değil, Mısır, Şam, Bağdat, Rusya, Çin ve Tibet'ten müritler çekmeyi başarmıştır.³²⁵

³²³ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 338.

³²⁴ Abdullah Dihlevî, *Makâmât-ı Mazhariyye*, (Çev.: Muhammed Arif Karakaya), Basılmamış eser, Van 2001, s. 104.

³²⁵ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", s. 340.

Mevlânâ Hâlid bu dergâhın, ilmî ve tasavvufî faaliyetleriyle bir maneviyat merkezi haline geldiğini³²⁶ ve yetiştirdiği mutasavvıfların dergâhın vizyonunu geniş bir coğrafyaya yaydıklarından³²⁷ bahsetmektedir.

Bu dergâhın, İslam dışı birçok fikir, düşünce ve akımların etkili olduğu ve tasavvufî kisve altında şeriata uygun olmayan birçok etkinliğin olağan karşılanmaya başlandığı bir coğrafyada yani Hindistan'ın Cihanâbâd şehrinde bulunması önemli bir husustur. Bir diğer önemli husu ise, dergâhın Ehl-i sünnet itikadına sıkı sıkıya bağlılığı ve yetiştirdiği âlim ve mutasavvıfların özellikle Şîî düşüncesinin hâkim olduğu bölgeleri çevreleyen geniş bir coğrafyada Sünni propagandası yapmalarıdır. Şia taraftarları kendilerini adeta kuşatma altına alan bu dergâha karşı harekete geçmiş ve dergâhın başında bulunan Habibullah Mazhar'a suikast düzenleyerek öldürmüşlerdir.³²⁸

1.1.6.3.3. Tasavvufî Eğitimi

Şah Abdullah Dihlevî, Irak'ta müderrislik görevini bırakarak Hindistan'a gelen Mevlânâ Hâlid'e ilk zamanlar dergâhta bulunan mürid ve müntesipler ile misafirlere su dağıtımını ve bazı mekânların temizlik işlerini vermiştir. Dergahtaki bazı hizmetlerin yanında günlük sohbetlere katılan Mevlânâ Hâlid'in, zengin bir tasavvufî altyapı edindiği söylenebilir. Çünkü dergahta bulunan tasavvufî eserler içerisinde; Abdurahman Camî'nin (ö.898/1492) *Nefehâtü'l-Üns*, Abdülkahir es-Sühreverdî'nin (ö.563/1167) *Adâbu'l-murîdîn*, İmâm-ı Rabbânî'nin (ö.1034/1624) *Mektûbât*, Ebû Hafs es-Sühreverdî'nin (ö.631/1234) *Avârifü'l-me'ârif*i ve Kuşeyrî'nin (ö.464/1072) *Risâle*'si yer almaktadır.³²⁹

Mevlânâ Hâlid'in beş aylık hizmet, sohbet ve ilmî eğitimin ardından nefsinin terbiyeye yöneldiği ve kısa bir sürenin sonunda huzûr ve müşâhade makamına³³⁰ ulaştığı kaydedilir.³³¹

³²⁶ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid- i Bağdâdî*, s. 55.

³²⁷ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid- i Bağdâdî*, s. 39.

³²⁸ Dihlevî, *Makâmât-ı Mazhariyye*, s. 131.

³²⁹ el-Hanefî, s. 13.

³³⁰ Huzûr, hazır olmak gelmek demektir. Tasavvuf ıstılahında ise, Halktan ayrılıp Hak'kın yanında hazır olmak anlamına gelir. Kuşeyrî, Huzûr makamını halktan kopup Hak'ka ulaşmak ve Hak'kı zikrin kalbi kuşatması diye tarif eder. Bk. Kuşeyrî, s. 70; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*

Bu merhaleden sonra Şah Abdullah Dihlevî'nin sevgi ve takdirini toplayan Mevlânâ Hâlid'in, "*Fenâ*" ve "*Bekâ*" makamlarına ulaştığı Dihlevî tarafından dile getirilmektedir.³³² Mevlânâ Hâlid henüz bir yıl tamamlanmadan seyr u sülûkunu ikmal etmiş ve Dihlevî tarafından kendisine beş tarikattan icâzet-i tâtme verilmiştir.³³³

Bu arada onun dergâhta ne kadar süreyle kaldığı hususunda da kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. İlk dönem kaynaklarında bu süre yaklaşık bir yıl olarak geçerken³³⁴ bazı eserlerde dokuz ay kaldığı ifade edilir.³³⁵ Fakat Mevlânâ Hâlid'e tarikat icazeti veren Şah Abdulah Dihlevî bu icâzetnâmede onun "deh mah" yani on ay yanında kaldığından bahseder.³³⁶

Mevlânâ Hâlidin Hindistan'a varışından yedi ay sonra yazdığı şu mektubu onun Dergâhta kaldığı süre hakkında bazı ipuçları vermektedir:

"...Tam yedi aydır, melekler yuvası olan kapılarının eşliğini, ümid gözüme sürme yapıp, gece gündüz kanatlı kuşların onun huzurunda ele geçenler yanında, sidrenin gölgesinde bulunmayı saadetlerine mani bilip, yüzlerce yol öteye kaçtıkları, nûr saçılan huzurlarında kalmaktayım.

Allahu Teâlâ hiçbir sebep olmadan sadece fazlı ve ihsanı ile bu ebedi devleti bu baştan ayağa günahlara bulaşmış yüzü kara kuluna hususi muamele ederek verdi....."³³⁷

1225 yılı Recep ayının yirmi beşinde³³⁸ yani 26 Ağustos 1810 tarihinde yazılan bu mektub Mevlânâ Hâlidin dergâhta henüz eğitiminin devam ettiğini göstermektedir. Şimdi kaynaklarda yer alan bir yıl ifadesiyle icâzetnâmede yazılı olan on ay ifadesini nasıl uzlaştıracamız? Kanaatimizce Mevlânâ Hâlid on ay boyunca dergâhta tasavvufî

Sözlüğü, Rehber Yayıncılık, Ankara 1997, s. 372. Müşâhade ise, bir şeyi görmek, seyretmek anlamlarına gelir. Tasavvuf ıstılahında ise, hicabın kalkması ve tevhid delilleriyle eşyayı müşâhade etmek anlamlarına gelir. Kuşeyrî, müşâhade makamını muhâdere ve mükâşefe makamlarından sonra elde edilen bir makam olduğunu ifade ettikten sonra Cüneyd-i Bağdâdî'den naklen bu makamın, marifetullah sırasıyla sahibinin yok olduğu ve Hak ile beraber olduğu makam şeklinde tarif eder. Kuşeyrî, s. 75; Pakalın, II, 635.

³³¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 26.

³³² İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Nu: 56'da kayıtlı nüsha vr. 85a.

³³³ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 62; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 38.

³³⁴ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 62; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 38.

³³⁵ el-Kâşifi, s. 533.

³³⁶ İcâzetnâme için bk. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü Nu: 56'da kayıtlı nüsha vr. 85a, 85b.

³³⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 136(29. Farsça Mektup).

³³⁸ Mevlânâ Hâlid'in Farsça mektuplarını inceleyen Müderris Mevlânâ Hâlid'in bu mektubu 25 Recep 1225 tarihinde yazdığını belirtmektedir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 136.

eğitim aldıktan sonra kalan iki aylık süreyi de Abdullah Dihlevî'nin isteği üzerine Şah Abdülaziz en-Nakşbendî'nin (ö.1239/1823) yanında geçirmiştir.³³⁹

Mevlânâ Hâlid, Abdulaziz Nakşbendî'den hadis dersleri ve icazeti aldıktan sonra Abdullah Dehlevinin yanına dönmüştür. Dihlevî tasavvufî eğitimden geçirdiği Mevlânâ Hâlid'in, Abdülaziz en-Nakşbendî'den de Müceddidiyye'nin Şia'ya bakışı ve dergâhın bu husustaki stratejisini öğrenmesinin ardından ona hilafetnâme verdiğini tahmin ediyoruz. Bu tespitlerimiz doğru ise Mevlânâ Hâlid'in tarikat icâzetinde belirtilen “on ay”ın sırrı çözülmüş olur. Kanaatimizce bu on ay tasavvufî Seyr u Sülûk ile geçen zamandır.

Mevlânâ Hâlid'in dâhil olduğu bu dergâhta çok sayıda tanınmış âlimlerin bizzat kendileri veya çocuklarının tasavvufî eğitim aldıkları bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid Hindistan bölgesinin meşhur Müceddidî şeyhleri ve onların çocuklarıyla beraber eğitim görmüştür. Bunlar içerisinde, Beşâretullah³⁴⁰, Fadıl Ğulam Muhyiddin, Ebu Said Sahib³⁴¹ ve oğlu Ahmed Said³⁴² ile Rauf Ahmed³⁴³ en çok öne çıkan şahsiyetlerdir. Bu

³³⁹ Abdullah Dihlevî'nin de hocası olan Şah Abdülaziz en-Nakşbendî, Şia hakkında yazdığı “*et-Tuhfetü'l-İsnâ 'aşerîyye*” adlı çalışmasıyla bölgede tanınmış bir müellif ve Dihlevî'nin fikir ve düşüncelerine önem verdiği bir âlimdir. Şah Abdülaziz en-Nakşbendî'nin Cihanâbâd Müceddidî dergahındaki konumu ve Hindistan'daki dini ve toplumsal alandaki etkileri için bk. David W. Damrel, “The Spread of Naqshbandi Political Thought in the Islamic World” [Nakşbendî Siyasî Düşüncesinin İslâm Dünyasında Yayılması], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 275-281.

³⁴⁰ Mevlevî Beşâretullah Sâhib. Şah Abdullah Dihlevî'nin kendisinden övgüyle bahsettiği birkaç büyük halifesinden biridir. Önce Mevlânâ Naîmullah Behrâyecî'den el almış bilahare Abdullah Dihlevî'ye gelerek tarikat icâzeti almıştır. Mevlevî Beşâretullah Zahirî ilimlerde isminden bahsedilen bir Müceddidî mensubudur. Bk. el-Hanefî, s. 57-58.

³⁴¹ Ebû Said Sâhib'in tam adı Ebû Said b. Safiyyilkadr b. Azîzilkadr b. Muhammed İsa b. Seyfiddin b. Muhammed Masûm b. Ahmed Farûkî Sirhindî'dir. 1196/1782 yılında Mustafaâbâd şehrinde doğdu. Medrese eğitiminin ardından Kâdi Beyzâvî tefsirini ve Sahih-i Müslim şerhini Mevlânâ Raff'üddin'in yanında okudu. Abdülaziz Dihlevî'den de ders aldı. Ardından tasavvufa yöneldi. Abdullah Dihlevî hazretlerinin yanında tasavvufî eğitim aldı ve ondan sonra postnişin oldu. 1249/1833 yılında Hicaz'a gitti ve yerine oğlu Ahmed Said'i bıraktı. Mekke'ye vardığında orada kendisini yine Abdullah Dihlevî'nin halifelerinden olan Muhammed Can karşıladı. Hac dönüşü hastalanan Ebû Said 1250/1834 yılında vefat etmiş ve Abdullah Dihlevî'nin yanına defnedilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. el-Hanefî, s. 37-52.

³⁴² Ahmed Said Ebû Said Sâhib'in oğludur. 1217/1802 tarihinde dünyaya geldi. Kur'an'ı babasından öğrendi. Medrese eğitimini Mevlevî Fadlulimam ve Müftî Şerefüddin gibi âlimlerin yanında tamamladı. Abdülaziz Dihlevî'nin talebelerinden Reşidüddin Han'dan hadis öğrendi. Tasavvuf eğitimini ise hem Abdullah Dihlevî hem de babasından alarak Seyr u Sülûkunu tamamladı. Hem ilim hem de tarikat icâzeti alarak irşad faaliyetlerine başladı. Babasının vefatından sonra irşad faaliyetlerini daha da genişletti. En çok bilinen halifeleri arasında Meyan Muhammed Asğar ve Meyan Ahmed Yâr yer almaktadır. Bk. el-Hanefî, s. 52-56.

³⁴³ Şah Rauf Ahmed. Nesebi, Şeyh Muhammed Yahya yoluyla İmam-ı Rabbânî'ye ulaşır. Yazdığı şiirleri Hindistan ve İran bölgesinde yaygın bir şekilde okunurdu. Fıkıh başta olmak üzere farklı ilimlerde eser telif etmiştir. Mürşidi Abdullah Dihlevî'den tarikat icâzeti aldıktan sonra Behûpal bölgesine giderek orada irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Rauf Ahmed, vefatından kısa bir süre önce Mekke ve Medine'yi ziyarete

zevattan son üçü İmam-ı Rabbanî'nin torunlarıdır. Şah Abdullah bu şahsiyetlerin kendisine intisabını Allah'ın kendisine bahsettiği bir nimet olarak değerlendirmektedir.³⁴⁴

Mevlânâ Hâlid'in dergâhta gördüğü eğitim nefis terbiyesine yönelik mücâhedeler yanında günlük dua ve hatmelerle devam etmiştir. Namazların ardından Abdullah Dihlevî dergâhta bulunan yaklaşık iki yüz kişilik müridan grubuna tefsir, fıkıh, hadis gibi dersler yaparken, içinde Mevlânâ Hâlid'in de bulunduğu ve hilafetnâme vermeyi düşündüğü şahsiyetlere ayrıca daha özel sohbet ve hatmeler yaptırmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in dergâhta Nakşbendî tarikatının altın prensipleri olarak bilinen on bir esası yaşayarak özümsemesi ve benimsemesi sağlanmıştır. Dergâhta tarikat prensiplerinin yaşanması noktasında müritlerin ciddi ve samimi tavrını gördükten sonra

bu onbir prensibin teoriden tamamen pratiğe dönüştüğünü gören Mevlânâ Hâlid, bu prensiplerin dergahtaki günlük yaşamın doğal bir parçası haline geldiğini ve bu isimlendirmelerin artık bir öneminin kalmadığını Dîvânında ifade etmektedir.³⁴⁵

Mevlânâ Hâlid, dergâhta eğitim gören şahsiyetler içerisinde büyük mutasavvıflar seviyesinde olanlar bulunduğu halde bunların şeriatın zahirine ters düşen şathiyat ve uygulamalarına ratlamadığını şöyle dile getirmektedir.

Onun köyünde Ebu Yezid-i Bistamî³⁴⁶ ile Mansur-i Hallac³⁴⁷ ('ın mertebelerine erişmiş onlar) gibi birçok evliya vardır ki, kesinlikle Enel Hak ile Subhânî sözlerini ağızlarına almazlar.³⁴⁸

Dergâhtaki tasavvufî eğitimin ardından, dergâhın bölgede temsil ettiği Sünni düşünce ve Şia'ya karşı olan tavrının temellendirilmesi ve iyi anlaşılması için Mevlânâ

gitmiştir. 1253/1837 yılında Yelemlem bölgesine yakın bir yerde gemide vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bk. el-Hanefî, s. 56.

³⁴⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 255-256(1 nolu dipnot).

³⁴⁵ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 44-45.

³⁴⁶ Ebû Yezid Bistamî'nin tam adı Tayfur b. İsa b. Âdem b. Seruşan'dır. Hicri 188 yılında dünyaya gelmiştir. Lakabı Sultânü'l-Arifin'dir. Bistamî'nin dedesinin önceden Mecusi iken islamla müşerref olduğu söylenir. Bayezid-i Bistami 261/ yılında 73 yaşında iken vefat etmiştir. Bk. Kuşeyrî, s. 395-396.

³⁴⁷ Adı Ebu'l-Muğîs Hüseyin el-Mansûr'dur. 244/857 tarihinde Fars eyaleti civarındaki el-Tur'da doğdu. Hallac, Basra'da tanıştığı sufilerden etkilenerek bu yola girmiştir. Bilahare Bağdat'a gelerek büyük sufi Cüneyd-i Bağdadi ile tanışmıştır. Kalplerin sırrına vakıf anlamında "Hallac" ismini almıştır. İslam serhadlerindeki rıbatlara kadar gitmiştir. İmam Gazali onu savunmuş ve taşkınlığa varan sözlerini iyiliğe yormuştur. Hallac-ı Mansur, Halife Muktedir zamanında 922 tarihinde öldürülmüştür. Bk. İbn Mulakkin, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1986, s.15; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi I-VIII*, (Çev.: Komisyon), Kayihan Yayınları, İstanbul 1985, IV, 143-149.

³⁴⁸ Kavak, *Dîvân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 53.

Hâlid'in birkaç aylık özel bir eğitimden geçirildiği rivayet edilmektedir. Mevlânâ Hâlid'in bu kısa fakat yoğunlaştırılmış eğitim dönemindeki hocası Şah Veliyullah Dihlevî'nin oğlu Abdülaziz Dihlevî'dir (ö.1239/1823). Abdülaziz Dihlevî, dergâhın Şia'ya bakış açısını özetleyen *Tuhfetü'l-İsnâ 'aşeriyye*³⁴⁹ adlı eseriyle³⁵⁰ tanınan bir âlimdir.

Abdülaziz Dihlevî, Mevlânâ Hâlid'e hadis alanında bildiklerini aktarmış ve Nakşbendî-Mücedidî kolunun bu yeni şeyhine Şia hakkında dergâhın genel görüşünü anlatmış olmalıdır. Abdülaziz Dihlevî'nin Mevlânâ Hâlid'e *Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim* başta olmak üzere *Kütüb-i sitte*'den rivayet etme hususunda icâzet verdiği ve icâzetinde onu "Hakkı talep hususunda yüksek himmet sahibi" diye övdüğünden bahsedilir.³⁵¹

Mevlânâ Hâlid'in Abdülaziz en-Nakşebendî gibi dergâhın yetişmiş âlim şahsiyetlerinden aldığı özel dersler, Irak'ta gördüğü medrese eğitiminin üzerine nûrun alâ nûr cinsinden bir takviye niteliğinde olmuştur. Bu eğitim Mevlânâ Hâlid'in Nakşbendî-Müceddidî vizyonunu anlama ve üstleneceği misyonu en iyi şekilde yerine getirme noktasında bir nevi hizmetiçi eğitim işlevi gördüğü söylenebilir.

Abdullah Dihlevî'nin Mevlânâ Hâlid ile iletişimi Hindistan'dan ayrıldıktan sonra mektuplaşmalarla devam etmiştir. Bu mektuplardan birinin içeriği şöyledir:

"Sizin o civardaki irşad faaliyetlerinizi duyunca gönlümüze sevinç hâsıl oldu. Taliblerin gelmesi ve insanların toplanmasına aldanmamalıdır. Kırıklığınızı ve yokluğunuzu her zaman düşününüz. Halkın size akın edişini, irşadınızın çokluğunu, hep

³⁴⁹ İsnâ 'aşeriyye(oniki imam) mezhebi hakkında geniş malumat için bk. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal I-III*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 163; İrfan Abdulhamit, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları* (Çev.: Sait Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul 1983, s. 37-41; Ebu'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İzz, *Şerhu Akideti't-Tahâviyye*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1990, II, 735-736.

³⁵⁰ Bu kitap, Abdülaziz Dihlevî tarafından hicri 1190'lı yıllarda kaleme alınmıştır. Eser Ehl-i sünnet ile Şi'a'nın bir mukayesesini ve temel prensiplerin tartışıldığı bir önemli bir çalışmadır. Aslı Farsça olan bu eser 1227/1812 yılında Hafız Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Irak'lı tanınmış âlim Mahmud Şükrî el-Âlûsî'nin 1301/1883'te muhtasar hale getirerek yeniden düzenlediği bu muhtasar nüshanın, 1315/1897'de Hindistan'ın Bombay şehrinde Müctebâiyye Matbbası'nda taşbaskısı yapılmıştır. Bk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Muhtasarü't-tuhfetü'l-İsnâ 'aşeriyye*, Işık Kitabevi, İstanbul 1979, s. XI-XIII.

³⁵¹ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 63; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 39; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 87; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 32.

pîrân-ı kibârın teveccühünden biliniz. Her dem ve her saat pîrana yani bu yolun büyüklerine teveccüh ediniz. Onların inâyetinden ümidvar olunuz. Vesselam.”³⁵²

1.1.6.3.4. Hilâfet ve İrşâd İcâzeti

Mevlânâ Hâlid’in Hindistan’da Şah Abdullah Dihlevî’den aldığı tarîkat icâzetinin yazma ve matbu nüshaları elimizde bulunmaktadır.

Şah Abdullah Dihlevî, *şeref ve iftihar vesilem*³⁵³ diye nitelediği Mevlânâ Hâlid’e hilâfet-i tâmmе vererek onu Bağdat başta olmak üzere Osmanlı topraklarında Müceddidiyye tarîkatını yaymak üzere tam yetkili kılmıştır. Aldığı bu tarîkat icâzetinin ardından daha önce kendisi için kullanılan *Molla Hâlid* nitelemesinin yerini, *Şeyh Hâlid* veya *Mevlânâ Hâlid* almıştır.

Mevlânâ Hâlid’in Şah Abdullah Dihlevî’den aldığı beş tarîkatı havî icâzetnâme şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم

بعد الحمد و الصلوة فقير عبد الله نقشبندی مجددی عفی عنه، گزارش می نماید که سر آمد علمای دین و کزیده طالبان راه حق الیقین حضرت مولانا خالد سلمه الله تعالى، برای کسب طریقه ی نقشبندی از ملک کردستان نزد این فقیر رسید، و روزکارد در خلوت به اذکار و افکار و سیر و سلوک پرداختند. الحمد لله به عنایت الهی و مدد انفاس بیران کبار رحمة الله علیهم، به مدارج طریقه، ترقیات یافتند و به حضور و یاد داشت و تهذیب لطایف عالم امر و فنا و بقا و بی خودیها فایض شدند و انوار سر لطایف عالم خلق و کیفیاتو حالاتی که بر هیأت وجدانی سالک در طریقه ی حضرت محمد رحمة الله علیه فایض می شوند، باطن ایشان را منور ساختند، و از کمال طریقه به تکمیل آن رسیدند. بس ایشان را به اجازه و خلافت و تربیت طالبان ممتاز نمودیم و در طرق قادریه و جشتیه و سهروردیه و کبرویه نیز مجاز و مأذون ساختیم.

چنانکه معمول این طریقه است، دست او دست من است و ایشان نایب و خلف الصدق بیران منند. رضای ایشان رضای من و خلاف ایشان خلاف من. به دوام ذکر و توجه و مراقبات و اتباع سنت شنیه و اجتناب از بدعت رديه و صبر و توکل و تسلیم و رضا و شغل علوم تفسیر و حدیث و نصایح صوفیه و هدایه طالبان مشغول باشند. واسأل الله لی و له دوام العافیة.³⁵⁴

³⁵² Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 443.

³⁵³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 256.

³⁵⁴ İcâzetnâme için bk. Süleymaniye Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü Nu: 56’da kayıtlı nüsha vr. 85a. İcâzetnâmenin son duâ cümlesi bazı nüshalarda farklı olarak “اللهم اجعله للمتقين اماما و صلى الله على “ şeklinde geçmektedir. Bk. Bîsârânî, s. 163.

İcâzetnâmenin tercemesi:

“*Rahman Rahim Allah’ın Adıyla*

Hamd ve salâvattan sonra, Nakşbendî Müceddidî Abdullah (Allah onu affetsin) bildirmektedir ki: Din âlimlerinin başkanı ve Hak yolda giden talebelerin seçkini hazreti Mevlânâ Hâlid (Allah-u teâlâ onu selamette kılsın) Nakşbendî tarîkatını kesbetmek için Kürdistan topraklarından kalkıp bu fakirin yanına geldi. Bir müddet halvette kalarak ezkâr, efkâr ve Seyr u Sülûk ile meşgul oldu. Allah’a hamd olsun ki, Allah’ın inayeti ve büyük pirlerin (Allah onlara rahmet eylesin) duaları sayesinde tarîkatın merdivenlerini geçip fenâyâ, bekâyâ ve vecde ulaşmışlardır. Hz. Muhammed (Allah’ın rahmeti üzerine olsun)’in tarîkatının yolcusu olan salikin vicdanı üzerindeki ahlak, keyfiyet ve hal âleminin sırlı nurları onun içini aydınlatmış ve tarîkatın kemaline erişmiştir.

Böylece onu halife seçerek talebeleri eğitmesi için ona icazet verdik ve aynı zamanda Kâdirîlik, Çeştîlik, Sühreverdilîk ve Kübrevîlik tarîkatlarında onu mûcaz ve me’zûn kıldık.

Bu tarîkatın öngördüğü üzere, onun eli benim elimdir ve o benim sadık pirlerimden olup naibim ve halefîmdir. Onun rızası benim rızam onun hilafı benim hilafîmdir. Onu zikre ve teveccühe devam etmek, sünnet-i seniyyeye bağlı kalmak, reddedilen bid’atlerden sakınmak, sabretmek, tevekkül etmek, teslim olmak, rıza göstermek, tefsir ve hadis ilimleri üzerinde çalışmak, sufilere nasihat etmek ve talebelere yol göstermek hususunda çalışmaya yetkili kıldık. Kendim ve onun için Allah’tan afiyet dilerim.”

1.1.6.3.5. İcâzet Aldığı Tarîkatlar ve Silsileleri

Mevlânâ Hâlid’in icâzet aldığı tarîkatlar sırasıyla, Nakşbendîyye, Kâdiriyye, Kübrevîyye, Sühreverdiyye ve Çeştiyye’dir.

Mevlânâ Hâlid’in tarîkat icâzetnâmesinde yer alan beş tarîkat içerisinde usul ve adabını tatbik ettiği tarîkat Nakşbendîlikdir. Onun Süleymaniye’de yaptığı hatm-i hâcegânların halife ve müntesipleri yoluyla günümüze kadar Hâlidî tekkelerinde düzenli olarak uygulanageldiği bilinmektedir. Bu usul ve âdâb ile Nakşbendî silsilesini

oluşturan sâdâtın isimleri farklı zamanlarda kaleme alınan çok sayıda Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe eserlerde manzûm ve mensûr olarak yerini almıştır.

Mevlânâ Hâlid'in icâzet aldığı Nakşibendî tarîkat silsilesi şöyledir:

1. Hz. Peygamber (s.a.v)
2. Hz. Ebûbekir (ö.13/634)
3. Selmân-ı Farisî (ö.35/655)
4. Kasım b. Abdillâh (ö.102/720)
5. Câfer-i Sadık (ö.148/765)
6. Bayezid-i Bistamî (ö.261/875)
7. Ebu'l-Hasan Hârakânî (ö.419/1029)
8. Ebu Ali Fâremî (ö.477/1084)
9. Yusuf Hemedanî (ö.535/1140)
10. Abdülhalık Gucdüvânî (ö.617/1220)
11. Arif Rîvgerî (ö.649/1251)
12. Mahmud Encirfâğnevî (ö.670/1271)
13. Ali Ramitenî (ö.705/1305)
14. Emir Külâl (ö.777/1375)
15. Muhammed Baba Semâsî (ö.740/1339)
16. Bahaeddin Muhammed Nakşibend el-Buhârî (ö.791/1389)
17. Alaeddin Attar (ö.802/1399)
18. Yakup Çerhî (ö.847/1443)
19. Ubeydullah Ahrar (ö.895/1490)
20. Muhammed Zahid (ö.922/1516)
21. Derviş Muhammed (ö.970/1562)
22. Muhammed Hâcegî İmkenegî (ö.1008/1599)
23. Muhammed Baki Billah (ö.1014/1605)
24. Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)
25. Muhammed Ma'sûm Sirhindî (ö.1098/1686)
26. Seyfeddin b. Muhammed Ma'sûm Sirhindî (ö.1100/1689)
27. Nur Muhammed Bedevûnî (ö.1135/1723)
28. Habîbullah Mazhar Can-ı Cânân (ö.1195/1780)
29. Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)

30. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî (ö.1242/1827)³⁵⁵

Kadirîlik Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı dönemde Irak'ta çeşitli aileler tarafından temsil ediliyordu. Bunların başında Süleymaniye'de Berzencîler, Bağdat'ta Haydarîler, Kerkük ve çevresinde Talabânîler, Duhok ve çevresinde ise Birifkanîler yer alıyordu.³⁵⁶

Mevlânâ Hâlid Hac yolculuğu sırasında Şam'da bulunan Şeyh Mustafa el-Kürdî'den Kadirî tarîkatı icazeti aldıktan sonra³⁵⁷ bilahare Hindistan'da Şah Abdullah Dihlevî'den de aldığı tarîkat icazetiyle Kadirî tarîkatının silsilesine dâhil olmuştur.

Bu silsile şöyledir:

1. Hz. Peygamber (s.a.v)
2. Hz. Ali (ö.40/660)
3. Hz. Hasan (r.a.)
4. Hz. Hüseyin (ö.49/670)
5. Zeynelabidin (ö.95/713)
6. Muhammed Bakır (ö.114/732)
7. Câfer-i Sadık (ö.148/765)
8. Musa Kazım (ö.183/799)
9. Ali Rıza (ö.153/770)
10. Maruf Kerhî (ö.200/815)
11. Serî Sakatî (ö.253/867)
12. Cüneyd-i Bağdadî (ö.298/910)
13. Ebu Bekir Şiblî (ö.334/945)
14. Abdülvahit b. Abdilaziz Yemenî (ö.425/1033)
15. Ebu'l-Ferec Yusuf Tartûsî
16. Ebu Hasan Hakkarî (ö.486/1093)
17. Said Mahzûmî
18. Abdülkadir Geylânî (ö.561/1166)
19. Abdürrezzak b. Abdilkadir (ö.603/1207)
20. Şeref Kattal

³⁵⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü 'l-verdiyye*, s. 126-303.

³⁵⁶ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 35; François Xavier Lovat, *Kurdistan Land of God*, Chelsea Wharf, London, s. 124; Güner, s. 373.

³⁵⁷ en-Necdî, *Asfa 'l-mevârid*, s. 47; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü 'n-nediyye*, s. 32, 33; Haydarî, *el-Mecdü 't-tâlid*, s. 29

21. Abdülvehhab
22. Bahauddin
23. Ukayl
24. Şemsüddin Sahraî
25. Geda Rahman-ı Evvel
26. Şemsüddin Arif
27. Geda Rahman-ı Sanî
28. Şah Fudayl
29. Şah Kemal Keytehlî
30. Şah İskender
31. Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)
32. Muhammed Said
33. Abdülehad
34. Muhammed Abid Senâmî
35. Habîbullah Mazhar-ı Can-ı Cânân (ö.1195/1780)
36. Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)
37. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî (ö.1242/1827)³⁵⁸

Hâlidîyye mensuplarının kaleme aldıkları kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'e kadar gelen Kübreviyye silsilesi, Hz. Ali'ye değil Hz. Ebû Bekir'e dayanmakta olup şöyledir:

1. Hz. Peygamber (s.a.v)
2. Ebu Bekir Sıddık (ö.13/634)
3. Selman-ı Farisî (ö.35/655)
4. Ebu'l-kâsım Muhammed (ö.102/720)
5. Câfer-i Sadık (ö.148/765)
6. Musa Kazım (ö.183/799)
7. Ali Rıza (ö.153/770)
8. Maruf-u Kerhî (ö.200/815)
9. Sırri-i Sakatî (ö.253/867)
10. Cüneyd-i Bağdadî (ö.298/910)
11. Ebu Ali Ruzbârî

³⁵⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 164-166(40. mektup); Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 309-310.

12. Ebu Ali Katib (ö.321/933)
13. Ebu Osman Mağribî (ö.373/983)
14. Ebu'l-kâsım Gürgânî (ö.450/1058)
15. Ebu Bekir Hayr Nessâc
16. Ebu'n-necib Sühreverdî
17. Ammar İlyas
18. Necmeddin-i Kübrâ
19. Baba Kemal
20. Ahmed
21. Ebu Attar
22. Şems b. Mahmud
23. Hamidüddin Semerkandî
24. Ahmed Cüneynevî
25. Bedhen
26. Derviş Muhammed
27. Abdulkuddüs
28. Rükneddin
29. Abdülehad
30. Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)
31. Muhammed Masum Sirhindî (ö.1098/1687)
32. Seyfeddin b. Muhammed Ma'sûm Sirhindî (ö.1100/1689)
33. Nur Muhammed Bedûvanî (ö.1135/1723)
34. Habîbullah Mazhar-ı Cân-ı Cânân (ö.1195/1780)
35. Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)
36. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî (ö.1242/1827)³⁵⁹

Mevlânâ Hâlid'in Dihlevî'den icâzetini aldığı tarîkatlardan Sühreverdiyye'nin Hz. Ali'ye dayanan silsilesi şöyledir³⁶⁰:

1. Hz. Peygamber (s.a.v)
2. Hz. Ali (ö.40/660)
3. Hasan-ı Basrî (ö.110/728)

³⁵⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 310.

³⁶⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 310.

4. Habîb-i Acemî (ö.150/767)
5. Davud-ı Tâî (ö.184/801)
6. Maruf Kerhî (ö.200/815)
7. Sırrı-i Sakatî (ö.253/867)
8. Cüneyd-i Bağdadî (ö.298/910)
9. Mümşat Deynûrî
10. Ahmed Esved
11. Yar Muhammed
12. Abdullah Amûye
13. Vecihüddin Abdülkadir Sühreverdî
14. Ziyaüddin Ebu Necib Sühreverdî
15. Şihabüddin Sühreverdî (ö.631/1234)
16. Bahaüddin Zekeriya Multânî
17. Sadreddin
18. Rüknuddin
19. Celaleddin
20. Seyyid Ecmel
21. Bedhen Behrâicî
22. Derviş Muhammed b. Kasım Erdehî
23. Rüknuddin Kenkûhî
24. Abdülehad
25. Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)
26. Muhammed Said
27. Abdülehad
28. Muhammed Abid
29. Habîbullah Mazhar-ı Cân-ı Cânân (ö.1195/1780)
30. Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)
31. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî (ö.1242/1827)

Mevlânâ Hâlid'in icâzet aldığı Çeştiyyenin Hz. Ali'ye dayanan silsilesi şöyledir³⁶¹:

³⁶¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 310-311.

1. Hz. Peygamber (s.a.v)
2. Hz. Ali (ö.40/660)
3. Hasan-ı Basrî (ö.110/728)
4. Abdülvahid b. Zeyd
5. Fudayl b. İyaz
6. İbrahim Edhem el-Belhî
7. Huzeyfe el-Mar'aşî
8. Şeyh Emînüddin Ebû Hübeyre Basrî
9. Mümşad Aliyi Dîneverî
10. Ebû İshak-ı Şamî
11. Ebu Ahmed Abdal Çeştî (ö.323/935)
12. Ebu Muhammed Çeştî (ö.331/942)
13. Nasiruddin Yusuf Çeştî (ö.359/970)
14. Mevdud Çeştî (ö.521/1127)
15. Şerif Zindenî (ö.612/1215)
17. Osman Harunî (ö.603/1207)
18. Muînüddin Hasan Sicezî Çeştî (ö.633/1236)
19. Kutbuddin Bahtiyar Kakî (ö.633/1235)
20. Feridüddin Genç Şeker (ö.660/1261)
21. Alaaddin b. Ali Sabir (ö.670/1271)
22. Şemseddin Panipûtî (ö.715/1315)
23. Celaleddin Panipûtî (ö.765/1363)
24. Abdülhak Ridolevî (ö.832/1429)
25. Ahmed Arif (ö.836/1433)
26. Muhammed Arif (ö.898/1493)
27. Abdulkuddüs (ö.932/1526)
28. Rükneddin
29. Abdülehad
30. Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624)
31. Muhammed Said
32. Abdülehad
33. Muhammed Abid

34. Habîbullah Mazhar-ı Cân-ı Cânân (ö.1195/1780)
35. Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824)
36. Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî/Bağdadî (ö.1242/1827)

1.1.7. İrşad Faaliyetleri

Şah Abdullah Dihlevî, yanında Seyr u Sülûkünü tamamlayan Mevlânâ Hâlid'e tarîkat icâzetnâmesi vermiş³⁶² ve onu irşad faaliyetlerine başlamak üzere memleketine göndermiştir.³⁶³ Dihlevî'nin irşad merkezi olarak Bağdat'ı işaret ettiği³⁶⁴ bilahare Mevlânâ Hâlid'i Ortadoğu'nun genelinde kendisini temsilen yetkili kıldığı ve görevlendirdiği anlaşılmaktadır.³⁶⁵

Hindistan'dan ayrılmadan önce görev bölgesi olan Süleymaniye ve Bağdat'ta Haydarî ve Berzencî ailelerine mensup Kadiri şeyhleri bulunduğunu ve bunların kendisine büyük sorun çıkaracakları hususundaki çekincelerini dile getirince, Dihlevî ona “Sen görevlendirildiğin yere git. O bölgenin ahalisi büyüğüyle küçüğüyle kısa zaman içerisinde gelip senin hizmetine girecek, ayağını öpeceklerdir. Daha ne istersin diye sorması üzerine, Mevlânâ Hâlid, “Dini isterim. Dinin kuvveti için de dünyayı da isterim” demesi üzerine şeyhi ona; “Sen git istediklerinin hepsini sana verdim” dediği rivayet edilir.³⁶⁶

Şah Abdullah Dihlevî'nin, Mevlânâ Hâlid'i Cihanâbâd şehrinden beş mil uzakta bulunan Muhammed Abid'in mezarına kadar uğurladığı kaydedilir.³⁶⁷ Mevlânâ Hâlid, Maskat, Şîraz ve İsfahan yolunu takip ederek Hemedan'a ulaşmıştır. Yol güzergahında suikasta uğrayan³⁶⁸ ve bu suikasttan zarar görmeden kurtulan Mevlânâ Hâlid, Sünnî Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Senendec'e varmış ve bir müddet hocası Muhammed Kasîm Senendecî'nin (ö.1234/1818) medresesinde kalıp dinlenmiştir. İran'ın diğer

³⁶² Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü 'n-nediyye*, s. 38; Bîsârânî, s. 75.

³⁶³ en-Necdî, *Asfa 'l-mevârid*, s. 63; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü 'n-nediyye*, s. 39.

³⁶⁴ Mevlânâ Hâlid 1813'te Süleymaniye'den Bağdat'a gidişi sırasında, müritlerinden birine yazdığı mektupta manen Bağdat tarafına yönlendirildiğinden bahsetmektedir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 138 (31. Farsça mektup).

³⁶⁵ Şah Abdullah Dihlevî, Mevlânâ Hâlid'e yazdığı bazı mektuplarda onun irşad faaliyetlerinin Irak'ı aşarak geniş bir alana yayılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmekte ve Mevlânâ Hâlid'in kendisinin temsilcisi olduğunu belirterek tüm o bölge halklarının Mevlânâ Hâlid'i büyük bir velinimet bilerek sözünü dinlemelerini tavsiye etmektedir. Bk. Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 281-282.

³⁶⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 27.

³⁶⁷ Kuku, *Ziyaeddin Mevlânâ Hâlid*, s. 311.

³⁶⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü 'l-verdiyye*, s. 311.

bölgelerine göre Sünni düşünce ağırlıklı olduğu ve medreselerinde Ehl-i Sünnet itikadının okutulduğu Senendec'te, Nakşbendî-Müceddidî şeyhi olarak irşad faaliyetlerinde bulunan Mevlânâ Hâlid'e hocasının da intisap ettiğinden bahsedilir.³⁶⁹

Mevlânâ Hâlid bir süre kaldığı Senendec'ten ayrılarak yola koyulmuş ve 1226/1811 yılı Haziran-Temmuz ayları gibi memleketi Süleymaniye'ye ulaşmıştır. Mevlânâ Hâlid'i şehrin ileri gelen âlim, eşraf ve medrese talebelerinin coşkuyla karşıladığı³⁷⁰ ve bazı akraba ve dostlarının annesine tebrik mektupları yazdıkları³⁷¹ belirtilir.

Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'ye ulaştıktan sonra bir süre abisi Heme Han'ın evinde kalmış ve Süleymaniye halkıyla fazla iletişime girmemiştir.³⁷² Mevlânâ Hâlid, ev halkına irşad ve nasihatlerde bulunarak zikir telkin etmiştir. Zikir telkin ettiği aile bireyleri içerisinde Mevlânâ Hâlid'in o zaman henüz yedi yaşında olan yeğeni Abdülfettah b. Heme Han da bulunmaktadır. Abdülfettah, amcasının kendisine ders tarifini şöyle anlatır: “Mevlânâ Hâlid Cihanâbâd'dan dönünce babamın Süleymaniye'deki evine teşrif etti. Ben 6-7 yaşlarındaydım. Bana zikir ve teveccüh telkin etti.”³⁷³

1.1.7.1. Süleymaniye'deki İrşad Faaliyetleri

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'deki irşad yıllarını iki döneme ayırabiliriz. Birinci dönem 1811-1813 yılları arasındır.

Mevlânâ Hâlid Hindistan'dan Süleymaniye'ye döndüğünde kendisini içiçe girmiş, girift, zor ve çok taraflı bir sorunlar yumağının ortasında bulmuştur. Sorun sadece kendisine muhalif olan Şeyh Ma'rûf el-Berzencî (ö.1254/1839) ve onu destekleyen Kadirîler değildi. Asıl sorun bölge üzerinde farklı emelleri bulunan İran'ın müdahaleleri ve Baban beyleriyle Osmanlı Devleti'nin Irak'taki en büyük temsilcisi Bağdat valileri arasında uzun süredir devam eden sürtüşme ve savaşlardı. Bütün bu olumsuzluklara Süleymaniye ve çevresinde ticareti elinde bulunduran bazı çevrelerin Hâlidîliği kendi

³⁶⁹ Hamid Katib, Muhammed Kasım Senendecî'nin Mevlânâ Hâlid'e ilk bey'at eden ve ondan hilafet alan kişi olduğunu öne sürmektedir. Bk. Bîsârânî, s. 6.

³⁷⁰ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 65; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 39.

³⁷¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 139.

³⁷² Bîsârânî, s. 84.

³⁷³ Bîsârânî, s. 186.

emellerine ulaşmak için güvenli bir barınak olarak kullanma isteklerini de eklediğinizde, Mevlânâ Hâlid'in karşılaştığı sorunlar yumağının boyutları daha iyi anlaşılacaktır.

Mevlânâ Hâlid Bağdat'a giderek Abdülkadir Geylanî zaviyesinde beş ay kadar ibadet ve irşatla meşgul olmuştur. İşte Bağdat'taki bu ilk beş aylık irşat ve tebliğ döneminin ardından memleketi Süleymaniye'ye dönerek orada hem tadrîsat hem de irşat faaliyetlerini birlikte yürütmeye başlamıştır.³⁷⁴

Bu beş aylık kısa süre içerisinde Baban Beyliğinde yönetimin el değiştirdiğini de belirtmekte fayda vardır. Müderris, Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'ye ulaştığı günlerde Baban Beyliğinin başında Ahmed Paşa'nın oğlu Hâlid Paşa'nın (ö.?)³⁷⁵ bulunduğunu, beş ay süren Bağdat ziyaretinin dönüşünde ise Beyliğin başına Abdurrahman Paşa'nın (ö.1228/1813) geçtiğini ifade eder.³⁷⁶

Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü eskiden görev yaptığı Abdurrahman Paşa Medresesinde ilim ve irşadla meşgul olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü onun 1817 yılında Mahmud Paşa tarafından kendisi için yaptırılan ve *Mevlânâ Hâlid Tekkesi* olarak adlandırılan cami, medrese ve müstemilatı tamamlanıncaya kadar farklı bir yerde ders okuttuğuna veya irşat görevini yürüttüğüne dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Süleymaniye'de irşada başlamasıyla beraber etrafında merkezde âlim ve müderrislerin bulunduğu bir müridan halkası oluşmuş ve bu halkada yer alanların sayısı her geçen gün hızla artmıştır. Süleymaniye'ye gelenler arasında sadece Irak bölgesinden değil Anadolu ve Kafkasya gibi çok daha uzak mesafelerden âlim şahsiyetlerin bulunması dikkat çekicidir. Bu durum Mevlânâ Hâlid'in Nakşbendî şeyhi olarak şöhretinin çok kısa bir sürede etrafa yayıldığıının en önemli göstergelerinden biridir.

Ona intisap edenler arasında Osman Siracüddin et-Tavîlî (ö.1283/1866), Molla Mustafa b. Celaledin Hurmâlî (ö.?), Ömer b. Abdillatif el-Karadâğî (ö.1250/1834) ve Abdülatif b. Abdirrahim el-Berzencî Süleymaniye'de ilmiye sınıfına mensup tanınmış şahsiyetlerin bulunduğu görülmektedir.³⁷⁷

³⁷⁴ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 311.

³⁷⁵ Zeki Bek, Hâlid Paşa'nın ölüm tarihinin bilinmediğini belirtmektedir. Bk. Zeki Bek, s. 192.

³⁷⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 28(1. ve 2. dipnotlar).

³⁷⁷ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 138, 376, 408, 409.

Mevlânâ Hâlid'in iki yıl süren Süleymaniye'deki bu ilk irşat döneminde Nakşbendî tarikatını Süleymaniye ve çevresinde tanıttığı, birçok âlimin ve mutasavvıfın dikkatlerini üzerine çektiğini söyleyebiliriz. Süleymaniye'de hızla devam eden bu irşad faaliyetlerine paralel olarak Mevlânâ Hâlid ve getirdiği Nakşbendî tarikatı aleyhine çok ciddi ve planlı bir muhalefetin oluştuğunu da belirtmekte fayda vardır. Bu muhalefeti oluşturanların başında, yüzyıllardır bu bölgede daha çok ilmî ve tasavvufî kimlikleriyle öne çıkmış Berzencî ailesi mensubu ve Kadirî şeyhi Ma'rûf el-Berzencî (ö.1254/1839) yer alıyordu. Şeyh Ma'rûf'u güçlü ve saygın kılan bir diğer etken de soyunun Ehl-i beyt'e dayanmasıdır.³⁷⁸

Şeyh Marûf'un tarikat çevresini de kullanarak sözlü ve yazılı olarak başlattığı aleyhteki propagandalar Mevlânâ Hâlid'in etrafında toplanan çok sayıda müridiyle Kadirî tarikatına mensup müritleri karşı karşıya getirmiş ve Süleymaniye şehri adeta iki cepheye ayrılmıştır. Şeyh Marûf ve onu destekleyenlerin, Mevlânâ Hâlid'i Baban Beyi Abdurrahman Paşa'ya şikâyet ettikleri ve onu kötüledikleri kaynaklarda yer almaktadır.³⁷⁹

Abdurrahman Paşa bir taraftan Kadirî tarikatına mensup Berzenci ailesinin baskıları, diğer taraftan kendisinden önce beyliğin başında bulunan Hâlid Paşa'nın yeniden beyliğin başına geçmek için uğraştığını görünce Mevlânâ Hâlid'in en azından Süleymaniye'den uzaklaştırılmasının kendi menfaatine olacağına inanarak ondan şehri terk etmesini talep etmiştir.

Mevlânâ Hâlid 1228/1813 yılında Baban beyleri Hâlid Paşa ile Abdurrahman Paşa arasında giderek artan anlaşmazlık ve taht kavgasının tarafı olmamak ve halk arasında huzursuzluk çıkmaması için Süleymaniye'yi istemeyerek de olsa terk etmek zorunda kalmış,³⁸⁰ yerine Abdullah Herâtî'yi bırakarak Bağdat'a gitmiştir.³⁸¹

Süleymaniye'deki ikinci irşad dönemi ise 1817 ile 1820 yılları arasındır. Bu dönemin aynı Bağdat'ta olduğu gibi Hâlidî tasavvuf geleneğinin yaygınlaşması için oldukça önemli ve verimli yıllar olduğu söylenebilir.

³⁷⁸ Müderris, *Binemâleyi Zanyâran*, I, 195.

³⁷⁹ en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 65; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 39; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 311.

³⁸⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 29.

³⁸¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 34.

Abdurrahman Paşa'nın 1228/1813 yılında vefatı üzerine yerine oğlu Mahmud Paşa geçmiştir. Mahmud Paşa 1817 yılında uzun süredir tanıdığı ve Bağdat'ta çok ciddi saygı gören Mevlânâ Hâlid'e, Süleymaniye'ye dönmesi ve irşad faaliyetlerine memleketinde devam etmesi için ricada bulunmuş, bunun üzerine Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'ye dönme kararı almıştır.³⁸²

Süleymaniye'de 1817 ile 1820 arasındaki yıllar, Hâlidîliğin çok etkili âlimlerle geniş bir coğrafyaya yayılmayı başardığı bir dönemdir. Bağdat'tan sonra Süleymaniye'deki bu irşad yılları, Mevlânâ Hâlid'in toplumsal, ilmî ve siyasî alanlarda tarîkatın temellerini sağlamlaştırdığı bir dönemdir.

Bu dönemde İsmail Şirvanî (ö.1264/1848), Hafız Muhammed Selim Ruhavî (ö.1277/1860), Ahmed Eğribozî (ö.1250/1835), Feyzullah Erzurumî (ö.1282/1865) gibi âlim şahsiyetler Süleymaniye'ye gelip Mevlânâ Hâlid'e intisap etmişlerdir. Bu arada Bağdat'tan başta Ubeydullah Haydarî olmak üzere beraberinde gelen bazı şahsiyetlerle yukarıda isimlerini saydığımız âlimler birlikte Mahmud Paşa'nın Mevlânâ Hâlid için yaptırdığı *Haneka*'da ilmî ve tasavvufî eğitim görmüşlerdir.³⁸³

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de bulunduğu bu ikinci dönem boyunca çok verimli çalışmalar yapılmış ve ortadoğunun birçok yerine âlim şahsiyetler Hâlidîliği anlatmak üzere görevlendirilmişlerdir. Süleymaniye, 1817-1820 yılları arasında Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin çalışmaları sayesinde ciddi bir tasavvufî hareketliliğe şahit olmuştur. Süleymaniye halkı Mevlânâ Hâlid'i Abdulkadir Geylânî (ö.562/1166) seviyesinde büyük bir veli olarak görmüş ve menkabeleri halk arasında yayılmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in müritleri içerisinde âlim ve mutasavvıf ailelere mensup kişilerin yanı sıra Süleymaniye ve çevresinde ticaretle uğraşan bazı büyük şahsiyetlerin bulunması dikkatlerden kaçmaz. Bu tüccar sûfilerin Süleymaniye'deki Hâlidî tekkesinde bir araya gelmelerinin aynı bölgede ticaretle uğraşan bazı çevreleri rahatsız etmiş ve ticâret işinde maddi menfaati bulunan Baban beylerinin hoşuna gitmemiştir.

Süleymaniye'de parayı elinde tutan zengin sınıfın Mevlânâ Hâlid'e intisaplarının dini hassasiyet ve samimiyetten değil, kasıtlı ve belli bir gayeye yönelik olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Bu iddiayı ortaya atanlar, Süleymaniye'de zengin sınıfına

³⁸² Halkawt Hakım, "Le Conflit Qadiriyya-Naqshbandiyye dans le Milieu Kurde au Debut du XIX. Siecle", s. 160.

³⁸³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 32.

mensup tüccarların 1820'lere gelindiğinde Mevlânâ Hâlid'in etrafından birer birer uzaklaştıklarını ifade ederek, bu davranışın onların belli bir gaye için orada toplandıklarının göstergesi olduğunu öne sürerler. Onlara göre bu tüccarlar kendi ticarî geleceklerini sağlama almak için bu dinamik ve toplumsal desteği olan hareketin Baban yöneticilerine karşı baş kaldırmalarını beklemiş, bu durum gerçekleşmeyince tekkeyi birer birer terk etmişlerdir.³⁸⁴

Mevlânâ Hâlid'in etrafında bir dönem zengin bir tabakanın bulunduğu inkâr edilemez. Zira İmadiye'nin tanınmış Halvetî ve Kadirî şeyhlerinden Nureddin Birifkanî'nin (ö.1268/1851) 1815'lerde kaleme almaya başladığı *el-Budûru'l-celiyye fîma messet ileyhi hâcâtü'l-fukarai's-sûfiyye* adlı eserinde Mevlânâ Hâlid ve halifelerine yönelttiği suçlamalardan biri dünya malına meyledip servet edindikleri ve bu amaçla yönetici ve zenginlere yaklaştıkları şeklindedir.³⁸⁵

Mevlânâ Hâlid'in etrafında toplanan ve şehrin hemen her katmanından insanların oluşturduğu bu mutasavvıf topluluğun, toplumsal ve ekonomik anlamda elde ettiği güce paralel olarak, Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik aleyhindeki propagandalar da farklı şahıs ve mercilerde etkili bir şekilde devam etmiştir. İşte 1820'ye gelindiğinde yine Mevlânâ Hâlid aleyhinde oluşturulan çok taraflı muhalefet onu Süleymaniye'den bir daha dönmek üzere ayrılmak durumunda bırakmıştır. Mevlânâ Hâlid, Süleymaniye'deki irşad faaliyetlerini bazı engellerden dolayı durdurmak zorunda kaldığını bir mektubunda şöyle dile getirir:

“Bu gün bazı zahirî ve batınî engellerden dolayı irşad faaliyetini terk etmekle emrolunduk...”³⁸⁶

Mevlânâ Hâlid'in 25 Ekim 1820 günü yönetici ve ileri gelen şahsiyetlere haber vermeden ve onlarla vedalaşmadan sessizce Süleymaniye'den ayrıldığı kaynaklarda yer almaktadır.³⁸⁷ O günlerde Süleymaniye'de bulunan Rich'in şu sözleri Mevlânâ Hâlid aleyhine yapılan propagandanın ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından

³⁸⁴ Hakîm, “Eb'âdu zuhûrî't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere”, s. 67.

³⁸⁵ Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 42-43.

³⁸⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 139(33. Farsça mektup)

³⁸⁷ Mevlânâ Hâlid Bağdat'a gittikten sonra ailesinin de güvenli bir şekilde Süleymaniye'den Bağdat'a gönderilmesini istemiştir. Bu amaçla eniştesi Abdulkadir'e yazdığı bir mektubunda, vedalaşmadan ayrıldığı Baban beyi Mahmud Paşa ve diğer idarecilerin tepkisine karşı hazırlıklı olmaları hususunda onları uyarmıştır. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 146(43. Farsça mektup).

önemlidir. “...düne kadar Abdulkadir Geylani seviyesinde bir veli olarak görülürken bugün kafirlikle itham edilmektedir....”³⁸⁸

Mevlânâ Hâlid Süleymaniye’den ayrılıp Bağdat’a gitmiştir. Bu arada Mevlânâ Hâlid’in neden Câf aşiretinin yoğun olarak bulunduğu yerlerden biri olan İran’daki Erdelan Beyliğinin merkezi Sine’yi tercih etmediği de merak konusudur. Zira Sine bölgesinde Süleymaniye’deki gibi güçlü Kadiri aileleri yoktu ve bu kadar baskıya maruz kalmayabilir ve sıkıntı çekmeyebilirdi. Bunun için de şu kanaat ağır basmaktadır. O da Sine bölgesi her ne kadar Sünni Câf aşiretinin yaşadığı bir bölge olsa da etrafı hep Şiiilerle çevriliydi ve Mevlânâ Hâlid gibi bir Nakşbendî-Müceddidî şeyhinin geniş bir alanda irşat şansı bulunmamaktaydı.

1.1.7.2. Bağdat’taki İrşad Faaliyetleri

Mevlânâ Hâlid, biri medrese talebeliği yıllarında (1796–1797) olmak üzere dört dönem Bağdat’ta bulunmuştur.³⁸⁹ Onun Bağdat’a ikinci gidişi 1226/1811 yılında Hindistan’dan dönüşünden kısa bir süre sonra mürşidi Şah Abdullah Dihlevî’den aldığı manevî bir işaretle gerçekleşmiştir.³⁹⁰ Bu aynı zamanda Mevlânâ Hâlid’in talebelik döneminden sonra Bağdat’a irşatla görevli olarak ilk gidişidir.

Bağdat 1811 tarihinden itibaren Hâlidîliğin ve dolayısıyla Müceddidîliğin yeni irşad merkezi olmuştur. Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’ta yoğunlaşan irşat faaliyetleri hızlı bir gelişme ile Irak, Suriye ve Anadolu’ya yayılmış ve Rum diyarı olarak adlandırılan bu geniş coğrafya³⁹¹ Mevlânâ Hâlid’in yeni görev alanı olarak Şah Abdullah Dihlevî tarafından belirlenmiştir.³⁹²

Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’a bulunduğu ikinci dönem 1813–1817 yılları arasındır ki Hâlidîlik açısından çok verimli ve hayatî öneme haiz yıllar olduğu söylenebilir. Bağdat’ta Said Paşa’nın vali olduğu bu yıllarda Mevlânâ Hâlid çok uygun bir ortam yakalamış ve Hâlidî tasavvuf geleneğinin temellerini güçlendirmek ve tarikatını yaymak için uğraşmıştır. İbrahim Fasîh Haydarî (ö.1299/1882), *‘Unvânu’l-Mecd* adlı eserinde

³⁸⁸ Rich, s. 301.

³⁸⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 304.

³⁹⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 311.

³⁹¹ Mevlânâ Hâlid’in irşad faaliyetlerini yürüttüğü XIX. Asrın ilk çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Rum coğrafyası olarak görülüyor ve burada yaşayanlara da Rûmî deniyordu.

³⁹² Kuku, *Abdullah Dihlevî ve Eserleri*, s. 280-286.

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'a bu ikinci gelişinde kendisine intisap eden ve tarîkat icâzeti alan ilk şahsın amcası Seyyid Ubeydullah Haydarî olduğunu ifade etmiştir.³⁹³

Ubeydullah Haydarî'nin intisabıyla başlayan süreçte Haydarî ailesinden çok sayıda âlim zat Mevlânâ Hâlid'e intisap etmiş ve her konu da yardımcı olmuşlardır. Bağdat müftülüğünden Basra kadılığına kadar Irak'ta çok farklı mevkilerde bulunan Haydarî ailesi mensuplarından İbrahim Fasih Haydarî'nin babası Es'ad Haydarî, amcası Ubeydullah Haydarî ve babasının dayısıoğlu Casim Bek Şavî, Mevlânâ Hâlid'in irşad faaliyetlerini daha rahat yürütebilmesi için vali Said Paşa'nın da yardımıyla eski *Ahsaiye Medresesi*'ni³⁹⁴ yeniden onartıp kullanılır hale getirmiş ve Mevlânâ Hâlid'e teslim etmişlerdir.³⁹⁵

Bağdat'ın doğusuna düşen Ahsaiye Medresesi Mevlânâ Hâlid'in irşad faaliyetlerine başlamasıyla beraber artık *Hâlidiyye Tekkesi* olarak anılmaya başlanmıştır. Burasını, Mevlânâ Hâlid için yaptırılan ilk tekke olmasının yanı sıra, Hâlidîliğin doğuş yeri olarak da adlandıranlar bulunmaktadır.³⁹⁶

Bu tekke hem ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bir medrese, hem de tasavvufî eğitimin yapıldığı bir mekan olarak uzun yıllar hizmet vermiştir. Tekkeye yakın bir yerde ikamet eden Ubeydullah Haydarî gününün önemli bir kısmını Mevlânâ Hâlid'in yanında ders okuma ve Seyr u Sülûk ile geçirmiş, icâzet aldıktan sonra mürşidinin Bağdat'taki baş halifesi olarak dergâha gelen çok sayıda mürîdanın tasavvufî eğitimiyle de bizzat ilgilenmiştir.³⁹⁷

Mevlânâ Hâlid'in arkadaşlarından Hakkarî'li Abdullah Şemdînî'nin Bağdat'a gelerek ona intisap ettiği ve tarîkat icâzeti alarak Şemdînî'ye döndüğünden bahsedilir.³⁹⁸ Şemdînî bir sonraki gelişinde yeğeni seyyid Taha Hakkarî'yi

³⁹³ Haydarî, *Unvânu'l-mecd*, s. 103.

³⁹⁴ en-Necdî'nin, sadece ismini zikrettiği *Ahsaiye Medresesi* hakkında Azzâvî geniş bilgi vermektedir. Bk. en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 66; Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 220-222.

³⁹⁵ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 34, 35; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 30.

³⁹⁶ Butros Abu Manneh, Thierry Zarccone, "Introduction Shaykh Khâlid and The Khâlidî Suborder" [Şeyh Hâlid ve Hâlidî Kolu], *Journal of The History of Sufism*, volume: 5 (2007), s. 2.

³⁹⁷ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 51.

³⁹⁸ Abdullah Şemdînî hakkında kaynaklarda verilen bu bilgilerle vefat tarihi birbirini tutmamaktadır. Şayet verilen bu bilgiler doğru ise o vakit Şemdînî'nin öldükten bir yıl sonra Bağdat'a gelmiş olduğu ve Mevlânâ Hâlid'e intisap ederek hilafetname aldığı anlamına gelir ki bu imkansızdır. Şayet vefat tarihi olan 1228/1813 kesin doğru ise o zaman Şemdînî, Bağdat'a 1229/1814'te değil 1226/1811'de Mevlânâ Hâlid'in Abdulkadir Geylanî zaviyesinde kaldığı beş aylık dönemde gelmiş ve ondan tarîkat icâzeti almış olmalıdır. Bu durumda yeğeni seyyid Taha'yı da Bağdat'a değil Süleymaniye'ye getirip Mevlânâ Hâlid'le

(ö.1269/1853) de Mevlânâ Hâlid'e intisap etmesi için beraberinde getirmiş ve Seyyid Taha burada seksen günlük yoğun bir tasavvufî eğitimden geçmiştir.³⁹⁹

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta her gün biraz daha artan şöhreti Şihâbüddin el-Âlûsî (ö.1270/1853) gibi Selefilîğe (Vehhâbîlik) meyyal bir şahsiyeti bile kendine çekmiş ve ona intisap etmiştir. Mevlânâ Hâlid'den hilâfetnâme de alan⁴⁰⁰ Âlûsî, şeyhinin emri üzerine irşad faaliyetlerini eser telif ederek sürdürmüştür.⁴⁰¹

Mevlânâ Hâlid'e tahsis edilen *Ahsaiye Medresesi*'nin Hâlidîyye Tekkesi adıyla kısa zamanda bir ilim ve tasavvuf okuluna dönüştüğü söylenebilir. Nitekim bu tekkede her gün tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf dersleri verildiğinden, tasavvufî sohbetlerle beraber hatm-i hâcegân yapıldığından bahsedilmektedir.⁴⁰²

Mevlânâ Hâlid, dergâha gelen müridlerin çokluğu nedeniyle halifelerinden Abdulğafûr Müşahidî (ö.1273/1855), Muhammed Cedit (ö.?), Musa Cubûrî (ö.1246/1831) ve Ubeydullah Haydarî (ö.?)'yi görevlendirmiştir. Ayrıca Ubeydullah Haydarî'yi Bağdat'taki baş halifesi olarak atamıştır.⁴⁰³

Birbirine son derece saygılı ve uyumlu olan bu dört Hâlidî halifesi hakkında Mevlânâ Hâlid'in "Seyyid Ubeydullah, seyyid Abdulğafûr, Muhammed Cedit ve Musa Cubûrî gibiler ancak Şah-ı Nakşbendîn halkasında bulunabilir" dediği *el-Mecdü't-tâlid*'de kaydedilmiştir.⁴⁰⁴

Bu dört halifeden Musa Cubûrî'nin Mevlânâ Hâlid'in emriyle Bağdat'ın batısındaki bir zaviyede irşad faaliyetlerini yürütmek üzere görevlendirildiğini ve haftanın bir günü Hâlidîyye Tekkesi'ne gelerek hizmetlere yardımcı olduğu belirtilir. Bu arada zaman içerisinde Hâlidî halifelerinden Ahmed Eğribozî (ö.1250/1835), Abdurrahman Ruzbehânî (ö.1270/1853) gibi zevatın da merkez tekkedeki ilmî ve

tanıştırmış olmalıdır. Şayet 1229/1814'te Bağdat'a geldiği kesin doğru ise o vakit vefat tarihinin 1228/1813 değil daha sonraki bir yıl olması gerekir.

³⁹⁹ Komisyon, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şûle Yayınları, İstanbul 1996, IX, 115.

⁴⁰⁰ Âlûsî'nin aldığı hilâfetnâmenin bir sureti Irak'ın Süleymaniye kentinde oturan değerli âlim ve araştırmacı Muhammed Ali Karadağî'nin yanında bulunmaktadır. Süleymaniye'yi ziyaretimiz sırasında icâzetnâmenin bazı bölümlerinin fotoğrafını çekme imkanı bulduk.

⁴⁰¹ Sâhib, *Nûru'l-hidâye ve'l-irfân fî sirri'r-râbitati ve't-teveccühi ve hatmi'l-hâcegân*, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Kahire 1311, s. 9.

⁴⁰² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 33.

⁴⁰³ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 51.

⁴⁰⁴ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 51.

tasavvufî eğitimde Abdulğafûr Müşahidî ve Muhammed Cedid'e yardımcı oldukları kaydedilir.

Bu arada Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid'in bir mutasavvıf olarak kısa sürede edindiği şöhret ve hüsn-ü kabule imrenenler de az değildir. İçlerinde Abdülkadir Geylanî'nin evladından Kadiri şeyhi Seyyid Ahmed Bağdadî⁴⁰⁵, Habib Ağa ve Bağdat müftüsü Haydarî Es'ad Efendi'nin (ö.?)⁴⁰⁶ de bulunduğu bazı şahsiyetler Mevlânâ Hâlid gibi Hindistan'a gidip Abdullah Dihlevî'den tasavvufî eğitim almak istemişlerdir.

Bunlardan seyyid Ahmed Bağdadî, Bağdat'taki şeyhlik görevini terk ederek Hindistan'a gitmiş ve 4 Recep 1231/31 Mayıs 1816 tarihinde Cihanâbâd'da Şah Abdullah Dihlevî'ye intisap etmiş,⁴⁰⁷ tarikat icazeti aldıktan sonra Bağdat'a geri dönmüştür.⁴⁰⁸ Abdülğanî el-Hanefî'nin (ö.1296/1879) *Menâkibu'd-Dihlevî* adlı eserinde Şah Abdullah Dihlevî'nin halifeleri arasında ismine yer verdiği Bağdadî'yi, Ahmed el-Kürdî olarak zikrettiğini ve önce Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid'e intisab edip daha sonra Hindistan'a geldiğinden bahsettiğini görüyoruz.⁴⁰⁹

Şah Abdullah Dihlevî'ye mektuplar göndererek dergâhına kabul edilmelerini talep edenlerden diğer ikisi Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'taki müntesiplerinden Haydarî Es'ad Efendi⁴¹⁰ ve Habib Ağa'dır.⁴¹¹

Şah Abdullah'ın bu iki şahsın mektuplarına cevap verip vermediğini bilemiyoruz. Fakat onun Rum diyarına hitaben yazdığı bir mektup bu şahsiyetlere ve onlar gibi Hindistan'a gelip Abdullah Dihlevî'ye intisap etmek isteyenlere cevap mahiyetindedir. Bu mektubunda Dihlevî şunları söylemektedir:

⁴⁰⁵ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 417.

⁴⁰⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 257, 258.

⁴⁰⁷ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 417.

⁴⁰⁸ Ahmed Bağdadî, Bağdat'a varışını müteakip Abdullah Dihlevî'ye bir mektup yazmış ve irşad faaliyetlerine başladığından bahsetmiştir. Bu arada Seyyid Ahmed Bağdadî'ye yazdığı bir mektubunda Dihlevî'nin isimlerini saydığı sekiz şahsiyet içerisinde sadece Hâlid-i Bağdadî'ye "Mevlânâ Hâlid" diye hitap etmesi manidardır. Bk. Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 293.

⁴⁰⁹ el-Hanefî, s. 72.

⁴¹⁰ Haydarî Es'ad Efendi'nin gönderdiği mektup için Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 257, 258.

⁴¹¹ Mevlânâ Hâlid, Bağdat'taki baş halifesi Ubeydullah Haydarî'ye gönderdiği bir mektubunda müntesipleri içerisinde Habib Ağa'nın da adını saymaktadır. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 289(105. mektup). Habib Ağa, Mevlânâ Hâlid'in sohbetlerinden duyarak Abdullah Dihlevî'ye âşık olmuş ve dergâhına varıp intisap etmek için ona bir mektup yazmıştır. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 258.

“...Biliniz ki, zahir ve batın fazilet ve meziyetlerine sahip Mevlânâ Hâlid (Allah’ın selamı üzerine olsun) aldığı gizli bir işaretle Hindistan’da Şah Cihanabad olarak bilinen Dehlî şehrine, bu hiç sayılan fakirin yanına geldi. Nakşbendî-Müceddidî yolunda el alıp, halvette zikir, murâkabe, rabita ve bu yolun bütün vazifelerini yerine getirmekle meşgul oldu... memleketine gidip, riyâzet ve bâtin nisbetinin parlatılması ile meşgul oldu. Orada büyük kabul gördü. Hâce Nakşibend hazretlerinin (Allah ondan razı olsun) inayetiyle, o bölgede Nakşbendî tarikatını yaymaktadır. Bunun için Allahu teâlâyâ hamd ediyorum. Onun eli benim elimdir. Onu görmek beni görmektir. Onu sevmek beni sevmek, ona düşmanlık bana düşmanlıktır. Onu inkâr beni inkârdır. Onun makbulü olanlar, benim pîrlerimin, büyük mürşidlerimin, yani Şah-ı Nakşibend, Hâce Ahrar, Hâce Muhammed Bakî ve Hazret-i Müceddidin -kaddesallahu esrarehum-makbulüdür. Ora halkına ona hürmet ve tazim etmek, bu fakire de, iyiliğini istemek, uzun ömürlü olması ve her türlü zarar ve sıkıntıdan mahfuz kalması için duâ etmek vaciptir. Hadis-i şerifte “*İnsanların en hayırlısı, onlara faydalı olanıdır*”⁴¹² buyuruldu. Böyle bir cevherin orada bulunmasını sonsuz bir nimet biliniz. Onu sevmeyi, ona dost olmayı, hukukunu ve adabını gözetmeyi görev biliniz. Hadis-i şerifte, “İslam dini dört kısımdır; tevhid, ameller, iman ve ihsan ve kıyametin tasdiki” buyuruldu. İhsan mertebesi din-i mübinin ruhudur. Süphanallah! İşte Mevlânâ Hâlid hazretlerinin huzur ve sohbetindebu mertebe elde edilmektedir. Ahirete yönelme ve dünyadan yüz çevirme kolaylığı gerçekleşmektedir....”⁴¹³

Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’ta bulunduğu üçüncü ve son dönem ise 1820–1822 yılları arasındır. Mevlânâ Hâlid Süleymaniye’den ayrılıp Bağdat’a bu üçüncü gidişinin kendi isteği ile değil manevi bir işaretle gerçekleştiğini müritlerinden birine yazdığı şu mektubunda dile getirir:

“...Allah yolunun yolcuları, oturma ve kalkmada, konuşma ve dinlemede ve hazerde, muhakkak işâret olmadan bir şey yapmazlar. Nitekim Hafız -kuddise sirruh-derki:

*Ayna arkasındaki papağana benzerim
Ezelî üstadın, “de”, dediğini söylerim.*

⁴¹² es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *Câmi’u l-ehâdîs*, Dâru’l-Fikr, Beyrut t.s, I, 405.

⁴¹³ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 281, 282.

Bunun için elimde olmayarak beni Bağdat tarafına çekiyorlar. Bilmiyorum, oradan döndürürler mi, yoksa Şam’a götürüp orada bırakırlar mı?”⁴¹⁴

Mevlânâ Hâlid 1820’de Bağdat’a giderken ailesini yanına almamış ve yalnız gitmiştir.⁴¹⁵ Nitekim Mevlânâ Hâlid, Bağdat’a gittikten bir süre sonra eniştesi Abdülkadir’e bir mektup yazarak çok dikkatli bir şekilde ailesinin Bağdat’a intikalini istemiştir.⁴¹⁶

Bağdat’a intikalinden sonra Tekkede irşad faaliyetlerini devam ettiren Mevlânâ Hâlid’in, bu kısa dönemde halife yetiştirmenin yanı sıra, Bağdat’taki tekkelerin Hâlidî tasavvuf geleneğine uygun bir usul ile devam ve denetlenmesi işine ağırlık verdiğini tahmin ediyoruz. Mevlânâ Hâlid’in bu yıllarda yazdığı mektuplar incelendiğinde, onun bir süredir oluşturmak için gayret sarf ettiği tarikat erkannâmesinin önemli bazı prensiplerini içerdikleri görülecektir.⁴¹⁷ Çünkü bu dönemde Hâlidîliğe rağbet artmış ve mürit sayısı oldukça çoğalmıştır. Azzâvî Mevlânâ Hâlid’in toplam mürit sayısını yirmi bin olarak vermektedir⁴¹⁸ ki bu sayı o dönem için çok ciddi bir rakamdır.

1.1.7.3. Şam’daki İrşad Faaliyetleri

Bağdat’ta Hâlidî tasavvuf geleneğinin şehrin hemen hemen bütün kesimlerinde tanınan ve çok sayıda elit şahsiyetin bağlandığı ya da sempati ile baktığı bir tasavvufî hareket haline gelmesi üst düzey bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Davut Paşa’nın daha önce her türlü saygı ve yardımda kusur etmediği Mevlânâ Hâlid’e daha resmi davranması olumsuz bazı gelişmelerin ilk habercisi olduğu söylenebilir. Bu konuda spekülâtif bazı şeylerden bahsetmek mümkündür. Fakat Mevlânâ Hâlid’in Bağdat’a zorunlu olarak geldiği üçüncü ve son seferi, İran’ın Kirmanşah bölgesinin hakimi olan şehzâde Mehmed Ali Mirzâ’nın Baban beyi Mahmud Paşa’yı Süleymaniye bölgesini

⁴¹⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 138 (31.Farsça mektup).

⁴¹⁵ Rich, Mevlânâ Hâlid’in 1820’de yanına dört hanımını da alarak Süleymaniye’den ayrıldığını ve nereye gittiğinin de bilinmediğini söyler. Abdülkerim Müderris de muhtemelen Rich’in verdiği bu bilgilere dayanarak Mevlânâ Hâlid’in eşleriyle Süleymaniye’den ayrıldığından bahseder. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 33.

⁴¹⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 145–146.

⁴¹⁷ Bu konudan üçüncü bölümde genişçe bahsedilecektir. Mektuplar için bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 66–306; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119–339.

⁴¹⁸ Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidü’n-Nakşbendî”, s. 719.

işgal ve yönetimine son verme ile tehdit ettiği⁴¹⁹ bir döneme rastlamaktadır. Mahmud Paşa, Mevlânâ Hâlid gibi Osmanlı taraftarı olan ve binlerce mürid ile onlarca tanınmış âlimin desteğini almış bir mutasavvıfı kendi yönetimi açısından tehlikeli görmüş olabilir. Mehmed Ali Mirza'nın tehdidinin ardından tamamen Osmanlı Devletine meyleden ve kendisine gelen Farsça mektubu Bağdat valisi Davut Paşa'ya gönderen Mahmud Paşa, bir dönem Said Paşa'yı devirerek valilik makamına oturttuğu Davud Paşa'dan (ö.1267/1851) Mevlânâ Hâlid'e iltifat etmemesini istemiş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

Bu durumu fark eden Mevlânâ Hâlid'in, Bağdat'ta yıllardır oluşturmaya çalıştığı ve başarılı olduğu tasavvufî ortamın zarar görmemesi için ne yapması gerektiği hususunda bir planlama içine girdiğini düşünüyoruz. Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'nin ardından Bağdat'ta da etrafındaki idarî ve siyasi çemberin daraldığını görünce çareyi daha uzak ama stratejik bir merkeze hicret etmekte bulmuştur. Düşündüğü yer Şam'dır. Orayla ilgili bir ön hazırlık önceden yapılmış ve Hâlidî halifelerinden önce Abdurrahman el-Akrî (1250/1834?)⁴²⁰ ardından da Ahmed Hatib Erbilî (ö.1250/1834) tarafından ortam hicret için uygun hale getirilmiştir.⁴²¹

Mevlânâ Hâlid aslında Şam'a gideceğinin sinyallerini daha 1820'de yazdığı bir mektubunda vermektedir. Bu mektupta manevi işaretle Bağdat'a gittiğinden bahseder ve oradan da Şam'a gidebileceğini dile getirir.⁴²²

Mevlânâ Hâlid Şam'a giderken önce Süleymaniye'nin Havraman bölgesine uğramıştır. Bağdat'tan Şam'a daha kısa yollardan gidebilecekken neden yolunu uzattığı hususu açık değildir. Bunun, Baban beyi Mahmud Paşa'nın kendisi ile ilgili düşüncelerini öğrenmek için olabileceği gibi kalabalık bir halife grubuyla dikkat çekmemek ve hedef şaşırtmak için de olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Mevlânâ Hâlid'in Osmanlı devlet ricali ve yerel yöneticiler tarafından dikkatle izlendiği o dönemde meydana gelen olaylar ve siyasi gelişmelerden anlaşılmaktadır.

⁴¹⁹ Mahmud Paşa'nın tehdit edildiği bu mektubu Davut Paşa terceme ettirerek İstanbul'a göndermiştir. Bk. BOA, HAT, Dosya no: 770, Gömlek no: 36178/A.

⁴²⁰ Abdülmecid el-Hânî Abdurrahman el-Akrî'nin Şam'a gelen ilk Hâlidî halifesi olduğunu söyler. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 343.

⁴²¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 324, 325.

⁴²² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 138, (31.Farsça mektup).

Mevlânâ Hâlid kendisine refakat eden halife ve müntesipleriyle beraber 11 Şevval 1238/21 Haziran 1823 Cumartesi gecesi Şam'a varmıştır.⁴²³ Şam'da kendisini daha önce Şam'a gönderdiği halifesi Ahmed Hatib Erbîlî ile kalabalık bir grup karşılamıştır.⁴²⁴ Bu karşılama ekibinde Mevlânâ Hâlid'i Şam'a davet eden müftü Hüseyin b. Ali el-Muradî'nin (ö.1850)⁴²⁵ de bulunduğunu tahmin ediyoruz.

Abdülmecid el-Hânî (ö.1315/1897), Mevlânâ Hâlid'in Şam'a intikal ettiği günlerde Ğazze ileri gelenlerinin kaldıkları Halvethane'de ikamet ettiği, bilahare Şam'ın meşhur semtlerinden Kunvat'ta bir konak satın alarak ailece oraya yerleştiğinden bahseder.⁴²⁶

Şam'a gelişiyle beraber hem halk hem de ilmiye sınıfı arasında bir hareketlilik başlamış ve her kesimden insan onu ziyaret etmeye ve sohbetlerine katılmaya başlamışlardır. Bunların içerisinde Şam'ın ileri gelen âlimleri de bulunmaktadır.

1238'de Mevlânâ Hâlid Şam'a gidince o dönemin valisi Salih Paşa'nın üst makama yazdığı resmi yazı biraz kafaları karıştıracak niteliktedir. Zira Salih Paşa bu yazısında "Bağdat'ta Sadat-ı Nakşbendîyyeden Şeyh Ziyaeddin Hâlid Efendi'nin hacca gitmek üzere Şam'a geldiklerini ve adı geçen şahsın kötü bir niyetinin olmadığını" ifade etmektedir.⁴²⁷ Suriye valisinin "kötü bir niyetinin olmadığı" şeklindeki sözünden Mevlânâ Hâlid hususunda onun daha önceden resmi makamlarca uyarıldığını anlıyoruz.

Burada akla şu sorular gelmektedir. Mevlânâ Hâlid sessiz sedasız ayrıldığı Bağdat'tan Şam'a gidecekken neden yolunu uzatarak Süleymaniye'ye doğru hareket etti? Hac niyeti olmadığı halde hacca gitmek üzere Şam'a geleceği bilgisini valiye kim ulaştırdı? Ya da Mevlâna Hâlid'in böyle bir niyeti olmadığı halde vali Salih Paşa onu koruma amaçlı ve şimşekleri üzerine çekmemek için mi bu yola başvurdu? Bu ve benzeri sorularımızın cevabına ne yazık ki ulaşamadık. Fakat Suriye valisinin Mevlânâ Hâlid'e saygı duyduğu ve onun zarar görmemesi için orta bir yol bulmaya çalıştığını tahmin ediyoruz. Her halukarda yapılanların Mevlânâ Hâlid'in işine yaradığını söyleyebiliriz.

⁴²³ BOA, HAT, Dosya no: 767, Gömlek no: 36137.

⁴²⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 41.

⁴²⁵ David Dean Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, (Çev. : Mecîd er-Râdî), Dâru'l-Medâ, Dimaşk 1999, s. 67.

⁴²⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325.

⁴²⁷ Şam valisi Salih Paşa'nın kapı kethüdasına gönderdiği resmi yazı için Bk. BOA, 1238, HAT, Dosya no: 767 Gömlek no: 36137.

Aradan geçen zaman vali Salih Paşa'nın İstanbul'a verdiği bilgilerin yanlış ve eksik olduğunu ortaya çıkarmıştır. Zira Mevlânâ Hâlid Şam'a hac için değil yerleşmek için gelmiştir. Hacca ise ancak dört yıl sonra gidebilmiştir. Bu durumun Mevlânâ Hâlid'in her hareketini dikkatle takip eden İstanbul'daki devlet ricalinin gözünden kaçmış olabileceği pek mantıklı gözükmemektedir. Fakat üst makamlardan bu hususta olumsuz bir yanıtın gelmemesinin hem valiyi hem de Mevlânâ Hâlid'i çok rahatlattığı söylenebilir.

Şam halkının Mevlânâ Hâlid hakkındaki görüş ve düşüncelerinin müspet olduğu ve onun gibi âlim bir mutasavvıfın şehirlerine gelmesinden memnun oldukları kendisine yazılan methiye ve sohpetlerine katılan âlim şahsiyetlerin çokluğundan anlaşılabılır. Ona medhiye yazarlar içerisinde Muhammed el-Cümle el-Halvetî, Şeyh Mûsa es-Sibâ'î, Şeyh Şahin el-'Attâr gibi Şam'ın tanınan âlim ve mutasavvıfları yer almaktadır.⁴²⁸

Fakat madalyonun diğer yüzüne baktığımızda en azından ilk birkaç yıl Mevlânâ Hâlid'in Şam'dan pek memnun olmadığını söyleyebiliriz. Zira Mevlânâ Hâlid, Köysancak Kasabası'nda bulunan halifesi Şeyh Abdullah Celî'ye (ö.1247/1832) gönderdiği bir mektubunda, Şam'ın bidatlerle dolu olduğundan bahseder ve bu beldeye geldiğine pek memnun olmadığını ifade eder ve bu memnuniyetsizliğini şu cümlelerle ifade eder:

“..Eğer halimizi sorarsanız, Allahu tebâreke ve tealaya hamd olsun ki ben, çok rahatım. Ne var ki bid'atlerin çokluğu beni üzmemekte ve sıkıntı vermektedir. Bu mübarek memleketin böyle olduğunu bilseydim, buraya hicret etmezdim. Bununla beraber bazı kıymetli dostlarım bu fakir buraya geldikten sonra, bid'atlerin onda birinin bile kalmadığını söylüyorlar. Şu anda bile az bozulan ve kalbimin mutmain olacağı bir yer bulabilsem, şayet en uzak bir memleket bile olsa, Allah'ın izniyle oraya hicret ederim...”⁴²⁹

Mevlânâ Hâlid'in memnuniyetsizliğini dile getirdiği bidatlerle mücadele için ilkin Şam'ın farklı semtlerinde atıl, terk edilmiş veya yıkılmak üzere olan cami ve müştemilatını tamir veya yeniden inşa ettirdiği ve bu camilere halifelerini

⁴²⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325–329.

⁴²⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 305(42. Arapça mektup).

görevlendirmek suretiyle bu semtlerde ilmî ve tasavvufî bir hareketlilik meydana getirdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴³⁰ Onun Şam'da meydana getirdiği bu ilmî ve tasavvufî canlılık dalga dalga şehrin her tarafına yayılmıştır. Bu ihya hareketinden Şam'da yaşayan diğer âlim ve müderris şahsiyetlerin de etkilendiği ve katkı sundukları tahmin edilebilir.

Mevlânâ Hâlid bir dönem evinin medresesinde Şafii fıkıh kitaplarından Ramî'nin *el-Minhâc* adlı eserini okutmuş Ömer el-Ğazzî (ö.1277/1860)⁴³¹ ise aynı konuyu tekrar etmiştir. Muahammed b. Abdillâh el-Hânî'nin Şam'a gelişinden sonra Mevlânâ Hâlid'in bu dersi okutma görevini ona devretmiştir.⁴³²

Mevlânâ Hâlid Şam'a yerleştikten sonra Bağdat'ta bulunan eşi ve çocuklarının Şam'a güvenli bir şekilde ulaştırılması için Bağdat'taki halifeleriyle mektuplaşmıştır. Çocuklarının Urfa'da Muhammed Hafız Ruhavî'nin evine intikal etmelerinin ardından oğlu Şihâbüddin'in 1239/1823'de vefat ettiği⁴³³ ve Ulu cami kabristanına defnedildiği kaydedilmiştir.⁴³⁴ Mevlânâ Hâlid eşi ve kalan çocuklarını karşılamak üzere Halep kentine halifelerinden İsmail Enârânî'yi (ö.1242/1827) göndermiştir.⁴³⁵

1241/1825 yılında ikinci ve son kez hacca gitmek isteyen Mevlânâ Hâlid, bu hac ziyaretini bazı halifeleri ve Suriye valisi Velîyüddin Paşa ile yapmıştır. Hac dönüşü Şam'da ilmî ve tasavvufî çalışmalara hız veren Mevlânâ Hâlid bir süre sonra Kudüs'e gitmiş ve oradaki âlimlerle görüşmüştür. Kudüs'e varmak üzere iken kalabalık bir grup ile kendisini karşılamaya gelen Abdullah Ferdî⁴³⁶ ile beraber bir süre Beyt-i Makdis'te kalan Mevlânâ Hâlid'in, oradan içinde İbn Abidîn'in (ö.1252/1836) de bulunduğu Şam'daki bazı müntesipleriyle mektuplaştığı söylenmiştir.⁴³⁷

Şam'a gidişiyle beraber Kudüs, Hicaz ve Anadolu ile daha rahat iletişim kurmaya başlayan Mevlânâ Hâlid, bu bölgenin yüzyıllardır devam eden ilmî ve kültürel yapısı ve

⁴³⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 326.

⁴³¹ Ömer Ğazzî Mevlânâ Hâlid'in Şam'da evlendiği eşi Ayşe Hanım'ın kardeşidir. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 327.

⁴³² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 327.

⁴³³ Onun vefat ettiği sırada Şam'da bulunan Muhammed Hafız Ruhavî (ö.1277/1860)'ye Mevlânâ Hâlid'in durumu haber verdiği kaydedilir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 47.

⁴³⁴ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara ts, s. 161.

⁴³⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325.

⁴³⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 328.

⁴³⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 178-180, 269-272.

tarihi konumundan da yararlanmayı ihmal etmemiştir. Lübnan'a yakınlığı sebebiyle orada bulunan yöneticilerle de iyi ilişkiler kuran Mevlânâ Hâlid'in zaman zaman Dürzilerle olan anlaşmazlıklarda kendisiyle istişare edildiği mektuplarından anlaşılmaktadır.⁴³⁸

1.1.8. Eşleri ve Çocukları

Rich, Mevlânâ Hâlid'in dört eşi olduğunu belirtse de⁴³⁹ diğer tüm kaynaklar ve arşiv belgeleri Mevlânâ Hâlid'in üç eşinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁴⁰ Abdulkerim Müderris, Mevlânâ Hâlid'in eşlerinden birinin Kürt asıllı diğer ikisinin ise Arap asıllı olduklarını ifade ettikten sonra ilk eşinin Mikailî aşiretinden Yusuf Ağa'nın kızı olduğunu, ikinci eşiyle Bağdat'ta evlendiği, son eşinin ise Şam'daki halifesi İsmail Ğazzî'nin (ö.1247/1832) kız kardeşi olduğunu belirtir.⁴⁴¹ Abdülkerim Müderris'in Mikailî aşiretinden Yusuf Ağa'nın kızı diye bahsettiği kişinin, kaynaklarda ve arşiv belgelerinde Siti⁴⁴² veya Hatice⁴⁴³ isimleriyle geçen eşi olduğunu tahmin ediyoruz. Bağdat'ta evlendiği eşinin adına ise rastlayamadık.

Eşlerinden ikisinin Mevlânâ Hâlid'in irtihalinden kısa bir süre sonra, birinin ise daha geç vakitte vefat ettiği belirtilir.⁴⁴⁴ Fakat arşiv belgelerinde rastladığımız bilgilerden, eşlerinden birinin erken vefat ettiğini⁴⁴⁵ Aişe Hanım ve Siti Hanım'ın ise çok uzun bir süre yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶

⁴³⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 227-229.

⁴³⁹ 1820 yıllarda Irak'ta görev yapan Klodyos Ceymis Rich Mevlânâ Hâlid'in dört eşinden bahsetmektedir. (Rich, s. 301). Rich'in, Mevlânâ Hâlid'in ailesi hakkında verdiği bilgilerin çok sağlıklı olmadığı ve Rich'in bu iddiasını destekleyen herhangi bir kaynak bulunmadığını belirtmek isteriz.

⁴⁴⁰ Mevlânâ Hâlid'in eşlerinden Siti Hanım'ın adı Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde geçmektedir. Bk. BOA, Y..PRK.BŞK., Dosya no: 19, Gömlek no: 25. Ayşe Hanım'ın adı *el-Hadâikü'l-verdiyye* adlı eserde geçmektedir. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325. Şemsü's-Şumûs'ta 1302'de henüz Şam'da hayatta olduğu ifade edilen eşinden Hatice Hanım olarak bahsedilmektedir. Halbuki Şam'da bahsedilen tarihte Mevlânâ Hâlid'in hayatta olan tek eşi vardır. O da Siti Hanım'dır. Ve 1309'da yani eserin yazılıp basıldığı tarihten yaklaşık yedi sene sonra o da vefat etmiştir. Bu durumda ya Siti Hanım'ın tam adının Hatice Siti olduğu yahut *Şemsü's-şumûsta* belirtilen Hatice isminin hatalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bk. Şükrü, s. 68.

⁴⁴¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 46.

⁴⁴² BOA, Y..PRK.BŞK., Dosya no: 19, Gömlek no: 25.

⁴⁴³ Şükrü, s. 68.

⁴⁴⁴ Şükrü, s. 68.

⁴⁴⁵ Erken vefat eden ve adını tespit edemediğimiz eşinin Bağdat'ta evlendiği hanımı olduğunu tahmin ediyoruz.

⁴⁴⁶ Mevlânâ Hâlid'in eşlerinden Aişe Hanım'ın 1277/ 1860 tarihinde henüz hayatta olduğu (Bk. BOA, Y..PRK.UM, Dosya No: 22, Gömlek No: 111) ve diğer eşi Siti'nin ise 1309 tarihine kadar yaşadığı bilinmektedir. Bk. BOA, Y..PRK.BŞK., Dosya no: 19, Gömlek no: 25.

Mevlânâ Hâlid'in Abdurrahman (ö.1242/1827), Bahauddin (ö.1242/1827), Şihabuddin (ö.1239/1823), Necmuddin (ö.1270/1853) ve Fatıma (ö.1286/1869) adlarında beş çocuğu olmuştur. Bunlardan erkek çocukları ilk eşinden kız çocuğu Fatıma ise İsmail Gazzî'nin kız kardeşi Aişe Hanım'dan olmuştur.⁴⁴⁷ Erkek çocuklarından Şihabuddin'in Urfa'da vefat ettiği,⁴⁴⁸ diğer iki oğlundan Muhammed Bahauddin'in 28 Şevval 1242'de beş yaşında iken Abdurrahman'ın ise 1242 yılı zilkâde ayının ilk günlerinde altı yaşında iken Şam'da taun hastalığından vefat ettikleri bilinmektedir.⁴⁴⁹ Kızı Fatıma Mevlânâ Hâlid'in vefatından bir yıl önce Şam'da doğmuştur. Son çocuğu Necmuddin ise babasının vefatından birkaç ay sonra annesi Şam'dan Süleymaniye'ye giderken yolda dünyaya gelmiştir.⁴⁵⁰ Mevlânâ Hâlid'in bu son çocuğu Şeyh Abdulfettah Akrî (ö.1281/1865) ve amcası Şeyh Mahmud Sahib'in (ö.1283/1866) yanında ilmî ve tasavvufî eğitim aldıktan sonra irşadla görevlendirilmiştir. Şeyh Necmuddin, 1270/1853 tarihinde yirmi sekiz yaşında iken Şam'da vefat etmiştir.⁴⁵¹ Mevlânâ Hâlid'in çocukları içerisinde en uzun yaşayanı kızı Fatıma 45 yaşında iken vefat etmiştir.⁴⁵²

1.1.9. Vefatı ve Türbesi

Mevlânâ Hâlid, Hacdan dönüşünden bir yıl sonra 11 zilkâde 1242 Salı günü Şam'da salgın olan taun hastalığına yakalanmış ve hicri 14 zilkâde 1242, miladi 9 Haziran 1827 Cuma günü vefat etmiştir.⁴⁵³

Şemsü'ş-şumûs'ta Şam'a gelmek üzere Bağdat'tan ayrılacağı vakit Ubeydullah Haydarî'nin babasına yakın bir zamanda ikisinin de vefat edeceklerinin işaretlerini verdiğiinden bahsedilmektedir.⁴⁵⁴ Bu arada vefatından bir süre önce Şam'daki

⁴⁴⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 47.

⁴⁴⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325.

⁴⁴⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 330.

⁴⁵⁰ Şükrü, s. 63; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 47.

⁴⁵¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 48.

⁴⁵² Mevlânâ Hâlid'in vefatından bir sene önce dünyaya gelen Fatıma Hanım 1286/1869'da hac için gittiği kutsal topraklarda Mina'da iken vefat etmiş ve naşı Mekke'ye getirilerek Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice'nin yanına defnedilmiştir. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 343.

⁴⁵³ Bazı kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'in 26 veya 28 Şevvâl 1242 tarihlerinde vefat ettiği bilgisi yer almaktadır. Bk. Şükrü, s. 63; Kühhâle, I, 95. Kanaatimizce Mevlânâ Hâlid'in vefat tarihi kendisinden kısa bir süre önce yine aynı hastalıktan vefat eden oğlu Muhammed Bahauddin'in vefat tarihi ile karıştırılmıştır. Çünkü Muhammed Bahauddin'in 28 Şevvâl 1242 Cuma gecesi vefat ettiği *el-Hadâikü'l-verdiyye*'de belirtilmektedir. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 330.

⁴⁵⁴ Şükrü, s. 51.

halifelerinden Şeyh İsmail Ğazzî'ye söylediği “Biz Şam’a ölmeye geldik”⁴⁵⁵ sözü manidardır. Nitekim, oğullarından Muhammed Bahauddin ve Abdurrahman’ın peş peşe vefatının ardından kendi kabrinin de kazılmasını istemiş ve bu görevi de halifelerinden Abdulkadir ed-Dimlânî’ye vermiştir.⁴⁵⁶

Mevlânâ Hâlid’in vefatından önce çevresindekilerle ve aile efradıyla helalleştiği, üzerinde bulunan emanetleri sahiplerine tevdi ettiği, ailesi ve kendisinden sonra postnişin olacak kişiler hususunda vasiyette bulunduğu kaydedilir. Vasiyetine göre; Mevlânâ Hâlid’in aile efradıyla ilgilenme ve hizmetlerini yürütme görevi ile beraber ilk postnişin Şeyh İsmail Enârânî (ö.1242/1827) olacak, onun ardından Şeyh Muhammed Nasih, daha sonra Şeyh Abdulfettah Akrî sonra da Şeyh İsmail Ğazzî görevi devam ettireceklerdir.⁴⁵⁷

Mevlânâ Hâlid’in vefatına yakın bir dönemde Şam’daki talebelerinden İbn Abidin, üst üste gördüğü bir rüyayı ona anlatır. Rüyada Hz. Osman vefat etmiş ve İbn Abidin onun cenaze namazını kıldırılmaktadır. Bunu duyan Mevlâna Hâlid rüyayı şöyle tabir etmiştir:

“Ben yakında ölürüm ve sen de benim cenaze namazımı kılarırsın. Zira bilirsin ki ben Hz. Osman’ın evladındanım.”⁴⁵⁸

Mevlânâ Hâlid’in vefat edeceği gece abdest alıp ibadetle meşgul olduğu ve “(Allah şöyle der:) “Ey huzur içinde olan nefis!” Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir.” âyetini⁴⁵⁹ okuyup ruhunu teslim ettiği ifade edilir. Onun tekfin ve teçhiz işleriyle halifelerinden Şeyh İsmail Enârânî, Şeyh Muhammed Nasih, Abdulfettah Akrî ve Şeyh Muhammed Salih ilgilenmişlerdir. Sabah namazının ardından cenazesi Emeviyye camiine getirilmiş ve cenaze namazı kalabalık bir cemaatle kılınmıştır. Bisârânî cenaze namazının Emeviyye Camii’nde çok kalabalık bir toplulukla beraber Şam’ın muhaddislerinden Abdurrahman Kûzberî tarafından kıldırıldığını belirtir.⁴⁶⁰ Müderris ise cenazenin önce Yelbeğâ

⁴⁵⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 330.

⁴⁵⁶ Şükrü, s. 69.

⁴⁵⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 44.

⁴⁵⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 331.

⁴⁵⁹ Fecr 89/27-30.

⁴⁶⁰ Bisârânî, s. 134.

Camii'ne⁴⁶¹ getirildiğini ve Abdurrahman Küzberî'nin (ö.1262/1846) cenaze namazı kıldırıldığını, ardından Kasyon tepesindeki mezarı başında da İbn Abidîn'in cenaze namazını kıldırıldığını belirtir.⁴⁶²

Mevlânâ Hâlid'in bu ani ölümü İslam âleminin birçok yerinde üzüntüyle karşılanmış ve birçok yerde onun için gıyabi cenaze namazı kılınmıştır.⁴⁶³

Vefatından yaklaşık 15 yıl sonra halifelerinden Muhammed el-Firakî 'nin (ö.1282/1865) girişimleriyle Sultan Abdülmecid'in 1258/1842'de Mevlânâ Hâlid'in medfun bulunduğu yere bir tekke, mescid ve türbe yapılması emrini verdiği ve bunun için tahsisat yapıldığını öğreniyoruz.⁴⁶⁴

Mevlânâ Hâlid'in âsitânesinin orta bölümünde türbe, doğusunda tevhidhâne-mescid ve üç hücre ile batıdaki üç mekândan oluşan tekke ve türbesi⁴⁶⁵ 1262/1846'da tamamlanmıştır.⁴⁶⁶

Türbenin tamamlanmasının ardından başından beri bu işlerin içinde olan Muhammed Firakî, şeyhinin ilk türbedarı olarak görevlendirilmiştir.⁴⁶⁷ Firakî'den sonra türbedar ve bevvab olarak görev yapanlar arasında Mevlânâ Hâlid'in oğlu Şeyh Necmuddin (ö.1270/1853)⁴⁶⁸, Hacı Hasan Efendi⁴⁶⁹ ve Hızır Efendi⁴⁷⁰ gibi Hâlidî mensuplarının adına rastlıyoruz.

⁴⁶¹Yelbeğa(Yelboğa) Camii Şam'da Atabekler zamanında Yelboğa el-Ömerî(ö.768/1366) tarafından yaptırıldığı söylenir. Şam'ın eski camileri arasında yer almaktadır. Bk. Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlükler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö.768/1366) ve İdâredeki Nüfuzu", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 2007, s. 98.

⁴⁶² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 43, 44.

⁴⁶³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 48. Muhammed el-Hânî, Allahu Teâlâ'nın Mevlânâ Hâlid'i birkaç şahadet şekliyle ödüllendirdiğini ifade eder. Bk. Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 354.

⁴⁶⁴ el-Beytâr, I, 586. Hüseyin Vassaf, Mevlânâ Hâlid'in türbesinin 1258/1842 yılında inşa edildiğini belirtir. (Vassaf, II, 304) Vassaf'ın belirttiği 1842 yılı türbe inşaatının başladığı tarihtir. Türbe ve eklentilerinin 1262/1846 yılında tamamlandığı bilinmektedir. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 194.

⁴⁶⁵ Ali Boran, "Şam Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Tekke ve Türbesi", (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 53-67), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 56.

⁴⁶⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 194(1 nolu dipnot).

⁴⁶⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s.194.

⁴⁶⁸ B.O.A., A.} MKT.MHM., Dosya no: 45, Gömlek no: 86.

⁴⁶⁹ Hacı Hasan Efendinin 1276/1859 yılında Türbe bevvabı olarak adı geçmektedir. Bk. BOA, A.}MKT. NZD, Dosya No: 292, Gömlek No: 97.

⁴⁷⁰ 1278/1861 yılına gelindiğinde Mevlânâ Hâlid'in türbedarı olarak Hızır Efendinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bk. A.} MKT. NZD, Dosya No: 367, Gömlek No: 18.

Mevlânâ Hâlid'in türbesi sonraki yıllarda zaman zaman tamir görmüş ve restore edilmiştir.⁴⁷¹ Türbeye 1329/1911 yılında Kâbe-i Muazzama örtülerinden birinin hediye edilmesinden⁴⁷², Osmanlı devlet ricalinin Mevlânâ Hâlid ve mensuplarına ilgisinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in mezarının türbe haline getirilmesini istemediği ve bunu vasiyetinde belirttiği halde Muhammed Firakî'nin böyle bir işe girişmesi şeyhinin vasiyetine muhalefet anlamına gelir ki bu, Firakî gibi şeyhine hiç itiraz etmeyen bir halife için mantıklı gözükmemektedir. Bu nedenle Türbe yaptırılması düşüncesinin Dersaadetten geldiği ve Hâlidî mensuplarından bu işin takip görevinin Muhammed Firakî'ye⁴⁷³ diğer resmi iş ve işlemlerinin takibinin de Bağdat valisi iken Suriye valiliğine atanan Gürcü Necip Paşa'ya tevdi edildiğini düşünüyoruz.

Mevlânâ Hâlid için türbe yaptırılması fikrinin daha önce bölgede yönetimi elinde bulunduran Kölemen ve diğer Kürt beyliklerinin ortadan kaldırıldığı bir döneme denk gelmesinin de tesadüfi olmadığı kanaatindeyiz.⁴⁷⁴ Bu kararın alınmasında bölgede oluşan boşluğun Osmanlı Devletini destekleyen Hâlidî şeyhleriyle doldurulması fikrinin etkili olduğunu tahmin ediyoruz.

1.2. HALİFELERİ

Mevlânâ Hâlid, halifelik vereceği kişileri özenle seçmiş ve ilim icâzeti almış olanları tercih etmiştir. Hem ilmi hem de tasavvufî açıdan yetkin olan ve sayıları yüzün üzerinde bulunan bu halifeler, görevlendirildikleri bölgelerde önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

⁴⁷¹ Mevlânâ Hâlid'in eşlerinden Hatice Sitti Hanım'ın tekke ve türbenin yıpranan ve hasar gören bölümlerinin tamiri için Sultan II. Abdülhamit'e bir mektup yazmıştır. Sultan II. Abdülhamit bu mektup üzerine 1309/1891 tarihinde tekke ve türbeyi tamir ettirmiş ve bir tamir kitabesi konmuştur. 2008-2009 yılları arasında Konya Büyükşehir Belediye'sinin teknik yardımı ve İstanbul'daki hayırseverlerin maddi katkılarıyla yapı kısmen tamir görmüştür. Daha fazla bilgi için Bk.Boran, "Şam Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Tekke ve Türbesi", s. 56.

⁴⁷² BOA, DH. MTV, Dosya No: 31, Gömlek No:13.

⁴⁷³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s.194.

⁴⁷⁴ Bağdat'ta hüküm süren Kölemenler'in yönetimine son vali Davud Paşa zamanında 1831'de son verilirken diğer Kürt beylikleri ise 1830'lu yıllardan itibaren 1950'lere kadar peyderpey ortadan kaldırılmışlardır. Bk. Nevvâr, *Târihu'l-Iraki'l-hadis*, s. 99-120.

Vefatının üzerinden fazla geçmeden İstanbul'dan Kafkasya'ya, Bağdat'tan Hicaz'a, Kudüs'ten Endonezya'ya kadar geniş bir alanda çok sayıda Hâlidî şeyhi, Hâlidî tasavvuf geleneğini yaymak için uğraşmışlardır.

Mevlânâ Hâlid'in halifelerinin sayısı ve isimleriyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almış, son dönemlerde yapılan bazı araştırmalarda halifelerinin halifeleri onun halifeleri gibi gösterilmiştir. Mesela *Yâd-ı Merdân*'da, Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (ö.1311/1893), Mevlânâ Hâlid'in Kürt asıllı olmayan halifeleri başlığı altında sayılmıştır.⁴⁷⁵ Oysa Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Mevlânâ Hâlid ile görüşmemiştir. Gümüşhanevî, Mevlânâ Hâlid'in halifeleri olan Abdülfettah el-Akrî (ö.1281/1865) ve Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö.1275/1858) ile görüşmüş ve el-Ervâdî'den tarikat icâzeti almıştır.⁴⁷⁶

Aynı hata *Şemsü'ş-şumûs*'ta da yapılmış ve Kafkasya'nın tanınmış simalarından Şeyh Şamil Dağıstanî (ö.1288/1871), Mevlânâ Hâlid'in halifeleri arasında gösterilmiştir.⁴⁷⁷ Oysa Şeyh Şamil'in Mevlânâ Hâlid ile görüştüğüne dair ilk dönem kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Onun Mevlânâ Hâlid'in Güney Kafkasya'ya gönderdiği halifesi İsmail Şirvânî (ö.1264/1848)'nin halifesi Muhammed Yerağî ve Cemaleddin Gazikumukî'den (ö.1283/1866) tasavvufî eğitim aldığı bilinmektedir.⁴⁷⁸

“*Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*” adlı doktora çalışmasında da Said Samsam el-Hamevî, Ahmed Câfer, Muhammed eş-Şamî, Muhammed Hâlid es-Safedî gibi şahsiyetler Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin halifeleri olduğu halde, Mevlânâ Hâlid'in halifeleri arasında sayılmıştır.⁴⁷⁹

Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden biri de Bağdat'ın köklü ailelerinden birine mensup olan Şihabüddin Mahmud Alûsî'dir (ö.1270/1854). Alûsî'nin adı kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'in halifeleri arasında geçmemektedir. Hâlbuki Irak'ın Süleymaniye

⁴⁷⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 69.

⁴⁷⁶ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hâdîkatü'n-nediyye*, s. 77; Vassâf, II, 334; Azzâvî, “Hulefâu Mevlânâ Hâlid”, s. 217; İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı- Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984, s. 42; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 172-173.

⁴⁷⁷ Şükrü, s. 137.

⁴⁷⁸ Vassâf, II, 361; Mehmed Mehmedcelil, Fariz Xelilli, *Mövlana İsmayil Siraceddin Şirvanî Hayatı, Faaliyeti ve Ardılları*, Adiloğlu Neşriyat, Bakı 2003, s. 63.

⁴⁷⁹ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 129.

kentinde görüştüğümüz Muhammed Ali Karadâğî'nin arşivinde Alûsî'nin Mevlânâ Hâlid'den tarîkat icâzetnamesi aldığını gösteren bir belge bulunmaktadır.

Mevlânâ Hâlid halifelerini sadece bir bölgeden seçmemiştir. Onun Ortadoğu coğrafyasının hemen her yerinden ve farklı birçok milletten mürit ve halifeleri bulunmaktadır. Irak ve Anadolu halifelerinin büyük bir kısmı Kürtlerden oluşmakla beraber, Türklerden, Araplardan, İran, Hindistan ve Afganistan'dan çok sayıda halifesinden bahsedilmektedir.⁴⁸⁰

Mevlânâ Hâlid'in kadınların tasavvufî eğitim almaları hususundaki tavrı da merak edilen bir husustur. Mevlânâ Hâlid, halifelerine kadınların tasavvufî eğitimi hususunda dikkatli olmalarını ve şer'î çizgiyi asla aşmamalarını tembihlemiştir. Nitekim kadınların eğitiminde hassasiyetleri gözetmeyen Bağdat'lı halifesi Ubeydullah Haydarî'yi önce ikaz etmiş bilahare çok sert bir dille eleştirmiştir.⁴⁸¹ Mevlânâ Hâlid'in kadınlara tarîkat icâzeti verilmesi hususundaki tavrı ise olumsuzdur. On altı yıllık irşat hayatında herhangi bir müridesine icâzetnâme verdiğine dair bil bilgiye rastlanmamıştır.

Bu hususta Hâlidî halifelerinin tavrı da XIX. asır boyunca aynı olmuştur. Şeyh İsmet Yanyavî (ö.1289/1872), *Risâle-i Kudsiyye* adlı eserinde, Hâlidî kolunun kadınların tarîkata alınmasına ve seyr u sülûk yaptırılmasına yönelik tavır ve uygulamalarından ayrı bir bölüm halinde ve manzum olarak bahsetmiştir. Bu manzum bölümden birkaç satır vermek istiyoruz.

Sakın hatunlara verme hilâfet ki sâdât men' edip etmedi 'âdet
Meğer Seyr u Sülûkü bulsa ğâyet inâbe ver nisaya itme halvet
*Fesaddan gel sakın Hakka gidelim, cemâl-i bâ kemâle seyr edelim.*⁴⁸²

Mevlânâ Hâlid yaşadığı sürece görevlendirdiği bütün halifelerinin kendisine bağlı olarak irşat faaliyetlerini yürütmelerini istemiş ve kendi başlarına karar almalarına müsaade etmemiştir.⁴⁸³

Mevlânâ Hâlid'in halifelerinin hepsinin biyografilerini aktarma imkânımız bulunmamaktadır. Haddizatında bu konu, başlı başına müstakil bir çalışmayı

⁴⁸⁰ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 66-81; Vassâf, II, 306; Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 182-222; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 66-98; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 127-201.

⁴⁸¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 281-282(10. mektup).

⁴⁸² İsmet Garîbullah Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, y.y., ts., s. 19.

⁴⁸³ Bu konu ikinci bölümde "*Hâlidiliğin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler*" başlığı altında işlenecektir.

gerektirecek kadar geniştir. Bu nedenle onun halifelerinden silsile oluşturabilenlerle, bulundukları bölgelerde tasavvufî, ilmî, siyasî ve toplumsal alanlarda bir hareketlilik meydana getirmeyi başaranların hayatları hakkında bilgi vereceğiz. Diğer halifelerinden bazılarının ise sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

Mevlânâ Hâlid'in halifeleri içerisinde, yaşadıkları bölge ve tarikat içindeki ağırlık ve saygınlıkları göz önüne alındığında, en çok öne çıkanlar şunlardır:

1.2.1. Osman Siracüddin et-Tavîlî

Osman Siracüddin 1195/1781 yılında günümüzde Halepçe olarak bilinen ilçeye bağlı bir köy olan Tavîle'de dünyaya gelmiştir. Tam adı Osman b. Hâlid b. Abdillâh b. Muhammed b. Dervîş b. Müşerref b. Cum'a b. Zâhir'dir. Soyu baba tarafından Hz. Hüseyin'e, anne tarafından ise Hz. Hasan'a dayanmaktadır.⁴⁸⁴

Tavîle'de Kur'an ile başlayan eğitimi çevre köy ve ilçelerde bulunan medreselerde devam etmiştir. Sırasıyla Biyare, Hırpan, Hurmal ve Halepçe'de bulunan medreselerde eğitim görmüş, fakat içinde tasavvufa karşı doğan rağbet onu Bağdat'a gitmeye sevk etmiştir. Osman Siracüddin, Bağdat'ta Abdulkadir Geykanî hazretlerinin ismiyle anılan camiin medresesinde ders okumaya ve zikir halkalarına dâhil olmaya başlamıştır. Aynı dönemde Mevlânâ Hâlid'in de Abdulkadir Geylani türbesinde misafir olarak bulunduğunu işitmiş ve onu ziyaret etmiştir. Mevlânâ Hâlid'i ziyaretinden sonra ona intisap etmiş ve Nakşibendi tarikatı üzere tasavvufî eğitimini 1228/1813 yılında hilafetnâme alıncaya kadar sürdürmüştür.

Osman Siracüddin'in, Mevlânâ Hâlid'in tarikat icâzeti verdiği ilk şahsiyet olduğu söylenir.⁴⁸⁵ Mevlânâ Hâlid'in halifeleri içerisinde Şeyh Osman'a ayrı bir değer verdiği ve mektuplarında ona “*Fakih Osman*” diyerek onu takdir etmiştir.⁴⁸⁶

Mevlânâ Hâlid'in gerek Bağdat gerekse Süleymaniye ve Hevraman bölgesinde bulundukları zamanlarda, ondan ayrılmayan Osman Siracüddin, Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'tan ayrılıp Şam'a gideceği 1238/1822 yılından itibaren Süleymaniye'deki

⁴⁸⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 9-10.

⁴⁸⁵ el-Beytâr, , II, 1052; Müderris, *Ulemâuna*, s. 377; *Yâd-ı Merdân*, II, 14.

⁴⁸⁶ Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 170 (75. Farsça mektup).

tekkede bulunduğu birkaç yıl hariç hep Tavîle ve Biyare tekkelerinde kalmış, irşat ve tedrisatla uğraşmıştır.⁴⁸⁷

Osman Siracüddin'in kâtibi Molla Hamid b. Ali el-Bîsârânî (ö.1289/1872) *Riyazu'l-muştâkîn* adlı eserinde Şeyh Osman Siracüddin'in yetiştirdiği 86 halifesinden bahseder.⁴⁸⁸ Müderris, *Riyâzü'l-muştâkîn*'de yer alan halifelerin isimlerini tek tek saydıktan sonra, bu şahsiyetlerin dışında da Osman Siracüddin'in çok sayıda halifesi bulunduğunu belirtir ve şu on ismi sayar:

1. Abdulhadi Talşim
2. Şeyh Hıdır Kerkûkî
3. Molla Ömer b. Abdillâh b. Molla İbrahim b. Ömer Kûmbetî
4. Şeyh Abdulkerîm Dekâ
5. Şeyh Ali Biyarî
6. Heme Murad Sergetî
7. Şeyh Abdullah Dîmeyevî
8. Hacı İvaz Pâveyî
9. Molla Abdalbaki Pâveyî
10. Şeyh Süleyman Keymeneyî⁴⁸⁹

Tavîlî'nin sekiz kardeşi bulunduğu, on sekiz evlilik yaptığı ve bu evliliklerden altısı erkek on altısı kız toplam yirmi iki çocuğunun dünyaya geldiği belirtilir.⁴⁹⁰ Şeyh Osman Siracüddin, 1283/1866⁴⁹¹ yılında seksen sekiz yaşında iken Tavîle Köyü'nde Hakk'ın rahmetine kavuşmuş ve aynı köyde defnedilmiştir.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 16.

⁴⁸⁸ Bîsârânî, s. 94-108.

⁴⁸⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 23-24.

⁴⁹⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 28-31.

⁴⁹¹ Abdürrezzak el-Beytâr, onun 1230/1815 küsurde vefat ettiğini söyler ki bu doğru değildir. Bk. el-Beytar, II, 1052. Zira onun Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra yaşadığı ve uzun süre irşat faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir.

⁴⁹² Müderris, *Ulemâunâ*, s. 379.

1.2.2. Seyyid Taha el-Hakkarî

Şemdînî, Nehrî ve Hakkarî nisbeleriyle tanınan Seyyid Taha'nın *Şihâbuddin, İmâdüddin, Kutbu'l-irşad ve'l-medâr, Seyyid Fedevî* gibi lakapları bulunmaktadır.⁴⁹³ Seyyid Taha'nın ne zaman doğduğu bilimmemektedir. Peygamber Efendimizin neslinden geldiği ve Abdulkadir Geylanî'nin on birinci torunu olduğu söylenmiştir. Seyyid Taha'nın oğlu Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900), *Tuhfetü'l-ahbâb* isimli mesnevisinde aile şeceresinin yanı sıra seyyid Taha'ya gelinceye kadar Nakşibendi tarikatının silsilesini teker teker manzum beyitlerle saymaktadır.⁴⁹⁴

Çocukluğunda zekâsıyla dikkatleri üzerine çeken Seyyid Taha'nın ilk eğitimini babası Molla Ahmed'in yanında aldıktan sonra Bağdat, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük gibi şehirlere giderek tefsir, hadis, fıkıh gibi zahiri ilimlerle beraber fen ve edebiyat bilgilerini de aldığı rivayet edilir.⁴⁹⁵

Mevlânâ Hâlid'le tanışması ise amcası Abdullah Şemdînî sayesinde olmuştur. Hindistan dönüşü Süleymaniye'de Mevlânâ Hâlid'e intisap eden ve tasavvufî eğitim almaya başlayan Şemdînî, Mevlânâ Hâlid'e yeğeni Seyyid Taha'dan bahsetmiş o da bir dahaki gelişinde onu da yanında getirmesini tembihlemiştir. Seyyid Taha amcasıyla Bağdat'a geldikten sonra Mevlânâ Hâlid'i tanıma imkânı bulmuş ve ona intisap etmiştir. Mevlânâ Hâlid'in Seyyid Taha'yı seksen günlük bir eğitimden geçirdikten sonra tarikat icâzeti vermiştir.⁴⁹⁶

Mevlânâ Hâlid'in *Kalbimin nazargahı* diye hitap ettiği⁴⁹⁷ seyyid Taha, kırkiki yıl irşat ve tedrisatla uğraşmış ve Anadolu başta olmak üzere içinde Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve İran'ın da bulunduğu geniş bir coğrafyada Hâlidîliği yaymayı başarmıştır. Onun insan merkezli bir hizmeti öncelediği ifade edilir.⁴⁹⁸

⁴⁹³ M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 14.

⁴⁹⁴ Ubeydullah Nehrî, *Tuhfetü'l-Ahbâb* (Haz. Seyyid İslam Duâğu), İntişârâtı Hüseyinî, Urumiye 1978, s. 142-224.

⁴⁹⁵ Necati Akyüz, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, Kahraman Ofset, ts., s. 118.

⁴⁹⁶ H. Kamil Yılmaz, *Altın Silsile*, Erkam Yayınları, İstanbul 2007, s. 200; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 15.

⁴⁹⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 237(171. Farsça mektup).

⁴⁹⁸ Zeki Tan, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Talebelerinden; Seyyid Taha el-Hakkarî'nin İlmi Kişiliği", *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*, Van (2010), s. 235-238.

Seyyid Taha'nın yetiştirdiği halifelerinden bilinenler şunlardır.⁴⁹⁹

1. Taha el-Harîrî
2. Muhammed Küfrevî
3. Seyyid Fehim Arvasî
4. Sibğatullah Arvasî
5. Mevlânâ Hacı Hakkarî
6. Süleyman Bırâdestî
7. Muhammed Salih
8. Seyyid Abdülehad
9. Molla Resul Sibkî
10. Molla Muhammed Münhânî Hoşâbî
11. Şeyh Ahmed Meczûb

Seyyid Taha 1268/1852 yılında Nehrî'de vefat etmiş⁵⁰⁰ ve orada defnedilmiştir. Mezarının üzerine türbe ve benzeri bina yapılmaması hususunda vasiyette bulunmuş ve bu vasiyeti yerine getirilmiştir.⁵⁰¹

Seyyid Taha'nın dört oğlu olmuştur. Bunlar, Seyyid Habib, Seyyid Mahmud, Seyyid Alâeddin ve Seyyid Ubeydullah'tır. Seyyid Habib'in genç yaşta vefat etmiştir. Seyyid Ubeydullah, amcası seyyid Salih'in 1864'de vefatının ardından irşat makamına oturmuştur.⁵⁰²

1.2.3. Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî et-Trablûsî

Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, Mevlânâ Hâlid'in Şam'daki son halifeleri arasında yer alır. Mevlânâ Hâlid'in *Şam sahillerinin şeyhi* diye iltifatta bulunduğu Ervâdî, Mevlânâ Hâlid'den önce çok sayıda büyük âlim ve mutasavvıftan ders ve tarîkat icâzeti almıştır. En son Mevlânâ Hâlid'den aldığı tarîkat icâzetiyle Hâlidiyye halifeleri arasına girmiştir. Mevlânâ Hâlid'den aldığı manevi bir işaret üzerine İstanbul'a gittiği söylenir. Onun bu gidişi Hâlidiyye kolu için Ortadoğu'nun sınırlarını aşacak bir açılıma vesile olmuştur. Zira İstanbul'da 1264/1848 yılında tarîkat icâzeti verdiği Ahmed Ziyaüddin

⁴⁹⁹ Akyüz, s. 130.

⁵⁰⁰ Karadâğî, *İhyâu târihi'l- 'ulemâi 'l-Ekrâd*, III, 189.

⁵⁰¹ Akyüz, s. 130.

⁵⁰² Akyüz, s. 131.

Gümüşhanevî (ö.1311/1893), İstanbul başta olmak üzere Anadolu, Kazan, Komor Adaları, Mısır, Suudi Arabistan ve Çin'den Afrika'ya kadar geniş bir alanda Hâlidîyye'nin yayılmasında rol oynamıştır.⁵⁰³

1.2.4. Abdullah el-Mekkî

Mevlânâ Hâlid'in büyük halifeleri arasında yer alan Abdullah Mekkî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. İlim tahsili için farklı medreseleri dolaştığını tahmin ettiğimiz Mekkî'nin Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid ile görüştüğü ve ondan tasavvufî eğitim aldığı bilinmektedir. Tarikat icâzeti aldıktan sonra önce Erzincan'a giden oradan da Erzuruma uğrayan Mekkî'nin bölgede tarikat icâzeti verip irşatla görevlendirdiği kişiler arasında en çok bilineni *Terzi Baba* lakaplı Muhammed Vehbi Efendi'dir (ö.1264/1847).

Erzincan'da ne kadar kaldığı ve burada *Terzi Baba* dışında kimleri eğittiği hakkında fazla malumat elde edemediğimiz Mekkî oradan geçtiği Erzurum'da bir müddet kalıp buradan ayrılarak Kudüs'e gitmiştir. Kudüs'te bir süre kaldıktan sonra da Mekke'ye giderek oraya yerleşmiştir.

Mekke'de Hâlidîyye kolunu yayan ve dünyanın birçok yerinden gelen âlimlerin sohbetlerini dinlediği Mekkî'nin, orada vefat ettiği ve yerine Kırımlı Şeyh Süleyman b. Hasan'ı bıraktığı kaydedilir. Abdullah Mekkî'nin Anadolu ve Hicaz'da eğittiği halifelerinden en çok bilinenleri; Mustafa İsmet Yanyavî (ö.1289/1872), Muhammed Vehbi Efendi, Yahya Dağıstanî, Süleyman b. Hasan el-Kırımî, Hasan Sıdkî ve Mustafa Hüdavendî (ö.1310/1892)'dir.⁵⁰⁴

Mekkî'nin doğum tarihi gibi vefat tarihi hakkında da kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. el-Beytâr onun 1240/1824'den sonraki yıllarda vefat ettiğini belirtmektedir.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 171.

⁵⁰⁴ Muhammed Murad b. Abdillâh el-Kâzânî, *Nefâisü's-sânihât fî tezyîli'l-bâkiyâtî's-sâlihât*, (Reşehat'ın zeyli), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008, s. 537-538; Mehmet Fatsa, *Tasavvufî Mekkî Kolu*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 95-122; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 191-192.

⁵⁰⁵ el-Beytâr, II, 1014.

1.2.5. Muhammed b. Abdillâh el-Hânî

Muhammed b. Abdillâh el-Hânî, Mevlânâ Hâlid'in Şam'lı halifeleri arasında en çok tanınanlardan biridir. Tam adı Muhammed b. Abdillâh b. Mustafa el-Hânî'dir. 1213/1798 tarihinde Şam'da doğmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in 1238/1822'de Şam'da irşat faaliyetlerine başlamasının ardından Hânî ona intisap ederek yanında tasavvufî eğitim almıştır. Mevlânâ Hâlid'den tarîkat icâzeti aldıktan sonra Muradiye Camii'nde ilim ve irşat faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Şam'ın dışında Hama ve Halep kentlerinde de Hâlidîliği yayan kişi Muhammed el-Hânî'dir. 1825 yılında Şam'a gelen Muhyidin el-Cezayirî'nin Mevlânâ Hâlid ile tanıştıktan sonra tasavvufî eğitimine Hânî'nin yanında devam ettiği belirtilir. Tarîkat icâzeti aldıktan sonra Cezayir'e dönen Muhyiddin Cezayirî'nin Hâlidîliği Cezâyir'de neşretmeye başladığı söylenebilir. Abdulkadir Cezayirî'nin ise sonraki dönemlerde Cezayir'de bütün İslâmî hareketlerin üzerinde ve onları birleştiren bir çizgi takip etmekle beraber yazdığı eserlerde tasavvufî bakış açısının her zaman var olduğu ifade edilir.⁵⁰⁶ Bu tasavvufî bakış açısının oluşmasında Abdulkadir Cezayirî'nin Şam'da iken tanıştığı Hâlidî tasavvuf geleneğinin etkisi olduğu inkâr edilemez.

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra Anadolu'dan Şam'a gelen bazı şahsiyetlerin tasavvufî eğitimi ile ilgilenen Hânî'ye, Bağdat valisi Mehmed Reşid Paşa ile İstanbul'da Musa Safveti Paşa, Mehmed Namık Paşa ve Fuad Paşa gibi bazı devlet ricalinin saygı duydukları ve intisap ettikleri rivayet edilir. 1271/1854 tarihinde Musa Safveti Paşa İstanbul'a davet ettiği Hânî'nin, saray çevresindeki ekâbirin dikkat ve alakasını celbettiği söylenir.⁵⁰⁷

Hânî'nin yetiştirdiği çok sayıda halifesi arasında en çok bilinenleri şunlardır:

1. İbrahim Erzincânî
2. İsmail Vehbi el-Bursevî
3. Hasan Feyzullah Efendi
4. Yusuf Efendi (ö.1260/1843)
5. Muhammed Mehdi Dağıstanî

⁵⁰⁶ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 48-54.

⁵⁰⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 353-354; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 179.

6. İbrahim el-Mardînî
7. Ahmed Karazî
8. İsmail Kûlî
9. Muhammed Hadid Safedî
10. Ahmed Câfer
11. Ali Cuzûrî el-Humûsî
12. Muhammed Şamî el-Kürdî
13. Ömer Ashâbî
14. Ahmed el-Kürdî
15. Said Samsam el-Hamevî
16. Ahmed Hafız Efendi
17. Muhammed b. Muhammed el-Hânî (oğlu)
18. Mehmed Efendi
19. Ahmed el-Hânî
20. Mahmud el-Bağdâdî

Hânî'den geriye Nakşbendî tarîkatı ve Hâlidî tasavvuf geleneğini anlatan üç önemli eseri kalmıştır. Bunlar; *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkatî'n-Nakşbendiyye*, *es-Sa'âdetü'l-ebediyye fîmâ câe bihi'n-Nakşbendiyye* ve *Keşfu'l-lisâm an kavli men harreme'l-hacce ilâ beytillahi'l-haram* adlı eserlerdir.⁵⁰⁸

Muhammed el-Hânî 1279/1862 yılında Şam'da vefat etmiş ve Mevlânâ Hâlid'in türbesinin yanına defnedilmiştir.⁵⁰⁹

1.2.6. Şeyh İsmail eş-Şîrvânî

Mevlânâ Hâlid'in *Siracüddin* lakabını verdiği İsmail Şîrvânî 1197/1782 tarihinde Azerbaycan'ın kuzeyine düşen Şirvan vilayetinin Şemahi kasabasına bağlı Kürt Emir Köyü'nde doğmuştur.⁵¹⁰

İlim tahsiline Şemahi kasabasında başlayan Şîrvânî, kasabanın tanınmış âlimlerinden Muhammed Nuri Efendi'den Molla Camî'nin *Kâfiye Şerhi*'ne kadar

⁵⁰⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 3.

⁵⁰⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 355.

⁵¹⁰ Osman Fevzi Olcay, *Amasya Ünlüleri*, (Çev.: Turan Börekçi), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2002, s. 62.

okumuştur. 1215/1800 senesinde Erzincan'a giderek o dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Evliyazâde Abdurrahman Efendi'nin yanında eğitimine devam etmiş ve ondan ilim icâzeti almıştır. Erzincan'dan sonra Tokat'a giden Şîrvânî orada bir yıl kalmış sonra Bağdat'a giderek oraya yakın Süleymaniye şehrinde bulunan İmadiyeli Şeyh Yahya Mizûrî ve Molla Muhammed b. Âdem'den hadis ve matematik ilimlerini öğrenmiştir. 1220/1805 yılında Burdur'a gidip bir süre fıkıh okuyan oradan da memleketine dönen Şîrvânî, Kürt Emir'de yedi yıl tedrisatla uğraşmış sonra Hac görevini ifa için Hicaz'a gitmiştir. 1228/1813 yılında İstanbul'a gelerek orada kalmaya karar vermiştir. İstanbul'a yerleştikten çok kısa bir süre sonra tasavvufa yönelen ve Hindistan'da irşat faaliyetlerini yürüten Müceddidî şeyhi Abdullah Dihlevî'ye intisap etmek üzere Basra'ya doğru yola çıkan Şîrvânî, Abdullah Dihlevî'nin manevi bir işaretiyle Mevlânâ Hâlid'e gelerek ona intisap etmiştir.⁵¹¹

İsmail Şîrvânî'nin 1813-1820 yılları arasında Süleymaniye ile Bağdat arasında gidip gelen Mevlânâ Hâlid'in yanından ayrılmadığı ve sohbetlerinden istifade ettiği bilinmektedir.⁵¹² 1817'de Mevlânâ Hâlid'den irşat izni alan Şîrvânî, Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştır. Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden bu bölgede irşat faaliyetlerini yürüten ilk şahsiyet olduğu söylenen⁵¹³ Şîrvânî'nin, verdiği vaaz ve sohbetleriyle kısa sürede Kafkasya'da tanındığı belirtilir. Mehmed Mehmedcelil, 1813 yılında Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Şîrvânî'nin 1817 yılında Şîrvan'da irşat faaliyetlerine başlamak üzere şeyhinden şifahi emir ve icâzet aldığı, yazılı tarîkat icâzetnâmesinin ise ancak 1821 senesinde verildiğinden bahsetmektedir.⁵¹⁴ Şîrvânî'nin Amasya'daki türbesinde bulunan icâzetnamede yer alan mühürdeki 1237/1821 tarihi Mehmedcelil'in iddiasını doğrular mahiyettedir. Fakat Mevlânâ Hâlid'in yazılı icâzetnâmeyi neden Şîrvânî'yi irşatla görevlendirdiği 1817 senesinde değil de 1821 senesinde verdiği hususunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.

İsmail Şîrvânî, Kafkasya bölgesinde irşat faaliyetlerini yürüten Has Muhammed Şîrvânî ve Kürinli Molla Muhammed ile Müridizm hareketinin imamları olan Gazi

⁵¹¹ Olcay, s. 63; Mehmed Mehmedcelil, s. 27.

⁵¹² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 77.

⁵¹³ Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier, *Sûfî ve Komiser*, (Çev.: Osman Türer), Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 95.

⁵¹⁴ Mehmedcelil, s. 31.

Muhammed (ö.1247/1832), İmam Hamzat (ö.1249/1834) ve İmam Şamil (ö.1288/1871) gibi Hâlidîyye mensuplarının şeyhi olarak bilinir.

1817'de Şirvan'da irşat faaliyetlerine başlayan Şirvânî dokuz yıl bu çalışmalarına devam eder. 1826 yılında Rusların Şirvan ve çevresini işgal etmesi üzerine önce Ahıska'ya gidip iki sene orada kalır. Ahıska'nın da işgal edilmesinin ardından 1828 yılında Amasya'ya giderek orada dört yıl kadar ikamet eder. Daha sonra Sivas'a gidip orada dokuz yıl kaldıktan sonra tekrar Amasya'ya döner ve vefatına kadar irşat ve tedrisatla meşgul olur.⁵¹⁵

Şirvânî'nin yetiştirdiği halifelerini Kafkasya başta olmak üzere Kazan ve Sibirya bölgelerine gönderdiği kaydedilir. Onun halifeleri arasında şu isimler sayılmaktadır:

1. Has Muhammed Şirvânî
2. Molla Muhammed Yeragî
3. Kürdemirli Hacı Mahmud Baba
4. Külüllü Hacı Ahmed Efendi
5. Ceylîli Hacı Muhammed Nebi Efendi
6. Zerdablî Molla Ahmed
7. Şeyh Ahmed el-Ağdaşî
8. Hamza Nigarî⁵¹⁶

Geride Mehmed Rüştü, Ahmed Hulusi, Mustafa Nuri ve Şerife Fatma adlarında dört evlad⁵¹⁷ bırakan Şirvânî, 1848⁵¹⁸ yılı Ramazan ayının on yedinci günü yakalandığı kolera hastalığından vefat etmiştir.⁵¹⁹

Türbesi Amasya Şamlar Mezarlığı'nın üst tarafında bulunmaktadır. Bu türbeyi eski sadrazamlardan Şirvânîzade Mehmed Rüştü Paşa (ö.1874)'nın 1286/1869 tarihinde yaptırdığı ve 1290/1873 tarihinde de vakıflarını tanzim ettiği belirtilir.⁵²⁰

⁵¹⁵ Olcay, s. 63; Mehmedcelil, s. 45–47.

⁵¹⁶ Olcay, s. 61; Mehmedcelil, s. 41–42.

⁵¹⁷ İsmail Şirvânî'nin Abdulhamit adındaki oğlu kendisinden önce, diğer dört çocuğu ise kendisinden sonra vefat etmişlerdir. Bk. Mehmedcelil, s. 48.

⁵¹⁸ Abdurrezzak el-Beytar onun hicri 1250 küsurde vefat ettiğini belirtir. Bk. Beytar, I, 326.

⁵¹⁹ Olcay, s. 63; Mehmedcelil, s. 47.

⁵²⁰ Abdî-Zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (Sad. Ali Yılmaz, Mehmed Akkuş), Ankara 1986, I, 163.

Nakşbendî-Hâlidî kolunun çok geniş bir silsile oluşturmayı başaran yukarıdaki halifelerinin dışında Muhammed Kudsî Bozkırî (ö.1269/1852), Hâlid el-Cezerî (ö.1255/1839), Hartavizâde Muhammed Selim Efendi (ö.1277/1860) gibi halifelerinin de çok sayıda halife yetiştirdikleri görülmektedir. Anadolu’da ilmî-tasavvufî sahada ciddi bir hareketlilik meydana getiren bu şahıslar hakkındaki tespitlerimiz de şöyledir.

1.2.7. Muhammed Kudsî el-Bozkırî

Adı Muhammed b. Mustafa b. İsa’dır. 1198/1781 yılında Konya’nın Bozkır ilçesine bağlı Aliçerçi Köyü’nde doğmuştur. Kudüs’ü ziyaretinden dolayı Kudsî, Bozkır’lı oluşundan dolayı da Bozkırî nisbeleriyle anılmıştır. Çocukluğundan itibaren ilim ve tasavvuf ortamında büyüyen Bozkırî, önce Nakşbendî şeyhi Ebû Said Hâdimî’nin (ö.1176/1762) yanında eğitim görmüş bilahare Hâdimî’nin oğlu Muhammed Efendi’nin yanında eğitimine devam etmiştir.⁵²¹

Kayseri, İstanbul, Tırhal ve Hâdim bölgelerindeki ilim tahsilini Hâdim’de bulunan Alaiyye Medresesi’nde aldığı icâzetle tamamlanmıştır. Bozkırî icâzet aldıktan sonra Karacahisar’a gidip yine ilimle uğraşmıştır. Hasan Kudsî Bozkırî (ö.1249/1834) adındaki Hâlidî halifesinin Karacahisar’a gelişinin onun hayatında bir dönüm noktası oluşturduğu söylenebilir. Çünkü Muhammed Bozkırî onun sohbetlerine katılmakla kalmamış aynı zamanda Hasan Bozkırî’nin yanında tasavvufî eğitim de görmüştür. Beş aylık Seyr u Sülûktan sonra tarîkat icâzeti alan bu zat⁵²² Muhammed Bozkırî tarafından Kayseri bölgesine görevlendirilmiştir.

Mevlânâ Hâlid’in Şam’a geldiği yıllarda onu ziyâret eden ve yanında erbain çıkaran Muhammed Bozkırî’nin, Mevlânâ Hâlid’den de tarîkat icâzeti alarak daha önce görev yaptığı Karacahisar’a yerleşmiştir. Karacahisar’da kendisine suikast girişiminde bulunulmasının ardından orayı terk ederek on yedi sene irşat faaliyetini yürüteceği Hâce Köyü’ne yerleşmiştir. Bilahare Seydişehir’e giden Bozkırî orada hayatının sonuna kadar irşat faaliyetlerine devam etmiştir.⁵²³

⁵²¹ Şükrü, s. 99-100.

⁵²² İsmail Bilgili, Ahmet Çelik, *Muhammed Kudsî el-Bozkırî (Hoca Memiş Efendi)*, Ekdağ Yayınları, Konya 2008, s. 26.

⁵²³ Bilgili, s. 28-30.

Konya ve çevresinde ilmî ve tasavvufî faaliyetleriyle hizmet eden Bozkırî, ardında onlarca halife ve çok sayıda talebe bırakmıştır.

Onun yetiştirdiği halifeleri içerisinde şu âlimlerin adlarına rastlıyoruz:

1. Abdulkadir Efendi (Aladağ)
2. Abdullah Efendi (Burdur)
3. Abdullah Efendi (Seydişehir)
4. Abdülkadir Efendi (Niğde)
5. Ahmed Efendi (Antalya)
6. Ali Efendi (Antalya)
7. Ali Efendi (Antalya)
8. Ali Efendi (Ermenek)
9. Ali Efendi (Manisa)
10. Ali Efendi (Taşkent)
11. Ali Efendi (Tekeli)
12. Ali Efendi (Üreğil)
13. Fadıl Efendi (Taşkent)
14. Hacı Abdullah Efendi (Seydişehir)
15. Hacı Ahmed (Çumra)
16. Hacı Ahmed Efendi (Beyşehir)
17. Hacı Efendi (Düşenbe)
18. Hacı Efendi (Güzelhisar)
19. Hacı Efendi (Kırım)
20. Hacı Feyzullah Efendi (İstanbul)
21. Hacı Halil Efendi (Ahıska)
22. Hacı Hasan Efendi (Düşenbe)
23. Hacı Hüseyin Efendi (Antalya)
24. Hacı İbrahim Efendi (Mersin)
25. Hacı Muhammed Efendi (Antalya)
26. Hacı Mustafa Efendi (Sivas)
27. Hacı Ahmed Efendi (Konya)
28. Hasan Efendi (Ahırlı)
29. Hacı Hüseyin Efendi (Bozkır)

30. İbrahim Efendi (Yalıhöyük)
31. İsmail Efendi (Manisa)
32. Muhammed Efendi (Bayır)
33. Muhammed Efendi (Bozkır)
34. Muhammed Bahaüddin Efendi (Memiş Efendi'nin oğlu) (Konya)
35. Mustafa Efendi (Bozkır)
36. Mustafa Efendi (Bozkır)
37. Mustafa Efendi (Denizli)
38. Nuri Efendi (Konya)
39. Nuri Efendi (Şebinkarahisar)
40. Osman Efendi (Isparta)
41. Süleyman Efendi (Ahırlı)
42. Süleyman Efendi (Antalya)
43. Süleyman Efendi (Antalya- Akseki)
44. Musa Efendi (Türbedar- Seydişehir)
45. Veli Hafız Efendi (Bozkır- Kayapınar)
46. Veli Hafız Efendi (Bozkır-Kovanlık)
47. Tobbaşzâde Ahmed Kudsi (Kadınhanı)
48. Hacı Hasan Efendi (Bozkır)
49. Ali Efendi (Hâdimli)
50. Abdurrahman Efendi (Düşenbe)
51. Muhammed Efendi (Düşenbe)
52. Muhammed Efendi (Trabzon)
53. Hacı Ömer Efendi (Konya)⁵²⁴

Muhammed Bozkırî, 1269/1852 yılında Seydişehir'in Çavuş Köyü'nde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. ⁵²⁵

1.2.8. Hâlid el-Cezerî

Cizre'de doğduğu bilinmekle beraber doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Mevlânâ Hâlid'in yanında tasavvufî eğitim gören âlim şahsiyetlerden

⁵²⁴ Bilgili, s. 82-84.

⁵²⁵ Bilgili, s. 82-84.

biridir. Mevlânâ Hâlid'in ona tarîkat icâzeti verdikten sonra irşat faaliyetlerinde bulunmak üzere memleketine gönderdiği *el-Mecdü't-tâlid*'de zikredilir.⁵²⁶ Şeyhine son derece bağlı olan Cezerî'nin, Mardin ve çevresindeki irşat faaliyetleri zamanla Siirt'e de yayılmış ve birçok insanın ilmî ve tasavvufî eğitimine katkıda bulunmuştur. Halifeleri arasında Hamid Mardinî ve Salih Sibkî gibi zatların isimleri geçmektedir.⁵²⁷

Cezerî, 1255/1839'da vefat etmiş⁵²⁸ ve Şirnas'ın Basret Köyü'ndeki kabristana defnedilmiştir.

1.2.9. Hartavîzâde Hafız Muhammed Selim er-Ruhavî

Hartavîzâde Hafız Muhammed Selim “Ruhavî” nisbesiyle kaynaklarda yer almaktadır. 1785 tarihinde Urfa'da doğmuştur. Babası Hüseyin Efendi ve annesi Halep'li Türkmen Paşalarından Mustafa Paşa'nın kızı Hatice Hanım'dır. Muhammed Selim Efendi *Rızvaniye Medresesi* müderrisi olan Besnili İbrahim Efendi'den ilim tahsil etmiş ve Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek hafız olmuştur.

Mevlânâ Hâlid, 1220/1805 yılındaki ilk hac yolculuğu sırasında Urfa'da Halîlü'r-Rahman Camii'ne uğramış ve orada Yahya Efendi adındaki âlim bir zat ile Muhammed Selim Efendi'nin ilim tahsiliyle meşgul olduklarını görmüştür. Mevlânâ Hâlid'in, Yahya Efendiye “arkadaşın Hafız Muhammed yakında bana tabi olacaktır” dediği ve Hicaza doğru gitmek üzere oradan ayrıldığı ifade edilir.⁵²⁹

Müderris, onun Süleymaniye'ye gelerek Mevlânâ Hâlid'e intisap ettiği ve Bağdat ile Şam'a gidişinde de kendisinden hiç ayrılmadığını belirtir.⁵³⁰ Süleymaniye'ye giden Hafız Muhammed Selim'e Mevlânâ Hâlid'in şöyle dediği rivayet edilir:

“Ey Muhammed Hafız kardeşim, bana tabi olacağını sana söylemedim mi? Muhammed Selim de “Evet Efendim” diyerek cevap vermiş” ve yanında Seyr u Sülûka başlamıştır. Şam'a hicreti sırasında da Mevlânâ Hâlid'den ayrılmayan Muhammed Selim Efendi'ye Mevlânâ Hâlid, tarîkat icâzetnâmesi vererek Urfa'ya görevlendirmiş ve onun dışında Urfa bölgesine ikinci bir halifesini göndermemiştir. Hatta Muhammed

⁵²⁶ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 67.

⁵²⁷ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 133.

⁵²⁸ el-Beytâr, Hâlid Cezerî'nin 1240'lı yıllarda vefat ettiğini belirtmektedir. Bk. el-Beytâr, I, 588.

⁵²⁹ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 78; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 61;

⁵³⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 77.

Selim Efendi'nin irşat bölgesi olan Urfa'da başka bir halifesinin irşat faaliyetlerinde bulunmamasını bir mektubunda tembihlediğini öğreniyoruz.⁵³¹ Müderris, Mevlânâ Hâlid'in kendi sarığı ile beraber İmam-ı Rabbanî'ye ait bir elbiseyi Muhammed Selim'e hediye olarak verdiğinden bahsetmektedir.⁵³²

Hafız Muhammed Selim Efendi'nin tarikat neşri için hilâfetnâme verdiği tek şahıs Harput'lu Beyzâde Ali Efendi'dir. Harput'un saygın müderrislerinden olan Ali Efendi'nin irşadı için Hafız Muhammed Selim Efendi'nin manevî bir işaret aldığı ve bu işarete binaen Harput'a kadar giderek onu kırk gün irşat ettiği ve Urfa'ya döndüğü belirtilir.⁵³³

Muhammed Selim Efendi 1277/1860 yılında vefat etmiş ve Mevlid-i Halil Camii mezarlığına defnedilmiştir. Bilahare buradan yol geçince 1874 tarihinde kabri şu an Dabakhane Camii'nde bulunan yere nakledilmiştir. Oğullarından Hüseyin Feridüddin Paşa tarafından mezarın üzerine bir türbe yapılmıştır. Türbe üzerinde bulunan kitabenin son iki satırı şöyledir:

“Rafet istimdad edip yazdı güheri tarihi

*Kutbu'l-aktab Şeyh Muhammed oldu cana revanın sene 1277”*⁵³⁴

Muhammed Selim Efendi'nin Vazahe ve Hatice hanım adlarında iki eşi vardır. Erkek çocukları, Hacı Mahmud Efendi, Mustafa Sami Efendi, Ahmed Efendi, Hüseyin Feridüddin Paşa, Mazhar Efendi, Mehdi Efendi, Habibullah Efendi, Ali Efendi, Muhammed Masuvan Efendi olup Fatma ve Ayşe adlarında iki kız çocuğu bulunmaktadır. Çocuklarından Anadolu Kazaskeri olan Mazhar Efendi ile Hamidiye alaylarında paşalık yapan Hüseyin Feridüddin Paşa en çok tanınanlarıdır.⁵³⁵

Mevlânâ Hâlid'in tarikat icâzeti verdiği diğer halifeleri ise şunlardır.

1.2.10. Abdullah Heratî (ö.1245/1830)

⁵³¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 77.

⁵³² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 77. Urfa'yı 2013 yılı Şubat ayında ziyaretimiz sırasında Mevlânâ Hâlid'in Muhammed Selim Efendi'ye verdiği emanetlerin bir sandık içerisinde aile fertlerinden birinin yanında muhafaza edildiğini öğrendik. İçinde tarikat icâzetnâmeleri ve levhaların da bulunduğu bir kısım eşya ve belgeler, hâlen Hartavizâde Muhammed Selim Efendi'nin torunlarından Dr. Burhan Vural Bey'in yanında bulunmaktadır.

⁵³³ Bu bilgiler Hartavizâde'nin torunlarından Dr. Burhan Vural Bey'in özel arşivinden alınmıştır.

⁵³⁴ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 2012, s. 268.

⁵³⁵ Bu bilgiler de Urfa'da Dr. Burhan Vural Bey'in özel arşivinden alınmıştır.

- 1.2.11. Ubeydullah el-Haydarî el-Mavrânî (ö.?)
- 1.2.12. Mûsa Cubûrî Bağdâdî (ö.1246/1831)
- 1.2.13. Abdülfettah el-Akrî (ö.1281/1865)
- 1.2.14. Seyyid Abdullah Şemdînî (ö.1228/1813)
- 1.2.15. Ahmed Eğribozî (ö.1250/1835)
- 1.2.16. Abdülvehhab es-Sûsî (ö.?)
- 1.2.17. Mahmud Sahib (ö.1283/1866)
- 1.2.18. Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî (ö.1270/1854)
- 1.2.19. İsmail Enârânî (ö. 1242/1827)
- 1.2.20. Ahmed Hatîb Erbilî (ö.1250/1834)
- 1.2.21. Abdulğafûr Müşahidî Bağdâdî (ö.1273/1855)
- 1.2.22. Muhammed Cedid Bağdâdî (ö.?)
- 1.2.23. Ahmed el-Kürdî, Hakkarî
- 1.2.24. Muhammed el-Firakî (ö.1282/1865)
- 1.2.25. Abdurrahman Ruzbihanî (ö.1270/1853)
- 1.2.26. Abdurrahman el-Kürdî el-Akrî (ö.1250?/1834?)
- 1.2.27. İsmail Berzencî Konekutrî (ö.?)
- 1.2.28. Molla Mustafa Gülanberî (ö.?)
- 1.2.29. Muhammed b. Süleyman Bağdâdî (ö.?)
- 1.2.30. Abdullah Ferdî (ö.?)
- 1.2.31. Ahmed Siyahî Kastamonî (ö.1291/1874)
- 1.2.32. Hasan Kudsî Ödemişî (ö.1249/1834)
- 1.2.33. Hüseyin Vaiz Malatî (ö.?)
- 1.2.9. Muhammed Nasîh (ö.?)
- 1.2.34. Molla Abbas Kürdî (ö.?)
- 1.2.35. Seyyid Abdulkadir Berzencî Sergeloyî (ö.?)
- 1.2.36. Hattat Hasan Kozânî (ö.1250?/1834?)
- 1.2.37. Hidâyetullah Erbilî (ö.1250?/1834)
- 1.2.38. Ömer Karadâğî (ö.1250/1834)
- 1.2.39. Molla Abdulğafûr Kerkükî (ö.?)
- 1.2.40. Feyzullah Erzurumî (ö.1282/1865)
- 1.2.41. Muhammed Kazlerî (ö.?)

- 1.2.42. Yusuf İstanbulî (ö.?)
- 1.2.43. Muhammed Âşık Mısrî (ö.?)
- 1.2.44. Abdulkadir Dimlânî (ö.?)
- 1.2.45. Molla Abdullah Celî, Koyî (ö.1247/1832)
- 1.2.46. Molla İbrahim Cezerî (ö.?)
- 1.2.47. İsmail Zelzelî (ö.?)
- 1.2.48. Ebubekir Ahmed Kürdî Gelâlî (ö.1269/1852)
- 1.2.49. Muhammed İmam Bağdâdî (ö.?)
- 1.2.50. Şeyh Ahmed Kolemî, Surçî (ö.1269/1853)
- 1.2.51. Molla Ebû Bekir Bağdâdî (ö.?)
- 1.2.52. Ahmed Bukaî (ö.?)
- 1.2.53. Muhammed Meczûb İmâdî (ö.?)
- 1.2.54. Ahmed Berzencî Sergeloyî (ö.?)
- 1.2.55. Ahmed Kolesarayı (ö.?)
- 1.2.56. Musa Bendenîcî (ö.?)
- 1.2.57. Molla Hâlid Kürdî (ö.?)
- 1.2.58. Ali Sebtî (ö.1287/1870)
- 1.2.59. İsa Bendenîcî (ö.?)
- 1.2.60. Molla Muhammed Said Bağdadî (ö.?)⁵³⁶
- 1.2.61. Molla Resûl Sablağî (ö.?)⁵³⁷
- 1.2.62. İsmail Basrî (ö.?)
- 1.2.63. Tahir Akrî (ö.?)
- 1.2.64. Ahmed Halebî (ö.?)⁵³⁸
- 1.2.65. Salih Kazaz Dimaşkî (ö.?)⁵³⁹
- 1.2.66. Ahmed Tezkalî (ö.1284/1867)
- 1.2.67. Abdurrahim Bestânî Hamevî (ö.?)
- 1.2.68. Ma'rûf Tikrîtî Irakî (ö.?)

⁵³⁶ Mevlânâ Hâlid'in mutlak hilafet değil sadece zikir ve hatme yaptırma hususunda tarikat icâzeti verdiği halifesidir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 320.

⁵³⁷ Sablağ Savuçbulak kelimesinin bölge halkı arasında tahfifi ile kullanılan hâlidir. İran'ın batısında bulunan Mahabat şehrinin eski adıdır.

⁵³⁸ Ahmed Halebî hakkında pek bilgi edinemedik. Hacı Hasan Şükrü, onu Mevlânâ Hâlid'in halifeleri arasında saymaktadır. Bk. Şükrü, s. 137.

⁵³⁹ Dimaşkî'nin Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden olduğu *Menâkıb-ı şemsi-ş-şumûs*, adlı eserde belirtilir. Bk. Şükrü, s. 137.

- 1.2.69. Hâlid el-Kürdî el-Medenî (ö.?)⁵⁴⁰
- 1.2.70. Muhammed Şehrezûrî (ö.?)
- 1.2.71. İsmail Ğazzî (ö.1247/1832)
- 1.2.72. Abdülmümin Buhârî (ö.?)
- 1.2.73. Ahmed Kürdî Zemlikânî (ö.1299/1881)⁵⁴¹
- 1.2.74. Mahmûd Ömer Susinî (ö.?)
- 1.2.75. Mes'ûd Amidî (ö.?)
- 1.2.76. Ahmed Semîn (ö.?)
- 1.2.77. İsmail Kürdî Süleymanî (ö.?)
- 1.2.78. Mahmûd Kürdî (ö.?)
- 1.2.79. Hüseyin Efendî Ahlatî (ö.?)
- 1.2.80. Ali Bâlûlî (ö.?)
- 1.2.81. Ömer Rasim Efendî (ö.?)
- 1.2.82. Muhammed Heratî (ö.?)
- 1.2.83. Muhammed Geylânî (ö.?)
- 1.2.84. Muhammed b. Süleyman Trablûsî (ö.?)
- 1.2.85. Abdullah Dimlânî (ö.?)
- 1.2.86. Musa el-Berzencî (ö.?)
- 1.2.87. Muhammed Karmeşlî (ö.?)
- 1.2.88. Muhammed Salih Süleymanî (ö.?)
- 1.2.89. İsa Kürdî Şehrezûrî (ö.?)
- 1.2.90. Muhyiddin Cezayirî (ö.)
- 1.2.91. Abdulkadir Muhyiddin Cezayirî (ö.)⁵⁴²
- 1.2.92. Molla Salih Kürdî (ö.?)⁵⁴³

⁵⁴⁰ Bu zatın Hâlid Harîrî ile aynı şahıs olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü diğer iki Hâlid'den Hâlid el-Cezerî Mardin'de, Molla Hâlid el-Kürdî'de Şam'da görev yapmış ve orada vefat etmiştir. Hâlid el-Medenî ise Medine-i Münevvere'de görev yapmış ve uzun süre orada kaldığından dolayı Medenî nisbesini almıştır. Abdülmecid el-Hânî, onun Medine'de görevli Hâlidî halifesi olduğunu belirtir. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 344.

⁵⁴¹ Şemsu'ş-şumûs'ta Mevlânâ Hâlid'in değil Ahmed Hatîb Erbîlî'nin talebesi olduğunu belirtir. Erbîlî'nin vefatından sonra Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin hizmetine girdiğini ve tasavvufî eğitimine onun yanında devam ettiğini ifade eder. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 362.

⁵⁴² Muhyiddin Cezayirî ve oğlu Abdulkadir Cezayirî'nin (ö.1300/1883) Mevlânâ Hâlid ile görüştükleri ve Mevlânâ Hâlid'in onların tasavvufî eğitimini Şam'lı halifelerinden Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye havale ettiği bilinmektedir. Fakat bu arada tarikat icâzeti verip vermediği hususu kesin değildir. Hanî ailesiyle ilişkileri sonraki yıllarda da devam eden Cezayirî baba oğul hakkında daha geniş bilgi için Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 369-370 ; Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 48-49.

- 1.2.93. Şeyh Azra'î (ö.?)⁵⁴⁴
- 1.2.94. Ebubekir Erbilî (ö.?)⁵⁴⁵
- 1.2.95. Şeyh Ömer (ö.?)
- 1.2.96. İsmail Divrîğî (ö.?)
- 1.2.97. Ahmed İstanbulî (ö.?)
- 1.2.98. Saminî Erdebîlî (ö.?)
- 1.2.99. Hüseyin Ahmed Dûserî (ö.?)
- 1.2.100. Mustafa İmam (ö.?)
- 1.2.101. Mes'ûd Kırımî (ö.?)
- 1.2.102. Muhammed Kasım Diyarbekrî (ö.1260/1844)

Mevlânâ Hâlid'in halifesi olmadığı halde kaynaklarda yanlışlıkla halifesi diye zikredilen şahsiyetler:

1. İbrahim Cevdet⁵⁴⁶
2. Beyzâde Ali Rıza Harpûtî⁵⁴⁷
3. Hasan Şükrî Rûmî Kostantînî⁵⁴⁸
4. Şeyh Şâmil⁵⁴⁹
5. Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî⁵⁵⁰

1.3. ESERLERİ

Mevlânâ Hâlid, eserlerinin büyük çoğunluğunu müderrislik yaptığı dönemde telif etmiştir. Tasavvufa yönelişinden önce daha çok medrese eğitiminde faydalanılacak

⁵⁴³ Bu zat Mısır Tibe'de ikamet etmiştir. Hicaz'da irşat faaliyetlerini yürüten Salih Kürdî ile karıştırılmamalıdır.

⁵⁴⁴ Mevlânâ Hâlid'in Girit adasına görevlendirdiği halifesi olduğu söylenir. Yunanlıların Girit katliamı sırasında talebeleriyle bir gemiye binerek Güney Amerika'ya gittiği ve seyyid Taha ile mektuplaştığından bahsedilir. Bk. Süleyman Kuku, *Ziyâeddin Mevlânâ Hâlid*, Damra Yayınları, İstanbul 2008, s. 122.

⁵⁴⁵ Bu zat "*Küçük Molla*" lakabıyla da bilinir.

⁵⁴⁶ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin halifesidir.

⁵⁴⁷ Bu zat, Harput'un tanınmış müderrislerinden olup Mevlânâ Hâlid'in Urfa'ya gönderdiği halifesi Hartavîzâde Hafız Muhammed Selim Efendi'nin halifesidir. Hafız Muhammed Selim Efendi'nin, Mevlânâ Hâlid'den aldığı manevî işaretlerle Harputa giderek onu irşat ettiği belirtilir. Bu bilgiler Hartavîzâde'nin Urfa'da yaşayan torunlarından Dr. Burhan Vural Bey'in özel arşivinden alınmıştır.

⁵⁴⁸ Hasan Şükrî Rûmî, Mevlânâ Hâlid'in değil, halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî'nin halifesidir.

⁵⁴⁹ Kafkas'ya kartalı namı Şeyh Şamil, Mevlânâ Hâlid'in Kafkasya bölgesine gönderdiği Şeyh İsmail Şirvânî'nin halifelerinden Muhammed Yerağî ile Cemaleddin Gazikumûkî'den tasavvufî eğitim almıştır. Mevlânâ Hâlid'den tarikat icâzeti almamıştır.

⁵⁵⁰ Gümüşhânevî de Mevlânâ Hâlid'in son halifelerinden Ahmed b. Süleyman el-Ervadî'den tarikat icâzeti almıştır. Mevlânâ Hâlid ile görüşmemiştir.

eserler kaleme alırken, Hicaz ve Hindistan yolculuklarında *Divan*'ını oluşturan tasavvufî beyitleri yazmıştır. İrşada başladıktan sonra da tasavvuf ve akaidle ilgili risalelere ağırlık vermiştir.

Şah Abdullah Dihlevî'nin Mevlânâ Hâlid'i tefsir ve hadis alanında çalışmaya teşvik ve tavsiye ettiğini icâzetinden öğrenmiştik. Mevlânâ Hâlid'in, Süleymaniye'ye dönüşünden sonraki dönemde farklı sebeplerle yarı sürgün denebilecek bir hayat yaşamıştır. Bu arada tekkelerde tasavvufî ve ilmî eğitim alan onlarca talebe ve müridanın yanı sıra özel eğittiği halifeleri ve kendisini ziyarete gelen şahsiyetlerden eser te'lifine fazla vakit bulamadığını tahmin ediyoruz. Zira o, Şam'a gittikten sonra irşat faaliyetlerinin yoğunluğu sebebiyle her gün eline ulaşan çok sayıda mektuplara cevap yazmaya bile vakit bulamadığından şikâyet etmektedir.⁵⁵¹

Mevlânâ Hâlid'in gerek müderrislik yaptığı yıllarda gerekse Hindistan dönüşü irşat faaliyetlerine başladıktan sonra telif ettiği eserlerini; Akaid, hadis, fıkıh, tasavvuf ve edebiyat olmak üzere şu beş kategoride ele alabiliriz:

1.3.1. Akaidle İlgili Eserleri

1.3.1.1. el-Ikdu'l-cevherî fi'l-fark beyne kesbeyi'l-Mâturidî ve'l-Eş'arî

Mevlânâ Hâlid'in Şam'da iken kaleme aldığı bu eser, “irâde-i cüz'iyeye” meselesini irdeleyen Arapça bir çalışmadır. Mevlânâ Hâlid'in, yanında *Neseft Akaidi*'nin şerhini okuyan ve içlerinde Şam'ın tanınmış şahsiyetlerinin de bulunduğu bir grup talebesinin talebi üzerine bu risâlesini kaleme aldığı *Buğyetü'l-vâcid*'de zikredilmektedir.⁵⁵²

Mevlânâ Hâlid risâlesine “Kible ehli olan bütün müminler, felsefeciler ve diğer dinlere bağlı olanların çoğunluğu hayat sahiplerinin dışında kalan varlıkların fiillerinde, tek olan Allah'tan başka müessir bir kudretin etkisi olmadığında ittifak etmişlerdir” diye başlar.⁵⁵³ *Kesb* konusunda Maturidî ve Eş'arî mezheplerinin görüş ve delillerinden bahsederken, Cebriye ve Mu'tezile mezhepleri ile felsefecilerin görüşlerini vermeyi de ihmal etmez.

⁵⁵¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 184-185 (94. mektup).

⁵⁵² Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 65.

⁵⁵³ Bağdâdî, *el-Ikdu'l-cevherî fi'l-fark beyne kesbeyi'l-Mâturidî ve'l-Eş'arî*, (*Buğyetü'l-vâcid* içerisinde 9. mektup, s. 88).

Eserin sonuna doğru “husn ve kubh” konularına da değinen Mevlânâ Hâlid, bu iki konuyu Maturidî, Eş’arî ve Mu‘tezile bakış açılarıyla ve ihtilaf edilen hususları göz önüne alarak dört makam olarak inceler.⁵⁵⁴

Azzâvî, bu eserin 1311 yılında Mısır’da şeyh Beşîr Çerkezî Tekkesi’nde istinsah edilen bir nüshasının Bağdat’ta Kürt Bilim Akademisi’nin kütüphanesinde bulunduğunu, 1241/1826 yılında istinsah edilen diğer bir nüshasının ise Bağdat’ta Vakıflar Genel Kütüphanesi’nde Hâlidîyye Tekkesi’ne ait kitapların arasında yer aldığını belirtir.⁵⁵⁵ Mevlânâ Hâlid’in bu risalesi, değişik tarihlerde farklı bazı eserlerin içerisinde bir bölüm olarak neşredilmiştir.⁵⁵⁶

Bu eserin, *Ahsenü’l-makâl fî şerhi risâleti halki’l-a’mâl*⁵⁵⁷, *es-Samtu’l-abkarî fî şerhi’l-ikdi’l-cevherî*⁵⁵⁸ ve *el-Minhatü’l-vehbiyye fî şerhi irâdeti’l-cüz’iyye*⁵⁵⁹ adlarında üç şerhi bulunmaktadır.

1.3.1.2. Ta’lîkât alâ haşiyeti Siyâlkûtî ala’l-Hiyâlî

Bu eser, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî’nin (ö.1067/1657) *Hiyâlî* adlı Kelam ilmine dair te’lif edilen esere yazdığı haşiye üzerine Mevlânâ Hâlid’in yaptığı ta’lîkâtlardan oluşmaktadır. Mevlânâ Hâlid, bu eseri muhtemelen Şam’a yerleştikten sonra “Nesefî akaidi”ni okuttuğu sıralarda kaleme alıp tamamlamıştır.

Mevlânâ Hâlid, kitabın girizgah kısmında Abdülhakîm es-Siyâlkûtî’nin haşiye yazdığı bu esere “Yâ men tekaddese zâtuhu” ibaresiyle başladığına dikkat çeker ve bu ibare ile başlamasının faydalarından bahseder. 130 sayfadan ibaret olan bu çalışmada Mevlânâ Hâlid sırayla ilim-âmel, i’tikâd gibi konularla Cebriye, Mürcie ve Mu‘tezile’nin “Kur’ân ve büyük günah işleyen kişinin durumu” gibi konulardaki

⁵⁵⁴ Bağdâdî, *el-Ikdu’l-cevherî*, s. 100-104.

⁵⁵⁵ Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidü’n-Nakşbendî”, s. 705.

⁵⁵⁶ *el-Ikdu’l-cevherî fî’l-fârk beyne kesbeyi’l-Mâturidî ve’l-Eş’arî* adlı risale, 1291/1874 İstanbul’da basılan Hasan b. Ali el-Kâşifî’nin (ö.910/1504) *Reşehâtu ‘ayni’l-hayât* adlı eserinin sonuna eklenmiştir. 1344/1925 yılında Şam’da Terakkî matbaasında basılan Muhammed Es’ad Sâhib’in *Buğyetü’l-vâcid fî mektûbâtı hazret-i Mevlânâ Hâlid* adlı eserinde dokuzuncu mektup olarak ve on yedi sayfa halinde neşredilmiştir. Abdülkerim Müderris’in 2011 yılı Erbil’de basılan *Yâd-ı Merdân* adlı eserinin birinci cildinde 348-361. sayfalar arasında neşredilmiştir.

⁵⁵⁷ İbrahim Fasih Haydarî, *Ahsenü’l-makâl fî şerhi risâleti halki’l-a’mâl*, Bağdat 1387/1967.

⁵⁵⁸ Abdulhamit Hamdî Harputî, *es-Samtu’l-abkarî fî şerhi’l-ikdi’l-cevherî*, İstanbul 1305/1887.

⁵⁵⁹ Molla Abdullah el-Bîtevâtî, *el-Minhatü’l-vehbiyye fî şerhi irâdeti’l-cüz’iyye*, Bağdat 1347/1929. Bîtevâtî’nin bu şerhi Muhammed Ali Karadâğî’nin tahkik ve takdimiyle 2009 yılında Ârâs yayınları arasında yeniden neşredilmiştir.

görüşlerine yer verir ve Mu'tezile'nin bu konulardaki görüşlerinin hatalı olduğunu ifade ederek kendi görüşünü belirtir.⁵⁶⁰

Mevlânâ Hâlid'in bu eseri ilk olarak Sultan Abdülmecid zamanında 1259/1843 tarihinde Mevlânâ Hâlid'in "el-Ikdu'l-cevherî fi'l-fark beyne kesbeyi'l-Mâturidî ve'l-Eş'arî" adlı risâlesiyle beraber 147 sayfa olarak İstanbul'da neşredilmiştir. Eser daha sonra 1307/1889 tarihinde İstanbul'da yeniden neşredilmiştir.⁵⁶¹

1.3.1.3. Akîde-i İmân

Mevlâna Hâlid'in Akaid-Kelam sahasında Kürtçe yazdığı bir risaledir. Daha çok şehirlerden uzak yaşayan yarı göçebe Kürt toplulukları için kaleme aldığını düşündüğümüz bu çalışmasını 1234/1819 yılında tamamlamıştır.⁵⁶²

Eser iç içe iki bölümden oluşmaktadır. Bunlar İslâm'ın ve İmanın şartlarını içeren bölümlerdir.⁵⁶³ Mevlânâ Hâlid bu eserine besmeleden sonra kısa bir girizgah yapar. Bu girizgâhtan sonra kelime-i şahadetten başlayarak kısa kısa açıklamaya başlar. Ardından sırayla namaz, zekât, oruç ve haccı kısa ve çok sade bir dille anlatır.

Hemen devamında girizgâhta İslam nedir diye sorduğu soruyu İman için de sorar ve imanın şartlarını açıklamaya başlar. Yalnız, imanın şartlarını açıklarken, daha geniş ve detaylı bilgi verdiğini görüyoruz. Çünkü İslam'ın şartlarını toplam üç sayfada özetlerken, imanın şartlarına yirmi iki sayfa ayırmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in bu risalesinden ilk bahseden kişi Muhammed Mele Kerîm'dir. Mele Kerim 1981 yılında Bağdat'ta yayınlanan *Kovare Kore Zanyarî Kurd* adlı dergi için kaleme aldığı "Akîdeyê Kurdî Mevlânâ Hâlidê Nakşbendî" adlı makalesinde, İsmail Gelâlî tarafından 1877 yılında istinsah edilen nüshadan faydalanmıştır.⁵⁶⁴ Daha

⁵⁶⁰ Bağdâdî, *Ta'likât alâ haşiyeti Siyalkûtî ala'l-Hiyâlî*, İstanbul 1259, s. 2-3.

⁵⁶¹ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 704; Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 187. Memiş, eserin neşir tarihini 1305 olarak vermektedir. Bk. Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 111.

⁵⁶² Risalenin sonunda "تمت شود في 24 ج. اول 1234" (21 Mart 1819'da tamamlandı) yazmaktadır. Bk. Muhammed, *Akîde-i İmân* s. 225

⁵⁶³ Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 191-225 (*akîde-i İmân*, yazma nüsha, s.1-35).

⁵⁶⁴ Bu makale ve yazma nüsha için Bk. Muhammed, *Akîde-i İmân*, s. 263-306.

sonra Muhammed Ali Karadâğî, *İhyâu tarîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd* adlı kitabında Mevlânâ Hâlid'in bu eserinden bahsetmiştir.⁵⁶⁵

Benûcî Mustafazâde'nin *Akîde-i İslâmiyye* adlı eserinin “*Hazret-i Mevlânâ Hâlid Şehrezûrî'nin Kürdî akidesi*”nin tercemesi olduğunu belirtmesi⁵⁶⁶ eserin Mevlânâ Hâlid'e aidiyeti hususunda şüphe bırakmamaktadır.

Bu eserle ilgili en geniş çalışmayı ise *Akîdeyê Îmân-Akîdeyê Kurdî-Lübbü'l-Akaid* adlı çalışmasıyla Kemal Reûf Muhammed yapmıştır. Yaklaşık yirmi yıl süren bir araştırma sonucu Mevlânâ Hâlid'in “*Akîde-i Îmân*” adlı eserinin yazma nüshalarını toplayıp inceleyen Kemal Reuf, bu çalışmasını 2004 yayımlamıştır.

Kemal Reuf eseri hazırlarken içinde Muhammed Mele Kerîm'in *Akîdeyê Kurdî Mevlânâ Hâlidê Nakşebendî* adlı makalesinde esas aldığı yazma nüshanın da bulunduğu dört ayrı nüshadan faydalandığını ifade etmektedir.⁵⁶⁷

1.3.1.4. Şerhu'l-Akâidi'l-Adûdiyye

Mevlânâ Hâlid'in Adûdiddîn İcî'nin kelamla ilgili manzum eseri olan “*Akâidü'l-Adûdiyye*” ye yaptığı şerhtir. İcî'nin bu eserine daha önce Celâleddin Devvânî'nin de bir şerh yazdığı bilinmektedir. Bu eseri araştırmalarımıza rağmen temin edemedik.

1.3.2. Hadisle İlgili Eserleri

Mevlânâ Hâlid'in eserlerinden bahsedenler, onun hadis alanında iki eserinin bulunduğunu söylerler.⁵⁶⁸ Bunlardan biri *Şerhu Hadîs-i Cibrîl* diğeri ise *Haşiyetu alâ Cem'i'l-fevâid min câmi'i'l-usûl ve mecma'i'z-zevâid* adlı eseridir.

⁵⁶⁵ Karadâğî, “*Dâru Saddam li'l-Mahtûtât*” (Saddam yazma eser kütüphanesi) 15572 numarada kayıtlı bir yazma nüshada, içinde Mevlânâ Hâlid'in Kürtçe “*Akîde-i Îmân*” adlı eserinin de bulunduğu birkaç akidenameye rastladığını ifade ettikten sonra bunlarla ilgili kısa ama çok önemli bilgiler aktarmaktadır. Bk. Karadâğî, *İhyâu tarîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, I, 151.

⁵⁶⁶ Karadâğî, *İhyâu tarîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, I, 153-154.

⁵⁶⁷ Bu farklı nüshalar için Bk. Muhammed, s. 191-306.

⁵⁶⁸ Azzâvî, Cibril hadisinin şerhini akaid grubuna dahil etmiştir. Bk. Azzâvî, “Mevlânâ Hâlid en-Nakşebendî”, s. 705-707 ; Adil Yavuz, “Tasavvuru's-sünne 'inde Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî” [Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'de Sünnet Tasavvuru], (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 317-324), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 319.

1.3.2.1. Şerhu Hadîs-i Cibrîl

Mevlânâ Hâlid'in, “*Şerhu hadîs-i Cibrîl*” olarak bilinen ve “*Ferâidü'l-fevâid*” adıyla da anılan bu eseri, Cibrîl hadîsinin akaid ve tasavvufî içerikli bir şerhidir. Mevlânâ Hâlid eserini Farsça olarak kaleme almıştır.

Mevlânâ Hâlid esere İmâm-ı Rabbânî'nin Yüce Allah'ın sıfatlarından bahseden sözlerinden yaptığı bir alıntıyla başlar. İmâm-ı Rabbânî'nin sözlerini risalenin başına teberrüken aldığını ifade ettikten sonra risalesini Hz. Peygamber'in Cibril hadîsinin şerhiyle tamamlayacağını dile getirir.⁵⁶⁹

Hadis-i şerifte geçen İslâm, iman ve ihsan nedir? sorularına Hz. Peygamber'in verdiği cevapları şerh eden Mevlânâ Hâlid'in, ihsan konusunun şerhini çok kısa tutması dikkatlerden kaçmamaktadır. İslâm'ın ve imanın şartlarına değindikten sonra iman ve ru'yetullah konusu üzerinde durmaktadır.⁵⁷⁰

Ferâidü'l-fevâid'in sonunda yazılı olan 1233/1817 tarihi⁵⁷¹ Mevlânâ Hâlid'in bu çalışmasını Süleymaniye'de iken kaleme aldığını göstermektedir.⁵⁷² *Ferâidü'l-fevâid*'in tespit edebildiğimiz iki yazma nüshası bulunmaktadır.⁵⁷³

Mevlânâ Hâlid'in bu eseri Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi tarafından Türkçe'ye,⁵⁷⁴ Hakikat Kitabevi tarafından da Arapça'ya⁵⁷⁵ terceme edilmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in bu eseri Türkçe ve Arapça'nın dışında Almanca, İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir.

⁵⁶⁹ Bağdâdî, *Şerhu Hadîs-i Cibrîl*, vr. 3b.

⁵⁷⁰ Bağdâdî, *Şerhu Hadîs-i Cibrîl*, vr. 9 vd.

⁵⁷¹ Bağdâdî, *Şerhu Hadîs-i Cibrîl*, vr. 31.

⁵⁷² Bilindiği üzere 1816 yılında Baban beyi Mahmud Paşa Bağdat valisi Said Paşa'yı devirip yerine Davud Paşa'nın vali olmasına yardımcı olmuş ve o dönem Bağdat'ta bulunan Mevlânâ Hâlid'in memleketi Süleymaniye'ye dönmesi için ricacı olmuş ve onu ikna etmişti.

⁵⁷³ Bu yazma nüshalar:

1. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Es'ad Efendi 1205 numarada kayıtlı olan nüsha. Bu nüsha 29+1 varaktır.

2. Muhammed el-Hâl'in özel kütüphanesinde bulunan nüsha.

⁵⁷⁴ Hacı Feyzullah Efendi tarafından Türkçeye terceme edilen bu eser 1313/1895 yılında Mısır İlmiye Matbaasında neşredilmiştir.

⁵⁷⁵ Bu eserin Arapça tercemesi “el-İmân ve'l-İslâm” adı ile 1991 senesinde birkaç eserle birlikte Hakikat Kitabevi'nde neşredilmiştir.

1.3.2.2. Haşîye alâ cem'î'l-fevâid min câmi'î'l-usûl ve mecma'î'z-zevâid

Bu eser, Muhaddis Muhammed b. Süleyman el-Mağribî'nin (ö.1094/1682) müsnedlerden derlediği hadislerden müteşekkil *Cem'u'l-fevâid min câmi'î'l-usûl ve mecma'î'z-zevâid* adlı eserine Mevlânâ Hâlid'in yazdığı haşiyedir. Bu esere de ulaşılammıştır.

1.3.3. Fıkıhla İlgili Eserleri

1.3.3.1. Haşîye alâ Nihâyeti'r-Ramlî

Bu eser, Şafii alimlerinden Muhammed er-Ramlî el-Ezherî'nin (ö.1004/1595) Ebû Zekerîyye Yahya b. Şeref en-Nevevî'ye (ö.676/1277) ait “Minhâcû't-tâlibîn” adlı eserine yazdığı “Nihâyetu'l-Muhtâc” adlı şerhine, Mevlânâ Hâlid'in yazdığı haşiyelerden oluşmaktadır. Mevlânâ Hâlid'in Cuma bahsine kadar haşîye yazdığı bu eseri iki cildten oluşmaktadır.⁵⁷⁶ Fakat bu eseri de elimizde bulunmamaktadır.

1.3.3.2. Risâle fî'l-'ibâdât

Mevlânâ Hâlid'in Şafii mezhebi ictihatlarına göre ibadetlerin nasıl yerine getirileceğine dair yazdığı bir eserdir. Hanefî mezhebini taklit ederken Şafii mezhebini seçen müritleri için kaleme almış ve bu hususu kitabın giriş kısmında da belirtmiştir.⁵⁷⁷ Mevlânâ Hâlid'in bu risâleyi Şafii mezhebine geçen müritlerinin daha erken intibak sağlamaları için kaleme aldığını düşünüyoruz. Kaynaklarda zikredilen bu eseri de temin edemedik.

1.3.3.3. Risâle fî ahkâmi's-salât

Mevlânâ Hâlid, Farsça olarak kaleme aldığı bu eserinde abdest ve namaz ahkâmını anlatmaktadır. Mevlânâ Hâlid başta namaz olmak üzere halkın ibadetler ve şeriatın ahkamına bilinçli bir şekilde uymalarını sağlamak için bu eserinin

⁵⁷⁶ Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 187.

⁵⁷⁷ Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 187.

Diyarbakır’da okutulmasını oradaki halifesi Şeyh Muhammed Firakî’ye (ö.1282/1865) tembihlemiştir.⁵⁷⁸

Mevlânâ Hâlid bu eserine abdestin farzlarından bahsederek başlamaktadır. Abdestin nasıl alınacağı ve hangi duâların okunacağını detaylı bir şekilde belirttikten sonra namaz konusuna geçmektedir. Namazın kılınışı, tahiyyât ve duâları yine detaylı bir şekilde anlatmaktadır.⁵⁷⁹

Eserin bir yazma nüshası Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 8793 numarada kayıtlı bir mecmuanın içinde 264–308. varaklar arasında bulunmaktadır. ^

1.3.4. Tasavvufla İlgili Eserleri

1.3.4.1. Câlîyetü’l-ekdâr ve’s-seyfü’l-bettâr fi’s-salâti ala’l-muhtâr

Mevlânâ Hâlid tarafından Hâlidîyye kolunun evrâd ve ezkârı olarak da hazırlanan bu eser iki bölümden oluşmaktadır.⁵⁸⁰ Birinci bölüm besmele, hamdele ve salvele’den sonra kısa bir girizgâh ile başlamakta ve “*Şüphesiz ki Allah ve melekleri Peygamber’e salâvât getirirler. Ey iman edenler! Siz de onun için (tam bir teslimiyetle) salât ve selâm getirin*”⁵⁸¹ ayetiyle girizgah kısmı sona ermektedir. Sonra yüce Allah’ın doksan dokuz ismi sayılmaktadır.

Allah ism-i celilinden başlamak üzere esmanın önüne konan rakamlardan (Allah ism-i celili için 100, diğer isimlerin önüne ise 3 rakamının yazılmıştır) bu eserin evrâd ve ezkâr kitabı olarak hazırlanmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

İkinci bölümde ise Bedir Savaşına katılan 373 sahabinin isimleri zikredilmektedir. İlk olarak Ubey b. Ka’b, Ahnes b. Hubeyb es-Sülemî ve Erkam b. el-Erkam’ı zikrederek başladığı Bedir ashabından şehit olanların isimlerinin üzerine çizgi çekildiği görülmektedir.

Mevlânâ Hâlid’in bu eserinin 1321/1903 tarihinde istinsah edilen yazma nüshalarından biri *Câlîyetü’l-ekdâr ve’s-seyfü’l-bettâr fi’s-salâti ala’l-muhtâr* adıyla Bağdat Vakıflar Genel Kütüphanesi, 36461 numarada kayıtlıdır. Giriş kısmıyla beraber

⁵⁷⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 240(175. Farsça mektup).

⁵⁷⁹ Bağdâdî, *Risâle fi ahkâmî’s-salât*, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nu: 8793, vr. 264a-308a.

⁵⁸⁰ Kardeşi Mahmûd Sâhib’e verdiği tarikat icâzetnâmesinde bunu açıkça ifâde eder. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 343.

⁵⁸¹ Ahzab 3/56.

20+1 varak olan yazma nüshanın aynısı Kuzey Irak'ın Süleymaniye kentinde bulunan Bingeyi Jîn Kütüphanesi yazmalar bölümünde de yer almaktadır. Azzâvî, 1321/1903 tarihinde istinsah edilen nüshalardan birinin *Celâu'l-ekdâr ve's-seyfu'l-bettâr fi's-salâtiala'n-nebiyyi'l-muhtâr* adıyla kendi özel kütüphanesinde bulunduğunu haber vermektedir.⁵⁸² Eserin başka bir yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Mahmud Efendi 4121 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın tıpkı basımı Hakikat Kitabevi tarafından İstanbul'da 1991 yılında yapılmıştır. Yine diğer bir yazma nüshası Bağdat Saddam Hüseyin Yazma Eser Kütüphanesi 12576 numarada kayıtlı olup *Celâu'l-ekdâr ve's-seyfu'l-bettâr fi's-salâtî ala'n-nebiyyi'l-muhtâr* adını taşımaktadır.

1.3.4.2. Risaletü'r-râbita

Mevlânâ Hâlid râbitanın Nakşbendî tarîkatındaki en temel esaslardan biri olduğunu hatta kitap ve sünnete ittiba'dan sonra Hakk'a ulaşma yolları içerisinde en önemlisinin râbita olduğunu söylediği⁵⁸³ bu risalesinde⁵⁸⁴, Kur'an ve hadisten, dört mezhebe mensup farklı alimlerin, Abdülkadir Geylanî ve Şah-ı Nakşibend gibi tarikat pîrleri ile İmâm-ı Gazzâlî (ö.505/1111) gibi tanınmış alim ve mutasavvıf şahsiyetlerin görüşlerinden örnekler vererek râbitanın bid'at olmadığını ispata çalışmıştır.

Mevlânâ Hâlid, Mektup formunda hazırladığı bu risâlesinin sonunda, İstanbul'daki halifelerine, tarikat âdâbına riâyet etmelerini istemiş, kitap ve sünnete muhalif davranan, Peygamberin sünnetine ve sahabelerinin yoluna uymayanlardan kendisinin berî olduğunu belirtmiş, İslâm'ın hamisi olan Osmanlı Devleti'ne, düşmanlara karşı muzaffer olması için sabah akşam duâ edilmesini tavsiye etmiştir.⁵⁸⁵

⁵⁸² Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 707.

⁵⁸³ Bağdâdî, *Risaletü'r-râbita*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri, H. Abdullah Bölümü, Nu: 56, vr. 7b; Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 73.

⁵⁸⁴ Mevlânâ Hâlid'in İstanbul'da bulunan halifelerinin talebi üzerine yazdığı bir risaledir. İstanbul'da irşadla meşgul olan Hâlidîlerin râbita ile ilgili artan eleştirilere karşı kapsamlı ve etkili bir cevap verilebilmesi açısından Şam'da bulunan müridlerinden bir risale yazmasını talep etmişlerdir. Mevlânâ Hâlid'in cevabî mektubunun başında sarfettiği cümlelerden de bu talep anlaşılmaktadır. Mektup için bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 73.

⁵⁸⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 79.

Eserin yazma nüshaları, Bağdat Vakıflar Genel Kütüphanesi⁵⁸⁶, Bağdat'ta Kürt Bilim Akademisi Kütüphanesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi⁵⁸⁷ ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde⁵⁸⁸ bulunmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in bu eseri 1284 tarihinde Türkçe şerhiyle beraber İstanbul'da, 1309/1890 tarihinde *er-Risâletü'l-Hâlidîyye ve'r-râbitetü'n-Nakşbendiyye* adıyla Kazan'da, 1334/1916 tarihinde Es'ad Sahib'in *Buğyetü'l-vâcid* adlı eserinin içinde 72-79. sayfaları arasında Şam'da, 2011 yılında Abdülkerim Müderris'in *Yâd-ı Merdân* adlı eserinin birinci cildinin 266-271. sayfaları arasında Erbil'de, Nizar Abaza'nın *eş-Şeyh Hâlidü'n-Nakşbendî el-'alimu'l-müceddid hayâtuhu ve ehemmu müellefâtihî* adlı eserinin 24-29. sayfaları arasında Dimaşk'ta yayınlanmıştır.

1.3.4.3. Risale fî âdâbi'z-zikri li'l-murîdîn

Mevlânâ Hâlid'in müridlerine Nakşbendî tarîkatındaki zikir âdâbı ve çeşitleri hakkında bilgi verdiği bir risalesidir. Risalede ilk olarak “İsm-i Zât” zikrinin nasıl yapılacağını anlattıktan sonra “Nefiy ve isbat” zikrini açıklamıştır. Daha sonra zikrin dışındaki âdâba da değinen Mevlânâ Hâlid, özellikle nafilâ namazların aksatılmaması, Kur'ân ve sünnete ittiba ve bidatlerden kaçınılması, tarîkata inanmayan veya karşı olan şahıslardan uzak durulmasını istemiştir.

Risalenin sonunda yeme içme âdâbına da değinen Mevlânâ Hâlid, namazını kılmayan, tarîkata karşı olan ve abdestsiz kişilerin kestiği hayvanların yenilmemesini, namazlı ve abdestli kişilerin kestiği hayvanların tercih edilmesini müritlerine tavsiye etmiştir. Mevlânâ Hâlid müridlerinin hem âdetlerinde hem de ibâdetlerinde şeriata riâyet etmelerini ve sünnet-i seniyyeye uymalarını isteyerek risalesini tamamlamıştır.

Mevlânâ Hâlid'in bu risalesi, Es'ad Sahib'in *Buğyetü'l-vâcid* adlı eserinin içinde 145-152. sayfalar arasında, Abdülkerim Müderris'in *Yâd-ı Merdân* adlı eserinin birinci cildinde 361-364. sayfalar arasında ve Nizar Abaza'nın *eş-Şeyh Hâlidü'n-Nakşbendî el-*

⁵⁸⁶ Azzâvî Bağdat Vakıflar Genel Kütüphanesi'nde bu eserin iki nüshasının bulunduğunu belirttiikten sonra, bunlardan birinin eserin tümünü içerdiğini, el-Hayyât el-Karadâğî adıyla tanınan Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed'in (ö.1335/1917) istinsah ettiği ikinci nüshanın ise daha kısa ve eserin özeti mahiyetinde olduğunu söyler. Azzâvî, Karadâğî'nin bu özet nüshayı bir arkadaşı için mektup formatında hazırladığını belirtir. Bk. Azzâvî, “Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî”, s. 708.

⁵⁸⁷ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri, H. Abdullah Bölümü Nu: 56, vr. 7a-11a.

⁵⁸⁸ Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 14319/3 nolu nüsha.

‘alimu’l-müceddidhayâtuhu ve ehemmuüellefâtihî adlı eserinin 29-32. sayfaları arasında neşredilmiştir.

1.3.4.4. Risâle fi’t-tarîk

Hâlidî tasavvuf geleneğinin âdâb kitabı olarak da değerlendirilebilecek olan bu eser muhtasar olmakla beraber müridlerin uyması gereken niyyet, râbita, huzûr-ı mürşid, şeyhe hizmet, Seyr u Sülûk ve mücâhede âdâbıyla ilgili oldukça faydalı bilgiler içerir.

Mevlânâ Hâlid eserde, enbiyâ ve ashab-ı bâtından feyz almanın iki ya da bazılarına göre üç şeye bağlı olduğunu ifade ettikten sonra bunların “ihlâs”, “edeb” ve “Allah dostlarına muhabbet” olduğunu, İhlâs olmadan Allah’a yaklaşmanın mümkün olmadığını ve ihlâssız kurbiyeti düşünenlerin hakîkatten uzaklaşacaklarını, mürid ile mürşidi arasında oluşan bağın hem zahir hem de bâtınî anlamda güçlü olmasının, müridin şeyhinden alacağı feyzi olumlu etkileyeceği gibi hususlara değinir.

Mevlânâ Hâlid’in bu eseri Mısır’da görev yapan halifesi Muhammed Aşık’ın (ö.1271/1855) emriyle 1257/1841 yılında Şerif Ahmed b. Ali’ye Türkçe’ye terceme ettirilmiştir. Eser 1262/1846’da Mısır’da neşredilmiştir.⁵⁸⁹ Aynı eser Arapça orijinal haliyle *er-Risâletü’l-Hâlidîyye fî âdâbi’t-tarîkati’n-Nakşbendiyye* adıyla 34 sayfa olarak 1309/1890 tarihinde Kazan’da Hizâne Matbaası’nda neşredilmiştir.

1.3.4.5. Risâle fî âdâbi’l-mürîd ma’a şeyhihi

Mevlânâ Hâlid bu eserinde mürîd-mürşid ilişkisine değinmektedir. Muhammed Es’ad Sahib, el-Bağdadî’nin *el-Hadîkatü’n-nediyye fî âdâbi’t-tarîkati’n-Nakşbendiyye’l-behçeti’l-Hâlidîyye* adlı eserine yazdığı dipnotlardan birinde bu esere değinmekte ve Rusya’da 1313/1895’te neşredildiği bilgisini vermektedir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁹ Şeyh İsmet Yanyavî’nin (ö.1289/1872) *Risâle-i Kudsiyye* adlı eserinin sonunda 48 sayfa olarak yer alan eser, daha sonra “*Terceme-i Risâle-i Hâlidîyye*” adıyla bu defa Yanyavî’nin *Risâle-i Kudsiyye*’si sona gelecek şekilde ve 92 sayfa olarak hazırlanmış ve sonuna da bir fihrist eklenmiştir.

⁵⁹⁰ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’n-nediyye*, s. 42(1 nolu dipnot).

1.3.4.6. Arapça Mektuplar

Mevlânâ Hâlid halife, müntesip ve muhibbanı olan birçok şahsiyet ile bazı devlet ricali ve şahıslara mektuplar yazmıştır. Mektuplarının Hâlidî tarikat geleneğinin temelini oluşturan birçok konuyu içerdiği bilinmektedir. Bu mektuplarından bir kısmı Arapça'dır. Arapça mektuplarının hem yazma⁵⁹¹ hem de matbu nüshaları⁵⁹² bulunmaktadır.

1.3.4.7. Farsça Mektuplar

Mevlânâ Hâlid'in Farsça mektupları da Arapça mektupları gibi birçok tasavvufi konuyu içinde barındıran değerli kaynaklardır. Farsça mektuplarının da yine istinsah edilmiş yazma nüshaları⁵⁹³ ile matbu nüshaları⁵⁹⁴ elimizde bulunmaktadır.

1.3.5. Edebiyatla İlgili Eserleri

1.3.5.1. Divan

Mevlânâ Hâlid'in eserleri içerisinde halife ve müntesipleri arasında en yaygın olanı şüphesiz *Divan*'ıdır. Talebeliği döneminden itibaren şiir yazmaya başlayan

⁵⁹¹ Arapça mektupların yazma nüshaları için bk. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, H. Hayri-H. Abdullah, numara: 56'da kayıtlı olan nüsha. Bu nüshada Arapça mektuplar ile Farsça mektuplar 169 ile 288. varaklar arasında karışık olarak verilmiştir.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 3726 numarada kayıtlı olan nüsha. Bu nüshada 112 ile 125. varaklar arasında Arapça mektuplar yine Farsça mektuplarla karışık olarak verilmiştir.

Kuzey Irak'ın Süleymaniye kentinde bulunan Bingeyi Jîn Kütüphanesinde 23572 mikrofilm numarası ve 5406 numara ile kayıtlı olan yazma nüsha. Bu nüshanın sonunda Arapça mektupların 1332/1914 tarihinde istinsah edildiği yazılıdır.

⁵⁹² Mevlânâ Hâlid'in Arapça mektupları ilk olarak 1289/1872 tarihinde Farsça mektuplarla karışık olarak Şam'da vilâyet matbaasında basılmıştır. Azzâvî bu baskının sonunda Arapça manzum, Farsça mensur birer takrîz yer aldığını belirtir. Bk. Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 709. Bilahare Muhammed Es'ad Sâhib tarafından *Buğyetü'l-vâcid fî mektûbâtı Mevlânâ Hâlid* adlı eserde toplanmış ve 1334/1916 tarihinde Şam'da Terakkî Matbaası'nda fihristle beraber 319 sayfa olarak neşredilmiştir. *Mecmau's-şumûsi'l-esrâri'r-Rabbâniyye ve mahzenü'l-evrâdi'l-Hâlidîyye* adlı eserin içerisinde 174-206. sayfalar arasında Arapça mektupların tıbkı basımı yapılmıştır. En son Abdülkerim Müderris'in "*Yâd-ı Merdân*" adlı eserinin birinci cildinde 262-346. sayfalar arasında neşredilmiştir.

⁵⁹³ Farsça mektuplarının yazma nüshaları Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, H. Hayri-H. Abdullah, numara: 56'da kayıtlı olan nüshada 169 ile 288. varaklar arasında Arapça mektuplarla karışık olarak verilmiştir. Yine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 3726 numarada kayıtlı olan nüshada 112 ile 125. varaklar arasında Arapça mektuplarla karışık olarak verilmiştir. Süleyman Zeki Bağlan'ın kaşesinin yer aldığı ve 104 varaktan oluşan yazma nüsha da Farsça mektuplarını içermektedir.

⁵⁹⁴ Farsça mektuplar, 1289/1872 tarihinde Arapça mektuplarla karışık olarak Şam'da vilâyet matbaasında basılmıştır. *Mecmau's-şumûsi'l-esrâri'r-Rabbâniyye ve mahzenü'l-evrâdi'l-Hâlidîyye* adlı eserin içerisinde 1-174. sayfalar arasında Farsça mektupların tıbkı basımı yapılmıştır. Abdülkerim Müderris'in *Yâd-ı Merdân* adlı eserinin birinci cildinde 119-261. sayfalar arasında 2009 yılında neşredilmiştir.

Mevlânâ Hâlid, tasavvufa yönelişinin ardından edebî hünerini bu sahaya hasretmiş ve çok sayıda kaside ve gazeli divanına eklemiştir.

Divanı, onun tasavvufi hayatının manzum bir özeti gibidir. Divanda, yaşadığı Süleymaniye bölgesinin yerel yöneticilerinden ve tarihinden kesitler bulunur. Tasavvufi kelime ve kavramlar ile yaşadığı dönemin bazı ilginç olaylarını aynı beyitte bir arada mezcetmeyi başarmıştır. Okuyucuya ağır tasavvufî kavramlarla dolu beyitler yerine daha sade ve akıcı beyitler sunmayı tercih etmiştir.

1258 beyitten oluşan divanda⁵⁹⁵ Mevlânâ Hâlid, Farsça, Arapça ve Kürtçe üç farklı dil kullanmıştır.

Divan'ın Matbu ve Yazma Nüshaları:

Divan'ın, Hâlidiliğin yaygın olduğu bölgelerde çok defa istinsah edildiğini düşünüyoruz. Bu nedenle *divan*'ın tüm yazma nüshalarının tespit edilmesinin zorluğu ortadadır.

Tespit edebildiğimiz yazma nüshalar, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi⁵⁹⁶ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi⁵⁹⁷ Bağdat Saddam Hüseyin Yazma Eser Kütüphanesi⁵⁹⁸ Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi⁵⁹⁹ ve Süleymaniye Bingeyi Jîn Kütüphanesi Yazma Eser Bölümü'nde⁶⁰⁰ bulunmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in *Divan*'ı vefatından sonra ilk olarak Sultan Abdulmecid zamanında 1260/1844 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁶⁰¹ Bilahare çok defa tıpkıbasımları yapılmıştır. Bunlardan biri 1955 yılında Fethi Demir Matbaası'nda yapılan tıpkıbasımdır.

⁵⁹⁵ Verdiğimiz 1258 sayısı Mevlânâ Hâlid'in matbu olan divanında bulunan beyit sayısıdır.

⁵⁹⁶ İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alan yazma nüshalar; Hacı Mahmud Kütüphanesi 3758, Reşit Efendi Kütüphanesi 441, Hacı Mahmud Kütüphanesi 3700 ve Hasan Hayri-Abdullah Efendi Kütüphanesi 56 numarada kayıtlı nüshalardır.

⁵⁹⁷ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüsha 37264 numarada kayıtlıdır. Yazmanın üzerinde Harputlu Efendigil Ailesi Bağışı yazmaktadır. Divan kısmı 93 sayfadır.

⁵⁹⁸ Bağdat Saddam Hüseyin Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshalar; 4905, 4974, 17353, 18193, 18722, 20047, 20516, 20909, 21350, 23902, 35092, 35809 numaralarda kayıtlıdır. Divan'ın Saddam Yazma Eser Kütüphanesi'nde kayıtlı olan yazma nüshaları, Muhammed Ali Karadağı tarafından genişçe ele alınmış ve incelenmiştir. Bk. Karadâğî, *İhyâu târihi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, I, 186-199.

⁵⁹⁹

⁶⁰⁰ Bingeyi Jîn Kütüphanesi Yazma Eser Bölümü'nde 66 varaklık Kahire nüshası, Altın suyu ile çerçeve yapılmış 46 varaklık nüsha ile *Divançe-i Mevlânâ's-Şeyh Hâlid Ziyauddin* adlı 50+1 varaklık Amidi nüshası bulunmaktadır.

⁶⁰¹ Bu matbu nüsha çok yaygındır. Toplam 96 sayfadan oluşmaktadır. Bk. Bağdâdî, *Dîvân*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli Hakkı, 3404 numarada kayıtlı nüsha.

Matbu nüsha Şah Abdullah Dihlevî için yazdığı Farsça bir kasîde ile başlamaktadır. İlk beyti şöyledir:

دهید از من خبر آن شاه خوبانرا به پنهانی
که عالم زنده شد بار دیگر از ابر نیسانی

Güzellerin şahına benden gizlice şu haberi verin ki dünya,nisan bulutu (nun yağmuru)ndan dolayı yeniden canlandı.⁶⁰²

Matbu nüsha bir münacatla biter. Münacatın ilk beyti şöyledir:

خداوندا بحق اسم اعظم
بنور سید اولاد آدم

Ey Allahım! İsm-i Azam hürmetine, Âdemoğullarının efendisi
(olan Muhammed Mustafa)'nın nûrunun hürmetine⁶⁰³

Divan üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

1- Divan üzerine yapılan ilk ve en ciddi çalışmalardan biri, Sadrettin Yüksel'in *MevlânâHâlid-i Bağdadî'nin Divanı ve Şerhi* adlı eseridir. Bu eser 1977 yılında Sabah Gazetesi Kültür Yayınları arasında neşredilmiştir. Yüksel'in bu çalışması sözlük kısmıyla birlikte 458 sayfadır. Yüksel bu çalışmasında dört ayrı yazma nüshadan faydalandığını belirtmektedir.⁶⁰⁴ Yazma ve matbu nüshalarda bulunduğu halde Yüksel'in çalışmasına almadığı çok sayıda beyit bulunmaktadır.

2- Divanla ilgili ikinci önemli çalışma Iraklı ilim adamı Abdülkerim Muhammed el-Müderriş'in *Yad-ı Merdan* adlı eseridir. 1979 yılında Bağdat'ta basılan ve iki cild olan bu eserin birinci cildi, baştan sona Mevlânâ Hâlid'e ayrılmıştır. Müderriş, birinci cildin son bölümünde "Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Nakşebendî" başlığıyla Mevlânâ Hâlid'in Farsça, Arapça ve Kürtçe şiirlerini sıralamış ve tahkik etmiştir.

3. Mihindoht Mu'temedî, *Nakşî ez MevlânâHâlid-i Nakşebendî ve Pirevân-i Tarikat-ı O* adlı eserinde, MevlânâHâlid'in hayatı ve eserleri ile Nakşebendî-Hâlidî kolunun silsilesini incelemiş, şiirlerinin bir bölümünü de Farsça'ya çevirmiştir.1989

⁶⁰² Bağdâdî, *Dîvân*, s. 2; Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 21.

⁶⁰³ Bağdâdî, *Dîvân*, s. 90; Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 555.

⁶⁰⁴ SadrettinYüksel, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Divan-ı ve Şerhi*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 6.

yılında yayınlanan bu eser, Mevlânâ Hâlid'in bazı şiirlerinin yazma nüshalarına ulaşılmış olması bakımından önemli bir çalışmadır.

4. Divanla ilgili bir diğer çalışma da Muhammed Arif Karakaya'nın 1994 senesinde tamamladığı *Divana Mevlânâ Hâlid* adlı eserdir. Bu eserin en önemli özelliği divanı Kürtçe (Kurmancî lehçesi) olarak şerh etmesidir. Kaside ve şiirlerle bunların sıralaması açısından Sadrettin Yüksel'in çalışmasına çok benzemektedir. Yalnız bu eserde beyit sayısı Yüksel'in kitabına aldığı beyit sayısından dört tane fazladır.⁶⁰⁵ Karakaya da bu çalışmasında matbu ve yazma nüshalarda bulunan çok sayıda beyte değinmemiştir.

5. Mevlânâ Hâlid'in divanı üzerine yapılan diğer önemli bir çalışma da Muhammed Ali Karadâğî'nin *İhyâu t'ar'îhi'l-'ulemâi'l-Ekrad*'dır. Karadâğî, ilkin 1999'da çıkardığı dokuz ciltlik bu eserin birinci cildinde *Be dâmene Divâne Mevlânâ Hâlideve* başlığı altında, Mevlânâ Hâlid ve divanından bahsetmiştir. Bağdat Saddam Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki on iki ayrı yazma divan nüshasını incelediği bu çalışması, divanla ilgili oldukça önemli bilgiler içermektedir.⁶⁰⁶

6. Divanla ilgili yapılan bir diğer çalışma *Dîvâna Mevlânâ Hâlid* adıyla Âras Yayınevi tarafından 2009 yılında Erbil'de neşredilmiştir. Bu eserde, 1260/1844'te İstanbul'da yapılan baskıda bulunmayan bazı şiirler de yer almaktadır.

7. Divanla ilgili bir diğer çalışma da tarafımızdan Mevlânâ Hâlid'in Farsça, Arapça ve Kürtçe beyitlerinin tümünü içine alan *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdad*" adlı eserdir. Bu eser 2009 yılında Ensar Yayınları tarafından Konya'da neşredilmiştir.

8. Mevlânâ Hâlid'in divanı üzerine bir çalışma da 2010 yılında yapılmıştır. Süleyman Kuku'nun Divan'daki beyitleri kafiyeli bir şekilde tercüme ettiği bu çalışma Damra Yayınları'ndan çıkmıştır. Kuku'nun sadece Arapça ve Farsça beyitleri terceme ettiği bu çalışma toplam 147 sayfadan oluşmaktadır.

⁶⁰⁵ Sadrettin Yüksel'in kitabında 1217 beyit yer alırken, Muhammed Arif Karakaya'nın çalışmasında 1221 beyit bulunmaktadır. Bk. Yüksel, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Divan-ı ve Şerhi*; Muhammed Arif Karakaya, *Divana Mevlânâ Hâlid*, y.y 1994.

⁶⁰⁶ Karadâğî, *İhyâu târîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, I, 186-199.

1.3.5.2. Şerhu Makamât-ı Harîrî

Mevlânâ Hâlid'in *Makamât-ı Harîrî* adlı esere yapmış olduğu Farsça şerhten ibarettir. Müderris Mevlânâ Hâlid'in bu eserinin orijinal nüshasının, Muhammed el-Hal'in özel kütüphanesinde bulunduğunu ifade eder.⁶⁰⁷

1.3.5.3. Ta'likât alâ tetimmeti Siyalkûtî li hâşiyeti Abdilğafûr alâ şerhi'l-Câmî alâ Kâfiyeti'bni'l-Hâcib

Abdurrahman Camî'nin, İbn Hâcib'in *Kâfiye* adlı eserine yapmış olduğu şerhe, Abdulğafur el-Lârî'nin yazmış olduğu fakat tamamlayamadığı haşiyeye Abdülhakim es-Siyalekûtî bir tetimme yazmıştır. Mevlânâ Hâlid'in bu eseri Abdülhakîm es-Siyalekûtî'nin yazmış olduğu bu tetimmeye yaptığı ta'likatlardan oluşmaktadır. Azzâvî, Mevlânâ Hâlid'in bu eserini Hindistan'a gitmeden önce kaleme aldığını belirtir.⁶⁰⁸

Bu eser 1259/1843 yılında birkaç eserle beraber İstanbul'da neşredilmiş olup 1-130. sayfalar arasında yer almaktadır.

1.3.5.4. Şerhu itbâki'z-zeheb

Bu eser, Cârullah ez-Zemahşerî'nin *itbâku'z-zeheb* adlı eserine Mevlânâ Hâlid tarafından yapılan Farsça bir şerhtir.⁶⁰⁹ Mevlânâ Hâlid'in bu eserine ulaşamamıştır.

1.3.5.5. Câlîyetu'l-Ekdâr fî tekallubâtî'l-Emsâr

Bazı kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'e ait olduğu belirtilen *Câlîyetu'l-Ekdâr fî tekallubâtî'l-Emsâr* adlı esere⁶¹⁰ araştırmamız sırasında rastlayamadık. Eserin adını zikreden kaynaklarda da içeriği hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.

⁶⁰⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 56. Fakat şu an Süleymaniye şehrindeki Bingeyi Jin Kütüphanesinde müze haline getirilen Muhammed el-Hâl kütüphanesini 2012 yılında ziyaretimiz sırasında bu eseri bulamadık.

⁶⁰⁸ Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 259.

⁶⁰⁹ Baban Beyi Mahmut Paşa'nın Mevlânâ Hâlid'e yazdığı mektuplardan biriyle beraber Zemahşerî'nin bu eserinden iki kısa bölüm gönderdiğinden bahsedilir. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 214, 215(145. Farsça mektup). Mevlânâ Hâlid, Mahmud Paşa'ya yazdığı cevabi mektupta, onun Zemahşerî'ye dayanarak öne sürdüğü hususlarda yanlış düşündüğünü kısaca sebepleriyle açıklamaya çalışmıştır. Mevlânâ Hâlid'in bu olaydan sonra Zemahşerî'nin bu eserini şerh etmeye karar verdiğini tahmin ediyoruz.

⁶¹⁰ Bu eseri Mevlânâ Hâlid'e atfeden kaynaklar için bk. Müderris, *Ulemâunâ*, s. 188; *Yâd-ı Merdân*, I, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂLİDÎLİĞİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ

Tarîkatların toplum içerisinde varlıklarını sürdürebilmeleri, o toplumun irfan dünyasına yaptıkları katkıların yanında, zaman zaman meydana gelen sıkıntı ve buhranlar karşısında geliştirdikleri manevi reçetelerin tesirine bağlıdır. Nakşbendîlik gibi Hint alt kıtası ile Ortadoğu'nun birçok önemli ilim ve kültür merkezinde yer edinmiş bir tarîkatın, İslam dünyasını etkileyen toplumsal olaylar karşısında tepkisiz kalması beklenemez. Nakşbendîler, XVII. asırda Hindistan bölgesinde yoğunlaşan İslam karşıtı fikir ve düşüncelere, Ahmed Farûkî Sirhindî'nin öncülüğünde Müceddidî hareketi ile tepki vermişlerdir. Yine XIX. asra gelindiğinde Batı'nın Ortadoğu'ya müdahalesi ve çoğunluğu Osmanlı topraklarında meydana gelen toplumsal ve siyasi gelişmeler karşısında, Nakşbendî ekolü, Ortadoğu'nun en kritik bölgelerinden biri olan Irak'ta bu defa Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ile Hâlidîlik adıyla yeniden bir misyon yüklenmiştir.

Hâlidîliğin XIX. Asrın başlarından itibaren yüklendiği bu misyon, zamanla sayıları yüzlerle ifade edilen Hâlidî şeyhlerinin yürüttükleri faaliyetlerle, Ortadoğu'dan Asya ve Uzakdoğu'ya kadar oldukça geniş bir coğrafya'ya dalga dalga yayılmıştır. Hâlidî şeyhlerinin yukarıda bahsedilen bölgelerde ilim ve tasavvuf temelinde yaydıkları Hâlidî tasavvuf geleneği, önemli ve kalıcı sonuçları olan toplumsal ve siyasî olaylarda kendisini göstermiş ve üstlendiği misyona uygun olarak rol oynamıştır.

2.1. HÂLİDÎLİĞİN DOĞUŞU

Hâlidîlik gibi Ortadoğu'da din, toplumsal hayat ve siyaset alanlarında hareketlilik meydana getiren bir tasavvufî hareketin ortaya çıkış sebeplerinin iyi anlaşılabilmesi için, öncelikle bu hareketin dayandığı esasların ve referanslarının iyi bilinmesi gerekir. Bu nedenle Hâlidîliğin dayandığı Nakşbendî tarîkatı ve tarihî gelişim aşamalarında farklı isimler alan kollarıyla işe başlamanın daha yerinde olacağını düşünüyoruz.

2.1.1. Nakşbendiyye Tarîkatı ve Kolları

Nakşbendiyye, tasavvufun kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tarîkatlara göre daha geç bir dönemde kurulmasına rağmen, birçok tarîkattan daha geniş bir coğrafyaya yayılma imkanı bulmuştur. Bu tarîkatın tasavvufî düşünce ve hareket ekolü olarak ilk defa kim tarafından ve ne zaman ortaya konulduğu hususunda kesin bir tespitin zor olduğu ifade edilir.⁶¹¹ Bununla beraber, XII. asırda yaşayan Abdülhâlık-ı Gücdüvânî(ö. 575/1179), Nakşbendîliğe kurumsal bir kimlik kazandıran ve tarîkatın mümeyyiz vasıflarını ortaya çıkaran kişi olarak bilinir.⁶¹²

Nakşbendiyye şeyhleri tarîkat olarak takip ettikleri yolun diğer tasavvufî ekollere göre İslam'ın özüne daha uygun ve daha üstün olduğunu ifade etmekten çekinmemişlerdir. Takip ettikleri yolun üstünlüğünü de, “Hz. Peygamberin sünnetine ittiba ve bidatlerden sakınma, tarîkat silsilesinin Hz. Ebû Bekir’e dayanması, sahabenin yolundan gitme ve hafi zikir ” gibi bazı esaslara dayandırmışlardır.⁶¹³

Nakşbendiyye tarîkatında sohbet, rabîta, toplu olarak icra edilen Hatm-i Hâcegân gibi hususlara büyük ehemmiyet verilir.⁶¹⁴ Tarîkat mensuplarına verilen tasavvufî eğitimde *kelimât-ı kudsiyye* olarak adlandırılan on bir prensip de önemli yer kaplar.⁶¹⁵

Nakşbendîliğin genel uygulamaları içerisinde musiki ve sema'nın bulunmadığı bu alanda araştırma yapanlar tarafından dile getirilmektedir. Annemarrie Schimmel, Nakibendîliğin sıkı kuralları olan bir tarîkat olduğunu belirttikten sonra musiki ve sema gibi sanat yönlerinin bulunmadığını ifade eder.⁶¹⁶

Nakşbendî tarîkatında üç ayrı silsile bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Hz. Ali'ye biri ise Hz. Ebubekir'e dayanır.⁶¹⁷ Nakşbendî şeyhleri özellikle Hz. Ebûbekir'e ulaşan

⁶¹¹ Halil İbrahim Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşinemdî-Müceddidî Hareket*, Hititkitap Yayınevi, Çorum 2008, s. 29.

⁶¹² Selah b. Mübarek Buhârî, *Enîsü't-tâlibîn ve 'uddetü's-sâlikîn*, (Haz. Halil İbrahim Sarıoğlu), İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371, s. 21; el-Kâşîfî, s. 53-56; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 160-161; Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket*, s. 30-31.

⁶¹³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 11; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 11; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 41-42; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 7-8, 160-161.

⁶¹⁴ el-Kâşîfî, s. 546; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 20-21; Sahip, *Nûru'l-hidâye*, s. 3-81; Sâhib, *el-Fuyûzâtü'l-Hâlidîyye*, s. 17-35.

⁶¹⁵ el-Kâşîfî, s. 55-64; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 53-56.

⁶¹⁶ Annemarrie Schimmel, *Tasavvuf'un Boyutları*, (Çev.: Ender Gürol), Adam Yayıncılık, 1982, s. 311.

⁶¹⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 10.

silsileyi kullanmaktadırlar. *Sıddıkiyye* olarak da isimlendirilen bu silsilenin yazılı örneğine XII. asırdan beri yazılan çok sayıda eserde yer verilmiştir.⁶¹⁸

Nakşebendiyye tarikatının tarihî seyri içerisinde geçtiği aşamalar için farklı tasnifler yapılmıştır.⁶¹⁹ Bununla birlikte, tarıkata yön veren ve dönüm noktaları oluşturan karizmatik şahsiyetlerden yola çıkarak dört döneme ayrılmasının⁶²⁰, tarihî süreci genel hatlarıyla ortaya koyması açısından yeterli olduğu kanaatindeyiz.

Nakşebendiyyenin geçtiği ilk aşama, Abdülhâlık-ı Gücdüvânî'den Bahaeddin Nakşibend'e⁶²¹ kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Gücdüvânî'nin ortaya

⁶¹⁸ Bunlar:

1. Abdülhâlık-ı Gücdüvânî'ye (ö.575/1179) nisbet edilen *Makâmât-ı Yûsuf-ı Hemedânî* adlı eserdir. Bu eserde Yusuf Hemedânî şunları söylemiştir: “Bu zikir telkini önce Hz. Ebû Bekir'in gönlüne olmuştur. Ondan Selman-ı Farisî'ye ulaşmış, ondan Ca'fer-i Sadık'a, ondan Bayezid-i Bistamî'ye, ondan Ebu'l-Hasan el-Harakânî'ye, ondan büyük şeyh Ebû Ali el-Fâremedî'ye ve ondan da bana ulaşmıştır.”
2. Hicri sekizinci asırda Muhammed b. Ahmed el-Buhârî tarafından yazıldığı tahmin edilen *Meslekü'l-'arifîn* adlı eserde aynı silsile tekrar edilmiştir.
3. Muhammed Paşa *Risâle-i Kudsiyye* adlı eserinde silsileye Selman-ı Farisî ile Cafer-i Sadık arasına Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekir'i eklemiştir.
4. Ya'kûb-i Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*'de, Ebû Ali el-Fâremedî ile Ebu'l-Hasan el-Harakânî arasına Ebu'l-Kasım Kürregânî'yi (ö.450/1058) yerleştirerek ilave etmiştir.
5. Muhammed b. Hüseyin el-Kazvîni de 978/1570 tarihinde Dimaşk'ta kaleme aldığı *Silsilenâme-i Hâcegân-ı Nakşibend* adlı eserinde, Hz. Peygamber'in Sevr Mağarası'nda Hz. Ebû Bekir'e diz üstü ve gözleri kapalı olarak kalbî zikri üç kere telkin ettiğini ve Nakşibendilerin esas aldığı Sıddıkî silsilenin bu şekilde doğduğunu söylemiştir. Daha geniş bilgi için bk. Tosun, “Sıddıkiyye”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 98.

⁶¹⁹ Nakşebendiyye'nin geçtiği tarihi süreci tasnif edenler; Hz. Ebû Bekir'e nisbetle *Sıddıkiyye* Ebû Yezîd Bistamî'ye nisbetle *Tayfûriyye*, Abdülhâlık-ı Gücdüvânî'ye nisbetle *Hâcegânîyye*, Şah-ı Nakşibend'e nisbetle *Nakşebendiyye*, Ubeydullah Ahrar'a nisbetle *Ahrâriyye*, Ahmed Sirhindî'ye nisbetle *Müceddidiyye*, Mazhar-ı Cân-ı Cânân'a nisbetle *Mazhariyye* ve Mevlânâ Hâlid'e nisbetle *Hâlidîyye* olarak dönemlere ayırmaktadırlar. Bk. Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 24; Sâhib, *el-Fuyûzâtü'l-Hâlidîyye*, s. 42-43; el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 12-13. Bunların dışında Ahmed Kâsânî'ye (ö. 949/1542) nispetle *Kâsânîyye* bk. Tosun, “Kâsânîyye”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 532-534, Tacuddin b. Zekerîyye el-Osmanî'ye (ö. 1050/1640) nispetle *Taciyye* bk. Harîrî-zâde, I, vr. 197 olarak adlandırılan dönemlere de ayrılmıştır. Şah-ı Nakşibendden sonraki dönemi esas alarak, Ahrâriyye, Nâciyye, Kâşânîyye, Müceddidiyye, Murâdiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nûriyye, Câmiyye, Sa'diyye, Reşîdiyye, Hâlidîyye gibi bir tasnife tabi tutarlarda bulunmaktadır. Bk. Vassaf, II, 42.

⁶²⁰ Şimşek, 18. *Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidî Hareketi*, s. 30-40.

⁶²¹ 718/1318 tarihinde Buhara yakınlarındaki Kasr-ı Arifan köyünde dünyaya gelen Muhammed Bahaeddin, tasavvufî bir muhitte büyümüştür. Muhammed Baba Semasî (ö.740/1339) tarafından manevî evlatlığa kabul edildiği ve seyyid Emir Külal (ö.777/1375) tarafından eğitildiği kaydedilir. Muhammed Bahaeddin'in sohbet ve irşad şeyhinin Emir Külal, üveysi mürşidinin ise Abdülhâlık-ı Gücdüvânî olduğu ifade edilir.⁶²¹

Muhammed Bahaeddin hocası Emir Külal'ın aksine cehri zikir yerine hafî zikri tercih etmiştir. Bu şekilde zikir hususunda Nakşibendîliğin en temel özelliklerinden birini uygulamaya başlamıştır. Şah-ı Nakşibend tarikatın referanslarını şöyle anlatır:

“Yolumuz ender bulunan yollardandır. Sağlam halkadır. Resulullah efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (aleyhisselât-u vesselâm)'ın güzel sünnetlerine tutunmaktan başka bir şey değildir. Ashab-ı kiramın takip ettiği yolu izlemekten başka bir gaye yoktur. Allah, Resulullah'a salât ve selam eylesin, ashabından da razı olsun.

koyduğu prensiplerin yanı sıra yapılan faaliyetlerle tarîkatın fikri altyapısının hazırlandığı belirtilir.⁶²² Tarîkat bu dönemde “*Hâcegâniyye*” olarak adlandırılmıştır.⁶²³

İkinci aşama, Şah-ı Nakşibend’den Ahmed Farûkî Sirhindî’ye kadar olan dönemdir. Şah-ı Nakşibend’in halifeleri olan Muhammed Parsa (ö. 822/1419) ve Yakûb-i Çerhî (ö. 851/1447) ile Çerhî’nin halifesi Ubeydullah-ı Ahrâr’ın (ö. 895/1490) irşad faaliyetleri sonucu tarîkat Buhara’nın sınırlarını aşarak Anadolu’ya kadar yayılmıştır. Bu dönemde tarîkat *Nakşbendiyye* olarak adlandırılmıştır.⁶²⁴

Üçüncü aşama, Ahmed Sirhindî ile başlayıp Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî’ye kadar süren dönemdir. Tarîkatın *Müceddidiyye* olarak adlandırıldığı⁶²⁵ bu dönemde değişen sadece ekolün adı değildir. Aynı zamanda düşünce ve siyasî algı da şekillenmiştir.⁶²⁶ Bu dönemde idarecilerin uyarılması ve toplumsal hadiselerle müdahale daha da yoğunlaşmıştır.

Dördüncü aşama ise Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ile başlayıp günümüze kadar gelen dönemdir. Bu dönemde tarîkat *Hâlidîyye* olarak adlandırılmıştır.⁶²⁷ Bu dördüncü dönemde Nakşbendîliğin gerek yaygınlık gerekse irşad faaliyetleri açısından en etkin ve yoğun dönemi yaşadığı söylenebilir.

Bu tarîkat Timurlu Devleti, Ejder Hanlığı, Şeybani Devleti ve Osmanlı Devleti gibi Sünnî inancını savunan pek çok yönetim tarafından desteklenmiştir. Nakşbendîler bu destek sayesinde bir taraftan Ehl-i sünnet düşüncesini toplumda daha rahat yayarken, diğer yandan İslam dışı din ve inanışların zayıflatılmasında aynı yönetimleri harekete geçirmeyi başarmışlardır. Nitekim Nakşbendî şeyhlerine ihtiram gösteren Timurlu

Beni bu yola fazilet kapısından aldılar. Önce de sonra da bu yolda ben, faziletten başka bir şey görmedim. Bu yola girip güzel amel işlemek, gönül açıklığı verir. Sünnet-i seniyye yolunda gitmek ise, amellerin en büyüğüdür.”(Şah-ı Nakşibend hakkında daha fazla bilgi için bk. el-Kâşifî, s. 93-94; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 191 vd.; Vassâf, s. 27-42; Necdet Tosun, *Bahaeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri Tarîkatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.

⁶²² Şimşek, 18. *Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidi Hareketi*, s. 32-33.

⁶²³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’l-nediyye*, s. 15-16; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 12 ; Algar, “Hâcegân”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, s. 431.

⁶²⁴ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’l-nediyye*, s. 15; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 12-13.

⁶²⁵ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’l-nediyye*, s. 16; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 13.

⁶²⁶ Mahmûd Ahmed Ğâzî, *Târîhu’l-hareketi’l-Müceddidiyye*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2009, s. 100-143.

⁶²⁷ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü’l-nediyye*, s. 16; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 13.

Devletin gayretleri ile Orta Asya'da Moğol putperestliği, güneyde Hint dinleri ve İran'da Mecusi akidesi ile mücadele edilmiştir.⁶²⁸

Nakşbendî tarikatının İslam dışı din ve düşüncelerin yanı sıra Türkler ve onlarla birlikte yaşayan Kürt, Çerkez ve Araplar arasında yaygın olan bid'at ve hurafelerle mücadele için yaygınlaştırıldığı, fakat bu tarikatın onları İslam'dan ayırdığı, Allah'a iman ve tevhid gerçeğinden daha da uzaklaştırdığını savunanlar da bulunmaktadır.⁶²⁹

Şah-ı Nakşbend ve halifeleri Hâce Muhammed Parsa (ö.822/1419), Hâce Alaaddin Attâr ve Yakub Çerhî (ö. 852/1448) zamanında Horasan ve Orta Asya'da yayılan Nakşbendîlik, Muhammed Baki Billah (ö. 1012/1603) ve halifelerinden Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624) zamanında Hindistan'a yayılmıştır. Fatih Sultan Mehmet zamanında Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Molla İlâhî vasıtasıyla İstanbul'a girmiştir. Mazhar-ı Cân-ı Cânân zamanında Hindistan'da iyice güçlenen Nakşilik, Şah Abdullah Dihlevî döneminde Hindistan'ın dışına çıkarak Hicaz'a kadar yayılmıştır. Bu tarikat Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827) ile de Osmanlı coğrafyası başta olmak üzere tüm Orta doğuya yayılmıştır.⁶³⁰ Günümüzde Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya kadar pek çok bölgede varlığını devam ettiren Nakşbendiyye, dinamik yapısıyla tarikatlar içerisinde ayrı bir yere sahip olmuştur. İslam dünyasında Kâdiriyye'den sonra en yaygın tarikat olan Nakşbendiyye, anavatanı Orta Asya'da Kübreviyye ve Yeseviyye başta olmak üzere hemen hemen diğer bütün tarikatların yerini almış, Arap yarımadası, Mağrib ve aşağı Sahra Afrikası dışındaki tüm bölgelerde yayılmıştır.⁶³¹

Şimdi yukarıda bahsettiğimiz aşamalara uygun olarak Nakşbendiyye sonrası iki aşamayı Müceddidiyye ve Hâlidîyye'yi görelim.

2.1.1.1. Müceddidiyye

XVI. asrın ortalarına kadar Asya'da yaygınlaşan Nakşbendîlik, Ubeydullah Ahrâr'ın (ö.895/1490) halifeleri sayesinde Anadolu'da da varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra Nakşî şeyhlerinden Muhammed Baki Billah

⁶²⁸ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, t.s., s. 39-69; Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket*, s. 50-51; Fatsa, s. 46.

⁶²⁹ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşbendiyye*, s. 11.

⁶³⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 32; Eraydın, s. 372; Memiş, *Hâlid-i Bâğdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 229-234; Itzhak Weismann, *The Naqshbandiyya*, Routledge, London 2007, s. 90-112.

⁶³¹ Algar, "Nakşibendiyye", s. 335.

(ö.1013/1603) ve halifelerinden Ahmed Sirhindî (ö.1034/1624) zamanında tarîkat Hindistan bölgesinde yayılmaya başlamıştır.

Sirhindî, Nakşbendî tarîkatını yeniden yorumlayarak tasavvufa getirdiği bakış açısıyla ⁶³² dikkatleri üzerine çekmiştir. Müslümanların her türlü bidatten kaçınarak dinin özüne dönmeleri ve şer’î hükümlere uymaları gerektiğini vurgulamıştır. ⁶³³ Babür hakimi Ekber Şah’ın (ö.1014/1605) *Din-i İlâhî* adıyla ilan ettiği yeni inanç ve ahlak sistemine karşı verdiği mücadele ⁶³⁴ İslam dünyasında yankı bulmuştur. *İmâm-ı Rabbânî* ve *Müceddid-i Elf-i Sâni* olarak nitelenen Sirhindî’nin bu tasavvufî hareketi, kendisine verilen *Müceddid* ünvanından dolayı *Müceddidiyye* olarak adlandırılmıştır. ⁶³⁵

İmam-ı Rabbânî’nin tecdid olarak ortaya koyduğu hususlar şu ana başlıklar altında özetlenmektedir: ⁶³⁶

1. Devleti idare edenler ile elinde yetki bulunan şahsiyetlerin sağlam bir itikad ve doğru bir İslamî düşünceye sahip olmaları.
2. İslam Şeriatı ahkâmının tatbiki, fıkhu’n-nefs ve fıkhu’s-sülûk’un Kur’an ve Sünnet ile selef-i salihin ictihadlarına dayanan fikh-ı ekber’in ayrılmaz parçalar olduğunun vurgulanması.
3. Tasavvuf alanında İslam’ın özüyle bağdaşmayan her türlü fikir ve düşünceler ile Müslümanlar arasında yaygınlaşan bidatlerin terk edilmesi.
4. Vahdet-i vücud düşüncesi yerine vahdet-i şühûd fikrinin benimsenmesi.
5. İlim ehli bazı şahsiyetlerin İslami ilimler yerine Doğu-Batı felsefesine gereğinden fazla önem vermeleri hususunun tenkidi.

⁶³² Bu bakış açısı özellikle İslam’ın zahiri ahkamına uymayan düşünce ve uygulamalardan uzaklaşılması ve Vahdet-i vücûd gibi ortaya atıldığı günden beri çokça tartışılan konulara getirdiği yorumlarda yoğunlaşmaktadır. Bu konulardaki görüşleri için Bk. Sirhindî, I, II, III, muhtelif mektupları ; Ğâzî, s. 124-169.

⁶³³ Ahmed b. Abdilahad es-Sirhindî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, (Der. Yar Muhammed el-Cedîd el-Bedahşî et-Tâlekânî), Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2004, I, 108-109(36. mektup); Sirhindî, II, 325(332. mektup); Sirhindî, III, 225(466. mektup); Sirhindî, III, 134-137(429. mektup).

⁶³⁴ Ğâzî, s. 156-169.

⁶³⁵ Samuela Pagani, “Renewal Before Reformism. ‘Abd al-Ghanî al-Nâbulûsî’s Reading of Ahmad Sirhindî’s Ideas on Tajdid” [Yenilik Öncesi Tekerrür. Abdülğani Nablûsî’nin Ahmed Sirhindî’nin Tecdidle İlgili Görüşlerine Getirdiği Yorumlar], *Journal of the History of Sufism*, (2007), s. 291; Ğâzî, s. 98.

⁶³⁶ Ğâzî, s. 99.

Sirhindî'nin tecdid olarak ortaya koyduğu fikirleri içerisinde Muhyiddin ibnû'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* düşüncesini tenkid etmesi ve onun yerine *vahdet-i şühûd*'u ikame etmesi, Nakşbendî tarîkatının XVI. asra kadar devam ede gelen uygulamaları açısından radikal bir değişiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu bu şekilde düşünmeye sevk eden amiller içerisinde kendi iç dünyasında geliştirdiği tasavvufî düşüncesinin ve tecrübelerinin yanında, Ekber Şah'a karşı verdiği mücâdele ve yaptığı muhâlefetin de etkili olduğu ifade edilmektedir.⁶³⁷

Nakşbendî şeyhlerinin, idarecileri İslam ahkamına muğayir ve muhâlif davranmamaları hususunda uyarma misyonu da Sirhindî'nin Nakşbendî tarikat geleneğine kattığı yeni bir olgudur. Bu misyonun XVII. asırdan itibaren iyice benimsendiği ve Nakşbendî şeyhlerinde siyasî bir refleks haline geldiği söylenebilir. Sirhindî'nin Babür hükümdarları Ekber Şah ve oğlu Selim Cihangir Şah'a karşı takındığı tavır⁶³⁸, sonraki dönemlerde tarîkatın yayıldığı çok farklı coğrafyalarda bulunan Müceddidî şeyhleri tarafından da aynen devam ettirilmiştir.

Müceddidilik Hindistan'da ortaya çıkmasına rağmen sadece o bölgeyle sınırlı kalmamış Hicaz, Şam ve İstanbul gibi İslam âleminin önemli merkezlerinde de faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütmeye muvaffak olmuşlardır. Sirhindî'nin oğlu Muhammed Masum'un (ö.1668) halifelerinden Yekdest Ahmed Efendi'nin (ö. 1119/1707) Hicaz bölgesinde, Murad Buhârî'nin (ö. 1132/1719) ise İstanbul ve Şam'daki gayretleriyle Müceddidîlik ilmiye sınıfı ve içinde şeyhülislamın da bulunduğu devlet ricali arasında yaygınlaşmıştır.⁶³⁹

XVIII. asra gelindiğinde Nakşbendî şeyhlerinden Mazhar-ı Can-ı Canan 'ın gayretleriyle yeniden Hindistan ve çevresinde yoğunlaşan Müceddidiyye, onun halifesi Şah Abdullah Dihlevî zamanında Hicaz bölgesinde etkili olmaya başlamış ve nihayet Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ile tüm Ortadoğu'ya açılma fırsatını yakalamıştır. Nakşbendîlerin Batı Asya ve Ortadoğu'daki çalışmaları, XIX. ve XX. asırdaki toplumsal ve siyasi birçok harekete cesaret ve esin kaynağı olmuştur.⁶⁴⁰

⁶³⁷ Şimşek, 18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket, s. 47.

⁶³⁸ Sirhindî, I, 136-137, 202(47. ve 81. mektuplar).

⁶³⁹ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, s. 233.

⁶⁴⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Charles J. Adams, "The Naqshbandis of India and the Pakistan Movement" [Hindistan Nakşbendîleri ve Pakistan Hareketi], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 221-229.

2.1.1.2. Hâlidîyye

XIX. asrın başında Doğu Asya ve Hicaz bölgesinde etkinliğini arttıran Müceddidiyye'nin Batı Asya'da özellikle Irak, Suriye ve Anadolu'da da faaliyetlerini yürütebilmek için uygun şahsiyet arayışları, Azimabadî'nin Süleymaniye'de rastladığı Mevlânâ Hâlid ile önemli bir dönemin kapısını açmıştır. Şah Abdullah Dihlevî henüz otuzlu yaşlardaki bu genç ve dinamik âlimi Irak başta olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında Müceddidîliği yaymak üzere tam yetkili kılmıştır.

Hâlidîliğin Ortadoğu'nun da sınırlarını aşarak çok geniş bir coğrafya'da yayılmasına imkan veren özelliğinin, Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü Şah Abdullah Dihlevî'ye söylediği "Dini ve dinin elde edilmesi için dünyayı isterim" ⁶⁴¹ sözünde gizli olduğu kanaatindeyiz. Mevlânâ Hâlid'in bu sözü, Ahmed Sirhindî'nin Hindistan ve çevresinde meydana getirdiği tecdid ruhu ve heyecanın daha fazlasının Mevlânâ Hâlid tarafından Ortadoğu'da gerçekleştirileceğinin işaretlerini vermekteydi. Yine onun bu sözü, kendi iç dünyasının ve Irak'ta temeli atılacak yeni Müceddidî hareketin hedef ve misyonunu gerçekleştirmek için ne denli ciddi ve hırslı olduğunu da ortaya koymaktadır.

Şah Abdullah Dihlevî'nin *Mevlânâ* lakabıyla hitap ettiği ⁶⁴² ve *Din âlimlerinin başkanı* ⁶⁴³ diye nitelediği Mevlânâ Hâlid'in, kendisinden beklenen misyonu fazlasıyla yerine getirdiği söylenebilir. Mevlânâ Hâlid henüz hayattayken bu yeni oluşum *Hâlidîyye* adını almıştır. ⁶⁴⁴

Hâlidîyye'nin ağırlıklı olarak Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve İran'ın Kürtlerin yaşadığı kuzeybatı vilayetlerinde yayıldığı kabul edilir. Bu yaygınlığın sebebi de tarîkatı temsil eden birkaç nüfuzlu ailenin babadan oğula intikal eden yapısına ve sahip oldukları maddi imkanlar ile siyasi etkinliklerine dayandırılır. ⁶⁴⁵ Bu tespit tarîkatın doğuş dönemi için doğru olmakla beraber bu durumun sonraki dönemlere teşmil edilmesinin çok gerçekçi olmayacağını düşünüyoruz. Çünkü Hâlidîliğin XIX. asrın

⁶⁴¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 27.

⁶⁴² *İcâzetnâme-i Mevlânâ Hâlid*, Süleymaniye Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü, Nu: 56, vr.1a

⁶⁴³ *İcâzetnâme-i Mevlânâ Hâlid*, vr. 85a, 85b.

⁶⁴⁴ Hâlidîyye adı Osmanlı devlet arşivinde 1243/1828 tarihinden itibaren yer almaya başlamıştır. Bk. BOA, 1243, HAT, Dosya no: 764 Gömlek no: 34812.

⁶⁴⁵ Algar, "Hâlidîyye", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 295.

sonlarına doğru Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu ve İstanbul başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyada entelektüel büyük bir çevre edindiğini belirtmek gerekir.

Azzâvî, Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin Hâlidî tasavvuf geleneğini oluşturma ve yaymadaki başarılarının sırrını şu birkaç madde özetler: ⁶⁴⁶

1. Başta Mevlânâ Hâlid olmak üzere görevlendirdiği tüm halifelerinin çok âlim ve muttaki olmaları.
2. İnsanları ilme ve takvaya teşvik etmeleri
3. İnsanları ilme, ibadete ve takvaya çağırdığı halde kendileri bu hasletlerden gafil olan zamane şeyhlerini tenkid etmeleri ve bu hususta insanları uyarmaları.
4. Hâlidîlerin yaşam tarzlarının ve davranışlarının bidat ve aşırılıktan uzak, makbul ve ma'kûl oluşu.

Mevlânâ Hâlid Nakşbendî tarîkatının adem-i merkezîyetçi yapısında değişikliğe giderek, Hâlidîliği merkezîyetçi bir tarîkat olarak düzenlemiştir. Mevlânâ Hâlidin etrafında kısa bir sürede kalabalık bir topluluğun oluşmasını Mevlânâ Hâlidin kısır ve bağnaz olmayan ve toplumu celbeden ulusal söylemlerine bağlı olduğunu dillendirenler de vardır. ⁶⁴⁷ Bu hususta şunu söylemek gerekir ki, Mevlânâ Hâlid'in eserlerinde veya mektuplarında ulusal Kürt söyleminin yer almadığını görüyoruz. Aksine genel ve ümmetçi bir çizgi çizmekte olduğu görülmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı bölgede bulunan Baban ve diğer Kürt beyliklerinin siyasi çalışmaları ve Osmanlı karşıtı tavırları arşiv belgelerinde detaylı olarak yer almaktadır. Hâlidî şeyhlerinin bir kısmının Mevlânâ Hâlid'den sonra Irak ve Anadolu'da Kürtlerin Hak ve özgürlükleri hususunda silahlı mücadele başlattıkları veya var olan mücadelelere destek verdikleri bilinmektedir. Yalnız bunu doğrudan tarîkat adına yaptıklarını söylemek zordur. Çünkü bu hareketlere girişen gerek Nehrî Tekkesi'nde postnişîn olan Şeyh Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900), gerekse Behdînin bölgesinin etkin şeyhleri olan Barzanîler arasındaki ilişkiler ve yazılan mektuplarda bu hareketlerin doğrudan tarîkatla ilişkisini ortaya koyabilecek bir delilimiz bulunmamaktadır. Fakat şu kadarı var ki bu şahsiyetler Kürt siyasî hareketini yönetirken mensup oldukları tarîkat şeyhliği payesini de hep üzerlerinde taşımışlardır.

⁶⁴⁶ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 182.

⁶⁴⁷ Karadâğî, *Süleymanî Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 16.

Hâlidîlerin yayıldığı geniş coğrafya düşünüldüğünde yukarıda bahsettiğimiz hadiselerin sınırlı bir bölgede gerçekleştiği görülecektir. Ayrıca Hâlidîlik sahip olduğu dinamikleri İslam'ın lehine ve yaşadıkları çağın gerekleri ve bölgenin hassasiyetlerine göre yönlendirmede başarılı olmuşlardır. Her dönemde aktörlerin adı değişse de ifa edilen misyon aynı olmuştur. Bu meyanda tarîkatın XIX. asırda girdiği milli ve akılcı yolun, yirminci asırda diğer bir Hâlidî mensubu olan Bediüzzaman Said Nursî (ö.1960) tarafından devam ettirildiği ifade edilmektedir.⁶⁴⁸

Mevlânâ Hâlid Nakşbendî tarîkatının takip ettiği tasavvufî eğitim metodlarına bağlı kalarak nefis ve rûh arasında bir denge sağlamıştır. Rûhu zikir, fikir ve ibâdetlerle besleyip, nefsin maneviyatla beslenen rûha tabi olması için uygun yollar aramıştır. Hâlidî şeyhleri de daha önce Müceddidî şeyhlerinin dile getirdiği üzere Nakşbendî tarîkatının, Hz. Peygamber'den eğitim alan sahabenin yolu olduğunu vurgulamışlardır.⁶⁴⁹

Hâlidî şeyhleri Nakşbendiyye tarîkatının usullerine göre tasavvufî eğitim yaptırırken, şeriâtın özüne sadık kalmış ve zahiri ilimlerden kopmamışlardır. Bu arada çok yaygın olmasa da bazı müritlere büyük şehirlerin kalabalık caddelerinde su dağıtılmış ve ciğer sattırılmıştır.⁶⁵⁰

Hâlidîliğin, Nakşbendî tarîkatının prensiplerine sadık kaldığı görülmektedir. Buna paralel olarak Hâlidî şeyhlerinin de Nakşbendî-Müceddidî kolunun yönetim ve toplumsal yaşama bakış açısını, XIX. asra yansıtan mutasavvıflar olduğu söylenebilir.

2.2. HÂLİDİLİĞİN YAYILMA SÜRECİ

Hâlidîlik, Irak gibi siyasî, ictimai ve mezhep farklılıkları açısından sorunların yaşandığı zorlu bir coğrafyada ortaya çıkmasına rağmen, yarım asır gibi bir sürede tüm Osmanlı topraklarına yayılmayı başarmıştır. Bu başarıda Mevlânâ Hâlid'in şahsından halifelerine, irşad faaliyetlerinin yürütüldüğü ilim ve kültür merkezlerinden devlet

⁶⁴⁸ Kemal Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 124.

⁶⁴⁹ Muhammed Emîn es-Süveydî, *Def'u 'z-zelûm ani 'l-vukû'i fi ırz-i hâza 'l-mazlûm*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, Nu: 1404, vr. 7a; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü 'l-verdiyye*, s. 7.

⁶⁵⁰ Mevlânâ Hâlid'in bu tür uygulamaları daha çok Bağdat'ta bulunduğu dönem içerisinde yaptığını görüyoruz.

ricaline, yerel yöneticilerden padişahlara kadar çok çeşitli amillerin etkili olduğu görülmektedir.

2.2.1. Hâlidîliğin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler

Hâlidîliğin ortaya çıktığı dönemde gerek İslâm dünyasının genel vaziyeti, gerekse Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarla ilgili çok şeyler söylenebilir. Burada şu gerçeğin altının çizilmesinin konunun iyi anlaşılması için önemli olduğu kanaatindeyiz. O da, XIX. asırda Osmanlı'nın yaşamakta olduğu buhranlar ve dış müdahalelere karşı mücadele edebilmesi için, Avrupa'daki ilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere paralel yapılan yeniliklerin yanı sıra, toplumun ahlak ve kültürünü şekillendiren İslâm'a dönülmesi gerektiği fikri toplumda ciddi destek bulmaya başlamıştır.

“Yasal düzenlemeleriyle devletin ve normlarıyla toplumun, dinen makbul davranışlara teşvik etmediği bir ortamda kalbin tasfiyesini hedefleyen manevî eğitim usulüyle imanı güçlü kılacak, böylece sâlih amel olarak adlandırılan dinen makbul davranışları temin edecek”⁶⁵¹ bir harekete ihtiyaç duyulmaktaydı.

Böyle bir atmosferde XVII. asrın ilk yarısından beri devlet ve toplumun İslâm'ın temel prensiplerine uymalarını elzem gören Nakşbendî-Müceddidî ekolüyle Asya ve Hint kıtasında yankı bulan düşünce, Mevlânâ Hâlid ile tüm Ortadoğu'ya yayılma imkânı bulmuştur. Burada XIX. asırda ortaya çıkan Nakşbendî-Hâlidî tasavvufî düşünce vizyonunun, Osmanlı'nın kendi bekası için elzem gördüğü esaslarla paralellik arz ettiği söylenebilir. Nitekim pu paralellik, XX. asrın ilk yıllarında Osmanlı'nın yaşadığı buhranlardan kurtulması için siyasi ve sosyal reçeteler sunan Said Halim Paşa gibi bazı devlet ricalinin düşünceleriyle Hâlidîyye tarikatının vizyonu tamamen örtüşür hale gelmiştir. Diğer yandan Hâlidîlerin, Ortadoğu'daki çalışmalarıyla İslâmî algıyı zayıflatmak isteyen uluslararası sömürgeci güçlere karşı duydukları nefret, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş toprakları isyan ve kargaşa ile bölmeye çalışan batılı ülkelere karşı izledikleri politika ile de örtüşmekteydi.

⁶⁵¹ Mehmet Tayfun Amman, “Küreselleşme Sürecindeki Dönüşümler Ekseninde Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Mesajı ve Hâlidî Geleneğin Önemi”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 139-150), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 149.

2.2.1.1. Mevlânâ Hâlid'in Karizmatik Şahsiyeti

Yunanca “tanrı vergisi”, “yetenek” anlamına gelen karizma(charisma)⁶⁵² kelimesi daha çok toplum tarafından olağanüstü bazı yeteneklere haiz olduğuna inanılan liderler için kullanılmıştır. Karizmayı otorite kelimesiyle birlikte kullanan ve otorite tipleri içerisinde değerlendirip tartışan kişi ise Max Weber’dir.⁶⁵³ Weber, insanların karizmatik liderlere gönüllü itaatini, o şahsiyetlerde var olduğuna inanılan olağanüstü kişisel yeteneklere bağlarken, ortaya konan yönetimin meşruluğunu da insanların olağanüstü davranışlara duyduğu hayranlıkla açıklamaktadır.⁶⁵⁴

Genellikle kriz ortamlarında ortaya çıktığı görülen karizmatik liderlerin, kişilik özellikleri itibariyle izleyicilerini normal beklenenden daha fazla motive etme yeteneğine sahip olduklarına ve bu özelliklerinin doğuştan geldiğine inanılmaktadır.⁶⁵⁵ Bu şahsiyetler, toplumda var olan kural ve kurumların sorunları çözmede yetersiz kaldığı durumlarda, devreye girerek, toplumsal sorunlara çözümler üretirler.⁶⁵⁶

Ahmed Sirhindî’den sonra Nakşbendî mensuplarınca “*Müceddid*” lakabı verilen Mevlânâ Hâlid’in, aşağıda değinileceği üzere sahip olduğu kişisel özellikleri ve yaptıkları ile Max Weber’in karizmatik lider tanımına uygun düştüğü görülmektedir.

Soyu anne ve baba tarafından Hz. Peygamber’in damatları olan Hz. Ali ve Hz. Osman’a dayandırılan Mevlânâ Hâlid’in, doğuştan sahip olduğu bu saygın konumunun yanı sıra sonradan edindiği ilmî ve tasavvufî payeler, onun karizmatik liderliğinin ana unsurlarını oluşturmuştur.

⁶⁵² Karizma(charisma), Max Weber tarafından “bir insanın sıradan insanlardan ayrı bir yerde durmasını ve doğüstü, insanüstü ya da en azından istisnai güçler veya niteliklerle donatılmış olarak görülmesini sağlayan belli bir kişilik özelliği” olarak tanımlanmıştır. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 387.

⁶⁵³ George P. Hansen, *Max Weber, Charisma, and the Disenchantment of the World*, Philadelphia, PA: Xlibris 2001, 102-104; Dana Williams, *Max Weber: Traditional, Legal-Rational, and Charismatic Authority*, The University of Akron, Akron 2003; Mehmed Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004, s. 9; H. Alpay Karasoy, “Max Weber’de Bilim, Bilim Adamı ve Siyasal Liderlik Konusu”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), 2009, s. 498-499; Justin Taylor, S.M., “Max Weber: Charisma and Institution at the Origins of Christianity”, *Australianejournal of Theology*, 19.3(December 2012), s. 195-198; Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 114.

⁶⁵⁴ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev.:Taha Parla), İstanbul 1993, s. 53, 252.

⁶⁵⁵ Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektaş-ı Velî, Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Yeni Bir Yaklaşım*, Aktif Yayınları Ankara 2007, s. 17.

⁶⁵⁶ İhsan Çapçioğlu, M. Cem Şahin, Nuran Erdoğan, “MaxWeber Sosyolojisinde Karizmatik Otorite ve Dini Liderlik”, *TSA*, sayı: 2, 2010, s. 58-68; Kurt, s. 114.

Osmanlı'nın Avrupa karşısında eski gücünü kaybettiği ve imparatorluk toprakları üzerinde meydana gelen toplumsal, siyasî ve askerî hadiselerin üstesinden gelme konusunda zaafa düştüğü XIX. asrın ilk çeyreğindeki olumsuz ortam, karizmatik bir lider olarak Mevlânâ Hâlid'in toplumsal kabul görmesinde hızlandırıcı rol oynamıştır.

Mevlânâ Hâlid, İslâm toplumunda âlimlerin eskiden beri sahip oldukları saygınlık ve güçlü statünün⁶⁵⁷ farkında olarak talebeliği döneminde ciddi gayret göstermiştir. Onun medrese yıllarında başlayan ders ve hoca hususundaki seçiciliği, kaliteli bir medrese eğitimi için zorlu seyahatleri göze alması ve talebeliğine rağmen bazı yöneticiler ile hocalarına yazdığı cesur mektuplarla⁶⁵⁸ ortaya koyduğu medeni cesareti, ileride topluma liderlik yapabilecek bir kişiliğe sahip alacağının belirtileridir. Mevlânâ Hâlid'in bu gayreti, girişkenliği ve dinamik yapısı çok geçmeden onu Süleymaniye bölgesinin en yüksek ilmî makamına ulaştırmış ve Baban beyi Abdurrahman Paşa tarafından "*Reîsu'l-Ulemâ*" payesine layık görülmüştür.⁶⁵⁹

Azzâvî, onu Osmanlıyı yeniden kurabilecek beceri ve bilgiye sahip bir şahsiyet olarak nitelerken⁶⁶⁰, Kemal Raûf Muhammed ise İslâm dünyasında Selahaddin-i Eyyubî'den sonra gelmiş en büyük ikinci Kürt şahsiyet olduğunu belirtir.⁶⁶¹ Bütün bunlarla beraber onun ne kendisinden önce ne de sonra hiçbir dinî liderin cesaret edemeyeceği kadar büyük işlere giriştiğini düşünenler de yok değildir. Bu şekil düşünenler, Mevlânâ Hâlid'in farklı bir halet-i ruhiyyeye sahip ve kabına sığamayan bir insan olduğunu, onu sahip olduğu yüksek ilmî birikiminden ve medrese ortamından koparıp tasavvufa sevk eden amilin de bu karakter yapısı olduğunu ileri sürerler.⁶⁶² Yine onun tehlikelerle dolu Hindistan yolculuğuna çıkmayı göze alması, sahip olduğu azim ve kendisini manevi ortamlara ulaştırabilecek bir mürşit arama hırsına bağlamaktadırlar.

663

Mevlânâ Hâlid, yaşadığı toplumun sosyal, siyasî, dini ve kültürel parametrelerini iyi bilen, olaylar ve muhtemel sonuçları hakkında önceden kafa yoran ve tedbirini alan bir şahsiyettir. Bu özelliği onun analitik düşünebilen bir âlim ve çağının ilerisinde bir

⁶⁵⁷ Abdülcélil Candan, *Ulema'nın Gücü*, Bilge Adam Yayınları, Van 2004, s. 127-291.

⁶⁵⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-230.

⁶⁵⁹ Ata Karadâğî, s. 29.

⁶⁶⁰ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşibendî", s. 704; Azzâvî, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, s. 273.

⁶⁶¹ Muhammed, *Geran bo Rastî*, Çaphâne-i Şivan, Süleymaniye 2011, s. 22.

⁶⁶² Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, s. 240, 241.

⁶⁶³ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, s. 242.

mutasavvıf olduğunu göstermektedir. Bunun en güzel örneklerinden birini Hindistan dönüşü Şah Abdullah Dihlevî ile aralarında geçen bir konuşmadan anlıyoruz. Mevlânâ Hâlid tasavvufî eğitimini tamamlayıp gerekli ilmî ve psikolojik altyapıyı edindikten sonra hocasına irşada başlayacağı bölgedeki önemli bir sosyolojik durumu arz etmiştir. Bu da o bölgede yaşayan ve toplumsal destekleri çok güçlü olan Berzencî ve Haydarî ailelerinin Mevlânâ Hâlid’e karşı takınacakları olumsuz tavır karşısında nasıl ve ne şekilde davranması gerektiği hususudur. Şah Abdullah Dihlevî ona “ sen git ora halkı senin elini ayağını öpecekler” diyerek Mevlânâ Hâlid’i teskin eden bir cümle kullanmış ve başarılı olacağı konusunda tabiri caizse manevi bir garanti vermiştir.⁶⁶⁴

Mevlânâ Hâlid’in sakin ve sabırlı gözüken şahsiyeti aynı zamanda toplumu değiştirici ve dönüştürücü sosyal ve siyasi bir potansiyeli de barındırıyordu. Bundan dolayıdır ki, onun tasavvufî terbiyesinden geçen onlarca büyük halifesi, gittikleri bölgelerde ciddi bir toplumsal duyarlılık ve dönüşüm meydana getirmişlerdir.

Bir tarikat şeyhi olmasına rağmen dinî ve tasavvufî gelenekleri yumuşak bir dille eleştiren ve çok radikal olmayan değişikliklerle yeni bir bakış açısı geliştiren Mevlânâ Hâlid’in, tasavvuf, ilim ve sosyal alanda ortaya koyduğu yenilikler, Osmanlı başta olmak üzere geniş bir coğrafyada geleneksel bir hususiyet kazanmış ve toplum tarafından kabul görmüştür.

O, yaşadığı toplumda gördüğü veya duyduğu bir olumsuzluklar karşısında tavır koyan ve müdahalede bulunmaktan çekinmeyen duyarlı bir şahsiyettir. Mesela Hocası Molla Celal Hurmâlî’nin (ö.1231/1816) çocuklarına kötü muamele eden Gülanber (Halepçe) yöneticisi Ömer bey’e bir mektup yazarak, hocasının çocuklarının orada bulunmalarını devlet ve ganimet bilerek sahip çıkması ve kötü muamelede bulunmamasını tavsiye etmiş ve yapacağı kötü davranışları kendi aleyhine *öldürücü bir zehir* olarak nitelemiştir.⁶⁶⁵

Mevlânâ Hâlid prensip olarak kimseden yardım ve hediye kabul etmemiştir. Bu kuralı bir defa Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Asım Efendi için ihlal etmiş ve bu

⁶⁶⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 27.

⁶⁶⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 194(109. Farsça mektup).

ihlalinin sebebini ona yazdığı mektubunda “reddetmekle kalbinizin kırılacağını düşündüm” cümlesiyle dile getirmiştir.⁶⁶⁶

Mevlânâ Hâlid’in tarîkat mensuplarınca ilim ve maneviyatta zamanının kutbu ve keramet sahibi büyük bir evliyâ olarak nitelenmesiyle daha da güçlenen karizmatik şahsiyeti, bazı Şii alimlerin bile merakını celbetmiş ve Bağdat’ta iken Musa en-Necefi başkanlığında on kişilik bir heyetle kendisini ziyarete gelmişlerdir.⁶⁶⁷ Ona sadece Kürtlerin değil, Türk, Arab, Afgan, İran’lı ve Hind’li onlarca âlimin rağbet ve intisap etmesinin, aslında Mevlânâ Hâlid’in karizmatik otoritesinin en önemli göstergelerinden biri olduğunu düşünüyoruz.

Yüksek ilmi seviyesi, tarîkat neşrinde sünnet-i seniyyeye uymadaki samimiyeti, fazilet, azîmet, sebat ve istikamet üzere oluşu, bidatler ve nefsin arzularına uymaktan kaçınması, gösterişten ve nüfuz sahibi yöneticilere iltimas yapmaktan uzak durması, Şeriata bağlılık hususunda hassasiyet göstermesi, arkadaşları, müritleri, ulema kesimi ve sıradan insanlara hitabındaki tevazusu, olaylar karşısındaki soğukkanlılığı ve sabrı⁶⁶⁸ Mevlânâ Hâlid’in insanları kendisine celbeden ve ona karizmatik bir şahsiyet kazandıran vasıflar olarak değerlendirilebilir.

2.2.1.2. İlmî ve Tasavvufî Faaliyetlerin Birlikte Yürütülmesi

İslâm aleminde eğitim öğretim faaliyetleri mütevazî ortam ve mekanlarda başlayıp bilahare büyük medreselerde devam etmiştir.⁶⁶⁹ Tasavvufun kurumsallaşmaya başladığı hicri V. ve VI. asırlardan itibaren bu defa tasavvufî eğitim için tekke veya zaviye diye isimlendirilen mekanlar ihdas edilmiştir. Her biri kendi alanında çalışmalarını yürüten bu iki kurum arasında özellikle XVI. asır Osmanlı toplumunda çatışmaların başlaması, sancılı bir dönemin ilk habercisi olmuştur. Osmanlı devlet ricalinin çabalarına rağmen bu iki köklü kurum arasındaki çatışma sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu nedenle kadim iki kurum arasındaki çatışmanın muhtemel

⁶⁶⁶ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 252-255 (92. mektup).

⁶⁶⁷ Haydarî, *el-Mecdü’t-tâlid*, s. 49; Şükrü, s. 50-51.

⁶⁶⁸ Kerim, s. 17-18.

⁶⁶⁹ Ahmed Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, (Çev.: Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul 1983, s. 108 vd.

toplumsal sonuçları göz önüne alınarak kapatılmalarına kadar gidecek olan bir dizi ıslah çalışmaları ve tedbir alma süreci başlamıştır.⁶⁷⁰

XIX. asrın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarında ortaya çıkan Hâlidîlik, bu iki kurumun asırlardır devam eden ilmî ve tasavvufî hizmetlerini ortak bir mekanda mezcetmiştir. Bu da, ilmî ve tasavvufî faaliyetleri yürüten kişi veya kurumların işlevlerinin tevhid edilmesidir.

Mevlânâ Hâlid'in, 1811'de Hindistan'dan Süleymaniye'ye dönüşüyle beraber irşad faaliyetlerinin yürütüldüğü her cami veya tekke aynı zamanda medrese olarak da hizmet vermiştir. Bu yeni sistemin pratikte ilk uygulamasını da Süleymaniye'de *Mevlânâ Hâlid Tekkesi*, Bağdat'ta *Hâlidîyye Tekkesi* ve Şam'da *Kunvat Zaviyesi* başta olmak üzere muhtelif tekkelerde bizzat Mevlânâ Hâlid'in kendisi yapmış ve bu konuda yetiştirdiği halifelerine rol model olmuştur.

Hâlidî tekkeleri şariat-tarîkat dengesini kurmayı başarmış ve bu dengenin bozulduğu Osmanlı topraklarında medrese ve İslâmî ilimlerin yeniden canlanmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı Devletinin XIX. asırda artık işlevini yitiren ve devlete yük olarak görülen medreseleri ıslah etmeye çalıştığı bir dönemde, Mevlânâ Hâlidin imparatorluğun hemen her bölgesinde medreseleri yeniden canlandırması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Süleymaniye'den Dağıstan'a, Bağdat'tan İstanbul'a, Şam'dan Konya'ya, Hakkarî'den Erzincan'a kadar çok geniş bir coğrafyada kurulan bu medreselerin aynı zamanda tekke görevi de görmesi, Hâlidî şeyhlerinin tekke inşası için ayrı bir zaman ve para tahsisinden kaçındıklarını göstermektedir.

Osmanlı devleti, uzun bir süredir tekkelerle çatışma içinde olan, beşik uleması vb. birçok sebeple tenkid edilen, mümkünse ıslahı yoksa kapatılmaları düşünülen medreselerin, Mevlânâ Hâlid ve halifeleri tarafından imparatorluğun her yerinde yaygınlaşması dikkatlerden kaçmamıştır. Hâlidî halifelerinin bu faaliyetleri, Osmanlı'nın medreselerle ilgili bu kararına karşı bir tepki mi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Fakat Hâlidîliğin temel referanslarına baktığımızda bağlı olduğu Nakşbendî-Müceddidi kolunun da medrese ve ilmiye sınıfına önem verdiği görülecektir.

⁶⁷⁰Ömer Özyılmaz, "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı: 5, 1993, s. 134-147; Salih Zeki Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 29-80; Murat Akdündüz, *Osmanlı Medreseleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 97-129

Bu durumda medreselerin canlandırılması Osmanlıya karşı bir tavır değil, tasavvufun ilimsiz olamayacağı ve Hâlidîliğin şeriat esaslarına sıkı sıkıya bağlı bir tarikat olduğunun vurgulanmasından başka bir şey olmadığı gerçeğinin ilanıdır.

Bu nedenle Hâlidîler tekke yapımı için ayrı bir uğraş içerisine girmemişlerdir. Görev yaptıkları bölgelerde var olan mescid, cami, tekke veya kullanılabilir durumdaki binaları irşad ve İslâmi ilimlerin tedrisi için kullanmışlardır. Hâlidîler gösterişli binalardan çok insan eğitime önem vermiş ve donanımlı halifeleri sayesinde Ortadoğu'nun birçok yerinde küçük çaplı görünmeyen üniversiteler inşa etmişlerdir.

Tasavvufi eğitimlerinin yanında her biri aynı zamanda icâzetli birer müderris olan Hâlidî halifeleri, günün belli vakitlerinde medrese talebelerine Arapça, fıkıh, hadis, tefsir ve tasavvuf dersleri verirken namaz vakitlerinde ve akşamları da tasavvufi sohbet ve hatme ile meşgul olmuşlardır.

Meşhur Hâlidî merkezlerine baktığımızda bu birliktelik kendini belli etmektedir. Mesela, Kuzey Irak'ın Süleymaniye şehrinin Halepçe ilçesinde bulunan *Biyare Medresesi* Mevlânâ Hâlid'in ilk halifesi olan Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî'den (ö.1283/1866) bugüne kadar hem medrese hem de tekke olarak hizmet vermiştir. Şeyh Osman Siracüddin şeyhi Mevlânâ Hâlid'den öğrendiği metodu aynen uygulayarak hem tedrisat ile hem de müritlerinin Seyr u Sülûkü ile meşgul olmuştur.

Biyare Medresesi, Irak ve İran'dan çok sayıda sünni talebeyi celbetmeyi başaran büyük Hâlidî medreselerindendir. Burada eğitim gören talebeler günlük derslerine ek olarak tasavvufî eğitimden de geçirilmiş böylece mezun olanlardan tarikat icâzeti verilenler halife diğerleri de tarikat mensubu müderrisler olarak çok farklı bölgelerde görev yapmışlardır.⁶⁷¹

Bir diğer Hâlidî tekke ve medresesi olan Konya'daki *Sami Paşa Medresesi* Kuzey Irak'taki *Biyâre Medresesi*'nden geri değildir. Mevlânâ Hâlid'in halifesi Şeyh Muhammed Kudsî Bozkırî ve çocuklarının tedrisatı devam ettirdiği bu medresede, Biyare Medresesi'nden daha farklı bazı uygulamalar da yapılmıştır. Mesela bu medrese sahip olduğu matbaa ve çıkardığı dergi⁶⁷² ile diğer Hâlidî medreselerine göre çağın

⁶⁷¹ Müderris, *Ulemâunâ*, s. 124, 125, 275, 286, 293, 299, 309, 324, 367, 547, 567, 591, 601, 602.

⁶⁷² Abdulcebbar Kavak, "Hâlidîyye Medreselerinin Anadolu'daki İlim ve Kültür Hayatına Katkısı", (Ed. İsmail Narin), *Uluslar arası İlahiyat ve İslâmi İlimler Kavşağında Medreseler Sempozyumu*: 29 Haziran-1 Temmuz 2012-Bingöl: Bildiriler I-II, (ss. 267-287), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, I, 280.

modern araç gereçlerinden ve imkânlarından daha fazla istifade etmeyi bilmiştir. Paşadaresi olarak da tanınan⁶⁷³ *Sami Paşa Medresesi* Anadolu topraklarında ilim ve tasavvufun birlikteliğine verilebilecek en çarpıcı örneklerden biridir.

Hakkârî'nin Şemdinli ilçesinde bulunan *Nehri Medresesi* XIX. asrın ilk yarısında medrese ve tekke faaliyetleriyle Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak'ın Behdinan bölgesi ve Kuzeybatı İran'a kadar uzanan geniş bir alana hitap etmeyi başarmıştır. *Nehri Medresesi* Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan çok sayıda âlimin de yetiştikleri *Hizan Tekkesi*, *Küfrevî Tekkesi*, *Norşin Medresesi*, *Ohin Medresesi*, *Haznevî Tekkesi* ve *Menzil Tekkesi*'ni kuran mutasavvıfları yetiştirmiştir.

Bu hususla ilgili vereceğimiz son örnek Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinde bulunan *Yukarı Yerağlı Medresesi*'dir. Bu medrese de Hâlidî tarikat geleneğinin tipik özelliklerini yansıtmaması bakımından önemlidir. Çünkü medresenin bulunduğu Dağıstan bölgesi Osmanlı-Rus ilişkilerinde önemli bir yeri işgal eden Kafkasya'da bulunmaktaydı. Bu Hâlidî medresesi XIX. asır boyunca hatta yirminci asrın başlarına kadar Osmanlı-Rus savaşlarında kilit rol oynamış Muhammed Yerağlı, Cemaleddin Gazikumûkî, Gazi Muhammed, Şeyh Şâmil gibi Hâlidî şeyhlerinin ve onların yetiştirdiği tarikat mensubu birçok komutanın toplanma yeri olmuştur. Bu medresenin diğer Hâlidî medreselerinden farklı olan yanı, tedrisat, tasavvufî eğitim ve istişare ve karar almak üzere askerî toplantıların yapıldığı çok fonksiyonlu bir medrese olmasıdır. Yukarı Yerağlı Medresesi'nde yetişmiş olan Gazi Muhammed (ö.1248/1832), Şeyh Şâmil (ö.1288/1871) gibi şahsiyetler, âlim ve mutasavvıf kimliklerinin yanı sıra, Ruslara karşı yürütülen ve Müridizm olarak adlandırılan⁶⁷⁴ cihad hareketini yöneten komutan kimliğine de sahipti.

Mevlânâ Hâlid'in tekke ve medreseyi birleştirme projesi, medrese eğitimi almak isteyenlerle tasavvufî eğitim almak isteyen kesimleri aynı ortamlarda ve çoğu zaman tek çatı altında bir araya getirmiştir. Bu sayede sadece ilim ve tedrisatla uğraşan ve tasavvufa uzak duran kesimler, bu tevhid-i mekân sayesinde, zorunlu olarak cami ve medreselerde aynı saflarda namaz kılıp aynı mürşidden ders almaya başlamışlardır.

⁶⁷³ Osman Koçkuzu, *Paşadaresi*, Damla Ofset, Konya 2004, s. 81.

⁶⁷⁴ Şeyh Mansur ile başlayıp Şeyh İsmail Şirvanî'nin halifeleri Has Muhammed Şirvanî, Muhammed Yerağlı ile devam ettirilen Cihadî hareket "Müridizm" olarak isimlendirilmiştir. Bu isim hareketin tasavvufî veçhesini ortaya koymaktadır. Bk.Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 20; General İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 450

Mekânlardaki bu yakınlık zamanla gönüllerin de yaklaşmasına ve medrese ehliyle tekke ehli arasında zaman zaman oluşan buzların erimesine neden olmuştur. Bu yönüyle bakıldığında Hâlidî tasavvuf geleneği, İslâm toplumundaki iki önemli kesimi aynı potada eritebilen ve bu sayede toplumsal birlik ve beraberliğe de hizmet eden bir özellik arz etmektedir.

2.2.1.3. Mevlânâ Hâlid'in Halifeleriyle Düzenli İletişimi

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye, Bağdat ve Şam'da iken bazı halifelerinin zaman zaman kendisini ziyaret ettiği bilinmektedir. Fakat o çok özel durumlar hariç, halifelerinin uzak mesafelerden kendisini ziyaret etmek üzere gelmelerini istememiştir.⁶⁷⁵ Hâlidî halifelerinin gerek müridleri Mevlânâ Hâlid, gerekse kendi aralarında kullandıkları en etkili iletişim aracı mektup olmuştur.

Mevlânâ Hâlid, mektup yazmanın edepten olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁶ O'nun bu sözü ve pratikteki uygulamaları daha önce Nakşbendî-Müceddidî şeyhlerinin oldukça önem verdikleri mektup yazma uygulamasının Hâlidîlikte bir gelenek haline getirilmesinde etkili olmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in farklı sebeplerle Süleymaniye, Bağdat ve Şam'dan ayrıldığı süre zarfında halife ve müntesipleriyle mektuplaşmayı bırakmadığı görülmektedir. Hatta bazı müntesipleri, güncel veya çok tartışılan bazı konuları dönüşünü beklemeden mektuplar yazarak sormuşlardır. Bu sıcak iletişim, Mevlânâ Hâlid'in geniş bir çevreye hitabıyla beraber Hâlidîliğin sürekli gündemde kalmasını sağlamıştır. Her biri alanında uzman ve toplumda saygın mevkilerde bulunan Şam'lı alimlerden, Şam'ın Şafii müftüsü Ömer Gazzî, muhaddis Abdurrahman Küzberî ve Şeyh Abdurrahman Tayyibî "Kulun Allah'a en yakın olduğu an secde Hâlidir" hadis-i şerifi⁶⁷⁷ ve benzeri konularda mektupla ondan bilgi ve açıklama isteyebilmişlerdir.⁶⁷⁸ Mevlânâ Hâlid de Şam'ın dışında olması ya da meşguliyetine bakmadan sorulan konularla ilgili kısa risaleler şeklinde mektuplar kaleme almış ve o şahsiyetlere göndermiştir.

⁶⁷⁵ Bunun en bariz örneklerinden biri, Bağdat'lı halifesi Muhammed Said'dir. Muhammed Said Şam'da bulunan Mevlânâ Hâlid'i ziyaret etmek için izin istemiş fakat Mevlânâ Hâlid buna karşı çıkmıştır. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 319, 320(61. Arapça mektup).

⁶⁷⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 135(26. mektup).

⁶⁷⁷ Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim*, (Kütüb-i sitte içerisinde 4. cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, I, 350(Kitâbu's-salat, 215. hadis).

⁶⁷⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 178.

Mevlânâ Hâlid halifeleriyle mektuplaşırken sadece dini ve tasavvufi mevzular gündeme gelmemiştir. O, bu mektuplar sayesinde, Ortadoğu'nun her tarafına yayılmış ve çoğunluğu stratejik öneme sahip bölgelerde görev yapan halifelerinden, o bölgelerdeki toplumsal, siyasi ve fikri hareketleri öğrenme imkanına sahip olmuştur. Buna bir nevi istihbarî bilgi paylaşımı da denebilir. Bu bilgi paylaşımı sayesinde olumsuz gördüğü olaylara karşı önceden tedbir ve tavır olarak müdahale imkânını yakalamıştır. Ortadoğu'da hızla yayılan ve taraftar bulan Vehhabiliği Bağdat'ta durdurmayı başarmasının temelinde bu bilgi akışı ve halifelerini yönlendirmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Mevlânâ Hâlid, mektuplarında ilmî, tasavvufî ya da siyasî bir sorunu şayet başkalarının okuyup anlamasını istemiyorsa bunu şifreli ve sadece karşıdaki kişinin anlayabileceği kelimelerle anlatmaya çalışmıştır. Mektupta anlatılmasını sakıncalı gördüğü hususlarda ise muhatabı olan halifesini yanına çağırıp yüzyüze görüşmeyi tercih etmiştir. Örneğin Köysancak bölgesinde görevli olan halifesi Şeyh Abdullah Celî'yi yüzyüze görüşmek üzere Şam'a çağırmıştır.⁶⁷⁹

Mevlânâ Hâlid'in çok önemli toplumsal olaylardan, sıradan bir selamlaşmaya kadar mektuplarında birçok hususa değindiği görülmektedir. Çok düzenli olarak halifelerine mektup yazmaya gayret etmiş aynı şekilde onlardan da kendisine yazmalarını istemiştir.

Nitekim o, kendisine düzenli mektup göndermeyen halife ve mensuplarını uyarmış ve uzun süre kendisiyle iletişimi koparan halifelerini “vefasız” olarak nitelemiştir. Mesela, İran'ın Sine şehrinde bulunan mensuplarına yazdığı bir mektubunda “Oradaki vefasız tüm dostlara selam ederim” diyerek sitem etmiştir.⁶⁸⁰

Mevlânâ Hâlid'in, halifeleriyle mektuplaşırken onların mensup olduğu mezhep, ırk ve bölgelerine kadar hassasiyetlerini gözetken bir dil kullandığını söyleyebiliriz. Nitekim o, İstanbul'daki halifelerine gönderdiği mektuplarında sadece “*Nakşbendî*” nisbesini kullanırken⁶⁸¹, Hindistan ve İran'daki halife ve arkadaşlarına yazdığı

⁶⁷⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 142-144(30.mektup).

⁶⁸⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 196, 197(114. Farsça mektup).

⁶⁸¹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 72-79; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 266-271.

mektuplarda ise *Nakşbendî –Müceddidî, Şafî’î ve Kürdî* gibi üç farklı nisbesini kullanmıştır.⁶⁸²

Arapça’yı çok iyi bilmelerine rağmen genel olarak Farsça’nın hakim olduğu İran ve Hindistan’daki hoca, müntesip ve arkadaşlarına Farsça yazan Mevlânâ Hâlid, Irak, Suriye, Hicaz bölgesi ile Anadolu’daki halifelerine genellikle Arapça mektup yazmıştır. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde görev yapan çoğunluğu Kürt asıllı olan halifelerine de genellikle Farsça olarak mektup yazmıştır.⁶⁸³ Mevlânâ Hâlid’in Türkçe (Osmanlı Türkçesi) veya Kürtçe mektubuna rastlayamadık.

Mevlânâ Hâlid’in mektuplarında kullandığı üslup, tartışılan konular ve ciddiyetinin anlaşılması adına, Bağdat’taki halifelerine gönderdiği bir mektubunun bazı bölümlerini burada vermek istiyoruz.

Rahman Rahim Allah’ın Adıyla

Allah Teâlâya hamd olsun. O kâfidir. Seçilmiş kullarına selam olsun. Kendi nefsinin helakine çalışan, bugünkü meşguliyeti sebebiyle dünkü günahlarına tevbe ve yarına ait cezayı unutan Hâlid’den, seyyid Abdülğafur, şeyh Muhammed Cedîd ve Musa Cibûrî Efendilere,

Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun

Sünneti seniyyeye kuvvetle bağlı kalmanızı şiddetle tavsiye, daha doğrusu emrediyorum. Aynı şekilde cahiliye adetleri ve çirkin bid’atlerden sakınmanızı, sûfiyeninşeriate aykırı sözlerine aldanmamanızı, avamın aşağı tabakasındaki insanlar için vezir, emir ve paşalara aracı olmamanızı ehemmiyetle emrediyorum. Çünkü bunlar sizi ileride utandırabilirler. İki bozuk işten birini yapmak gerektiğinde, ehvenini yapmak lazımdır. İyi insan başkalarının işlerinden ders ve ibret alandır. Müslüman kardeşlerimizin işlerini yapmak, ileride bir zarar çıkmadıkça ibadetlerin en büyüğüdür. Melikler, emirler, ağalar ve etrafındakilerle, onları ıslah etmeye gücümüz yetmeyeceği için bir arada olmamaya çalışınız. Onları gıybet etmeyiniz, onlara söymeyiniz, onlar zalim biz salihiz diye gurura kapılmayınız. Bu ucb ve cehldir. Bizde zalim olmayan mı

⁶⁸² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-261.

⁶⁸³ Arapça ve Farsça mektuplar için bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 66-306; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-339.

var? Üzerinize düşen, o emirlerin ve etrafındakilerin salah ve muvaffakiyete ermeleri için dua etmektir...

Bugünden itibaren melik, emir, ağa ve etrafındakilerden hiç birini tarîkate almayınız. Aynı şekilde dünyaya düşkün, şehvete dalmış tüccarları da almayınız. Dünyalık toplamak ve halk arasında makam ve itibar sahibi olmayı vesile eden âlim ve ilim talebelerini, salah ve irade ismi altında başkalarına yük olan boşa kalmışları, işsizleri, dünyevi bir makama kavuşma imkânı doğduğunda kaplan gibi o makama atılan, kendisini tarîkat halifesinden üstün gören makam düşkünlerini, hilafet sebebiyle mal ve şöhret sahibi olan halifelere özenerek, sırf şöhret için hilafeti isteyenleri kabul etmeyiniz...⁶⁸⁴

2.2.1.4. Tarîkatın Her Kesimden İnsana Açık Oluşu

Mevlânâ Hâlid samimi olarak tasavvufî eğitim almak isteyen hiç kimseye kapısını kapatmamış ve tekkeden geri çevirmemiştir. Hem kendi zamanında hem de vefatından sonra Hâlidî tekkeleri, bir nevi gönüllü ve yaygın dini eğitim merkezleri gibi hizmet vermişlerdir. Tekkeler herkese açık tutulduğundan belli ailelerin tekeline bırakılmamıştır. Bu durumun en azından Mevlânâ Hâlid hayatta iken böyle olduğu kesindir. Bu nedenle Kadiri tarikatına mensup pek çok kişi gelip Nakşbendîliğe intisap etmişlerdir. Bunlar içerisinde Mevlânâ Hâlid'in muhalifi Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin (ö.1254/1839) bazı amca çocukları da bulunmaktadır.⁶⁸⁵

Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin Mevlânâ Hâlid'in yanında tasavvufî eğitim gören bir şahsı kapısından kovması için ona mektup yazdığı, fakat Mevlânâ Hâlid'in onun bu isteğini kabul etmediğini görüyoruz. Cevabî mektupta kullandığı üslup ve kelimelerdeki seçiciliği, Mevlânâ Hâlid'in zekavet ve tevazuunu göstermektedir. Söz konusu mektup şudur:

“Efendim, arif velilerden bazı muhakkikler söylemişlerdir ki: “Eğer günahkar bir mü'minin imanının nûru açılrsa, yer ve gök arasını kaplar.” Bu miskin kul ise günahkar mü'minlerin her birinin kendisinden daha üstün olduğuna inanmaktadır. Çünkü fasık olan kişinin imanı sabit, günahı ise gizlidir. Benim nefsimin kötülükleri ise onlara göre

⁶⁸⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 281(10. Arapça mektup).

⁶⁸⁵ es-Süveydî, *Def'u 'z-zalûm ani'l-vukû'i fî irzi haza'l-mazlûm*, vr.16a.

apaçık ortadadır ve sonum da belli değildir. Nice facir ve günahkâr mü'minler vardır ki, kâmil evliyâdan olmuşlardır. Yine nice Salih zatlar da vardır ki, aşağıların en aşağısına düşmüşlerdir. Yüce Allah'tan kendim, senin ve diğer Müslümanlar için afiyet dilerim. Sonuç olarak kendimden daha üstün gördüğüm bir insanı kovmam mümkün değildir. Senin talebin ise Müslümanları kovmamdır. Selamlar.⁶⁸⁶

Hâlidîlik, Nakşbendî-Müceddidî kolunun bir devamı olarak tek bir millet ya da sınırları belli bir bölgeye değil, kriterlerini benimseyen İslâm ümmetinin her ferdi için eğitmeyi hedef alan tasavvufî bir oluşum olarak hizmet vermiştir.

Hâlidîlikte, tarîkat'a giren şahsiyetlerden iki hususa dikkat etmeleri istenmiştir. Bunlardan biri Ehl-i sünnet itikadı ve mezheplerine muhalif hareket edilmemesi, ikincisi ise şeyhe teslimiyettir. Bunlardan birincisiyle İslâm ümmetinin birliği ve güçlenmesi, ikincisi ile de tarîkatın merkezi yapısının güçlendirilmesinin hedeflendiğini söyleyebiliriz.

2.2.1.5. Halife Sayısının Çokluğu

Hâlidîliğin ortaya çıktığı dönem, İslâm toplumunun her zamankinden daha çok birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyduğu bir dönemdi. Bu nedenle toplumun geleceğini inşa edecek olan bireylerin yetiştiği medreselerin yeniden ihyası, Müslümanları süratle ortak hedefe sürükleyecek olan âlim, kabiliyetli ve yerine göre nüfuzlu şahsiyetlerin yetiştirilmesi büyük önem arz etmekteydi. İşte Mevlânâ Hâlid tam da İslâm aleminin ihtiyaç duyduğu bu çalışmalara ağırlık verip, toplumu yeniden sünnet-i seniyyeye dönüş ortak noktasında birleştirebilen ve dönüştürebilen alim ve aksiyoner mutasavvıflar yetiştirmek için yoğun gayret sarf etmiştir. Onun yetiştirdiği bu şahsiyetlerin sayıca çokluğu geniş Osmanlı coğrafyasının her tarafına ulaşma imkânı sağlamış, böylece Nakşbendî tarîkatı XIX. asırda Hint alt kıtasından sonra Ortadoğu'nun çok önemli merkezlerinde de etkin bir tarîkat haline gelebilmiştir.

Ortadoğu'da Halvetî tarîkatından sonra en çok halife yetiştiren tasavvufî ekolün Hâlidîlik olduğu rahatlıkla söylenebilir. Algar, Mevlânâ Hâlid'in bizzat kendisinin

⁶⁸⁶Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 120, 121(16. mektup).

yetiştirdiği halifelerinin sayısının 116 kişi olduğundan bahseder⁶⁸⁷ ki, bu çok kesin bir tespit değildir. Mevlânâ Hâlid'in halifeleriyle ilgili kesin bir rakam vermek zordur. Çünkü bu hususta yapılmış bilimsel ve istatistiki bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat onun 1811-1827 yılları arasında yüzden fazla halife yetiştirdiği söylenebilir. Mevlânâ Hâlid'in halifeleri ve halifelerinin halifelerinin sayısının binlerle ifade edildiği belirtilir.”⁶⁸⁸ Ulaşabildiğimiz kaynaklardan yola çıkarak Mevlânâ Hâlid ve sonraki dönem ikinci ve üçüncü kuşak Hâlidî halifelerinin sayısının iki binden fazla olduğunu tahmin ediyoruz.

2.2.1.6. Halifelerin İlmî ve Tasavvufî Yönden Yetkin Kişiler Olmaları

Hâlidî halifelerinin sufi veya âlim kimliklerinden sadece birine sahip olmaları yeterli görülmemiş, her iki alanda da yetişmiş olmaları şart koşulmuştur. Buna göre tasavvufî eğitimle rûhî olgunluğa ve medrese eğitimi ile ilmî yeterliliğe ulaşmamış şahsiyetler halife olarak görevlendirilmemiştir.

XVIII. asırda farklı tarîkatlara mensup şeyhlerden medrese mezunu olanlarla ilgili yapılan istatistiki bir tespitte, medrese mezunu Nakşbendîlerin tarîkattaki genel sayıya oranının % 14 olarak çıktığı görülmektedir.⁶⁸⁹ XIX. asırda Nakşbendîliği yaymaya başlayan Mevlânâ Hâlid'in bir kişinin halife olarak atanması için belirlediği asgari şartın, ilim icâzetli olması göz önüne alındığında, bir asır önce % 14 olan bu oranın XIX. asırda oldukça yüksek bir orana ulaştığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Hâlidî tasavvuf geleneğinde tarîkat tüzüğünün önemli bir maddesi olarak *Halifelerin İlmî ve Tasavvufî Yönden Yetkin Kişiler Olmaları* şartına ,Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra da uyulması hususunda azami gayret gösterilmesi dikkatlerden kaçmaz. İrşad makamında bulunan şahsiyetlerin genellikle ilmiye sınıfından veya yüksek eğitim almış zevattan seçilmesi, Hâlidîliğin bir özelliği olarak günümüze kadar uygulanmış gelmiştir.

Hâlidî halifelerinin ilmî ve tasavvufî yönden donanımlı oldukları yaşadıkları dönemde yaptıkları hizmetlerden anlaşılmaktadır. Hatta bunlardan bir kısmının yaptığı

⁶⁸⁷ Algar, “Political Aspects of Naqshbandî History” [Nakşbendî Tarihinin Siyasî Vecheleri], (*Naqshbandis* içinde), İstanbul 1990, s. 138.

⁶⁸⁸ Kuku, *Ziyâeddin Mevlânâ Hâlid*, s. 311.

⁶⁸⁹ Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 641.

hizmetler bölgesel ve uluslararası düzeyde ses getirmiştir. Mesela İsmail Şirvânî (ö.1264/1848), Anadolu ve Irak'ta medrese eğitimi aldıktan sonra Mevlânâ Hâlid'den tasavvufî eğitim almış Güney Kafkasyalı bir Hâlidî şeyhidir. Onun Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde meydana getirdiği ilmî, tasavvufî, siyasî ve askerî hareketlilik dünya tarihine geçecek kadar önemlidir. Yetiştirdiği halifelerinden Has Muhammed Şirvanî ve Muhammed Yerağî vasıtasıyla Dağıstan bölgesinde kurulan *Yukarı Yerağlı Medresesi*'nde, bir taraftan tedrisatla uğraşılırken, diğer taraftan tasavvufî eğitim verilmiştir. Fakat en az bu iki faaliyet kadar önemli olan Ruslara karşı oluşturulan Müridizm silahlı hareketinin üssünün de bu Hâlidî medresesi olmasıdır. Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil Dağıstanî de bu medresenin yetiştirdiği şahsiyetlerdir.

Diğer bir Hâlidî şeyhi olan Seyyid Taha Nehrî, Mevlânâ Hâlid'in halifeleri içerisinde çok saygın bir yere sahiptir. İlmî ve tasavvufî faaliyetleriyle İran, Anadolu ve Kuzey Irak ağırlıklı olmak üzere geniş bir alanda etkili olmuştur.

Yahya Mizûrî (ö.1252/1836), Irak'ta allâme lakaplı ender alimlerdenidir. Çok sayıda büyük alime hocalık yapmış ve İmadiye bölgesiyle Bağdat ve Süleymaniye'de Hâlidîliğin yayılmasında hizmetleri olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz İsmail Şirvanîde onun talebeleri arasındadır.

Hâlidî tarikatının Irak, İran ve Anadolu'da yayılmasında önemli katkıları olan Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî, her biri müderrislik ve müftülük yapacak seviyede doksan altı halife yetiştirmiştir.⁶⁹⁰

Mevlânâ Hâlid'in halifeleri içerisinde ilmiyle meşhur Bağdat müftülüğü de yapmış olan Şihâbüddin el-Alûsî(ö.1270/1854), *Rûhu'l-meân* adlı meşhur tefsirin yazarıdır. Tarikat icâzeti almasına rağmen Mevlânâ Hâlid'in emriyle ilimle uğraşması tavsiye edilmiştir.

2.2.1.7. Tarikat Erkannâmesine Riâyet Edilmesi

Tarikatların oluşum sürecinde, “tarikat kurucusu” veya “tarikatpîri” diye adlandırılan şahsiyetlerin, kendi tarikatlarının diğerlerinden ayırt edici özelliklerini belirtmek ve bir disiplin oluşturmak üzere yazılı bir metin ortaya koydukları

⁶⁹⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 19-23.

bilinmektedir. Daha çok âdâb kitabı olarak yaygınlaşan bu metinler, tarikatın nesilden nesile aktarılmasında önemli yazılı kaynaklar olmuşlardır.

Mevlânâ Hâlid de, adını taşıyan Hâlidîlik için tarikatın vizyon ve misyonunu özetleyen bir erkannâme oluşturmuştur. Hâlidîtarîkatı iç tüzüğü olarak da adlandırılabilir bu erkannâme, müstakil bir eser olarak elimizde bulunmamaktadır. Yalnız erkannâmenin içeriği Mevlânâ Hâlid'in yazdığı eser ve mektuplarında münderiçtir.

İncelediğimiz üç yüzden fazla mektubu ve eserleri içerisinde yer alan malumattan muhtasar olarak belirleyebildiğimiz erkanlarla ilgili hususları şöyle sıralayabiliriz:

1. Hâlidîlik, Nakşbendî tarîkatının tasavvufî prensiplerine bağlı ve Müceddidiyye'nin İslâm dünyasındaki misyonuna göre hareket eden bir tarîkattir.
2. Kur'an ve sünnete içten bağlılık ve bidatlerden kaçınmak esastır.
3. Bu tarîkatın mensupları "Ehl-i sünnet" itikadının dışına çıkamazlar.
4. Dört Sünni mezhepten (Hanefî, Malikî, Şafî'î, Hanbelî) birine tabi olunabilir.
5. İlim icâzeti bulunmayan şahıslara toplumsal konumu ne olursa olsun hilâfet verilemez.
6. Her bölgeye bir halife gönderilecek, zorunlu hallerde ikincisi görevlendirilecektir.
7. Her halife sadece görevli olduğu bölgede irşad faaliyetlerini yürütecektir. Hiçbir Hâlidî halifesi diğer bir halifenin görev bölgesine müdahale etmeyecektir.
8. Halifeler büyük mürşid (Mevlânâ Hâlid) ile sürekli iletişim içerisinde olacaklardır.
9. Halifeler, büyük mürşidin haberi ve izni olmadan kendi halifelerini atayamazlar.
10. Görev yapılan yer (cami, medrese, tekke) ne olursa olsun irşad ve ilmî faaliyetler birlikte yürütülecektir.
11. Rabîta sadece büyük mürşide edilecektir. Halifeler kendilerine rabîta ettiremezler.
12. Halifeler, erkek ve kadınlardan tarîkatbey'atı alırken Nakşbendîtarîkatının teamülüne uymak zorundadırlar.⁶⁹¹

⁶⁹¹ Bu konuya "Hâlidîlikte Amelî Esaslar" başlığı altında şeyhe intisap kısmında değinilmiştir.

13. Kadınlar tarîkate girebilirler. Fakat hiçbir şekilde kadınlara hilafet görevi verilemez.

14. Müslümanların halifesi olan Osmanlı Sultanı'nın başarısı ve yerel yöneticilerin ıslahı için belirlenen usul üzere dua edilecektir.⁶⁹²

15. Kimseden maddi bir şey istenmeyecektir.

16. Bu tüzükte yazılı esaslara riayet hususunda gevşeklik gösterenler uyarılır, muhalefet edenlerden irşad görevi alınır ısrar edenler ise tarîkattan atılır.

Mevlânâ Hâlid, kurucusu olduğu Hâlidîliğin hedeflerine ulaşması ve farklı bölgelerdeki temsilcileri olan halifelerinden azamî verim alabilmek için koyduğu kurallara halifelerinin uymasını istemiştir.

Mesela, İstanbul'a görevlendirdiği İmadiye'li halifesi Abdülvehhab Sûsî'nin hatm-i hâcegânlarda Mevlânâ Hâlid'i zikretmeden kendisine rabîta yaptırması üzerine önce onu mektupla uyarmış, sonra Şam'a çağırarak ikaz etmiş ve en sonunda tarîkat'tan tard etmiştir.⁶⁹³

Yine Şeyh Zeyneddin adındaki Hâlidî mensubunun, Bağdat'ta tarîkat âdab ve erkanına muğayir hareket etmesinden dolayı tarikattan kovulmasını onaylamıştır. Bunun için kendisine mektup yazıp durumunu izah eden Bağdat'taki baş halifesi Ubeydullah Haydarî'ye; "...onu tarikattan kovmakla iyi ettiniz"⁶⁹⁴ diyerek verdikleri kararın yerinde olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹⁵

Tarîkattan tardedilen Abdülvehhab es-Sûsî ile aynı hataya düştüğünü öğrendiğimiz Şeyh İsmail Şirvânî (ö.1264/1848) ise kendisini yazılı olarak uyaran Mevlânâ Hâlid'in bu ilk uyarısı üzerine geri adım atmış ve tarîkat erkannâmesine uymaya devam etmiştir. Muhammed Esad Sahib, Şirvanî'nin yaptığından pişman olduğunu ve geri adım attıktan sonraki merhalede Mevlânâ Hâlid'in kardeşi Mahmud Sahib'e bir mektup yazarak şeyhine verdiği sözde duracağını belirttiğini ifade eder.⁶⁹⁶

Mevlânâ Hâlid'in uyardığı şahsiyetlerden biri de Bağdat'taki baş halifesi Ubeydullah Haydarî'dir. MevlânâHâlid, tarikatın kadınlarla ilgili âdâbına uymada

⁶⁹² Mevlânâ Hâlid padişaha yapılacak duanın formatını bizzat kendisi belirlemiş ve halifelerine göndermiştir. Bu dua için bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 166-171 (41. mektup).

⁶⁹³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 121-126.

⁶⁹⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, s. 311(50. Arapça mektup).

⁶⁹⁵ Zeyneddin'in çiğnediği kuralların ne olduğu hususunda herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁶⁹⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 175.

gevşeklik gösterdiği için onu önce uyarmıştır. Haydarî'nin bu tavrını devam ettirmesi üzerine Mevlânâ Hâlid üslûbunu değiştirerek Haydarî'yi sert bir dille kınamıştır. Kınamanın ardından aynı tavrını devam ettirmesi üzerine de ona verdiği baş halifelik ünvanını ve irşad iznini iptal etmiş, sadece ilmî faaliyetlere katılmasına müsaade etmiştir. Bu yaptıklarını da yazdığı bir mektupla ailesine bildirmiştir.⁶⁹⁷

Ubeydullah Haydarî'nin Basra kadısı olan abisi Abdülkadir Haydarî'den kendisiyle Mevlânâ Hâlid arasında aracı olması ve affedilmesi için ona mektup yazmasını istemiştir. Abdülkadir Haydarî de Mevlânâ Hâlid'e yazdığı bir mektupta Ubeydullah Haydari hakkında verdiği kararın sebeplerine muttali olmadığını, bununla beraber onu affetmesini rica etmiştir. Mevlânâ Hâlid'in müntesibi olan Abdülkadir Haydarî'ye gönderdiği cevabî mektupta, kardeşi Ubeydullah Haydarî'yle ilgili verdiği kararda haklı sebeplere dayandığını ve biraraya geldiklerinde bunları kendisiyle paylaşabileceğini belirtmiş ve Ubeydullah Haydarî'yi belli şartlarla affettiğini yazmıştır.⁶⁹⁸

Mevlânâ Hâlid'in tarikattan tardını gerektirdiği halde Ubeydullah Haydarî'yi neden tard etmediği hususu üzerinde biraz durmak istiyoruz. Kanaatimizce bundaki en büyük etken Bağdat'ta bu aileden kendisine bağlı çok sayıda alimin bulunması ve daha önemlisi Ubeydullah Haydarî'nin babası ve dedesinin en zor ve sıkıntılı zamanlarda Mevlânâ Hâlid'e sahip çıkıp desteklemeleridir. Yani Mevlânâ Hâlid Haydarî ailesine karşı hissettiği vefa borcundan dolayı bu kararı almadığını düşünüyoruz. Onun Abdülkadir Haydarî'ye gönderdiği mektupta kendisinin Haydarî ailesine minnet borçlu olduğunu ifade etmesi⁶⁹⁹ de bu hususu teyid etmektedir.

Burada zikredilmesi gereken diğer bir kişi de Muhammed Kerkûkî'dir. Bu kişiden bazı istenmeyen kötü davranışların meydana gelmesi üzerine Mevlânâ Hâlid'in onu çok sert bir dille uyardığı, fakat Şam'daki halifelerinden Şeyh İsmail Enârânî (ö.1242/1827)'nin araya girmesiyle Muhammed Kerkûkî'yi daha önceki mektubunda belirttiği şartları yerine getirmek kaydıyla affettiği ifade edilir.⁷⁰⁰ Muhammed Kerkûkî'nin nasıl bir hata işlediğine ve bu hatanın affı için Mevlânâ Hâlid'in hangi şartları öne sürdüğüne dair bir bilgiye kaynaklarda rastlayamadık.

⁶⁹⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 320(62. Arapça mektup).

⁶⁹⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 184(51. mektup),

⁶⁹⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 184; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 301(37. Arapça mektup).

⁷⁰⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 327(72. Arapça mektup).

Görüldüğü üzere Mevlânâ Hâlid’ın tarîkat’tan tıd ettiğı veya uyardığı kişilerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Fakat bu erkannâmeden Mevlânâ Hâlid’in, belirlediğı vizyona ulaşmak için merkezi bir yönetim sistemini öngördüğü anlaşılmaktadır. Mektuplarındaki gerçekler, onun koyduğu bu kuralların sıkı bir takipçisi ve uygulayıcısı olduğunu göstermektedir.

Mevlânâ Hâlid’in dışarıdan ve tekke mensuplarından bir şey talep edilmemesi prensibi⁷⁰¹ o hayatta iken uygulanmış fakat vefatından sonraki dönemlerde bu prensib birçok Hâlidî halifesi tarafından gevşetilmiştir. Kendisi hediye bile kabul etmezken halifelerinin bu prensibi çiğnemeleri, ancak tekke veya medreselerin barındırdığı talebelerin iâşelerini teminde zorlanmaları ve kendilerinin de geçinebilecek kadar bir gelire sahip olmamalarına bağlanabilir.

Hâlidî Hâlifeleri, Mevlânâ Hâlid’den devraldıkları tasavvufî ve ilmî mirası devam ettirme hususunda samimi ve titiz davranmışlardır. Hâlidî tasavvuf geleneğini yayma görevini, bütün dünyevî işlerinin önünde, öncelikli ve temel vazifeleri olarak görmüşlerdir. Bu hususta Mevlânâ Hâlid’in halifelerinden Seyyid Taha Hakkarî ile Sibğatullah Arvasî arasında geçen şu olay misyonlarını yerine getirme ve tarîkaterkannâmesine bağlılık hususunda gösterdikleri özen ve ciddiyeti gözler önüne sermektedir:

“Ğavs’ındergahında hizmet edenlerden biri anlatıyor:

“Hazret-i Ğavs⁷⁰² birkaç arkadaşıyla beraber Seyyid Taha’yı ziyaret için Nehri’ye gitmişlerdi. Birkaç gün kaldıktan sonra arkadaşları memleketlerini özlediler ve dönmek istediler. Seyyid Taha onlara izin verdi, ancak şeyhimiz sey yid Sibğatullah’ın kalmasını istedi. Ben Seyyid Taha’ya:

Keşke, onlara izin verdiğin gibi halifeye de izin verseydiniz! Çünkü onun evini bekleyecek ve işleri görece kimsesi yok, dedim. Bunun üzerine Seyyid Taha:

Benim ve halifenin evimiz mi olur? Allah önce benim evimi sonra da onun evini yıksın, dedi. O sırada mecliste şeyhimiz Seyyid Sibğatullah da bulunuyordu. Seyyid Taha ile bu şekilde konuştuğum için şeyhimin bana kızacağından korkmuştum. Seyyid Taha’nın meclisinden ayrıldığımızda, şeyhim kuşağımdan tuttu ve,

⁷⁰¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 174(81. Farsça mektup).

⁷⁰² Hazret-i Ğavs diye nitelenen kişi Sibğatullah Arvasî’dir.

Ey falan! Bazen büyüklerin meclisinde cahilce konuşmalar iyi oluyor. Allah’a yemin ederim ki, şu ana kadar biraz dünya ile bağlantım vardı; şeyhimin ‘evi yıkılsın’ demesiyle o alakam da kesildi gitti, dedi.”⁷⁰³

Ayrıca Mevlânâ Hâlid’in, farklı bölgelerde bulunan halifelerinin yanında seyr ü sülûkünü tamamlamış ve tarîkat icâzeti verilebilecek yeterliliğe ulaşmış olan şahsiyetlere, hilafetname verilmeden önce isim ve özelliklerinin kendisine bildirilmesi ve onayından geçenlere bu icazetin verilmesini şart koşması önemli bir detaydır.⁷⁰⁴ Mevlânâ Hâlid’in, halifelerinin tarîkat icazeti vereceği şahsiyetlere kadar müdahil olması ve bu husustaki ciddi tavrı akla Hâlidîliğin sadece bir tarîkat olarak algılanmasının ne derece doğru olduğu sorusunu getirmektedir. Çünkü bu uygulama Mevlânâ Hâlid’in bir tarikattan çok daha öte bir yapılanma içine girdiğini göstermektedir. Bunların sadece Nakşbendîliği yaymak gibi bir gerekçeyle açıklanamayacağını düşünüyoruz.

Mevlânâ Hâlid’in bu uygulamasının mürşidi Şah Abdullah Dihlevî veya diğer Müceddidi şeyhlerinde olduğu pek söylenemez. Çünkü Mevlânâ Hâlid’in atadığı bunca halife için şeyhiyle mektuplaştığı ve izin aldığına dair elimizde yazılı bir belge bulunmamaktadır. Bu durumun, Mevlânâ Hâlid’in şahsına münhasır özel bir uygulama olduğu kanaatini taşıyoruz.

2.2.1.8. Tarîkatın Neşri İçin Uygun Bölgelerin Seçimi

Mevlânâ Hâlid, temsil ettiği Müceddidîliğin Irak’ın sınırlarını aşip Ortadoğu’ya yayılabilmesi için bazı cesur adımlar atmıştır. Bu adımların başında tarîkat neşrinde hayatı öneme sahip bölgelere halife göndermesi gelmektedir. Bu amaçla XIX. asrın başlarında Osmanlı coğrafyasında sorun yaşanan stratejik bazı sınır bölgelerine çok güvendiği halifelerini görevlendirmiş ve bu bölgelere tabiri caizse tasavvufî üsler kurmuştur. Örneğin Irak-İran arasında sürekli sorun yaşanan Süleymaniye’nin Havraman mintikasına Tavîle’li Osman Siracüddin’i, Irak, İran ve Anadolu

⁷⁰³ Sibgatullah Arvâsî, *Minah*, (Der. Mevlânâ Hâlid-i Şîrvânî Olekî, (Çev.: Siraceddin Önlüer), Hüseyin Okur), Semerkand Yayınları, İstanbul 2009, s. 223-224.

⁷⁰⁴ İsmail Şîrvânî’ye yazdığı mektupta kendisinden habersiz halife tayin etmemesini istemektedir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 297(32. Farsça mektup).

topraklarının geçit vermez noktalarından biri olan Hakkarî'ye Seyyid Taha Nehrî'yi ve Kafkasya bölgesine Şeyh İsmail Şirvanî'yi göndermiştir.

Tarîkat neşri hususunda diğer önemli bir adımı ise, İslâm âleminde yüzlerce âlim ve mutasavvıf şahsiyetin yanı sıra, onlarca fikir ve düşünce adamını ve siyasileri içerisinde barındıran ilim ve kültür merkezlerine halife göndermesidir.

Mekke ve Medine, İstanbul, Bağdat, Şam, Kudüs, Dağıstan, Kazan ve Anadolu'daki birçok şehre gönderdiği halifelerinin, kısa sürede tarîkatı oralarda tanıtmayı ve toplumun aydın kesiminin desteğini almayı başardıklarını görüyoruz. Şimdi Hâlidî halifelerinin görevlendirildikleri bu merkezlerin en önemlilerini buralarda yapılan faaliyetleri kısaca görmeye çalışalım.

2.2.1.8.1. Hâlidîliğin Bağdat'ta Neşri

Mevlânâ Hâlid'in bir dönem bizzat kendisinin irşat faaliyetlerini yürüttüğü Bağdat şehri, İslâm âleminin eskiden beri en gözde ilim, kültür ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Burası birçok farklı fikir ve düşünceye, inanç ve mezhebe, ilmî ve tasavvufî hareketlere, sosyal ve siyasî hadiseler sahne olmuş tarihi bir şehirdir. İbrahim Fasîh Haydarî (ö.1299/1882), Bağdat hakkında İmam Şafii'nin şu övgü dolu ifadelerini aktarır: “Dolaştığım her belde kendimi seferi olarak kabul ettim, Bağdat hariç. Çünkü ben Bağdat'a girdiğimde orayı vatan olarak kabul ederim.” Yine Haydarî, Bağdat'la ilgili olarak “Bütün yeryüzü ova Bağdat ise başkentidir. Kim Bağdat'ta Ehl-i sünnet ve'l-cemaat düşüncesi üzere yaşar ve ölürse sanki bir cennetten diğer bir cennete geçmiş gibi olur. Bağdat'ı görmeyen dünyayı görmemiştir.”⁷⁰⁵

Bağdat, asırlar boyu farklı yönetimlere ev sahipliği yaptıktan sonra XVI. asırdan itibaren Osmanlı idaresine geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin Irak'taki en üst yönetim merkezlerinden biri olmuştur.

Irak'ın farklı bölgelerinden ilim öğrenmek isteyen talebelerin tercih ettikleri yerlerin başında gelen Bağdat, dinî, ilmî, sosyal, siyasî ve ekonomik alanlarda merkezi ve hâkim bir konuma sahip olmanın yanında; Kadirilik, Rûfâilik, Vefâilik ve Sühreverdîlik gibi birçok tarîkatın etkin oldukları bir merkez konumunda idi. İmam

⁷⁰⁵ Haydarî, ‘Unvânu'l-mecd, s. 59.

Azam Ebu Hanife gibi dini şahsiyetlerle çok sayıda tarihi şahsiyetin mezarlarının Bağdat'ta bulunması da hac ve benzeri sebeplerle seyahat eden Müslümanlar için ayrı bir çekim noktası oluştuyordu..⁷⁰⁶

Daha önce Kâdiriyye, Vefâiyye, Rufâiyye ve Sühreverdîyye gibi tarîkatlara ev sahipliği yapan ve tanınıp yayılmalarına fırsat veren Bağdat⁷⁰⁷, XIX. asrın ilk çeyreğinde bu defa Nakşbendiyye'nin Hâlidî koluna ev sahipliği yapmıştır.

Bağdat'ı evliyanın kalesi olarak niteleyen⁷⁰⁸ Mevlânâ Hâlid'in hayatında bu şehrin ayrı bir yeri vardır. Bunu *divan*'ında şu beyitle dile getirmiştir:

خود را بخاک پای غلام علی فکن
محو هوای روضه دار السلام کن

*Kendini Gulam Ali'nin ayaklarının altına at. Dârü's-Selâm (Bağdat) bahçelerinin sevdasını da içinden at.*⁷⁰⁹

Nakşbendî-Hâlidî kolu Süleymaniye'de ortaya çıkmış fakat Bağdat'ta tanınmıştır. Mevlânâ Hâlid, Şah Abdullah Dihlevî'den aldığı emir ve işâret üzere Süleymaniye'ye gelişinden hemen sonra Bağdat'a uğramış ve buraya ayrı bir önem vermiştir. Mevlânâ Hâlid stratejik önemi bulunan Havraman, Hakkâri ve Kafkasya gibi bölgelere birer halifesini gönderirken, Bağdat'ta birden fazla halifesini görevlendirmiş ve baş halife olarak da Bağdat'ın tanınmış Haydarî ailesinden Şeyh Ubeydullah Haydarî'yi görevlendirmiştir.⁷¹⁰ Bağdat'ta görevlendirilen diğer büyük halifeler ise Abdülğafûr Müşahidî, Muhammed Cedîd el-Bağdadî, Musa Cubûrî'dir.

Bağdat, bir taraftan Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de Şeyh Ma'rûf ve Kadiri tarîkatı mensuplarının kendi aleyhine oluşturdıkları muhalefetin baskısından kurtulup nefes aldığı, diğer taraftan Hâlidîliği tüm Irak sathına yayma imkânı bulduğu bir yerdir. Mevlânâ Hâlid, Bağdat'a geldikten sonra Bağdat, Basra, Hille ve Ahsa bölgelerinde kadılık ve müftülük yapan üst düzey ulema ile tanışma imkânı bulmuş bu zevattan içlerinde Mahmud Şihabüddin Âlûsî (ö.1270/1854) gibi meşhur âlimlerin de bulunduğu çok sayıda kişi ona intisap etmişlerdir. Mevlânâ Hâlid, Süleymaniye'de bulunduğu

⁷⁰⁶ Azîz es-Seyyid Câsim, *Mutasavvifetu Bağdâd*, el-Merkezu's-sakafîyyu'l-Arabî, Beyrut 1997, s. 39.

⁷⁰⁷ Bağdat'ta yaşamış farklı tasavvufî şahsiyetler için bk. es-Seyyid Câsim, s. 55 vd.

⁷⁰⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 189 (55. Mektup).

⁷⁰⁹ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 444.

⁷¹⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 329.

yıllarda kendisini Bağdat’a davet eden halifesi Ubeydullah Haydarî’ye yazdığı bir mektupta, Bağdat’ın Süleymaniye ile kıyaslanamayacak kadar önemli ve büyük bir merkez olduğunu ifade etmiştir.⁷¹¹ Onun bu ifadesi, tarîkat neşri için Bağdat’ı niçin tercih ettiğini de göstermektedir.

Bağdat’ın tarîkat neşri için seçilmesinde üç hususun öne çıktığı görülmektedir. Bunlar; İslâm dünyasının en önemli ilim kültür merkezlerinden biri olması, tarîkatların yaşayabileceği uygun bir toplumsal altyapıya sahip olması ve Mevlânâ Hâlid’in manevî işaretlerle⁷¹² Bağdat’a yönlendirilmiş olmasıdır.

2.2.1.8.2. Hâlidîliğin Şam’da Neşri

Hâlidîliğin yayıldığı önemli merkezlerden biri olan Şam, tarihi, sosyal ve kültürel açıdan zengin bir altyapıya sahipti. Osmanlı döneminde İstanbul ve Anadolu’dan gelen hacıların hac güzergâhı üzerinde bulunması, ayrıca Osmanlı Sürre Alayları’nın buradan geçiyor olması⁷¹³, tarîkatın neşri açısından bulunmaz bir fırsat sunmaktaydı. Şam’ın bir diğer önemli özelliği de, buradan Anadolu’yla iletişim kurmanın daha rahat olmasıydı.

Mevlânâ Hâlid’in Süleymaniye ve Bağdat’tan sonra ortaya çıkacak bir zorluk durumunda halifeleriyle gidip yerleşebileceği bir yer olarak önceden düşündüğü ve bunun için Şam’ın en uygun merkez olduğuna karar verdiğini tahmin ediyoruz. Hatta Mevlânâ Hâlid bunu sadece düşünce aşamasında bırakmamış gerekli altyapıyı oluşturması için de Şeyh Ahmed Hatîb Erbilî’yi Şam’a göndermiştir. Onun Şam’da tarîkat neşrini çok önceden tasarladığını müritlerinden birine yazdığı mektubundaki şu sözlerinden anlıyoruz.

“...Allah yolunun yolcuları, oturma ve kalkmada, konuşma ve dinlemede ve hazerde, muhakkak işâret olmadan bir şey yapmazlar. Nitekim Hafız kuddisesirruh derki:

Ayna arkasındaki papağana benzerim

Ezelî üstadın, “de”, dediğini söylerim.

⁷¹¹Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 206-207 (65. Mektup).

⁷¹²Müderres, *Yâd-ı Merdân*, I, 138 (31.Farsça mektup).

⁷¹³Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 40-41.

Bunun için elimde olmayarak beni Bağdat tarafına çekiyorlar. Bilmiyorum, oradan döndürürler mi, yoksa Şam'a götürüp orada bırakırlar mı?"⁷¹⁴

2.2.1.8.3. Hâlidîliğin İstanbul'da Neşri

Osmanlı topraklarında Mevlânâ Hâlid'in gidemediği halde tarikatının revaç bulduğu en hayati noktalardan biri İstanbul idi. Mevlânâ Hâlid'in büyük beklentisi olduğu bu merkez aynı zamanda çok büyük bir riski de beraberinde taşımaktaydı. Zira gönderdiği halifeleri Hâlidîliği iyi anlatamaz ve iyi temsil edemezlerse devlet ricalinin tepkisi ve Osmanlı coğrafyasında birçok kapının kendilerine kapanacağını da farkındaydı. Bu nedenle o, İstanbul'da görevlendireceği halifelerini özenle seçmiş ve uymaları için özel bir şartname hazırlamıştır.⁷¹⁵

İstanbul'da bazı devlet adamlarının Hâlidîliğe karşı temkinli davranmalarına rağmen ilmiye sınıfı arasında ciddi bir altyapı oluşmuş ve tarîkatın yayılması için uygun fırsatlar doğmuştu. Fakat gönderilen ilk halife Şeyh Salih'in zikir ve hatm-i hâcegân sırasında kapıları kapatma uygulaması ve tarikattan olmayanları dışarıda bırakması, daha işin başında tarîkata karşı ilk tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu olumsuzluğu bertaraf etmek üzere İstanbul'a görevlendirilen Abdülvehhab es-Sûsî'nin de bir zaman sonra kendi başına buyruk hareket etmeye başlaması, Mevlânâ Hâlid'in İstanbul ile alakalı beklentilerini olumsuz etkilemiş ve tarîkatın bölünmesine sebep olacak bu davranışından dolayı onu tarîkattantard ederek cezalandırmıştır.⁷¹⁶

Gürcü Necip Paşa, Musa Safvetî Paşa ve Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi gibi üst düzey zevatin Hâlidîliğe verdikleri destek, tarîkatın İstanbul'da tanınmasında ve iyi bir çevre edinmesinde etkili olmuştur.⁷¹⁷ Hâlidîlik 1820'lerden itibaren bir daha çıkmamak üzere İstanbul'u mekân tutmuş ve Hâlidî halifeleri ülkenin kaderinde söz sahibi olacak bazı şahsiyetleri yetiştirerek ilmî, tasavvufî ve siyasi alanlarda hizmetlerini yürütmüşlerdir.

⁷¹⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 138 (31.Farsça mektup).

⁷¹⁵ Mevlânâ Hâlid'in İstanbul'a görevlendirdiği halifelerde aradığı şartlarla uymalarını istediği bazı önemli prensiplerden daha önce bahsettiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

⁷¹⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcîd*, s. 121-126(17. mektup).

⁷¹⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 250-255; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 323-328; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 217-223.

2.2.1.8.4. Hâlidîliğin Hicaz'da Neşri

Hicaz bölgesi Mevlânâ Hâlid'in tarikatın neşri için önem verdiği merkezlerden biriydi. Mekke ve Medine şehirlerinde Vehhabî hareketinin yarım asırdan fazla bir süre estirdiği rüzgârın etkisi devam etse de Mevlânâ Hâlid, bu bölgenin öneminin farkında olarak birkaç halifesini irşad faaliyetlerini yürütmek üzere o bölgeye göndermiştir.

XIX. asırda her yıl yüz binlerce Müslüman'ın ziyaret ettiği Mekke ve Medine toprakları, çok uzak bölgelerden gelen farklı ırk ve dillere sahip Müslümanların, Nakşbendî-Müceddidî düşüncesinin XIX. asırdaki yeni versiyonu olan Hâlidîlikle buluşturmak için en ideal yerdi.

Bu nedenle Mevlânâ Hâlid, Hicaz'a Şeyh Muhammed Salih, Şeyh AbdülmüminBuhârî'yi Mekke'ye, Molla Ahmed Hakkâri, Seyyid İsmail Berzencî, İsmail Zelzelevî, Abdülkadir BerzencîSergelovî de Medine'de görevlendirmiştir. Mevlânâ Hâlid'in bu zatlara gönderdiği mektuplar, tarikatın neşri ve takip edilmesi gereken metotlarla beraber uyum içinde hareket etmelerini amir önemli talimatları içermektedir.⁷¹⁸ Bu halifeler söz konusu bölgede tarîkatı belli bir aşamaya taşımakla beraber asıl ciddi ve yoğun çalışma Abdullah Mekkî'nin Mekke'ye gidişinden sonra başlamıştır. Yanyavî Abdullah Mekkî'nin kutsal topraklarda görevlendirilmesi ve hizmetlerini şöyle anlatır:

*Husûsen şeyh Abdullah-ı zîşan Bağdat ve Erzurum semtine gönderdi ol ân
Uyandı bunca insan ondan ey cân! Kamusu buldular esrar-ı Süphân
Bu ğavsdır asıl ğavs Hakk'a gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim*

*Pes andan ânı Mekke'ye gönderdi Hâlid zamanı vâfir oldu ânda sâcid
Anın misli pek azdır bil mücâhidhakikatüzre oldu bahr-i mâcid
Bu ğavsdan feyz alıp Hakk'a gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim⁷¹⁹*

Mekkî, Hâlidîliği bölgede tanıtmakla kalmamış aynı zamanda Uzakdoğu Asya bölgesi ile Orta Asya'nın bazı bölgelerinden gelen hacılar üzerinde etkili olmayı ve onları tarîkat çatısı altında toplamayı başarmıştır:

⁷¹⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 317, 318(58. Arapça mektup).

⁷¹⁹Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 78.

*Yüzünden Çin ve Bağdat ve Cava âbâd Yemen, Rûmeli, Anadolu oldu irşad
Bulunmaz pek ânın misli bir üstad cihanı nûra gark etti edip şâd
Bu üstaddan el al Hakk'a gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim*⁷²⁰

Mekkî'den sonra halifeleri olan Şeyh Yahya Dağıstanî, Şeyh Süleyman Kırımî ve Şeyh Fethullah b. Safar Ali Minâvüzî (ö.1852), tarîkatı daha etkin bir biçimde tanıtmak için irşad ve ilim hizmetlerini devam ettirmişlerdir.⁷²¹

2.2.1.8.5. Hâlidîliğin Kudüs'te Neşri

Ortadoğu'da tarîkat neşriyle değişim ve dönüşümü hedefleyen bir mutasavvıf için ihmal edilmemesi gereken merkezlerden biri de şüphesiz Kudüs'tür. Mevlânâ Hâlid bunu düşünerek halifelerinden Abdullah Ferdî'yi oraya görevlendirmiştir.⁷²²

Kudüs, yüzyıllardır taşıdığı tarihi ve dinî değerlerin yanı sıra, Akdeniz ve Avrupa'ya açılan bir kapı olması yönüyle de önemli bir şehirdi. Çok dinli ve çok kültürlü olan bu şehirde Hristiyan karşıtı fikirlere sahip bir mürşidin tarîkat silsilesinin yaygınlaşması, dikkat çekici bir husustur. Sadece Kudüs merkezde değil Akka vilayetinde de dönemin yöneticisi Abdullah Paşa'yı kendine bağlamayı başaran Mevlânâ Hâlid, zaman zaman bölgede meydana gelen siyasî ve askerî hareketlilikte görüşüne başvurulmuş birisi olmuştur.⁷²³

2.2.1.9. Osmanlı Devletinin Tavrı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren mutasavvıflara destek verdiği ve onlar için farklı bölgelerde tekke ve zaviyeler inşa ettirip vakfiyeler tahsis ettiği bilinmektedir.⁷²⁴ Özellikle Şia'nın, İran sınırına yakın bölgelerde yaşayan Sünni halk üzerinde baskı ve nüfûzunu arttırmasından rahatsız olan Osmanlı Devleti, bu bölgelerde halk üzerinde etkileri bulunan tarîkat şeyhlerini desteklemiştir. Bu sebeple içlerinde

⁷²⁰Yanyavî, *Risâle-i Kudsîyye*, s. 79.

⁷²¹ Abdullah Mekkî ve halifelerinin hizmetleri için Bk. Fatsa, s. 93-122.

⁷²² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 296.

⁷²³ Akka hakimi Abdullah Paşa Dürzilerle meydana gelen savaşlarda Mevlânâ Hâlid'den himmet ve dua talebi ile fikirlerine başvurduğu yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 85-87, 227-229, 244-245 (7, 73, 74, 83. mektuplr).

⁷²⁴ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, y.y., t.s., s. 20.

Nakşebendî şeyhi Molla Abdurrahman Camî (ö.898/1492)'nin de bulunduğu çok sayıda mutasavvıfa maddi yardım yapılmış ve maaş bağlanmıştır.⁷²⁵

Nakşebendî tarîkatı, Ehl-i sünnet inancına olan sıkı bağlılığı ve halifelik hususundaki tavrından dolayı Osmanlı devlet ricali tarafından desteklenmiştir. Nakşebendî mensuplarının Anadolu'ya ilk olarak Timur ordusuyla beraber geldikleri⁷²⁶, Fatih'in Nakşebendî şeyhleri Abdurrahman Camî (ö.898/1492) ve Ubeydullah Ahrar (ö.895/1490) ile iletişime geçtiği ve mektuplaştığından bahsedilir.⁷²⁷

Hâlidilikten önce Ubeydullah Ahrar ve Ahmed Sirhindî'nin silsilelerine bağlı bazı Nakşebendî şeyhleri İstanbul, Bursa ve Anadolu'nun diğer bazı bölgelerinde irşad faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu meyanda Ubeydullah Ahrar'ın halifelerinden Abdullah-ı İlahî, Muhammed Ma'sûm'un halifesi Muhammed Murad Buharî (ö.1142/1729) ve Suriye'de Müceddidî şeyhi Abdulğanî en-Nablûsî'nin (ö.1143/1730) önemli hizmetler yaptıkları bilinmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in etrafında toplanan Sünni ulema ve yetiştirdiği nüfuzlu halifeleriyle ciddi bir harekete dönüşüp halkın teveccühünü kazanması ile Osmanlı devlet ricali doğu sınırlarındaki Şia karşıtı politikasının gereği olarak Mevlânâ Hâlid'den istifade etmeyi düşünmüştür. Bu itibarla Bağdat valisine yazılan bir mektupta "Kürdistan'da halkın muhabbetini kazanmış olan Şeyh Hâlid'e iltifat edilmesi ve İran'a karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemesi için kazanılması..." istenmiştir.⁷²⁸ Osmanlı Devletinin Mevlânâ Hâlid'i desteklemesinin ardında, kendisine düşmanlık yapan Baban Kürt beyliğini zayıflatmak düşüncesinin yattığını söyleyenlerde bulunmaktadır.⁷²⁹

Mevlânâ Hâlid'in Hıristiyan Batı sömürgeciliği ile Şia karşıtı düşünceleri, Osmanlı devletinin XIX. asrın başındaki politikalarıyla örtüşünce Hâlidiliğe destek gecikmemiştir. Bu bağlamda ilk ve en önemli destek, Bağdat valisi Said Paşa'dan gelmiştir. Said Paşa Süleymaniye mutasarrıfı ve Baban beyi Abdurrahman Paşa'nın

⁷²⁵ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, s. 40.

⁷²⁶ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, s. 40.

⁷²⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, s. 43.

⁷²⁸ BOA, HAT 1236, Dosya no: 595 Gömlek no: 29209. Son dönemde yapılan bazı akademik çalışmalarda Osmanlı'nın Hâlidiliğe karşı önce çekingen sonradan Şia faktöründen dolayı destekleyici tavrına özellikle vurgu yapılmaktadır. Bk. Foley, s.70-72; Metin Atmaca, *Politics of Alliance and Rivalry on The Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)*, (Basılmamış doktora tezi), Albert Ludwigs University, Freiburg 2013, s. 75-80.

⁷²⁹ Hakîm, "Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-Karnî't-tâsia 'aşere", s. 66.

şehirdışı ettiği Mevlânâ Hâlid'e Bağdat'ın kapılarını açmış ve ona Haydarî ailesinin bazı fertleri kanalıyla bir tekke hazırlanmıştır. Bu destek diğer Bağdat valisi Davut Paşa ve Şam valisi Salih Paşa tarafından da sürdürülmüştür. Bu meyanda Mevlânâ Hâlid, bölgedeki Şii akımlara karşı oluşunun somut somut bir tezahürü olarak, Osmanlı padişahına dua edilmesini bir genelge ile bütün halifelerine emretmiştir. Bu adım Mevlânâ Hâlid'in İran'a karşı Osmanlı tarafında olduğunun en somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu duanın sadece bir padişah döneminde yapılmadığı sürekli olduğunu Şeyh İsmet şöyle dile getirmiştir:

*“Usûl-i Hâlidî’de budur âdab teveccühü hatm olurken cümle ashâb
Şehinşaha dua etmektir ahhâbidüpâdâb kamu eslâf-u aktâb
Salâhla et dua Hakk’a gidelim Cemali bâ kemâle seyr edelim.”*⁷³⁰

Bu duânın Osmanlı devlet ricali üzerinde nasıl bir etki yaptığını bilemiyoruz. Yalnız Hâlidî şeyhleriyle Osmanlı devlet ricali arasında dönem dönem inişli çıkışlı olan ilişkilere rağmen, Hâlidîlerin Müslümanların birliğinin teminatı olarak gördükleri Osmanlı halifesine her fırsatta destek oldukları bilinmektedir.

Söz konusu duanın Türkçe tercemesi şöyledir:

Allahım! Büyük himmet sahibi olan padişahımızı koru. Onu gaybın askerleriyle destekle. İslâm dinini muhafaza etmeye yardım eyle. Günler devam ettiği müddetçe ehlerinden ona halef olabilecek kimseleri payidar eyle.

*Karada ve denizde askerlerini muzaffer eyle. Vezirlerini, yardımcılarını ve elçilerini ıslah eyle.*⁷³¹ *Sultanımızı ve yardımcılarını, beldelerin imarına ve insanların huzuruna sebep kıl, onlarla sünnet-i seniyyeyi ihya ettir. Parlak ve açık nebevî şeriatın alametlerini onlarla yücelt. Sultanın düşmanı dinin düşmanı olduğundan düşmanlardan yardımını kes ve onları rezil ve rüsva eyle.*

Dinden çıkan ve emrinden uzaklaşanları helak et veköklerini kurut. Hayatta olanları helak olanlara ilhak et..Selamet ve afiyeti üzerimize, hacılara, savaşanlara, düşmana karşı hazır kıta gibi bekleyenlere,yolculara, karada ve denizdeki Hz.

⁷³⁰Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 4.

⁷³¹ Bu cümle Mevlânâ Hâlidin vezir ve devlet ricalinin çalışmalarından memnun olmadığını göstermektedir.

*Muhammed (sav) ümmetine takdir eyle. Allah'ın salat ve selamı Peygamberimizin âl ve ashabının üzerine olsun. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.*⁷³²

Osmanlı devletinin genel olarak Mevlânâ Hâlid ve halifelerine sahip çıktığı ve destek olduğu söylenebilir. 1229/1814 yılında Biyare Medresesi'ne diğer zamanlarda da sırasıyla Tavîle, Biyâre ve Tecvibe'de bulunan iki dergah ve iki medreseye yapılan taamiye yardımından⁷³³ Süleymaniye'de bazı Hâlidî halifeleri için yapılan Tekkelere,⁷³⁴ Mevlânâ Hâlid'in Şam'da bulunan kabrinin üzerine türbe ve etrafına tekke ve cami yapılmasından⁷³⁵ onlarca Hâlidî halifesi ve ailelerine maaş bağlanmasına⁷³⁶ kadar çok farklı alanlarda bu destek kendisini hissettirmiştir.

Söz konusu desteğin sonraki dönemlerde Osmanlı'ya büyük kazanımlar sağladığı muhakkaktır. İran'a karşı yüzlerce Hâlidî şeyhi ve on binlerce Hâlidî mensubunun Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması, hatta bölgede Osmanlı aleyhinde meydana gelen olayları Osmanlı devlet ricaline haber vermeleri, İranlı yetkilileri çileden çıkarmıştır. İran sınırına yakın Mendelî bölgesinde görev yapan Hâlidî Hâlifesi Musa Bendenicî'nin Bağdat valisi Davud Paşa'ya istihbarat sağladığı gerekçesiyle bölgeye baskın düzenleyen İran askerlerince diri diri yakılması⁷³⁷ Hâlidî şeyhlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını göstermesi açısından önemlidir.

2.2.1.10. Ulema ve Sûfî Şahsiyetlerin Mevlânâ Hâlid'e ilgisi

Mevlânâ Hâlid, Hindistan dönüşü başta memleketi Süleymaniye olmak üzere Musul ve İmadiye bölgesindeki Kadirî şeyhlerini de içine alacak şekilde geniş bir muhalefet cephesiyle karşılaşmış olsa da, bu durum onun Ortadoğu'da daha önce sadece büyük tarikatpîrlere nasip olan bir ilgi ve teveccühe mazhar olmasına mani olamamıştır. Mevlânâ Hâlid'in Müceddidiyye şeyhleri içerisinde Ahmed Sirhindî ve

⁷³² Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 166-171 (41. mektup)

⁷³³ BOA, HAT, 1312, Dosya no: 447, Gömlek no: 33520.

⁷³⁴ Bunlardan biri Muhammed Mahvî Dergâhı'dır. Musul evkâf-ı hümayunundan ödenek aktarılmıştır. Bk. BOA, HAT, 1316, Dosya no: 229, Gömlek no: 2200.

⁷³⁵ Türbeye kitabe ve tarih yazımı için Bk. BOA, İ.D.H, 1258 C15, Dosya no: 63 Gömlek no: 3127.

⁷³⁶ Bu konuda elimizde onlarca arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunlardan sadece birkaçını zikretmek istiyoruz. Edirne'de bulunan Hâlidî şeyhlerinden Şeyh İsmat Efendiye maaş tahsisi yapılmıştır. Bk. BOA, HAT, 1276 Za13, Dosya no: 184, Gömlek no: 35. Kafkasya'dan Kars'a gelen Dağıstan Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Cemaleddin Gazikumukî ile Hacı Mehmed Efendiye maaş tahsisi için bk. BOA, MVL, 1279 Ş13, Dosya no: 408 Gömlek no: 15; Bitlis'te medfun Şeyh Muhammed Küfrevî'den sonra ailesine maaş tahsis edilmiştir. Bk. BOA, DH.İD., 1332/1914, Dosya no: 184, Gömlek no: 8.

⁷³⁷ Ya'kûb Serkis, *Mebâhis Irakîyye*, Şirketu't-ticâre ve't-tibâ'ati'l-mahdûde, Bağdat 1948, s. 255.

oğlu şeyh Muhammed Ma'sûm'dan sonra en geniş kitleye ulaşabilen Nakşbendî şeyhi olduğu söylenebilir.

Ona ilk destek medrese arkadaşları ve hocalarından gelmiştir. Hindistan'dan dönüşte Sine'de uğradığı hocası Şeyh Kasım Senendecî, ilmiye sınıfından ona ilk intisab eden kişidir. Onu Şeyh Ömer b. Abdillatif, Şeyh Mustafa b. Celaliddin Gülanberî, Seyyid Abdullah Şemdînî ve Şeyh Abdurrahman el-Kürdî gibi şahsiyetler takip etmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de bulunduğu dönemde başını şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin çektiği muhalif şahsiyetlerin yazılı daveti üzerine⁷³⁸ Süleymaniye'ye gelen Şeyh Yahya Mizûrî'nin ona intisap ettiğini açıklaması,⁷³⁹ Mevlânâ Hâlid'in irşad hayatındaki en mühim olaylardan birini teşkil ettiği kanaatindeyiz. Zira bu olaydan sonra çok sayıda tanınmış âlim ve müderris peşpeşe Mevlânâ Hâlid'e intisap etmişlerdir. Haydarî *el-Mecdü't-tâlid* adlı eserinde Mevlânâ Hâlid'e intisap eden onlarca büyük âlimin ismini saymaktadır.⁷⁴⁰

Süleymaniye, Bağdat ve Şam'da bulunduğu dönemlerde merak edip onunla tanışmak veya ondan tasavvufî eğitim almak niyetiyle Irak, Suriye, Anadolu, Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan ve Kazan bölgelerinden gelenler içerisinde hemen her millettten büyük âlimlerin bulunduğu görülmektedir. Bu şahsiyetler içerisinde devlet ricalinden, şeyhülİslâm'a, mutasavvıf şahsiyetlerden âlimlere, müftülerden, kadırlara kadar farklı kesimlerden çok sayıda zevat yer almaktadır.

Mevlânâ Hâlid'le tanışma fırsatı bulan mutasavvıflardan da pek çoğunun ondan etkilendiği ve intisap ettikleri bilinmektedir. Bunların arasında bölgenin saygın Berzencî, Haydarî, Merdohî ve Nehrî ailelerine mensup çok sayıda âlim şahsiyet bulunmaktadır. Bu alimler arasında özellikle şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin yakın akrabalarının da bulunması çok manidardır. Süveydî, Mevlânâ Hâlid'i müdafaa için kaleme aldığı *Def'u'z-zelûmani'l-vukû'i fî ırz-i hâza'l-mazlûm* adlı esere Berzencî ailesinden Süleymaniye kadısı seyyid Ali Berzencî, Müderris seyyid Abdülkadir Berzencî, Seyyid Mahmûd Berzencî,⁷⁴¹ Seyyid Abdülaziz Berzencî,⁷⁴² Seyyid Mahmûd

⁷³⁸ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 41.

⁷³⁹ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 42.

⁷⁴⁰ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 36-71.

⁷⁴¹ Abdülkadir Berzencî ve Mahmûd Berzencî aynı zamanda Şeyh Ma'rûf Berzencî'nin amca çocuklarıdır. Bk. es-Süveydî, vr. 16b.

⁷⁴² Bağdat Nakîbu'l-eşrâf'ının kardeşidir.

Berzencî, Seyyid Abdullah Berzencî, Seyyid İsmail Berzencî,⁷⁴³ Seyyid Ali el-Müderriş el-Berzencî, Seyyid Muhammed Berzencî⁷⁴⁴ gibi âlim şahsiyetlerin imza attığından bahsetmiştir.⁷⁴⁵

Süleymaniye’de başlayan bu yoğun ilgi Bağdat’ta da devam etmiştir. Bağdat’ın ilmiye sınıfının en üst sıralarında bulunan Haydarî ailesine mensup şahsiyetlerin ona intisabının ardından, Süveydî ve Âlûsî ailelerinden de tanınmış şahsiyetler ona intisap etmiş ve bir kısmı da hilâfetnâme olarak irşad faaliyetinde bulunmuşlardır. Bunlardan Muhammed Emîn es-Süveydî (ö.1246/1831) ile Ebu’s-senâŞihabüddin Mahmud Âlûsî şöhretleri Bağdat’ı aşan âlimlerdir. Yine Kadirî şeyhi Seyyid Ahmed Bağdadî ile seyid İsmail Medenî ve seyid Abdullah Mağribî önce Bağdat’ta Mevlâna Hâlid’e intisap eden bilahare Hindistan’a gidip Şah Abdullah Dihlevî’den tarîkat icâzeti alan mutasavvıf şahsiyetlerdir.⁷⁴⁶

Şam’a gidişinde de oranın ileri gelen âlimlerinin yoğun ilgi ve takdiriyle karşılaşan Mevlânâ Hâlid, halifelerinden Muhammed el-Firakî’ye yazdığı bir mektubunda, 1811’de Hindistan’dan Süleymaniye’ye ilk geldiği zamanki durumu ile aradan geçen on yıllık sürede ulaştığı seviyeyi kıyaslamak suretiyle ulaştığı seviyeden memnuniyetini şöyle dile getirmiştir:

“...Hindistan’dan dönüp geldiğim gün, tek başımaydım. Zembili kolunda bir zavallı gibiydim. Bütün hâkimler, şeyhler, âlimler ve hatta dünya ehli olanlar bizi inkâr ettiler. Bazen birilerinin verdiği sıkıntıyı dile getiriyor, bazen kendi görevimdeki gevşeklikten yakınıyordum. Fakat Allah’a hamd olsun ki bugün, Allahüteâlânın diledikleri hariç, buradakilerin hepsi bu fakirin muhibbanıdır...”⁷⁴⁷

Mevlânâ Hâlid’e ilgi gösteren şahsiyetlerin büyük çoğunluğunun âlim veya medrese kökenli mollalardan oluşması, Hâlidîliğin zamanla “*İlmiye sınıfının tarîkatı*” olarak bilinmesine yol açmıştır.

⁷⁴³ Bağdat Nakîbu’l-esrâf’ının kardeşinin oğludur.

⁷⁴⁴ Muhammed Berzencî de Şeyh Ma’rûf’un amcası oğludur.

⁷⁴⁵ es-Süveydî, vr. 16b.

⁷⁴⁶ el-Haneffî, s. 68, 72.

⁷⁴⁷ Bu sözler Mevlânâ Hâlid’in halifelerinden Muhammed el-Firakî’ye yazdığı bir mektuptan alınmıştır. Bk. Müderriş, *Yâd-ı Merdân*, I, 246(184. Farsça mektup).

Bu arada ona gösterilen bu yoğun ilgi, Hâlidîliğin yayılmasını hızlandırdığı gibi, Şah Abdullah Dihlevî'nin Mevlânâ Hâlid'i Hindistan'dan yolcu ederken verdiği “manevi başarı müjdesi”nin⁷⁴⁸ de gerçekleştiği göstermektedir.

2.2.1.11. Yerel Yöneticilerin Tavrı

Mevlânâ Hâlid'in Baban beyleriyle arasının iyi olduğu ve ailenin birçok ferdiyle gençlik döneminden beri görüştüğü mektuplarından anlaşılmaktadır.⁷⁴⁹ Mevlânâ Hâlid'in başta Abdurrahman Paşa olmak üzere Baban beyleri ve beyzadeleriyle sıkı ilişkileri de olmuştur. Yine Mevlânâ Hâlid'in tasavvufa yönelişinden önce Abdurrahman Paşa için yazdığı methiye ona hayranlığını açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁵⁰ Abdurrahman Paşa, 1798-1809 yılları arasında Süleymaniye'de müderrislik görevini yürüten Mevlânâ Hâlid'e saygıda kusur etmediği gibi Nakşbendîliği yaymaya başladıktan sonra 1812 yılının sonuna kadar da ona sorun çıkarmamıştır.

Abdurrahman Paşa'nın 1814'te vefatı üzerine yerine geçen oğlu Mahmud Paşa'nın, 1816'ya kadar Mevlânâ Hâlid'e karşı olumsuz bir tavır olmamakla beraber somut olarak bir desteği de yoktur. Mevlânâ Hâlid, çocukluğundan beri tanıdığı Mahmud Paşa'ya yazdığı bir mektupta⁷⁵¹, daha birkaç yıl önce İran'da tutuklu olduğu dönemi hatırlatarak kurtulması için Abdullah Dihlevî'den duâ talebinde bulunduğunu hatırlatmakta ve kendisinden biraz olsun vefa beklediğini belirtmektedir:

⁷⁴⁸ Hatırlanacağı üzere Abdullah Dihlevî Mevlânâ Hâlid'i memleketine uğurlarken bir isteğinin olup olmadığını sormuş o da “Dini isterim. Dinin kuvveti için de dünyayı isterim” demişti. Bunun üzerine Dihlevî, sana istediklerinin hepsi verildi şeklinde cevap vermişti. Bundan önce de Irak'ta kendisine Kadiri tarikatı mensubu Haydarî ve Berzencî ailelerinin müsaade etmeyecekleri ve kendisini kabul etmeyecekleri şeklindeki sözlerine karşılık “Sen hele bir git. Ora halkı büyüğü ile küçüğü ile senin elini ve ayağını öperler” diye onun başarılı olacağı hususunda müjdelemişti. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 27.

⁷⁴⁹ Bu mektuplardan bir kısmı için bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 120, 123, 126, 127, 129, 134, 135, 140, 159, 160, 161, 164, 194, 208, 214, 229, 230.

⁷⁵⁰ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 491-494.

⁷⁵¹ Mevlânâ Hâlid'in yazdığı bu mektupta Mahmud Paşa'nın adı geçmemekle beraber bahsedilen konu ve olaylar Mahmud Paşayı işaret etmektedir. Zira Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'da bulunduğu yıl hapiste olan birkaç Baban beyzadesi bulunduğunu tespit ettik. Karadâğî, “Dâru Saddam li'l-mahtûtât/ Saddam Yazma Eser Kütüphanesi”nde rastladığı 12658/3 nolu bir yazma eserde, Baban beyleri ile ilgili verilen önemli bilgileri bize aktarmaktadır. Bu bilgilere göre Mahmud Paşa'nın 1225/1810 yılı zilkade ayında Abdullah Bey'le birlikte tutuklanıp zindana atıldığı, bir yıl sonra yani 1226/1811 yılı cemaziyelahir ayında da affedilerek serbest bırakıldıklarından bahsetmektedir. Bk. Karadâğî, *İhyâu't-târîhi'l- 'ulemâi'l-Ekrâd*, II, 389. 1225/1810 yılında Mevlânâ Hâlid'in Cihanabad'da Şah Abdullah Dihlevî'nin dergâhında tasavvufi eğitim aldığı ve 1226/1811'de Süleymaniye'ye döndüğü hususunda kaynaklar ittifak halindedir. Bk. en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 65; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-nediyye*, s. 39; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 87, 88; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 311; Şükrü, s. 19; el-Kâşifî, s. 534; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 28.

“...O muvakkat devlete, yani makamageleliden beri, fukaranın, evliyanın hangi himayesinin karşılığını ve büyüklerin yüce himmetlerinin hangi mükâfatını verdiniz? Hiç kimse sizden dünyalık bir şey beklemiyor. Beklentimiz, arada bir insanlara, Nakşbendî tarîkatı haktır, doğrudur demenizdir....

Her tarafta insanlar bu fakiri başlarına taçetmekte. Şehrezûr’da da böyle diyorlar ve bunu etrafa yayıyorlar. Zât-ı âliniz hükümet ve güç sahibi olduğunuz halde, o sıradan insanlar kadar da yapamıyorsunuz. Nasıl olur da ruhani yakınlıktan can dostluğundan bahseden sözleri sarf edebiliyorsunuz. Bu yolun büyüklerinin size olan himmet ve yardımlarını nasıl telakki ettiğinizi anlamak zordur.

Az söyledim itina gösterdim kalbini kırmamağa

Korktum ki, incinirsin, yoksa söyleyeceklerim çoktur sana.”⁷⁵²

Mahmud Paşa’nın bu tavrı 1816 yılına kadar devam etmiştir. Bağdat’ta Said Paşa’nın görevden alınıp yerine Davud Paşa’nın vali ilan edildiği 1817 yılında Bağdat’ta eski arkadaşı ve hemşehrisi Mevlânâ Hâlid’i ziyaret eden Mahmud Paşa, onun etrafında toplanan onlarca ilim ehli ve yüzlerce müridi görünce bundan etkilenmiş ve kendisinden Süleymaniye’ye geri dönmesini rica etmiştir.

Mahmud Paşa’nın Mevlânâ Hâlid’e verdiği destek Mevlânâ Hâlid’in, 1820’de ani bir kararla memleketi Süleymaniye’yi terk ederek Bağdat’a gitmek zorunda kalmasına kadar sürmüştür.⁷⁵³

Baban beylerinden Abdurrahman Paşa’nın olumsuz tavrı ve oğlu Mahmud Paşa’nın desteğine rağmen, Mevlânâ Hâlid’in Baban ailesinin diğer fertleriyle iletişiminin devam ettiğini mektuplarından anlıyoruz. Bu şahısların başında Baban beyliğinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Mahmud Paşa’nın kardeşi Osman bey gelmektedir. Mevlânâ Hâlid’in Osman beye yazdığı bir mektuptan aralarının iyi olduğu ve aile bireylerinin Mevlânâ Hâlid’e bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Mevlânâ Hâlid bu mektubunda Osman beyden, Süleymaniye’de bulunan halife ve müridanına sahip çıkmasını ve özellikle Şeyh Abdürrahman ile Şeyh Abdullah Herevî’ye iyi muamele

⁷⁵² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 161(63. Farsça mektup).

⁷⁵³ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 325.

etmesini ve onların sohbet halkalarına katılmasını istemektedir.⁷⁵⁴ Mevlânâ Hâlid'in Baban ailesi bireyleriyle iletişiminin hiç kopmadığı söylenebilir.⁷⁵⁵

Mevlânâ Hâlid, Süleymaniye'de kendi arkadaşı olan Mahmud Paşa'dan beklediği ciddi desteği alamazken, kuzeyde Behdinan bölgesinin merkezi İmadiye'de yönetici olan Zübeyir Paşa (ö.1235/1820) ona her türlü yardıma hazır olduğunu Yahya Mizûrî vasıtasıyla bildirmiştir. Zübeyir Paşa'nın Mevlânâ Hâlid ile ne zaman tanıştığı ve intisap ettiğini öğrenemedik. İmadiye bölgesinde bulunan Yahya Mizûrî, Zübeyir Paşa'nın tarîkatın neşri hususunda önemli katkılar sunduğunu ve kendisine çok yardımcı olduğunu Mevlânâ Hâlid'e bir mektupla bildirmiştir. Mevlânâ Hâlid ise ona yazdığı cevabî mektubunda Zübeyir Paşa'yı "muhlisimiz" diye nitelemiş ve hayırla yad etmiştir.⁷⁵⁶

Zübeyir Paşa çok sıkıntılı bir dönemde İmadiye'de yöneticilik yaptığı halde Hâlidîliğin yayılması hususunda elinden geleni yapmıştır. Özellikle İmadiye bölgesinde Mevlânâ Hâlid'in emriyle yıkık ve metruk camilerin yeniden ihyası için uğraşan Yahya Mizûrî'ye en büyük desteği Zübeyir Paşa vermiştir.⁷⁵⁷

Mevlânâ Hâlid'in Şam'da destek aldığı yöneticiler ise Salih Paşa ve Veliyüddin Paşa'dır. Bunlardan Veliyüddin Paşa, Mevlânâ Hâlid'in ikinci Hicaz seferi sırasında kendisine son derece saygı göstermiş ve yardımcı olmuştur. Veliyüddin Paşa'nın azlinden sonra Mevlânâ Hâlid İstanbul'daki müridi ve dostu Gürcü Necip Paşa'ya bir mektup yazarak Veliyüddin Paşa'nın görevine iadesi ya da muadil bir vazifeye tayini için yardımcı olmasını istemiştir.⁷⁵⁸

Akkahakimi Abdullah Paşa da Mevlânâ Hâlid'in müntesiplerindendir. Mevlânâ Hâlid ile iletişimini hiç koparmayan Abdullah Paşa'nın⁷⁵⁹ tarîkatın Kudüs ve Akka bölgelerinde yayılmasında gerek Kudüs'teki Hâlidî halifesi Abdullah Ferdî'ye gerekse

⁷⁵⁴ Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 230 (163. Farsça mektup)

⁷⁵⁵ Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 119-261.

⁷⁵⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 169 (18. mektup). Zübeyir Paşa 1232/1817 yılında İmadiye'deki bazı aşiretlerin zoruyla azledilmiş ve yerine Muhammed Tayyar Paşa getirilmiştir. Bunun üzerinden bir yıl geçmeden Zübeyir Paşa tekrar İmadiye kalesine dönerek Muhammed Tayyar Paşa'yı tutuklatmış ve zindana attırmıştır. Muhammed Tayyar Paşa zindana atıldığı 1233/1818 yılında vefat etmiştir. Zübeyir Paşa ise 1235/1820 yılında Bağdat'a giderken Kerkük'te vefat etmiştir. Karadâğî, *İhyâu't-târîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, III, 187,188.

⁷⁵⁷ Sâhib, Buğye, s. 169 (18. mektup).

⁷⁵⁸ Sâhib, Buğye, s. 181, 182 (49. mektup).

⁷⁵⁹ Abdullah Paşa karşılaştığı birçok idarî ve siyasi sorunu Mevlânâ Hâlid'le paylaşmış ve görüşünü almıştır. Bk. Müderris, *Yad-ı Merdân*, I, 275-276.

Trablusşam'da görevli Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'ye yardımcı olduğunu tahmin ediyoruz.

2.2.1.12. Nüfuzlu ve Tanınmış Bazı Ailelerin Desteği

Mevlânâ Hâlid'in hem on altı yıllık irşad hayatında hem de vefatından sonra Hâlidîliğin Ortadoğu'da kökleşmesini sağlayan belli başlı ailelerden bahsedilmektedir. Bu ailelerin bir kısmı bölge ve aşiret desteğine sahip iken, diğer bir kısmının ise ilmî ve tasavvufî yönleriyle yaşadıkları toplumlardan saygı ve destek görmüşlerdir.

Mevlânâ Hâlid'intarîkat icâzeti verdiği şahsiyetlerin âlim olduğu kadar yaşadıkları bölgelerin yönetimini elinde bulunduran veya seçkin ve nüfuzlu ailelerine mensup kişilerden olmaları, Hâlidîliğin o bölgelerde daha hızlı ve muhalefet edilmeden yayılmasında büyük rol oynamıştır. Mevlânâ Hâlid bu halifeleri sayesinde bölgenin yerel yöneticilerinin ve halkının da sempati ve desteğini almayı başarmıştır.

Söz konusu aileler içerisinde en çok öne çıkanları Haydarî, Tavîlî, Barzanî, Kolekî, Nehrî, Arvasî, Gazzî ve Hânî aileleridir.

2.2.1.12.1. Haydarî Âilesi

Haydarîler Irak'ın genelinde tanınan saygın bir ailedir. Bu bölgede ilim icazeti alan birçok tanınmış âlim ve mutasavvıfın icazet silsilelerinde mutlaka bu aileden bir veya iki kişinin adına rastlanmaktadır.

Önceleri Bağdat ve Basra'da yerleşmiş olan Haydarî ailesi bilahare Maverâünnehir bölgesine göç etmişlerdir. Hicri 900'lü yıllara kadar Maverâünnehir bölgesinde yaşayan ailenin Safevilerin yönetimi ele geçirmesi ve gelişen siyasi olaylardan dolayı o bölgeden ayrılıp Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁶⁰

İbrahim Hayderî '*Unvânu'l-mecd* adlı eserinde Şeyh Safiyüddin ile ilgili şu rüyayı aktarır:

⁷⁶⁰ Haydarilerin aile şeceresinde yer alan Şeyh Safiyüddin'de Safevilerle birleştikleri ifade edilir. Akraba oldukları halde Haydarilerin neden ayrıldığı hususuna gelince, buna sebep olarak Safevilerin zamanla Sünni çizgiden Şii çizgiye kaymaları gösterilir. Bk. Haydarî, '*Unvânü'l-mecd*, s. 74.

“Şeyh Safiyüddin rüyasında sağ elinden bir nur’un çıkıp gökyüzünün derinliklerine kadar yükseldiğini, sol elinden de bir köpek çıktığını görür. Uyandığında rüyasını bir rüya tabircisine anlatır. Oda; nur’u onun bir çocuğu olacağını ve onun neslinden âlimler çıkacağını ve bunların kıyamete kadar devam edeceği şeklinde tabir eder. Sol elinden çıkan köpeğe gelince, yine onun bir çocuğu olacağını ve onun neslinden Kitap ve sünnet yolundan ayrılan Rafizîlerin çıkacağı şeklinde tabir eder. Bu rüya gerçekleşmiş ve Allah’a hamd olsun Haydari ailesinden Şeyh Safiyüddin’den bu güne kadar hiç âlim eksik olmamıştır. Babadan oğula ilim veraseti devam etmiştir... Safevi kralları ise yoldan çıkıp Rafizî oldular ve atalarının mezhebi olan Ehl-isünnet ve’l-cemaati terk ettiler...”⁷⁶¹

Haydarî ailesinden Maverâünnehir bölgesinden göç eden ilk şahsiyetin Şeyh Muhammed b. Haydar Piredin (Pîruddin) olduğu ve Hevler yani Erbil’e yerleştiği kaydedilir.⁷⁶² Müderris bu aileye ait şecereyi tek tek sayarak Hz. Hüseyin yoluyla Hz. Ali’ye dayandırır.⁷⁶³

Haydarî ailesinden çok sayıda âlimin yazdığı eserlerin korunamadığını dile getiren Karadâğî, ailenin Bağdat’a intikalinden sonra yazılan eserlerin daha iyi muhafaza edildiği ve günümüze ulaşabildiğinden bahseder.⁷⁶⁴ Haydarî ailesinin Bağdat’a yerleşmelerinin ardından Bağdat başta olmak üzere Irak’ın birçok yerinden gelen talebeler bu ailenin alim fertlerinden istifade etmiş ve icazet almışlardır. Bu icazetlerin çoğunda özellikle Sibğatullah Haydarî ve kardeşi İsmail Haydarî’nin adlarının geçtiği görülmektedir.⁷⁶⁵ Ailenin Bağdat’ın aydın kesimi ve medrese çevresini çok etkilediği ve uzun süre Bağdat müftülüğü ve ilmiye sınıfının öncülüğünü bu aileye mensup fertlerin yaptığı söylenmiştir.⁷⁶⁶

Haydarî ailesinin en önemli faaliyetlerinden biri hiç şüphesiz *Maveran Köyüne* açtıkları büyük medrese olmuştur. Yüksek seviyede derslerin verildiği bu medresenin uzun süre bir üniversite görevi gördüğü söylenebilir.

⁷⁶¹ Haydarî, ‘*Unvânü’l-mecd*, s. 74.

⁷⁶² Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, s. 168.

⁷⁶³ Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, s. 169-170.

⁷⁶⁴ Karadâğî, *İhyâü’t-târihi’l-‘ulemâi’l-Ekrâd*, VI, 176.

⁷⁶⁵ Müderris, *Yâdi Merdân*, I, 51,52.

⁷⁶⁶ Haydarî, ‘*Unvanü’l-mecd*, s. 74 vd; Karadâğî, *İhyâü’t-târihi’l-‘ulemâi’l-Ekrâd*, VI, 179.

Sayıları üç yüzü aşkın olduğu ifade edilen bu ailenin âlim fertleri sadece Erbil, Bağdat ve Maveran'da değil aynı zamanda Dağıstan ve Afganistan'da da ilimle uğraşmış ve hizmet etmişlerdir.⁷⁶⁷

Mevlânâ Hâlid'in 1228 yılında Bağdat'a ikinci gelişinde bu aileden Ubeydullah Haydarî ona intisab etmiş ve ailenin ileri gelenleri sempati duymaya başlamışlardır. O dönemde Bağdat valisi olan Süleyman Paşa'nın oğlu Sait Paşa'nın Haydarî ailesinden Es'ad Sadreddin Haydarî'nin talebesi olduğu ve hocasına son derece bağlı ve saygılı olduğu ifade edilmiştir.

Bağdat'ta sonradan *Hâliyye Tekkesi* olarak adlandırılacak olan Ahsaiye Medresesi, Haydari ailesinden Esad Haydarî, Ubeydullah Haydarî ve Esad Haydarî'nin dayısı oğlu CasimBey Şavî'nin gayretleri ve Bağdat valisi Sait Paşa'nın desteğiyle onartılarak irşad ve ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmesi için Mevlânâ Hâlid'e teslim edilmiştir.⁷⁶⁸

Böylece Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'dan ayrılırken Şah Abdullah Dihlevî'ye çekindiğini belirttiği Irak'taki Kadiri tarikatına mensup iki büyük aileden yani Berzenci ve Haydari ailelerinden Bağdat'ta meskûn Haydarilerin desteğini aldığı ve çok rahatladığı söylenebilir.

Bu desteğin sadece Mevlânâ Hâlid lehine Bağdat'ın aydın kesimi arasında oluşturulan kamuoyu ile sınırlı olmadığını söylemek gerekir. Çünkü Haydari ailesinin Mevlânâ Hâlid'e bağlılığını ve sempatisini bilen vali Sait Paşa'nın resmi olarak İstanbul'a yazdığı evraklarda da Mevlânâ Hâlid'i temize çıkaran ve destekleyen ibareler kullandığı bilinmektedir. Böyle davranmasında Mevlânâ Hâlid'e duyduğu saygının yanında talebesi olduğu Haydari ailesinin ağırlığının da inkâr edilemeyeceği kanaatindeyiz.

Diğer bazı ailelerden de Mevlânâ Hâlid'e bağlananlar olmuş ise de bu seviyede bir desteği sadece Haydarî ailesinden görmüştür.

İbrahim Fasîh Haydarî (ö.1299/1882) Mevlânâ Hâlid'e verdikleri aile desteğini; “Mevlânâ Hâlid –kuddise sirruhu-nun dedem Es'ad Haydarî'ye çok muhabbeti vardı. Dedem ona samimiyetle bağlı olanlar içerisinde en başta yer alırdı. Biz Haydarîler

⁷⁶⁷Karadâğî, *İhyâ'u't-târîhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, VI, 196.

⁷⁶⁸Müderriş, *Yâd-ı Merdân*, I, 30.

ailece Mevlânâ Hâlid'i Bağdat'ta destekleyip herkese tanıttık ve sadece Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ona hizmet ettik.”⁷⁶⁹ cümleleriyle açıklamaktadır:

Haydarîlerin Mevlânâ Hâlid'e verdikleri desteğin bir sebebi dini hassasiyetleri ise diğer bir sebep de Mevlânâ Hâlid'in kendileri gibi Kürt asıllı oluşudur. Osmanlı döneminde uzun yıllar Bağdat'ta müftülük ve ilim merkezlerinde müderrislik yapan şahsiyetlerin önemli bir kısmının Kürtlerden oluştuğu ve toplumda çok saygın bir yere sahip oldukları⁷⁷⁰ göz önüne alındığında Haydarîlerin, toplumsal konumlarını daha da güçlendirmek amacıyla Bağdat'ta bulunan Arap entelektüellerine karşı Kürt asıllı bir Nakşbendî şeyhi olan Mevlânâ Hâlid'e destek vermeleri kendi adlarına mantıklı gözükmemektedir.

Haydarî ailesinden Mevlânâ Hâlid'in halifesi olan Ubeydullah Haydarî'nin dışında ona intisap edenler içerisinde şu isimler bulunmaktadır: Es'ad Sadreddin Haydarî, Seyyid Abdüsselam Haydarî, Abdürrezzak Haydarî (Şafi'î müftüsü), Seyyid İsa Haydarî, Fadlullah Haydarî, Seyyid Sibğatullah Haydarî, Abdülhalim Haydarî, İbrahim Haydarî, Muhammed Mavrânî Haydarî, Abdülkadir Sıdkî Haydarî.⁷⁷¹

2.2.1.12.2. Tavîlî Ailesi

Irak-İran sınırında stratejik bir yerde bulunan Tavîle Köyü'nün muhtarlığı görevini de yürüten⁷⁷² bu aile, Havraman bölgesi içerisinde Halepçe'de yaşayan saygın ve köklü bir ailedir.

Müderris, bu ailenin aslının Hamrîn Dağları'nda yaşayan Na'im seyyidlerine dayandığını söyler.⁷⁷³ Tavîli ailesinden Havraman bölgesine gelerek Tavîle Köyü'ne yerleşen ilk kişi Şeyh Osman Siracüddin'in büyük dedesi Muhammed b. Dervîş'tir. Aile fertlerinden Abdullah Ağa ve Şeyh Osman'ın babası olan Hâlid Ağa'nın isimlerinden bunların Tavîle'nin Ağaları oldukları anlaşılmaktadır.

⁷⁶⁹ Haydarî, *'Unvânu 'l-mecd*, s. 106.

⁷⁷⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için Bk. Karadâğî, *İhyâü 't-târîhi 'l-'ulemâi 'l-Ekrâd*, I-IX. ciltler; es-Selefi, ed-Duskî, *İkdu 'l-Cumân fî terâcimi 'l-'ulemâi ve 'l-udebâi 'l-Kurd ve 'l-mensûbîne ilâ Muduni ve Kurâ 'l-Kurdistan I-III*, Dâru'l-asâle ve 't-turâs, B.A.E 2008; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması I-V*, İ.B.Ş.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

⁷⁷¹ Sâhib, *Buğyetü 'l-vâcid*, s. 202(63. Mektubun dipnotu). Basra kadısı olan Abdülkadir Haydarî, Mevlânâ Hâlid'in 1820'de tekrar Bağdat'a gelişi üzerine ona bir mektup yazarak Bağdat'a teşrifinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve tebrik etmiştir. Sâhib, *Buğyetü 'l-vâcid*, s. 189 (55. Mektup).

⁷⁷² Müderris, *Binemâleyi Zanyârân*, s. 301.

⁷⁷³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 9.

Tavîlî ailesinin yaşadığı Havraman, Irak sınırından İran'ın içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada Kürtçe'nin Havramice lehçesini konuşan Sünni Kürtlerden müteşekkil bir bölgedir. Bu bölgede etkili olmak isteyen tarikat mensupları, Havraman bölgesinin tanınmış ailelerine mensup kişilere hilafet vermek suretiyle onların desteğini alma yoluna gitmişlerdir. Bu gerçeği bilen ve Havraman bölgesindeki medreselerde daha önce talebelik yapan Mevlânâ Hâlid, halifelerinden Tavîle'li Şeyh Osman Siracüddin'i bu zorlu bölgeye göndermiş ve bölgenin irşad sorumluluğunu da ona yüklemiştir.

Şeyh Osman Siracüddin, Mevlânâ Hâlid'in talimatları doğrultusunda Hâlidîliği Süleymaniye'nin güneydoğusu ve İran içlerine kadar yaymayı başarmıştır. Çok stratejik bir noktada atılan bu adımların, Hâlidîliğin hem Irak hem de İran'da tanınmasına ciddi katkılar sunduğu söylenebilir. Kendisinden sonra ailesinden oğulları ve torunları vasıtasıyla tarikat neşri devam etmiştir. Bu ailenin Osmanlı-Rus savaşları sırasında gösterdiği yararlılıklar ve Osmanlı ordularına binlerce Kürt müritleriyle verdikleri silahlı destek Rusların ilerleyişini durduracak kadar etkili olmuştur.⁷⁷⁴ Aile bireylerinden Şeyh Hüsameddin'e mücahedat ve hizmetlerine karşılık teveccüh ve teshilat gösterilmesi emri de ailenin bu yönünü ortaya koymaktadır.⁷⁷⁵ Şeyh Ömer Ziyaüddin (ö.1900), Şeyh Ahmed, Şeyh Necmeddin (ö.1919), Şeyh Alaaddin (ö.1953) ve Şeyh Osman-ı Sâni (ö.1997) bu aieye mensup Hâlidî şeyhleridirler. Özellikle sonuncusu Şeyh Osman-ı Sâni (ö.1997) hayatının son dönemlerinde Türkiye'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.

Bu ailenin sadece Irak Havramanı'nda değil İran Havraman bölgesinde de Hâlidîliğin yayılmasında rolü çok büyüktür. Şeyh Osman Tavîlî'nin Merivan bölgesindeki yerel yöneticilerle hısımlı oluşu, *Durûd Tekkesi* başta olmak üzere o bölgede birçok tasavvufî hizmetin yapılmasında kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Tavîlî şeyhlerine yardımcı olan yerel yöneticiler Şeyh Alaaddin (ö.1953)'in dayılarıydılar. Onlar sayesinde Hâlidî mensupları İran tarafına daha rahat gidip gelebilmişlerdir.

⁷⁷⁴ Muhsin Müftü, *Gevher-i Hakikat*, Çaphane-i Zankoyi Selahaddin, Hevler 2001, I, 119-120.

⁷⁷⁵ BOA, 1335/1917, DH. KMS. Dosya no: 43, Gömlek no: 16.

2.2.1.12.3. Barzanî Ailesi

Barzanîler, Kuzey Irak'ta çok güçlü ve nüfuzlu birkaç ailelerden biri olarak kabul edilir.⁷⁷⁶ XIX. asrın başında Barzan aşiretinin⁷⁷⁷ Nakşbendî şeyhleri olan başkanları, yetki ve nüfuzlarını tarîkat sayesinde daha da arttırmışlardır. Tûmas Buvâ, onları dini sultayı elinde bulunduran dinî liderler grubu içerisinde saymaktadır.⁷⁷⁸ Benzer görüşe sahip olan Irak'lı tarihçi Abbas Azzâvî, yukarı Zab bölgesinin komple Barzan Nakşbendî şeyhlerine boyun eğdiğini ve bölgedeki kabile liderliğinin aslında tamamen Nakşibendi tarîkatından tevellüd ettiğini öne sürer.⁷⁷⁹

Musul'un kuzeyindeki bölgede bazı kabile reislerinin gayr-i Müslim köylerine baskın düzenledikleri ve çok sayıda gayr-ı müslimi öldürdükleri bir dönemde, Barzan mıntıkasının Nakşbendî şeyhlerinin onları korudukları ifade edilir. Korudukları gayr-ı Müslimler içerisinde Yahudi aileleri de bulunmaktadır. Barzan şeyhlerinin bu tavrı Şeyh Abdüsselam Barzanî ve Şeyh Ahmed ve Molla Mustafa Barzanî dönemlerinde de değişmemiştir.⁷⁸⁰

Barzanî ailesi Kuzey Irak'ın hemen her yerleşim birimine bir halife gönderen Mevlânâ Hâlid'in giderek artan şöhreti ve elde ettiği toplumsal desteğin farkına varmış ve bu tasavvufî harekete dâhil olup, Hâlidîliğin artan popüleritesini kendi lehlerine kullanmayı bilmişlerdir. Bu güçlü ailenin Hâlidîliği benimsemesi ile beraber Behdinan bölgesinde tarîkatın neşri hızlanmıştır.

Barzanî ailesinin en büyüğü olan Molla Abdullah diğer adıyla Tacüddin Barzanî, âlim bir şahsiyettir. Ondandır de bu aileden ilimle uğraşan şahsiyetlerin bulunduğu bilinmektedir. Mesela hicri IX. asrın ilk yıllarında Barzan mıntıkasında fıkıh ve hadis ilmine vukufiyetiyle bilinen allâme Abdurrahim Barzanî bu aileye mensuptur.⁷⁸¹

⁷⁷⁶ Tûmas Buva, *Târîhu 'l-Ekrâd*, (Çev.: Muhammed Teysîr Mirhan), Dâru'l-fikr, Dimaşk 2001, s. 130.

⁷⁷⁷ Barzan aşiretinin aslında bir kabileler konfederasyonu olduğu ve sırasıyla Şirvanî, Mizûrî, Dolmerî, Gerdî, Herkî, Binecî, Nizârî, Berojî kabilelerinden oluştuğu bilinmektedir. Bk. Mela Eyüb, *Pedâçûnevek le Méjûda Barzân*, Dâru Sipîrez, Duhok 2007, s. 19.

⁷⁷⁸ Buva, s. 48.

⁷⁷⁹ Azzâvî, *Aşâiru 'l-Irak (el-Kurdiyye)*, II, 327.

⁷⁸⁰ Murdhay Zakin, *Yehûdu Kurdistan*, (Çev.: Suad Muhammed Hıdır), Bingeyi Jîn, Süleymaniye 2011, s. 100-102.

⁷⁸¹ Rûhânî, I, 117.

Tacüddin Barzanî'nin çocuklarından ikisi Abdurrahman ve Abdüsselam Barzanî (ö.1291/1874) de babalarının yolunu takip ederek ilimle meşgul olmuşlardır. Bunlardan Hâlidîliği Barzan mıntıkasına ilk getiren kişinin Abdurrahman Barzanî olduğu söylenmekle beraber tarîkatı Mevlânâ Hâlid'den mi aldığı yahut onun halifelerinden mi aldığı hususu kesinleşmiş değildir.⁷⁸² Kesin olan, Barzan mıntıkasında ilk açılan Hâlidî tekkesinin Şeyh Abdurrahman Barzanî'nin yaptırdığı *Barzanî Tekkesi*' olduğudur.⁷⁸³ Bu tekkede ilk zikir ve hatm-i hâcegân yaptıran da odur. Şeyh Abdurrahman'ın ardından kardeşi Şeyh Abdüsselam'da tasavvufa yönelmiş ve Hakkari'de Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Seyyid Taha'dan tarîkaticâzeti alarak⁷⁸⁴ Barzan aşireti arasında Hâlidîliği yaymaya başlamıştır.

Barzanî ailesinin Hâlidîliği yaymaya başlaması ve tarîkata verdikleri destek sonrası, İmadiye bölgesinden Hakkârî'ye kadar geniş bir alanda tarîkatın neşri önünde engel kalmadığını söyleyebiliriz.

2.2.1.12.4. Kolekî (Surçî) Ailesi

Kolekîler Surçî aşireti içerisinde Nakşbendî-Hâlidî kolunu yayan ailedir. Azzâvî, Surçî aşiretinin büyük bir bölümünün İran topraklarında kalan kısmının da Kuzey Irak'ın Revandûz ve Akre bölgelerinde yaşadıklarını belirtir.⁷⁸⁵ Kolekî ailesinden tarîkata ilk giren kişi Şeyh Ahmed Kolekî (ö.1248/1833)'dir.⁷⁸⁶ Şeyh Ahmed, Mevlânâ Hâlid'in yanında Seyr u Sülûkunu tamamlamış ve Surçî aşiretinin meskûn olduğu bölgede tarîkatı yaymak üzere görevlendirilmiştir. Bu bölge Barzanî ailesinin etkili olduğu Barzan mıntıkasına da oldukça yakın bir yerde bulunmaktadır. Hatta Barzanî ailesinden Şeyh Abdüsselam'ın oğlu Şeyh Muhammed Barzanî, *Barzan Tekkesi*'nde irşadla meşgul iken, hemen yakınındaki Becîl Köyü'nde bulunan *Becîl Tekkesi*'nde Şeyh Ahmed Kolekî'nin oğlu Şeyh Muhammed Kolekî'nin zikir ve hatm-i hâcegân yaptırdığı söylenmektedir.⁷⁸⁷

⁷⁸² Mela Eyüb, s. 27.

⁷⁸³ Mela Eyüb, s. 28.

⁷⁸⁴ Mela Eyüb, s. 29.

⁷⁸⁵ Azzâvî, *Aşâiru'l-Irak (el-Kurdiyye)*, II, 296.

⁷⁸⁶ Abdulla Ğefûr, "Aşîret-i Surçî l'êkolîneveyekî le etno-cografya", *Akademi*, Hevler, sayı: 12, 2009, s. 86.

⁷⁸⁷ Mela Eyüb, s. 79.

Kolekî ailesinin Barzânîler kadar nüfuzlu olmadığı bilinmektedir. Fakat Surcî aşireti içerisinde Hâlidîliği yayma çabaları, tarîkatın Behdînin bölgesinde sağlam bir zeminde büyümesinde önemli katkılar sağlamıştır.

2.2.1.12.5. Ğazzî Ailesi

Hicri IX. asırdan beri Şam'da yerleşik bulunan Ğazzî ailesi, Filistin'den Şam'a hicret eden bir ailedir. Ğazzîler Şam'da ilmiye sınıfına mensubiyetleriyle tanınmışlardır. Bu aileden çok sayıda alim yetişmiş ve bu yapı bozulmadan devam ettirilmiştir. Ğazzî nisbesini taşıyan şahsiyetlerden Şihab Ahmed el-Ğazzî'nin (ö.822/1419) Şam'ın ilk Şafii müftüsü olduğu söylenir. XVII. asırda bu aileye mensup şahsiyetlerden dönemin Şafiisi diye meşhur olan Necmeddin el-Ğazzî (ö.1061/1651)⁷⁸⁸ fıkıh, hadis ve biyografi âlimi olarak tanınmış ve elliye yakın eser telif etmiştir. XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başında Şam'da yaşamış olan Bedr el-Ğazzî, Abdülğânî el-Ğazzî ve kardeşi Kemaleddin el-Ğazzî bu ailenin diğer alim şahsiyetleridirler. Bunlardan Kemaleddin el-Ğazzî Hanbelilere ait tabakât kitabının sahibidir.⁷⁸⁹ Bu zat, Abdülğânî el-Ğazzî ve Şam'ın Şafii müftüsü olan Şeyh Ömer el-Ğazzî'nin (ö.1277/1860) de babasıdır.

Mevlânâ Hâlid'in Şam'a hicretiyle beraber Ğazzî ailesinin kendisine sahip çıktığı ve destekledikleri söylenebilir. Hatta onlar bu desteği, sıhriyet bağı ile akrabalığa dönüştürmeyi de ihmal etmemişlerdir. Mevlânâ Hâlid, sıhriyet yoluyla bazı büyük aşiretlerle kurulan ilişkilerin o bölgede yapılacak faaliyetlerde kolaylık sağladığı ve aşiret desteğinin, ilim ve medrese ehli insanların teveccühleri ile birleşince çok daha etkin ve hızlı sonuç alınacağını farkındaydı. Bu nedenle Şam'da uzun süredir ilmî kişilikleriyle tanınan Ğazzî ailesine damad olmuştur. Abdülmecid el-Hânî, Mevlânâ Hâlid'in Şam'a geldiği günlerde İsmail Ğazzî'nin (ö.1247/1832) kızkardeşi Ayşe hanımla evlendiğinden bahseder.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸Tam adı Ebü'l-Mekârim Necmüddin Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Ğazzîed-Dimaşkî'dir. 13 Şaban 977/21 Ocak 1570'de Dimaşk'ta doğdu. Ğazze'denDimaşk'a göç eden bir ulemâ ailesine mensuptur. Medrese eğitiminin ardından 1001-1032/1593-1623 yılları arasında Ba'lebek, Halep ve İstanbul'u dolaşarak âlimlerle görüşmüştür. Necmeddin el-Ğazzî 18 Cemâziyelâhîr 1061/ 8 Haziran 1651'de Dimaşk'ta vefat etmiştir. Hadis ve fıkıhta döneminin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. Bk. Cevat İzgi, "Necmeddin el-Ğazzî", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 497).

⁷⁸⁹el-Beytâr, II, 863.

⁷⁹⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 325.

İsmail el-Ğazzî ve Şam Şafii müftüsü Ömer el-Ğazzî Mevlânâ Hâlid'e intisap etmişlerdir. Bunlardan İsmail el-Ğazzî tasavvufî eğitimini tamamlayarak onun Şam'daki halifeleri arasına girmiştir. Ömer el-Ğazzî de, Mevlânâ Hâlid'in Şafii fikhî derslerine katılmış ve ona asistanlık yapmıştır. Ömer Ğazzî'nin ömrünün sonuna doğru idarî bazı sebeplerden dolayı Şam'dan Kıbrıs adasına sürüldüğünden bahsedilir.⁷⁹¹

Ğazzî ailesinin Şam'da Hâlidî halifeleri olan Hânî ailesi kadar tarîkat neşrinde başarılı oldukları söylenemez. Fakat aile olarak Mevlânâ Hâlid'e sahip çıkma ve çalışmalarını destekleme açısından ciddi faydalarının olduğu inkar edilemez. Mevlânâ Hâlid bir taraftan aşiret desteği bulunan Ğazzî ailesiyle sıhriyet kurarken, diğer taraftan Halep'li Hânî ailesini Şam'a gelip yerleşmeleri hususunda ikna etmiştir.

2.2.1.12.6. Hânî Âilesi

Arap dünyasında Hâlidîyye'nin en yaygın olduğu ülke Suriye'dir. Tarîkatın Şam'da kök salmasında meşhur Hânî ailesinin büyük katkısı olmuştur.⁷⁹² Aile aslen Halep yolu üzerinde bulunan Han Şeyhûn kasabasındandır. Bu aileyi Şam'a getiren Mevlânâ Hâlid olmuştur. Azzâvî Hânîlerin 1240/1823'te Şam'a geldiğinden bahseder.⁷⁹³

Abdûlmecid el-Hânî, dedesinin kabileleri arasında saygın bir konuma sahip olduğundan bahsetse de bu kabilelerin Şam'da Hâlidîliğin yayılmasında pratik bir desteği olduğundan bahsedilemez. Şam'da bu aileden Mevlânâ Hâlid'e ilk intisap eden kişi Muhammed b. Abdillâh el-Hânî olmuştur. Mevlânâ Hâlid, kabiliyetine güvendiği Muhammed el-Hânî'yi Suvayka Camiine görevlendirmiş bilahare törenle kendisine tarîkaticâzeti vermiştir. Hânî ailesinden şu üç isim Hâlidîliğin XIX. asır boyunca Suriye'de ve Anadolu'da yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamışlardır: Muhammed b. Abdillâh el-Hânî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-Hânî (ö.1306/1888?), Abdûlmecid b. Muhammed el-Hânî (ö.1315/1897)

Hânî ailesinin bu baba, oğul ve torundan oluşan üçlünün, Hâlidîliğin hem teorisyenleri, hem de uygulayıcıları oldukları ifade edilir.⁷⁹⁴ Bunlardan Muhammed b.

⁷⁹¹ el-Beytâr, II, 1135.

⁷⁹² Algar, "Hâlidîyye", XV, 296

⁷⁹³ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 212.

⁷⁹⁴ Fatsa, s. 79.

Abdillah el-Hânî (ö.1279/1862) Hâlidîliğin ilk derli toplu âdâb kitabı olan *el-Behçetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati*-*'aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye* adlı eseri telif etmiştir. Torun Abdülmecid el-Hânî ise babası Muhammed b. Muhammed b. Abdillah el-Hânî'ye kadar olan Nakşbendî sâdâtının biyografilerini topladığı *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecillâi'n-Nakşbendiyye* adlı eserini kaleme almıştır.

Hânî ailesinin hayatta iken Mevlânâ Hâlid'e verdikleri destek vefatından sonra Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin Mevlânâ Hâlid'in kerimesi Fatma Hanım'la 1281/1864 yılında evlenmesi⁷⁹⁵ ile akrabalığa dönüşmüştür. Bu ailenin saydığımız bireyleri ve bunların onlarca halifesi, Suriye ve Anadolu'nun farklı yerlerinde Hâlidîliği yaymak için gayret etmişlerdir. Muhammed b. Abdillah el-Hânî'nin Suriye valisi Musa Safvetî Paşa ile kurduğu dostluk 1850'li yıllarda daha da ilerlemiş ve Paşa onlar için İstanbul'da kendi adını taşıyan bir tekke yaptırmıştır.⁷⁹⁶

Hânî ailesinin hizmeti sadece tasavvuf ve tarîkatın neşriyle sınırlı kalmamış medrese eğitimi de vermişlerdir. Şam'da Hânî ailesinin ilmî faaliyetlerinde yanlarında olan ve Hâlidî medreselerinde ilim ve tedrisatla uğraşan aslen Mısır'ın Tandetâ bölgesine mensup⁷⁹⁷ Muhammed Tandetâî (ö.1306/1888)⁷⁹⁸ adında büyük bir alim de bulunmaktaydı.

Mevlânâ Hâlid henüz hayatta iken Şam'a gelen Abdülkadir Cezairî (ö.1300/1883) ve babası Muhyiddin Cezairî'nin tasavvufî eğitimiyle Hânî ailesinden Muhammed b. Abdillah ilgilenmiştir.

Mevlânâ Hâlid, Hânî ailesinin desteğinden faydalanırken, Hânî ailesi mensupları da Hâlidî şeyhleri olarak Şam ve çevresinde çok ciddi prestij kazanmışlardır.⁷⁹⁹ Bu prestijlerinin onlara maddi getirisinin de olduğundan bahsedilir.⁸⁰⁰

2.2.1.12.7. Nehrî Âilesi

Geylânî ailesi olarak da bilinen Nehrîlerin aile şeceresi Abdülkadir Geylanî'ye dayanır. Bu ailenin fertlerinden Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900) *Tuhfetü'l-Ahbâb* adını

⁷⁹⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 369; Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 68, 69.

⁷⁹⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 359; Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 68-70.

⁷⁹⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 364.

⁷⁹⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, s. 362

⁷⁹⁹ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 66.

⁸⁰⁰ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 69.

verdiği mesnevisinde aile şeceresini manzum olarak zikretmektedir.⁸⁰¹ Muhtemelen Moğolların Bağdat'ı işgalinden sonra kuzeye doğru göç eden ailelerle beraber gelip Hakkari'ye yerleşmişlerdir. XIX. asrın başına kadar aile Kâdiriyye tarikatına bağlı şeyhler olarak bölgede tasavvufî alanda hizmet vermişlerdir. Mevlânâ Hâlid'in 1811'de Süleymaniye'de Nakşbendî tarikatını neşre başlamasıyla beraber bu aileden Abdullah Şemdînî onun yanına giderek Nakşbendî tarikatından icâzet almıştır. Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'den medrese arkadaşı olan Abdullah Şemdînî, Nehrî ailesinden Nakşbendî-Hâlidî koluna intisap eden ilk kişidir. Abdullah Şemdînî Hakkari'ye döndükten sonra Şemdinli'de tarikat neşrine başlamış, bir süre sonra yine kendisinin Mevlânâ Hâlid ile tanıştırdığı yeğeni seyyid Taha da Şemdinli'ye çok yakın bir mevkide bulunan Berdesor beldesinde irşad faaliyetlerini yürütmüştür.⁸⁰²

Nehrî ailesi sadece Şemdinli'de değil Hakkari bölgesinden Kuzey Irak'ın Musul şehrine, İran'ın kuzeybatı şehirlerine kadar geniş bir alanda tanınan ve sevilen bir ailedir. Aile fertlerinden amca Abdullah Şemdînî ve yeğen Taha Hakkari'nin irşat faaliyetleriyle Hâlidîlik geniş bir alanda tanınmış ve yayılma imkanı bulmuştur. Abdullah Şemdînî'nin 1813'te vefatı üzerine Hakkari ve çevresindeki irşad faaliyetlerinin tümünü Seyyid Taha yüklenmiştir. Onun gayretleriyle Nehrî köyü on altı bin nüfuslu birkaç cami, mescid ve medreseler ile çarşı ve hamam gibi binaların yer aldığı⁸⁰³ mamur bir belde haline gelmiştir. Nehrî deki Hâlidî tekkesi Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve İran'dan gelen mürit ve talebelerle dolmuştur. Bu aile Hâlidî tasavvuf geleneğinin bölgede yerleşik hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Van ve çevresinde isimleri duyulan Arvasî ailesinin Hâlidî saflarına katan da Nehrî ailesinden Seyyid Taha olmuştur.

2.2.1.12.8. Arvasî Âilesi

Arvasî ailesi Hülagu'nun Bağdat'ı işgal ettiği yıllarda Anadolu'ya gelen aileler arasında yer almaktadır. Ailenin büyüğü olan Hacı Kasım Bağdadî lakaplı Muhammed Kutbî Arvâsî, Abdülkadir Geylânî'nin dayısının torunudur. Hacı Kasım Bağdadî Şeyh Abdürrezzak Geylânî'nin de halifesidir.

⁸⁰¹ Nehrî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, s. 142.

⁸⁰² Akyüz, s. 120

⁸⁰³ Akyüz, s. 120.

Tatarların istilasından önce Bağdat'ta Mercan Camii'nde ilim tedrisi ve tarîkat neşri ile meşgul olan Şeyh Kasım Bağdadî, istiladan sonra şeyhinden izin alarak Bağdat'tan ayrılmış ve on beş aile olarak önce Musul'a gelmiş ve üç yıl Celilîzâdelerin mahallesinde ikamet etmişlerdir. Bilahare oradan sırasıyla Mardin, Diyarbakır ve Hazro'da birkaç yıl ikamet ettikten sonra Şirvan'ın Nuvîn ve Pay köylerine yerleşmiş ve buralarda tekke ve medreseler inşa etmişlerdir.⁸⁰⁴

Hacı Kasım Bağdadî bir ara üç oğluyla Mısır'a gidip "Reîsü'l-müderrişîn" payesiyle ders vermişlerdir. Daha sonra Diyarbakır'a dönerek ilim ve irşad faaliyetlerine devam etmiş ve Bursa'ya giderek Orhan Gazi'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten dönüşünde oğlu Muhammed Kutub'u Hakkari'ye göndermiştir.⁸⁰⁵ Hakkari'ye geldikten sonra oranın beyi İbrahim Han'ın kızı Fatıma ile evlenen Muhammed Kutub'un Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesine giderek yüksek dağlar arasında Arvas (Doğanyayla) Köyü'nde bir dergah ile iki katlı bir cami yaptırmıştır.⁸⁰⁶ Hakkari beyi İbrahim Han'ın 740/1339 tarihinde Arvas'taki medreseyi yaptırarak Hakkari'ye geri döndüğü de rivayet edilmiştir.⁸⁰⁷

İşte bölgenin ilmî ve tasavvufî hayatında iz bırakan Arvas ailesi, Muhammed KutubArvasî'den gelmektedir. Onun çocuklarından Abdurrahman Arvasî'nin, hem Arvas'ta hem de Hoşab (Güzelsu)'da medrese ve hangahı bulunmaktadır.⁸⁰⁸ Ailenin diğer bir ferdi Abdurrahim Arvasî ise XVIII. asrın sonunda Doğubeyazıt'ta ilim ve tedrisatla meşgul olmuştur. Yine aynı aileden Hacı Resûl Arvâsî (ö.1334/1918) 1908 tarihinde Bayezit Sancağı müftülüğü yapmıştır.⁸⁰⁹

Arvasî ailesi de Nehrî ailesi gibi XIX. asra kadar Kâdiriyye tarîkatına mensup şeyhler olarak hizmetlerini yürütmüşlerdir. Ailenin alim ve mutasavvıf olan fertleri Van, Hakkari, Doğubeyazıt ve Bitlis'te hizmet etmişlerdir. Bu aileye mensup Sibğatullah Arvasî (ö.1287/1870) ve Seyyid Fehim Arvasî (ö.1313/1895), *Nehrî Tekkesi*'nde Nakşbendî-Hâlidî tarîkatını neşreden Seyyid Taha'dan tarîkat icâzeti almışlardır.

⁸⁰⁴ Mustafa Kavuncu, *Seyid Ahmed Arvasî*, Burak Yayınevi, İstanbul ts, s. 9.

⁸⁰⁵ Kavuncu, s. 10.

⁸⁰⁶ Kavuncu, s. 25.

⁸⁰⁷ Hüdavendigar Onur, *Asrın Yesevisi Seyyid Ahmed Arvasî*, Biyografînet Yayınları, İstanbul 1999, s. 23.

⁸⁰⁸ Abdurrahman Kutub'un türbesi Van'ın Gürpınar ilçesine bağlı Hoşab nahiyesinde bulunmaktadır.

⁸⁰⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 257-258.

Seyyid Fehim Arvasî, Van ve çevresinde, Sibğatullah Arvasî de Bitlis ve çevresinde irşada başlamış, bunlardan Sibğatullah Arvasî Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu ve İstanbul ile Suriye'ye kadar uzanan geniş bölgede en geniş Hâlidî silsile ağını oluşturmayı başarmıştı. Ğavs-ı Hizanî diye meşhur olan Sibğatullah Arvasî ve halifeleri Türkiye'nin ilim, irfan ve siyasetinde etkili olacak önemli şahsiyetler yetiştirmişlerdir.

Arkalarında aşiret desteği bulunan nüfuzlu ailelerin dışında yaptıkları ilmî ve tasavvufî hizmetlerle Hâlidîliği yayan bazı ailelerde bulunmaktadır. Bunların arasında Bağdat'ta Süveydî ailesi, Karadağ ve çevresinde Merdohî ailesi, Konya'da Bozkırî ailesi, Siirt'te Firsaffî ailesi ve Diyarbakır ve çevresinde Aktepî ailesi bulunmaktadır.

2.3. MEVLÂNÂ HÂLİD ve HÂLİDÎLİĞE KARŞI OLUŞAN MUHÂLEFET

Mevlânâ Hâlid ve temsil ettiği Nakşbendîliğe karşı Süleymaniye'de başlayıp Bağdat, Musul, Medine-i Münevvere ve İstanbul'a kadar uzanan muhalefet cephesini anlayabilmek için, araştırmamızın giriş kısmında bahsettiğimiz dînî, siyasî ve toplumsal olayların iyi irdelenmesi gerekmektedir. XIX. asrın ilk çeyreğinde özelde Kuzey Irak, genelde ise Irak üzerinde farklı emelleri bulunan yerel, bölgesel ve uluslararası aktörlerin asıl hedef ve faaliyetlerini bilmeden olayları doğru tahlil etmemiz mümkün gözükmemektedir. Bu itibarla yukarıda bahsedilen aktörlerin Mevlânâ Hâlid'in şahsı ve Hâlidîyye tarikatına karşı olan tavırlarını, bunların sebep ve sonuçlarını bu bölümde işlemeye gayret edeceğiz.

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'lı halifelerinden Muhammed b. Süleyman el-Bağdadî, *el-Hadîkatü'n-nediyye* adlı eserinde, on sekiz yıl kâmil ve ilmiyle âmil bir şeyh aradığını ve sonunda Mevlânâ Hâlid'e rastlayıp ona intisap ettiğini belirttikten sonra, o dönemde Mevlânâ Hâlid'in münkirlerinin, hem Mevlânâ Hâlid'i hem de onun temsil ettiği Nakşibendîyye tarikatını eleştirdiklerinden bahseder. el-Bağdadî, Mevlânâ Hâlid'e eleştiri oklarını yöneltenleri iki gruba ayırmaktadır. Birinci grup tarikatları kökten reddeden ve zahirî ilimlerin Allah'a ulaştırın tek yol olduğunu savunanlar. İkincisi ise tarikatlar içerisinde sadece bir kısmının hak çizgide olduğuna inananlardır.⁸¹⁰

⁸¹⁰ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 3-4.

Mevlânâ Hâlid'in irşad faaliyetlerine başladığı yıllarda Süleymaniye, Kerkük, İmadiye, Hakkarî, Bağdat ve Musul'da Kadirî tarikatı yaygındı. Bu nedenle halk daha çok Kadirî tarikatını tanımaktaydı. Bu bölgelerde Mevlânâ Hâlid'in irşad faaliyetlerine başlamasıyla beraber, Nakşbendîliğin Hindistan'ın İslam dışı düşünce ve uygulamalarından etkilenen bir tarikat olduğu propagandası yayılmaya başladı. Bu propagandayı yürütenler, halkın Nakşbendîliğe dolayısıyla Mevlânâ Hâlid'e mesafeli duracakları, ona ilgi ve alaka göstermeyecekleri beklentisi içindeydiler. Aynı çevreler bu faaliyetlerinin başarıya ulaşması için de, Mevlânâ Hâlid'i yoldan sapmış, bid'atçı hatta kâfir olarak nitelemekten çekinmemişlerdi.

Mevlânâ Hâlid'e karşı oluşan muhalefet cephesinde, ilmiye sınıfından Kadirî tarikatı ağırlıklı sûfîlere, yerel yöneticilerden bazı Osmanlı devlet ricaline kadar farklı görev ve konumları olan şahsiyetlerin yer aldığını görüyoruz. Bu zevat içerisinde Şeyh Ma'rûf el-Berzencî gibi bu işi organizeli ve planlı olarak yürütenler olduğu kadar, Molla Mustafa gibi⁸¹¹ herhangi bir tarikatla ilgisi bulunmayan kişiler de bulunmaktaydı. Yine muhalefette bulunanların büyük çoğunluğu tarikat dışından olmakla beraber Abdülvehhab es-Sûsî gibi tarikat içinden muhalefet edenler de vardı.

Mevlânâ Hâlid'e karşı ilk tepkiler Süleymaniye'ye dönüşünden birkaç ay sonra başlamıştır. İlk tepki gösteren kişi ise Süleymaniye ve çevresinde Kadirî tarikatının en güçlü temsilcisi olduğu ifade edilen⁸¹² Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî olmuştur. Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'in aleyhinde yazılı ve sözlü olarak başlattığı bu kampanya için Süleymaniye'deki tüm Kadirî mensuplarını seferber ettiğinden kaynaklarda bahsedilmektedir.⁸¹³ Musul, Kerkük ve İmadiye bölgesindeki Kadirî şeyhlerinin de zamanla dahil oldukları bu kampanyanın, kısa sürede sonuç verdiği, Mevlânâ Hâlid'in memleketi Süleymaniye'de irşada başladığı ikinci yılın sonunda orayı terk etmek zorunda kalışından anlaşılmaktadır.

Şeyh Ma'rûf'un açtığı bu muhalefet cephesine Musul'dan Osman b. Süleyman el-Celîlî (ö.1245/1829) ve Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî (ö.1253/1837) ile İmadiye

⁸¹¹ Mevlânâ Hâlid'in divanında bahsettiği Molla Mustafa önceleri kendisine münkir olan fakat sonradan başına gelen bazı hadiselerden dolayı Mevlânâ Hâlid'e intisap eden bir Hâlidî mensubudur. Bk. Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 527-528.

⁸¹² Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kadirîliğin Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü", s. 150, 151.

⁸¹³ En-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 64-68; Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 39-40; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 88; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 34; Şükrü, s. 23.

bölgesinden Şeyh Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851) katılmıştır. Kerkük'te Kadîrî tarîkatının önde gelen temsilcilerinden Talabanîlerin ise bu muhalefet cephesine diğerleri gibi aktif destek vermedikleri ve pasif kalmayı tercih ettikleri görülmektedir. Talabanîlerin neden Şeyh Ma'rûf'a aktif destek vermedikleri hususuna ileride değinilecektir.

Bu arada Mevlânâ Hâlid'e Bağdat'tan neden ciddi bir muhalefetin çıkmadığı hususu merak edilen bir konudur. Musul ve İmadiye'ye göre Bağdat, Süleymaniye'ye çok daha yakın ve Kâdiriyye tarîkatı tekke ve mensuplarının yoğun olduğu bir merkezdi. Bağdat'ta XIX. asrın başlarında nesepleri Abdulkadir Geylanî'ye ulaşan mutasavvıfların yaşadığı da bilinmektedir. Aslında Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta yaşadığı yıllarda meydana gelen olaylar ve gelişmeler merak edilen soruların cevaplarını da içinde barındırmaktadır. Bizce Bağdat'tan ciddi bir muhalefetin çıkmayışı birkaç faktöre dayandırılabilir:

1. Bağdat valileri Said Paşa ve Davud Paşa'nın Mevlânâ Hâlid'e kucak açmaları ve destek vermeleri.
2. Bağdat'ta saygın bir yeri olan Kürt asıllı Haydarî ailesi mensuplarının Mevlânâ Hâlid'e sahip çıkmaları.
3. O dönemde Kâdiriyye tarîkatını temsil eden şahsiyetlerin Şeyh Ma'rûf kadar hırslı olmayışları ve Mevlânâ Hâlid'i kendileri için bir rakip ve tehlike olarak görmemeleri.

Mevlânâ Hâlid ve Nakşbendîlik aleyhinde ortaya atılan iddialar ise şu başlıklar altında toplanabilir⁸¹⁴:

1. Nakşbendî tarîkatı Hindistan'da ortaya çıkan din dışı bazı uygulamaları içermektedir.
2. Tarîkat'a intisabı olmayanlar zikir ve hatmelere alınmamaktadırlar. Bu da tarîkatın bazı gizli faaliyetlerin içinde olduğunu göstermektedir.
3. Mevlânâ Hâlid tarîkatlarda uygulanagelen seyr ü sülûk metodlarını terk etmiştir.
4. Mevlânâ Hâlid din ve dünya liderliği peşinde koşmaktadır.

⁸¹⁴ Bu iddialar için Bk. es-Süveydî, *Def'u'z-zelûm ani'l-vukû'i fi ırzi haza'l-mazlûm*, s. 1b; Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 18-30.

5. Mevlânâ Hâlid ve halifeleri, devlet adamlarına yakın olup onların kazandığı haram malları alıp kullanmaktadırlar.

6. Mevlânâ Hâlid ve halifeleri başka tarîkatları küçümsemek suretiyle kibir ve gurura kapılmışlardır.

7. Mevlânâ Hâlid'in cinlerle ilişkisi bulumakta olup sahip olduğu sihir ve gizli güçlerle insanları saptırmaktadır.⁸¹⁵

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de irşad faaliyetlerine başlamasıyla beraber startı verilen ve yukarıda maddeler halinde sıraladığımız hususlardaki karalama, tenkid ve tekfir kampanyası, son derece ağır ve yıpratıcı olsa da Mevlânâ Hâlid için sürpriz olduğu söylenemez. Çünkü onun Hindistan'dan ayrılmadan önce bölgedeki Berzencî ve Haydarî ailelerinin Kadirî tarîkatını temsil eden çok güçlü aileler olduğu ve kendisine tepki gösterecekleri hususundaki çekincelerini Abdullah Dihlevî (ö.1240/1824) ile paylaştığından daha önce bahsetmiştik. Bu bilgilerden yola çıkarak, Mevlânâ Hâlid'in yaşanması muhtemel bu tür olumsuzluklara karşı psikolojik olarak kendini hazırladığı söylenebilir.

Mevlânâ Hâlid'in muhalifleri, önce onu Süleymaniye'nin yöneticisi olan Abdurrahman Paşa'ya şikâyet etmiş ve onun Süleymaniye'yi terk etmesi için baskı yapmasını istemişlerdir. Bu isteklerinde başarılı olan Şeyh Ma'rûf ve taraftarları, bu defa da Bağdat valisi Said Paşa'ya (ö.1232/1817) şikâyetlerini manzum bir mektupla iletmışlerdir. Fakat Said Paşa'nın onların bu mektubunu ciddiye almaması üzerine, daha kesin bir sonuç almak üzere şikâyetlerini İstanbul'da Osmanlı Sultanı'na kadar ulaştırmayı başarmışlardır. Süleymaniye'de içinde alim ve mutasavvıf zatların da yer aldığı bu muhalefet cephesinin şikâyetlerini devlet ricali dikkate alarak Mevlânâ Hâlid hakkında tahkikat başlatılmıştır. Fakat sonuç muhalifleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Çünkü tahkikat Mevlânâ Hâlid'in lehine sonuçlanmıştır.⁸¹⁶

Mevlânâ Hâlid'e karşı yürütülen bu kampanya onu yerinden ve yurdundan etse de başta Süleymaniye olmak üzere Bağdat, Musul, Şam, İstanbul ve Hicaz bölgelerinde

⁸¹⁵ Mevlânâ Hâlid aleyhine Şeyh Ma'rûf el-Berzencî (ö.1254/1839) ve Abdülvehhab es-Sûsî'nin ortaya attıkları sihir ve cinlerle ilişkisinden bulunduğu iddialarından yola çıkarak Mevlânâ Hâlid'i sihirbazlıkla suçlayanlar da bulunmaktadır. Bunlara göre daha önce Hallac-ı Mansur'un Hindistan'a gidip orada sihir öğrendikten sonra bununla insanların gözünü boyadığı gibi Mevlânâ Hâlid de aynı onun yolunu takip etmiş ve Hindistan'da öğrendiği sihirle insanların gözünü boyamıştır. Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, s. 259.

⁸¹⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 316-317(56. Arapça mektup).

dolaylı yoldan Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğin tanınmasına ve yayılmasına vesile de olmuştur. Böylece önce olumsuz olarak bu bölgelerde lanse edilen Mevlânâ Hâlid'in, Bağdat ve Şam âlimlerinin desteği ve ardından Osmanlı devlet ricalinin o dönemdeki olumlu tavrı sayesinde çok geniş bir alanda ismini duyurduğu söylenebilir.

Bu bilgilerden sonra Hâlidîliğe karşı içerden ve dışarıdan oluşan muhalefet sebebiyle tarîkatın üç defa ciddi olarak darbe aldığı ve bölünme tehlikesi geçirdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi Süleymaniye'de Şayh Ma'rûf el-Berzencî'nin başını çektiği Kadirî tarîkatı mensuplarının karalama ve suikast girişimlerinin olduğu dönemdir. Bu dönemde Şeyh Ma'rûf, aile ve tarîkat şeyhliğinden kaynaklanan etki ve nüfûzunu sonuna kadar kullanmış ve Süleymaniye'nin yerel yöneticisi Abdurrahman Paşa'nın da desteğini alarak Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliği daha doğuş döneminde ortadan kaldırmak için yazılı ve sözlü olarak yoğun bir mesai harcamıştır. Bu sıkıntılı dönemi Mevlânâ Hâlid soğukkanlılığı ve kıvrak zekâsıyla memleketi Süleymaniye'den ayrılıp Bağdat'a gitmek suretiyle atlatmayı başarmıştır.

Hâlidîliğin yaşadığı ikinci önemli tehlike, Mevlânâ Hâlid'in Şeyh Salih'ten sonra İstanbul'a özel görevle gönderdiği Abdülvehhab es-Sûsî'nin Mevlânâ Hâlid'i yok sayarak kendini müstakil bir şeyh gibi tanıtmaya ile başlayan süreçtir. İçinde devlet erkânı, şeyhülislam ve birçok âlimin de bulunduğu geniş elit bir tabakaya hitap etmeye başlayan Sûsî'nin bu davranışı ile Hâlidîlik ikiye bölünme tehlikesi yaşamıştır. Mevlânâ Hâlid bu tehlikeyi de Abdülvehhab es-Sûsî'yi tarîkattan tardı ve bu hususta İstanbul, Bağdat ve Medine'deki halife ve mensuplarıyla olan sıkı mektuplaşması sayesinde oluşturmayı başardığı tarîkat içi kamuoyu ile bertaraf etmeyi başarmıştır.

Üçüncüsü ise tarîkattan tard edilen Abdülvehhab es-Sûsî'nin de içinde bulunduğu fakat daha çok ikinci Mahmud'a yakınlığı ile tanınan Halet Efendi'nin (ö.1238/1822) Hâlidîlik aleyhinde yoğun bir şekilde olumsuz propaganda yapmaya başladığı dönemdir. Halet Efendi, Hâlidî halifelerinin etraflarında toplanan kalabalık mensup ve müridanın devletin bekası için tehlike arzettiği ve Mevlânâ Hâlid'in gizli niyetlerinin bulunduğu hususunda sürekli sarayı tedirgin edince padişah bu konuda sert tedbirler almak istemiş, fakat Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'nin araya girmesiyle

Şam'a bu konuyu araştırmak üzere iki üst düzey görevli gönderilmiştir.⁸¹⁷ Bu şahısların verdikleri raporun Mevlânâ Hâlid'in lehinde oluşu Hâlidîliği üçüncü kez çok önemli bir tehlikeden kurtarmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in Nakşbendî tarîkatını yaymaya başladığı ilk iki yıl, karşılaştığı yoğun baskı ve aleyhinde başlatılan propagandalardan dolayı biraz çekingen davrandığı söylenebilir. Fakat o, irşad faaliyetlerinde henüz iyi bir tecrübeye sahip olamadığı bu merhaleyi 1228/1813'te Bağdat'a gittiği ilk yıldan itibaren atlatmayı başarmıştır. Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta kendisinden emin olarak ve daha cesur adımlar atmak suretiyle Hâlidîliği sağlam toplumsal temeller üzerine bina etmeye başladığını söyleyebiliriz.

2.3.1. Tarîkat İçi Muhalefet

Mevlânâ Hâlid'in, kendisine karşı yaklaşık on iki yıl devam eden karalama ve sert muhalefetin ardından, Süleymaniye ve Bağdat'tan uzakta bulunan bir ilim ve kültür merkezi olan Şam'a hicret ederek rahat bir nefes almayı hedeflediğini düşünüyoruz. Şam'a hicreti beklediği gibi üzerindeki baskıları azaltmış hatta yıllarca kendisine karşı karalama propagandalarına öncülük etmiş olan hemşehrisi Şeyh Ma'rûf ona muhalefetten vazgeçtiğini, helallik dilediğini ifade eden bir mektup yazmıştır. Fakat tam bu sırada tarîkatın içinden gelen bir darbe ile sarsılmıştır. Bu darbe tarîkattan tard ettiği

⁸¹⁷ el-Hânî “*el-Hadâikü'l-verdiyye*”de Halep şehrinden bazı şahsiyetlerin Mevlânâ Hâlid'in adam ve silah edinerek her gün biraz daha güçlendiği hususunda II. Mahmud'a şikayette bulundukları ve onun devletin bekası açısından tehlike arz ettiğini haber verdiklerinden bahsedilir. Padişahın da Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Asım Efendiyle istişare ettiği ve Asım Efendinin padişaha “ Ey müminlerin emiri! Allah şöyle buyurmuştur: “*Ey iman edenler' size bir fasık bir haber getirdiğinde onu iyice araştırın. Yoksa bir topluluğa farkında olmadan bir kötülük yapar, sonra da yaptığınızdan pişmanlık duyarsınız*” Hucûrât 49/6. Benim görüşüm, onun durumunu araştırıp ortaya çıkarabilecek güvenilir birini bulup göndermenizdir. Hiç kimseye sezdirmeden gidip araştırmalarını yapıp dönsünler.

Bunun üzerine Sultan Mahmud iki adam belirleyip derviş kıyafeti giydirerek Şam'a gönderdi. Bu kişiler Şam'a gittikten sonra işi gizlice araştırmaya başladılar. Fakat Allah durumu Mevlânâ Hâlid'e bildirdi. Kendisine gelen iki konuğa ikram etmesini, çokça itibar göstermesini gönlüne düşürdü. Mevlânâ Hâlid o iki zatı yemeğe çağırdı. Yemek gelinceye kadar da onlara durumu anlattı. Şam evlerinin durumunu onlara anlattı ve kendi evini oda oda gezdirdi. Evde ev eşyasından başka bir şey bulamadılar. Bu durumu onun kerametine yordular ve her şeyi açıklayıp ondan tarîkat aldılar. Tarîkat aldıktan sonra İstanbul'a dönmek istemediler. Fakat Mevlânâ Hâlid onlara: “Bu doğru olmaz. En münasip olanı İstanbul'a dönüp durumu padişaha anlatmanızdır. Böylece görevinizi tamamlamış olursunuz. Ancak bundan sonra isteyen buraya döner isteyen de orda kalır. Bundan sonrası için artık bir vebal yoktur.”

Böylece ikisi İstanbul'a gidip durumu padişaha arz ettiler. Padişah aldığı bu haber üzerine Allah'a hamdetti ve isabetli görüşünden dolayı Şeyhülislam'a teşekkür etti. O şahıslardan birini de Mevlânâ Hâlid'in hizmetine yolladı. O da Şam'a gitti ve orada vefat edip Mevlânâ Hâlid'in türbesinin yanına gömüldü. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 314-315.

Abdülvehhab es-Sûsî'nin aleyhinde başlattığı karalama kampanyasıdır. Sûsî'nin bu muhalif tavrını iyi anlayabilmek için onu biraz tanımakta fayda mülhaza ediyoruz.

Aslen İmadiye'li olan Abdülvehhab es-Sûsî, Mevlânâ Hâlid'in tarikat icâzeti verdiği ilk halifeleri arasında yer alır.⁸¹⁸ Bilgisi, zekâsı ve davranışlarıyla şeyhinin beğenisini kazanmış olan Sûsî, ilkin İmadiye bölgesinde irşad faaliyetlerini yürütmek üzere görevlendirilmiştir. Mevlânâ Hâlid “*Gözümün nuru*” diye iltifatta bulunduğu⁸¹⁹ Sûsî'yi İmadiye'ye görevlendirdikten bir süre sonra yazdığı bir mektubunda, onun İmadiye'deki başarılı çalışmalarından memnuniyet duyduğunu, orada ilim ve tasavvuf adına açacağı çığırdan dolayı “*Kim hayırlı bir çığır açarsa..*”⁸²⁰ hadisi şerifi mucibince sevap kazanacağını söylemiş, yeni hangahın da hayırlı olmasını dilemiştir.⁸²¹

İmadiye bölgesinde irşad faaliyetlerine başladıktan sonra etrafında kalabalık bir mürit topluluğu oluşan Sûsî'nin bu müritleri arasında bölgenin tanınmış Birifkanî ailesine mensup Şeyh Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851) de bulunmaktadır. Birifkanî ailesi İmadiye ve Hakkârî bölgelerinde Halvetî tarikatı şeyhleri olarak bilinmekteydiler. Nureddin Birifkanî, Sûsî'ye intisap ettikten kısa bir süre sonra ondan ayrılmış ve aleyhinde propagandaya başlamıştır.⁸²² Birifkanî'yi böyle bir karar almaya iten sebeplere kendisinden bahsederken değinilecektir.

Mevlânâ Hâlid, ilmine ve tasavvufî eğitimine güvendiği halifelerinden birini İstanbul'a göndermek isteyince bu göreve halifeleri içerisinde Abdülvehhab es-Sûsî

⁸¹⁸ Azzâvî, Abdülvehhab es-Susinin Mevlânâ Hâlid'in değil Abdullah Dihlevî'nin halifesi olduğunu söylemektedir. (Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşebendî”, s. 719). Fakat araştırmamız sırasında Azzâvî'nin bu iddiasını ispat edecek bir bilgi ve belgeye rastlayamadık. Onun Medine'de görevli Müceddidi şeyhi olduğu Mevlânâ Hâlid'in de Bağdat'ta irşad faaliyetlerini yürüten bir Müceddidi şeyhi olduğu söylemi de doğruları yansıtmamaktadır. Çünkü Mevlânâ Hâlid'in kendi görevlendirmedeği bir halifeyi tard etmesi pek mantıklı gözükmemektedir. Bu işi ikisinin de şeyhi olan Şah Abdullah Dihlevî'nin yapması daha yerinde ve uygun olurdu. İkinci bir husus İmadiye'de görevli olduğu dönemde onun Süleymaniye'li Mevlânâ Hâlid'in halifesi olduğu bölgedeki âlimler ve halk tarafından bilinmekteydi. Bu nedenle onunla ilgili eleştirilerde doğrudan Mevlânâ Hâlid muhatap alınmış ve ona mektup yazılmıştır. Diğer önemli bir husus, Nureddin Birifkanî kendisine intisap ettiği Abdülvehhab es-Sûsî'nin Mevlânâ Hâlid'in halifesi olduğunu “*el-Budûru'l-celiyye fî mâ messet ileyhi hâcâtü fukarâi's-sûfiyye*” adlı eserinde açıkça dile getirmektedir. (Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 38-39). Öte yandan Abdullâh Dihlevî ve halifeleri hakkında önemli bilgiler veren el-Haneffî'nin *Menâkibu'd-Dihlevî* adlı eserinde Abdülvehhab es-Sûsî'den bahsetmediği görülmektedir. Azzâvî'nin kaynak vermeden ortaya attığı bu iddiasını Ferit Aydın *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye beyne mâzîhâ ve hazîrihâ* adlı eserinde benimsediği (Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, s. 272) ve aynı hataya düştüğü görülür.

⁸¹⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 180(89. Farsça mektup).

⁸²⁰ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünenu İbn Mâce*, (Kütüb-i sitte içinde 17. cild), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, I, 74(Mukaddime, 203. hadis).

⁸²¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 180.

⁸²² Nureddin Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 39.

talip olmuştur. Mevlânâ Hâlid de İmadiye’de tarîkatın yayılmasında başarılı olan ve bir hangah yaptırılmasına vesile olan bu zeki ve aktif halifesinin kendisini de İstanbul’da en iyi şekilde temsil edebileceği düşüncesiyle onu İstanbul’a görevlendirmiştir.

Abdülvehhab es-Sûsî’nin İstanbul’a gönderilmesinin ardından, onun İmadiye bölgesinde başlattığı çalışmalar, Abdurrahman el-Akrî ve Allâme Yahya Mizûrî el-İmadî ile devam ettirilmiştir.

Mevlânâ Hâlid tarikatın neşri için görevlendirme yaptığı metropol şehirler içerisinde İstanbul’a ayrı bir önem atfediyordu. Bir taraftan İstanbul’da görev yapacak halifelerini özenle seçerken, diğer taraftan İstanbul halifelerinin uymaları gereken bir de genelge hazırlamış ve bu genelgede belirttiği hususlara kesinlikle uyulması konusunda onları uyarmıştır.⁸²³

Abdûlmecid el-Hânî, Mevlânâ Hâlid’in es-Sûsî’yi Şam’a gittikten sonra İstanbul’a görevlendirdiğini belirtir.⁸²⁴ Buna göre Sûsî, 1822’den sonra İstanbul’a görevlendirilmiş olmalıdır.

Sûsî, İstanbul’a gittikten sonra orada daha önce teşekkül etmiş olan Hâlidî tarîkatı camiasıyla kaynaşmış ve Mevlânâ Hâlid’in değer verdiği Muhammed Necip Paşa, Şeyhülislam Mustafa Asım Efendî gibi üst düzey şahsiyetlerin gözüne girmeyi

⁸²³ İstanbul halifelerinin uyması gereken şartları içeren mektubundaki şart koştuğu maddeleri Esad Sâhib şöyle sıralamıştır:

1. İstanbul’da irşad görevini üstlenecek kişi devlet adamları, vezir ve hakimlerin yanına gidip gelmeyecek, onlarla oturup kalkmayacak ve onlarla ülfet ve ünsiyet kurulmayacaktır.
2. Kendisi için ya da tekke ve zaviye adına devlet adamlarından aylık ya da bağış talep etmeyecek, bu gibi davranışlardan uzak duracak, aynı zamanda Beytû’l-Mal’a da el uzatmayacaktır. Allah’ın fazlına ve keremine güvenecektir.
3. Hanımının üzerine ikinci bir eşle evlenmeyecek, şayet evlenmesi gerekiyorsa da İstanbul hanımlarıyla evlenmeyecektir. Çünkü bu tür bir evlilik yapmak suretiyle zevk ü sefâya dalıp irşad işini aksatabilir.
4. Mürid ya da ziyarete gelen hiç kimsenin halkla ilgili işlerine müdahale etmeyecek, aralarına karışmayacak, şeyhlik iddiasında olan bazılarının yaptığı gibi tövbe ve inâbe ücreti adı altında hiçbir bağış kabul etmeyecek.
5. Kadınların tekkeye gelip gitmelerine müsaade etmeyecektir. Tarîkat almak için gelseler dahi genç ve tesettüre riayet etmeyen kadınlara daha fazla dikkat edecektir. Çünkü şeytanın hile ve tuzaklarına düşmemek için, şeriatın adabına riayet etmek ve tarîkat-ı aliyyenin şartlarına sarılmak gerekir. Zira zararı def etmek, menfaatı celbetmekten daha evladır.
6. Her zaman ve her işinde Mevlânâ Hâlid hazretlerinden irtibatını kesmeyecek, küçük veya büyük bütün meselelerini ona sorarak halledecek. Şayet böyle davranmazsa şeytanın vesveselerinden emin olamaz. Batınî tasarruf gücü bulunmadığından ve mutlak irşad şartlarına haiz olmadığından, tek başına hareket ettiğinde sağa sola yalpalar. Bu durumda tarîkatı aliyyenin şeriata dayanan usulleriyle çatışmış ve ifsad ettikleri ıslah ettiği kişilerden daha fazla olur.
7. İdareci ve liderlerin yolundan giderek dünya malı toplamaya ve dünya işlerine dalmayacak, peygamberler, Salihler ve velilerin yolundan giderek kanatla yetinecektir. Bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 122, 123.

⁸²⁴ Abdûlmecid el-Hanî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 313.

başarmıştır. İstanbul'da iyi bir çevre edinen Sûsî, devlet ricaliyle yakınlaşmış ve zamanla kendini tarîkatın müstakil bir şeyhi olarak görmek suretiyle kendine rabîta yaptırmaya ve Mevlânâ Hâlid'i devreden çıkarmaya başlamıştır. Bu durumdan haberdar olan Mevlânâ Hâlid, Şam'dan kendisini uyarmış bilahare Sûsî'yi Şam'a kadar çağırarak onu bu davranışlarından vazgeçmesi için tembihte bulunmuş ve bazı kişilerle de yüzleştirmek istemiştir. Sûsî'nin Şam'da iken Mevlânâ Hâlid'e söz verdiği ve yemin içerek bir daha böyle bir davranışın sudur etmeyeceği hususunda garanti verdiği anlaşılmaktadır.⁸²⁵

Bundan sonraki süreçte Abdülvehhab Sûsî, Mevlânâ Hâlid'e verdiği sözde durmamış, onu oyalamak suretiyle önceki tavır ve davranışlarını sürdürmüştür. Hatta müritlerinden birinin kaleminden İstanbul'daki Hâlidî mensuplarına gönderdiği bir mektupta kendisini çekemeyen bazı kişilerin iftira ederek Mevlânâ Hâlid'e şikayette bulunduklarını ve kendisi ile Mevlânâ Hâlid arasında hiçbir sıkıntı bulunmadığını ve şeyhinin kendisini yine eskisi gibi sevdiğini ima eden cümlelerle gerçekleri saptırdığı anlaşılmaktadır. İstanbul'da Mevlânâ Hâlid'in müntesiplerinden olan Aynî Efendî ve çevresinde bulunan bazı Hâlidî mensuplarının, Sûsî'nin yazdırdığı bu mektuba inanarak bazı tarîkat mensuplarıyla ilişkilerini askıya aldıkları bilgisi Mevlânâ Hâlid'e kadar ulaşmıştır.⁸²⁶ İşte Sûsî'nin yazdırdığı ve İstanbul'da tarîkat mensuplarının arasını açan bu mektubu bardağı taşıran son damla olmuş ve Mevlânâ Hâlid onu tarîkattan tard etmeye karar vermiştir.

Mevlânâ Hâlid'in İstanbul gibi çok hassas ve önemli bir merkezde görev yapan ve devlet ricaliyle de yakın ilişkileri bulunan Abdülvehhab es-Sûsî gibi etkili bir halifesinin tard edilmesinden doğacak tepki ve tarîkat içi çalkantıları hesaba katarak ve tedbirini alarak karar verdiğini düşünüyoruz. Bizi böyle düşünmeye sevkeden şey ise, Mevlânâ Hâlid'in İstanbul ve İmadiye bölgelerinde görev yapan ya da kendisine intisaplı üst düzey şahsiyetleri önceden bu kararına hazırlamasıdır.

Abdülvehhab Sûsî'nin yapısı gereği sahip olduğu ilimle gurura kapılan ve aldığı tarîkat icazetinin gereğini yerine getirmede amacını aşan davranışlar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Onun henüz İstanbul'a gönderilmeden önce de bu tür davranışlar içerisine girdiğini İmadiye bölgesinden Kadirî şeyhi Nureddin Birifkanî'nin ve İmadiye

⁸²⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 124(17. mektup).

⁸²⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 130(21. mektup).

bölgesine yakın Şaklava bölgesinde yaşayan Abdürrahim Ziyârî'nin yazılı şikâyet ve tenkitlerinden anlıyoruz. Birifkânî, bu hususta *el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye* adlı müstakil bir eser kaleme almıştır ki kendisinden bahsettiğimizde bu esere de değinilecektir.

Abdürrahim Ziyârî de Mevlânâ Hâlid'e yazdığı bir mektubunda halifeleriyle ilgili ortaya atılan ve kendilerinin “masum”⁸²⁷ olduğu şeklindeki iddiaları dillendirmiş ve bu hususta görüşünü sormuştur. Mevlânâ Hâlid'in, hocası Ziyârî'nin mektubunda dile getirdiği hususlara cevabı şöyle olmuştur:

“...Ben ki binlerce yanlış ve hataya mübtelâ iken, halifelerimizden birinin hatadan masum olduğunu tahayyül etmek şaşılacak bir durumdur. Peygamberlerin hatadan masumiyeti hususunda bile ihtilaf varken, evliyanın masumiyeti sözkonusu olur mu? „⁸²⁸

Sûsî'nin İstanbul'da sergilediği davranışları, İmadiye bölgesinde görevli iken sarfettiği sözleri ve sergilediği davranışlarından şikâyetçi olan İmadiye ve Erbil bölgelerindeki mutasavvıf ve müderrislerin haklı olduğunu ortaya koymaktadır. Burada Mevlânâ Hâlid'in halifeleriyle kurduğu yoğun mektup trafiği ve sıkı denetimine rağmen bazı hususların onun gözünden kaçmış olabileceği düşünülebilir. Fakat Mevlânâ Hâlid'in İmadiye bölgesinde görev yapan allame lakaplı Yahya Mizûrî'ye gönderdiği bir mektubunda ta başından beri Abdülvehhab es-Sûsî'nin davranışlarının farkında olduğunu ve zaman zaman onu uyardığını anlıyoruz. Sözkonusun mektubun bir bölümü şöyledir:

“...bundan birkaç yıl önce Abdülvehhab es-Sûsî'nin bazı hilelerinin farkına vardım. Bazı tavırlarımdan ve muğlak sözlerimden bir kısmınız da durumun farkına varmışsınızdır. Ne var ki batınî idrakler istikamet ehline göre hüccet olamaz. Bu nedenle onu kendi haline terk ettim. Baş başa kaldığımız zamanlarda ona anlattım. O ise yemin ve tövbe ederek ve söz vererek beni ikna etmek için uğraştı.....”⁸²⁹

Mevlânâ Hâlid tarîkattan tard ettiği es-Sûsî'nin muhtemel oyunlarının önünü kesmek için onu İstanbul'a ilk gönderdiği günden itibaren kendisine büyük değer veren ve yücelten Muhammed Necip Paşa'ya bir mektup yazmış ve Abdülvehhab es-Sûsî'yi

⁸²⁷ Buradaki masumiyet ismet sıfatı anlamındadır.

⁸²⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 171-172(77. mektup).

⁸²⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 123-124(17. mektup).

olumsuz davranışlarından dolayı tarîkattan tard ettiğini, bu nedenle onunla konuşmaması ve iltifat etmemesi gerektiğini haber vermiştir. Haddizatında Mevlânâ Hâlid, Sûsî'den sadır olan olumsuz hareketlerin çoğundan Muhammed Necip Paşa'yı sorumlu tutmaktadır. Çünkü Mevlânâ Hâlid'e göre Necip Paşa'nın es-Sûsî'yi gereğinden fazla yüceltmesi ve iltifatlarda bulunması, onun gurur ve kibire kapılmasına sebep olmuş⁸³⁰ bu da tardına kadar varan süreci başlatmıştır.

Mevlânâ Hâlid İstanbul gibi büyük bir merkezde sadece Necip Paşa'ya yazdığı mektupla yetinmemiş çok güvendiği müntesiplerinden Yusuf Efendi, Ömer Efendi ve Tahir Efendi'lere de bir mektup yazarak durumu haber vermiş ve bundan sonra hatme ve silsilede Abdülvehhab es-Sûsî'nin adına yer verilmemesini ve bütün Hâlidî mensuplarının maddeten ve manen ondan yüz çevirip ilişkilerini kesmelerini istemiştir.⁸³¹ Bu husuta mektup yazdığı bir diğer şahıs da Aynî Efendî'dir. Mevlânâ Hâlid mektubunda konuyu ona detaylıca anlattıktan sonra Sûsî'nin tarîkattan tard edildiği bilgisini bütün Hâlidî mensuplarına haber vermek hususunda onu memur etmiştir. Mevlânâ Hâlid'in İstanbul'da Aynî Efendiye gönderdiği bu mektubu bir manifesto mahiyetindedir:

“....Aynî Efendi! Sen bu mektubu muhlislerin hepsine ulaştırmaya memursun. Kim bu tarîkatın müridi ise ondan uzak olduğunu belirtsin. Kim de kendi nefsinin müridi ise helaka sürüklenenlerle birlikte helak olacaktır. Bu durumdaysa o kişi kendi nefsinden başkasını kınamasın”⁸³²

İstanbul'dan sonra Sûsî'nin ilk görev yaptığı İmadiye bölgesinde bulunan Yahya Mizûrî (ö.1252/1836)'ye de bir mektup yazan Mevlânâ Hâlid, es-Sûsî'nin tard edildiğini gerekçeleriyle bildirmiş ve bunu oradaki Hâlidî mensuplarına haber vermesini istemiştir.⁸³³

Şeyh İsmet Yanyavî (ö.1289/1872) yıllar sonra yazdığı *Risâle-i Kudsiyyeadlı* eserinde, Sûsî'nin hatm-i hâcegânlarda Mevlânâ Hâlid yerine kendi adını okutmasından Mevlânâ Hâlid'in duyduğu rahatsızlık ve gönderdiği mektupları manzum olarak şöyle dile getirir.

⁸³⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 129 (19. mektup).

⁸³¹ Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 129-130(20. Mektup).

⁸³² Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 131(21. mektup).

⁸³³ Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 123-126(17. mektup).

*Bir olun cümleliz Hâlid buyurdu kamu ihvâna mektupla duyurdu
Bu kemter Kürd'ü ihvanlar okurdu sakın ayrılmayın ferman buyurdu
Azîz! Tut emrini Hak'ka gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim.*⁸³⁴

Mevlânâ Hâlid'in gerek Muhammed Necip Paşa'ya, gerekse diğer ileri gelen müntesip ve muhibbanlarına yazdığı mektuplar istediği neticeyi vermiş ve İstanbul'da bulunanlar Mevlânâ Hâlid'e bağlılıklarını ve Abdülvehhab'ın adının hatme ve silsileden çıkardıklarını bildirmişlerdir.⁸³⁵ Mevlânâ Hâlid, bu çabalarıyla, Sûsî'nin İstanbul'da kendisine bağladığı üst düzey bazı şahsiyetleri yanına çekerek kamuoyu oluşturup tarîkatı ikiye bölmesinin önüne geçmiş ve onu yalnızlaştırarak dışlanmasını sağlamıştır.

İstanbul'daki tarîkat muhitinden dışlandığını gören ve ilişkili olduğu devlet ricalinin eski iltifatı göstermediğini hisseden es-Sûsî, kendisini affettirmek için Şam'da Mevlânâ Hâlid'in huzuruna çıkmak için hemşehrisi olan ve Mevlânâ Hâlid'in çok saygı duyduğu Yahya Mizûrî'yi (ö.1252/1836) aracı kılmak suretiyle girişimde bulunmuştur. Ne var ki Yahya Mizûrî'nin aracı olması bile Mevlânâ Hâlid'i yumuşatmaya ve kararından vaz geçirmeye yetmemiştir. Mevlânâ Hâlid Mizûrî'ye, kesin bir dille es-Sûsî'nin Nakşbendî sadatı tarafından tarîkattan kovulduğunu ve kendisinin affetme yetkisinin bulunmadığını ifade etmiştir. Şam'dan bir netice çıkmayacağını anlayan Sûsî, oradan Hicaz'a gitmiş ve Mekke'de Abdullah Dihlevî'nin halifelerinden olan Muhammed Can'dan (ö.1266/1850)⁸³⁶ hilafet almak istemiştir. Fakat Muhammed Can Mevlânâ Hâlid'i yakından tanıdığı için Sûsî'nin bu talebini reddetmiştir.⁸³⁷ Bu olayın ardından işi gurur meselesi haline getiren Sûsî, bu sorunu kökünden halledebileceğine inandığı bir planı devreye sokmak istemiş ve Hindistan'a gidip Müceddidîliğin oradaki en büyük temsilcisi ve Mevlânâ Hâlid'in de şeyhi olan Abdullah Dihlevî'den tarîkat icâzeti almayı düşünmüştür. Hindistan'lı hacılarla beraber Cihanâbâd'a giderek Abdullah Dihlevî'den tarîkat icâzeti talep etmiş ancak Dihlevî *Hâlid bizde ne varsa aldı götürdü* diyerek onu kibarca reddetmiştir.⁸³⁸

Abdullah Dihlevî'nin kendisinden tarîkat icâzeti almak isteyen Abdülvehhab es-Sûsî'ye hilâfetnâme vermemesi ve Mevlânâ Hâlid'i adres göstermesi iki önemli konuya

⁸³⁴ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 84.

⁸³⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 125(17. Mektup).

⁸³⁶ Hocaşâde, s. 135.

⁸³⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 125.

⁸³⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 125.

ışık tutmaktadır. Bunlardan birincisi Abdülvehhab es-Sûsî'nin ilk defa Hindistan'a geldiği ve daha önce Abdullah Dihlevî'nin yanında tasavvufî eğitim görmediği hususudur. Dolayısıyla Azzâvî'nin iddia ettiğinin aksine o Dihlevî'nin değil Mevlânâ Hâlid'in halifesidir. İkinci husus ise Mevlânâ Hâlid'in Sûsî ile aralarında geçen olayları Abdullah Dihlevî'ye mektupla bildirdiği ve Dihlevî'nin Sûsî'nin Irak ve İstanbul'da Mevlânâ Hâlid'in aleyhinde yapmış olduğu propaganda ve çalışmalardan haberdar olduğudur. Çünkü Mevlânâ Hâlid karşılaştığı önemli sorun ve olaylar hakkında müşşidi Dihlevî ile mektuplaşarak istişarede bulunur ve gelen cevaba göre hareket ederdi. Bu nedenle Mevlânâ Hâlid'in, böylesine önemli ve tarikatın Ortadoğu'daki seyrini etkileyebilecek bir hususta şeyhi ile bilgi paylaşımında bulunmaması düşünülemez.

Diğer taraftan Abdullah Dihlevî'nin bu kadar uzak mesafelerden hangahına gelen bir âlimi geçerli bir sebep olmadan geri çevirmesi pek mantıklı gözükmemektedir. Kaldı ki bırakın kendisinden tasavvufî eğitim ve tarikat icâzeti almaya gelen bir alimi, daha önce Mevlânâ Hâlid'e intisap ettiği halde Irak'tan yola çıkıp kendisinden de ayrıca tarikat icâzeti almaya gelen Şeyh Ahmed el-Kürdî el-Bağdadî ile İsmail Medenî ve Abdullah Mağribî gibi şahsiyetleri geri çevirmemiş ve onlara tarikat icâzeti vermiştir.⁸³⁹ Sûsî'yi kibarca geri çevirmesinin temelinde Ortadoğuda'ki en başarılı halifesi olan Mevlânâ Hâlid'le aralarında geçen olayda Mevlânâ Hâlid'i haklı görmesi ve verdiği karara saygı duyması olarak yorumlanması gerektiği kanaatindeyiz.

Abdülvehhab es-Sûsî'nin Hindistan'da da aradığını bulamaması üzerine Hicaz'a geri döndüğünü düşünüyoruz. Zira bundan sonraki tüm enerjisini Mevlânâ Hâlid'i karalamaya harcayan es-Sûsî, daha önce Süleymaniye, Musul ve İmadiye bölgelerindeki Kâdiriyye şeyhlerinin ortaya koyamadıkları farklı bir cepheden Mevlânâ Hâlid'e saldırmıştır. O da Mevlânâ Hâlid'in cinlerle ilişkisinin bulunduğu iddiasıdır. Bu amaçla bir risâle kaleme almış ve bu risale ile Mekke ve Medine'de bulunan Hâlidî halifelerini etkilemeye çalışmıştır.⁸⁴⁰ Bu halifelerden İsmail Zelzelevî, Sûsî'nin risalesinden etkilenerak Mevlânâ Hâlid'e göstermek üzere Şam'a getirmiş Mevlânâ Hâlid de onun kendisini temsilde zayıf kaldığı düşüncesiyle Medine'deki görevine son vermiştir. Mevlânâ Hâlid bu olay üzerine oradaki müntesiplerine bir mektup yazarak çok

⁸³⁹ el-Haneffî, s. 68-72.

⁸⁴⁰ Abdülvehhab es-Sûsî'nin Medine'de iken Mevlânâ Hâlid aleyhine bir risale kaleme aldığı bilgisini veren eserlerde, bu risâlenin adından bahsedilmemiştir. Bk. İbn Abidiîn, *Sellü'l-hisâmi'l-Hindî*, s. 7-20; Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 125; Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 719.

güvendiği Seyyid Abdülkadir el-Berzencî'yi Medine-i Münevvere sorumlusu olarak görevlendirdiğini ve herkesin gereken saygı ve alakada kusur etmemelerini istemiştir. Mevlânâ Hâlid “Fitneye dalan, delilik ve hafiflik halerine sahip” diye nitelediği es-Sûsî'den uzak kaldıkları için Medine'deki halife ve mensuplarına dua etmiştir.⁸⁴¹

Mevlânâ Hâlid'in Şam'daki muhaddis ve fakih müntesiplerinden İbn Abidin, es-Sûsinin risalesine *Sellü'l-hisâmi'l-Hindî li nusrati Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî* adıyla bir reddiye yazmaya başlamış fakat bu eserini ancak Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra tamamlayabilmiştir.

Sûsî'nin Mevlânâ Hâlid'in aleyhinde kaleme aldığı bu risalenin bir alim ve mutasavvıf şahsiyete hakaret ve iftiralarla dolu olduğu ve bunu yazan Sûsî ve destekçisi Muhammed Taif ed-Dağıstanî'nin cezalandırılması talebiyle hem Şam valisi, hem de Şam müftüsü yirmiye yakın büyük alimin de imzasını taşıyan bir fetvayı İstanbul'a göndermişlerdir.⁸⁴²

Mevlânâ Hâlid'in vefatıyla beraber İstanbul'a gelen es-Sûsî'nin burada Hâlidî halifelerinin faaliyetlerini istemeyen çevrelerle güçlerini birleştirip muhâlefetine devam etmiştir. İstanbul'da Mevlânâ Hâlidin aleyhine çok ciddi bir propaganda yürüten Sûsî'nin bu gayretlerinin ilk meyveleri Hâlidî halifelerinin Sivas'a sürülmeleri olmuştur.⁸⁴³

Abdülvehhab es-Sûsî'nin bir Hac mevsiminde Mekke'de bulunan Ebû Said el-Müceddidî'nin (ö.1250/1834) huzuruna çıkarak yeniden tarîkata kabul edildiği, bundan birkaç sene sonra da vefat ettiği aktarılır.⁸⁴⁴ Muhtemelen Sûsî Ebû Said'in hac için Mekke'ye geldiği 1249/1833 yılında⁸⁴⁵ tarîkat icâzeti almış olmalıdır. Zira Ebû Said Müceddidî bir yıl sonra yani 1250/1834'te vefat etmiştir.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 226 (72. Mektup).

⁸⁴² BOA, HAT, Dosya no: 592, Gömlek no: 39387-D.

⁸⁴³ BOA, HAT 1243, Dosya no: 734, Gömlek no: 34812. Burada Osmanlı'nın Mevlânâ Hâlid'e karşı olanların tedibi için yazı gönderirken neden Hâlidî halifelerinin Sivas'a sürülmelerine engel olmadığı hususu sorulabilir. Osmanlı devlet ricali, Hâlidîlerin Osmanlı taraftarı olan tavırlarından memnun olmakla beraber, böyle dinamik ve halkla iç içe bir tarîkatın İstanbul'da yaygınlaşmasının uzun vadede tehlikeli olacağına inanmaktaydılar. Bu nedenle İstanbul'dan uzaklaştırılmaları, Irak, Suriye ve Hicaz bölgelerinde ise faaliyetlerine izin verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca Hâlidîliğin Şam'da etkin olduğu ilmiye sınıfı ve diğer çevrelerin tepkisini çekmemek için Mevlânâ Hâlid'e karşı olanların tedibinin istendiğini düşünüyoruz.

⁸⁴⁴ Kuku, *Ziyâeddin Mevlânâ Hâlid*, s. 311.

⁸⁴⁵ el-Haneffî, s. 49.

⁸⁴⁶ el-Haneffî, s. 52.

2.3.2. Tarîkat Dışı Muhalefet

Hâlidîliğe karşı önce mahalli sonra da bölgesel bir cephe halini alan muhalefetin sebebini Nakşbendîliğin bölgede fazla bilinmemesine ya da Nakşbendîliğin usul ve adâbına bağlanamaz. Daha önce değinildiği gibi bu muhâlefetin birden çok tarafı ve sebebi bulunmaktadır. Tarîkat dışı muhâlefet konusunda bizce önce büyük fotoğrafa bakmak ve farklı aktörlerin Hâlidîliğe karşı tavrını bilmek önem arz etmektedir.

Hâlidîliğin ortaya çıktığı Irak bölgesi XIX. asır boyunca İngilizlerin etkin olduğu yerlerden biriydi. Bu nedenle İngiltere'nin Irak'ta hızla yayılan Hâlidîliğe karşı tavrının iyi tespit edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. İngilizler, İslam kültürünün önemli alanlarından birini teşkil eden Hindistan bölgesini doğrudan işgal ve idare eden Avrupalılar olarak Hindistan ahalisi arasında bir değişim ve dönüşüme sebep olmuşlardı.⁸⁴⁷ Bunun olumlu olumsuz yanları ve boyutlarını tartışmak konumuz dışında kalmaktadır. Ne varki İngilizlerin benzer amaçla XIX. asrın ilk yıllarında Irak'ta harekete geçtikleri ve Bağdat'ta açtıkları Doğu Hint Şirketi aracılığıyla sosyal, siyasi, dini ve ekonomik çok yönlü bir faaliyet yürüttükleri bilinmektedir. Bu çalışmalardan bizi ilgilendiren kısmı, adı geçen İngiliz şirketinin temsilcisi C.J. Rich ve yardımcısı olan Hayn'ın Bağdat ve Süleymaniye bölgesinde içinde birçok Kürt aşiret reisinin de bulunduğu çok sayıda şahsiyeti kendi yanlarına çekmeyi başarmaları ve yerel yöneticiler üzerindeki etkileriydi. Bu konuda Halfin'in şu tespiti durumu gayet açık şekilde gözler önüne sermektedir:

“... İngilizler 1806'da Doğu Hint Şirketi'nin bir şubesini Bağdat'ta açtıktan sonra bu çalışmalarını daha da arttırdılar. Şirketin temsilcisi Rich, yardımcısı Hayn ile birlikte, Kürt aşiret reisleri ile ilişkilerini arttırmaya ve satın alabildikleri kimseleri kendi politikalarının hizmetinde kullanmaya başlamışlardı. Öyle ki Rich, bulunduğu bölgede emir veren ve egemen olan bir derebey durumuna erişmişti.”⁸⁴⁸

Said Paşa'nın Bağdat valisi Abdullah Paşa ile arasının açıldığı yıllarda Arab aşireti reislerinden Hamud'a sığındığı ve durumunu bir mektupla Rich'e bildirdiğinden bahsedilir. Said Paşa'nın Rich'e mektup yazması onun bölge siyasetindeki ağırlığını göstermesi açısından önemlidir. 1820'lere gelindiğinde bu defa Bağdat valisi Davud

⁸⁴⁷ M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, (Çev.: Komisyon), İz Yayıncılık, İstanbul 1995, III, 221.

⁸⁴⁸ Halfin, s. 38-39.

Paşa ile arası açılan Rich, paşayı açıkça tehdit etmiştir. Davud Paşa önceleri Rich'e sert tavır takınsa da bilahare ona karşı yumuşamak ve söylediklerini yapmak zorunda kalmıştır.⁸⁴⁹ Rich'in Süleymaniye'de etkili olan ve içlerinde idareci, aşiret reisi ve ilmiye sınıfından çok sayıda kişinin bulunduğu bir grup insanla da bir araya geldiği bilinmektedir. Rich'in 5 Mayıs 1820'de Süleymaniye'de bulunan Mevlânâ Hâlid'i de ziyaret ettiği de söylenir⁸⁵⁰. Mevlânâ Hâlid'in bu görüşmeden birkaç ay sonra Süleymaniye'den kaçır gibi terke zorlanmasında, dolaylı da olsa İngilizlerin dahli olduğu kanaatindeyiz.

Mahmud Paşa'nın Mevlânâ Hâlid'in nüfûz ve çevresinden faydalanmak niyetiyle Süleymaniye'ye davet ettiği ve kendisine büyük bir tekke yaptırdığından daha önce bahsetmiştik. Fakat Mevlânâ Hâlid'in Osmanlı yanlısı tavrı ve Mahmud Paşa'ya boyun eğmemesinin onu tedirgin ettiği ve Rich'in telkinleriyle Mevlânâ Hâlid'i terke zorlamış olabileceği pekala muhtemeldir. Rich, önemli petrol kaynaklarının bulunduğu Kuzey Irak bölgesinde kendilerine boyun eğmeyen ve İslamî prensiplere sıkı sıkıya bağlı bir tarikat liderinin İngiliz menfaatlerine zarar vereceği düşüncesiyle onu bu bölgeden uzaklaştırmak istemesi pekala muhtemeldir. Ayrıca Mevlânâ Hâlid'in muhalifi olan Şeyh Ma'rûf'la da dost olduğunu öğrendiğimiz Rich'in⁸⁵¹, Şeyh Ma'rûf'u daha uyumlu ve kendisiyle anlaşılabilir bir şahsiyet olarak seçmiş olabileceği hususu da pek uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Kaldı ki Şeyh Ma'rûf'un torunlarından Şeyh Mahmud Berzencî'yi İngilizler kendi menfaatleri için yönlendirmeye çalışmış, işler istedikleri gibi gitmeyince de Şeyh Mahmud'u bölgeden sürgün etmişlerdir.⁸⁵²

Burada Mevlânâ Hâlid'in oluşturmaya çalıştığı tasavvuf geleneğini kökten reddeden bir bölgesel hareketten de bahsetmek gerekir. O da Vehhabiliktir. Mevlânâ Hâlid'in Nakşbendiliği yaymaya başladığı dönemde ona paralel olarak Vehhabiliğin de Bağdat ve Şam'da uygun zemin aradığı bilinmektedir. Vehhabilerin karşı oldukları bir fikri yayan Mevlânâ Hâlid'e sıcak bakmayacakları aşikardır. İşte Vehhabiliğin bu dönemde Arabistan'ın kuzeyi ile Basra, Bağdat ve Şam'da ilmiye sınıfı başta olmak üzere halk arasında başlattıkları çalışmalar, Mevlânâ Hâlid'in işini zorlaştırmıştır. Bu

⁸⁴⁹ Serkis, *Mebâhis Irakîyye*, s. 44.

⁸⁵⁰ Muhammed, *Geran bo rastî*, s. 7.

⁸⁵¹ Şeyh Ma'rûf Rich'e bir mektup yazarak ondan ilaç talep etmiştir. Rich, s. 302; Tevekkülî, s. 167.

⁸⁵² Abdurrahman İdris Salih el-Beyâtî, *eş-Şeyh Mahmud el-hafîd(el-Berzencî) ve'n-nufûzu'l-Britanî fî Kurdistani'l-Iraq hettâ 'am 1925*, Dâru'l-Hikme, Londen 2005, s. 197.

nedenle Hâlidîliğin, Kuzey Irak'taki kadar yoğun bir şekilde Bağdat'ın güneyi ve Arabistan bölgesinde yayılmasını gerçekleştiremediğini söyleyebiliriz.

2.3.2.1. Osmanlı Devletinin Tavrı

Osmanlı Devleti genel olarak tarîkatlara olumlu bakmakla beraber zaman zaman siyasî ve toplumsal problem çıkartabilecek olan tarikatlara karşı sert tavır takınmaktan da çekinmediği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1820'lerde İstanbul'da kendilerine kucak açıp tekke tahsis ettiği Hâlidî şeyhlerine karşı mesafeli durmaya başlaması ve nihayetinde sürgün etmesinin temelinde, Hâlidîlerin İstanbul'da problem çıkarabilecek potansiyele sahip görülmeleri olduğu söylenebilir. Devletin bu tavrının Sultan Abdülmecid'in tahta çıkması ve Tanzimat fermanının ilan edilmesine kadar sürdüğü görülmektedir.⁸⁵³

Osmanlı'nın Hâlidî şeyhlerine karşı takındığı bu olumsuz tavrın bir anda meydana gelmediği ve bu sürece zemin hazırlayan bazı amillerin bulunduğu muhakkaktır. Osmanlı yönetimini Hâlidîler hususunda şüpheyi düşüren ve huzursuz eden ilk olayın İstanbul halifelerinden Şeyh Muhammed Salih'in hatm-i hâcegân'a dışarıdan kimseyi almaması ve mescidin kapısını da kapatması olmuştur. Hâlidîlikte olağan bir iş gibi algılanan kapı kapatılması ve gizlilik olayı, devlet ricalini kuşkulandırmaya yetmiştir.

Mevlânâ Hâlid, devlet ricalini rahatsız eden bu durum karşısında İmadiye bölgesinde görevli halifesi Abdülvehhab es-Sûsî'yi İstanbul'a göndermiştir. Daha önce Muhammed Salih'e bağlı olan müritlerle beraber Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi, Gürcü Necip Paşa ve Namık Paşa gibi ilmiye sınıfından ve devlet ricalinden üst düzey şahsiyetlerin es-Sûsî'ye intisabıyla beraber Hâlidîlik İstanbul'da hızlı bir gelişme trendine girmiştir. Bu durum İstanbul ve taşrada Hâlidî şeyhlerine muhalif olan bazı çevreleri harekete geçirmiş ve şikayetler II. Mahmud'a kadar ulaşmıştır.⁸⁵⁴ 1820-1822 yılları arasındaki bu dönemde Hâlidîlere en muhalif isimlerin başında Osmanlının tanınmış devlet adamlarından Mevlvî Halet Efendi gelmektedir.

⁸⁵³ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 219.

⁸⁵⁴ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 314, 342; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 251.

Halk arasında “devlet kahyası” diye anılan⁸⁵⁵ Halet Efendi (ö.1238/1822)⁸⁵⁶ Osmanlı padişahlarından III. Selim ve II. Mahmud zamanında görev yapmış⁸⁵⁷ Osmanlı devlet adamlarından biridir. Babası Kadı Kırımî Hüseyin Efendi gibi o da Şeyhülislam Mehmed Şerif Efendi aracılığıyla kadılık mesleğini seçmiş fakat bu göreve uzun süre devam etmemiştir. Mühürdar yamaklığından Paris ortaelçiliğine, isyan bastırma görevinden rikâb-ı hümâyûn kethüdalığına pek çok resmi görevleri yürüten Halet Efendi, sonunda II. Mahmud’un başdanışmanlığına kadar yükselmeyi başarmıştır. Halet Efendi İstanbul’da Galata Mevlevihanesi şeyhi Galip Dede’ye intisap ederek Mevlevî çevresiyle de tanışma imkanı bulmuştur.⁸⁵⁸

Resmi tayin ve azil işlemlerinde büyük rol oynayan Halet Efendi, devlet ricali ve ilmiye sınıfından hasım olarak gördüğü birçok şahsiyeti azlettirmiş veya öldürtmüştür. Bunlar içerisinde Tepedelenli Ali Paşa, Benderli Ali Paşa, Hacı Salih Paşa, Şeyhülislâm Mekkî-zâde Mustafa Asım Efendi ve Çerkez Halil Efendi en çok bilinenlerdir.

1820’li yıllarda Hâlidîliği İstanbul’da yaymaya çalışan Hâlidî şeyhlerine karşı tavır alan Halet Efendi, ilmiye sınıfı ve devlet ricalinden çok sayıda şahsın sempatisini kazanan Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin padişahın gözünden düşürmek için yoğun gayret sarf etmiştir. Başdanışmanlık makamını da kullanarak Mevlânâ Hâlid ve İstanbul’a gönderdiği halifelerinin devletin bekası için tehlike arz ettikleri ve faaliyetlerinin durdurulması gerektiği hususunda II. Mahmud’u ikna etmeyi başarmıştır.

⁸⁵⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 27; Abdülkadir Özcan, “Halet Efendi”, *DİA*, XV, 250.

⁸⁵⁶ Asıl adı Mehmed Said olan Halet Efendi, 1760 tarihinde İstanbul’da dünyaya geldi. Babası gibi önceleri kadılık mesleğine girmiş bilahare farklı devlet görevlerini yürütmüştür. Galata Mevlevî şeyhi Galip Dede’ye intisap ederek Mevlevîliğe giren Halet Efendi, Divan-ı hümâyûn tercümanlığını elinde tutan Fenerli Rumlarla tanışmasından sonra yüklü bir servet edindiği ve bu merhaleden sonra bazı şüpheli işlere girdiği belirtilir. 1803 yılında başmuhasbecilik payesi ve orta elçi unvanıyla Paris’e gönderilir. Üç yıl görev yaptıktan sonra İstanbul’a döner. 1807 yılında İngilizlerle istihbarat paylaşımı gibi hakkında önemli ithamlar bulunan Halet Efendi Kütahya’ya sürgün gönderilmiştir. Bağdat valisi Süleyman Paşa’nın devlete isyan etmesinden dolayı azledilip yerine kethüdası Abdullah Ağa’nın getirilmesi göreviyle Bağdat’a gönderildi. Musul ve Baban mutasarrıflarının yardımıyla görevini başarıyla yerine getiren Halet Efendi padişahın gözüne girmiş ve başdanışmanlık görevine kadar yükselmiştir. II. Mahmud’un sürekli görüşlerine başvurduğu Halet Efendinin zamanla padişahı yönlendirmeye başladığı ve bir çok haksız azil ve öldürme işinde rol oynadığı ifade edilir. En son Mehmed Said Galip Paşa’nın tesiriyle Bursa’ya oradan da Konya’ya sürgün edilen Halet Efendi, 1822’de Konya’da kuru-yı hümâyûn ağası Ârif Ağa tarafından öldürülmüş ve kesik başı İstanbul’a gönderilerek tüm mallarına devlet tarafından el konulmuştur.

Şair kişiliğe sahip olan Halet Efendinin şiirlerinin toplandığı divanı ile manzumelerini ihtiva eden “*Zînetü’l-mecâlis*” adlı eseri 1258/1842 tarihinde İstanbul’da basılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Şeref Efendi, s. 24-31; Özcan, XV, 249-251).

⁸⁵⁷ Şeref Efendi, s. 24, 25.

⁸⁵⁸ Şeref Efendi, s. 24.

Bir taraftan Hâlidî halifelerinin İstanbul'daki faaliyetleri izlenip sürekli kontrol altında tutulurken, diğer taraftan tarîkatın kurucusu Mevlânâ Hâlid hakkında Bağdat valisi Davud Paşa, ve Şam valisi Salih Paşa'lardan düzenli raporlar istendiği yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁸⁵⁹ Halet Efendinin Hâlidîlerle ilgili padişah üzerinde yaptığı baskının bir sonucu olarak II. Mahmud'un Bağdat ve Şam valilerinden gelen raporlara tam itimat etmediği ve Mevlânâ Hâlid'i irşad faaliyetlerini yürüttüğü Şam'da teftiş etmek üzere güvendiği iki şahsı derviş kılığında görevlendirdiğinden bahsedilir.⁸⁶⁰

Bu dönemde daha önce İngilizlere istihbarat sağladığı ve daha birçok konuda şüpheli hareketleri bulunan Halet Efendi yine hasımlarından biri olan Mehmed Said Galip Paşa'nın da tesiriyle önce Bursa'ya ardından da Konya'ya sürülmüştür. Halet Efendi'nin Konya'ya sürgün ve ölüm emrini padişah'tan alan Sadrazam bostancıbaşı Deli Abdullah Paşa onu sürgün yerine götürmüştür. Konya'da padişahın emriyle 1238/1822 tarihinde padişah habercisi ağası olan Ârif Ağa tarafından boğularak öldürülmüştür.⁸⁶¹

Halet Efendinin Hâlidî halifelerine karşı aldığı bu tavır kısa vadede çok etkili olmasa da uzun vadede Hâlidîlerle ilgili korku ve endişenin devlet ricali arasında bir refleks haline geldiği ve nitekim 1243/1828 yılında İstanbul'daki Hâlidî halifelerinin Sivas'a sürülmeleriyle başlayan süreci ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in Muhammed Salih'in yerine İstanbul'a Abdülvehhab es-Sûsî'yi göndermesi bir farklılık yaratmışsa da yeni ve daha derin sorunları beraberinde getirmiştir. Abdülvehhab es-Sûsî'nin kendi başına hareket etmesiyle başlayıp tarîkattan tardına kadar devam eden süreç, bir süre devlet ricalinin gündemini işgal etmiştir. Hatta II. Mahmud'un Mevlânâ Hâlid ile Abdülvehhab es-Sûsî arasındaki bu anlaşmazlığın tasavvufî bir gerilime sebebiyet vermemesi için 1243/1828'de böyle bir sürgüne karar verdiği de ileri sürülmektedir.⁸⁶² Fakat söz konusu tarihinde Mevlânâ Hâlid'in hayatta olmadığı ve Abdülvehhab es-Sûsî'nin de İstanbul ve taşrada Hâlidî mensupları üzerinde herhangi bir etkisinin kalmadığı ve dışlandığı göz önüne alındığında, sürgün için bu

⁸⁵⁹ BOA, HAT, 1238, Dosya no: 767 Gömlek no: 36137.

⁸⁶⁰ Şam'a gönderilen bu iki şahıs Halet Efendi'nin bahsettiği tehlikeleri tespit etmedikleri gibi çok etkilendikleri Mevlânâ Hâlid'e intisap etmişlerdir. Bk. el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 314-315.

⁸⁶¹ Şeref Efendi, s. 29. Hâlidî tarîkatı mensupları Halet Efendi'nin Konya'ya sürgün edilip orada öldürülmesini Mevlânâ Hâlid'in bir kerameti olarak görürler. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 342.

⁸⁶² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 252.

durumun gerekçe olarak sunulamayacağı aşıkardır. Bu arada Hâlidîlerin Osmanlı yönetimince beş kez sürüldüklerinden bahsedilir ki⁸⁶³ bunların en geniş çaplı olanı hiç şüphesiz 1243/1828 tarihinde yapılan sürgündür. Bu sürgün sadece İstanbul halifeleriyle sınırlı kalmamış, Şam ve Bağdat'ta bulunanlar da bir şekilde Süleymaniye'ye zorunlu ikamete mecbur bırakılmışlardır. II. Mahmud'un emriyle İstanbul'da bulunan halifeler önce Sivas'a oradan da Diyarbakır üzerinden Bağdat ve Süleymaniye'ye sürgün edilmişlerdir. Sivas'a sürgün edilen Hâlidî halifelerinden ikisinin öldüğü arşiv belgelerinde yer almaktadır.⁸⁶⁴ Yine Güney Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi⁸⁶⁵ üzerine Anadolu'ya gelerek Amasya'da ikamet etmeye başlayan Hâlidî halifesi İsmail Şirvanî de bu sürgünden nasibini almıştır. Şirvanî, İstanbul'daki halifelerle organik bir bağı bulunmamasına rağmen o da Sivas'taki Hâlidî halifelerinin yanına gönderilerek dokuz yıl ikamet etmek zorunda bırakılmıştır.⁸⁶⁶

Şam'da aralarında Mevlânâ Hâlid'in akrabalarının da bulunduğu ve sayıları oldukça kalabalık olan Hâlidî mensuplarının oradan sürülmüşlerdir. Bu işi takip etmek üzere İstanbul'dan Ata Efendi görevlendirilmiştir. Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Abdullah Herati ve bazı Hâlidî mensuplarının devlet eliyle güvenli bir şekilde Bağdat'a intikal ettirildiği⁸⁶⁷ bilgisinden hareketle devlet ricalinin bu sürgünleri titizlikle yürüttüğü ve herhangi bir toplumsal infiale sebebiyet verilmemesi için dikkatli davrandıkları anlaşılmaktadır.

İstanbul'dan sürgünü izleme ve rapor hazırlamak üzere gönderildiği anlaşılan Ata Efendi, sürgün işlemlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Onun ardından Şam valisi Salih Paşa, sürgün edilenlerle ilgili son durumu özetleyen bir raporu İstanbul'a göndermiştir.⁸⁶⁸ Bu sürgün sonucu Hâlidî halifelerinin büyük bir kısmı Bağdat ve Süleymaniye'de yaşamak zorunda kalmışlardır.

Diğer yandan Mevlânâ Hâlid'in vefatının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden Şam'da bazı çevreler, Abdülvehhab es-Sûsî ve Muhammed Taif Dağıstanî'nin karalamalarına benzer söylemlerle Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik aleyhine propaganda

⁸⁶³ Süleyman Faik Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 9577 fotokopisi İSAM YZM T810.

⁸⁶⁴ Sürgünde ölen iki Hâlidî halifesi için Bk. BOA, HAT, 1243/1828 Dosya no: 734, Gömlek no: 34812.

⁸⁶⁵ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 188-189.

⁸⁶⁶ Mehmedcelil, s. 47.

⁸⁶⁷ BOA, HAT, 1243, Dosya no: 736, Gömlek no: 34943.

⁸⁶⁸ BOA, HAT, 1244/1829, Dosya no: 734, Gömlek no: 34832.

başlatmışlardır. Bu propagandalarının Hâlidî sürgünlerinin başladığı bir döneme denk gelmesi çok düşündürücüdür. Şam'daki bu propagandayla İstanbul'daki Hâlidî meşayihinin sürgün edilmesi tesadüf müdür? Yoksa Şam'daki bazı çevreler Osmanlı sultanının bu sürgün kararından cesaret alarak mı karalama propagandasına girişmişlerdir? bilinmemektedir. Ama kesin olan bir husus vardır ki, o da, Mevlânâ Hâlid'e saygı duyan Şam valisi Salih Paşa ile Şam müftüsünün Mevlânâ Hâlid aleyhindeki bu karalama propagandalarından rahatsız oldukları ve başta Sûsî ve arkadaşı Dağıstanî olmak üzere bu propagandayı yürütenlerin tecziye ve tedibi için tedbir alınması amacıyla İstanbul'a resmi yazı ve fetva göndermeleridir.⁸⁶⁹

Osmanlı yönetiminin Hâlidîlerle ilgili rahatsızlıklarının, devletin resmî ideolojisiyle alakalı olduğu ve “her şey devlet içindir; din de devlet içindir” düşüncesiyle şekillenen ve devlet düzeninin bozulmasını önlemeye yönelik bir refleksin sonucu olarak Hâlidî halifelerinin sürüldüğü ifade edilir.⁸⁷⁰

Bu arada İstanbul'da bazı devlet ricalinin Hâlidîliğe destek vermekle beraber postnişîn olacak şeyhler hususunda seçici davrandıkları, özellikle Kürt asıllı Hâlidîlerin İstanbul'a gelip tekkelerde irşatla uğraşmalarına sıcak bakmadıkları görülmektedir. Bu tavır çok genelleştirilmese de bir dönem etkili olmuştur. Bunlar içerisinde kaynaklarda en çok bahsedilen devlet adamı Musa Safvetî Paşa'dır. Bu zat, kendi adını taşıyan tekkeye Nakşbendî-Hâlidî fakat Kürt asıllı olmayan bir şeyhin postnişîn olmasını şart koşmuştur.⁸⁷¹ Kürt asıllı Hâlidî halifelerine Musa Safvetî Paşa'nın koyduğu bu çekincenin şahsi bir davranış mı, yoksa bir devlet politikası mı olduğu sorusu akla gelebilir. Fakat Osmanlı Devletinin Hâlidî halifelerine karşı en sert tedbirlere başvurduğu II. Mahmud döneminde bile resmi evraklardaki ifadelerde doğrudan Kürtleri veya Kürt asıllı Hâlidî halifelerini itham eden bir ibarenin bulunmadığı da bir vakıadır.

Burada niyet okuyarak bazı şeyleri söylemenin de doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Yalnız Osmanlı devlet ricalinin 1820-1850 arasındaki dönemde Kürt

⁸⁶⁹ Şam kadısının i'lâmı için Bk. BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 3988, Müftünün fetvası için Bk. BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-B, Âlimlerin fetvası için Bk. BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-C, Mühürlerin yer aldığı fetvâ için Bk. BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-D.

⁸⁷⁰ Rüya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşbendî İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 17, 2006, s. 117.

⁸⁷¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

beyliklerinde Osmanlı Devletine karşı meydana gelen başkaldırı ve sivil itaatsizliklerden dolayı, Kürtlerde ayrılıkçı düşüncüyü güçlendirecek veya buna zemin hazırlayacak her türlü siyasî, toplumsal ve dini etkinlikler hususunda çok hassaslaştıkları ve sedd-i zerayi cinsinden bazı tedbirlere başvurdıkları söylenebilir. İşte Musa Safvetî Paşa'nın bu şartının da söz konusu tedbirler içinde mütalaa edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Musâ Safvetî Paşa'nın bu şartına isim vermeden karşı çıkan ve Hâlidî halifeleri arasında ayırım yapılmasının doğru olmadığını ifade eden Şeyh İsmet Yanyavî, Hâlidîlerin meşrebleri farklı olsa da hepsinin aynı kaynaktan beslendiklerini belirtir:

Usûl ve âdâbı birdir Hâlidînin sülûk ve seyrânı birdir Hâlidînin

Muhâlifî değiller birbirinin velî meşreb muhâlif her birinin

*Heman bul Hâlidî Hakk'a gidelim cemâl-i bâ kemâle seyredelim.*⁸⁷²

Osmanlı yönetiminin Hâlidîlere karşı tavrı aldığı yılların, onlara iltifat ve yardımda bulunduğu yıllara kıyasla oldukça sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Bu arada Mevlânâ Hâlid ve Hâlidî halifeleri Osmanlı yönetiminin zaman zaman kendilerine karşı tavrı almalarına rağmen bu durum onları halifeliği temsil eden Osmanlı sultanlarına destek vermekten alıkoymamış, Osmanlı'ya bağlılık hususunda mürşitleri Mevlânâ Hâlid'in çizdiği temel esaslara genelde bağlı kalmışlardır.

2.3.2.2. Yerel Yöneticilerin Tavrı

Mevlânâ Hâlid'in daha talebelik ve gençlik yıllarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan aksiyoner yapısı ve liderlik özelliği onun ilminden faydalanmak isteyen İbrahim Paşa, Abdurrahman Paşa ve oğlu Mahmud Paşa'nın dikkatinden kaçmamıştır. Fakat Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'dan getirdiği Nakşbendî-Müceddidî tasavvuf kültürü ve irşad yetkisiyle toplumu sadece manevî bir eğitimden geçirmekle kalmayıp sosyal ve siyasi yönden dönüştürmeye kalkışması, başta Baban Kürt beyleri olmak üzere birçok yerel yönetici ve çevreleri Mevlânâ Hâlid'e karşı harekete geçirmiştir.

Özellikle Baban beyleri Hâlidîliğin entelektüel kesim ve yöneticiler arasında hızlı ve çok sağlam bir zeminde ilerlemesinden rahatsız olmuşlardır. Zira böyle bir hareket

⁸⁷² Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 81.

Bağdat ve İran'lı yöneticiler arasında sıkışan Baban Beyliğinin gücünü aşmaktaydı. Bu nedenle hareketin zayıflamasını hiç olmazsa iktidar bölgelerinden uzaklaşmasını istiyorlardı. Mevlânâ Hâlid'in Baban ailesinden idareyi ele geçirebilecek şahsiyetlerle yakın dostluğu ve onların Mevlânâ Hâlid ile sürekli istişarede bulunmaları, Baban beylerini oldukça tedirgin eden bir husustu.⁸⁷³

Diğer taraftan bölge ticaretini elinde bulunduran zengin burjuvazi sınıfının, o dönemde etkili olmaya başlayan Hâlidîyye şeyhlerinin şemsiyesi altında işlerini yürüttüklerinden bahsedilir. Bu zengin tabakanın bu şekilde Baban Beyliği ve anlaşmalı olduğu yerlerin şerrinden korundukları ileri sürülür ki⁸⁷⁴ bu bile tek başına tarîkatın bölgedeki etki alanını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Mevlânâ Hâlid'in üstlendiği tasavvufî görev sadece Nakşibendiliği bölgede yaymak yani klasik bir tarîkat neşri olmaktan çok öte toplumun dini, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan yeniden dizaynını da gerektiriyordu. İşte bu noktada özellikte idareciler ve bölge ticaretinde söz sahibi olan burjuvazi kesimiyle bunlarla ilintili olan çevrelerin rahatsızlıklarını bölgeyi yöneten Baban beyleriyle paylaştıklarını ve tedbir alınması için baskı kurduklarını tahmin ediyoruz. Abdurrahman Paşa'nın Mevlânâ Hâlid'e "ya ilim ve müderrislik işleriyle uğraş, ya da tasavvufu uğraşacaksan Süleymaniye'yi terket" demesi⁸⁷⁵ bu baskıların sonuç verdiğinin önemli bir işaretiydi. Abdurrahman Paşa'yı bu sert ve kırıncı konuşmaya iten sebeplerden birinin Baban beylerinin de içinde olduğu ticaret ağından elde edilen gelire bir hâlel gelmemesi olduğunu düşünüyoruz. Halbuki Abdurrahman Paşa Mevlânâ Hâlid ve mensup olduğu Câf aşiretinin Mikaili kolunu iyi bilen ve Mevlânâ Hâlid'e beyliğin en büyük medresesinde baş müderrislik görevi veren tecrübeli bir idareciydi. Böyle alim bir şahsiyetin Süleymaniye'den ayrılmasına rıza göstermesine idarî ve ticarî çekincelerinden başka bir sebep gösterilemez.

Halkawt Hakîm Mevlânâ Hâlid'in irşad döneminden önce de Baban yöneticilerine olumsuz baktığı ve aralarının gergin olduğunu ileri sürmekte ve bu

⁸⁷³ Mevlânâ Hâlid'in Baban ailesinden Abdurrahman Paşa, oğlu Mahmud Paşa ve bu ailenin beyzadelerinden Osman bey başta olmak üzere bir çoğu ile dostlukları bulunmakata ve çoğu zaman gelip onunla istişare yapmaktaydılar. Bu nedenle Mevlânâ Hâlid aslında birçok mahrem idarî meseleden de haberdardı.

⁸⁷⁴ Mamosta Câfer, *Şare Silemanî*, Bingey jîn, Süleymaniye 2006, s. 81.

⁸⁷⁵ Muhammed, *Geran bo Rastî*, s. 22.

iddiasına Baban beyinin müderrislik teklifini geri çevirmesini delil olarak göstermektedir.⁸⁷⁶ Mevlânâ Hâlid'in talebelik ve müderrislik dönemlerinde Baban beyleriyle aralarının gergin olduğunu gösterecek bir olaya başka kaynaklarda rastlayamadık. Aksine Mevlânâ Hâlid'in 1811'den önceki dönemde Baban beylerine oldukça saygılı ve onlara *Divan*'ında methiyeler yazacak kadar⁸⁷⁷ hayranlık duymuştur ki bu hususa daha önce değinmiştik.

Mevlânâ Hâlid'in Baban beyleriyle arasının açılması, Hindistan'dan Süleymaniye'ye dönüp irşad faaliyetlerine başladığı döneme rastlar. Bu dönemde bir taraftan Süleymaniye ve çevresinde etkili olan Berzencîlerin Baban beyi üzerindeki yoğun baskısı, diğer taraftan Mevlânâ Hâlid'in güçlenip aşiret desteğiyle yönetimi ellerinden alabileceği ya da aileden başka şahsiyetleri destekleyip beyliğin başına geçirebileceği endişesi, Baban beyi Abdurrahman Paşa ile Mevlânâ Hâlidin arasını açmıştır.⁸⁷⁸

Baban beylerinden Mahmud Paşa ise gençlik yıllarından beri tanıştığı Mevlânâ Hâlid'in sürekli artan gücünden ve arkasındaki bilinçli toplumsal destekten rahatsızdı. O, babasının vefatına kadar Süleymaniye'de giderek artan Mevlânâ Hâlid-Şeyh Ma'rûf çekişmesinde tarafsız gibi gözükse de, 1813'ten sonra perde arkasından Şeyh Ma'rûf'u desteklemiştir. Çünkü muhalefet cephesinin ondan habersiz Bağdat valisine ve Osmanlı payitahtı olan İstanbul'a mektup yazmaları ve şikayette bulunmaları pek mümkün gözükmemektedir. En azından Mevlânâ Hâlid'e karşı oluşturulan karalama kampanyalarına karşı çıkmaması ve tepki vermemesi bile zımnen razı olduğunun işaretidir. Mevlânâ Hâlid, alenen olmasa bile zımnen muhaliflerine verdiği destekten dolayı Mahmud Paşa'yı vefasızlıkla suçlamıştır.⁸⁷⁹

Mahmud Paşa'nın 1820'li yıllarda Mevlânâ Hâlid ile Şeyh Maruf Berzenci taraftarları arasında iyice kendini hissettiren huzursuzluğun bir toplumsal çatışmaya dönüşmesinden korktuğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl İran'ın Kirmaşan bölgesinin hakimi Şehzade Mehmed Ali Mirzâ'nın Süleymaniye bölgesini işgal ve zapt etmekle tehdit

⁸⁷⁶ Hakim, "Eb'âdu zuhûri't-tarîkati'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâili'l-karni't-tâsi'a 'aşere", s. 60.

⁸⁷⁷ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 491-494.

⁸⁷⁸ Muhammed, *Geran bo Rastî*, s. 22.

⁸⁷⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 161(63. Farsça mektup).

ettiği⁸⁸⁰ düşünüldüğünde, Mahmud Paşa'nın kendi talebiyle Süleymaniye'ye çağırıp kendini affettirmeyi düşündüğü bir süreçte, babası Abdurrahman Paşa'nın yaptığı gibi Mevlânâ Hâlid'i memleketini terke zorlamasının tek çare olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Cemal Baban, Süleymaniye'nin Peşder bölgesinin hâkimi ve Mevlânâ Hâlid'in kardeşi olduğu söylenen Yusuf Bey'in de Mevlânâ Hâlid'e muhalefet eden Baban beyleriyle aynı görüşe sahip olduğunu ve kardeşine destek vermediğini ileri sürmektedir.⁸⁸¹ İlk defa İngiliz asıllı Rich'in ortaya attığı ve son dönemde yazılan bazı eserlerde de adından bahsedilen Yusuf Bey'in Mevlânâ Hâlid'in kardeşi olduğu hususu oldukça şüphelidir. Çünkü bu iddiayı destekleyecek bir kaynak bulunmamaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in 25 Ekim 1820'de Baban beyi Mahmud Paşa'dan küskün olarak Süleymaniye'den ayrılıp Bağdat'a gitmesinden sonra Mahmud Paşa ara sıra bazı şahıslarla Mevlânâ Hâlid'den özür dilediği ve gönlünü almak istediğini, Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ın Hanefî müftüsü Seyyid Esad Sadrettin el-Haydarî'ye gönderdiği bir mektuptan anlaşılmaktadır.⁸⁸²

Mevlânâ Hâlid'in 1236/1820'de ikinci kez memleketini gönülsüz terk edip gittiği Bağdat'ta çok rahat ettiği söylenemez. Burada genelde kendisine iyi davranan ve destek çıkan Davud Paşa Osmanlı yönetiminin tavrından kaynaklanan bir refleks ile ona eskisi kadar iltifat etmemeye başlamıştır. Hâlidiliğin bu denli programlı ve hızlı ilerlemesinde İngilizlerin parmağı ve desteği olabileceği kuşkusunu devlet ricalini biraz daha dikkatli davranmaya sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bu kuşku ve çekince Mevlânâ Hâlid'in 1238/1822'de Şam'a hicreti sırasında Şam valisi Salih Paşa'nın Osmanlı payitahtına yazdığı resmi yazıdan da anlaşılmaktadır.⁸⁸³

2.3.2.3. Aşiret Reisleri ve Şahısların Muhâlefeti

Hâlidiliğin adını duyurmaya başladığı dönemde Süleymaniye ve çevresinde irili-ufaklı birden çok aşiret bulunmakla beraber bunların içerisinde en yaygını Mevlânâ

⁸⁸⁰ Mahmud Paşa'nın kendisinin tehdit edildiği Farsça mektubu Bağdat valisi Davud Paşaya göndermiştir. Bk. BOA, HAT, Dosya no: 770, Gömlek no: 36178-A.

⁸⁸¹ Baban, *Silemanî Şareğüşâvekem*, IV,81.

⁸⁸² Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 186-187 (53. Mektup).

⁸⁸³ Salih Paşa Şam'a intikal eden Mevlânâ Hâlid'in hac için önce Kudüs'e oradan da Hicaz'a gideceği ve kötü bir niyetinin bulunmadığını bildirmiştir. Bk. BOA, HAT, Dosya no: 767, Gömlek no: 36137.

Hâlid'in de mensup olduğu Câf aşiretiydi.⁸⁸⁴ Bu aşiretin bölgedeki konumunu bilmeden Mevlânâ Hâlid ve Hâlidî tasavvuf geleneği ile ilgili yapılacak çalışmaların eksik kalacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle önce bu aşiret hakkında biraz bilgi vermekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Câf aşireti Irak-İran sınırının her iki tarafında yaygın olarak bulunan Sünni bir aşirettir. Irak tarafında bulunanlara Câf-ı Muradî, İran tarafında bulunanlara da Câf-ı Acem denir. Câf-ı Muradî Irak'ın Süleymaniye bölgesinde, Câf-ı Acem ise İran'ın Cuvanru (Sine) bölgesinde etkili bir konumdaydı. Câf aşireti Mikaili, Şatırî, Roğzâdî, Galâlî, Havranî, Nurvelî, Sadânî, Yezdan bahşî, Hamele, Patmala olmak üzere on koldan oluşmaktaydı.⁸⁸⁵

Baban Beyliğinin kurulduğu ilk dönemden beri Câf beyzâdelerinin günümüzde Kuzey Irak denen bölge ile İran topraklarında saygın bir geçmişe sahip olduklarından bahsedilir.⁸⁸⁶ Süleymaniye'de Baban ve Sine'de de Erdelan beyleri bu aşiretin güçlenip zamanla yönetimlerini ele geçirmelerinden her zaman korkmuşlardır. İran yönetiminin Câf aşiretinin desteğini kazanmak ve Osmanlı Devleti'nden koparmak için aşiret reislerine zaman zaman iltifatta bulunmaları ve hediyeler göndermeleri aşiretin gücünü göstermektedir.⁸⁸⁷

Cemal Baban, Tanceru'da nahiye müdürlüğü yaparken bölgeyi dolaşp gözlemlerde bulunduktan sonra Hurmal, Karadağ, Çınaran ve Tanceru'nun hatta Şehrezûr'un tüm nahiyelerinin Câf aşiretine mensup olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁸ Bu tespit aşiretin Süleymaniye ve çevresinde ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.

Basili Nikitin'in Câf aşiretiyle ilgili şu tespitlerinin aşireti tanımamıza yardımcı olacağını düşünüyoruz:

“Câf aşireti mensupları, usta ve güçlü savaşçılıklarıyla tanınır. Cuvanru bölgesinde Erdelan beyliğinin hâkimiyeti altında yaşadılar. Bir süre sonra bu aşiretin güçlenip büyümesinden çekinen Erdelan beyliği, Câf ileri gelenlerinin çoğunu öldürdü.

⁸⁸⁴ Azzâvî, *Aşairu'l-Irak*, I, 236.

⁸⁸⁵ Marufoğlu, s. 123.

⁸⁸⁶ Baban, *Silemanî Şaregeşâvekem*, II, 24.

⁸⁸⁷ Câf reisi Mahmud paşaya İran'ın kılıç ve han payesi verip ödüllendirdiği bilinmektedir. Bk. Muhammed Ali Süveyrikî, *Mu'cemu a'lâmi'l-Kurd*, Bingeyi Jîn Yayınları, Süleymaniye 2006, s. 684-685.

⁸⁸⁸ Baban, *Geşte Benâxi Temenda*, Serdem Yayınları, Süleymaniye 2007, s. 121.

Bu aşiretin kalan kısmını Goran bölgesi hâkimi olan Süleymaniye paşası, onların ileri gelenlerini himaye etti ve aşiretin Hanekin ile Pencuvîn bölgelerinde bahar ve sonbaharları hareket etmelerine izin verdi. Câf aşireti hayvanlarını bu geniş otlaklarda rahatlıkla otlattılar. Bu merhaleden sonra Osmanlı vatandaşı oldular. Bu aşireti oluşturan kolların tümünün yaklaşık 100 bin kişiden oluştuğu söylenir. Başkanları olan Mahmud Paşa⁸⁸⁹ 1914 te birkaç saat içinde 4000 kişilik süvari birliği oluşturabileceğini haykırıyordu.”⁸⁹⁰

Cuvanru bölgesinden Sirvan nehri dolaylarına 300 yıl önce ilk göç eden kişi Câf aşireti reislerinden Zahir beydir. Sonra onu diğerleri takip etmiştir. Aşiret 1638 yılında Osmanlı sultanı IV. Murat’a tabi olmuşlar, bundan dolayı Muradî adını almışlardır. Bunlardan yaklaşık 4000 aile Cuvanru’da kalmış, 1500 aile de Goran aşireti içinde yerleşik hayata geçmiştir.⁸⁹¹

Cemal Baban, Câf-ı Muradî denen kol’un 1145/1732 tarihinde İran’dan Baban bölgesine geldiklerini belirtir. Bu aşiretin ilk reisleri içerisinde Zahir Bek, Tahir Bek-i Gorânî, Yâr Ahmed Bek-i Korî, Seyfullah Bek-i Korî, Seyyid Ahmed Bek’in adları geçmektedir. Bunlardan hicri 1165’te ölen Zahir Bek, Câf aşiretine mensup bin aileyi *Bânî Hilân* ve *Dezyâyîş* bölgelerine yerleştirmiştir. Oğulları Süleyman ve Kadir Bek dönemlerinde ise yaklaşık on beş bin aile daha sonraları Şehrezûr adını alan Cuvanrû bölgesine gelip yerleşmişlerdir.

Aşiretin reisliği Süleyman Beyin oğulları olan Kadir Bey ve Keyhüsrev Bey’le devam etmiştir.⁸⁹² Keyhüsrev Beyin adı Rich’in gezi notlarında sık sık geçmektedir.⁸⁹³ Rich Süleymaniye’ye geldiğinde Baban beyi Mahmud Paşa’yı ziyaret ettiğinden ve onun divanında Câf reisi Keyhüsrev’in oldukça saygı gördüğünden bahsetmektedir. Rich, bilahare Pencuvîn bölgesine giderek Keyhüsrev Bey’e misafir olduğundan da bahsetmektedir.⁸⁹⁴

⁸⁸⁹ Bu zat, Câf aşireti reisi olan Mahmud Paşa’dır. Baban beyi Mahmud Paşa ile karıştırılmamalıdır.

⁸⁹⁰ Nikitin, s. 283.

⁸⁹¹ Nikitin, s. 284.

⁸⁹² Baban, *Silemanî Şaregeşâvekem*, II, 24.

⁸⁹³ Baban, *Silemanî Şaregeşâvekem*, II, 24.

⁸⁹⁴ Baban, *Geşte Benaxi Temenda*, s. 122.

2.3.2.3.1. Aşiret Reislerinin Muhâlefeti

Mevlânâ Hâlid'in mensup olduğu Câf aşiretinin hem İran tarafında (Erdelan Kürt Beyliği), hem de Irak tarafında (Baban Kürt Beyliği) etkili oldukları kesin olmakla beraber, Şeyh Ma'rûf Berzencî ve Kâdiriyye tarîkatı mensuplarının karalama, hakaret ve hatta suikast girişimlerine rağmen neden Mevlânâ Hâlid'e yardımcı olmadıkları hususu düşündürücüdür. Zira aşiretlerin kendi mensuplarını koruma hususundaki hassasiyetleri Osmanlı döneminde Süleymaniye, Kerkük ve Erbil'de Berzencî ve Talabânî aşiretleri arasındaki sürtüşmeler ve savaşa varan çatışmalardan bilinmektedir.⁸⁹⁵

Câf aşiretinin Mevlânâ Hâlid'e karşı oluşturulan muhalefet cephesinde mensupları olan birinin değil onun hasımları olan cephede yer almaları, aslında kafalardaki sorulara cevap verecek niteliktedir. Nitekim o dönemde Câf aşiretinin reisi olan Keyhüsrev Bey, Pencuvîn'de ikamet etmekteydi. Mahmud Paşa aşiret gücünden dolayı hakimiyet bölgesindeki bu etkin aşiretin reisini karşına almak yerine müttefiki olarak kabul etmiş ve Baban beyliğindeki siyasi kararlarda kendisine söz hakkı tanımıştır.⁸⁹⁶ İran-Irak sınırından Bağdat ve Musul'a uzanan ticaret ağında Câf aşireti reisinin de payına düşeni aldığı muhakkaktır. İşte Baban beyi Mahmud Paşa, Câf aşireti reisi Keyhüsrev Bey'in, kendi yanında yer aldığı ve kararlarını onayladığını bildiğinden Mevlânâ Hâlid konusunda çok rahat davranabilmiştir.

Câf aşiretinin Mevlânâ Hâlid'e sahip çıkmayışının diğer bir sebebi olarak da onun Câf aşiretinin aristokrat tabakasına mensup bir aileden gelmemesi, bu nedenle aşireti Mahmud Paşa'nın aleyhine harekete geçirebilecek bir güç ve imkândan mahrum oluşunu öne sürenler de bulunmaktadır.⁸⁹⁷

Bütün bunlara rağmen Mevlânâ Hâlid'e gittikçe artan halk desteği ile bölge ticaretini elinde bulunduran zengin tüccarların bir kısmının 1813-1820 yılları arasında yoğun olarak bu tarıkata girmeye başlamaları, hem Câf aşireti reisi Keyhüsrev Beyi, hem de onun müttefiki olduğu Mahmud Paşayı iyiden iyiye telaşlandırmıştır. Bağdat valisi Davud Paşa'nın da 1822'ye kadar Süleymaniye'de her zora düştüğünde Mevlânâ Hâlid'e kucak açması bölgedeki aşiret reislerini huzursuz eden diğer bir husustur.

⁸⁹⁵ Marufoğlu, s. 169.

⁸⁹⁶ Baban, *Geşte Benaxi Temenda*, s. 122.

⁸⁹⁷ Hakim, "Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşibendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere", s. 60.

Mevlânâ Hâlid'e muhâlif olan Berzenciler ve Baban beyiyle müttefik olan Câf aşireti aristokrat tabakasının dışındaki diğer küçük aşiretlerin ona tavır almadığı, aksine destek verdikleri açılan Hâlidî tekkeleri ve o aşiretlere mensup alim ve müderrislerin Mevlânâ Hâlid'e intisabından anlaşılmaktadır. Mevlânâ Hâlid, kendisine karşı tavır alan Süleymaniye Berzencileri ve yanında yer almayan Câf aşiretine karşılık, Süleymaniye'nin güneyi ve İran içlerine kadar uzanan Havraman, Surdaş, Karadağ ve Mendelî bölgeleri ile, kuzeydeki Barzanî, Surçî ve Mizûrî aşiretlerinden yardım ve destek gördüğü de bir gerçektir.⁸⁹⁸

2.3.2.3.2. Şahısların Muhâlefeti

Mevlânâ Hâlid'e muhâlefet eden cephe içerisinde sadece yerel yönetici ve aşiret reisleri bulunmamaktadır. Aynı zamanda toplumda belli konuma sahip ve nüfuzlu bazı şahsiyetlerin de ona karşı tavır aldıkları bilinmektedir. Bu şahsiyetler arasında en çok öne çıkanlar Şeyh Ma'rûf Berzencî, Osman Celîlî, Nureddin Birifkanî, Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî ve Halet Efendi'dir.

2.3.2.3.2.1. Şeyh Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî

Mevlânâ Hâlid'e muhalefet edenler içerisinde hiç şüphesiz liste başında bulunan şahıs kaynaklarda isminden en çok bahsedilen Kadirî şeyhi Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî'dir.⁸⁹⁹ Tevekkulî Süleymaniye'de Şeyh Maruf el-Berzencî ile beraber

⁸⁹⁸ Mevlânâ Hâlid'in halife ve müntesiplerinin nisbeleri bize mensup oldukları aşiret ve bölgelerle ilgili bilgi vermektedir. Tacüddin Barzanî, Ahmed Surçî, Yahya Mizûrî, Abdurrahman Akrî kuzeyde adı sayılan aşiretlere mensuptular.

⁸⁹⁹ Tam adı Ma'rûf b. Mustafa b. Ahmed b. Muhammed en-Nûdehîdir. 1166/1753 tarihinde Süleymaniye şehrinin kuzeydoğusuna düşen Çuvarta kazasına bağlı Nûde Köyünde dünyaya gelmiştir. Şeyh Ma'rûf, doğduğu köye nispetle Nûdehî, memleket olarak Süleymanî, aile olarak Berzencî, mezheben Şafi'î, 'akîdeten Eş'arî, neseben Hüseyinî, meşreben Sünnî, tarîkaten Kâdirî olarak bilinmektedir. (Müderriş, *'Ulemâuna*, s. 572-573) Şeyh Ma'rûf, ilmi yaşamına babası şeyh Mustafa en-Nûdehî'den Arapça öğrenerek başlamış bilahare Baban Emirliğinin merkezi olan Kalaçolan şehrine giderek orada farklı âlimlerden dersler almıştır. (Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 10). Hocalarından Molla Abdullah el-Beytûşî (ö.1210/1795), Molla Muhammed el-Gâzâî ve Molla Muhammed bin el-Hâc (ö.1100?) en çok tanınanlardır. (Zeki Bek, s. 444; Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 14-15).

Daha 19 yaşında iken "*Enfesul-ferâid fi nazmi'l-akâid*" adlı ilk eserini yazan Şeyh Ma'rûf, bir müddet kendi köyü Nûde'de öğrencilere ders okutmuş, bilahare hocası Molla Muhammed el-Gâzâî'nin müderisi olduğu büyük medresenin başına geçmiştir. 1200/1787 yılının başlarında Süleymaniye şehri inşa edilip Baban Emirliği'nin tüm daire ve kurumları bu yeni merkeze taşınınca, Şeyh Ma'rûf da bu yeni şehre giderek yerleşmiş ve müderrislik görevini yürütmeye devam etmiştir. (Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 10-14).

muhafeet cephesinde Molla Muhammed Balekî diye bir isimden de bahseder.⁹⁰⁰ Fakat incelediğimiz kaynaklarda bu isme rastlayamadık.

XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın başında Kuzey Irak ve Bağdat'taki Kadirî şeyhleri arasında en güçlü ve nüfuzlu olanının Şeyh Ma'rûf el-Berzencî olduğu söylenir.⁹⁰¹ Yazdığı eserlerinde daha çok ilmî ve edebî yönü öne çıkan Şeyh Ma'rûf'un, tasavvufî etkinliğinin geleneksel çerçeve ile sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Talebelerinden Seyyid Baba Resul el-Berzencî'nin hocasını öven şu sözleri de onun ilmî vechesinin tasavvufî vechesine galebe çaldığını göstermektedir: “Şeyh Ma'rûf'un Süleymaniye'nin dışına taşan ilmî şöhretini duyan bazı kişiler tecrübe etmek amacıyla zaman zaman medresesine gelerek sorular sorarlardı. Onun Arap dili ve belağati, edebiyat, akaid ve kıraat hususundaki yetkinliğini müşahade edenler hayran kalırlardı.”⁹⁰²

Şeyh Ma'rûf ve Mevlânâ Hâlid'in ilim ve medrese çevreleri ile tanıdıkları şahsiyetlerin önemli bir kısmında ortak yanları bulunduğu bilinmektedir. En basitinden İkiisi de Abdurrahman Paşa Medresesi'nde yıllarca baş müderrislik yapmışlardı. Berzencî ailesinden seyyid Abdurrahim Berzencî ile kardeşi seyyid Abdülkerim Berzencî, Mevlânâ Hâlid'in hocalarıydı.⁹⁰³

Şeyh Ma'rûf meslektaş ve hemşehrîsi Mevlânâ Hâlid ile aralarında birçok ortak nokta bulunmasına rağmen Hindistan'dan döndüğü 1226/1811 yılından itibaren ciddi

Şeyh Ma'rûf yazdığı onlarca eserle velûd bir yazar yetiştirdiği çok sayıda talebesiyle de sabırlı bir müderris olduğunu ortaya koymuştur. O, yaşadığı sıkıntılara rağmen ilmi çalışmalarına ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Talebeleri içerisinde; Feyzi ez-Zuhâvî (ö. 1890), Hüseyin el-Kâdî (ö. 1875), Mahmud el-Kilderî, Muhammed el-Berzencî, Mahmud el-Gilâlî, Mahmud el-Gelezerdî (ö. 1858), Hüseyin es-Sitkî ve Ahmed el-Pîr el-Hasanî (ö. 1872) gibi tanınmış şahsiyetler bulunmaktadır.(Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 24; Müderris, *Ulemâunâ*, s. 174).

Şeyh Ma'rûf'un farklı alanlarda yazılmış toplam elli dört eserinden bahsedilir.(Zeki Bek, s. 444) Muhammed Emin Zeki Bek, *Meşâhîru'l-Kurd* adlı eserinde Şeyh Ma'rûf'un telif ettiği eserlerin sayısını elli dört olarak verirken, Irak'ta 1983 yılında Şeyh Ma'rûf'un eserlerini derlemekle görevli bir komisyon elli üç eserinin ismini saymaktadır.(Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 5)

Şeyh Ma'rûf eserlerini daha çok Arapça ve Farsça dilleriyle yazmıştır. Sadece “*El-Ahmediyye fi tercümeti'l-kelimâti'l-Arabiyye bi'l-Kürdiyye*” adlı eserini oğlu Kake Ahmed için Arapça -Kürtçe olarak kaleme almıştır.(Müderris, *Ulemâunâ*, s. 581). İlim ve medrese eğitimiyle geçen 88 yıllık ömrünü 1254/1839'da tamamlayan Şeyh Ma'rûf'un, Mevlânâ Hâlid ile aralarında yaşanan hadiselerle günümüze kadar da isminden bahsedilmektedir.

⁹⁰⁰ Tevekkülî, s. 241.

⁹⁰¹ Kavak, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdirîyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, s. 150-151.

⁹⁰² Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I, 25-26.

⁹⁰³ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 30; en-Necdî, *Asfa'l-mevârid*, s. 29-31; Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 27.

bir muhalefet'e başlamış ve en ağır ithamlarla onu tenkid etmiştir. Şeyh Maruf'un Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de bulunduğu dönemde, eğitim öğretim ortamları olan medreselerde okunması için önce manzum bir risale hazırladığı söylenir ki bu risale şu cümle ile başlıyordu: *Bu manzum risaleyi yalancı Hâlid'i tekfir, öğrencilere ise hediye olarak yazdım.*⁹⁰⁴

Şeyh Mar'uf'un, ailesi ve Kâdiriyye tarîkatı mensuplarını seferber ederek başlattığı yazılı ve sözlü karalama kampanyası ve ailenin Abdurrahman Paşa'ya yaptıkları baskı sonuç vermiş ve Abdurrahman Paşa Mevlânâ Hâlid'in şehri terk etmesini istemiştir. Kendisine yüklenen misyonun ağırlığı bir tarafa henüz tarîkatını oluşturma döneminde Abdurrahman Paşa ve köklü bir geleneği bulunan Berzencî ailesini karşısına almanın akıllıca olmayacağını düşünen Mevlânâ Hâlid, 1228/1813'te memleketi Süleymaniye'yi terk ederek Bağdat'a hicret etmiştir. Onun Bağdat'a intikaliyle beraber Şeyh Ma'rûf *Tahriru'l-hitâb fi'r-reddi alâ Hâlidî'l-kezzâb* adlı risalesini kaleme almış ve Bağdat valisi Said Paşa'ya göndermiştir.⁹⁰⁵ Risalede tekfire varan ağır ifadeler kullanan Şeyh Ma'rûf⁹⁰⁶ vali Said Paşa'dan Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'tan da çıkarılmasını talep etmiştir.⁹⁰⁷

Said Paşa Şeyh Ma'rûf'un gönderdiği bu risaleye itibar etmemiş ve buna karşılık bir reddiye hazırlanmasını istemiştir. Bunun üzerine Bağdat'ta Haydarî ailesinden ve Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Ubeydullah Haydarî ilmî bir risale hazırlamış⁹⁰⁸ ve bu risaleye birçok âlim takriz yazdıktan sonra Şeyh Ma'rûf'a gönderilmiştir.⁹⁰⁹

Süleymaniye'deki muhalifler, Bağdat'tan istedikleri sonucu alamayınca bu defa da Osmanlı sultanı II. Mahmut'a şikâyetle bulunmuşlardır.⁹¹⁰ Bu şikâyetlerden ciddi bir sonuç çıktığı söylenemez. Ne var ki Mevlânâ Hâlid artık Süleymaniye'de kalamayacağını anlamış ve bir müddet tarîkatın revaç bulduğu Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Bilahare vefatına kadar ikamet edeceği Şam'a hicret etmiştir.

Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e muhâlefetinin zahirî sebeplerini en iyi öğrenebileceğimiz yer şüphesiz 1228/1813'te kaleme aldığı *Tahriru'l-hitâb fi'r-reddi*

⁹⁰⁴ Abdullah Muhammed, s. 126-127.

⁹⁰⁵ Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 29.

⁹⁰⁶ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 710.

⁹⁰⁷ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 35.

⁹⁰⁸ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 35.

⁹⁰⁹ Azzâvî, "Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî", s. 711.

⁹¹⁰ Ferit Aydın, *Tarîkatta Rabita ve Nakşibendilik*, s. 184-190.

alâ Hâlidî'l-kezzâb adlı eseridir. Fakat ne ülkemizdeki yazma eser kütüphanelerinde ne de Irak'a yaptığımız ziyaret sırasında Erbil, Süleymaniye ve Bağdat kütüphanelerinde herhangi bir nüshasına rastlayamadığımız⁹¹¹ bu eser, Musul'lu Osman el-Celîfî (ö.1245/1829) tarafından şerh edilmiştir. Celîfî *Dînu'llahi'l-galib alâ külli münkirin mubtedi'in kâzib* adını verdiği bu eserinde Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e yönelttiği ithamları teker teker ele alıp açıklamıştır.

Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e yönelttiği suçlamalar şu birkaç maddede toplanabilir:

1. Mevlânâ Hâlid Nakşbendî tarîkatı adı altında Hint mistizmini ve yogayı Müslümanlar arasında yaymaktadır.
2. Mevlânâ Hâlid'in hatmelerde kapıları kapatması onun gizli emelleri olduğunu ortaya koymaktadır.
3. Mevlânâ Hâlid tarikat geleneğine ve usullerine uymamaktadır.
4. Mevlânâ Hâlid'in siyasi ve dünyevî büyük hedefleri bulunmaktadır.

Şeyh Ma'rûf'un bu sert muhalefетinin gerçekten dînî hassasiyetten mi ileri geldiği, yoksa Kâdiriyye tarîkatı şeyhleri olarak yüzlerce yıldır Berzencî ailesinin sahip olduğu toplumsal destek ve nüfuzlarını kaybedecekleri endişesinin mi onu buna yönelttiği, yahut Süleymaniye'deki bazı kötü niyetli kişilerin oyununa mı geldiği soruları hep kafaları meşgul etmiştir.

Şeyh Ma'rûf'un muhalefетinde dini hassasiyetin ön planda olmadığı ve bu konuda samimi olmadığını hissettiren önemli birkaç hususun bulunduğunu düşünüyoruz. Bunlardan birincisi, Şeyh Ma'rûf'un çok rahat görüşüp konuşma imkânı bulunduğu halde Hindistan'dan döndükten sonra bir defa olsun Mevlânâ Hâlid'le bir araya gelmediği ve görüşmediğidir. Mevlânâ Hâlid ile ilgili ortaya atılan iddia ve ithamların büyük çoğunluğu kulaktan duyma bilgilerden oluşmaktaydı. Şeyh Maruf gibi Baban beyleri nezdinde saygınlığı bulunan bir zatın neden onu Beylik merkezi veya daha farklı bir ortamda görüşme ve münazaraya çağırmadığı kafalarda soru işareti olarak durmaktadır.

⁹¹¹ Irak'ta görüştüğümüz bazı araştırmacılar bu risalenin Said Paşa zamanında Bağdat valiliğinde muhafaza edildiği fakat yıllar içerisinde meydana gelen ayaklanma ve yangınlarda yandığı yahut bazı kişilerce imha edilmiş olabileceğini ifade ettiler.

Ferhat Şakelî, Mevlânâ Hâlid'in Şeyh Ma'rûf'la aralarındaki sorunu yüzyüze görüşerek ve konuşarak halletmek için Baban prenslerinden Osman Paşa'ya bir mektup yazdığı, fakat bu girişiminde başarılı olamadığından bahseder.⁹¹² Mevlânâ Hâlid'in çocukluğundan beri tanıdığı Osman Paşa'ya yazdığı bu uzunca mektubu 1813-1817 yılları arasında Bağdat'ta iken kaleme aldığını tahmin ediyoruz. Mektupta Osman Paşa ile olan eski dostlukları ve babasının kendi üzerinde çok hakkı bulunduğunu ifade ettikten sonra, Şeyh Ma'rûf ve ona destek verenlerle bölgenin tanınmış âlimleri huzurunda *Serget Köyü* veya *Gülanber* (Halepçe) şehrinde bir araya gelip konuşmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.⁹¹³

İkincisi; Şeyh Maruf, çok yakın akrabalarından (amca çocukları) bazı âlim şahsiyetlerin Mevlânâ Hâlid'e intisap ettiklerini bilmesine rağmen neden bu şahıslardan bilgi alma yoluna gitmediğidir.

Üçüncüsü; bölgedeki ilk Nakşbendî şeyhi Mevlânâ Hâlid değildi. Şeyh Ma'rûf Bağdat, Musul, Şam ve Anadolu'da çok sayıda Nakşbendî şeyhinin varlığından haberdardı. Şayet bir Kadiri şeyhi ve Ehl-i sünnet âlimi olarak dinî hassasiyeti bu denli ileri idiyse, neden daha önce Nakşbendî tarikatını tenkid eden bir risale kaleme almamıştı?

Dördüncüsü; eğer Şeyh Ma'rûf Mevlânâ Hâlid'i tekfir ettiği hususlarda dinen sağlam delillere dayanıyorduyse, neden geri adım atarak helallik dilemişti?

Şeyh Ma'rûf'un dini hassasiyetten yani Nakşbendî tarikatının İslam dışı prensip ve usullere sahip olduğunu bildiğinden böyle bir muhalefete giriştiği hususunun gerçekçi gözükmediğini yinelemek istiyoruz. Çünkü XVII. ve XVIII. asırlarda yaşamış ve Şeyh Ma'rûf'un da iyi tanıdığı Kürt mutasavvıflardan Diyarbakır'da Mahmud Urmevî (ö.1048/1638)⁹¹⁴, Cizre bölgesinde Melayê Cizîrî adıyla meşhur olan Molla Ahmed Cizîrî (ö.1050/1640) ve Doğubeyazıt'ta Ahmed-i Hânî (ö.1119/1707)

⁹¹² Farhad Shakely, "The Nakshbandi Sheiks of Havraman and the Heritage of Khâlidîyya-Muceddidiyya in Kurdistan" [Havraman Nakşbendî Şeyhleri ve Kürdistan'da Müceddidi-Hâlidî Mirası], *Naqshbandis in Western and Central Asia* (ed. Elisabeth Özdalga), Swedish Research Institute in İstanbul 1999, s. 91.

⁹¹³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 164-166(68. Farsça mektup).

⁹¹⁴ 17. asrın ilk yarısında Diyarbakırdan İran'a, Cizreden Musula kadar geniş bir bölgede Nakşbendî şeyhi olan Şeyh Mahmud Urmevî(ö. 1638) etkili olmuştur. Bk. Bruinessen, "The Naqshbandi Order in 17th Century Kurdistan" [17. Asırda Kürdistan'ın Merkezinde Nakşibendî Tarikatı], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 340-353; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 59; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 390.

Nakşbendî tarîkatına mensuptular.⁹¹⁵ Yine bu tarîkatın Müceddidiyye kolu, Asya ve Anadolu'da iyi tanınıyordu. Mevlânâ Hâlid'den önce de bazı Nakşbendî-Müceddidi şeyhlerine İstanbul'da bir kısım devlet ricali tarafından saygı gösterildiği ve desteklendikleri ifade edilmektedir.⁹¹⁶ Ayrıca Şeyh Ma'rûf'un bizzat kendisi, Nakşbendî şeyhi olan Abdurrahman Câmî'nin (ö.898/1492) Arapça gramer kitabı olan *el-Fevâidu'd-diyâiyye* adlı meşhur eserinin ve Nakşbendîliği övdüğü Farsça tasavvufî divanının İran, Irak ve Anadolu'daki birçok medresede okutulduğunu iyi biliyordu.

Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e muhalefeti konusunda, Berzencî ailesinin nüfuzunu kaybedeceği korkusuyla, Süleymaniye'de içinde Kâdirîlerin de bulunduğu bazı kötü niyetli çevrelerin oyununa geldiğini bunu anlayınca da geri adım attığını savunanlar da bulunmaktadır. Nitekim bu şekil düşünenlerden Abdülkerim Müderris, Şeyh Ma'rûf'un aslında kötü niyetli olmadığı, etrafındakilerin kendisine anlattıkları bilgilerden yola çıkarak Mevlânâ Hâlid'e karşı çıktığı fakat nihayetinde kendisinin yanlış yönlendirildiği ortaya çıkınca da özür ve helallik dilediğini ifade eder.⁹¹⁷

Bu hususta o dönemin toplumsal yapısı ve siyasî altyapısını incelemiş olan Martin Van Bruinessen'in şu tespitlerinin bu konuya ışık tutacağı kanaatindeyiz:

“Kâdirîlere, dolayısıyla Berzencîlere asıl büyük darbe XIX. yüzyılın başlarında Kürdistan'da Nakşbendî tarîkatının örgütlenmeye başlamasıyla inmiştir. Nakşbendî tarîkatı kısa bir zaman içinde şaşılacak derecede büyük bir hızla Kürdistan'ın her tarafına yayıldı. Bir yandan kimi Kâdirî şeyhleri Nakşbendî tarîkatına giriyordu, diğer yandan da bazı bölgelerde yeni şeyhler ortaya çıkarak halifelerini çevre yörelere gönderiyorlardı. Bir zaman sonra halkın büyük bir kesimi saygı, sevgi ve bağışlarını Kâdirî tarîkatından Nakşbendî tarîkatına başka bir deyişle Kâdirî şeyhlerinden Nakşbendî şeyhlerine aktardılar.”⁹¹⁸

Şeyh Maruf'un Mevlânâ Hâlid'e muhalefetini toplumsal konumunun zayıflamasından korkan skolastik düşünceyle şartlanmış sıradan bir molla oluşuna

⁹¹⁵ Sadık Bahaeddin Amidî, *Hozanvanet Kurd*, Matbaatu'l-mecma'i'l-İlmiyyi'l-Irakî, Bağdat 1980, s. 104; es-Selefi, *Mu'cemu's-su'arâi'l-Kurd*, s. 104.

⁹¹⁶ Butros Abu Manneh, *Dirâsât Havle Mevlânâ Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009, s. 116-117; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 39 vd.

⁹¹⁷ Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 37.

⁹¹⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 330.

bağlayanlar olduğu gibi⁹¹⁹, onun mensup olduğu ailenin seyyid yani peygamber ailesinden oluşu bu nedenle yüzyıllardır hem halk hem de yöneticilerden saygı gördüğü için, Mevlânâ Hâlid gibi seyyid olmayan birinin Süleymaniye’de Baban beylerinin nezdinde yüksek makamlara gelmesini ve *Reisü’l-ulema* payesini almasını istememesine bağlayanlar da bulunmaktadır.⁹²⁰ Baban beyi Abdurrahman Paşa, “*Reisü’l-ulema*” payesini önce Mevlânâ Hâlid’e vermiş, bilahare şeyh Ma’rûf’la olan anlaşmazlığı ve giderek güçlenen konumundan korkarak⁹²¹ bu payeyi Mevlânâ Hâlid’den geri alıp münkiri ve muhalifi Şeyh Ma’rûf’a vermiştir.⁹²²

Şeyh Ma’rûf, Mevlânâ Hâlid’e karşı sadece kendisi muhalefet etmekle kalmamış, Kuzey Irak’ın tümünü içine alacak şekilde bir cephe oluşturmak için çalışmıştır. Musul bölgesinden Osman Celîlî’nin verdiği destekte Şeyh Ma’rûf’un telkinlerinin etkili olduğu kesindir. Fakat aynı bölgeden Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî (ö.1253/1837) ile talebesi ve halifesi Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851)’nin bu cepheye katılımının doğrudan Şeyh Ma’rûf’un telkinleri ile gerçekleştiği söylenemez. Çünkü Nureddin Birifkani’yi bu muhalefete sevkeden amil Hâlidî halifelerinden Abdülvehhab es-Sûsî ile Musul’da karşılaştığı bazı Hâlidî mensupları olmuştur.⁹²³ Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî’yi bu işin içine çeken kişinin ise talebesi Nureddin Birifkanî olduğunu tahmin ediyoruz.

Bu arada bölgede stratejik bir yerde bulunan Kerkük’ün Kadirî şeyhleri Talabanîlerin tavrına da değinmek gerekir. Zira Talabanîler diğer Kadirî şeyhlerinin aksine Şeyh Ma’rûf’a destek vermemiş, onunla Mevlânâ Hâlid arasındaki bu çekişmede sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Kanaatimizce Talabanîleri bu tavra iten sebep Berzencî aşireti ile Talabanî aşireti arasında bir süredir devam eden arazi ve nüfûz çekişmesiydi. Arşiv belgeleri bu iki aşiretin farklı zamanlarda çatıştığını, hatta ciddi ölüm ve yaralanmaların bulunduğu bu çatışmalarda devlet yetkililerinin araya girerek iki tarafı barıştırdıklarını ortaya koymaktadır.⁹²⁴

Şeyh Ma’rûf’un Mevlânâ Hâlid’e yönelttiği ağır ithamlardan vazgeçmesi ve alim bir mutasavvıfın hakkına girmemesi için kendisine Yahya Mizûrî (ö.1252/1836)

⁹¹⁹ Ferit Aydın, *Tarîkatta Rabîta ve Nakşibendilik*, s.185.

⁹²⁰ Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 35-36.

⁹²¹ Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 29.

⁹²² Karadâğî, *Süleymani Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, s. 26.

⁹²³ Birifkanî, *el-Budûru’l-celiyye*, s. 40.

⁹²⁴ Marufoğlu, s. 169.

tarafından yedi adet mektubun yazıldığı bilinmektedir.⁹²⁵ Mizûrî'nin, Mevlânâ Hâlid ile Şeyh Ma'rûf'un arasını bulmak için yazdığı mektuplar, önce Mevlânâ Hâlid tarafından okunup incelenmiş bilahare Bağdat valisinin de bilgisi dâhilinde Süleymaniye'ye Şeyh Maruf'a gönderilmiştir.⁹²⁶

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat ve çevresinde tanınmış Sünni ulema tarafından yazılı olarak savunulmasından⁹²⁷ ve büyük bir kısmının kendisine intisap etmiş olmalarından dolayı Şeyh Ma'rûf'un aleyhteki ithamlarının boşa çıktığı söylenebilir. Çabaları uzun vadede boşa çıkan Şeyh Ma'rûf, Mevlânâ Hâlid'e yönelttiği bu ağır suçlamalardan dolayı ondan özür dilemiştir. Bu özrünü ona ulaştırması görevini de Molla Hüseyin Kâdi ve Seyyid İsmail Berzencî'ye vermiştir.⁹²⁸

Şeyh Maruf'un yazdığı özür mektubunda Mevlânâ Hâlid'den helallik dilediğini ve Mevlânâ Hâlid'in de ona hakkını helal edip affetmiştir. Mevlânâ Hâlid'in Şeyh Ma'rûf'a *Mevlânâ Seyyid Ma'rûf* diye hitap ettiği⁹²⁹ mektubundan birkaç cümle vermek istiyoruz.

“... ayrıca hakkımı helal etmem hususuna gelince, siz de işitmişsinizdir ki, ben sürekli ve her ortamda açıkça seni affettiğimi dile getirdim.....”⁹³⁰

Mevlânâ Hâlid'in kendisini tekfir eden Şeyh Ma'rûfa sabırlı davranması ve onu affetmesinin sebepleri içerisinde, kendi sabırlı ve vakur yapısı olduğu gibi mürşidi Şah Abdullah Dihlevî'nin telkinlerinin de etkili olduğunu tahmin ediyoruz. Zira Abdullah Dehlevi bir mektubunda, ona karşılaştığı musibet karşısında sabretmesini ve öç almaya kalkışmamasını tavsiye etmiştir.⁹³¹

Şeyh Ma'rûf'un, Mevlânâ Hâlid'in eliyle Irak'ta hızla yayılan Nakşbendiyye tarikatının halk arasında giderek güçlenmesinden hoşnut olmadığı tahmin edilebilir. Fakat onun, Süleymaniye ve çevresinde Berzencî ailesinin uzun zamandan beri sahip

⁹²⁵ Karadâgî, *er-Resâilü 'l-muğniye liküllü muhtâc*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009, s. 31-70.

⁹²⁶ Mevlânâ Hâlid, Yahya Mizûrî'ye gönderdiği bir mektubunda “...Şeyh Maruf'a gönderdiğin cevap kendisini durduracak deliller taşımaktadır. Hatta âlimler ve irfan ehli, ondan istifade edebilir. Mektubu valimizle birlikte kendisine gönderdik. Kanaatim o yönde değil ama inşallah faydalanır...” Bk. Sâhib, *Buğyetü 'l-vâcid*, s. 261-283.

⁹²⁷ Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidü'n-Nakşbendî”, s. 713-715.

⁹²⁸ Tevekkülî, s. 256.

⁹²⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 313; Hakim, “Le Conflit Qadiriyya-Naqshbandiyye dans le Milieu Kurde au Debut du XIX. Siecle”, s. 164.

⁹³⁰ Muderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 314.

⁹³¹ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s.79.

olduğu saygın konumu ve Osmanlı devlet ricâli nezdindeki itibarlarının devam edeceği ümidini taşıdığı da söylenebilir.⁹³²

Şeyh Ma'rûf'un mensup olduğu Berzencî ailesinin, özelde Süleymaniye genelinde Irak'taki etki ve saygınlıkları ondan sonra da devam etmiştir. Çünkü Şeyh Ma'rûf'un oğlu Kake Ahmed (ö.1305/1887)'den günümüzde de saygıyla bahsedilmekte ve Süleymaniye'deki türbesi ziyaret edilmektedir.⁹³³ Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamid'in Kake Ahmedî İstanbul'a davet ettiği ancak çok yaşlı olduğundan böyle bir yolculuğa çıkamadığı rivayet edilmiştir.⁹³⁴

Önceleri sadece ilmi ve tasavvufi yönleriyle tebarüz eden Berzencî ailesi, zaman içinde Süleymaniye başta olmak üzere tüm Irak'ta ilim ve tasavvufun yanı sıra siyasi alanda da ağırlıklarını hissettirmeye başlamıştır. 20. asrın başlarında Şeyh Ma'rûf'un torunlarından Şeyh Mahmud Hafid Berzencî (ö.1376/1956)'nin kendisini Kürdistan kralı ilan ederek İngilizlerle mücadele etmesi⁹³⁵ de Berzencîlerin bölgedeki gücünü ve Süleymaniye halkı üzerindeki tesirini ortaya koyması açısından önemlidir. Şeyh Maruf'un Süleymaniye ve çevresinde yaydığı Kâdiriyye tarîkatı, zamanla yerini Nakşibendiliğe bıraksa da, Berzencî ailesinin toplumsal ve siyasi nüfuzu XX. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.⁹³⁶

Diğer taraftan Şeyh Ma'rûf'un bu muhâlefeti, onun yaptıklarından dolayı bazı bela ve hastalıklara düşer olduğu ve bu bela ve sıkıntıların onun evladlarına kadar yansıdığı şeklindeki rivayetlerle Hâlidî tekkelerinde, Mevlânâ Hâlid'e münkir olanların başına gelenlere örnek olarak anlatılmıştır. Gavs-ı Hizanî diye meşhur olan Sibgatullah Arvasî (ö.1287/1870)'nin dilinden anlatılan şu hikaye bu hususu teyid etmektedir:

“Pek çok zahirî ilim dalında zamanın mercii olan bir alim vardı. Bu alim asrının hemen hemen bütün ilim dallarında kitap kaleme almıştı. Fakat o, bunca ilme rağmen, Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî gibi büyük bir veliye münkirlik ediyordu. İşte onun yapageldiği bu münkirlikten ötürü hiç kimse onun kitaplarından faydalanamadığı gibi,

⁹³² Kavak, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, s. 154.

⁹³³ Kavak, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, s. 154.

⁹³⁴ Suveyrikî, s. 558.

⁹³⁵ Hilmi, Anılar, s. 5-56; Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 52.

⁹³⁶ Kavak, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, s. 154.

kitaplarının varlığından da kimse haberdar olmadı. Bu kişi ikamet ettiği bölgenin en saygın kişilerinden olmasına rağmen ömrünün sonlarında çeşitli bela ve sıkıntılara müptela olmuş ve hatta bu durum onun evlatlarına kadar sirayet etmişti.”⁹³⁷

2.3.2.3.2.2. Ebû Said Osman b. Süleyman el-Hayât el-Celîlî

Osman el-Celîlî (ö.1245/1829) Mevlânâ Hâlid’e karşı Şeyh Ma’rûf’un oluşturduğu muhâlefet cephesine Musul bölgesinden yazılı olarak destek veren kişidir. Onun önemi mensup olduğu Celîlî ailesinin Musul’un yönetimini elinde bulunduran aristokrat bir aile oluşundan kaynaklanır. Şeyh Ma’rûf ile aralarındaki dostluğun nereden geldiği ve nasıl tanıştıkları hususunda elimizde bilgi bulunmamaktadır. Şeyh Ma’rûf Berzencî’nin Bağdat valisi Said Paşa’ya gönderdiği risalenin bir suretini de ona gönderdiği ve şerh yazıp yaygınlaştırılması hususunda yardım istediğini tahmin ediyoruz. Zira Osman el-Celîlî’nin elinde risalenin bir benzeri olmadan bu şerhi yapması pek mümkün gözükmemektedir.

Şeyh Ma’rûf’un, Bağdat valisine gönderdiği risalesine içlerinde Berzenci ailesine mensup bazı akrabalarının da bulunduğu Bağdat’lı alimler tarafından yazılan reddiye karşılık, Musul bölgesinden etkili bir ismin yazılı desteğini almak istemiş olabileceği muhtemel gözükmemektedir. Zira 1815-1822 yılları, Şeyh Ma’rûf’un muhâlefet cephesinde yer alan şahsiyetlerle, Mevlânâ Hâlid’e destek veren ve onu savunan Hâlidîyye cephesindeki kişilerin yazılı restleşmeleriyle geçtiği anlaşılmaktadır.

Osman el-Celîlî, Şeyh Ma’rûf’un isteği üzerine *Tahrîru’l-hitâb fi’r-reddi alâ Hâlidî’l-kezzâb* adlı risalesini şerhetmiş ve eserine de *Dînu’llahi’l-galib alâ külli münkirin muhtedi’in kâzib* adını vermiştir.⁹³⁸ Celîlî’nin 1820-21 yıllarında yazdığını tahmin ettiğimiz bu şerh, onun aristokrat bir ailede yetişmesinin verdiği rahatlık ve özgüvenin yanı sıra iyi bir medrese eğitimi aldığına da göstergesidir.

Celîlî’nin bu muhalefete dahil olma sebebini Mevlânâ Hâlid’in İngilizlerle bir ilişkisinin bulunduğu ve Hindistan’daki Müslüman yöneticilere karşı onlarla işbirliği yaptığına inanmasına bağlayanlar da vardır.⁹³⁹ Celîlî’nin yazdığı bu eser Bağdat’ta yankı bulmuş ve Muhammed Emîn b. Ali es-Süveydî (ö.1246/1831), Musul’lu Osman

⁹³⁷ Arvâsî, *Minah*, s. 154.

⁹³⁸ Azzâvî, “Mevlânâ Hâlidü’n-Nakşbendî”, s. 711.

⁹³⁹ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü’n-Nakşibendiyye*, s. 247.

el-Celîlî'nin Şeyh Ma'rûf'u haklı bulup Mevlânâ Hâlid'i tenkid ve tekfir eden şerhine karşılık 1237/1821 tarihinde tamamladığı *Def'u'z-zelûm ani'l-vukû'i fî ırzi hâza'l-mazlûm* adlı bir risale kaleme almış⁹⁴⁰ ve bunu ilmiye sınıfından çok sayıda kişiye de tasdik ettirmiştir.

Muhammed Emin es-Süveydî, Osman el-Celîlî'nin vezir payeli Musul valisinin kardeşi olduğu için bu kadar rahat hareket ettiğini ve onun yazdığı risaleye takriz yazan veya mühürlerini basan âlimlerin, onun vezirle olan bu yakınlığından korkarak imzaladıklarını iddia etmektedir.⁹⁴¹ Celîlî'nin Musul'u idare eden bir aileye mensubiyetin verdiği bazı avantajları kullanmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Fakat yazdığı bu şerhin dışında Şeyh Ma'rûf'a ne gibi yardım ve destek sunduğu hususu çok fazla bilinmemektedir. Diğer yandan Hâlidîlere karşı *el-Budûru'l-celiyye fî'reddi ala'n-Nakşebendiyye* adlı eseri yazan Kadirî şeyhi Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî (ö.1253/1837) ve “*el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye*” adlı eseri kaleme alan halifesi İmadiyeli Şeyh Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851) ile Osman Celîlî arasında organik bir bağın bulunup bulunmadığı konusu da henüz aydınlığa kavuşmamıştır.

2.3.2.3.2.3. Şeyh Nureddin Birifkanî

Azzâvî'nin Mevlânâ Hâlid'in muhalifleri arasında saydığı⁹⁴² Şeyh Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851)⁹⁴³ XIX. asrın başlarında İmadiye bölgesinin tanınmış Halvetî ve

⁹⁴⁰ Bu eserin elimizdeki nüshası İstanbul'da Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Esad Efendi 1404 numarada kayıtlıdır.

⁹⁴¹ Süveydî, vr. 1b.

⁹⁴² Azzâvî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, s. 257.

⁹⁴³ Tam adı Nureddin b. Abdilcebbar b. Nureddin b. Ebîbekr b. Zeynelabidin b. Şemseddin Ahlatî, Birifkanî'dir. 1207/1792 veya 1208/1793 yılında Duhok'un doğusundaki Şeyhan kazasının Birifka köyünde dünyaya geldi. İlmî, dinî ve tasavvufî etkinliklerin yoğun olduğu meşhur bir ailede üç kardeşin en küçüğü olarak yetişti.

Babası bir süre sonra Birifka Köyünden ayrılarak yine o mıntıkada bulunan İtût köyüne yerleşmiş, Nureddin Birifkanî de burada medrese eğitimine başlamıştır. 1231/1816 yılında babasının vefatı üzerine ilim öğrenmek ve eğitimini tamamlamak üzere İmadiye ve Musul'a gitti. Dönemin tanınmış alim şahsiyetlerinden dersler aldı.

Hocaları arasında; Musul müftülüğü de yapan Şeyh Abdurrahman Debbağ, Allame Molla Yahya Mizûrî, Şeyh Hasan el-Hubeytî ve Şeyh Süleyman el-Kürdî el-Bervînî sayılmaktadır.

Şeyh Nureddin en büyük dedeleri Şeyh Şemsuddin Ahlatî'den beri devam ettirdikleri Halvetî tarikatının yanında, 1230/1815 yılında Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî'nin halifelerinden Şeyh Abdulvehhab b. Ali es-Sûsî'den Nakşilik icazeti almak üzere bağlanmış fakat ondan icâzet akmadan ayrılarak sonradan Nakşebendî şeyhi olan Nur Muhammed Şah el-Hindî en-Nişabûrî'den el almıştır. Daha sonraları Kadiri

Kadirî tarikatlarına mensup Birifkanî ailesinden âlim bir zattır. Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de irşad faaliyetlerine başladığı 1226/1811'li yıllarda henüz on dokuz yaşlarında bir delikanlı olan Birifkanî, yirmi iki yaşında iken Mevlânâ Hâlid'in İmadiye bölgesine gönderdiği halifelerinden Abdülvehhap es-Sûsî ile tanışmış ve ona intisap etmiştir.⁹⁴⁴ Birifkanî'nin Mevlânâ Hâlid'in gözde halifeleri arasında yer alan Abdülvehhab es-Sûsî ile ilim tahsili için Musul'a gidip gelirken tanıştığı ve Nakşbendî tarikatına girdiğini tahmin ediyoruz.

Fakat Nureddin Birifkanî'nin es-Sûsî ile birlikteliği çok sürmemiştir. Es-Sûsî'ye intisabının sadece beş gün sürdüğünü ifade eden Birifkanî, Sûsî'den ayrılma sebeplerini detaylı bir şekilde “*el-Budûru'l-celiyye*” adlı eserinde anlatmaktadır.⁹⁴⁵

Birifkanî'nin İmadiye'den çok da uzak olmayan Süleymaniye bölgesine veya Bağdat'a gidip neden Mevlânâ Hâlid'in bizzat kendisine intisap etmediği merak konusudur. Çünkü o dönemde Mevlânâ Hâlid'in şöhreti tüm bölgeye yayılmış ve Nakşbendî tarikatına girmek isteyen çok sayıda âlim Süleymaniye ve Bağdat'a gelip Mevlânâ Hâlid'e intisap etmişlerdi. Burada akla Birifkanî'nin genç ve tecrübesiz oluşunun yanında es-Sûsî'nin zeki, hırslı ve medrese eğitimi olarak donanımlı oluşunun onu cezbetmiş olabileceği ihtimali akla gelmektedir.

Birifkanî, es-Sûsî'den ayrıldıktan sonra 1230/1815 yılında gidip Musul'da Kadirî şeyhi Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî'nin (ö.1253/1837) yanında yaklaşık iki yıl

şeyhi Şeyh Mahmûd b. Abdilcelîl el-Hıdırî el-Mavsilî el-Kürdî'den 1232/ 1817 yılında Kadirilik icazeti almıştır.

İlmi ve tasavvufî icazetini aldıktan sonra memleketine dönen Şeyh Nureddin, sırasıyla İtût, Etrûş, Beraş ve Birifka köylerinde ilmi ve tasavvufî eğitim vermeye devam etmiştir. 1268/1851 yılında Birifka'da vefat eden Birifkanî'nin yetiştirdiği talebe ve müridleri arasında:

1. Şeyh Muhammed b. Abdullah el-Birifkanî
2. Abdulhamit Etrûşî
3. Ali Gilirmanî
4. Şeyh İslam eş-Şûşî
5. Molla Hamid Biserî ed-Duskî
6. Şeyh Abdurrahman el-Ensarî el-Cezerî gibi tanınmış şahsiyetler bulunmaktadır.

Edebiyata da önem verdiği anlaşılan Birifkanî'nin Arapça, Farsça ve Kürtçe yazdığı şiirleri bulunmaktadır. Kürtçe divanı birçok kere basılmıştır. Otuzdan fazla eseri olduğu ifade edilen Birifkanî'nin en çok bilinen eserleri arasında; *el-Budûru'l-celiyye* fîmâ meset ileyhi hâcâtü'l-fukarâi's-sûfiyye, *Merâmu'l-İslam*, *Menâkibu'l-ğavsi'l-a'zam*, *Telhîsu'l-hukm*, *Minhâcu's-sâlikîn fi't-tasavvuf*, *Tavdîhat bi lisani'l-Ekrah ala'l- kasâid ve'r-rumûzât* sayılmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Muhammed Ahmed Mustafa Kezneyî, *eş-Şeyh Nuruddin Birifkanî*, Metâbi'u's-sicilli'l-Arab, Kahire 1983, s. 26; es-Selefi, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, s. 197-201)

⁹⁴⁴ Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 11.

⁹⁴⁵ Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 39.

boyunca tasavvufî eğitim görmüş ve 1232/1817 yılında ondan tarîkat icâzeti alarak⁹⁴⁶ İmadiye'ye geri dönmüştür.⁹⁴⁷ Kısa bir süre sonra da Nur Muhammed el-Hindî el-Lâhûrî'ye intisap ederek ondan Nakşbendî tarîkatı hilafetnâmesi almıştır.⁹⁴⁸

Şeyh Nureddin Birîfkanî, beş gün gibi çok kısa bir süre yanında kaldığını ifade ettiği Abdülvehhab es-Sûsî'den 1230/1815 yılında ayrılmıştır. Aynı yıl es-Sûsî ve Mevlânâ Hâlid hakkında çok ağır ithamlarda bulunduğu *el-Budûru'l-celiyye fî mâ messet ileyhi hâcâtü fukarâi's-sûfîyye* adlı eserini yazmaya başlamıştır. Birîfkanî'nin yazımı sekiz yıl süren bu eserini 1238/1822 yılında tamamladığını⁹⁴⁹ tasavvufta kemal mertebesinde olduğunu iddia eden Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîyye olarak bilinen Nakşbendî taifesinin iddia ve davranışlarındaki yanlışlıkları dile getirmek üzere telif ettiğini ifade eder.⁹⁵⁰

Eserde, Hâlidî halifelerinden Abdülvehhab es-Sûsî'den yola çıkarak genelleme yapar ve Mevlânâ Hâlid ile yetiştirdiği halifelerinin davranış ve uygulamalarını sert bir dille eleştirir.

Birîfkanî, Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin, Nakşbendîyye'nin Hakk'a en hızlı ulaştıran tarikat olduğu iddiasıyla müritlere ciddi bir riyâzet yaptırmadan hafî zikir ve kısa süreli seyr ü sülûk ile yüksek makamlara ulaştıklarını iddia etmelerini,⁹⁵¹ Kadîrî tarikatını fıska sürükleyen bir tarikat olarak nitelemelerini⁹⁵² ve intisabı bulunmayan kişileri hatmeye almamalarını⁹⁵³ eleştirmektedir. Birîfkanî, Hâlidî şeyhlerini kendini beğenmiş ve nefsin terbiye edemeyen ikiyüzlü şahsiyetler olarak niteledikten⁹⁵⁴ sonra Mevlânâ Hâlid ve etrafındakilerin helal olmayan, şüpheli yollardan mal biriktirdiklerini, devlet ricali ve yöneticilerle içli dışlı olduklarını öne sürerek bunun gerçek

⁹⁴⁶ Irak'ta kıymetli araştırmacı yazar Tahsin İbrahim Duskî'den temin ettiğimiz icâzetnâmenin sonunda şu bilgiler yer almaktadır. "Kalehâ bifemihi ve ketebehâ bikalemihi el-'abdu'l-fakîru'r-râcî afve Rabbihi'l-Kadîrî turâbu akdâmi's-sulehâi ve gubâru mecâlisi'l-ulemâi'l-mucîzu Mahmud b. Molla Abdulcelil el-Hıdırî aslen, el-Mavsilî sekenen gafarallahu zunûbe akvâlihi ve setere 'uyûbe ahvâlihi bimennihi ve fâzlihi amîn". Bu bilgilerin hemen altında 1232 hicri tarihi yer almaktadır.

⁹⁴⁷ Kezneyî, s. 41.

⁹⁴⁸ Kezneyî, s. 42.

⁹⁴⁹ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 409.

⁹⁵⁰ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 11.

⁹⁵¹ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 15.

⁹⁵² Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 16.

⁹⁵³ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 40.

⁹⁵⁴ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 39-40.

mutasavvıfların ahlakıyla bağdaşmadığını belirtir.⁹⁵⁵ Ona göre Hâlidîler, bu tavır ve davranışlarıyla Nakşibendi tarikatını asıl mecrasından uzaklaştırmışlardır.⁹⁵⁶

Yukarıdan da anlaşılabileceği üzere Birîfkanî'nin eleştirileri Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin davranış ve tasavvufî uygulamalarına yöneliktir. Birîfkanî'nin bu eserinde Nakşbendî tarîkatı veya Müceddidiyye koluyla ilgili tek bir eleştirisinin bile bulunmaması dikkat çekmektedir. Yani o, Nakşibendiliği eleştirmede gibi Şah-ı Nakşibendi övücü sözler söylemekte ve Nakşbendîlikteki rabîta dâhil birçok prensipten övgüyle bahsetmektedir.⁹⁵⁷

Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğe karşı oluşan muhalefet cephesinde yer almasına rağmen Birîfkanî, Nakşibendi tarikatına toz kondurmaması açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Zaten temelde Nakşbendîliğe karşı olmadığı Abdülvehhab es-Sûsî'den ayrıldıktan birkaç yıl sonra diğer bir Nakşbendî şeyhi olan Nur Muhammed el-Hindî el-Lâhûrî'ye intisap edip ondan hilafet almasından anlaşılmaktadır.

Birîfkanî'nin bu yazılı muhalefedinin İmadiye bölgesinin dışında çok da etkili olmadığını düşünüyoruz. Sonradan Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsîlî'nin bu eserden esinlenerek Nakşbendîlik aleyhine *el-Budûru'l-celiyye fi'r-redd-i ala'n-Nakşbendiyye* adlı bir eser kaleme aldığı belirtiliyorsa da, ilk dönem kaynaklarında bu eserlerden fazla bahsedilmemesi bu çalışmaların Süleymaniye ve Musul'da yazılan diğer muhalif çalışmalar kadar ciddi bir gündem oluşturamadığını göstermektedir. Zira tezimizin muhtelif yerlerinde değindiğimiz üzere gerek Süleymaniye'li âlimlerin, gerek se Musul'lu Kadiri taraftarı âlimlerin kaleme aldıkları Nakşbendîlik aleyhtarı eserlere Bağdat ve Şam'dan cevap gecikmemiştir. Ayrıca bu son eserlerin toplum içerisinde yaygınlaştığı dönem Mevlânâ Hâlid'e en sert muhalefette bulunan Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin geri adım atarak ondan özür dilediği ve Süleymaniye'deki muhalefet cephesinin ortadan kalktığı bir döneme denk gelmektedir.

Birîfkanî'nin Abdülvehhab es-Sûsî'den sonra İmadiye bölgesinde Hâlidîliği yayan Yahya Mizûrî, Abdurrahman el-Akrî veya Molla Muhammed gibi Hâlidî mensuplarına hiç değinmemesi dikkat çekicidir. Çünkü bunlardan ilk ikisi en az Abdülvehhab es-Sûsî kadar etkili ve tanınmış Hâlidî halifeleriydiler. İmadiye

⁹⁵⁵ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 42-43.

⁹⁵⁶ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 41.

⁹⁵⁷ Birîfkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 40.

bölgesinde Hâlidîliğe karşı olumsuz ve yaygın bir kanaatin bulunmamasından, Nureddin Birifkanî'nin bu eleştirilerinin kendisinden sonra posta oturan Kadirî-Halvetî şeyhlerince fazla dillendirilmediği anlaşılmaktadır.⁹⁵⁸

2.3.2.3.2.4. Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî

XVIII. asrın sonu XIX. asrın ilk yarısında Musul'da yaşayan Kâdiriyye-Halvetiyye şeyhlerinden olan Mahmud b. Abdilcelil (ö.1253/1837)'in⁹⁵⁹ bir nisbesi de el-Hıdırî'dir.⁹⁶⁰ Medrese eğitimi sonrası önce babası Şeyh Abdülcelil'in elinden Kâdiriyye hırkası giymiş, bilahare 1219/1804'de Musul'lu diğer bir Kadirî şeyhi olan Ebû Bekir b. Hıdır el-Âlûsî'den ikinci bir icâzetnâme almıştır. Abisi Yûsuf el-Mavsilî (1241/1825) de kendisi gibi Kadirî şeyhidir.⁹⁶¹

Mahmud el-Mavsilî, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanlarında yetkin bir şahsiyettir. Şeyh Nureddin Birifkanî'ye iki-üç yıllık bir tasavvufî eğitimden sonra hem Kadirî hem de Halvetî tarikatlarından icâcet veren de odur. Elimizde bulunan bu icâzetnâmede Şeyh Mahmud b. Abdilcelil'in tarikat nisbeleri olarak “*el-Kadirî, el-Halvetî*” nisbelerinin kullanılmasından⁹⁶² iki tarikatın da Musul bölgesinde devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

Şeyh Mahmud'un konumuzla ilgisi ise talebesi Şeyh Nureddin Birifkanî'den sonra kaleme aldığını tahmin ettiğimiz *el-Budûru'l-celiyye fî'r-redd-i ala'n-Nakşbendiyye* adlı eseridir. Çünkü eserin adı Nureddin Birifkanî'nin 1238/1822'de tamamladığı *el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye* adlı eserinden esinlendiğini göstermektedir.

⁹⁵⁸ Kezneyî, s. 26.

⁹⁵⁹ Tam adı Mahmud b. Abdilcelil b. Mustafa b. Sûfiyullah Veys b. Zülfihar b. Molla Hıdır b. Molla Kaymaz b. Abbas Ebû Ali el-Hıdırî, el-Akrî, el-Mavsilî el-Kürdî'dir. 1183 yılı Rebiülevvel ayında/ Temmuz 1769'da Musul'da doğdu. Babası Şeyh Abdülcelil Akri bölgesinin Hıdırîyye mıntikasından ailesiyle beraber göç ederek Musul'a yerleşmiştir. Mahmud el-Mavsilî, içinde babasının da bulunduğu Musul'lu alimlerden ders aldı. Babasından tasavvufî eğitim ve Kâdiriyye tarikatı icâzeti aldı. 1219/1804 tarihinde de Musul'lu başka bir Kadirî şeyhi olan Ebû Bekir b. Hıdır el-Âlûsî el-Mavsilî'den yeniden Kadirî tarikatı icâzeti aldı. Halvetiyye ve Rûfâ'iyye tarikatlarından da icâzetli olduğu söylenir.

Şeyh Mahmud 1253/1837'de Musul'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. es-Selefi, *İkdu'l-Cumân*, III, 1029-1030.

⁹⁶⁰ es-Selefi, *İkdu'l-Cumân*, III, 1029.

⁹⁶¹ es-Selefi, *İkdu'l-Cumân*, III, 1056.

⁹⁶² İcâzetnâmenin sonunda “*el-'abdu'd-daîf Mahmud b. Şeyh Abdilcelil el-Kadirî el-Halvetî*” yazmaktadır.

Mevlânâ Hâlid'in henüz hayatta olduğu yıllarda kaleme alınan bu eserin telifinde, Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin veya Musul'lu Ebû Said Osman el-Celîlî'nin bir rolü olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat eserin yazıldığı yıllarda Mevlânâ Hâlid'in baş muhalifi Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin kendisinden özür dileyip helallik istediği göz önüne alındığında⁹⁶³ eserin henüz yaygınlaşmadan rafa kaldırıldığı söylenebilir. Kaldı ki İmadiye bölgesinde Zübeyir Paşa, Şam'da Salih Paşa ve Bağdat'ta Davud Paşa farklı saiklerle Mevlânâ Hâlid'in aleyhinde yazılan eserlere itibar etmemiş ve yazanlara da iyi gözle bakmamışlardır. Diğer taraftan Şeyh Mahmud el-Mavsilî'nin yazdığı bu eserin Nakşbendîler tarafından toplatılıp yakıldığı sadece iki nüshasının kurtarılabildiğinden bahsedilmektedir. Bu iki nüshadan birinin Şeyh Cemil Talabanî'nin yanında olduğu, diğer nüshanın da Birifka tekkesinde muhafaza edildiği söylenmektedir.⁹⁶⁴

Bu nedenle Mevlânâ Hâlid ve Nakşbendîlik aleyhinde kaleme alınan bu çalışmanın ölü doğduğunu söyleyebiliriz. Ne Nureddin Birifkanî'nin *el-Budûru'l-celiyye*'si ne de Şeyh Mahmud el-Mavsilî'nin *el-Budûru'l-celiyye*'si, Şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin *Tahrîru'l-Hitab*'ı ve onun şerhi olan Osman el-Celîlî'nin *Dînu'llahi'l-galib alâ külli münkirin muhtedi'in kâzib* adlı eseri kadar yankı bulamamışlardır.

2.4. HÂLİDÎLİĞİN YAYILDIĞI MERKEZLER

Hâlidîlik XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus sınırlarında bulunan bazı stratejik noktalar ile büyük şehirler başta olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında hızlı bir yayılma istidadı göstermiştir.

Zaman içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılan Hâlidîliğin, uygun zemin ve şartların yakalandığı bazı yerlerde, bölge merkezli tekkeler şeklinde müesseseleştiğini görüyoruz. Bu tekkeler çevrelerinde bulunan irili ufaklı tekkeleri de besleyen ve destekleyen merkezler olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu merkez tekkeler arasında; Irak'ın Süleymaniye şehrinde “*Mevlânâ Hâlid Tekkesi*” ve *Biyâre Medresesi*, Bağdat'ta “*Hâlidîyye Tekkesi*”, İran'ın Merivan bölgesinde “*Durûd Medresesi*”, Türkiye'de Hakkârî'de “*Nehrî Medresesi*”, Bitliste “*Norşîn Medresesi*”, Siirt'te “*Serdahl*

⁹⁶³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 207-216(66. mektup).

⁹⁶⁴ Ferit Aydın, *et-Tarîkatü'n-Nakşibendiyye*, s. 262.

Medresesi” Konya’da “*Sami Paşa Medresesi*” ile İstanbul’da “*Gümüşhanevî Tekkesi*” ve Kafkasya’nın Dağıstan bölgesinde “*Yukarı Yerağlı Medresesi*” sayılabilir.

Mevlânâ Hâlid, Hindistan’ın tanınmış Nakşi şeyhlerinden Ebû Said el-Müceddidi’ye yazdığı bir mektubunda, Hâlidîliğin yayıldığı coğrafyayı şu cümlelerle tanıtmaktadır:

“Uzaklık ve mahcubiyet dairesinin merkezi olan Hâlid-i Osmanî, Şehrezûrî cevabı, Ebû Said Müceddidî Ma’sûmî hazretlerinin mukaddes yüce makamına arz ederim ki, âlemin kıblesi hazretlerinin (ki ruhum kendisine feda olsun) himmeti sayesinde siz efendimin kerim baba ve dedelerinin hanedanına ait fuyûzattan, bu adı ağza almaya değmez zavallıya ulaşanlar, yazıya sığamadığı gibi, sözle de ifâde edilemez. Ne var ki: “Bir şeyin hepsini yapamasan da, hepsini terk etme” sözü gereğince, nimete şükür kabilinden huzurunuzda arz ediyorum:

Baştanbaşa Rumeli, Arabistan, Hicaz, Irak, İran’ın bazı bölgeleri ve Kürdistan’ın hepsi, tarîka-i aliyenin te’sir ve cezbeleri ile doymuş olup, hazreti İmâm-ı Rabbânî müceddid ve münevvisi elf-i sanî (ks) mehdi ve övgülü zikri gece gündüz mahfillerde, meclislerde, mescid ve medreselerde büyüklerin ve küçüklerin dilinden düşmemektedir. Hatta, hiçbir asırda ve hiçbir bölgede, zannetmiyorum ki zamanenin kulağı bu zembemeyi işitmiş ya da gece gündüz dönen feleğin gözü bu rağbeti ve kalabalığı görmüş olsun...”⁹⁶⁵

Mevlânâ Hâlid’in yukarıda çerçevesini çizdiği coğrafyaya onun, birinci ve ikinci kuşak halifelerinin tarîkatı yaydıkları merkezleri de eklediğimizde, Hâlidîliğin başta Ortadoğu olmak üzere Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Uzakdoğu’ya kadar oldukça geniş bir alanda yayıldığını belirtmek gerekir.

2.4.1. Ortadoğu’da Hâlidîlik

Hâlidîliğin en yaygın olduğu bölge Ortadoğu’dur. Bu bölgede özellikle Irak, Türkiye, İran, Suriye, Suudi Arabistan, Mısır, Filistin ve Lübnan’da yayılmıştır. Mevlânâ Hâlid, çoğunluğu Osmanlı toprakları içerisinde kalan bu ülkelere, tasavvufî, ilmî ve toplumsal ihtiyaç ve kapasitelerini göz önüne alarak bazen bir bazen de birden

⁹⁶⁵ Kuku, *Ziyâüddin Mevlânâ Hâlid*, s. 312.

fazla halife görevlendirmiştir. XIX. asırda bir çok bölgesi Avrupa ülkelerince sömürülen Ortadoğu'da, Mevlânâ Hâlid ve takipçileri olan Hâlidîler, Müslümanların yeniden sağlam bir inanç ve bilince sahip olmalarını sağlamak için ilim ve tasavvufu mezceden bir anlayışla seferber olmuşlardır.

Etkileri günümüze kadar devam eden Hâlidîlik, Ortadoğu'da meydana gelen toplumsal, siyasi ve diğer hadiselerle tasavvufî bir hareket olarak engel olamasa da, Müslüman toplumlara mücadele ruhu aşılamiş, İslam inanç, kültür ve ahlakının yeni nesillere aktarımı hususunda da yol gösterici olmuştur.

2.4.1.1. Irak

Hâlidîlik ilk olarak Irak'ta ortaya çıkmıştır. Irak'ın kuzeyinde ağırlıklı olmak üzere orta ve güneyinde de yayılmıştır. Kuzeyde Süleymaniye, Erbil, Kerkük, Köysancak ve İmadiye'de, orta Irak'ta Bağdat ve çevresinde ve güneyde ise Basra şehrinde tarîkatın neşri gerçekleşmiştir. Şimdi Irak'ta Hâlidîliğin yayıldığı bölgeleri görelim.

2.4.1.1.1. Süleymaniye

Süleymaniye, Mevlânâ Hâlidin memleketi ve mensup olduğu Câf aşiretinin etkili olduğu bir şehirdi. Şehrin yönetimini elinde bulunduranlar ise Baban beyleriydi. Bu şehirdeki tasavvufî hayata damgasını vuran tarîkat ise Kadirîlikti. Mevlânâ Hâlid'in tarîkat neşrine başladığı 1811'li yıllarda Berzencîler Süleymaniye ve çevresinde Kadirîliği temsil eden en nüfuzlu ve zengin aileydi.⁹⁶⁶

Bu aileden Nûdelî Şeyh Ma'ruf el-Berzencî'nin o dönemde hem ailenin hem de Kadirî tarîkatının en gözde şahsiyetleri arasında yer aldığı ifade edilir. Şeyh Ma'ruf, aile nüfuzunu da kullanarak Kadirîliği Süleymaniye'den İran Havraman'ına kadar geniş bir bölgede yaymayı başarmıştır. Bu bölgede birçoğu Şeyh Ma'rûf'un akrabası olan Kadirî şeyhleri, Kazankaya, Dulpeme, Hâvî, Karaçivar, Kânihâkî, Heşezîn, Kânikeve, Vulyan, Lûn, Gaveru, Begerdele, Kaşter ve Rîf köylerinde irşadla meşgul olmuşlardır.⁹⁶⁷ Şeyh Ma'rûf'un Süleymaniye'yi yöneten Baban beyleri nezdinde iyi bir konuma sahip olduğu

⁹⁶⁶ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, s. 326-328; Tevekkülî, s. 155-177.

⁹⁶⁷ Müderris, *Ulemâuna*, s. 96;

ve aile fertlerinin desteğiyle İran'ın Merivan ve Bâne bölgelerinde yaşayan Kürtler arasında da Kadirîliği yaydığından bahsedilir.⁹⁶⁸

Mevlânâ Hâlid, Kadirîliğin yaygın ve güçlü bir desteğe sahip olduğu bu dönemde Nakşbendî tarîkatını Süleymaniye'de yaymaya başlamıştır. İçlerinde Berzenci ailesine mensup âlimlerin de bulunduğu Süleymaniye'li çok sayıda şahsiyeti etrafına toplamayı başarması birçok kesiminin dikkatini çekmiştir.

Hâlidîlik, Süleymaniye'nin merkezi başta olmak üzere *Karadağ, Halepçe, Havraman ve Surdaş* bölgeleri ile *Bârşâdad* civarındaki bölgede ulema ve halkın yüksek teveccühüne mazhar olmuş ve bu sayede hızlı ve etkili bir şekilde yayılma fırsatı bulmuştur.⁹⁶⁹

Süleymaniye'nin merkezinde ilk defa Kadirîliğin dışında bir tarîkat çok ciddi ilgi ve rağbet görmüş ve hızla yayılmıştır. Hâlidîliğin bu denli teveccühe mazhar oluşunda, Mevlânâ Hâlid'in irşad ve tadrîsat faaliyetlerini bizzat kendisinin yürütmesinin etkisi inkar edilemez.

Süleymaniye'de Hâlidîliğin yayıldığı yerler içerisinde adı geçen Karadağ, aynı zamanda Mevlânâ Hâlid'in doğduğu kasabadır. Karadağ bölgesinde Hâlidîliği Merdohî ailesine mensup âlimlerden Şeyh Ömer b. Abdillatif el-Karadâğî'nin yaydığını söylemek gerekir. Karadağ'ın bu sevilen şahsiyeti, İslami ilimler ve Kur'an-ı Kerim'in okunması, istinsah edilip yayılması ve öğrenilmesi hususunda gayret sarf etmiştir. Şeyh Ömer'in Karadağ'daki medresesini aynı zamanda tekke olarak da kullandığını ve yeni bir tekke yaptırmadığını tahmin ediyoruz. Yalnız Karadağ'ın merkez nahiyesi olan Zerdîyâvâ'da sonraki yıllarda Baban ailesinden Ahmed Paşa'nın amcası Abdullah Paşa tarafından bir tekke yaptırılmış ve Hâlidî halifelerinden Şeyh Ahmed Hevlerî (ö.1250/1834) o tekkede postnişîn olarak görevlendirilmiştir.⁹⁷⁰

Süleymaniye'nin İran sınırına yakın Gülanber(Halepçe) kazası ile bu kazayı da içine alan geniş Havraman bölgesinde Hâlidîliğin neşri, 1813'lü yıllarda başlamıştır. Mevlânâ Hâlid, Irak ve İran topraklarına yayılan ve stratejik bir öneme sahip olan

⁹⁶⁸ Kavak, "Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yayılmasındaki Rolü", s. 150.

⁹⁶⁹ Tevekkulî, s. 242.

⁹⁷⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 17.

Hevraman bölgesinde Hâlidîliği yayma görevini ilk halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin'e vermiştir.

Havraman bölgesi, hem Hâlidîliğin en hızlı yayıldığı yerlerden biri olması, hem de Mevlânâ Hâlid'in ders aldığı dört hocasına ait medreselerin ⁹⁷¹ bu bölgede bulunmasından dolayı ayrı bir önem arz etmektedir.

Şeyh Osman Siracüddin'in, tarikat icazetini aldıktan sonra Halepçe, Hurmal, Tavîle ve Biyâre'de yoğun bir irşad ve medrese eğitiminin içine girdiği anlaşılmaktadır. O'nun *Tavîle* ve *Biyare*'de başlayan irşad faaliyetleri sonradan açılan Tekke ve medreselerle genişlemiş ve İran topraklarına kadar yayılmıştır. ⁹⁷²

Süleymaniye'de Hâlidîliğin yayıldığı diğer bir bölge "Surdaş"tır. Tarikatın burada yayılmasında öncülük yapan kişi Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Ahmed Serdar'dır. Şeyh Ahmed'in başlattığı irşad faaliyetlerinin zamanla *Surdaş*, *Merge*, *Mirza Rüstem*, *Kev*, *Ağcalar* ve *Şivan* bölgelerinde yayılmıştır. ⁹⁷³

2.4.1.1.2. Erbil

Erbil Süleymaniye kadar olmasa da Hâlidîliğin yayıldığı önemli merkezlerden biridir. Hâlidîliği Erbil'de yayan şahsiyetlerden Mevlânâ Hâlid'e ilk intisap eden ve hilafet alan kişinin Molla Efendi ailesinden Şeyh Ebû Bekir Erbilî olduğu söylenir. Onun ardından da Şeyh Hidâyetullah Erbilî tarikat icâzeti olarak Erbil'de görevlendirilmiştir. ⁹⁷⁴

Erbil'de Hâlidîliği etkin bir şekilde yayan Şeyh Hidayetullah Erbilî'nin oturduğu mahalleye Haneka Mahallesi denmiştir. İstanbul'da idam edilen Şeyh Esad Erbilî bu aileye mensup olup Şeyh Muhammed Said'in oğludur. Şeyh Esad Erbilî bir dönem Erbil'de Çarşı Camii olarak da bilinen Hacı Davud Mescidi'nde müderrislik yapmış ve irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Şeyh Hidayetullah, vefatına kadar ilim ve tarikat neşriyle uğraşmıştır. Mezarı Bağdat'ta Şeyh Abdülkadir Geylani Kabristanı'nda

⁹⁷¹ Hocaları, Şeyh Abdullah Hırpanî, Şeyh Abdülkerim Berzencî, Molla İbrahim Biyarî ve Molla Celalüddin Hurmâlî olup medreseleri ise, Halepçe Medresesi, Biyare Medresesi ve Hurmal Medresesi'dir.

⁹⁷² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 27-28.

⁹⁷³ 1920'den itibaren bu bölgelerdeki müritlerin Şeyh Abdülkerim Şedele (ö.1942) adındaki şahsın Sergelu Nahiyesi'nde ortaya çıkardığı *Hakka* tarikatına geçtikleri belirtilir. Bk. Tevekkülî, s. 304-311.

⁹⁷⁴ Azzâvî, *Erbil fî muhtelefi'l-'usûr*, (Tah. Muhammed Ali Karadâğî), Şirketul Hansa li't-tibaeti'l-mahdûde, Bağdat 2001, s. 105.

bulunmaktadır.⁹⁷⁵ Haneka Mahallesi'nde Hâlidî tasavvuf geleneğinin yaşatıldığını tahmin ettiğimiz yerler arasında Şeyh Ebû Bekir Camii ile Şeyh Abdullah Camii⁹⁷⁶ de bulunmaktadır.

Erbil'de Şeyh Hidayetullah ve çocuklarının dışında Hâlidîliği yayan şahıslardan bazıları şunlardır: Muhammed b. Âdem el-Kürdî el-Bâlekî, Allâme Abdullah el-Çolî, Şeyh Ebû Bekir (Küçük Molla), Muhammed b. İsmail el-Koysancakî, Mahmûd Ömergünbedî, Ahmed Ömergünbedî, Muhammed Erbîlî, Es'ad Çolî⁹⁷⁷

Erbil'de Arab Mahallesi'nde bulunan Şeyh Muhammed Çolî Camii'nin içinde bir Nakşbendî-Hâlidî tekkesi yer almaktadır. Erbil'in merkezinde birbirinden çok da uzakta bulunmayan bu Hâlidî tekkeleri, bir dönem Hâlidîliğin şehrin hem ilmiye sınıfı ve hem de esnaf kesiminin yoğun olduğu bölgelerde etkin olduğunu göstermektedir.

Bu gün yine Erbil merkezinde *Şeyh Mustafa Tekkesi* olarak bilinen Hâlidî tekkesinde tarîkat neşrinde bulunanlar ise silsileleri Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî yoluyla Mevlânâ Hâlid'e ulaşan Hâlidî mensuplarıdır. Türkiye'de saygın bir yeri olan Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Müşerref Pervarî(ö.2005) de Erbil'de ki bu tekkeden el amıştır.

2.4.1.1.3. Köysancak

Köysancak bölgesi Kuzey Irak'ta Mevlânâ Hâlid'in tarîkatın neşri için önem verdiği yerler arasında bulunmaktadır. Mevlânâ Hâlid daha önce medreselerinde ders aldığı bu bölgeye iki halifesini göndermiştir. Bunlardan biri Molla Abbas Koyî, diğeri ise hocası Mollazâde lakabıyla tanınan Abdurrahman el-Celî'nin'nin oğlu Abdullah el-Celî'dir.⁹⁷⁸ Bunlardan Molla Abbas Koyî'nin irşad faaliyetlerine başladıktan sonra ağır bir hastalığa yakalandığı Mevlânâ Hâlid'in ona yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır.⁹⁷⁹ Koyî'nin bu hastalığı sebebiyle Köysancak bölgesinde çok etkili

⁹⁷⁵ Azzâvî, *Erbîl fî muhtelefi'l-'usûr*, s. 106.

⁹⁷⁶ Azzâvî *Erbîl fî muhtelefi'l-'usûr*, s. 109.

⁹⁷⁷ Azzâvî, *Erbîl fî muhtelefi'l-'usûr*, s. 107.

⁹⁷⁸ Mevlânâ Hâlid'in bu iki halifesini Köysancak bölgesine gönderdiği onlara yazdığı mektuplarından anlaşılmaktadır. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 134(25. mektup), 142(30. mektup), 190(56. mektup), 236(79. mektup); Müderris, I, 178(86. Farsça mektup), 245(183. Farsça mektup), 290(23. Arapça mektup), 294(28. Arapça mektup), 321(64. Arapça mektup),

⁹⁷⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 245.

olamadığı anlaşılmaktadır. Tarîkat neşrinde diğer Hâlidî şeyhi olan Abdullah el-Celî'nin daha etkili olduğu söylenebilir.

Abdullah Celî, daha önce babasının tadrîsatla uğraştığı Köysancak bölgesinin en meşhur medresesini bir Hâlidî medresesi haline getirmiş ve ilim ve tasavvufu birlikte yürütmeye başlamıştır.

2.4.1.1.4. Kerkük

Mevlânâ Hâlid'in Kuzey Irak'ta halife gönderdiği bölgelerden bir olan Kerkük, Kadirî tarîkatının çok güçlü olduğu yerlerden biriydi. Burada Kadiriliği temsil eden Talabânî ailesinden Şeyh Mahmud ve Şeyh Abdurrahman Halis Talabani'nin (ö.1275/1858) çok saygın bir konumu bulunmaktaydı.⁹⁸⁰

Mevlânâ Hâlid Kerkük'e halifelerinden Şeyh Muhammed Meczûb Kerkûkî'yi görevlendirmiştir. 1238/1822 tarihinde Bağdat'ta bulunan halifeleri Seyyid Abdulğafur Müşahidî ve Muhammed Cedîd'e yazdığı bir mektubunda Şam'da yanında bulunan Muhammed Meczûb'u Kerkük'e gönderdiğinden bahsetmiştir.⁹⁸¹ Ne var ki Muhammed Meczûb'un Kerkük şehrindeki irşad faaliyetleri, tekke ve müritleri hakkında bilgiye ulaşamadık.

Muhammed Meczûb'dan sonraki dönemde Kerkük'te tarîkat neşrinde bulunan Hâlidîlerden Şeyh Ahmed Hanekâ'dan (ö.1371/1952) bahsedilir. Kerkük Erbil yolu üzerinde bulunan *Nakşbendî Tekkesi*'nde irşad faaliyetlerini yürüttüğü ifade edilen⁹⁸² Şeyh Ahmed'in Muhammed Meczûb ile alakası ve silsilesi hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

Seyyid Ahmed Haneka Tekke ve Medresesi olarak da isimlendirilen⁹⁸³ *Nakşbendî Tekkesi*'nin sonraki dönem postnişinleri hakkında da bilgi edinemedik. Yalnız bu tekkede bölgenin tanınmış alim şahsiyetlerinden Molla Ali Hikmet Siyemensûrî'nin müderrislik yaptığı ve içinde Seyyid Ahmed Haneka, Şeyh Hasan Karaçivar, Molla

⁹⁸⁰ Vassâf, I, 139-141; Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 329; İsa Çelik, "Kâdiriyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2008, yıl: 15, sayı: 38, s. 162-163.

⁹⁸¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 329(75. Arapça mektup).

⁹⁸² Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, Menşûrâtı Ârâs, Erbil 2004, s. 46.

⁹⁸³ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

Ahmed Ferkânî Rojbeyânî, Molla Nasîh el-Müderriş ve daha onlarca tanınmış şahsiyetin Siyamensûrî'den ilim icâzeti aldıklarını belirtir.⁹⁸⁴

2.4.1.1.5. İmadiye (Behdinan)

Hâlidîliğin etkili olduğu bölgelerden biri de İmadiye (Behdinan) bölgesidir. Behdînan bölgesinde XIX. asrın ilk yarısında Hâlidîliği yayan şahsiyetler içerisinde Abdülvehhab es-Sûsî, Yahya Mizûrî, Abdürahman el-Akrî, Ahmed Kolekî es-Surçî ve Tacüddin Barzânî gibi Hâlidî halifeleri bulunmaktadır.

Bu şahsiyetlerden Behdînan bölgesine ilk gönderilen Hâlidî halifesinin Abdülvehhab es-Sûsî olduğunu tahmin ediyoruz. Es-Sûsî ağırlıklı olarak Behdînan bölgesinin merkezi olan İmadiye'de irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Sûsî'nin İmadiye bölgesinde ortaya koyduğu performans ve gayreti ile, içinde Halvetî şeyhi Nureddin Birifkanî'nin de bulunduğu üst düzey şahsiyetlerin dikkatini çekmeyi başardığı ve Hâlidîliğin bölgede yayılmasını hızlandırdığı söylenebilir. Sûsî'nin bu hummalı ve hırslı çalışmaları dönemin İmadiye beylerinden Zübeyir Paşa ve kardeşi Musa Paşa'nın da gözünden kaçmamış ve Musa Paşa tasavvufî faaliyetlerini beğendiği Abdülvehhab es-Sûsî'nin daha düzenli bir şekilde tarîkatı neşretmesi için bir tekke yaptırmıştır.⁹⁸⁵ 1820'li yıllarda İmadiye merkezindeki bu tekkenin Hâlidîliğin yayılmasında etkin rol oynadığı söylenebilir.

Behdinan bölgesinde irşad faaliyetlerinde bulunan diğer bir Hâlidî halifesi Şeyh Ahmed Kolekî'dir.⁹⁸⁶ Surçî nisbesiyle de tanın şeyh Ahmed bu son nisbesinden de anlaşılacağı üzere Surçî aşiretine mensuptur. Bu aşiret Akra, Revanduz, Erbil, Altunköprü bölgelerinde Kuzey Irak'ın Câf aşiretinden sonra en kalabalık ve silah gücü olarak da ilk sıralarda yer alan aşiretleri arasında yer almaktaydı.⁹⁸⁷ Surçî aşiretinin reisleri Hâlidî şeyhlerine sıcak bakıyor ve bölgelerindeki tasavvufî faaliyetlerini destekliyorlardı.

⁹⁸⁴ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

⁹⁸⁵ İmâd Abdüsselam Raûf, *el-Mu'cemu't-târihi li İmâreti Behdînân*, Matbaatu Hacı Haşim, Erbil 2011, s. 103.

⁹⁸⁶ Tam adı Ahmed b. Abdillâh b. Abdal b. Hacı Hamza b. Ömer b. Abdillâh b. Asım b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ömer b. Hattab'dır. Surçî bölgesinde dünyaya geldi. Tarîkatı Süleymaniye'de Mevlânâ Hâlid'den aldı. Behdinan bölgesinde ilim ve irşadla uğraştı. 1249/1833 yılında vefat etti. Bk. Ğefûr, s. 86.

⁹⁸⁷ Marufoğlu, s. 120 (Tablo 18).

Kuzey Irak'ın Türkiye sınırına yakın bölgelerinde de mensupları bulunan Surçî aşiretinin Hâlidîliğe kapılarını açmaları tarîkatın Şeyh Ahmed Kolekî ile başlayan neşrini kolaylaştırmıştır. Behdinan bölgesinde Harîr, Revanduz, Navkûr ve Lâcan mıntıklarında Hâlidîliğin yayılması, Şeyh Ahmed Kolekî'nin buralara gönderdiği halifeleri sayesinde gerçekleşmiştir. “Haneka-yı Gevîlan” adı verilen *Gevilan Tekkesi*, Surçî aşireti mensuplarına hizmet veren önemli tekke olmuştur.⁹⁸⁸ Tasavvufî hizmetler sadece bu tekke ile sınırlı kalmamış, çevrede bulunan köylerde de irili ufaklı zaviyeler açılmış ve hatme-i hâcegan icra edilmiştir.

Şeyh Ahmed'in vefatından sonra yerine oğlu Şeyh Muhammed Kolekî (ö.1906) geçmiştir. Kolek köyünde doğan Şeyh Muhammed medrese eğitimi babasından ve irşad faaliyetlerine yardımcı olan Hâlidî müderrislerinden almıştır. İrşad izni aldıktan sonra tasavvufî faaliyetlerde babasına yardımcı olmuştur. Şeyh Muhammed de yetiştirdiği halifelerini ağırlıklı olarak *Harîr, Revanduz, Navkûr ve Lâcan* bölgelerindeki köylerde görevlendirmiştir.⁹⁸⁹ Onun vefatından sonra yerine geçen kişi oğlu Şeyh Bedî' (ö.1954) olmuştur. Aşiretin dini konularda kendisine danıştığı ve saygı gösterdikleri Şeyh Bedî', Becil köyündeki tekkede yürütülen tasavvufî faaliyetleri Dubî Köyü'ne taşımıştır. Vefat ettikten sonra Becil Köyü'nde toprağa verilmiştir.⁹⁹⁰

Şeyh Bedî'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şeyh Ahmed Kîçke'nin (ö.1971) ailenin postnişîn olan en genç ferdi olduğu söylenir. İrşad makamına oturduğunda henüz on dört yaşında olduğu ifade edilir. O da babasının yolunu takip ederek faaliyetlerini Dubî Köyü'nden Gevîlan Köyü'ne kaydırmıştır. Vefat ettiğinde Gevîlan'a değil Becil Köyü'ne babasının yanına defnedilmiştir.⁹⁹¹ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Şeyh Ahmed Kolekî ve kendisinden sonra posta oturan çocuklarının yetiştirdiği halifeler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Mevlânâ Hâlid'in Behdinan bölgesine görevlendirdiği halifelerinden biri de medrese arkadaşı olan Abdurrahman Akrî'dir. Bu zatın memleketi Akrî'de uzun süre görev yaptığını tahmin ediyoruz. Akrî'nin irşad faaliyetleri ve yetiştirdiği halifeler hakkında da elimizde bilgi bulunmamaktadır.

⁹⁸⁸ Ğefur, s. 100.

⁹⁸⁹ Ğefur, s. 87.

⁹⁹⁰ Ğefur, s. 87.

⁹⁹¹ Ğefur, s. 87.

Behdinan bölgesinde şöhreti Irak'ın da sınırlarını aşan bir Hâlidî mensubu ciddi faaliyet göstermekteydi. Mevlânâ Hâlid'in kendisinden sitayişle bahsettiği bu şahsiyet Molla Yahya Mizûrî idi. Yahya Mizûrî daha çok Revanduz bölgesinde yoğun nüfusları bulunan⁹⁹² Mizûrî aşiretine mensuptu.

Mizûrî'nin sadece Behdinanın merkezini oluşturan İmadiye bölgesinde değil bazen Bağdat ve Süleymaniye'ye de giderek Hâlidî tekkelerindeki ilmî ve tasavvufî faaliyetlere yardımcı olduğu zikredilir. Mevlânâ Hâlid'in tasavvufî yaşamında özel bir yeri olan Mizûrî, Mevlânâ Hâlid'e hakaret eden baş muhalifi Şeyh Ma'rûf'a da bu muhalefetinden vazgeçmesi için yedi ilmî mektup yazmıştır.⁹⁹³

Yahya Mizûrî'nin İmadiye bölgesindeki faaliyetlerinde İmadiye beyi Zübeyir Paşa'nın yardımcı olduğu ve Hâlidîliğin yaygınlaşması için işlerini kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Mizûrî bu durumu Mevlânâ Hâlid'e yazdığı bir mektubunda dile getirmiştir. Mevlânâ Hâlid'in cevabî mektubunda Zübeyir Paşa'yı “*muhlisimiz*” diye nitelemesi aralarındaki dostane ilişkiyi ortaya koymaktadır.⁹⁹⁴

Behdinan deyince kendisinden mutlaka bahsedilmesi gereken Hâlidî şeyhlerinden biri de hiç kuşkusuz Tacüddin Barzanî'dir. Asıl adı Molla Abdullah (Mele Abdullah) olan Tacüddin Barzanî'nin, alim ve müttaki bir müderris olduğundan bahsedilir.⁹⁹⁵ Behdinan'ın en siyasî ve aksiyoner aşiretlerinin başında gelen Barzanî aşireti⁹⁹⁶ mensuplarının Hâlidîlikle tanışması Tacüddin Barzanî'nin müderris olan iki oğlu Abdurrahman ve Abdüsselam Barzanî ile olmuştur. Bunlardan yaşça büyük olan Abdurrahman Barzanî'nin Hâlidî tarikatını 1820-25 yılları arasında o dönemde hayatta olan Mevlânâ Hâlid'den aldığı söylenir. Diğer bir rivayete göre ise Abdurrahman Barzanî, Tavîle'ye giderek orada Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî'den tarikat icâzeti almıştır.⁹⁹⁷ Her halukarda Zîbar bölgesine ve Barzanî aşiretine Hâlidîliği ilk getiren⁹⁹⁸ ve Barzan Köyü'nde irşad faaliyetlerine başlayan kişinin Abdurrahman Barzanî olduğu hususu kesin gibidir. Yaşça Abdurrahman Barzanî'den küçük olan Abdüsselam Barzanî

⁹⁹² Marufoğlu, s. 120.

⁹⁹³ Karadâğî, *er-Resâilü'l-muğniye liküllü muhtâc*, s. 31-70.

⁹⁹⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 333 (81.Arapça mektup).

⁹⁹⁵ Ahmed Osman Ebû Bekir, *el-Âsâru'l-kâmile*, (Haz. Âzâd Ubeyd Sâlih), Bingey-i Jîn Yayınları, Süleymaniye 2010, II, 133.

⁹⁹⁶ Azzâvî, *Aşairu'l-Irak*, I, 327, 328.

⁹⁹⁷ Mela Eyyub, s. 27.

⁹⁹⁸ Mela Eyyub, s. 27.

ise Nehrî'ye gidip orada Mevlânâ Hâlid'in büyük halifelerinden Seyyid Taha Hakkarî'den tarîkat icâzeti almıştır.⁹⁹⁹

Barzanî kardeşlerden büyük olan Şeyh Abdurrahman Barzanî, Barzan Köyü'nde ilk zikir halkalarını oluşturup tarîkatı tanıtmaya başladığında kendisine intisap eden ya da tekkeye devam edenlerin sayısının çok olmadığı, bu sayısının sonraki yıllarda artmaya başladığı söylenir. Şeyh Abdurrahman Barzanî'nin irşad faaliyetlerine ilginin az oluşunda, Barzan Köyü'nde yaşadığı rivayet edilen Yahudî ve Hıristiyanların¹⁰⁰⁰ da etkili olduğu düşünülebilir.

Abdüsselam Barzanî ise abisinin görev yaptığı Barzan Köyü'nün güneydoğusuna düşen Aste Köyü'nde bir taraftan irşad faaliyetlerini yürütürken¹⁰⁰¹ diğer taraftan eser telifiyle uğraştığı söylenir.¹⁰⁰² Barzanî tasavvufî eğitim aldığı Nehrî Tekkesi ile ilişkilerini koparmamış ve şeyhi Seyyid Taha'dan sonra da Nehrî ile alakası devam etmiştir. Bu alakanın seviyesi Barzanî'nin Seyyid Taha'nın oğlu ve amcası seyyid Salih'den sonra postnişîn olan Ubeydullah Nehrî'nin (ö.1318/1900) başlattığı ayaklanmaya iştiraki ve bu sebeple idam edilmesinden de anlaşılabilir.¹⁰⁰³

Abdüsselam Barzanî'den sonra tarîkatın neşriyle oğlu Muhammed Barzanî ilgilenmiştir. O dönemde *Barzan Tekkesi*'nde postnişîn olan Şeyh Muammer Barzanî'nin, bulunduğu bölgeden çok da uzakta olmayan *Becîl Tekkesi*'nin postnişîni ve adaşı Şeyh Muhammed Kolekî, (ö.1906) ile Akrî'de beraber medrese eğitimi gördükleri ifade edilir.¹⁰⁰⁴ Kaderleri, ikisini de babalarından sonra birbirine yakın iki Hâlidî tekkesinde postnişîn olarak Hâlidîliği yayma görevinde birbirlerine yaklaştırmıştır. Aynı bölgede aynı tarîkatın temsilcileri olarak iki ayrı aşiret mensubunun yakınlaşması kaçınılmaz olunca Şeyh Muhammed Barzanî, *Becîl Tekkesi*'ndeki adaşı ve meslektaşısı Muhammed Surçî ile ilişkilerini güçlendirme yoluna gitmiştir. Fakat aşiretler arası bazı meseleler iki Hâlidî şeyhinin arasını açmıştır.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁹ Mela Eyyub, s. 29.

¹⁰⁰⁰ Mela Eyyub, s. 19.

¹⁰⁰¹ Mela Eyyub, s. 27.

¹⁰⁰² Mela Eyyub, s. 29.

¹⁰⁰³ Ebû Bekir, II, 133.

¹⁰⁰⁴ Mela Eyyub, s. 79.

¹⁰⁰⁵ İki şeyhin arasının açılmasına sebep olan olay, Şeyh Muhammed Surçî'nin oğullarından Muhammed Hafız'ın Barzanî aşiretinden bir bayanı kaçırmayla başlayan huzursuzluktur. Muhammed Hafız'ın Barzanîler tarafından öldürülmesi sonrasında iki aşiretin dolayısıyla iki Hâlidî şeyhinin arası açılmıştır. Mela Eyyub, s. 81-82.

Barzanîlerin Hâlidîliği yaymadaki gayret ve başarılarının diğer Hâlidî şeyhlerine göre daha cılız ve sönük olduğu görülmektedir. Yalnız, aşiretin siyâsî ve toplumsal hareketlerde liderlik yönü tarîkat faaliyetlerini gölgede bırakmıştır. Diğer bir tabirle Barzanîler, Hâlidî şeyhliği payesini, siyasî faaliyetlerinin desteklenmesinde hızlandırıcı ve olumlu etkisi olan bir meziyet olarak üzerlerinde taşımışlardır.

2.4.1.1.6. Bağdat

Bağdat, Hâlidîliğin yayılıp desteklendiği merkezlerin başında yer alan Bağdat aynı zamanda Mevlânâ Hâlid'in Osmanlı devlet ricaliyle ilk defa karşılaştığı ve resmi yazışmalara daha sık konu olduğu bir şehirdir.

Hâlidîlik önce Bağdat'ın doğusunda bulunan *Hâlidîyye Tekkesi*'nde yayılmaya başlamıştır. Mevlânâ Hâlid'in Said Paşa ve Davud Paşa gibi Bağdat'ın en üst düzey yöneticilerince ziyaret edilmesi Hâlidîliğin Bağdat'ta birçok mahfilde konuşulmasına yol açmıştır. Bu durum Mevlânâ Hâlid ve tarîkatını merak eden Bağdat'lıları *Hâlidîyye Tekkesi*'ne çekmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in 1228/1813'te Bağdat'a gelişinden bir süre sonra vali Said Paşa onu ziyarete gelmiştir. Tekkede çok sayıda alim zevatın Mevlânâ Hâlid'e hizmet ettiklerini görünce bu durumdan etkilenmiş ve Mevlânâ Hâlid'in ayaklarına kapanarak ondan kendisine duâ etmesini istemiştir.¹⁰⁰⁶ Said Paşa ile ilgili aktarılan bu rivayet Bağdat valilerinin Mevlânâ Hâlid'e gösterdikleri ilgi ve saygıyı açıkça ortaya koymaktadır.

Bağdat'taki bu ilk Hâlidî tekkesinde Mevlânâ Hâlid ile başlayan tarîkatın neşri, onun yetiştirdiği Bağdat'lı halifeleri Ubeydullah Haydarî, Musa el-Cubûrî (ö.1246/1831), Muhammed el-Cedîd ve Abdülğafûr el-Müşâhidî (ö.1273/1855) ile devam etmiştir.¹⁰⁰⁷ Bilahare Bağdat'ın batısında da tarîkatın neşri Musa Cubûrî eliyle sağlanmıştır. Bu iki merkezde bizzat Mevlânâ Hâlid'in gayret ve direktifleriyle başlayan faaliyetler, sonraki dönemlerde Bağdat'ta görevli Hâlidî halifeleri tarafından genişletilerek devam ettirilmiştir.

¹⁰⁰⁶ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 35; Şükrü, s. 21-22.

¹⁰⁰⁷ Haydarî, *'Unvânu'l-mecd*, s. 106.

2.4.1.1.7. Basra

Irak topraklarının güneydoğu sınırında yer alan Basra, İslam tarihinde önemli bir yeri olan ilim ve kültür merkezlerinden biridir. Basra'da Mevlânâ Hâlid'in müntesiplerinden ve Basra kadılığı görevini yürüten Abdülkadir Haydarî ile Ahsâ bölgesinden olup Basra şehriyle de ilgileri bulunan Şeyh Hüseyin b. Ahmed ed-Dûserî ile Osman b. Sind el-Vâilî'nin adları sayılabilir. Basra'da, Bağdat'ta olduğu gibi etkin bir tekke faaliyetinin bulunduğu söylenemez. Çünkü şehir nüfusunun önemli bir kısmınının Şiilerden oluştuğu bilinmektedir. Bu nedenle Basra'da diğer yerlerde olduğu gibi Hâlidîliğe karşı halkın teveccühünden bahsetmek mümkün değildir. Bununla beraber Hâlidîliğin o dönemde şehirde bilindiği ve çeşitli vesilelerle Basra'ya uğrayan Nakşbendî tarikatı mensuplarının ağırlandıkları bilinmektedir. Hâlidîliğin Basra'daki en güçlü temsilcilerinden biri şehrin kadısı olan Abdülkadir Haydarî'dir. Haydarî'nin Mevlânâ Hâlid ile yazışmalarından¹⁰⁰⁸ Basra'yı Hindistan ve İran'dan gelen Nakşbendî tarikatına mensup hacı adaylarının Hicaz'dan önce mola verip konaklayabilecekleri bir merkez olarak düşündükleri bu işin deruhte edilmesinden de Abdülkadir Haydarî'nin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.1.2. Türkiye

Hâlidîliğin Anadolu'ya birkaç koldan girdiği bilinmektedir. Bu kolları oluşturan Hâlidî şeyhleri Mevlânâ Hâlid'in belirlediği tarikat erkannâmesine uymak için önceleri kendi görev bölgelerinin dışına halife görevlendirmemişlerdir. Fakat sonraki yıllarda Anadolu'nun farklı bölgelerinden müritlerin tekkelerinde eğitim görmeye başlamaları ve icâzet almaları bu şeyhlerin kendi bölgelerinin dışına çıkmalarını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Anadolu'daki Hâlidî silsileleri birbirinden farklı olmakla beraber faaliyet sahalarının ortak olduğu söylenebilir. Aynı bölgelerde farklı silsilelerle gelen birden çok Hâlidî şeyhine rastlamak mümkün olmuştur. Şeyh İsmet Yanyavî (ö.1289/1872) farklı silsile ve seviyelerde de olsalar hangi Hâlidî halifesine rastlanırsa ondan tarikat alınabileceğini ifade etmektedir :

Eger kim Hâlidî bir şeyh bulunsa seyahat terk olur her kande olsa

Ona teslim olunsun kande olsa olur vuslat hasıl teslim olunsun

¹⁰⁰⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 295, 296, 300, 301, 304, 305, 309, 310.

*Yabanda gezmeyip Hakk'a gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim*¹⁰⁰⁹

Anadolu'nun hemen her tarafında irşad faaliyetlerinin yaygınlaşmasında çabaları bulunan ilk dönem Hâlidî halifelerinden isimlerini tespit edilenler şunlardır:

1. Abdullah Şemdînî (ö. 1228/1813)
2. Taha Nehrî/Hakkarî (ö. 1269/1852)
3. Hâlid el-Cezerî (ö. 1255/1839)
4. Muhammed el-Firakî (ö. 1282/1865)
5. Hafız Muhammed Selim er-Ruhâvî (ö. 1277/1860)
6. Feyzullah el-Erzurumî (ö. 1282/1865)
7. Abdullah Mekkî/Erzincânî (ö. ?)
8. Hasan Kudsî Efendi (ö. 1249/1834)
9. Muhammed Kudsî Bozkırî (ö. 1269/1852)
10. Ahmed Eğribozî (ö. 1250/1835)
11. Hüseyin Vaiz Efendi (ö. ?)
12. Ahmed Siyahî (ö. 1291/1874)
13. Ali Sebtî (ö. 1287/1870)
14. Abdülfettah el-Akrî (ö. 1281/1864)
15. Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî (ö. 1275/1858)¹⁰¹⁰
16. Muhammed Salih (ö.?)
17. Abdülvehhab es-Sûsî (ö.?)¹⁰¹¹

Mevlânâ Hâlid'in Anadolu dışındaki bölgelere görevlendirdiği fakat farklı sebeplerle kendisi veya halifeleri yoluyla Anadolu'ya açılan bazı halifeleri de bulunmaktadır. Bunlar Kafkasya bölgesine görevlendirilen İsmail Şîrvânî, Havraman bölgesinde görevlendirilen Osman Siracüddin et-Tavîlî ve Şam'da bulunan halifelerinden Muhammed b. Abdillâh el-Hanî'dir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Yanyavî, *Risâle-i Kudsîyye*, s. 84.

¹⁰¹⁰ Ahmed el-Ervâdî, Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden olmakla beraber Anadolu'ya gidişi Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonradır.

¹⁰¹¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân* I, 66-69; Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 215-219; Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 130-131.

¹⁰¹² Kavak, "Hâlidîyye Medreselerinin Anadolu'daki İlmî ve Kültürel Hayata Katkıları", (Ed. İsmail Narin), *Uluslar arası İlahiyat ve İslâmî İlimler Kavşağında Medreseler Sempozyumu*: 29 Haziran-1 Temmuz 2012-Bingöl: Bildiriler I-II, (ss. 267-287), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, I, 270.

Bu girişten sonra Anadolu'da Hâlidîliğin yayıldığı merkezler ve Hâlidî halifelerinin faaliyetlerini görmeye çalışalım.

2.4.1.2.1. İstanbul

İstanbul, Mevlânâ Hâlid'in tarîkatını yaymak için özel ihtimam gösterdiği yerlerin başında geliyordu. Bu nedenle burada görev yapacak halifelerini özenle seçmiş ve başka yerler için gündeme getirmediği bazı kuralları ilk defa İstanbul halifeleri için şart koşturmuş.¹⁰¹³ Mevlânâ Hâlid'in İstanbul'da görev yapan halifeleri içerisinde Şeyh Muhammed Salih, Şeyh Abdülvehhab es-Sûsî, Şeyh Ahmed Eğribozî, Şeyh Abdülfettah el-Akrî ve Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî sayılmaktadır. Şeyh Muhammed Firakî (ö.1282/1865) de padişahın çağrısı üzerine gittiği İstanbul'da kısa bir süre kalmıştır. Fakat onun irşad faaliyetlerinde bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kaynaklarda İstanbul'a gönderilen ilk Hâlidî halifesinin Şeyh Muhammed Salih olduğu belirtilmiş,¹⁰¹⁴ ancak onun hangi semt ve tekkede görev yaptığından bahsedilmemiştir. Şeyh Salih İstanbul'da göreve başladığında doğal olarak Mevlânâ Hâlid'den öğrendiği usullere göre tarîkat neşrine başlamış ve hatm-i hâceganları da öğrendiği şekliyle icra etmeye gayret etmiştir. Fakat onun, İstanbul gibi tarîkatlerin yaygınlık kazandığı ve asırlardır devam eden tasavvufî faaliyetler ve zikir usullerine halkın alışkın olduğu bir çevrede, caminin kapılarını kapatıp müntesip olmayanları hatm-i hâcegân'a almaması tepki ve şikâyetlere yol açınca¹⁰¹⁵ Mevlânâ Hâlid Şeyh Salih'i görevinden alıp yerine Abdülvehhab es-Sûsî'yi atamıştır.

Abdülvehhab es-Sûsî, İstanbul'a geldiğinde Şeyh Muhammed Salih'ten görevi devralmış ve hemen irşad faaliyetlerine girişmiştir. Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi ve Gürcü Necip Paşa ve Musa Safvetî Paşa'nın da içinde bulunduğu bazı üst düzey ilmiye sınıfı ve devlet ricalinin bu zata intisap etmesi Hâlidîliğin İstanbul'da tanınip yayılmasında etkili olmuştur.¹⁰¹⁶ Sûsî'nin Rumeli bölgesinde de mürit ve taraftar

¹⁰¹³ Muhammed Es'ad Sâhib'in Buğyetü'l-vâcid'de zikrettiği bu şartlara daha önce değindiğimizden dolayı tekrar burada yinelemeyeceğiz.

¹⁰¹⁴ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 123; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 250; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 217; Yücer, s. 323; Kasım Kufralı, İstanbul'a giden ilk Hâlidî halifesinin Abdülvehhab es-Sûsî olduğunu ifade eder. Bk. Kasım Kufralı, *Nakşbandîliğin Kuruluş ve Yayılışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, no: 337, s. 185.

¹⁰¹⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 123.

¹⁰¹⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 124; Algar, "Political Aspects of Naqshbandî History", s. 140.

edindiği ve nüfuzunu arttırdığından bahsedilir.¹⁰¹⁷ Fakat es-Sûsî'nin kendine rabıta ettirmesi üzerine Mevlânâ Hâlid'in, durumu araştırıp tedkik etmek ve Hâlidî tekkelerindeki faaliyetleri denetlemek üzere halifelerinden Abdulfettah Akrî'yi İstanbul'a gönderdiği belirtilir.¹⁰¹⁸

Mevlânâ Hâlid adına İstanbul'da yapılan bu ilk tarîkat teftişi ve denetlemesinin ardından Akrî'nin bir süre daha İstanbul'da kalıp irşad faaliyetleriyle meşgul olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Abdülvehhab es-Sûsî'nin tarîkattan tardedildiği bir dönemde Akrî gibi tecrübeli bir halifenin İstanbul'da bulunması Sûsî'den doğan boşluğu doldurması ve Hâlidî çevresine Mevlânâ Hâlid'in tavrını açıklaması açısından önemlidir. Muhtemelen Abdülvehhab es-Sûsî'nin yerine görevlendirilen Şeyh Ahmed Eğribozî'nin¹⁰¹⁹ de İstanbul'a gönderilme nedeni, Sûsî sonrası herhangi bir aksaklığa meydan vermeden tarîkatın neşrine devam edilmesi düşüncesidir.

Abdulfettah el-Akrî İstanbul'a sonraki yıllarda birkaç kez gelmiş ve 1255/1839'daki gelişinde artık geri dönmek üzere İstanbul'a yerleşmiş ve *Alaca Minare Tekkesi* şeyhliğine getirilmiş, ömrünün sonuna kadar burada irşad faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰²⁰

Abdulfettah Akrî'nin sohbetlerine katılan üst düzey şahsiyetlerden Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi (ö.1283/1866) ile Sivas'lı Muhammed Rüstem Raşit Efendi'nin (ö.1280/1863) kendisine intisap ettikleri ve ikincisinin tarîkat icâzeti aldığı, Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'ye ise Akrî'nin icâzet vermeyip beklettiği söylenir.¹⁰²¹

Gümüşhanevî, sohbet şeyhi olarak kabul ettiği Akrî'nin vefatına kadar sohbetlerini terk etmemiştir.¹⁰²²

Hâlidî halifeleri içerisinde Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra İstanbul'a giden Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, Hâlidîliği çok geniş bir sahaya yaymayı başaracak bir mutasavvıfı yani Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'yi (ö.1311/1893) yetiştiren kişidir. Ervâdî, İstanbul'da iki yıl kalmış ve bu süre zarfında bir taraftan Ayasofya Camii'nde

¹⁰¹⁷ Yücer, s. 324.

¹⁰¹⁸ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 58.

¹⁰¹⁹ Kufralı, s. 185.

¹⁰²⁰ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 43.

¹⁰²¹ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 43; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 220; Yücer, s. 325.

¹⁰²² Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 43.

hadis okutmuş, diğer yandan Gümüşhanevî'nin tasavvufî eğitimiyle meşgul olmuştur.¹⁰²³ Ervâdî'nin İstanbul'a gidişi Hâlidîyye kolu için Ortadoğu'nun sınırlarını aşacak bir açılıma vesile olmuştur. Zira İstanbul'da 1264/1848 yılında tarîkat icazeti verdiği Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî, İstanbul başta olmak üzere Anadolu, Kazan, Komor Adaları, Mısır, Suudi Arabistan ve Çin'den Afrika'ya kadar geniş bir alanda Hâlidîliğin yayılmasına vesile olmuştur.¹⁰²⁴ *Gümüşhanevî Tekkesi*'nin, Hâlidîyyenin XIX. ve XX. asırlarda İstanbul'daki en büyük ve en etkili tedris ve irşad merkezi olduğunda şüphe yoktur. Doğu Karadeniz, Rize, Erzurum ve Bayburt yörelerinde faaliyet gösteren birçok Hâlidî tekkesi, *Gümüşhanevî Tekkesi*'ne bağlı Hâlidî şeyhleri tarafından yaptırılmıştır.

Ervâdî'nin Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî dışında tarîkat icâzeti verdiği iki kişiden bahsedilir. Bunlar Abdüllatif b. Ömer el-Buhârî ile Selim el-Mesûtî'dir.¹⁰²⁵

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonraki dönemde farklı yerlerde görev yapan bazı büyük halifeleri ve onların halifeleri, İstanbul'a gelerek Hâlidîliği yaymışlardır. Bunlardan biri de Abdullah Mekki'nin halifelerinden Şeyh İsmet Yanyavî (ö.1289/1872)'dir. Edirne'de görev yaptıktan sonra İstanbul'a gelen Yanyavî, Fatih Çarşamba'da 1270/1853 yılında yaptırdığı dergahta Hâlidîliği yaymaya başlamıştır. Osmanlı sultanlarından ikinci Abdülhamit'in kendisini ziyaret ederek değer verdiği Yanyavî, padişahın emriyle her Cuma gecesi on müridiyle beraber tekkede hatm-i hâcegân zikrini icra etmekle görevlendirilmiştir.¹⁰²⁶ Yine İstanbul'un Üsküdar semtinde bulunan Ahmed Edebî Mescidi'nde irşad faaliyetlerini yürüten Mustafa Hüdâvendî'nin Abdullah Mekki'den icâzetli başka bir Hâlidî halifesi olduğu bilinmektedir.¹⁰²⁷

İstanbul'a sonradan gelen ve peşpeşe halifelerini gönderen diğer bir Hâlidî halifesi, Mevlânâ Hâlid'in Şam'daki en büyük destekçilerinden olan Muhammed b. Abdillah el-Hânî'dir. Ona İstanbul'un kapılarını açan ise kendisine intisap eden Musa Safvetî Paşa'dır. Safvetî Paşa Hâlidîyye tarîkatı için Eminönü'nde kendi adını taşıyan

¹⁰²³ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 254.

¹⁰²⁴ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 171.

¹⁰²⁵ En-Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâtî'l-Evliyâ, Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut 2003, I, 350; Harîrîzâde, M.Kemaleddin, *Tibyânü vesâilî'l-hakâyık fî beyân-ı selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü, Nu: 430-432, I, 329.

¹⁰²⁶ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 249.

¹⁰²⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 249.

bir Tekke bina etmiştir.¹⁰²⁸ Bu tekkenin Hanî ve halifelerinin İstanbul'daki irşad faaliyetleri için bulunmaz bir imkan sağladığı muhakkaktır.

Hanî'nin halifelerinden Ayasofya Camii başvaizi olan Şeyh Yûsuf Efendi (ö. 1260/1844) ve oğlu Hacı Muhammed Arif Efendi (ö.1270/1854) *Safvetî Paşa Tekkesi*'nde postnişin olmuşlardır.¹⁰²⁹

Şeyh Hafız Ahmed Efendi, imamı olduğu Arpacılar Camii'nde irşad faaliyetlerini yürütmüştür.¹⁰³⁰ Yine Şam'da el-Hânî'den icâzetli diğer bir Hâlidî halifesi Hasan Feyzullah Efendî (ö.1290/1873)'dir. *el-Hadâikü'l-verdiyye* adlı eserde İstanbul'da tarikat neşriyle uğraştığı ve çok sayıda halifesi bulunduğu belirtilen Hasan Feyzullah Efendi'nin, hangi semtte irşad faaliyetlerini yürüttüğü ve tekkesinden bahsedilmemektedir.¹⁰³¹

Muhammed Mehdî Dağıstanî de Şam'da el-Hânî'den hilafet alan ve Abdülmecid Han zamanında İstanbul'a gelerek bir dönem irşad faaliyetlerinde bulunan Hâlidî halifesidir. Abdülmecid Han'ın annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın Dağıstanî'ye tekke yaptırıp geçinebileceği kadar maaş bağlamayı teklif ettiği fakat onun bu teklifi kabul etmeyerek Medine-i Münevvere'ye gittiğinden söylenmektedir.¹⁰³²

2.4.1.2.2. Hakkari (Şemdinli)

Hakkarî bölgesinde Hâlidîliği yayan ilk kişinin seyyid Abdullah Şemdînî olduğu bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü Bağdat'a giderek tarikat icâzeti alan Şemdînî, Şemdinli'de kurduğu medresede ilim ve irşad faaliyetlerine başlamıştır. Onun Şemdinli'nin Nehri beldesinde irşad faaliyetlerini yürüttüğü dönemde oraya çok yakın bir yer olan Berdesor'da da yeğeni seyyid Taha tarikat neşri ile meşgul olmuştur. Seyyid Abdullah Şemdînî'nin irşada başlamasından kısa bir süre sonra vefatı sebebiyle Nehrî'de halife yetiştiremediğini tahmin ediyoruz. Abdullah Şemdînî, Hakkarî'de Hâlidîliğin temelini atmış, onu büyütüp yaygınlaştırmak ise yeğeni seyyid Taha'ya

¹⁰²⁸ Mustafa Özdamar, *Dersâdet Dergâhları*, Kırkkandil Yayınevi, İstanbul 2007, s. 80.

¹⁰²⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹⁰³⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 362; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 253.

¹⁰³¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹⁰³² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

nasip olmuştur. Seyyid Taha, Hâlidî şeyhleri içerisinde köklü bir silsile oluşturabilen birkaç büyük şahsiyetten biridir.¹⁰³³

Seyyid Taha'nın mensup olduğu Nehrî ailesinin öteden beri Kadirî şeyhleri olarak bilindikleri, Hakkarî'den Kuzey Irak ve İran'ın kuzeybatı bölgesine kadar geniş bir alanda Kürtler tarafından saygı gördüklerini hatırlatmakta fayda vardır. Nehrî ailesinin bu tanınmışlığının, Hâlidîliği yaymalarında oldukça kolaylaştırıcı bir faktör olduğu söylenebilir.

Binlerle ifade edilen müritlerin bu aileye sonradan silahlı bireyler olarak da destek verdikleri bilinmektedir. Seyyid Taha'nın damadı ve katibi olan seyyid Abdülehad ile halifesi Mevlânâ Hacı Hakkarî'nin¹⁰³⁴ irşad faaliyetleri hakkında pek fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Seyyid Taha'nın halifeleri içerisinde en etkin olanı ve tarîkatı en geniş alana ulaştırmayı başaran kişi, Bitlis'in Hizan kazasında görevli olan Sibğatullah Arvasî'dir (ö.1287/1870).

2.4.1.2.3. Bitlis

Bitlis'te yaygın olan iki Hâlidî silsilesi de seyyid Taha kanalıyla Mevlânâ Hâlid'e ulaşır. Bunlardan en yaygını Sibğatullah Arvâsî'nin içinde olduğu silsiledir. İkinci yaygın silsile ise Muhammed Küfrevî'ye aittir. Her iki şahsiyet de *Şemdinli Tekkesi*'nin postnişini Seyyid Taha'nın halifeleridir.

Sibğatullah Arvasî'nin halifelerinden Şeyh Abdurrahman-ı Tağî (ö.1304/1886), Hâlidîliğin Bitlis ve Muş'ta yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kendi adını taşıyan ve birçok alimin yetiştiği *Tağî Medresesi*'nin¹⁰³⁵ Hâlidî tarîkatının neşrindeki yeri tam olarak bilinmese de, Tağî'nin en büyük hizmeti Güroymak (Norşin) ilçesinde kurduğu *Norşin Medresesi*'yle yaptığı açılmıdır. Adı medrese olsa da aslında burası bir Hâlidî tekkesidir. XIX. asrın sonunda Doğu Anadolu'daki en güçlü Hâlidî merkezi olarak çok sayıda ilim ve tasavvuf erbabının yetiştiği bir yer olmuştur. Bu medreseden yetişen çok sayıda şahsiyetin, Hâlidî halifeleri olarak Bitlis, Muş ve Van'ın merkezi ile köylerine

¹⁰³³ Algar, "Hâlidîyye", XV, 295.

¹⁰³⁴ Akyüz, s. 130.

¹⁰³⁵ Bu medrese Bitlis'in Hizan ilçesini Van'ın Bahçesaray(Müküs) ilçesine bağlayan eski yol üzerinde Derince mezarası yakınında bulunmaktadır.

kadar geniş bir alanda görev yaptıkları bilinmektedir. Tağî'nin yirmiye yakın halifesi¹⁰³⁶ içerisinde yine Bitlis'in Ohin beldesinde *Ohin Medresesi*'ni kuran Şeyh Fethullah Verkansî (ö.1317/1899), şeyhi Tağî'den sonra sadece Bitlis ve çevresinde değil, Anadolu'nun sınırlarını aşacak şekilde yeni bir Hâlidî irşad dalgasını başlatan kişi olmuştur.

Bitlis'in geneline Hâlidîliğin yayılmasında Hizan Tekkesi ve Küfrevî Tekkesi ile beraber, medrese adıyla bilinen fakat çift fonksiyonlu olan Norşin Medresesi, Tağî Medresesi ve Ohin Medresesi'nin katkıları büyüktür.

2.4.1.2.4. Van

Hâlidîlik Van'a, Seyyid Taha Hakkarî'nin halifelerinden Seyyid Fehim Arvasî (ö.1313/1895) vasıtasıyla girmiştir. Seyyid Taha'dan tarikat icâzetini aldıktan sonra Van'a gelen ve kendisi için cami, tekke ve medrese inşa edilen Seyyid Fehim Arvasî, Van ve çevresinde irşad faaliyetlerini yürütmüştür.

Seyyid Fehim Arvasî'nin halifelerinden Abdülhakim Arvasî (ö.1943) ise, Van'ın Başkale İlçesi'nde büyük bir kütüphanesi bulunan bir medrese yaptırmış ve yirmi yıl tedrisat ve irşadla meşgul olmuştur. Hâlidî tarikat geleneğinin Van'da yayılmasında Seyyid Fehim Arvasî ile beraber mensubu olduğu Arvasi ailesi mensuplarının katkısı büyüktür.

2.4.1.2.5. Erzurum

Erzurum bölgesine gönderilen ilk Hâlidî halifesi Şeyh Feyzullah Tortûmî'dir. Şeyh Feyzullah Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'de iken ondan hilafetnâme almıştır.¹⁰³⁷ Bilahare Erzurum'un Tortum ilçesinin Kisha (Şenyurt) kasabasına gelerek buraya yerleşmiştir.¹⁰³⁸ Kisha kasabasında su kenarına bir tekke inşa ettiği ve irşad

¹⁰³⁶ Abdurrahman-ı Tağî'nin halifeleri içinde şu isimler sayılmaktadır: Fethullah Verkansî, Muhammed Sâmi Erzincanî, İbrahim Çokreşi, Halil Çokreşi, Hacı Yusuf Bitlisi, Hacı Süleyman Bitlisi, Halife Mustafa Bitlisi, Abdülhakim Firsafi, Abdülhadî İspahartî, İbrahim Neynikî, Ahmed et-Taşkesenî, Tahir el-Abrî, Molla Abdullah Hizanî, Abdullah Subaşi Norşinî, Reşit Subaşi, Abdülkahhar Siirdî, İbrahim Siirdî, Abdülkadir Mollakendî ve Hacı Yusuf Hunûsî. Bk. Akyüz, s. 147.

¹⁰³⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 90.

¹⁰³⁸ M.Sıtkı Aras, *Erzurum'un Manevî Mimarları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2007, s. 17.

faaliyetlerini bu tekkede yürüttüğünden bahsedilir.¹⁰³⁹ Şeyh Feyzullah'ın Kiska Tekkesi'nde irşad faaliyetlerini yürüttüğü sıralarda gelip kendisine intisap edenler içerisinde Erzurum'lu Hâce Hüseyin Efendi de yer almaktadır.¹⁰⁴⁰ Tortûmî'nin halifelerinden Ketencizâde Hafız Rüşdi Efendi'nin mürşidi Şeyh Feyzullah için kaleme aldığı bir kasidesinden yaptığımız şu alıntı Tortûmî'nin hem müntesipleri hem de Erzurum halkı arasındaki saygın konumunu ortaya koymaktadır.

*Gavs-i a 'zam hazret-i Şeyh Hâlid'in âzâdıdır
Ol sebepten teşne dillerin katı sayyâdıdır
Tâlibi Hakk'a götürmek tÂ ezel mu 'tâdıdır
Çün hakikat şehrine yol açmanın Ferhad'ıdır
Behre-yâb olmak dilersen sen de feyzullahdan
Gel talep kıl kutb-i âlem Şeyh Feyzullahdan¹⁰⁴¹*

Tortûmî'nin Erzurum'daki çalışmalarına diğer bir Hâlidî halifesi olan Abdullah Mekkî'den de destek gelmiştir. Fakat Mekkî'nin Erzurum'da uzun süre kalmadığı bilinmektedir. Bu nedenle Mekkî'nin Erzurum'da halife bıraktığına dair bilgiye ulaşılamamıştır.

Erzurum'da Hâlidîliğin yayılmasında etkisi olan diğer bir Hâlidî şeyhi de Mîr Hamza Nigarî'dir. Şeyh İsmail Şirvanî'nin halifelerinden olan Nigarî, 1268/1851 yılında Erzurum'a gelmiş ve yaklaşık üç yıl Bakırcı Mahallesi Camii'nin medresesinde kalmıştır. Üç yıllık irşad ve ilim hizmetlerinin ardından Amasya'ya giden Nigarî, 1275/1858 yılında tekrar Erzuruma dönmüş ve bu defa 1283/1866 yılına kadar yaklaşık sekiz yıl ilim ve irşad faaliyetlerini yürütmüştür.¹⁰⁴² Erzurum'da bulunduğu süre içerisinde kendisinden istifade eden ve intisap edenler içerisinde ileride Hâlidî şeyhi olacak Avırlı Efe'nin babası Hâce Hüseyin Efendi'nin de bulunduğu söylenir.¹⁰⁴³ Şeyh Feyzullah Tortumî'nin vefat ettiği 1282/1865 yılında Hamza Nigarî de Erzurum'da bulunduğu ve halkı irşad etmekle meşgul olduğundan bahsedilir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁹ Aras, s. 18.

¹⁰⁴⁰ Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lütî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul 2006, s. 16.

¹⁰⁴¹ Kutlu, s. 16.

¹⁰⁴² Kutlu, s. 20.

¹⁰⁴³ Kutlu, s. 20.

¹⁰⁴⁴ Kutlu, s. 19.

Erzurum’da XIX. asrın sonları ve XX.asrın ilk yarısında Hâlidîliğin yayılmasında en büyük pay, Hâce Muhammed Lütî Efendi’ye aittir. Hâce Muhammed Lütî Efendinin babası da Hâlidî mensubu olup daha önce sırasıyla Şeyh Feyzullah Tortûmî ve Hamza Nigarî’ye intisap etmiştir.¹⁰⁴⁵

Hâce Muhammed Lütî Bitlis’li Şeyh Muhammed Küfrevî’den tarîkat icâzeti aldıktan¹⁰⁴⁶ sonra Hasankale’ye dönmüş ve bir müddet Sivaslı Camii’nde görev yaptıktan sonra Dinarkom Köyü’ne gitmiş ve orada ilim ve irşad hizmetlerine başlamıştır.¹⁰⁴⁷ Erzurum’un 1916 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine o dönem Erzuruma bağlı olan Tercan ilçesinin Yavi Köyü’nde imamlık yapmaya başlamıştır. Bu dönemde hem Ermeni hem de Ruslarla mücadele için bir 60 kişilik bir milis güç oluşturan Hâce Muhammed Lütî, günümüzde Çat ilçesine bağlı olan Oyuklu Köyü’nde bulunan ve Ermenilerce korunan Rus cephaneliğine saldırmış ve cephaneliği ele geçirmiştir. 1918 yılında orduya katılan¹⁰⁴⁸ Hâce Muhammed Lütî’nin Hâlidî şeyhi olarak gösterdiği cesaret ve fedakarlıklar hem ordu mensupları, hem de Erzurum’luların takdirini toplamıştır.

Rusların Erzurum’dan çekilmesinden sonra Hasankale’ye dönen Hâce Muhammed Lütî kendisine teklif edilen Hasankale müftülüğü görevini kabul etmemiştir.¹⁰⁴⁹ O Alvar adını taşıyan Köye yerleşip ilim ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Alvar Köyü’ne yerleştikten sonra Erzurumlular tarafından Avlarlı Efe olarak nitelenen Hâce Muhammed Lütî, 1939 yılında rahatsızlığı sebebiyle Erzurum merkeze gider ve irşad faaliyetlerine *Gümüşgözü Tekkesi*’nde devam eder. Hâlidîliğin Erzurum’da tanınmasında büyük emeği olan Avlarlı Efe’nin vefatından sonra bu görevi oğlu Hacı Seyfeddin Efendi sürdürmüştür.¹⁰⁵⁰

Şeyh Ahmed Taşkesenli(ö.1327/1909) de Erzurum’da irşadla görevli bir Hâlidî şeyhlerindendir. Önce Sibğatullah Arvâsî’ye onun vefatı üzerine ise Abdurrahman-ı Tağî’ye intisap eden Şeyh Ahmed Taşkesenli, Tağî’den 1893 tarihinde hilafetnâme olarak Erzurum’a irşat için görevlendirilir. Erzurum’da Üçkümbetler mevkiindeki

¹⁰⁴⁵ Kutlu, s. 16-20.

¹⁰⁴⁶ Hâce Muhammed Lütî, *Hülâsatü’l-Hakâyık*, Alvarlı Efe Hazretleri İlim ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2013, s. 655.

¹⁰⁴⁷ Kutlu, s. 61.

¹⁰⁴⁸ Kutlu, s. 64.

¹⁰⁴⁹ Kutlu, s. 65.

¹⁰⁵⁰ Kutlu, s. 95.

evinde irşada başlayan Şeyh Ahmed, yazları Erzurum'a 45 km uzaklıkta bulunan Taşkesen Köyü'ne giderek orada irşad faaliyetlerini sürdürdüğünden Taşkesenli nispesini almıştır.¹⁰⁵¹

2.4.1.2.6. Erzincan

Erzincan bölgesinde Hâlidîliğin yayılmaya başlaması Abdullah Mekkî'nin bu bölgeden Muhammed Vehbî (ö.1264/1848) adındaki şahsı irşadıyla başlar. Erzincan'da Terzi Baba lakabıyla meşhur olan Muhammed Vehbî, tarîkatın neşri için gayret göstermiş ve yaygınlaşması için de halife yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği halifeler içerisinde şu zevatın isimleri geçmektedir: Mehmed Rüştü (Hacı Hafız Efendi), Hacı Mustafa Efendi lakabıyla tanınan Süleyman Efendi (Leblebici Baba), Muhammed Abdülbaki Efendi, Süleyman Efendi (Ciminli Baba), Arapgirli Ömer Efendi, Şeyh Fehmi Efendi, Hacı Fevzi Efendi.¹⁰⁵²

Erzincan'da XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Hâlidîliği yayan iki kişiden bahsedilir. Biri Muhammed Vehbî'nin halifesi olan Şeyh Fehmî Efendi (ö.1298/1880), diğeri ise Norşin Medresesi'nin postnişîni Abdurrahman-ı Tağî (ö.1304/1886)'nin halifelerinden Erzincan'lı Muhammed Samî Efendi (ö.1330/1912)'dir. Bunlardan her ikisinin de irşad faaliyetleri için birer tekke yaptırdıklarından bahsedilir.¹⁰⁵³

2.4.1.2.7. Bursa

Bursa, tarîkatlar ve tasavvufî faaliyetler açısından oldukça zengin bir şehirdir. Nakşbendî tarîkatının da XV. asırdan beri bu zenginliğin içerisinde kendine iyi bir yer edindiği burada bulunan Nakşbendî tekkelerinden rahatlıkla anlaşılabılır.¹⁰⁵⁴ Nakşbendî-Hâlidî kolunun Bursa'daki faaliyetlerine gelince Anadolu'daki diğer bölgelere göre biraz zayıf kaldığı söylenebilir.

Bursa'da Hâlidî mensubu olarak adına ilk rastlanan kişi, İbret Mehmed Efendi(ö.1261/1845)'dir. Bursa'da bir süre mahkeme katipliği ve muallimlik yaptıktan

¹⁰⁵¹ Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 140.

¹⁰⁵² Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 192.

¹⁰⁵³ Yücer, s. 337.

¹⁰⁵⁴ Nakşbendî tekkeleri için bk. Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2012, s. 330-398; Abdürrezzak Tek, "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşîliğin Bursa'daki Tarihi Süreci", *U.Ü.İ.F.D.*, 16 (1), 2007, s. 2-30.

sonra Hicaz'a oradan da Bağdat'a gidip Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Mehmed Efendi'nin'in tekrar Bursa'ya döndüğünden bahsedilir.¹⁰⁵⁵ İbret Mehmed Efendi'nin intisap ettiği Mevlânâ Hâlid'den hilafet alıp almadığı hususu bilinmemektedir. Yine onun Bursa'da irşad faaliyetlerinde bulunup bulunmadığı konusunda da elimizde herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Bursalı Mehmed Tahir Efendi İbret Mehmet Efendinin bir *divan*'ının bulunduğundan bahseder ki¹⁰⁵⁶ bu da onun telif işiyle de uğraştığını göstermektedir.

Bursa'da Hâlidîliği yayanlar içerisinde Şeyh İsmail Vehbi Bursevî(ö.1292/1875) hakkında ise bildiklerimiz daha fazladır. Bursa Ulu Camii imamı olan Şeyh İsmail'in, Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden olduğu söylene de¹⁰⁵⁷ gerçekte Mevlânâ Hâlid'in değil Şam Muradiye Tekkesi'nde postnişin olan Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin halifesidir. Şeyh İsmail Bursevî, Şam'da el-Hânî'den tarîkat icâzeti aldıktan sonra önce Hicaz'a oradan da memleketi Bursa'ya dönerek irşad faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Bursa'da çok sayıda kişinin Hâlidî tarîkatına girmesine vesile olan¹⁰⁵⁸ Şeyh İsmail'in, görevli olduğu Bursa Ulu Camii'nin merkezi konumundan da istifade ettiği söylenebilir. Sadece Hâlidîliğin neşriyle uğraşmayan Şeyh İsmail aynı zamanda *Münacat ve Nasihatname, Ruzname, Mecnû 'a ve Risâletü's-sülûk* adlı eserleri de kaleme almıştır. Bursa'da vefat eden Şeyh İsmail'in kabri Zeyniler Camii'nin önünde bulunmaktadır.¹⁰⁵⁹

Hâlidî tasavvuf geleneğinin Bursa'da yaşatıldığı yerlerden birinin de “Gâr-ı Âşıkân Dergâhı” olduğu söylenir. Uzun süre Nakşbendî tarîkatı müntesiplerinin uhdesinde bulunan bu dergâh'ta, Şeyh Seyfeddin Efendi(ö.1314/1896) ile birlikte Hâlidîye erkânının uygulanmaya başlandığından bahsedilir.¹⁰⁶⁰

2.4.1.2.8. Diyarbakır

Diyarbakır'ın merkezine gönderilen ilk Hâlidî halifesinin Muhammed Firakî (ö.1282/1865) olduğunu tahmin ediyoruz. Diyarbakır'dan bazı Hâlidî mensuplarının

¹⁰⁵⁵ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, II, 323; Tek, “Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşiliğin Bursa'daki Tarihi Süreci”, s. 239.

¹⁰⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, II, 323.

¹⁰⁵⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 249.

¹⁰⁵⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹⁰⁵⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, I, 38.

¹⁰⁶⁰ Yücer, s. 340.

Mevlânâ Hâlid'e yazdıkları mektupta¹⁰⁶¹ yer alan bilgiler de bu görüşümüzü desteklemektedir. Firakî ile beraber Diyarbakır merkezine¹⁰⁶² aynı dönemde başka bir Hâlidî halifesi görevlendirilmemiştir.

Firakî, Diyarbakır'da tarikat neşri ile beraber ilmî faaliyetlere ve halk sohbetlerine de ağırlık vermiştir. Mevlânâ Hâlid, Diyarbakır'da özellikle İslam'ın inanç esaslarının iyi anlatılmasını ve ibadetlere teşvik edilmesini istemiş bu sebeple bir de namazla ilgili yazdığı risâlesinin okutulmasını emretmiştir. Risâlenin bir kısmının tercümesi şöyledir:

“...tekrar söylüyorum. Sünnet-i seniyyenin ihyasına gayret edilsin...İşiniz Hazret-i hatemi'l-enbiya'nın şeriatına ittiba ve Müslümanların itikadlarının düzeltilmesine çalışmaktır. .. Farsça kaleme aldığım namaz risâlesini insanlara öğretin.”

¹⁰⁶³

Firakî, Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonraki yıllarda İstanbul ve Şam'da bulunmuş ve Mevlânâ Hâlid'in türbedarı olduğu dönemde burada irşad faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.

Firakî'den sonra Diyarbakır'da görev yapan Hâlidî halifelerinden Şeyh Ahmed Karazî'nin (ö.1301/1884)¹⁰⁶⁴ adı da geçmektedir.¹⁰⁶⁵ Karazî birden fazla Hâlidî halifesinden irşad izni aldıktan sonra en son Şam'da Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'den tarikat icâzeti almış ve Diyarbakır'a görevlendirilmiştir. Önce Diyarbakır

¹⁰⁶¹ Diyarbakır merkezde Muhammed Firakî'nin irşad faaliyetlerine başlamasının ardından Hâlidî mensubu olan bazı kişilerin onun fiziki görünüşü ve hitabının zayıf olduğunu öne sürerek hitabı güçlü ve etkili bir halife göndermesi için Mevlânâ Hâlid'e bir mektup yazmışlardır. Mevlânâ Hâlid de onun manevî yönü güçlü ve tasavvufî terbiyede yetkin bir kişi olduğunu ve sabırlı olurlarsa bunu müşahade edeceklerini ifade ettiği bir mektupla onlara cevap vermiştir. Mevlânâ Hâlid'in bu mektubu için bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 193-195(59. mektup).

¹⁰⁶² Mevlânâ Hâlid'in mektubunda Diyarbakır için Kürtler arasında yaygın olarak kullanılan eski adı “Amed”i kullanması dikkat çekicidir. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 193.

¹⁰⁶³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I/240(175. Farsça mektup).

¹⁰⁶⁴ Tam adı Ahmed b. Ömer b. İsa Ağa b. Yusuf Ağa b. Muhammed Ağa b. Kemal Ağa b. Şeyh Hıdır'dır. Büyük dedesi Şeyh Hıdır Mardin ovasında meşhur Mâlani Hıdır aşiretinin de büyüğüdür. Şeyh Hıdır'ın nesebinin Hz. Hasan'a ulaştığı söylenir. Şeyh Ahmed'in babasının da alim ve Nakşbendî şeyhi olduğu ifade edilir. Şeyh Ahmed ilk medrese eğitimini kendi köyünde aldıktan sonra Bağdat'a gidip allâme Yahya Mizûrî'nin oğlu Şeyh Abdullah'ın yanında eğitim görmüş ve icâzet alarak ayrılmıştır. Bağdat'ta iken 1266 senesinde Şeyh Ali en-Nakib'den Kadîrî, yine Bağdat'ta Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Abdülfettah'tan Nakşbendî tarikatı izni alır. Ardından sırayla Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî ve Basret'li şeyh Salih, Mardin'li Şeyh Hamid'den, Mevlânâ Hâlid'in oğlu Şeyh Necmeddin'den ve nihayet Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'den icâzet almıştır. Diyarbakır, Karaz ve Hânî'de görev yapmıştır. Başından toplam yedi evlilik geçen Karazî'nin on üç çocuğu bulunmaktadır. Karazî 1301 tarihinde vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid (Diyarbakir Velileri)*, İstanbul 1997, s. 63-68.

¹⁰⁶⁵ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid (Diyarbakir Velileri)*, s. 63.

merkez’de bilahare Karaz Köyü’nde yedi yıl irşad faaliyetlerini yürüten Karazî, Hâlidîliğin o bölgede neşrinde rol oynamıştır. ¹⁰⁶⁶ Diyarbakır’daki tekkesi ve irşad faaliyetleri hakkında fazla bilgi edinemediğimiz Şeyh Karazî’nin yedi yıl Diyarbakır’ın Karaz Köyü’nde kaldıktan sonra Şam’a döndüğünden bahsedilir. ¹⁰⁶⁷

Karazî’nin yetiştirdiği halifeleri içerisinde oğlu Şeyh Ma’ruf, Şeyh Hasan-ı İshakan, Şeyh Muhammed b. Molla Yusuf el-Hânî, Çermikli Hacı Mustafa Efendi, Botanlı Molla Arif, Şeyh Ali Bokarî en çok bilinenleridir. Bunlardan son üçünün Diyarbakır bölgesinde ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunduklarını tahmin ediyoruz. Korkusuz, halifelerinden Çermikli Hacı Mustafa Efendi, Botanlı Molla Arif’in görev icabı irşada me’zûn olmadıklarını belirtir ¹⁰⁶⁸ fakat görevleri hakkında açıklama yapmaz.

XIX. asrın ikinci yarısında Diyarbakır’da ikinci ve üçüncü kuşak Hâlidî halifelerinin çalışmaları görülür ki bunlardan biri; Rûhî mahlaslı Şeyh Abdurrahman Aktepe’dir (ö.1325/1907). İlmî, tasavvufî ve edebî yönü güçlü olan Aktepe, Diyarbakır’ın günümüzde Çınar adıyla bilinen ilçesinin Aktepe Köyü’nde Hâlidîliği neşreymeye çalışmıştır. ¹⁰⁶⁹ Aktepî’nin ardından tarîkat eğitimi aldığı halde yaşadığı vecd halinden dolayı irşad faaliyetlerinde bulunmayan oğlu Şeyh Muhammed Kerbelâ (ö.1939) gelmektedir. ¹⁰⁷⁰ Yine Şeyh Abdülkadir Hızanî’den icâzetli Şeyh Muhammed Hadî (ö.1327/1909) Diyarbakır’ın Lice ilçesi’nde Hâlidî tasavvuf geleneğini devam ettirmiş ve orada vefat etmiştir. ¹⁰⁷¹

Diyarbakırda irşad faaliyetlerini yürütmek üzere görevlendirilen diğer bir şahıs da Mehmed Kasım Efendî’dir (ö.1260/1844). Jurnal katibi olarak başladığı devlet hizmetinde “Meclis-i Kebîr Eyâlet Azalığı” görevine kadar yükseldiği belirtilen Mehmed Kasım Efendi’nin altı yıl Mevlânâ Hâlid’in yanında kaldığı ve hilafet aldığından bahsedilir. ¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 360.

¹⁰⁶⁷ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 64.

¹⁰⁶⁸ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 68.

¹⁰⁶⁹ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 39-41.

¹⁰⁷⁰ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 143.

¹⁰⁷¹ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 158.

¹⁰⁷² Yücer, s. 330-331. Yücer’in bahsettiği Mehmed Kasım Efendi’nin adına Mevlânâ Hâlid’in halifeleri içerisinde rastlayamadık.

2.4.1.2.9. Palu

Palu, Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Diyarbakır'lı Ali Sebtî'yi (ö.1287/1870) görevlendirdiği küçük fakat Hâlidîliğin yayıldığı stratejik noktalardan biridir. Mevlânâ Hâlid'in Hindistan'dan dönerken mürşidi Abdullah Dihlevî'nin emriyle Diyarbakır'a uğradığı ve Ali Sebtî'ye misafir olduğu rivayet edilir.¹⁰⁷³ Ali Sebtî'nin karşısında siyah kıyafetlerle duran ve harikulâde bazı hallerine şahit olduğu Mevlânâ Hâlid'le tanışmasının ardından, müderrislik görevini bırakarak Mevlânâ Hâlid'le birlikte Şam'a gittiği rivayet edilir. Sebtî'nin, Mevlânâ Hâlid'in emir eri gibi hizmet ettiği ve çok özel mektuplarını ilgili yerlere ulaştırmakla görevli olduğu söylenir. Mevlânâ Hâlid'in kendisine hilafet vermek istemesi üzerine, hilafet veya başka bir gaye için kendisine hizmet etmediğini ifade eden Sebtî'ye, Mevlânâ Hâlid'in; “Benden sonra bir Hâlid daha bulamazsın ki, sana hilafet versin. Sen halifeliğini al” diye konuştuğu söylenir.¹⁰⁷⁴

Ali Sebtî'nin Palu'da irşada başladıktan sonra artan şöhretinden dolayı farklı yerlerden gelerek ona intisap edenler olmuştur. Bu nedenle irşad alanı sadece Palu ile sınırlı kalmayıp Bitlis'e kadar uzanan geniş bir alanda talebe ve müritlere sahip olmuştur. Ali Sebtî'nin Palu'da açtığı *Hâlidîyye Medresesi*'nin faal olduğunu Osmanlı döneminde bu medreseye yapılan maddi yardımdan anlamak mümkündür.¹⁰⁷⁵

Ali Sebtî'nin vefatından sonra Palu ve çevresinde Hâlidîliği yayanlar içerisinde mahdumları Şeyh Muhammed ve Şeyh Mahmud Paluvî, Çan Köyü'nden Şeyh Ahmed Efendi, Hun Köyü'nden Şeyh Mahmud Saminî (ö.1313/1895), Şeyh Abdullah Çapakçûrî, Şeyh Süleyman Efendi ve Şeyh Yûsuf Harpûtî (ö.1326/1908) gibi halifelerinin adları sayılmaktadır.¹⁰⁷⁶

2.4.1.2.10. Urfa

Mevlânâ Hâlid'in Urfa bölgesine gönderdiği tek halifesi, Hartavîzâde Muhammed Selim Efendi'dir (ö.1277/1860). Urfa'da tarîkat neşrine girişen

¹⁰⁷³ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 76.

¹⁰⁷⁴ Hattâtzâde Muhammed İhsan, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali es-Sebtî Seyyid Ahmed el-Kürdî*, İstanbul 1342, s. 11; Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 76, 77.

¹⁰⁷⁵ Bu tekkeye muhtelif zamanlarda maaş ve taamiye tahsisi yapılmıştır. Bunlardan biri de 1304 tarihlidir. Bk. BOA, DH.MKT, Dosya no: 1378, Gömlek no: 28.

¹⁰⁷⁶ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 78; Ramazan Muslu, “Bingöllü Bir Hâlidî Şeyhi: Şeyh Ahmed Çapakçûrî”, *Bingöl Sempozyumu*, 2006, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2006, s.129.

Hartavîzâde'nin uzlete meyyal oluşu yoğun irşad faaliyetleri içerisine girmesini engellemiştir. Hartavîzâde Muhammed Selim Efendi'nin bilinen tek halifesi Harputlu Begzâde Ali Rıza Efendi'dir.¹⁰⁷⁷

2.4.1.2.11. Mardin-Siirt

Mardin ve Siirt illerinde Hâlidîliğin yayılması ilk olarak Mevlânâ Hâlid'in halifesi Hâlid el-Cezerî (ö.1255/1840) sayesinde gerçekleşmiştir. Halifelerinden Şeyh Hamid Mardînî ile Şeyh Salih Sıpkî (ö.1269/1852) şeyhleri Hâlid Cezerî'nin vefatından sonra Mardin, Siirt ve Diyarbakır'a kadar uzanan geniş bir bölgede Hâlidîliği yaymışlardır.¹⁰⁷⁸

Şeyh Hamid Mardînî'nin oğlu İbrahim Mardînî, Şam'da Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin yanında seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra memleketi Mardin'e gelmiş ve vefatına kadar memleketinde Hâlidî tarîkatının neşriyle meşgul olmuştur.¹⁰⁷⁹

Siirt ilinde Hâlidîliğin yaygınlaşması ise merkezde Muhammed Hazîn Fırsafî ve Kurtalan ilçesinde Abdülkahhar Zokaydî eliyle olmuştur. Bunlardan birincisi Irak'ın Süleymaniye şehrine giderek Mevlânâ Hâlid'in ilk halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin'in yanında seyr ü sülûkünü tamamlamıştır. Şeyh Osman Siracüddin'den hilafetnâme aldıktan sonra Siirt'in Fırsaf Köyü'nde tarîkat neşrine başlamıştır. Muhammed Hazîn'in Hâlidî şeyhleri içerisinde cezbe ve istiğrak halini en yoğun yaşayan kişilerin başında geldiği söylenebilir. Bu hali yazdığı kasidelere de yansımıştır. Fırsafî'nin çoğunluğu Siirt ve çevresinden olan çok sayıda müntesibinden bahsedilir. Bunların içinde; Şeyh Fahrüddin, Şeyh Muhyiddin, Şeyh Sa'dudin,¹⁰⁸⁰ Abdullah et-Tâpî el-Bitlîsî, Abdullah el-Hâlidî es-Siirdî, Seyyid Abdülaziz el-Fiskî, Şeyh Muhammed es-Siirdî, Şeyh Kasım el-Hâlidî es-Siirdî, Şeyh Mahmud el-Hâlidî es-Siirdî, Molla İlyas Yargıcı es-Siirdî, Şeyh Muhammed ez-Zâdûvî, Şeyh Muhammed İstanbûlî, Şeyh Abdurrahim el-Hüveynîsî, Şeyh Derviş el-Eskanbûyî, Şeyh İbrahim el-Hâlidî en-Nuveynî, Şeyh Muhammed er-Revânî, Hacı Fazıl Bitlîsî, Molla Hasan Espâsî, Şeyh

¹⁰⁷⁷ Bu bilgi Hartavîzâde'nin torunlarından Dr. Burhan Vural'ın aile arşivinden alınmıştır.

¹⁰⁷⁸ Yücer, s. 329, 330.

¹⁰⁷⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 360.

¹⁰⁸⁰ Bu üç zat Muahammed Hazin Fırsafî'nin çocuklarıdır.

İbrahim el-Bâlekî'ye hilafetname vermiştir.¹⁰⁸¹ Şeyh Muhammed Hazîn'in halifeleri Siirt, Bitlis ve İstanbul'da diğer Hâlidî şeyhleriyle beraber Hâlidîliği yaymışlardır.

Siirt'te Hâlidîliğin yayılmasında etkili olan diğer bir şahsiyet de Abdülkahhar Zokaydî'dir. Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı bir kasaba olan Zokayd'da irşad faaliyetlerine başlayan Şeyh Abdülkahhar, Norşin Medresesi'nde Abdurrahman-ı Tağî'nin yanında tasavvufî eğitim görmüş ve tarikat icâzeti almıştır. Tağî'nin yetiştirdiği 19 halifesinden biri olan Şeyh Abdülkahhar¹⁰⁸² Molla Halil Siirdî'nin medrese geleneği ile *Norşin Medresesi*'nin Hâlidî tarikat geleneğini mezceden bir Nakşbendî tekkesi kurmuştur. Ömrünün sonuna kadar ilim ve irşad faaliyetlerini yürüten Şeyh Abdülkahhar, Siirt ve çevresinden çok sayıda kişinin medrese eğitimi görmesine ve tasavvufî eğitim almasına yardımcı olmuştur. Kurtalan bölgesinde Abikan ahalisi, Musikan ve Veliyan aşiretlerine mensup olanlar ona intisap etmiş, Eruh'tan Kevnerazan, Beyik ve Aynrumi mıntıkasına, Tille'den¹⁰⁸³ Bitlis'in Mutki ilçesine ve Arınç Köyü'ne kadar geniş bir alanda ilmî ve tasavvufî olarak kendisini kabul ettirmiştir.¹⁰⁸⁴ Hâlidî şeyhleri içerisinde bölgede yaşayan Yezidî Kürtlerle iyi bir iletişim kuran ve onların Müslüman olmasını sağlayan bir kişi olarak Zokaydî'nin ayrı bir yeri vardır. Zira onun halkı Yazidî olan Batran Köyü'nün tüm fertlerini irşad ederek Müslüman yaptığından bahsedilir.¹⁰⁸⁵ Hatta Şeyh Abdülkahhar Batran Köyü'ne güzel bir cami de inşa ettirmiştir. II. Abdülhamit'in maddi yardımda bulunduğu Batran Köyü Camii'ne sultanın annesinin de nakışlı güzel bir halı hediye ettiği belirtilir.¹⁰⁸⁶

Korkusuz, Şeyh Abdülkahhar'ın halife bırakmadığını ifade eder.¹⁰⁸⁷ Şeyh Abdülkahhar'dan sonra *Zokayd Tekkesi*'nde oğlu Şeyh Mahmud Zokaydî postnişin olmuş ondan sonra da Şeyh Haydar irşad faaliyetlerini üstlenmiştir. Şeyh Haydar'ın oğlu Şeyh Mazhar Zokayd Tekkesin'den ayrı olarak Kanîkervâne mezrasında yeni bir tekke açarak irşad faaliyetlerini genişletmiştir. Günümüzde de *Kanîkervâne Tekkesi*'nde onlarca Hâlidî mensubuyla hatm-i hâcegân ve teveccüh yapılmaktadır.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸¹ Vamikkuddin Aydın, *Hayâtü's-Şeyh Muhammed Hazîn el-Firsâfî ve Menâkibuhu*, y.y, ts., s. 11-12.

¹⁰⁸² Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 113.

¹⁰⁸³ Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yerin adıdır.

¹⁰⁸⁴ Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 133.

¹⁰⁸⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 134.

¹⁰⁸⁶ Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 135.

¹⁰⁸⁷ Korkusuz, *Nehri'den Hazneye*, s. 138.

¹⁰⁸⁸ Bu bilgiler 2013 yılında Zokayd ailesinden Hamid Sevgili beyefendiden alınmıştır.

Siirt ve çevresinde Hâlidîliği yayan şeyhler içerisinde Muhammed Said Seydâ-i Cezerî'den bahsetmek gerekir. Halk arasında daha çok Şeyh Seydâ olarak bilinen bu zatın silsilesi Şeyh Salih Sibkî ve Hâlid-i Cezerî yoluyla Mevlânâ Hâlid'e ulaşır.¹⁰⁸⁹ Mardin, Batman, Siirt, Van, Ağrı ve Şırnak illeri ile Suriye ve Irak'ın kuzeyindeki bölgenin en önemli medresesi ve tasavvufî hayatının merkezi konumundaki *Serdahl Tekkesi*'ni kuran kişidir.¹⁰⁹⁰ Şeyh Seydâ siyasi ortam uygun olmamasına rağmen zor şartlarda da olsa ilim ve irşad faaliyetlerini yürütmeye devam etmiş ve yukarıda adı geçen bölgelerde Hâlidîliğin yayılmasına katkı sunmuştur. Vefatından sonra sırayla oğulları Şeyh Nurullah Seydâ el-Cezerî ve Şeyh Ömer Faruk Seydâ irşad görevini üstlenmişlerdir.

2.4.1.2.12. Çorum

Çorum ve çevresindeki Sivas ve Tokat illerinde Hâlidîlik Yahya Dağıstanî'nin halifesi Şirvanlı Hacı Mustafa Çorumî (ö.1906) ve halifeleri vasıtasıyla yayılmıştır. Çorum'da üç tekke kuran Hacı Mustafa Efendi'nin üç yüz altmış altı halife yetiştirdiğinden bahsedilmektedir.¹⁰⁹¹

2.4.1.2.13. Afyon

Afyon bölgesine Hâlidîliğin Mevlânâ Hâlid'in halifesi Mehmed Âşık Efendi vasıtasıyla girdiği söylenir. Mevlânâ Hâlid'in yanında on iki yıl eğitim gören Mehmed Âşık Efendi'nin Afyon'un Kâhil mahallesinde bir medrese ve tekke yaptırdığı ve tarikat neşriyle meşgul olduğundan bahsedilir. *Hacı Aşık Medresesi* adıyla tanınan bu medreseye sonradan onun halifelerinden Ali Bey, altıyüz cilt kitap ile beraber dükkanlarını ve evini bağışlamıştır. Afyon müftülüğü de yaptığı ve bu dönemde müftülük binasının yeniden yaptırılması için Şam'da bulunan mürşidi Mevlânâ Hâlid'den maddi yardım istediği belirtilir.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁹ İbrahim Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, sayı: 2, s. 25.

¹⁰⁹⁰ Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 18.

¹⁰⁹¹ Yücer, s. 335.

¹⁰⁹² Yücer, s. 335.

Mehmed Aşık Efendi'nin yetiştirdiği halifeleri arasında Mehmed Feyzî Efendi, Dilâver Paşa, İsmail Şevki, Hattat Osman Raşit, Turuncuoğullarından Ali Bey bulunmaktadır.¹⁰⁹³

2.4.1.2.14. Konya

Mevlânâ Hâlid'in Konya bölgesine irşad için görevlendirdiği halifeleri Ödemişli Hasan Kudsî ve Muhammed Kudsî Bozkırî'dir. Memiş Efendi diye tanınan Muhammed Kudsî Bozkırî, önce Hasan Kudsî'den tarikat icazeti almış bilahare Şam'a giderek MevlânâHâlid'in yanında tasavvufî eğitim görmüş ve yeniden tarikat icazeti alarak Konya'ya dönmüştür.¹⁰⁹⁴

Hem Hasan Kudsî Efendi'nin hem de Muhammed Kudsî Bozkırî'nin Konya'da başlattıkları ilim ve irşad faaliyetleri için çok zorlanmadıklarını tahmin ediyoruz. Çünkü bir süre önce bu bölgede Nakşbendî-Müceddidî şeyhlerinden Ebu Said Hadimî'nin (ö.1176/1761) bizzat kendisinin yazmış olduğu ilmî ve tasavvufî eserler ile yetiştirdiği talebelerinin faaliyetlerinin¹⁰⁹⁵ Hâlidî şeyhleri için uygun bir ortam oluşturmuştur.

Hasan Kudsî Efendi'nin irşad faaliyetleri Karaman'da bulunan *Ketenci Baba Zaviyesi*'nde yoğunlaşmıştır. Vefatına kadar bu zaviyede postnişinlik yapmıştır. Hasan Kudsî Efendi'den sonra Karaman bölgesinde Hâlidîliği yayan kişi, Mehmed Kudsî'dir Efendi(ö.1962). Hasan Kudsî'nin yeğeni olan bu zat *Ketenci Baba Zaviyesi*'nde bir taraftan irşad faaliyetlerini yürütürken, diğer taraftan aynı tekkede müderrislik te yapmıştır.¹⁰⁹⁶

Muhammed Kudsî Bozkırî'nin ise Konya'daki irşad faaliyetleri Bozkır ve Konya merkezle sınırlı kalmamıştır. Yetiştirdiği çok sayıda halifesi sayesinde İstanbul, Kayseri, Trabzon, Manisa, Tarsus ve Alanya'ya kadar Hâlidîliği yaymayı başarmıştır.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹³ Yücer, s. 336.

¹⁰⁹⁴ Şükrü, s. 100.

¹⁰⁹⁵ Yaşar Sarıkaya, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebu Said el-Hâdimî*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 98-239.

¹⁰⁹⁶ Bilgili, s. 93.

¹⁰⁹⁷ Bilgili, s. 82.

Tanzimat sonrası II. Abdülhamid döneminde Konya merkezi ağırlıklı olmak üzere medrese eğitiminin teşviki¹⁰⁹⁸ ve devam ettirilmesinde, daha önce Nakşbendî-Müceddidi şeyhi Ebu Said Hadimî'nin başlattığı ve bilahare Nakşbendî-Hâlidî şeyhi Hoca Memiş Efendi'nin devam ettirdiği medrese geleneğinin olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

2.4.1.2.15. Amasya

Amasya'da bulunan Nakşbendî tekkelerinden¹⁰⁹⁹ tarîkatın daha önce bu şehirde tanındığı anlaşılmaktadır. Fakat Mevlânâ Hâlid'in halifeleri içerisinde Amasya'da tarîkat neşriyle uğraşan ilk şahsın Şirvanî olduğunu düşünüyoruz.

1828'de Rusların Ahıska'yı işgal etmeleri üzerine Anadolu'ya hicret eden Şeyh İsmail Şirvanî, Amasya'ya gelmiş ve bu şehre yerleşmiştir.¹¹⁰⁰ İsmail Şirvanî'nin Amasya'da irşad faaliyetleri için özel bir tekke yaptırmadığı, Hâlidî geleneğine uyarak cami ve medresede ilim ve irşadla uğraştığı anlaşılmaktadır. Vefatından sonra oğlu sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa 1286/1869'da babası için bir mescid ve türbe yaptırmıştır.¹¹⁰¹

İsmail Şirvanî'den sonra Amasya'da Hâlidîliği yayanlar Şeyh Feyzî Molla ile Hamza Nigarî'dir (ö.1303/1885).¹¹⁰² 1255/1839 yılında Şeyh İsmail Şirvanî'nin emriyle Amasya Gümüşlü Saraçhane Medresesi'nde halvete giren Nigarî, aynı yıl hacca gitmiş ve dönüşte yine Amasya'ya gelerek yerleşmiştir.¹¹⁰³ 1283/1866 ile 1301/1884 yılları arasında Merzifon'da irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Sahip olduğu düşünceleri bazı çevreleri rahatsız edince şikayet edilen Nigarî¹¹⁰⁴ hayatının sonuna doğru Harput'ta sürgün olarak yaşamıştır. Vefatından sonra cenazesi Amasya'ya getirilmiştir.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁸ Bilgili, s. 16.

¹⁰⁹⁹ Şeyh İsmail Şirvanî'den önce Amasya'da Nakşbendîliği yayan şeyhler bulunmaktaydı. 807/1404'te yaptırılan *Mahmud Çelebi Tekkesi*, 857/1453'te Amasya kadısı Nizameddin Muslihî'nin kızı Selâmet Hatun tarafından yaptırılan *Yâ Vedûd Tekkesi* ile 1190/1776'da yaptırılan *Şeyhoğlu Tekkesi*, 1212/1797 tarihinde yaptırılan *Hicâbî Tekkesi* bunun şahitleridir. Bk. Abdî-Zâde, I, 229, 230, 233, 244, 253.

¹¹⁰⁰ Olcay, s. 63.

¹¹⁰¹ Abdî-Zâde, s. 163.

¹¹⁰² Yücer, s. 331.

¹¹⁰³ Hamza Nigarî, *Dîvân*, (Haz. Azmi Bilgin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, s. 8.

¹¹⁰⁴ Nigarî, s. 9.

¹¹⁰⁵ Olcay, s. 46.

2.4.1.2.16. Kastamonu

Mevlânâ Hâlid'in Kastamonu bölgesine görevlendirdiği halifesi, Ahmed Siyahî (ö.1291/1874)'dir. Kastamonu ve çevresinde hem aydın kesim hem de halk arasında Hâlidîliği etkili bir şekilde yaydığı bilinen Siyahî'nin Mevlânâ Hâlid'in son haccına iştirak ettiği ve vefatına yakın bir zamanda tarîkat icazeti alarak memleketine döndüğü kaydedilir. Ahmed Siyahî'nin sürekli başına siyah sarık sardığı için hocasının kendisine “siyahî” lakabını verdiği ifade edilir.¹¹⁰⁶

Kastamonu'da bulunan “*Merdoğlu medresesi*”nde başlayan ilim ve irşadla faaliyetleri Ahmed Dede Camii'nin yanında bulunan dergahta devam etmiştir.¹¹⁰⁷ 1295/1878 tarihinde Hâlidîyye Kütüphane ve Medresesi yaptıran Siyahî'nin Kastamonu'daki bu tekkesinin devlet ricâlini cezp ettiği gibi edebiyat adamları ve şairleri de bünyesinde barındırdığı ifade edilir.¹¹⁰⁸ ve Siyahî'nin Kastamonu'da temellerini attığı Hâlidî tasavvuf geleneği oğlu ve halifeleri tarafından devam ettirilmiştir. Oğlu Ahmed Hicabî (ö.1306/1888) ile beraber irşad izni bulunan şahsiyetlerden Şeyh Abdülaziz Efendi, *Benli Sultan Dergâhı* postnişini Şeyh Şânî Efendi, Sinop müftüsü Hâfız Ali Lûtfî Efendi, *Şeyh Ahmed Sultan Dergâhı* şeyhi Hacı Mehmed Hulûsî Efendi, Namazgah Medresesi müderrisi Hacı Mustafa Efendi, Bozkurt ilçesi İlişi Köyü'nde Şeyh Ahmed Efendi, Kastamonu Reîsü'l-Kurra'sı Hâfız Hasan Efendi, Ma'rîfzâde Hâfız Ömer Efendi gibi zatların Batı Karadeniz bölgesinde dini hayatın olumlu yönde gelişmesine büyük katkı sağladıkları belirtilir.¹¹⁰⁹

2.4.1.3. İran

Hâlidîlik daha çok İran'ın kuzeybatısında Kürtlerin meskûn olduğu bölgelerde yayılmıştır. Sünni Kürtlerin çoğunlukta olduğu Senendec, Savuçbulak (Mahabat) ve Merivan bölgelerindeki Tekkeler bu yayılmanın alanını çizmektedir. Buralarda tarîkatı neşredenler içerisinde Molla Resûl Savuçbulâkî ile Osman Siracüddin et-Tavîlî'nin isimleri öne çıkmaktadır. Bu arada Hindistan dönüşü Mevlânâ Hâlid'e intisap eden Şeyh Muhammed Kasım Senendecî (ö.1234/1818)'yi de unutmamak gerekir.

¹¹⁰⁶ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 187

¹¹⁰⁷ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 187; Yücer, s. 339.

¹¹⁰⁸ Yücer, s. 339-340.

¹¹⁰⁹ Yücer, s. 340.

Mahabat'ta Molla Resûl'ün postnişîn olduğu *Hâlidî Tekkesi*'nin İran'lı devlet ricali ve resmi makamların bazı engellemelerine rağmen devam ettiği ve tarîkat neşrinde başarılı oldukları görülmektedir. Mevlânâ Hâlid, İran'da Süleymaniye'dekine benzer bir muhalefetin Şii mollalar tarafından organize edilmemesi için yoğun diplomasi trafiğinde bulunmuş ve zaman zaman bölgeyi iyi bilen ve İran'da etkili makamlarda sözü geçen bazı halifelerini Tahran'a göndermiştir. Bunlardan en meşhuru Hacı Abdülmü'min Buharî'dir.¹¹¹⁰ Mevlânâ Hâlid Senendec bölgesindeki müritlerine yazdığı bir mektubunda, gönderdiği elçiye Tahran'a kadar bölgeyi iyi tanıyan bir müridinin eşlik etmesini ve sonuçtan haberdar edilmesini tenbihlemiştir.¹¹¹¹

Bazen de İran'da Şah'a yakın bazı şahsiyetlere kendisi bizzat mektup göndererek yardımcı olmalarını istemiştir. Bu mektuplardan birini Şah'a yakınlığı ile bilinen Mirza Abdülvehhab'a göndermiştir.¹¹¹²

Senendec bölgesinde medresesi bulunan Şeyh Kasîm Senendecî (ö.1234/1818)'nin Mevlânâ Hâlid'e intisabından sonra tarikatın neşri hususunda yaptıkları çok bilinmemektedir. Fakat burasının Hâlidî halifelerince boş bırakılmadığını ve tarîkat neşri için dönem dönem bazı şahsiyetlerin Irak Havraman'ındaki tekkelerden özellikle Biyare'den gönderildiğini biliyoruz.

Hâlidî halifelerinden İran'da en çok etkinliği olan ve geniş bir bölgede tarîkatı neşrettiği bilinen kişi Şeyh Osman Siracüddin'dir. Bu zat, Hâlidîliğin sadece Irak tarafındaki küçük Havraman'da değil belki İran Havramanı'nı da kapsayacak şekilde geniş bir bölgede yayılmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devletinin 1229/1814'da yardımda bulunduğu *Biyâre Medresesi* Şeyh Osman'ın halifelerini yetiştirdiği bir Hâlidî medresesiydi. Burası sadece Irak bölgesine değil İran'dan gelen çok sayıda öğrenciye de kapılarını açmıştı. Medreseye gelen talebelere hem medrese eğitimi hem de Hâlidî tarîkatına göre tasavvufî eğitim verilerek iki yönlü yetiştirmeleri sağlanıyordu.

¹¹¹⁰ Mevlânâ Hâlid'in Hicazdaki halifelerinden olan Abdülmümin Buharî, İran ve Maverâünnehir bölgesinde çok sayıda yetkili zatı tanıyan ve sürekli bu bölgelerde seyahat eden bir Hâlidî mensubuydu. Bu yönünden dolayı Mevlânâ Hâlid onu Tahran'a yaşanan bazı sorunların halli için göndermiştir.

¹¹¹¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 220, 221(151. Farsça mektup).

¹¹¹² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 249, 250(188. Farsça mektup).

İran'ın Senendec bölgesinin hakimi Rızakulu Han'ın Şeyh Osman Siracüddin'in müntesipleri arasında bulunması, Hâlidîliği İran'ın kuzeybatısındaki Sünni Kürtler arasında yaymasında kolaylık sağladığı açıktır.

Şeyh Osman'dan sonra yerine bıraktığı haleflerinden üçüncü halka olarak postnişin olan Şeyh Ömer Ziyaüddin (ö.1318/1900) ve oğlu Şeyh Alaaddin (ö.1953) zamanında İran'da yeni tekkeler açılmıştır ki bunlar içerisinde en çok hizmet veren ve İran Havramanı'ndaki Hâlidî tekkeleri içerisinde merkez tekke haline gelen *Durûd Tekkesi*'dir. Bu tekke Merîvan'a yakınlığı sebebiyle de çok sayıda alim ve müderrisin uğrak yeri olmuştur. Müderris, bu tekkenin Şeyh Alaaddin'in sayesinde ilim ve irfan merkezi haline geldiğinden bahseder.¹¹¹³ Şeyh Necmeddin (ö.1919) ve Şeyh Alaaddin'in (ö.1953) *Durûd Tekkesi*'ni ziyaret ve orada bulunan Hâlidî mensuplarıyla görüşmek amacıyla bazen uzun süreli olarak İran'da ikamet etmeleri Osmanlı devlet ricaline bu iki Hâlidî şeyhinin İranın tabiiyetine geçtikleri şeklinde şikayet edilmiştir. Fakat yapılan tahkikat bu haberin asılsız olduğunu ortaya çıkarmıştır: “Kürdistan-ı İrani'ye hicret ve terk-i tabiiyet ettikleri haber alınan Şehrizar dahilinde Biyare'de mukim Şeyh Ömer Ziyaeddin Tavîle'nin mahdumları Şeyh Necmeddin ve Alaaddin, terki tabiiyetlerinin aslının olmadığı...”¹¹¹⁴

Hâlidîliğin İran'da yayıldığı bölgelerden biri de Hazar denizinin sahilinde yer alan Taliş'tir. Bu bölgede daha önce Nakşbendî-Ahrarî şeyhlerinin irşad faaliyetlerinde bulunmalarının¹¹¹⁵, Hâlidî mensuplarının işini nisbeten kolaylaştırdığı söylenebilir. Şeyh Osman Siracüddin'in halifelerinden Hacı Mahmûd Kürdistanî ve Şihabüddin Talişî gibi Hâlidî mensuplarının tarîkat neşri¹¹¹⁶ bölgede yoğun olarak yaşayan Sünni halktan destek görmüştür. Daha sonraki yıllarda Taliş'te yine şeyh Osman Siracüddin'in bu defa torunlarından olan Şeyh Osman-ı Sâni (ö.1997), İran şahının desteğiyle nüfuzunu hem İran Kürtleri hem de diğer Sünni azınlıklar üzerinde arttırmış ve özellikle Hazar denizi sahilinde yer alan ve XIX. asrın başlarından beri Hâlidî tarîkatını tanıyan Taliş bölgesindeki Şafii halk arasında başarılı olmuştur. 1979 İran İslam Devriminden sonra

¹¹¹³ Müderris, *Ulemâuna*, s. 405.

¹¹¹⁴ BOA, DH.MKT. 1316, Dosya no: 2200, Gömlek no: 84.

¹¹¹⁵ Hamid Algar, “The Naqshbandiyya-Khâlidîyya in Talish(Nortwest İran)” [Taliş (İran'ın Kuzeybatısında) Nakşbendiyye-Hâlidîyye], *Journal of the History of Susism*, volume: 5, (2007), s. 174.

¹¹¹⁶ Algar, “The Naqshbandiyya-Khâlidîyya in Talish(Nortwst İran)”, s. 176.

İran'dan ayrılan Şeyh Osman-ı Sâni'nin, faaliyetlerine Irak, Fransa ve Türkiye'de devam ettiği söylenir.¹¹¹⁷

İran'da Hâlidîliğe mensup bazı ailelerin irşad faaliyetlerinden söz edilmektedir ki bunlar içerisinde Mahabad'ın Zeynuşeyhî Köyü'nde yaşayan Şeyh Ubeydullah Ailesi, Bane'nin Çemparav Köyü'nde bulunan Şeyh Molla Kadir Çemparav Ailesi, Sakız şehrinin Duzahdere Köyü'nde yaşayan Duzahdere Ailesi en çok tanınanlardır. Ayrıca Bukan şehri yakınlarında Hankâh Köyü'nde yaşayan Hâlidî şeyhleri Şeyh Yusuf ve oğlu Şeyh Muhammed'in irşad faaliyetlerinden de bahsedilmektedir.¹¹¹⁸

Seyyid Taha Hakkarî'den itibaren *Şemdinli Tekkesi*'nde postnişin olan Hâlidî şeyhlerinin İran'ın Urumiye şehri başta olmak üzere Kurmancî lehçesini konuşan Kürtler arasında çok sayıda müritlerinin bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde Geylanî nispesiyle tanınan ailenin tarîkat silsilesi Seyyid Muhammed Salih yoluyla Seyyid Taha'ya ve Mevlânâ Hâlid'e ulaşmaktadır. Halen Urumiye şehri Silvana kazası Mergever Nahiyesi Gerek Köyü'nde ikamet eden Seyyid Mansur Geylanî, Seyyid Abdülaziz, Seyyid İsmail, Seyyid Nureddin ve Seyyid Salih yoluyla Seyyid Taha Hakkarî'ye ulaşan silsilenin ilim ve irşad hizmetlerine devam ettiklerini ifade etmiştir.¹¹¹⁹

Mevlânâ Hâlid'in Şia karşıtlığı bilinmesine rağmen, İran'lı devlet ricalinin tarîkatının İran'da neşrine ses çıkarmamaları Hâlidî şeyhlerinin işini kolaylaştırmıştır. 1272/1856 yılında Senendec bölgesinde ortaya çıkan Şii-Sünni mezhep fitnesi¹¹²⁰ bazı Sünni ailelerin Irak'a hicret etmesine sebep olmuşsa da bu durum Hâlidî şeyhlerinin tarîkat neşrini engelleyici bir boyuta ulaşmamıştır.

2.4.1.4. Suriye

Suriye'de Nakşbendî tarîkatının Hâlidîlikten önce de tanındığını belirtmek gerekir. Özellikle XVII. asırda Nakşbendî tarîkatına yeni bir renk ve farklı bir dinamizm kazandıran Ahmed Sirhindî'nin, Hindistan'ın kuzeyinde başlattığı ve oğlu Muhammed Ma'sûm (ö.1079/1668)'un devam ettirdiği Nakşbendî-Müceddidî hareketi, Suriye'de

¹¹¹⁷ Algar, "Hâlidîyye", XV, 295.

¹¹¹⁸ Tevekkülî, s. 289-290.

¹¹¹⁹ Bu bilgiler 2013 yılı Mayıs ayında Hakkari'de düzenlenen "Uluslararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu"na iştirak eden Seyyid Mansur Geylanî'den alınmıştır.

¹¹²⁰ Müderis, *Ulemâuna*, s. 306, 307.

Muhammed Ma'sûm'un halifelerinden¹¹²¹ Şeyh Muhammed Murad el-Buhârî (ö.1132/1720) ile temsil edilmiştir.¹¹²² Şam'da idareci ve halkın sevgi ve teveccühlerine mazhar olan Buhârî, açtığı medrese ve tekkesiyle Nakşbendîliği yaymaya başlamış şöhreti bir süre sonra İstanbul'a kadar ulaşmıştır.¹¹²³ Şam'da görev yapmasına rağmen Hindistan'da bulunan meşrebdaşlarının pozisyonuna uygun olarak hareket etmesi onun Hindistan'dan iletişimini koparmadığını gösterir. Şam'ın müftülük makamına da çoğu zaman Buhârî'nin neslinden bir alimin oturduğu belirtilir ki bunlardan biri olan Hüseyin b. Ali el-Muradî'nin (ö.1266/1850) Bağdat'ta bulunan Mevlânâ Hâlid'i Şam'a davet eden kişi olduğu söylenir.¹¹²⁴

Suriye'de Nakşbendîliğin en yaygın ve popüler olduğu dönem ise şüphesiz Mevlânâ Hâlid'in 1822'de Şam'a hicretiyle başlayan ve yaklaşık bir asır devam eden dönemdir. Bu dönemde Hâlidîlik Şam başta olmak üzere Hama, Humus, Halep, Trablusşam ve Suriye'nin kuzeyinde Hazne ve çevresinde yayılmıştır.

Suriye'de Hâlidîliğin yayılması için ilk adımı atan kişi Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Ahmed Hatîb el-Erbîlî'dir (ö.1250/1834). Erbîlî Şam'a geldikten sonra şehrin yönetimi ve halk üzerinde etkili olan idareci ve ilmiye sınıfı mensuplarıyla iletişime geçmiş ve içlerinde Şam müftülerinden Hüseyin b. Ali el-Muradî'nin de bulunduğu şahsiyetlerin sevgi ve takdirini kazanmayı başarmıştır. Mevlânâ Hâlid'in Şam'da irşad faaliyetlerini başlatan Ahmed Hatîb el-Erbîlî'nin hazırladığı uygun zeminden dolayı, Hâlidîliği yayma hususunda sıkıntı çekmediği ve çok daha kısa sürede tarikatın Şam'da kökleşmesi için bazı adımlar attığı bilinmektedir. Bu adımlarının başında Şam'daki cami ve mescidlerde irşad ve sohbet faaliyetlerinin başlatılması, ilmi sobetlerin yaygınlaştırılması, atıl ve harabe durumundaki cami, tekke vb. binaların yeniden ihya edilmesi gelmektedir.¹¹²⁵

Bu amaçla bizzat kendisi, evinin yanındaki medresede Şafii fikhî okutmuş ve Şam müftülüğü yapmış olan kayınbiraderi Şeyh Ömer el-Ğazzî (ö.1277/1860)'ye de

¹¹²¹ Vassâf, II, 112.

¹¹²² Frederick de Jong, "The Naqshbandiyya in Egypt and Syria. Aspects of its History, and Observations Concerning its Present-Day Condition" [Mısır ve Suriye'de Nakşbendîlik], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 592, 593.

¹¹²³ Şimşek, 18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşinemdî-Müceddidî Hareket, s. 87.

¹¹²⁴ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 67.

¹¹²⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 326.

dersi tekrar ettirme görevi vermiş,¹¹²⁶ bazı halifelerini de farklı cami ve mescidlerde tarîkatın neşri ve İslamî ilimlerin öğretilmesine ön ayak olmaları için görevlendirmiştir.

Halifelerinden Şeyh İsmail el-Enârânî ile Ahmed Hatîb el-Erbîlî'yi Muallak ve Yağûşiye Camilerinde hatm-i hâcegân ve teveccüh yaptırmakla görevlendirmiştir. Bilahare bu görevlerine ek olarak Şam'da kurduğu köyde ikamet edecek kişilerin de ilmî ve tasavvufî eğitimlerini bu iki halifesine tevdi etmiştir. Mevlânâ Hâlid'in kurduğu bu köy aynı tarîkata mensup kişilerin bir araya toplanması ve homojen bir yapı oluşturulması adına önemli bir adımdır. Yine bu köy ikamet edenlerinin tümünün Hâlidîyye tarîkatı mensubu olduğu ilk köydür.

Şam'da görevlendirilen diğer bir Hâlidî halifesi de Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'dir. Mevlânâ Hâlid, icâzet verdiği el-Hânî'nin Nakşbendî tarîkatının Şam'daki önemli merkezlerinden biri kabul edilen¹¹²⁷ ve Suvayka Camii olarak da bilinen Muradiye Camii'nde ilim ve irşadla meşgul olmasını istemiştir. Salihîye semtinde bulunan Sahibe Camii'ne de Abdülkadir Dimlânî görevlendirilmiştir.¹¹²⁸

Şeyh Muhammed Hadîd es-Safedî (ö.1280/1864), Mevlânâ Hâlid'den tarîkat icazeti aldıktan sonra Şam'da hizmete devam ettiği, bilahare memleketi Safed'e irşad göreviyle görevlendirildiği *el-Hadâikü'l-verdiyye*'de kaydedilmiştir. Safedî'nin memleketinde çok sayıda halife yetiştirdiği belirtilir.¹¹²⁹ Humus şehrinde Hâlidîliği neşredenler arasında Ahmed Tezkalî'nin (ö.1284/1867) adı da geçmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in Suriye'deki faaliyetlerinde ve tarîkat neşrinde kendisine en çok destek verenlerden biri de Şam valisi Veliyüddin Paşa'dır. Hâlidîliğin gelişmesinde büyük katkısı olan bu zat, Mevlânâ Hâlid'in Hicaz seferinde de ona her türlü kolaylığı göstererek saygı ve ikramda kusur etmemiştir.¹¹³⁰

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra Şam'da irşad postuna önce Şeyh İsmail Enârânî oturmuş fakat Mevlânâ Hâlid'in vefatından on yedi gün sonra aynı hastalıktan vefat edince¹¹³¹ yerine Süleymaniye'de bulunan Abdullah Herevî geçmiştir. Herevî'den

¹¹²⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 327.

¹¹²⁷ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam*, (Çev.: H. Ebru Aksoy), Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 141.

¹¹²⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 326.

¹¹²⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 361.

¹¹³⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 329.

¹¹³¹ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 211-212.

sonra da Muhammed b. Abdillâh el-Hânî postnişîn olmuş ve uzun süre bu görevi yürütmüştür. Hânî'den sonra yerine oğlu Muhammed b. Muhammed el-Hanî (ö.1316/1898) geçmiş, kardeşi Ahmed el-Hânî de ona irşad faaliyetlerinde yardımcı olmuştur.¹¹³²

1843 yılında Mevlânâ Hâlid'in kardeşi Mahmud Sahib'e (ö.1283/1866) tevcih edilen meşihat göreviyle Şam *Süleymaniye Tekkesi* ve Mevlânâ Hâlid'in medfun olduğu Kasyon tepesinde yaptırılan türbe, mescid ve tekkede de Hâlidî halifeleri irşad görevlerini yürütmüşlerdir. Bunlar arasında Muhammed Firakî ve Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra irşad görevini üstlenen tek oğlu Şeyh Necmeddin (ö.1270/1853) sayılabilir.¹¹³³ Mevlânâ Hâlid'in oğlu şeyh Necmeddin'in Şam'da tarîkatın neşri hususunda 1840'larda başlayan irşad faaliyetlerinin sönük olduğu ve kendisinden beklenen gelişme ve hareketliliği oluşturamadığı görülmektedir. Bunda Hanî'lerin popülitelerinin yanı sıra Şeyh Necmeddin'in genç yaşta (28) vefat etmesinin de etkili olduğu söylenebilir.

Suriye'de Hâlidîliğin yaygınlaşmasında Hanî'nin ve yetiştirdiği halifelerinin rolü küçümsenemez. Hanî'nin halifelerinden Şeyh İsmail el-Kûlî (ö.1264/1848), Şam'da Sancaktar Camii imamı olarak görev yaparken el-Hânî'den hilafet almış ve şeyhinin vasisi olarak tekkesinde hizmete devam etmiştir.¹¹³⁴ Aynı tekkede görev yapanlar arasında Şeyh Ali el-Cuzûrî el-Humusî (ö.1289/1872), Şeyh Ömer Asbahî el-Kadirî (1275/1859) gibi şahsiyetlerin isimleri sayılmaktadır.¹¹³⁵

Muhammed Şamû el-Kurdî (ö.1270/1854) de Muhammed el-Hânî'nin halifelerinden olup Şam'da Salihîye bölgesindeki *Sahibe Medresesi*'nde hatm-i hâcegân yaptırmıştır.¹¹³⁶

Hâlidî halifelerinden el-Hânî'nin hizmetinde bulunan Ahmet Kürdî ez-Zemlekânî (ö.1299/1881), Şam'ın Zemlika Köyü'nde Hâlidî tarîkatının neşriyle uğraşmıştır.¹¹³⁷

¹¹³² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 363.

¹¹³³ Mevlânâ Hâlid'in oğlu Şeyh Necmeddin ve Mevlânâ Hâlid'in Diyarbakır halifesi olan Muhammed Firakî irşad görevinin yanı sıra türbedarlık vazifesini de yürütmüşlerdir. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 194; B.O.A., A.} M.K.T.M.H.M., Dosya no: 45, Gömlek no: 86.

¹¹³⁴ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 360-361.

¹¹³⁵ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 361-362.

¹¹³⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 361.

¹¹³⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 362.

Hama şehrinde tarîkatın neşriyle uğraşanlardan Şeyh Said Samsam el-Hamevî. (ö.1250/1834) ile Şeyh Ahmed Ulvan el-Hamevî (ö.1280/1864) yine el-Hânî'nin halifeleriydiler.¹¹³⁸ Onun halifelerinden Şeyh Ahmed Karazî (ö.1301/1884) yedi yıl Diyarbakır'da irşad faaliyetlerinde bulunduktan sonra Halep yolu üzerinde ve Hama'ya bir konaklık mesafede bulunan Han Kasabası'na yerleşmiş ve orada vefatına kadar tarîkat neşriyle meşgul olmuştur.¹¹³⁹

XIX. asrın sonundan itibaren Şam'da faaliyet gösteren Hâlidî şeyhlerinin çoğunun silsilesinin Siirtli İsa b. Talha (ö.1913)'ya ulaştığı söylenir. Halifelerinden Şeyh Ahmed Küftârü uzun yıllar Suriye Cumhuriyeti müftülüğü yapmıştır.¹¹⁴⁰ Suriye'nin diğer şehirlerinde de Hâlidîliği yayan şeyhlerden Muhammed Hamid el-Hamevi'nin (ö.1969) sisilesi Mevlânâ Hâlid'in Humus'taki halifesi Şeyh Ahmet Tuzuklî¹¹⁴¹ ye ulaşmaktadır. el-Hamevî ile Halepli şeyh Muhammed Nebhân'ın (ö.1975) İhvan-ı Müslimin'in Suriye kolu ile ilişkili oldukları ve Suriye iktidarlarına karşı cephe aldıkları ifade edilir.¹¹⁴²

Suriyenin kuzeyinde Hazne Köyü'nü merkez edinen ve Hâlidîliği yayan Şeyh Ahmed Haznevî'nin silsilesi ise Norşin Hâlidî Medresesi'nin kurucusu Abdurrahman-ı Tağî yoluyla Seyyid Taha Hakkarî'ye ulaşmaktadır.

2.4.1.5. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan'da Hâlidîlik üç merkezde yayılmıştır. Bunlar Hicaz bölgesinde yer alan Mekke ve Medine ile Ahsâ şehirleridir.

2.4.1.5.1. Hicaz

Hâlidîliğin yayıldığı büyük merkezlerden biri de Mevlânâ Hâlid'in Hicaz bölgesine gönderdiği halifeleri içerisinde şu isimler sayılmaktadır: Seyyid İsmail

¹¹³⁸ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 362

¹¹³⁹ Korkusuz, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid(Diyarbakir Velileri)*, s. 64-65.

¹¹⁴⁰ Mevlânâ Hâlid'den sonra bazı halifeleri devlet görevine talip olmuş büyük çoğunluğu da geçinebilmek için devletten maaş ve yardım talebinde bulunmuşlardır. Biri de Kuftaru'dur.

¹¹⁴¹ Tazkale diye de okunur. el-Beytâr, I, 197.

¹¹⁴² Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

Berzencî Konekûtrî, İsmail Zelzelevî, Abdülkadir Berzencî Sergelovî, Molla Ahmed el-Hakkârî, Abdülmümin Buhârî, Muhammed Salih.¹¹⁴³

Bunlardan Seyyid İsmail Berzencî, İsmail Zelzelevî, Abdülkadir Berzencî Sergelovî Medine’de görev yapmışlardır. Bu üç halifenin dışındakiler ise Mekke’de irşadla meşgul olmuşlardır. Mekke’de Hâlidîliğin yayılmasında çok önemli rolü bulunan Abdullah Mekkî ise Anadolu’da bir müddet görev yaptıktan sonra Harem-i şerîfe gelmiş ve irşad faaliyetlerinin daha etkin yürütülmesine katkı sağlamıştır.

Hicaz bölgesine ilk gönderilen halifeler arasında Mekke’de görevli Hakkârî’li Molla Ahmed el-Kürdî ile Medine’de görevli ve Berzencî ailesine mensup olan seyyid İsmail Konekûtrî yer almaktadır. Mevlânâ Hâlid 1824’lere kadar artan mürit sayısı ve hizmetin yoğunluğuna bakarak peyderpey Hicaz’a halife takviyesi yapmıştır. Bu nedenle Süleymaniye’li olduğunu tahmin ettiğimiz Muhammed Salih’in¹¹⁴⁴ ve Buhara’lı Şeyh Abdülmümin’in Mekke’de Molla Ahmed el-Kürdî’ye yardımcı olmaları için gönderildiğini düşünüyoruz. Bu arada İsmail Zelzelevî de Medine’ye Seyyid İsmail Berzencî’nin yanına gönderilmiştir.

İstanbul’dan Medine’ye sürgün edilen matrud Hâlidî halifesi Abdülvehhab es-Sûsî, Hicaz’a gittikten sonra orada görev yapan Hâlidî halifeleri ve mensupları arasında ikilik çıkarmak için yoğun çaba harcamıştır. Ne var ki Mevlânâ Hâlid’in erken uyarıları ve tedbirleri sayesinde Hâlidî mensupları tek vücut halinde hareket ederek Sûsî’ye karşı tavır takınmışlardır.¹¹⁴⁵ Mevlânâ Hâlid’in cinlerle ilişkisi bulunduğunu iddia ettiği risalesini Hâlidî mensupları arasında yaymaya çalışan Sûsî’nin, hiçbir etkisinin olmadığı da söylenemez. Es’ad Sahib, Mevlânâ Hâlid’in Medine’de görevli halifelerinden İsmail Zelzelevî’nin ondan etkilendiği ve Sûsî’nin kaleme aldığı risaleyi Şam’a götürmek suretiyle ciddi tenkitler aldığını söyler.¹¹⁴⁶ Abdülvehhab Sûsî’nin, Medine’deki bir halifesini etkileyecek kadar etkili propaganda yürüttüğünü gören Mevlânâ Hâlid’in, hem Sûsî’nin olumsuz propagandalarına cevap verebilecek, hem de Medine’deki halife ve müntesipleri birbirine kenetleyebilecek bir şahsiyeti oraya

¹¹⁴³ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 79, 116, 141, 225, 256; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 271, 294, 317, 318, 332.

¹¹⁴⁴ Muhammed Es’ad Sâhib, Mekke’de görevli Hâlidî halifesi Muhammed Salih’in annesinin amcası olduğundan bahseder. Bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 256.

¹¹⁴⁵ Mevlânâ Hâlid, Medine’deki halifelerine yazdığı bir mektupta Abdülvehhab Sûsî’nin sözlerine kulak asmayıp Tekkeye bağlı kalan mensuplarını tebrik ederek ona karşı dikkatli davranmalarını tavsiye etmiştir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 317, 318(58. Arapça mektup).

¹¹⁴⁶ Sâhib, *Buğyetü’l-Vâcid*, s. 226 (72. Mektup).

göndermeye karar vermiştir. Bu şahıs Mevlânâ Hâlid'in hemşehrisi Abdülkadir Sergelovî el-Berzencî'dir. Mevlânâ Hâlid, Sergelovî'yi Medine'deki baş halifesi olarak görevlendirirken oradaki mensuplarına da ona tabi olmalarını tenbihleyen bir mektup yazmıştır.¹¹⁴⁷

Hicazda görevli halifelerin biri Mekke'de diğeri Medine'de olmak üzere, iki ayrı Hâlidî irşad merkezi oluşturdıkları ve birbirleriyle karşılıklı iletişim ve işbirliği içerisinde irşad faaliyetlerini yürüttükleri anlaşılmaktadır. Hicaz'da ilk defa göreve başlayan Hâlidî halifelerinin bölge halkı ve yöneticileriyle iletişimi çok iyi bilinmemektedir. Fakat irşad faaliyetlerinde herhangi bir engelle karşılaşmamaları, idarenin Hâlidî halifelerine yaklaşımı hakkında bizlere yeterli ipucu vermektedir.

Mevlânâ Hâlid'in, Hicaz bölgesinde, tarîkatının halk arasında çok yaygınlaşmasını beklediği kanısında değiliz. Zira Vehhabîliğin Hicaz'da halk arasında güçlü olduğunu ve tasavvufî cereyanlara pek sıcak bakmadıklarını biliyordu. Fakat onun bu hakikati bilmesine rağmen oraya birden çok halife göndermesindeki asıl gayenin, Hicaz halkından çok her yıl dünyanın farklı yerlerinden oraları ziyarete gelen yüzbinlerce hacı ve mu'temirin dikkatini çekmek olduğunu düşünüyoruz. Mevlânâ Hâlid'in bu hedefine ulaştığı söylenebilir. Çünkü Hicaz'daki halifelerinin hacılar arasında yürüttüğü irşad faaliyetleri ve hasseten Abdullah Mekkî'nin gayretleriyle, çeyrek asır içerisinde Hâlidîlik Ortadoğu'nun sınırlarını aşp Orta Asya ve Uzakdoğu'ya kadar yaygınlaşmıştır.¹¹⁴⁸

Hâlidî halifelerinin kendi aralarındaki işbirliğinin yanı sıra, meşrebdaşları olan ve Delhî'den görevlendirilen diğeri Müceddidî halifelerinin çalışmalarına paralel olarak ve uyum içerisinde irşad faaliyetlerini yürütmeleri dikkat çekicidir. Bu durum Müceddidî koluna bağlı olan Mevlânâ Hâlid'in, tüm Ortadoğu'da müstakil bir mürşid olarak hareket etmesine izin verildiğinin de en önemli göstergesi olduğu kanaatindeyiz.

Hâlidî halifelerinin, Hicaz bölgesinde görevli Müceddidî halifeleriyle eş zamanlı yürütülen bu faaliyetlerin çok verimli olduğu, hac vazifesini ifa etmek üzere Mekke ve Medine'yi ziyaret eden çok farklı milletlere mensup hacılar üzerindeki tesirlerinden anlaşılmaktadır.

¹¹⁴⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 226 (72. Mektup).

¹¹⁴⁸ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

Mevlânâ Hâlid'in hayatta olduğu dönemde Mekke ve Medine'de irşad faaliyetlerini yürüten halifelerin ağırlıklı olarak mescidleri kullandıklarını söyleyebiliriz. Örneğin Mekke'de görevli halifelerden Muhammed Salih Mekke'nin Şafii imamıydı.¹¹⁴⁹ Abdullah Mekkî'den sonra halifelerinden Şeyh Yahya Dağıstanî, Şeyh Süleyman Kırımî ve Şeyh Fethullah b. Safar Ali Minâvüzî (ö.1852)'nin Hâlidîliği yayma gayretlerinden bahsedilir.¹¹⁵⁰ Bunlardan ilk ikisinin, Abdullah Mekkî ve Molla Ahmed el-Kürdî'den sonra Mekke'de en çok tanınan Hâlidî halifeleri oldukları söylenebilir.

Şam'lı Muhammed b. Abdillah el-Hânî'den hilafet aldıktan sonra onun büyük kızı Hatice ile evlenmiş olan Şeyh Ahmed Câfer, Mekke'ye gelerek orada yaşamaya başlamıştır. Fakat bir süre sonra hanımının vefat etmesi üzerine Medine'ye giderek orada vefatına kadar tek başına yaşamaya devam etmiştir. Abdülmecid el-Hânî (ö.1315/1897), Şeyh Ahmed Cafer'in uzlet ve yalnızlığı sevdiğinden dolayı irşad faaliyetleriyle uğraşmadığı ve mürit yetiştirmedeğinden bahseder.¹¹⁵¹

2.4.1.5.2. Ahsâ

Suudi Arabistan'da Hâlidîliğin yayıldığı merkezlerden biri de ülkenin kuzeyinde bulunan Ahsa bölgesidir. Burada tarikat neşrini gerçekleştiren Şeyh Hüseyin b. Ahmed ed-Dûserî'dir (ö.1247/1832). Azzâvî onun taundan vefat ettiğini belirtir.¹¹⁵² Ed-Dûserî'den sonra onun halifesi olan Şeyh Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer Molla el-Hanefî el-Ahsâî (ö.1270/1853) tarikat neşrini devam ettirmiştir. Ahsâ bölgesinde Hâlidîliğin yayılmasının bu iki zatın eliyle gerçekleştiği söylenebilir.

Bunlardan başka Ahsâ bölgesine yakın olan Basra ve çevresinde tanınan şahsiyetlerden Osman b. Sind el-Basrî'nin bu bölgeye Mevlânâ Hâlid için kaleme aldığı *Asfa'l-mevârid min silsâli i'l-imam Hâlid* adlı eseri dışında bir katkısının olup olmadığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Azzâvî, onu kişi ve ortamlara göre değişen

¹¹⁴⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 256.

¹¹⁵⁰ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

¹¹⁵¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 361.

¹¹⁵² Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 210.

menfaatçi bir insan olarak nitelemekte, bunu da önceleri Mevlânâ Hâlid'e rabîta yapılmasını kınarken sonradan onu övücü sözler sarfetmesine bağlamaktadır.¹¹⁵³

2.4.1.6. Mısır

Mısır'da Hâlidîlik ilk olarak Muhammed Aşık Mısırî tarafından yayılmaya başlamıştır. Mevlânâ Hâlid'in halifeleri arasında adı geçen bu zat için Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa bir dergah yaptırmıştır. Muhammed Aşık Mısırî döneminde tarikatın nerelere yayıldığı ve halifeleri hususunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yalnız İstanbul'da bulunan *Gümüşhanevî Tekkesi*'nin postnişîn'i olan Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Mısır'a uğradığında Abbas Hilmî Paşa'nın yaptırdığı bu tekkede kalmış ve kendisinden tasavvufî eğitim alan İbrahim Cevdet ile Şeyh Hâce Rahmetullah'a tarikat icâzeti vererek irşadla görevlendirmiştir. Gümüşhanevî'nin İstanbul'a dönüşünden sonra bu iki Hâlidî halifesinin Mısır'da tarikatı neşrettikleri anlaşılmaktadır. Bu halifelerden özellikle İbrahim Cevdet (İbrahim Cûde) ve hilafet verdiği iki oğlu Seyyid İsa ile Seyyid Uleyvâ, Hâlidîliği sadece Mısır değil diğer bazı Arap ülkelerinde de yaymaya çabalamışlardır. Hâlidîliğin daha çok Minya el-Kamh ve Şarkîyye vilayetlerinde yayılmıştır.¹¹⁵⁴

Mısır'da Hâlidîliği yayılmasında öncülük eden bir diğer şahsiyet de Havraman'lı Hâlidî şeyhlerinden Osman Siracüddin'in oğlu Ömer Ziyaüddin'in halifesi olan Muhammed Emin b. Şeyh Fethullahzâde el-Kürdî'dir (ö.1332/1913). O da Hicaz'da on yıl kaldıktan sonra Mısır'a yerleşmiş ve tarikatın neşrinde rol oynamıştır. Mısır'da iken Ezher Üniversitesi'nin "*Revâku'l-Ekrâd*" kısmının idareciliğini üstlenmiştir. Kendisinden sonra Şeyh Ahmed ve Şeyh Necmeddin adlarındaki iki oğlu tarikat silsilesini devam ettirmişlerdir.¹¹⁵⁵ Bunlardan şeyh Ahmed, İngilizlere karşı gerçekleştirilen Mısır ayaklanması sırasında şehit olmuştur.¹¹⁵⁶

¹¹⁵³ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 210.

¹¹⁵⁴ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 165; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 232.

¹¹⁵⁵ Jong, "The Naqshbandiyya in Egypt and Syria. Aspects of its History, and Observations Concerning its Present-Day Condition", s. 591.

¹¹⁵⁶ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 213-215.

2.4.1.7. Filistin

Filistin’de Hâlidîliğin yayılması Mevlânâ Hâlid’in Kudüs’te görevlendirdiği halifesi Abdullah el-Ferdî vasıtasıyla olmuştur. El-Ferdî Kudüs’te Hâlidîliği çok farklı kesimlere ulaştırmayı başarmıştır. Bunların içerisinde ilmiye sınıfına mensup olanların ayrı bir yeri vardır. Mevlânâ Hâlid’in Kudüs’e ayrı bir önem verdiği hem orayı ziyaretini hem de Abdullah Ferdî’ye yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır.

Tarikatın böylesine çok dinli ve kültürlü bir bölgede yayılmasının öneminin yanında, tarikata giren farklı kesimlerden insanların tasavvufî eğitiminin de aynı olamayacağını düşünen Abdullah Ferdî, Mevlânâ Hâlid’e bir mektup göndererek bu hususta istişarede bulunmuştur. Mevlânâ Hâlid ise ona yazdığı mektubunda kişiye özel hatm-i hâcegâna karşı çıkarken, meslek ve hususiyetlerine göre ayrı tasavvufî eğitim verebileceğini söylemiştir.¹¹⁵⁷

2.4.1.8. Lübnan

Lübnan’ın Trablus şehri Hâlidî halifelerinden Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî’nin zamanından beri Hâlidî tarikatının önemli bir merkezi olmuştur.¹¹⁵⁸ Ervâdî İstanbul’a gidip Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’yi irşad ettiği birkaç yıllık dönem hariç genelde Trablusşam’da bulunmuştur. Sahip olduğu ilmî birikim ve tasavvufî eğitim sayesinde tarikat neşrinde başarılı olan Ervâdî’nin dışında Şeyh Zülfikar el-Kürdî en-Nakşebendî’nin Mansûrî Kebîr Camii’nin yakınlarında bulunan *Şemsiye Zaviyesi*’nde irşad faaliyetlerini yürüttüğü kaydedilir. Bölgedeki entelektüel kesim arasında iyi tanınan Ömer b. Abdilğani er-Rafî’î el-Fârûkî de ondan el almıştır. Trablus ve Sayda bölgelerinde basın, yayın eğitim işlerinde öncülük yapan bu Hâlidî mensubu, birinci dünya savaşında ailesini kaybeden yetimler ve yerlerinden sürülen kimsesizler için Sayda kentinde bir yetimler evi açmıştır.¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 296, 297(31. Arapça mektup).

¹¹⁵⁸ Algar, “Hâlidîyye”, XV, 296.

¹¹⁵⁹ *Dernîka*, s. 117-120.

2.4.2. Orta Asya’da Hâlidîlik

Orta Asya’da özellikle Türkler arasında çok yaygın olan Nakşbendî tarîkatı Buhara’dan Sirhind’e kadar geniş bir alanda etkili olmuştur. Ahrarî ve Müceddidî şeyhlerinden sonra Hâlidî koluna mensup şeyhlere de kucak açan Orta Asya Müslümanları, Nakşîliğin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Tatar edebiyatına hakim olan şairlerden Mevlâ Kalî, Abdülmenih Kargalı (ö.1826), Abdurrahman el-Buharî (ö.1815), İbadullah Salih (ö.1867) ve Şemseddin Zeki (ö.1865) gibi şahsiyetler bu tarîkata mensubolmuşlardır.¹¹⁶⁰

Hâlidiyye tarîkatının, İsmail Şirvanî’nin gayretleriyle Kuzey Kafkasya ve çevresinde yayıldığından bahsetmiştik. Onun Orta Asya’ya halife gönderip göndermediğini bilmiyoruz. Bu arada aslen Buhara’lı olan ve zaman zaman Buhara ve çevresine ziyaretler düzenleyen Mekke’deki Hâlidî halifelerinden Abdülmümin el-Buharî’nin, Orta Asya Nakşbendî-Hâlidî halifeleriyle organik bir bağının bulunup bulunmadığını da tespit edemedik. Fakat Hâlidîliğin, Orta Asya’nın özellikle İdil-Ural bölgesinde Fethullah b. Safar Ali Minâvüzî’nin (ö.1852) çalışmalarıyla yayılma imkanı bulunduğu bilinmektedir. Minavüzî, Mekke’de irşad faaliyetlerini yürüten Hâlidî halifesi Abdullah Mekki’nin halifesidir.

XIX. asırda Tataristan bölgesinde tasavvufî hareketliliği arttıran ve Kazan bölgesini de içine alacak şekilde oldukça geniş bir alanda teşkilatlanmayı başaran bir mutasavvıf ekip bulunmaktaydı. Başını Çistavlı Şeyh Mehmed Zakir Efendi’nin çektiği bu ekip Hâlidî koluna bağlı şeyhlerden oluşmaktaydı.¹¹⁶¹

Tataristan ve Başkırdistan Hâlidî şeyhlerinin en önemli liderinin ise “mana sultanı” ünvanı ile anılan Şeyh Zeynullah Resulev olduğu söylenir. Buhara Nakşibendi şeyhlerinden icâzetli olan Resulev, 1870’te İstanbul’a uğradığı zaman Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’ye intisap ederek Hâlidî icâzeti almış ve memleketine döndüğünde büyük bir hızla tarîkatı yaymaya başlamıştır. Ruslar tarafından sürgün edilmesine rağmen mücadelesini bırakmayan Resulev’in Troytsk şehrinde kurduğu medrese, Hâlidî tasavvuf geleneğinin Tatar, Başkırd ve Kazak Müslümanların yanı sıra Rusya’nın daha kuzeylerine ulaşmasında önemli görevler icra etmiştir. Bu merkez,

¹¹⁶⁰ Bennigsen, s. 122.

¹¹⁶¹ İsmail Türkoğlu, “Kazan, Kazan Hanlığı”, *DİA*, Ankara 2002, X XV, 134, 136.

Hâlidî tarîkat geleneğine uygun bir tarzda hem tarîkat neşrine hem de ilim tedrisine zemin hazırlamıştır. Zeynullah Resulev, Kuzey Kafkasya’da Müridizm adıyla silahlı mücadele yürüten Hâlidî şeyhlerinin aksine, siyasetten uzak durmuş ve daha çok medrese ve tekke faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Resulev’in mensupları arasında Alimcân Barûdî ve Rizaeddin Fahreddin gibi dönemin alim şahsiyetleri bulunmaktadır. Halifelerinden oğlu Şeyh Abdurrahman’ın 1941 yılında Rusya ve Sibiryâ Müslümanları Diyanet İşleri Başkanlığı’na getirilmesi¹¹⁶² Resulev’in izlediği silahsız ve ılıman siyasetin bir sonucu olduğu kanaatindeyiz.

2.4.3. Kafkasya’da Hâlidîlik

Kafkasya Hâlidîliğinin yayıldığı stratejik bölgelerden biridir. İslam’ın, ilk olarak VIII. asırda Kafkasya’ya Dağıstan üzerinden girdiği ve sonraki dönemlerde peyderpey bölgenin diğer kesimlerine nüfuz ettiği kaydedilir.¹¹⁶³ Kafkasya’da çoğunlukta bulunan Müslüman’ların yanı sıra Hristiyan halkların da yaşadığı bilinmektedir.¹¹⁶⁴

Kafkasya’da yaşayan Müslümanlar, bağımsızlık mücadelesinde ihtiyaç duydukları desteği tasavvufta aramış ve örgütlenmek için dinamik bir tarîkat olduğuna inandıkları Nakşbendiyye’yi tercih etmişlerdir.

Kafkasya bölgesindeki bağımsızlık hareketinin Nakşibendilikle ilk olarak nasıl ve ne zamandan beri ilişkili olduğu sorusu netleşmiş değildir. Kesin olarak bilinen, İmam Mansur ile başlayan dönem ile biraz sonra üzerinde durulacağı üzere XIX. asrın ilk çeyreğinde Mevlânâ Hâlid’in halifesi Kürdemirli İsmail Şirvânî ile başlayan süreçtir.

Nakşbendîliğin Kafkasya bölgesine nüfuz etmeye başlaması, ancak XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren aynı tarîkata mensup Mevlânâ Hâlid’in halifelerinin çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Bölgede Nakşibendilik üzerine araştırma yapanlar, bu tarîkatın,

¹¹⁶² Bennigsen, s. 123; Algar, “Hâlidîyye”, XV, 296.

¹¹⁶³ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 168; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 22-23; Bilge, s. 26.

¹¹⁶⁴ Bu bölgede yaşayan Çerkeşler, Abazalar, Çeçenler, Lezgiler, Gürcülerin bir kısmı, Lazlar ve Türkler Müslüman halklar içinde yer alırken, Gürcülerin bir kısmı, Ermeniler, Ruslar, Ossetler, Svanlar ve diğer bazı Orta Kafkasya halkları Hristiyan’dılar. Bk. Saydam, s. 22.

Kürdistan¹¹⁶⁵ ve Şirvan yoluyla Dağıstan'a oradan da bir süre sonra Çeçen bölgesine ve Orta-Batı Kafkasya'ya yayıldığını ifade ederler.¹¹⁶⁶

Kafkasya bölgesi üzerindeki hakimiyet hususunda Osmanlı-Rus ilişkilerinin çoğunlukla savaşıla sonuçlandığı bir dönemde, Hâlidî şeyhlerinin önce Kuzey Azerbaycan'ı ardından da bölgenin kalbi durumundaki Dağıstanı faaliyetleri için merkez edinmeleri tesadüfi değildir.

Başta Azerbaycan ve Dağıstan olmak üzere Kafkasya bölgesinde hizmetleri görülen İsmail Şirvanî, Muhammed Mehdi Dağıstanî ve Kutgaşnlı Yahya Dağıstanî, Nakşbendî şeyhleriydiler. Bunlardan ilk ikisinin bizzat Mevlânâ Hâlid'in tasavvufi eğitiminden geçtikleri ve tarikat icazeti aldıkları bilinmektedir.¹¹⁶⁷ Kutgaşnlı Yahya Dağıstanî ise önceleri İsmail Şirvanî'nin yanında eğitim görmüş fakat tarikat icazetini Mevlânâ Hâlid'in Mekke'de bulunan halifesi Abdullah Mekki'den almıştır.¹¹⁶⁸ Bu şahsiyetlerden İsmail Şirvanî, Has Muhammed Şirvanî ve Kürinli Molla Muhammed ile Müridizm hareketinin imamı olan Gazi Muhammed (ö.1832), İmam Hamzat (ö.1834) ve İmam Şamil (ö.1288/1871) gibi Hâlidîye mensuplarının şeyhi olarak bilinir. Dağıstan bölgesinin tarikat silsilesinde yer alan Şeyh Cemaleddin Gazikumûkî (ö.1283/1866)'nin silsilede saydığı isimler, Kafkasya'da tarikat neşrinde etkili olan şahsiyetlerin tespiti açısından önem arz etmektedir.¹¹⁶⁹ Weismann, bu silsilenin sonraki dönem şeyhlerini eklediği bir çizelgeye de yer vermiştir.¹¹⁷⁰

İsmail Şirvani, Şirvan bölgesinin Şamahî Kasabası'na bağlı Kürdemir Köyü'nde açtığı medrese ile ilim ve irşad faaliyetlerine başlamıştır. Yaklaşık dokuz yıl süren bu tasavvufî faaliyetleri sırasında halifelerinden Has Muhammed Şirvani vasıtasıyla Dağıstan'a açılma imkanı bulmuştur. Şirvanî, Dağıstanlı alim Muhammed Yerağî'nin kendisine intisap etmesinden sonra ona tarikat icazeti vererek Dağıstan bölgesinin irşadıyla görevlendirmiştir. 1826 yılında Rusların Şirvan'ı işgal etmeleri üzerine Kürdemir'den ayrılarak Ahıska'ya yerleşmiş bu arada tedris ve irşad merkezi de Kürdemir'den Dağıstan'da bulunan *Yukarı Yerağlı medresesi*'ne taşınmıştır. Şirvanî

¹¹⁶⁵ Bugünkü Kuzey Irak bölgesi kastedilmektedir.

¹¹⁶⁶ Bennigsen, s. 80.

¹¹⁶⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 67.

¹¹⁶⁸ Fatsa, s. 93.

¹¹⁶⁹ Cemaleddin Gazikumûkî, *el-Âdâbu'l-marziyye fi't-tarîkati'n-Nakşibendiyye*, San Petersburk 1905, s. 80-81.

¹¹⁷⁰ Weismann, s. 106.

Rusların 1828’de Ahıska’yı da işgal etmeleri üzerine Anadolu’ya göç etmiş ve Amasya’ya yerleşmiştir.¹¹⁷¹

2.4.4. Balkanlar’da Hâlidîlik

Balkanlarda Nakşbendî şeyhlerinin XIX. asırdan çok önce tarîkat neşrinde bulundukları bilinmektedir. Molla İlahî’nin talebelerinden olduğu söylenen Üsküplü Şeyh Lütfullah, Kosova bölgesinde tarîkat neşrinde bulunmuştur.¹¹⁷² Bir diğer Nakşbendî, Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi’dir (ö.1816). Şeyhî Efendi, Şamizâde Mustafa Efendi’den sonra postnişin olmuştur. Bulgaristan’da Sofya şehrine 70 km uzaklıkta bulunan Köstendilde yaşamış¹¹⁷³ ve Nakşbendî tarîkatını Bulgaristan başta olmak üzere Balkanlarda neşretmiştir.

Bosna Hersek bölgesinde Nakşbendî tarîkatının neşrinde hizmetinden bahsedilen Şeyh Abdurrahman Sırrî (ö.1846) ve Oglavak Tekkesi’nden bahsedilir.¹¹⁷⁴ Hâlidî halifelerinden Balkanlara ilk gelen şahısın ise İstanbul’da bulunan ve Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’nin sohbet şeyhi Abdülfettah Akrî’nin talebesi olan Muhammed Rüstem Raşit Efendi (ö.1864) olduğunu tahmin ediyoruz. Raşit Efendi, Köstendilli Süleyman Şeyhî’den sonra Balkanlarda en çok tanınan Nakşbendî-Hâlidî şeyhidir. Nakşiliğin Balkanlarda bir diğer temsilcisi ise Selanik’li Musa Hulusi Paşa’nın oğlu Şair Daniş Hasan Bey’dir.¹¹⁷⁵ Nakşbendîliğin Bulgaristan, Romanya, Kosova, Makedonya ve Bosna-Hersek bölgelerinde yayıldığı ifade edilir.¹¹⁷⁶ Sadece Bosna’da Sarajevo, Zivcici, Visoko, Travnik, Foca ve Oglavak isimlerini taşıyan altı tekke faaliyette bulunmuştur.¹¹⁷⁷

¹¹⁷¹ Olcay, s. 63; Mehmedcelil, s. 45-47.

¹¹⁷² Raif Virmiş, *Kosova Tekkeleri*, Sûfî Kitap, İstanbul 2010, s. 142.

¹¹⁷³ Fatsa, s. 75.

¹¹⁷⁴ Dzermal Cehajic, “Socio-Political Aspects of the Naqshbandi Dervish Order in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia Generally” [Nakşbendî Dervişliğinin Bosna-Hersek ve Yugoslavyadaki Sosya-politik Vecheleri], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 665.

¹¹⁷⁵ Fatsa, s. 77.

¹¹⁷⁶ Alexandre Popovic, “Quelques Remarques Sur les Naqshbandis dans le Sud-est Europeen(Periode Post-Ottomane)”, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 657; Darko Tanaskovic, “La situation Actuelle de L’ordre des Naqshbandis au Kosovo et en Macedonia” [Günümüzde Nakşbendî sûfîlerinin Kosova ve Makedonyadaki Durumu], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 681-689.

¹¹⁷⁷ Jasna Samic, “Les Naqshbandi de Bosnie (Plus Particulierement Ceux de Visoko) et Leurs Relations Avec D’autres Ordres Soufis”, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 669.

2.4.5. Uzakdoğu’da Hâlidîlik

Uzakdoğu denince iki bölgenin irdelenmesi gerekmektedir. Birincisi doğu Asya bölgesidir ki burada Çin ve Rusya yer almaktadır. Bu bölgede özellikle Rusya’nın Güneybatısında başlayan Müridizm hareketinin XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren Nakşbendî-Hâlidî kolunun Rusya topraklarında tanınmasına sebep olduğu muhakkaktır. Zira bu hareketin Dağıstan’da bulunan *Yukarı Yerağlı Medresesi*’nde postnişîin olan Hâlidî şeyhleri Şeyh Muhammed Yerağî, Cemaleddin Gazikumukî tarafından yönlendirildiği ve komutanlarından Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil’in de birer Hâlidî şeyhi oldukları bilinmektedir. Rusya topraklarında tarîkatın neşrinde en etkili olan şahıs, Zeynullah Resulev’dir. Resulev sadece Tatarlar ve Başkırdlar arasında değil Sibirya’daki Müslümanlar arasında da Hâlidîliği yayma başarısını göstermiştir.¹¹⁷⁸

Uzakdoğu’da Hâlidîliğin yayıldığı ikinci bölge Güneydoğu Asya’dır. Bu bölgede de yer alan Endonezya ve Malezya, Hâlidîlik açısından önem arz eden iki ülkedir. İslam’ın ilk olarak Müslüman tüccarlar vasıtasıyla girdiği söylenen bu bölgede¹¹⁷⁹ sonraki dönemlerde İslam’ın tebliği görevini daha çok mutasavvıflar üstlenmişlerdir.¹¹⁸⁰

Tarikatların faaliyetlerinin İslam’ın hızlı yayılmasında katkısı olduğu, özellikle yönetici tabakadan bazı şahsiyetlerin İslamı kabulüyle birlikte toplu ihtidaların da çoğaldığı¹¹⁸¹ Endonezya ve Malezya’da faaliyetleri görülen tarikatlar içerisinde Nakşbendiyye, Kâdiriyye, Halvetiyye, Rifaiyye, Şazeliyye, Şemmaniyye, Kuşaşiiyye, Ticianiyye ve Senusiyye’nin isimleri sayılabilir. Nakşbendî tarikatının Güneydoğu Asya’ya Hindistan yarımadasından geldiği söylenir. XVIII. asırdan itibaren Endonezya, Cava, Sumatra, Açe ve Minangkabau bölgelerinde Nakşbendî tarikatına mensup şeyhlerin yoğun faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir.¹¹⁸² XIX. asra gelindiğinde bu

¹¹⁷⁸ Monteil, s. 231; Fatsa, s. 72.

¹¹⁷⁹ İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İsam Yayınları, Ankara 1995, s. 13; Syed Muhammed Noquib el-Attas, “Endonezya Tarihi”, *DİA*, XI, 196, 197.

¹¹⁸⁰ Werner Kraus, “Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khâlidiyya Into Indonesia” [Nakşbendî-Hâlidîliğin Endonezya’ya Girişi Hakkında Birkaç Söz], (*Naqshbandis* içinde), İstanbul 1990, s. 691-693; Göksoy, “Endonezya’da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri”, *Tasavvuf*, 2003 sayı: 11, s. 77.

¹¹⁸¹ Fatsa, s. 81.

¹¹⁸² Göksoy, “Endonezya’da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri”, s. 87-88.

bölgede özellikle Açe, Sumatra, Java adalarında Hâlidî şeyhlerinin etkin çalışmaları olduğu görülür.¹¹⁸³

Hâlidîliğin Güneydoğu Asya'ya ulaşmasında Mevlânâ Hâlid'in Mekke'deki halifesi Abdullah Mekki büyük rol oynamıştır. Onun müritleri arasında yalnız Türkler, Kırım ve Kazan Tatarları değil, Hâlidîliği Güneydoğu Asya'ya götüren Sumatralı Şeyh İsmail Minangkabavî de bulunmaktadır.¹¹⁸⁴ 1856'da Singapur'a giden Şeyh İsmail, ertesi yıl Riau Saltanatının merkezi Penyengat adasına geçerek sultan Muhammed Yusuf'un Hâlidîyye'ye intisap etmesini sağlamıştır. Malezya'da Pinang şehrine yakın Pondok Uprah Köyü'nde bir Hâlidî merkezi kuran Şeyh İsmail geride halife bırakmadan ölmüştür.¹¹⁸⁵

1945'lerde Batı Sumatra'da Partia Politik Tharikat İslam (İslam Yolu Siyasi partisi)'ı kuran Şeyh Celaledin, Mekke'de faaliyet gösteren *Cebel-i Kubeys Hâlidî Tekkesi*'nden tarikat icâzeti almıştır. Bu tekke, Şeyh Süleyman Zühdü tarafından kurulmuştur. Bu zat aynı zamanda, Mevlânâ Hâlid'in halifesi Abdullah Mekki'nin halifelerinden Yahya Dağıstanî ile Kırımlı Şeyh Süleyman'ın da talebesidir.

Endonezya Hâlidîliği, XX. asırda bazı siyasi oluşumlara önderlik etse de daha çok entelektüel kesim arasında yayıldığı ve silahlı mücadelelere itibar etmeden eğitime ağırlık vermiştir.¹¹⁸⁶ Bu yönleriyle Ruslara karşı oluşturulan Müridizm hareketini yöneten Kafkasya Hâlidîliğinden ayrıldıkları ve Zeynullah Resulev'in metoduna yaklaştıkları söylenebilir.

Abdullah Mekki'den sonra Mekke'de faaliyet gösteren halifeleri Şeyh Yahya Dağıstani ile Şeyh Süleyman Kırımî, hac yaptıktan sonra bir süre Mekke'de ikamet eden birçok Cava ve Sumatralı'ya icâzet vererek tarikatın Güneydoğu Asya'da yayılmasını sağlamışlardır. Kırımlı Şeyh Süleyman'ın halifesi Şeyh Süleyman Zühdü'nün Mekke'de kurduğu *Cebelu Ebi Kubeys Hâlidî Tekkesi* Güneydoğu Asyalı hacılar arasında büyük şöhret kazanmıştır. Bu tekkede yetiştikten sonra Cava ve Sumatra'nın çeşitli yerlerinde Hâlidîliği yayanlar içinde şeyh Celaledin Cangking,

¹¹⁸³ Kraus, "Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khâlidîyya Into Indonesia", s. 700-705.

¹¹⁸⁴ Kraus, "Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khâlidîyya Into Indonesia", s. 693, 694.

¹¹⁸⁵ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

¹¹⁸⁶ Göksoy, s. 89-90.

Hacı Muhammet Arsat ve Şeyh Abdülvehhab Rokan'ı özellikle zikretmek gerekir. Şeyh Abdülvehhab Rokan'ın 1868'de Sumatra'nın kuzeyinde Lengkat şehri yakınlarında bir "pasantren" yani hem medrese hem tekke görevi gören kurum tesis ettiğinden bahsedilir. Babüsselam adıyla da anılan bu kurum Şeyh Abdülvehhab'ın vefatından (1926) sonra hem ilim ve tarikat merkezi hem de Sumatra'nın başlıca ziyaretgahlarından biri olmuştur. Şeyh Abdülvehhab'ın tayin ettiği 126 halifeden biri olan Hacı Osman b. Muhammed (ö.1984), Malezya'nın Johore Eyaleti'nde hala faaliyetlerini sürdüren bir Hâlidî Pasantreni kurmuştur.

Son devir Malezya Hâlidî şeyhlerinden biri de silsilesi başka bir yolla Şeyh Süleyman Zühdü'ye ulaşan Hacı Ma'rûf'tur (ö.1994). Bütün ülkede büyük bir saygıya mazhar olan Hacı Ma'rûf'un Negeri Sembilan Eyaleti'nde kurduğu pasantren faaliyetlerine devam etmektedir.

2.5. HÂLİDÎ TEKKELERİ

Tarikatların kurumsallaşmasıyla beraber ortaya çıkan tekkeler¹¹⁸⁷ İsmâ dünyasının faklı bölgelerinde tasavvufî eğitim mekanları olarak günümüze kadar bu işlevlerini devam ettirmişlerdir. Ruhânî tarikatlardan olan Nakşbendîlikte de tekkelerden aynı amaçla istifade edilmiştir. İmâm-ı Rabbanî'nin Pencap bölgesinde bulunan Müceddidî Dergâhı ile Mazhar-ı Cân-ı Cânân tarafından Cihanâbâd şehrinde yaptırılan Nakşbendî Tekkesi¹¹⁸⁸ XIX. asrın başına kadar etkin bir şekilde hizmet veren Nakşbendî merkezleri olmuşlardır. Bu tarihten sonra Mevlânâ Hâlid için Irak ve Suriye'de tahsis edilen Hâlidî tekkeleri, Nakşbendî tarikatını bu bölgelerde en iyi temsil eden yeni merkezler olarak belirmişlerdir.

Mevlânâ Hâlid'in irşad hayatı boyunca kaldığı üç önemli tekkesinden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki Bağdat'ta bulunan *Hâlidîyye Tekkesi*, ikincisi Süleymaniye'de bulunan *Mevlânâ Hâlid Tekkesi* ve üçüncüsü Şam'da evinin bitişiğinde medrese-tekke olarak kullandığı *Kunvat Tekkesi*'dir.

¹¹⁸⁷ Tekke bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân demektir. Osmanlı Türkçesi metinlerde "tekye" şeklinde yazılan ve günümüzde tekke olarak kullanılan bu kelimenin kökü hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Tekkeler genellikle şeyh ve müritler ve padişah ve yöneticiler tarafından yaptırılmıştır. Bu mekânlar şeyh tarafından yönetilir. Tekkenin yönetim esaslarını tasavvuf geleneği ve şeyhin tavrı belirler. Daha fazla bilgi için bk. Kara, "Tekke", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, s. 368-369.

¹¹⁸⁸ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", s. 338.

Bu üç tekke içerisinde Bağdat ve Şam tekkeleri daha yoğun ilgi ve yankı oluşturduğu halde Mevlânâ Hâlid merkez tekke olarak Süleymaniye'deki “*Hânekâ-yı Mevlânâ Hâlid*”i işaret etmiştir. Bu işareti de 1238/1822 tarihinde Şam'da bulunan halifelerinin her birini kendi bölgelerine görevlendirdiğini haber verdiği bir mektubundan anlaşılmaktadır. Mektupta kardeşi Mahmud Sahib'i kastederek kullandığı “*kendi yerime gönderdim*” cümlesinden ¹¹⁸⁹ Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye'de kendi adını taşıyan tekkeyi merkez tekke (Hangah) olarak belirlediğini anlıyoruz.

Hâlidîlikte tekkeler irşad için kullanılmakla beraber, bu mekânlar tarîkat neşrinde olmazsa olmaz bir yere sahip değildir. Daha açık bir ifadeyle Hâlidî şeyhleri irşad ve hizmet için tekkeyi zorunlu görmemişlerdir. Tarîkat neşrinden gaye şeriatın ahkâmını hakkıyla ve edebiyle yerine getirmek ve sünnet-i seniyyenin ihyası olduğundan, her mekân onlar için aynı zamanda birer tekke görevi görmüştür.

Hâlidî tekke ve zaviyelerinin bir kısmı halifeler ve müritleri tarafından ama önemli bir bölümünün ise yerel yöneticiler ve Osmanlı padişahı ve diğer devlet ricali tarafından yaptırıldığını belirtmek gerekir. Günümüze kadar gelindiğinde sayıları binleri bulan Hâlidî halifelerinin çok büyük ve şatafatlı tekkeler yaptırdıklarından bahsedilemez. Genelde kendi yaptıkları binaların, tekkeden çok mütevazı zaviyeler olduğu söylenebilir.

Çok geniş bir alanda ve sayıları yüzlerle ifade edilebilecek Hâlidî tekke ve zaviyelerinin hepsinin tespiti oldukça güç bir iştir. Fakat günümüze kadar hala hizmet vermeye devam eden veya bina olarak günümüze kadar gelebilen yahut en azından isimleri kaynaklarda yer alan Hâlidî tekkelerinden tespit edebildiklerimizden bazılarını tanımaya çalışalım.

Tavile, Biyare, Bahekon ve Hanekîn tekkeleri gibi Hâlidî şeyhlerinin bizzat kendi inşa ettirdikleri tekke ve zaviyeler olduğu gibi, yerel yöneticilerin yaptırdığı Hâlidî tekkeleri de bulunmaktadır. Bunlardan Süleymaniye mutasarrıfı ve Baban beyi Mahmud Paşa'nın Süleymaniye şehrinde yaptırdığı *Hânekâ-yı Mevlânâ Hâlid*, Bağdat valisi Said Paşa'nın Bağdat'ta onartıp tahsis ettiği *Hâlidiyye Tekkesi*, İmadiye beylerinden Zübeyir Paşa'nın kardeşi Musa Paşa tarafından yaptırılan *İmadiye Tekkesi*, İran'ın Merivan bölgesindeki yerel yöneticilerin, akrabaları olan Şeyh Alaaddin et-Tavîlî (ö.1953) için

¹¹⁸⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 329.

yaptırdıkları *Durûd Tekkesi* en çok bilinenlerdir. Diğer yandan bazı devlet ricali tarafından yaptırılan Hâlidî tekkeleri de bulunmaktadır. Bunların başında İstanbul'da *Musa Safvetî Paşa Tekkesi* gelmektedir. Osmanlı padişahlarından sultan Abdülmecid'in Şam'da Mevlânâ Hâlid'in kabrinin bulunduğu mevkiye yaptırdığı *Mevlânâ Hâlid Tekkesi* ile ikinci Abdülhamit'in Mahvî için Süleymaniye'de yaptırdığı *Mahvî Tekkesi* sultanların yaptırdığı tekkelere örnek verilebilir.

Hâlidî tekkelerinin, sadece ilmî ve tasavvufî eğitim verilen mekanlar olarak görülmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Hâlidî tekkeleri bahsedilen fonksiyonlarının yanında, ilmî ve tasavvufî eğitim gören mensuplarına günlük aşevi hizmeti de vermişlerdir. Bu konuda Mevlânâ Hâlid'in daha önce Hindistan'da eğitim gördüğü Nakşbendî Tekkesi'nin aşevi hizmetlerinden etkilendiğini düşünüyoruz.¹¹⁹⁰ Yine Hâlidî tekkelerinin hepsi için geçerli olmamakla beraber bazı tekkeler, akıl hastaları ve felçliler için özel tedavi uygulanan rehabilitasyon merkezi görevi de görmüşlerdir.¹¹⁹¹ Dahası bazı Hâlidî tekkeleri günümüzde var olan Çocuk Esirgeme Kurumlarının eğitim ve bakım hizmetlerini sunmuşlardır.¹¹⁹²

Mevlânâ Hâlid'in, Süleymaniye, Bağdat ve Şam'da bulunan merkezi tekkelerde günlük Kur'an-ı Kerim hatmi uygulamasını başlatmıştır. Ancak Mevlânâ Hâlid, Bağdat'taki halifelerine yazdığı bir mektubunda günlük Kur'an hatmi yapılacak diye mürit sayısını arttırma gayreti içerisine girmemelerini, amaçlarının çok mürit edinmek değil kaliteli insan yetiştirmek olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁹³ Mevlânâ Hâlid'in başlattığı bu uygulamanın bütün Hâlidî tekkelerinde bir gelenek halini aldığı söylenemez.

Hâlidî tarikat geleneğinin ayrılmaz bir parçası olan medreselere¹¹⁹⁴ ilmî ve tasavvufî eğitim için ortak hizmet alanları olarak görülmüşlerdir.

¹¹⁹⁰ Hindistan'daki Nakşbendî Tekkesi'nde Mazhar-ı Cân-ı Cânân zamanında dört yüz, Şah Abdullah döneminde ise iki yüz kişiye yemek hizmeti verildiğinden bahsedilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Dihlevî, *Makâmât-ı Mazhariyye*, s. 104.

¹¹⁹¹ Irak Havramanı'nın en meşhur Hâlidî merkezlerinden biri olan *Tavîle Tekkesi* akıl hastalarının tedavi edildiği bir merkez olarak da hizmet vermiştir.

¹¹⁹² Kuzey Irak'ın Süleymaniye şehrinin Halepçe ilçesinde bulunan Biyare Tekkesi dönem dönem kimsesiz ve yetim çocuklara hem eğitim vermiş hem de onların iâşe ve ibâtelere sağlanmıştır.

¹¹⁹³ Müderis, *Yâd-ı Merdân*, I, 281, 282(10. Arapça mektup).

¹¹⁹⁴ Arapça'da ders görülen yer anlamına gelen *medrese* (İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-Mısrî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990, VI, 80), İslam aleminin hemen her tarafında uzun süre İslami ilimlerin öğretildiği saygın mekanlar olarak hizmet vermiştir.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan son dönemlerine kadar geçen altı asırlık süreç de bu medreselerin toplumsal ve kültürel hayatta önemli ve belirleyici görevler üstlendikleri bilinmektedir. Bu medreselerin “Darülhadis”, “Darülkurra” gibi eğitim verdikleri alanlara veya yirmili, otuzlu medreseler gibi müderrislerinin aldığı yevmiye akçelere göre ¹¹⁹⁵ adlandırılmışlardır. ¹¹⁹⁶

XVI. asra kadar Osmanlı devletinin gözde ve dinamik eğitim kurumları olan medreselerin, bu asrın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başladıkları ¹¹⁹⁷, bunların ıslahı için çıkarılan fermanlar ¹¹⁹⁸ ve alınan tedbirlerin ciddi fayda sağlamadığı görülerek modern mekteplerin kurulmasına karar verildiği ¹¹⁹⁹ bilinmektedir.

XIX. asra gelindiğinde Irak’ta ortaya çıkan Nakşbendî-Hâlidî kolu, medreseler hususunda var olan algıları altüst edecek şekilde bir yapılanma içine girmiş ve yeni bir umut ve heyecan doğurmuştur. Bu yeni yapılanma bir araya gelmeleri imkansız gibi görülen medrese ve tekkeyi diğer bir tabirle zahir ulemasıyla mutasavvıfları aynı çatı altında bir araya getirmiştir. Ortadoğu’da Hâlidî medreseleri olarak tanınan bu ikili yapıya (medrese-tekke), Güney doğu Asya’da “*Pasantren*” adı verilmiştir. ¹²⁰⁰

Hâlidî meşayihinin Ortadoğu başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyada hüsn-i kabul görmesinde, medreseler yoluyla verdikleri ilmi hizmetlerin rolü büyüktür. Hâlidî şeyhleri, Mevlânâ Hâlid’den gördükleri usûl üzere görevlendirildikleri bölgelerin imkan ve şartlarını da göz önüne alarak, varsa medresede, şayet yoksa bir mescid veya camideki hücreyi medrese haline getirerek hizmetlerini yürütmüşlerdir. Hâlidîlerin

¹¹⁹⁵ Hüseyin Uslu, *Başlangıçtan Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1985, ss. 123-139.

¹¹⁹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kavak, “Hâlidîye Medreselerinin Anadolu’daki İlmî ve Kültürel Hayata Katkıları”, (Ed. İsmail Narin), *Uluslar arası İlahiyat ve İslâmî İlimler Kavşağında Medreseler Sempozyumu*: 29 Haziran-1 Temmuz 2012-Bingöl: Bildiriler I-II, (ss. 267-287), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, I, 268-269.

¹¹⁹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 241; Özyılmaz, “Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış”, s. 142-143; Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebeti Açısından Sivâsiler-Kadı-zâdeliler Mücadelesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 3 (1), 1998, s. 38-72.

¹¹⁹⁸ Uzunçarşılı, III. Murat zamanında 15 Ekim 1577 tarihinde vezir-i azama hitaben bir ferman gönderildiğini, ilmiye sınıfının ıslahı hakkında tespit edilen bir layıhanın 1598 yılı Nisan ayında III. Mehmed’e takdim edildiğini ve sonraki dönemlerde de bu ferman ve tamimlerin devam ettiğini belirttikten sonra, medreselerin ıslahı hakkında çıkarılan fermanların iltimas ve himaye yüzünden tatbik edilemediği bilgisini de eklemektedir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 243-255.

¹¹⁹⁹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991, s. 35-59; Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 23; Akgündüz, s. 109; Fuat Andıç, Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğunda Islahatlar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 122-123.

¹²⁰⁰ Algar, “Hâlidîye”, XV, 296.

özellikle Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde büyük kasaba ve köylere kadar yayılmalarında, verdikleri medrese eğitiminin daha doğrusu müderris kimliklerinin önemli etkisi olmuştur. Bu durum biraz daha seyrek olmakla beraber Anadolu'nun diğer bölgeleri ile İran'ın Merivan şehrinden Suriye'nin Halep şehrine kadar uzanan bölgeler için de geçerlidir.

Hâlidîyye medreselerinin Anadolu'da faaliyete başlamalarıyla beraber ilmi sahada bir hareketlilik başlamış ve daha sonra topluma yön veren çok sayıda aydın şahsiyet yetişmiştir. Bu medreselerde Kur'an öğretiminden Arap dili ve edebiyatına, İslami ilimlerden Felsefe ve Mantık derslerine kadar pek çok ilim okutulmuştur. Hâlidîyye medreselerinde Kur'an-ı Kerim ve İslami ilimlerin yanı sıra Farsça ve Osmanlıca'nın da öğretilmesi halkın geçmişle olan bağının devam etmesine önemli katkı sağlamıştır.¹²⁰¹

Hâlidîyye medreselerinde müderrislik yapan şahsiyetler, genel itibariyle Arapça'yı kullanmakla beraber, medresenin hizmet verdiği toplumun dilini de ihmal etmemişlerdir. Örneğin Suriye'de açılan bir medresede dersler Arapça verilirken, Kafkasya'da Çerkezce ve diğer mahalli dillerde, İran'da Farsça, Anadolu'da bölgelere göre değişmekle beraber Türkçe ve Kürtçe eğitim yapılmıştır. Genelde Arapça olan kitaplar, o bölgenin diliyle talebelere anlatılmıştır. Bu uygulamanın, Hâlidî medreselerinin halka mal olmasında hızlandırıcı bir faktör olduğu kanaatindeyiz.

Hâlidî medreselerinde örgün olarak nitelendirilebilecek eğitimin yanı sıra halka hitabeden ders ve sohbet halkaları da oluşturulmuştur. Bu halkalarda Fıkıh, hadis, tefsir, kelam ve tasavvuf dersleri verilmiştir.

Hâlidî medreselerinde ders ve sohbet vakitlerinin namazlara göre düzenlenmesi de üzerinde durulması gereken bir husustur. Gelişigüzel bir program ve daha önce bazı Müceddidî şeyhlerinin de uyguladığı¹²⁰² bu programda şu iki nokta dikkate değer:

1. Hâlidîler ilmî ve tasavvufî etkinliklerini namaz vakitlerine göre ayarlamak suretiyle namaz ibâdeti bilincini yaygınlaştırmayı hedeflemişlerdir.

¹²⁰¹ Kavak, "Hâlidîyye Medreselerinin Anadolu'daki İlmî ve Kültürel Hayata Katkıları", (Ed. İsmail Narin), *Uluslar arası İlahiyat ve İslâmî İlimler Kavşağında Medreseler Sempozyumu*: 29 Haziran-1 Temmuz 2012-Bingöl: Bildiriler I-II, (ss. 267-287), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, I, 277.

¹²⁰² Bunlardan biri Ahmed Sirhindî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'dur. Onun ders ve sohbetleri namazlardan önce ve sonra şeklinde düzenlediğinden bahsedilir. Bk. Ğâzî, s. 221.

2. Bu program sayesinde hem namazların cemmatle kılınması hem de akabinde yapılacak faaliyetlere daha fazla bireyin katılımı sağlamıştır.

Hâlidî tekkeleri ve ifa ettikleri bazı görevlerden bahsettikten sonra bu tekkelerle ilgili Mevlânâ Hâlid'e atfedilen “*zamanımda kurulmuş olan tekkelerin sayısını benden sonra çoğaltmayınız*”¹²⁰³ sözünden bahsetmek istiyoruz. *Ulemâu Dimaşk ve a'yânühâ* adlı eserde yer alan ve Mevlânâ Hâlid'in ölüm döşeğindeyken sarf ettiği ifade edilen bu söze, Ferit Aydın'ın yorumu dikkat çekicidir. Zira Aydın, Mevlânâ Hâlid'in bu sözünü, ömrünün sonunda yaptıklarından adeta derin bir pişmanlık duyması şeklinde yorumlamıştır.¹²⁰⁴ Kanaatimizce Mevlânâ Hâlid bu sözünü Aydın'ın iddia ettiği gibi pişmanlıktan değil, tarîkatın merkezi yapısının bozulmaması için söylemiştir.

Şimdi Hâlidî tekkelerinin bulunduğu bölgeler ve bilinen postnişinlerine değinerek bu konuyu tamamlamaya çalışalım. Hâlidî şeyhlerinin özellikle ikinci ve üçüncü kuşaktan sonra sayılarının binlere ulaştığı göz önüne alındığında, bütün bu şahsiyetlere ait tekkelerin tespitinin bu çalışmamızın sınırlarını aştığı takdir edilecektir. Bu nedenle ilk dönem ortaya çıkan merkez tekkelerle sonraki dönemlerde isimlerinden çokça bahsedilen bazı Hâlidî tekkelerini zikredeceğimizi belirtelim. Haddizatında her biri ayrı bir akademik çalışmayı gerektiren bu tekkelerin dağılımını ülkeler bazında ele alıp tespit edebildiğimiz hususiyetlerine değineceğiz.

2.5.1. Irak'ta Hâlidî Tekkeleri

Hâlidîliğin ilk ortaya çıktığı bölge olması hasebiyle, Irak'ta açılan tekkeler ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Çünkü Mevlânâ Hâlid, Ortadoğu'nun birçok stratejik noktasına görevlendirdiği çekirdek halife grubunu Irak'taki tekkelerde yetiştirmiştir. Bunun yanı sıra kendisine şahıs, aile ve aşiret düzeyinde ilk destek verenler yine bu tekkelerde yetişmiş ve irşad faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Irak'taki tekkeleri şehirler bazında Süleymaniye, Bağdat, Erbil, İmadiye ve Kerkük olarak sıralayabiliriz.

¹²⁰³ Mutî, I, 334.

¹²⁰⁴ Ferit Aydın, *Tarîkatta Rabîta ve Nakşbendîlik*, s. 319.

2.5.1.1. Süleymaniye Hâlidî Tekkeleri

Süleymaniye sayısal olarak Hâlidî tekkelerinin en fazla olduğu şehirlerin başında yer almaktadır. Buradaki tekkeler daha çok Süleymaniye merkezi ve Gülanber(Halepçe) ilçesinde yoğunlaşmaktadır.

2.5.1.1.1. Mevlânâ Hâlid Tekkesi

Cemal Baban'ın Süleymaniye merkezindeki Hâlidî tekkeleri içerisinde ismine yer verdiği *Mevlânâ Hâlid Tekkesi*¹²⁰⁵, Baban Beyi Abdurrahman Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa tarafından 1818 tarihinde Mevlânâ Hâlid için yaptırılmıştır.¹²⁰⁶ Süleymaniye halkının *Haneke-yı*¹²⁰⁷ *Mevlânâ Hâlid* ya da *Mizgefte*¹²⁰⁸ *Mevlânâ Hâlid* adını verdikleri bu tekkenin yapımı tahminen iki yıl sürmüştür.

Mevlânâ Hâlid, Süleymaniye'de bulunduğu süre zarfında bu külliye'nin cami ve medresesinde çok sayıda talebe eğitmiş ve aynı talebeler hemen yanıbaşlarında bulunan tekkede icra edilen zikir ve hatmelere katılmışlardır. Mevlânâ Hâlid 1818–1820 yılları arasında bu tekkede yoğun irşad faaliyetleri ve sohbetlerin yanı sıra çok sayıda halifesini de yetiştirme imkanı bulmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in 1820'de Bağdat'a gidişi ve 1822'de Şam'a intikali sırasında külliye'deki ilim ve irşad faaliyetlerini halifelerinden Abdullah Herevî (ö.1245/1830) deruhte etmiştir.¹²⁰⁹ Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra ise ilk halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin'nin bu tekkede bir süre irşad faaliyetlerini yürüttüğü ve Mevlânâ Hâlid'in hocalarından Abdullah Hırpânî'nin de medrese kısmında beş yıl kadar ders verdiği ifade edilir.¹²¹⁰

¹²⁰⁵ Baban, *Silemani Şâregeşâvekem*, IV, 84.

¹²⁰⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 315.

¹²⁰⁷ “Haneka”, Farsça hangah kelimesinin Kürtçe'ye çevrilmiş Hâlidir. Farsça hangah tabirinin Arapça'ya hankah suretinde geçip Türklerce hanikah şekline çevrilen bir tabir olduğu, ıstılah olarak da tarikat müesseselerinin merkezi yerinde kullanıldığı, büyüklerine “tekke” küçüklerine ise “zâviye” adı verildiği belirtilir. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 730.

¹²⁰⁸ Mizgeft, mescid anlamında kullanılan Kürtçe bir kelimedir. Bk. Zana Farqînî, *Türkçe-Kürtçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000, s. 821.

¹²⁰⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 33, 34.

¹²¹⁰ Müderris, *Ulemâuna*, s. 338.

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonraki dönemlerde tekkeye ait vakıf arazilerine ve düzenli gelirlerine el konulduğu, Şeyh Ömer Ziyaüddin et-Tavîlî'nin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e yazdığı mektuptan¹²¹¹ anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında harap olduğu belirtilen *Mevlânâ Hâlid Tekkesi*'nin savaştan sonra Hâlidî şeyhleri ve halkın yardımıyla tamir edilerek yeniden ilim ve irşad faaliyetlerine başlandığı, tekkede ilmî faaliyetleri yürütmek üzere Süleymaniye'nin tanınmış âlimlerinden Şeyh Ömer Karadağı'nın (ö.1335/1917) görevlendirildiği kaydedilmiştir.¹²¹²

2011 yılında tekke, mescid ve eklentileri yeniden restore edilmiş bir de konferans salonu eklenmiştir. Bu tekkede Mevlânâ Hâlid'in birçok büyük halifesinin yanında sonraki dönemlerde Molla Resul et-Telânî (ö.1385), Abdülhekim Hûyeî (ö.1379) ve Abdülkerim Müderris (ö.2005) gibi tanınmış âlim şahsiyetlerin eğitim gördüğü ifade edilmiştir.¹²¹³

2.5.1.1.2. Mahvî Tekkesi

Süleymaniye merkezinde bulunan ikinci Hâlidî tekkesi *Mahvî Tekkesi*'dir. Bu tekkenin Osmanlı sultanı II. Abdülhamit tarafından 1893 yılında Hâlidî halifelerinden Muhammed b. Osman Mahvî (ö.1326/1908)¹²¹⁴ için yaptırıldığı bilinmektedir.¹²¹⁵ Şair ruhlu olan ve *Mahvî* mahlasını kullanan Muhammed b. Osman, 1300/1882'li yıllarda Hicaz'a gitmiş ve dönüşte İstanbul'a uğrayarak II. Abdülhamit'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde padişah ona ikram ve ihtiramda bulunmuş ve kendisi için Süleymaniye şehrinde bir tekke yaptırılması ve aylık maaş tahsisi için emir vermiştir.¹²¹⁶

¹²¹¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 219(42. mektup).

¹²¹² Müderris, *'Ulemâuna*, s. 416.

¹²¹³ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 415-417.

¹²¹⁴ Muhammed b. Osman, 1246/1831 tarihinde Süleymaniye'de doğdu. Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî'nin halifesi olan babası Osman'ın yanında yetişti. Sonra Senendec ve Mahabat şehirlerinde bulunan medreselerde okudu. Bilahare Süleymaniye'ye döndü ve bir süre sonra Bağdat'a giderek Müftü Muhammed Feyzî Zuhâvî'nin medresesinde eğitime devam etti. İlim icâzetini Zuhavî'den aldı. Bağdat'ta İmam-ı A'zam Medresesine müderris olarak tayin edildi. 1862'de Süleymaniye'ye döndü ve Adalet komisyon üyeliği yaptı. Babasının vefatından sonra Şeyh Osman Tavîlî'nin oğlu Şeyh Muhammed Bahaüddin'e intisap etti. Şiir ve edebiyata meraklı bir mutasavvıf olan Muhammed b. Osman, Mahvî mahlasıyla şöhret oldu. Yazdığı Kürtçe kasidelerle Süleymaniye'de tanındı. 1326/1908 yılında Süleymaniye'de vefat eden Mahvî, kendisi için yaptırılan Tekke'ye defnedildi. Bk. Es-Selefi, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, s. 320-321.

¹²¹⁵ Baban, *Silemani Şâregeşâvekem*, IV, 83.

¹²¹⁶ es-Selefi, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, s. 320, 321.

Zaman içerisinde yıpranan *Mahvî Tekkesi*'nin, yine Osmanlı devlet ricalinin gönderdiği ödeneklerle tamir ve bakımı yapılmıştır.¹²¹⁷ Bu tekkede Muhammed b. Osman'dan sonra kimlerin postnişîn olduğunu tespit edemedik.

2.5.1.1.3. Molla Ali Tekkesi

Süleymaniye merkezinde bulunan üçüncü büyük tekke ise *Molla Ali Tekkesi*'dir. Bu tekkeyi Şeyh Osman Siracüddin'in müritlerinden Molla Resul b. Muhammed'in yaptırdığı ifade edilir.¹²¹⁸ Molla Resul'un, Süleymaniye'de bazı olaylardan dolayı yöneticilerin baskısıyla şehri terk edip Surdaş bölgesinde bulunan Gurgeder Köyü'ne gittiği söylenir.

Süleymaniye'deki tekkenin başına Molla Resul'un oğlunun geçtiği ve tekkenin bundan sonra onun adına nispetle *Molla Ali Tekkesi* olarak tanınmaya başladığı kaydedilir.¹²¹⁹

2.5.1.1.4. Biyâre Tekkesi

İran sınırına yakın bir mevkide yer alan Biyâre, Hâlidîlikten önce de ilmî faaliyetlerin canlı olduğu bir yerdir. Burada bulunan medrese Şeyh Osman Tavîlî'nin gayretleriyle hem ilim hem de tasavvufî etkinliklerin yürütüldüğü bir merkez haline gelmiştir. Bu nedenle Biyare'deki cami ve medrese uzun yıllar tekke görevi de görmüştür. Hicri 1307/1889 tarihinde Biyare'deki medrese ve camiden ayrı olarak bir de tekke inşa edilmiştir. Burasının o dönemde Gülanber (Halepçe) nahiyesine bağlı bir köy olduğu belirtilir. Hâlidîliğin bu bölgede yayılmasında Biyare tekkesinin rolü büyüktür.

Süleymaniye ve Irak genelinde tanınmış birçok âlim ve mutasavvıf, Biyare'deki medrese ve tekkeden yetişmiştir. Bu medresede müderrislik yapan şahsiyetlerden bazıları şunlardır¹²²⁰: Molla İsmail Biyârî¹²²¹, Seyyid Abdülkerim Berzencî, Molla İbrahim b. İsmail Biyarî, Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî, Molla Ahmed Reş, Ömer Ziyaüddin b.

¹²¹⁷ Bu tekkeye Musul evkâf-ı hümayunundan ödenek aktarılmıştır. Bk. BOA, HAT, 1316, Dosya no: 229, Gömlek no: 2200.

¹²¹⁸ Baban, *Silemani Şâreğşâvekem*, IV, 84.

¹²¹⁹ Baban, *Silemani Şâreğşâvekem*, IV, 84-85.

¹²²⁰ Müderris, *Ulemâuna*, s. 24,

¹²²¹ Bu zat Mevlânâ Hâlidin hocası Molla İbrahim Biyârî'nin babasıdır.

Osman Siracüddin et-Tavîlî, Molla Ahmed en-Nûdşî (ö. 1302/1884), Molla Abdülkadir el-Kânikeveî (ö. 1338)¹²²², Molla Taha el-Bâlîsânî (ö. 1340), Molla Abdülkerim Müderris (ö.2005).¹²²³

Biyare medresesi ilim ve irşad faaliyetlerinin yanında aynı zamanda bölgedeki yetim çocuklarının barındırıldığı ve eğitimlerine yardımcı olunan bir yetimhane görevi de görmüştür. Sadece bir dönemde 18 yetim çocuğun bu tekkede barındığı belirtilir.¹²²⁴

2.5.1.1.5. Tavîle Tekkesi

Bu tekke, Irak-İran sınırında çok stratejik bir noktada yer alan Tavîle Köyü'nde bulunmaktadır. Şeyh Osman Siracüddin'in inşa ettirdiği bu zaviyeye vefatından sonra oğlu Muhammed Bahaüddin(ö.1285/1868) postnişin olmuş ve bu zaviyeyi büyüterek tekkeye dönüştürmüştür.¹²²⁵

Tavîle Köyü'ndeki bu tekkenin bir özelliği de akıl hastalarının tedavi edilmiş olduğu bir mekan olmasıdır. 2011 yılında Süleymaniye bölgesini ziyaretimiz sırasında Tavîle'deki bu tekkeyi ve akıl hastalarını tedavide kullandıkları araçları görme imkânı bulduk. Bu tekke hâlen faal olup şu an postnişin olarak Şeyh Abdurrahman et-Tavîlî irşad faaliyetlerini yürütmektedir.

2.5.1.1.6. Kazrâbât Tekkesi

Sa'diye tekkesi olarak da adlandırılan Kazrâbât tekkesi 1303/1885 tarihinde Şeyh Osman Siracüddin'in oğlu Ömer Ziyaüddin tarafından yaptırılmıştır.¹²²⁶ Ömer Ziyaüddin tekkenin işlerini deruhte etmesi ve irşad ve ilmi faaliyetleri yürütmesi için Şeyh Arif Kızılrîbâtî (ö.1360)'yi görevlendirmiştir. Kızılrîbâtî, Kazrâbât tekkesinde irşad faaliyetlerini yürütürken vefat eden Şeyh Ömer Ziyaüddin'den sonra oğlu Şeyh Necmeddin'e, o da vefat edince kardeşi Şeyh Alaüddin'e intisap etmiş ve tekrar hilafet

¹²²² Şeyh Ömer Ziyaüddin et-Tavîlî'nin damadıdır.

¹²²³ Bu şahsiyetler için Bk. Müderris, 'Ulemâuna, muhtelif sayfalar.

¹²²⁴ Müderris, 'Ulemâuna, s. 289.

¹²²⁵ Müderris, 'Ulemâunâ, s. 525.

¹²²⁶ Müderris, 'Ulemâunâ, s. 412.

almıştır.¹²²⁷ Şeyh Arif'ten sonra oğlu Şeyh Ma'sûm Kızılırbâtî, tekkede postnişîn olmuştur.¹²²⁸

2.5.1.1.7. Ahmedâvâ Tekkesi

Ahmedâvâ Tekkesi, ismini Halepçe'ye bağlı Hurmal nahiyesi sınırları içerisinde bulunan Ahmedâvâ Köyü'nden almaktadır. Bu tekke Şeyh Osman Siracüddin'in vefatından sonra oğlu Şeyh Ahmed Şemsüddin tarafından inşa edilmiştir.

2.5.1.1.8. Hanekîn Tekkesi

Süleymaniye şehrine yakın bir bölge olan Hanekîn'de bulunan bu tekkeyi 1301/1883 yılında Şeyh Osman Siracüddin'in oğullarından Şeyh Ömer Ziyaüddin yaptırmıştır. Hanekîn'e yapılan ilk Hâlidî tekkesi olduğu söylenmektedir.¹²²⁹

Hanekîn Tekkesi inşa edildikten sonra burada tadrîsat yapılması için Molla Muhammed el-Cuvanrûdî'ye (ö.1367/1948) Şeyh Ömer Ziyaüddin tarafından görev verildiği ifade edilir.¹²³⁰

Tekke'de postnişîn ve müderris olarak görev yapanlar arasında; Halife Abdi, Molla Muhammed el-Cuvanrûdî, Şeyh Tayyib Cuvanrûdî'nin isimleri yer almaktadır.¹²³¹

2.5.1.1.9. Kifrî Tekkesi

Kifrî Tekkesi, 1306/1888 tarihinde Şeyh Ömer Ziyaüddin tarafından yaptırılmıştır.¹²³² Rivayete göre Şeyh Ömer, bu tekkeyi yaptırmak için bir arsa satın almak istemiş, talip olduğu arsaya parası yetmediği için, atını satarak parayı denkleştirmiştir. Baban beylerinden Reşit Paşa, kendisine ait olan arsada tekke yaptırmak isteyen Şeyh Ömer'den para almamış ve arsayı da tekke yapımı için bağışlamıştır. Kifri de Reşit Paşa'nın hibe ettiği arsada tekke yapıldıktan sonra

¹²²⁷ Müderris, *'Ulemâunâ*, s. 260.

¹²²⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 130.

¹²²⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 130.

¹²³⁰ Müderris, *'Ulemâuna*, s.531.

¹²³¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 130.

¹²³² Müderris, *'Ulemâuna*, s. 412.

1312/1894 tarihinde Şeyh Ömer sultan ikinci Abdulhamid'e bir mektup yazarak tekkenin yanına bir cami yaptırmasını talep etmiştir. İkinci Abdülhamid, cami yapımı için üç yüz lira göndermiştir.¹²³³ Bu tekkenin ilk postnişîni ve müderrisinin Molla Ahmed Kanîkeveyî olduğu rivayet edilir.¹²³⁴

2.5.1.1.10. Bahekon Tekkesi

Müderris, Biyare'ye yakın bir köyde bulunan Bahekon Tekkesi'nde Tavîlî ailesinden Şeyh Ali Hüsameddin'in (ö.1358/1939) irşad faaliyetlerini yürüttüğünden bahsetmektedir.¹²³⁵

2.5.1.1.11. Tebekel Tekkesi

Zelem Nehri'nin kenarında yer alan aynı isimli bir köyde bulunan Tebekel Tekkesi'nin, Şeyh Ali Hüsameddin tarafından yaptırıldığı söylenir.¹²³⁶

2.5.1.1.12. Dereşiş Tekkesi

Halepçe ile Biyare arasında bulunan Dereşiş Köyü'nde bulunana Dereşiş Tekkesi 1318/1900 tarihinde Şeyh Ömer Ziyaüddin'in oğlu Şeyh Alaaddin tarafından yaptırılmıştır.¹²³⁷ Postnişinleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

2.5.1.1.13. Gulp Tekkesi

Hurmal nahiyesine bağlı Gulp Köyü'nde bulunan bu tekke, Şeyh Ali Hüsameddin'in babası tarafından yapılmıştır. Onun vefatından sonra Ali Hüsameddin bazı eklemeler yaptırarak tekkeyi genişletmiştir.¹²³⁸

¹²³³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 130.

¹²³⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 131.

¹²³⁵ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 254.

¹²³⁶ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 260.

¹²³⁷ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 404.

¹²³⁸ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 402.

2.5.1.1.14. Biyâvîle Tekkesi

Mevlânâ Hâlidin babasının medfun olduğu belirtilen Biyâle Köyü'nde bulunan *Biyâvîle Tekkesi*'ni de yaptıran yine Şeyh Ömer Ziyaüddin'dir. Bu tekkenin 1310/1892'larda inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹²³⁹

2.5.1.1.15. Sedeşt Tekkesi

Yine Şeyh Ömer Ziyaüddin tarafından yaptırılan bu tekke, Biyavîle Tekkesi'nden yaklaşık dört yıl sonra 1314/1896 tarihinde inşa edilmiştir.¹²⁴⁰ Kimlerin postnişinlik yaptıkları hususunda bilgi bulunmamaktadır.

2.5.1.1.16. Zerdîyâvâ Tekkesi

Zerdîyâvâ Tekkesi Süleymaniye'yi yöneten Baban ailesinden Ahmed Paşa'nın amcası Abdullah Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra yaptırıldığı bilinmekle beraber yapım tarihi bilinmemektedir. *Zerdîyâvâ Tekkesi*'nin ilk postnişini Hâlidî halifelerinden Şeyh Ahmed Hevlerî'dir (ö.1250/1834).¹²⁴¹

2.5.1.2. Bağdat Hâlidî Tekkeleri

2.5.1.2.1. Hâlidiyye Tekkesi

Bağdat'ta ilk açılan Hâlidî tekkesi Ahsaiye Medresesi'nden dönüştürülen *Hâlidiyye Tekkesi*'dir. Bu tekke 1228/1813 yılında Bağdat'a ikinci gidişi sırasında tamir edilerek Mevlânâ Hâlid'e tahsis edilmiştir. Bağdat'ın doğusunda Dicle nehrine nazır bu tekkenin ilk postnişini Mevlânâ Hâlid'dir. Mevlânâ Hâlid'in bu medreseye yerleşip irşad faaliyetlerine başlamasıyla burası Hâlidiyye Tekkesi olarak adlandırılmış ve bu isimle günümüze kadar devam etmiştir. Mevlânâ Hâlid, Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında bu tekkede ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini yürütmüş kendisinden sonra da görevlendirdiği halifeleri ve onların halifeleri yoluyla bu hizmet sürdürülmüştür.

¹²³⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 131.

¹²⁴⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 131.

¹²⁴¹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 17.

Mevlânâ Hâlid tasavvufî faaliyetlerin yanı sıra ilmî faaliyetleri de bu tekkede gerçekleştirmiş, kendisini ziyarete gelen kişi ve grupları orada kabul etmiş ve halka açık sohbetlerini burada yapmıştır.

Bu tekke Mevlânâ Hâlid'in irşad faaliyetlerini yürüttüğü bir mekan olmasının yanında, aynı zamanda, Irak'ta meydana gelen birçok siyasî ve toplumsal hadiselerde görüşüne ve desteğine başvurulmuş Hâlidî halifelerinin yetiştiği bir merkez özelliği de taşımaktadır.

Bağdat *Hâlidîyye Tekkesi*'nin 1820'lerde başta Irak olmak üzere Osmanlı topraklarındaki en etkin Müceddidî merkezi olduğu söylenebilir. Burada yetişen ve faaliyette bulunan Hâlidî mensuplarının hepsini saymak oldukça güçtür. Fakat en çok tanınanları içerisinde Şeyh Ubeydullah Haydarî, Abdülkadir Haydarî, Sadruddin Haydarî ile İmadiye'li Yahya Mizûrî, Kerkük'lü Abdurrahman Ruzbehânî, Şihabüddin el-Âlûsî, Kadirî meşayihinden olup sonradan Nakşebendî tarikatına geçen Şeyh Ahmed Bağdadî, Abdullah Şemdînî, Seyyid Taha Hakkârî, Muhammed Emîn es-Süveydî, Abdulğafûr Müşahidî, Muhammed Cedid Bağdadî gibi şahsiyetler sayılabilir.

Mevlânâ Hâlid'in 1817'de Süleymaniye'ye 1822'de de Şam'a hicretinde bu tekkede baş halifesi olarak tayin ettiği Ubeydullah Haydarî ile onun en yakın arkadaşları olan Abdulğafûr Müşahidî, Muhammed Cedid Bağdadî ve Musa Cibûrî tekkenin işlerini deruhte etmişlerdir. Bunlardan sonuncusu Mevlânâ Hâlid'in emriyle Bağdat'ın batısında yeni bir Hâlidî tekkesi açmıştır.

2.5.1.2.2. Seyyide Nefîse Tekkesi

Bağdat'ta *Hâlidîyye Tekkesi*'nden sonra açılan ikinci Hâlidî merkezi *Seyyide Nefîse Tekkesi*'dir. Daha önce Seyyide Nefîse Camii olarak bilinen bu tekkenin sorumluluğu Musa Cibûrî'ye verilmiş böylece ilk postnişînliği de o yapmıştır. Cibûrî, bu yeni Hâlidî tekkesinde tarîkatı neşrederken merkez tekkeyle istişare etmeyi sürdürmüştür. Bu amaçla belli günlerde şehrin doğusunda bulunan *Hâlidîyye Tekkesi*'ne gelerek hem meslektaşlarıyla istişarede bulunmuş hem de hizmetlere yardımcı olmuştur.¹²⁴²

¹²⁴² Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 183.

2.5.1.2.3. Cubûrî Tekkesi

Musa Cubûrî'nin yukarıda bahsedilen *Seyyide Nefise* Tekkesi'nden ayrı olarak Müşahade mahallesinde bulunan kendine ait bir evi de tekkeye dönüştürdüğünden bahsedilir. “*Cubûrî Tekkesi*” adını verebileceğimiz bu yeni irşad merkezini bilahare İsmail b. Hamd el-Cubûrî'nin (ö.1282/1865) tamir ettirdiği ve burada tasavvufî faaliyetlerle beraber hadis dersleri verdiğiinden bahsedilir.¹²⁴³

İsmail b. Hamd el-Cubûrî'nin Bağdat'ta “*Hızır İlyas Tekkesi*”nde de müderrislik yaptığı da kaydedilmiştir.¹²⁴⁴ Fakat bu tekkede Hâlidî tarikat geleneğine göre faaliyet yapılıp yapılmadığı hususu net değildir.

2.5.1.3. Erbil Hâlidî Tekkeleri

2.5.1.3.1. Nakşbendî-Hâlidî Tekkesi

Nakşbendî-Hâlidî Tekkesi Erbil'in Haneka Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu mahalle Erbil Kalesi'ne çok yakın bir mevkide yer almaktadır. Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Hidayetullah Erbîlî'nin bu tekkede irşad faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir. Erbil'deki bu tekke XIX. asrın sonuna doğru yıpranmış ve Osmanlı devleti tarafından gönderilen bir tahsisatla 1312/1894 tarihinde tamir edilmiştir. Bu arada aynı dönemde tekkede müderrislik görevini yürüten Şeyh Abdurrahman'a da maaş tahsis edildiğini arşiv belgeleri ortaya koymaktadır.¹²⁴⁵

Erbil'de şeyh Hidayetullah'ın ardından çocukları ve torunları bu tasavvufî hizmeti aralıksız devam ettirmişlerdir. Erbil'deki tekkede postnişîn olan Hâlidî halifeleri şöyle sıralanmaktadır ¹²⁴⁶: Şeyh Hidayetullah Erbîlî, Şeyh Muhammed Said Erbîlî, Şeyh Abdurrahman Erbîlî, Şeyh Yahya Erbîlî, Şeyh Mazhar Erbîlî.

¹²⁴³ Azzâvî, “Hulefâu Mevlânâ Hâlid”, s. 183-185.

¹²⁴⁴ Azzâvî, “Hulefâu Mevlânâ Hâlid”, s. 186-187.

¹²⁴⁵ BOA, DH.MKT. 1312, Dosya no: 306, Gömlek no: 7.

¹²⁴⁶ Azzâvî, *Erbil fî muhtelefi 'l-'usûr*, s. 105-106.

2.5.1.3.2. Şeyh Çoli Tekkesi

Erbil merkezde Arap Mahallesi'nde bulunan *Şeyh Çoli Tekkesi* aynı ismi taşıyan caminin içinde yer almaktadır.¹²⁴⁷ Hakkında çok detaylı bilgi edinemediğimiz bu Hâlidî tekkesinin günümüze kadar ayakta kalması, Haneka Mahallesi'nde bulunan diğer tekke ve camilerle birlikte uzun yıllar Hâlidî tasavvuf geleneğini sürdürdüklerine işarettir.

2.5.1.3.3. Şeyh Mustafa Tekkesi

Erbil Kalesi'ne yakın Haneka mahallesinde bulunan *Şeyh Mustafa Tekkesi* halen Hâlidî tasavvuf geleneğinin devam ettirildiği büyük bir tekkedir. Şeyh Mustafa Şeyh Ebû Bekir Camii ile aynı yerde bulunmaktadır. Sahip olduğu geniş avlusu ve müştemilatıyla ilmî ve tasavvufî hizmetlerin ifasında kolaylık sağlayan bir özelliğe sahiptir.¹²⁴⁸

Türkiye'den içinde Şeyh Müşerref Pervarî(ö. 2005)'nin de bulunduğu bazı Hâlidî şeyhlerinin mensup olduğu bu tekke, Kuzey Irak'ta en faal Hâlidî tekkeleri arasında yer almaktadır.

2.5.1.4. İmadiye Hâlidî Tekkeleri

2.5.1.4.1. Nakşbendî Tekkesi

Nakşbendî Tekkesi İmadiye beylerinden Zübeyir Paşa'nın kardeşi Musa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Musa Paşa, bölgede tasavvufî faaliyet yürüten Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Abdülvehhab es-Sûsî'nin çalışmalarını beğenmiş ve tarikat neşrine destek olmak üzere bu tekkeyi yaptırmıştır.¹²⁴⁹

Kaynaklarda *İmadiye Nakşbendî Tekkesi* adıyla yer alan bu Hâlidî tekkesinin yapım tarihini tespit edemedik. Fakat Abdülvehhab es-Sûsî'nin 1238/1822'de İstanbul'a Şeyh Muhammed Salih'in yerine görevlendirildiği¹²⁵⁰ göz önüne alınarak İmadiye'deki bu Hâlidî tekkesinin 1822'den önce inşa edildiğini söyleyebiliriz.

¹²⁴⁷ Azzâvî, *Erbil fî muhtelefi'l-'usûr*, s. 109.

¹²⁴⁸ 2013 yılı Nisan ayında ziyaret ettiğimiz bu tekkede namaz sonrası icra edilen hatm-i hâcegânı izleme imkanı bulduk.

¹²⁴⁹ Raûf, *el-Mu'cemu't-târîhi li İmâreti Behdînân*, s. 103.

¹²⁵⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 123-124.

Bu tekke'nin ilk postnişini olan Abdülvehhap es-Sûsî'nin ardından postnişin olarak görev yapanlar içerisinde şu kişilerin isimleri geçmektedir¹²⁵¹: Şeyh Tahir b. Molla Sâfî, Şeyh Muhammed (ö.1308/1890)¹²⁵², Şeyh Bahauddin en-Nakşbendî (ö.1372/1952).¹²⁵³

2.5.1.4.2. Barzan Tekkesi

Bu tekkenin daha önce Barzan Köyü'nde inşa edilen medresenin tekke olarak da kullanılmaya başlanmasıyla bu adı aldığını tahmin ediyoruz. *Barzan Tekkesi*'nde Hâlidî tarikat geleneğine göre ilk hatme-i hâcegân yaptıran kişinin Tacüddin Barzanî'nin büyük oğlu Abdurrahman Barzanî olduğu ifade edilir.¹²⁵⁴ Dolayısıyla ilk postnişin de Abdurrahman Barzanî'dir.

Abdurrahman Barzanî'nin vefatından sonra bu tekkede kardeşi Abdüsselam Barzanî irşad postuna oturmuştur. Abdüsselam Barzanî'nin ardından da oğlu Muhammed Barzanî *Barzan Tekkesi*'ne postnişin olmuştur.¹²⁵⁵

2.5.1.4.3. Gevilan Tekkesi

İmadiye bölgesinde bulunan *Gevilan Tekkesi*'ne “Haneka-yı Gevîlan” adı da verilmiştir. Bu tekkenin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Yalnız Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Ahmed Kolekî'nin çocuklarının yaptırdığını tahmin ediyoruz. Bu tekke Behdinan bölgesinde bulunan Surçi aşireti mensuplarına hizmet veren önemli bir tekkedir.¹²⁵⁶ Aşiret içerisinde yoğunluğu göz önüne alınarak *Gevilan Tekkesi*'nin çevresindeki irili ufaklı zaviyelere göre merkez tekke konumunda olduğu söylenebilir.

¹²⁵¹ Raûf, s. 103.

¹²⁵² Şeyh Muhammed, Şeyh Tahir Sâfî'nin oğludur.

¹²⁵³ Şeyh Bahauddin Şeyh Muhammed'in oğludur. Babasından sonra aynı tekkede postnişin olmuştur.

¹²⁵⁴ Mela Eyyub, s. 27.

¹²⁵⁵ Mela Eyyub, s. 79.

¹²⁵⁶ Ğefur, s. 100.

2.5.1.4.4. Cûna Tekkesi

Daha çok zaviye özelliği taşıyan Cûna Tekkesi'nin kurucusu Şeyh Ahmed Kolekî'dir. Kolekî bu tekkeye halifelerinden Şeyh Taha'yı görevlendirmiştir.¹²⁵⁷

2.5.1.4.5. Doletsivî Tekkesi

İmadiye bölgesinde bulunan diğer bir Hâlidî tekkesi de Doletsivî Tekkesi'dir. Aynı ismi taşıyan köyde yaptırılan bu tekkenin de kurucusu Şeyh Ahmed Kolekî'dir. Şeyh Ahmed'in Sofî Hıdır isimli Hâlidî halifesini bu tekkeye görevlendirildiğinden bahsedilir.¹²⁵⁸ Doletsivî Tekkesi'nin ilk postnişini olan şahsın Kolekî'nin Sofî Hıdır isimli bu halifesi olduğunu tahmin ediyoruz.

2.5.1.4.6. Dûbî Tekkesi

İmadiye bölgesindeki bir diğer Hâlidî tekkesi de *Dûbî Tekkesi*'dir. Aynı isimli köye nisbetle Dûbî Tekkesi olarak adlandırılmıştır.¹²⁵⁹ Şeyh Muhammed'in oğlu Şeyh Bedî'in (ö.1954) bu tekke'de postnişin olduğundan bahsedilir.¹²⁶⁰ Fakat ondan sonra bu tekkede kimlerin postnişin olduğu ve müderrislik yaptıkları hususunda bir bilgi bulunmamaktadır.

2.5.1.4.7. Becil Tekkesi

Behdinan bölgesinde Surçî aşiretine hizmet veren *Becil Tekkesi*'nin¹²⁶¹ ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Fakat Şeyh Ahmed'den sonra yerine geçen oğlu Şeyh Muhammed Kolekî zamanında çok faal bir tekke haline gelmiştir.¹²⁶²

¹²⁵⁷ Gefur, s. 86.

¹²⁵⁸ Gefur, s. 86.

¹²⁵⁹ Gefur, s. 87.

¹²⁶⁰ Gefur, s. 87.

¹²⁶¹ Gefur, s. 87.

¹²⁶² Mela Eyyub, s. 81-82.

2.5.1.5. Kerkük Hâlidî Tekkeleri

2.5.1.5.1. Nakşbendî Tekkesi

Hâlidî tasavvuf geleneğini devam ettiren tekkelerden biri de Kerkükte bulunan *Nakşbendî Tekkesi*'dir. Azzâvî, Kerkük'teki bu tekkede Şeyh Ahmed Haneka (ö.1371/1952) adında bir şeyhin postnişin olduğundan bahseder.¹²⁶³ *Seyyid Ahmed Haneka Tekke ve Medresesi* olarak da isimlendirilen *Nakşbendî Tekkesi*' Kerkük Erbil yolu üzerinde bulunmaktadır.¹²⁶⁴

Bu tekke önce Kerkük mutasarrıfı Kayış Muhammed Paşa Camii'nin yakınına kurulmuş sonra Şeyh Hüseyin b. Kadir tarafından genişletilmiştir. Seyyid Ahmed b. Şeyh Hüseyin ise tekke için gerekli eklemeleri yapmıştır. Tekke ile ilgili bu çalışmalarından dolayı kendisinin halk arasında Seyyid Ahmed Haneka olarak adlandırıldığı ifade edilir.¹²⁶⁵

Yapım tarihi hakkında bilgi edinemediğimiz bu tekkenin birkaç dönüm üzerine kurulduğu, ortasında cami ve etrafında otuzdan fazla odanın bulunduğu belirtilir. Ayrıca yazlık ve kışlık olmak üzere serili iki divan(toplantı ve sohbet) odasının yanı sıra yabancı ekâbirin ağırlanmasına tahsis edilen odalar ile ilmiye sınıfından şahsiyetlere tahsis edilen odalardan başka görme özürlü ve diğer sûfiler için de ayrı odaların yer aldığından bahsedilir.¹²⁶⁶

Karadâğî, Osmanlı döneminde bu tekkede Molla Ali Hikmet Siyamensûrî'nin müderrislik yaptığı ve içinde Seyyid Ahmed Haneka, Şeyh Hasan Karaçivar, Molla Ahmed Ferkânî Rojbeyânî, Molla Nasîh el-Müderris ve daha onlarca tanınmış şahsiyetin Siyamensûrî'den ilim icâzeti aldıklarını belirtir. Yine Şeyh Ahmed Haneka'nın evinin tekkenin karşısında yer aldığını ve onun hemen yanbaşıda ise kardeşi Seyyid Ömer ve diğer akrabalarının evlerinin bulunduğunu ifade eder.¹²⁶⁷

¹²⁶³ Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", s. 193.

¹²⁶⁴ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

¹²⁶⁵ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

¹²⁶⁶ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

¹²⁶⁷ Karadâğî, *Hüviyyetu Kerkûk*, s. 46.

Tekke ile ilgili bilgi veren Azzâvî ve Karadâğî maalesef bu tekkede yetişen şahsiyetlerin tasavvufî eğitimleri ve yapılan irşad faaliyetleri hakkında herhangi bir tespitte bulunmamışlardır.

2.5.2. Türkiye’de Hâlidî Tekkeleri

Hâlidî halifelerinin görev yapmak için ille de bir tekke aramadıkları ve irşad için kendilerine sağlanan her türlü mekanı çok rahat ilmî ve tasavvufî hizmetler için kullanabildiklerinden bahsetmiştik. İstanbul’da da görev için özel bir tekke tahsis beklentisi bulunmamasına rağmen bazı devlet ricali ve yetkili şahısların metrûk tekkeleri onarmak suretiyle ya da yeniden inşa ettirdikleri bazı tekkeleri Hâlidî halifelerine tahsis ettikleri bilinmektedir. Kaynaklarda isimleri dağınık olarak yer alan Hâlidî tekkelerinden en çok bilinenleri şunlardır:

2.5.2.1. İstanbul Hâlidî Tekkeleri

2.5.2.1.1. Safvetî Paşa Tekkesi

Osmanlı Devlet ricalinden Evkaf Nazırı Musa Safvetî Paşa, 1261/1845 yılında yaptırdığı¹²⁶⁸ bu tekkeyi Kürt asıllı olmayan Nakşbendî–Hâlidî şeyhlerine tahsis etmiştir.¹²⁶⁹ Hocapaşa Ebu’s-Suud Caddesi’nde bulunan¹²⁷⁰ tekkenin yapım tarihine Ziver Paşa, *Âsârı Ziver Paşa Divan ve Münşeât* adlı eserinde şu beytiyle tarih düşürmüştür:

“Teveccüh kıldım üçler savbına Ziver Didim tarih,
Bu vâlâ dergehi yaptı cenâb-ı Safvetî Paşa...”¹²⁷¹

Musa Safvetî Paşa’yı tekke yaptırmaya sevkeden amiller içerisinde Hâlidîliğe mensubiyeti ve Hâlidîliğin İstanbul’da yaygınlaşması isteği yer almaktadır. Şam valisi

¹²⁶⁸ Burada dikkatlerden kaçan bir hususa değinmek istiyoruz. Musa Saffetî Paşa’nın tekkeyi 1845 yılında Muhammed el-Hânî ile olan dostluğundan dolayı Hâlidî halifeleri için yaptırdığı ve 1844 yılında vefat eden Şeyh Yûsuf Efendi’nin de postnişin olduğu zikredilir. Bu durumda Şeyh Yûsuf vefatından bir yıl sonra tekkede irşad faaliyetlerine başladığı anlamına gelir ki bu mümkün değildir. Ya şahısların vefat tarihi ya da Tekkenin yapım tarihinde bir yanlışlık bulunmaktadır. Tekkenin yapım tarihi ve Şeyh Yusuf’un vefat tarihleri için Bk. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 253; Yücer, s. 325 ve 956. dipnot; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 220.

¹²⁶⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 359.

¹²⁷⁰ Özdamar, s. 80; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 224.

¹²⁷¹ Özdamar, s. 80-81.

olarak görev yaptığı dönemde tanıştığı Hâlidî şeyhi Muhammed b. Abdillâh el-Hânî¹²⁷² ile bilahare İstanbul'a dönüş yolu üzerinde Urfa'da tanıştığı ve evinde misafir olduğu Muhammed Selim Efendi¹²⁷³ ve daha önce tanıştığı Kastamonu'lu Şeyh Ahmed Siyâhî'den¹²⁷⁴ edindiği olumlu izlenimin de *Safvetî Paşa Tekkesi* 'nin yaptırılmasında etkili olduğu söylenebilir. Her halukarda Musa Safvetî Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı bu tekkenin, Hâlidîliğin İstanbul'da yaygınlaşması adına ciddi bir katkı sağladığında şüphe bulunmamaktadır.

Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin, İstanbul'u ziyareti sırasında Musa Safvetî Paşa'nın evinde misafir kalmıştır.¹²⁷⁵ El-Hânî'nin Musa Safvetî Paşa'yla olan yakın münasebetleri ve dostluğu sayesinde Paşa'nın yaptırdığı *Safvetî Paşa Tekkesi*'nin meşihatını el-Hânî'nin halifelerine tahsis ettiği hususu kuvvetle muhtemeldir. Zira tekkenin postnişinlerinden Şeyh Yusuf İstanbulî (ö.1260/1844) Şam'da el-Hânî'nin tasavvufî terbiyesinden geçtikten sonra hilafetnâme almış ve İstanbul'a görevlendirilmiştir.¹²⁷⁶ İstanbul'da *Safvetî Paşa Tekkesi*'nde irşad faaliyetlerini yürütmeye başlayan Şeyh Yusuf'un aynı zamanda Ayasofya Camii'nin de baş vaizi olduğu belirtilir.¹²⁷⁷

Şeyh Yusuftan sonra *Safvetî Paşa Tekkesi*'ne mahdumu Muhammed Arif Efendi (ö.1270/1853) postnişin olmuştur. Mehmed Arif Efendi'nin bu tekkede postnişin olmasında Şam'daki şeyhi el-Hânî'nin etkili olduğu ifade edilir.¹²⁷⁸

2.5.2.1.2. İsmet Efendi Tekkesi

İstanbul'daki en eski Hâlidî tekkelerinden biri olan İsmet Efendi Tekkesi, Fatih Çarşamba Hâtip Muslihiddin Mahallesi, İsmail Ağa Caddesi, Mercimek ve Kara Davud sokaklarının kuşattığı arsada bulunmaktadır. Geniş ve bakımlı bir bahçe içerisinde

¹²⁷² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 352-353.

¹²⁷³ Bu bilgi Hartavizâdenin Şanlıurfa'da mukim olan torunlarından Dr. Burhan Vural'ın aile arşivinden alınmıştır.

¹²⁷⁴ Yücer, s. 325.

¹²⁷⁵ Kufralı, s. 186.

¹²⁷⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹²⁷⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹²⁷⁸ Abdülmecid el-Hânî, Şeyh Yusuf'un vefatından sonra ondan boşalan *Safvetî Paşa Tekkesi* postnişinliğine mahdumu Muhammed Arif Efendi'yi gönderen kişinin Muhammed b. Abdillâh el-Hânî olduğunu belirtir. Bk. Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

koruma altında olan nadir tekkelerden biri olup, hâlen İsmet Efendi Mescidi olarak ibadete açıktır.¹²⁷⁹

Mevlânâ Hâlid'in meşhur halifelerinden Abdullah Mekkî'ye intisap eden Yanya'lı Mustafa İsmet Efendi (ö.1289/1872) tarafından 1270/1854 yılında yaptırılmıştır. Yazdığı *Risâle-i Kudsiyye* adlı manzum eseri Hâlidî mensupları arasında yaygın olan Mustafa İsmet Efendi, devlet ricaliyle iyi münâsebetler kurmuştur. Onun II. Abdülhamit ve sultan Abdülmecid'den yakın alaka gördüğü, sultan Abdülmecid'in vasiyeti üzerine türbe girişinde her Cuma gecesi on müridi ile hatm-i hâce zikri icrâsı için görevlendirildiği ifade edilir.¹²⁸⁰ Devlet ricali içerisinde kendisine intisap eden Memduh Paşa ile ilmiye sınıfından hukukçu Ahıska'lı Ali Haydar en çok tanınanlardır.¹²⁸¹

İsmet Efendi Tekkesi'inde postnişin olanlar içerisinde Ahıskalı Ali Haydar Efendi'den bahsedilir. Mustafa İsmet Efendi'nin müritlerinden olan Ali Haydar Efendi Fatih dersiamlığı ve farklı devlet görevlerinde bulunmuştur. 1330/1914 tarihinde *İsmet Efendi Tekkesi* postnişinliğine tayin edilmişse de İttihatçıların gayretleri ile bu görevi 1335/1919 tarihine kadar engellenmiştir.¹²⁸² 1919-1925 yılları arasında tekkenin postnişinliğini yürüten Ali Haydar Efendi tekke ve zaviyelerin kaldırılmasından sonra irşad vazifesinden el çektirilmiştir. Vefat ettiği 1 Ağustos 1960 tarihine kadar *İsmet Efendi Tekkesi*'ndeki evinde yaşamını sürdürmüştür.¹²⁸³

2.5.2.1.3. Alaca Minare Tekkesi

Üsküdar'da Pazarbaşı Mahallesinde bulunan bu tekke Hacı Dede lakaplı Şeyh Hüseyin Dede (ö.1173/1760) tarafından 1143/1730 tarihinde yaptırılmıştır. Tekke karşısındaki Alaca Minare Camii'ne yakınlığı sebebiyle Alaca Minare Tekkesi, üçüncü şeyhi Erzincan'lı Mehmed Sadık Efendi'ye nispetle *Sadık Efendi Dergâhı* diye meşhur olmuştur.¹²⁸⁴ II. Abdülhamit döneminde onun bir hazinedarı tarafından 1302/1884 tarihinde yeniden inşa ettirilen tekke binaları, tekkelerin kapatılmasından sonra harâb

¹²⁷⁹ Özdamar, s. 157.

¹²⁸⁰ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 249.

¹²⁸¹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 248.

¹²⁸² Albayrak, I, 317.

¹²⁸³ Albayrak, I, 317.

¹²⁸⁴ Özdamar, s. 375; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 225.

olmuştur. Vakıflar idaresi tarafından yıktırılan tevhidhânenin günümüze sadeve duvar izleri ile bazı harâb birimler, hazîre, abdet teknesi ile ufak bir çeşmesinin ulaştığı ifade edilir.¹²⁸⁵

Buranın Hâlidî tekkeleri arasında adının geçmesi, bu tekkede irşad faaliyetlerini yürüten Hâlidî şeyhlerinden Abdülfettah Akrî'den dolayıdır. Akrî, 1261/1845 tarihinde İstanbul'a gelerek buraya yerleşmiş ve *Alaca Minare Tekkesi*'nde tarikat neşrine başlamıştır.

Alaca Minare Tekkesi'ni önemli kılan diğer bir sebep de Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin'in bu tekkede Akrî'nin sohbetlerine katılması ve Hâlidîliği ilk defa bu tekke vasıtasıyla öğrenmesidir. Gümüşhanevî'nin, Akrî ile arasında artan samimiyet ve yakınlık sebebiyle ona intisap etmek istediğini beyan ettiği fakat Akrî'nin buna yanaşmayıp ileride gelecek başka bir Hâlidî şeyhine işaret ettiği ifade edilir.¹²⁸⁶

Hâlidî şeyhlerinden Trablusşam müftüsü Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin İstanbul'a geldiğinde *Alaca Minare Tekkesi*'nde kaldığı ve Abdülfettah Akrî'ye misafir olduğu belirtilir. el-Ervâdî ile de yine *Alaca Minare Tekkesi*'nde karşılaşan Gümüşhanevî'nin, iki defa halvete girdiğinden ve 1264/1848 tarihinde el-Ervâdî tarafından kendisine tarîkat icâzeti verildiğinden bahsedilir.¹²⁸⁷

Bu tekkenin altıncı postnişini olarak görev yapmış olan Akrî, yaklaşık 20 yıl bu tekkede Hâlidî tarikat geleneğini devam ettirmiştir. Akrî'den önce Hacı Hüseyin Dede, Mehmed Fahrî(ö.1192/1778), Mehmed Sadık (ö.1209/1794), İbrahim Celâlî (ö.1243/1828), Ali Rıza (ö.1275/1859) isimli şeyhlerin postnişin oldukları tekkede, Akrî'den sonra Tırnovalı İbrahim Şerif Efendi (ö.1296/1882) ve Şeyh İsmail Efendi'nin irşad görevini yürüttükleri belirtilir.¹²⁸⁸

2.5.2.1.4. Gümüşhanevî Tekkesi

Tekke adını Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'den almaktadır. Hâlidîliği İstanbul'da temsil eden tekkeler içerisinde en faal ve etkin olanıdır. Tekkenin

¹²⁸⁵ Baha Tanman, "Alaca Minâre Tekkesi", *DİA*, I, 174; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 226.

¹²⁸⁶ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 31.

¹²⁸⁷ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 33-34.

¹²⁸⁸ Özdamar, s. 375; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 226.

bulunduğu mekân Piri Ağa Mescidi'nin yerine 1140/1727 tarihinde Damat İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan tarafından yaptırılan Cami'ye aittir. Bu mekan 1275/1859 tarihinde Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî tarafından Hâlidî usulünce hatm-i hâcegân icra edilen bir tekkeye dönüştürülmüştür.¹²⁸⁹

Fatma Sultan Camii'nin batı yönüne 1875'te yapılan harem ve selamlık bölümlerinin eklenmesiyle bir tarikat kuruluşunun gerektirdiği mimari bütünlüğe kavuşmuştur. *Gümüşhanevî Tekkesi* cami, tevhidhâne, selamlık ve derviş hücreleriyle tekke ve zaviyelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar hizmet vermeye devam etmiştir. 1925'ten sonraki dönemde bir müddet İstanbul valiliği jandarma yatakhane ve elbise deposu olarak kullanılan tekke, 1957 yılında yol açma ve defterdarlık binası yapımı gerekçesiyle yıkılmıştır.¹²⁹⁰

Gümüşhanevî'nin geniş bir coğrafyaya gönderdiği halifelerini yetiştirdiği bu tekke hem Osmanlı hem de Cumhuriyetin ilk döneminde dikkat çeken Hâlidî irşad merkezlerinden biri olmuştur. Gümüşhanevî'nin biri zilhicce diğeri ise Receb ayında olmak üzere yılda iki kez halvet yaptıkları¹²⁹¹ bu tekke, hadis ağırlıklı ilmî ve tasavvufî sohbetlere ev sahipliği yapmıştır. Gümüşhanevî Tekkesi'ne mensup olan zevatın günümüze kadar da devam ettirdikleri *Râmûzü'l-ehâdis* sohbetlerinin temeli Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin 1275/1858 yılında te'lif ettiği¹²⁹² aynı adlı eseriyle atılmıştır.

Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin “tarikat faaliyeti ve tasavvufî eğitimle ulaşmak istediği asıl hedef fikriyle, imanı, hıkmı, kemâle ermiş, şuurlu Müslümanların oluşturduğu ideal bir toplum ortaya çıkarmaktır. Onun Bâb-ı Âlî'nin tam karşısında yer alan, metruk bir camiyi ihyâ ederek, idare merkezine böyle yakın bir yeri tekke olarak seçmesi bu anlayışın bir tezahürüdür.”¹²⁹³

Gümüşhanevî Tekkesi'ni diğer Hâlidî tekkelerinden daha gözde hale getiren amiller içerisinde Osmanlı'nın Tanzimat'tan itibaren yapmaya çalıştığı toplumsal

¹²⁸⁹ M. Baha Tanman, “Gümüşhanevî Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, s. 277; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 225.

¹²⁹⁰ Tanman, “Gümüşhanevî Tekkesi”, s. 277-278; Gündüz, “Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, s. 276; Özdamar, s. 100-101; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 225.

¹²⁹¹ Vassâf, II, 335.

¹²⁹² Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 96.

¹²⁹³ Hülya Yılmaz, *Dünden Bugüne Gümüşhanevî Mektebi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1997, s. 58.

değişim ve yenileşme çabalarına dolaylı yollardan sunduğu bazı reçetelerdir. Osmanlı toplumunda genellikle hızlı değişimden yana olan ve daha iyi örgütlenmiş olan merkezdeki elitlerin karşısında, kendilerini Hâlidîyye-Nakşbendiyye gibi dini hareketler içerisinde ifade eden mülk sahibi grupların¹²⁹⁴ Gümüşhanevî Tekkesinin bu rolünü oynamaya zorladığı görülür.

Ekonomik konulardan siyasete kadar bir çok alanda Müslümanların refaha ulaşması için siyasal eylem ve şeriata riayet edilmesini öne çıkaran Hâlidîlik, Yemenin Zeydileri ve Arabistan'ın Vehhabileri gibi Osmanlının meşruiyetini kabul etmeyen aşırı İslami hareketlere karşı Osmanlının doğal müttefiki konumuna yükselmiştir.¹²⁹⁵ Bu durum doğal olarak İstanbul'daki Gümüşhanevî Tekkesi'nin elini güçlendirmiştir.

Gümüşhanevî Tekkesi'nin yukarıda bahsedilen rolü Osmanlı sonrası Cumhuriyet Türkiye'sinde daha açık ve belirgin çizgilerle ortaya çıkmış ve devam etmiştir. Türkiye'de ekonomi ve siyaset sahnesinde son elli yıldır yaşanan tartışmalar ve radikal girişimlerde Gümüşhanevî Tekkesi mensuplarının etkisi çok bariz olarak görülmektedir.

Tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar Gümüşhanevî Tekkesi'nde postnişinlik yapan Hâlidî şeyhleri şunlardır: Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî, Geyveli Hasan Hilmi Efendi (ö.1327/1911), Za'feranbolulu İsmail Necati Efendi (ö.1334/1918), Ömer Ziyaüddin Dağıstanî (ö.1336/1920), Mustafa Fevzi Efendi (ö.1926).¹²⁹⁶

2.5.2.1.5. Kaşgârî Tekkesi

Nakşbendî dergâhları içerisinde adından çokça bahsedilen *Kaşgârî Tekkesi*, Eyüp semtinde İdris Köşkü mevkiindedir. Bu tekke Ahrariyye, Müceddidiyye ve Hâlidîyye kollarına mensup meşayihın postnişin oldukları bir mekândır. Hac yolculuğu sırasında Nakşbendiyye tarikatına giren Şeyh Murtaza Efendi (ö.1167/1753) tarafından 1158-1160/1745-1747 yılları arasında yaptırılmıştır. Şeyh Murtezâ Efendi'nin adına nispetle *Murtezâ Efendi Tekkesi* de denmektedir. Tekkeyi Şeyh Murtezâ yaptırmakla beraber asıl kurucusunun Şeyh Abdullah Nidâî Kaşgârî (ö.1174/1760) olduğu belirtilir.¹²⁹⁷ Nakşbendiyyenin Kâsânî koluna mensup olan Şeyh Abdullah Nidâî, on yıldan fazla

¹²⁹⁴ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 122.

¹²⁹⁵ Findley, s. 181.

¹²⁹⁶ Vassâf, II, 338.

¹²⁹⁷ Özdamar, s. 26-27; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 228.

irşad faaliyetlerinde bulunduktan sonra vefat etmiş ve yerine oğlu Şeyh Ubeydullah (ö.1184/1770) geçmiştir.¹²⁹⁸

Kaşgârî Tekkesi'nin üçüncü postnişini olan Şeyh İsa zamanında dönemin padişahı sultan Mustafa'nın ilgisine mazhar olan tekkede, cuma günleri devran-ı mukâbele icra edilmiştir.¹²⁹⁹

Bu tekkenin Hâlidilikle bağlantısı ise, buranın son postnişini olan Abdülhakîm Arvâsî'ye dayanmaktadır. Uzun yıllar tedrisatla uğraştıktan sonra 1913 yılında Rusların Ermenilerle birlikte Doğu'da başlayan zulümleri sebebiyle önce Irak tarafına giden ve bilahare İstanbul'a gelen Arvâsî, Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından Eyüp Sultandaki Yazılı Medrese'ye yerleştirilmiş daha sonra *Kaşgârî Tekkesi*'nin meşihat, imâmet ve hitâbet vazifeleri uhdesine verilmiştir.¹³⁰⁰ Arvâsî, *Kaşgârî Tekkesi*'nin şeyhliğine tayin edilmesini şöyle anlatır "1335/1919 Ekim ayında dergâhın şeyhlik, imamlık ve vaizliği yüzer kuruluş maaşla yüksek iradeye bağlı olarak tarafımıza verildi. Tekkede son şeyhlerden Baha Efendi'nin hasta validesinden başka kimse kalmamıştı. Bu hanımın vefatıyla beraber tekke boş hale geldiğinden harem dairesine kalabalık ailemizle terleştik..."¹³⁰¹

Kaşgârî Tekkesi'nde yürüttüğü tarikat neşrini Beyazıt ve Beyoğlu Ağa Camilerindeki sohbetleriyle zenginleştiren Arvâsî'nin postnişinlik görevi 1925'e kadar devam etmiştir. Tekkelerin kapatılmasının ardından tekkedeki görevi sona eren Arvâsî, tarikat neşri vazifesini tekke dışında devam ettirmiştir. Bu dönemde Arvâsî'ye intisap edenler içerisinde dönemin tanınmış edebiyatçı simalarından Necip Fazıl Kısakürek te bulunmaktadır.¹³⁰²

Hâlen cami olarak hizmet veren tekkenin postnişinlerinden tespit edilenler şunlardır: Hâce Abdullah Nidâî, Şeyh Ubeydullah, Şeyh İsa (ö.1206/1791), Seyyid Mehmed (ö.1208/1793), Hâce İsmail (ö.1212/1797), Hâce Nidâî Abdullah (ö.1213/1798), Hâce Lütfullah (ö.1220/1805), Hâce Mehmed Eşref (ö.1257/1841), Şeyh

¹²⁹⁸ Şeyh Abdullah Nidâî Kaşgârî ve postnişinlik görevi için bk. Kufralı, s. 177-178.

¹²⁹⁹ Özdamar, s. 26.

¹³⁰⁰ Komisyon, *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, s. 413-414.

¹³⁰¹ Onur, s. 43.

¹³⁰² Komisyon, *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, s. 414-415

Mehmed Aşir (ö.1330/1914), Şeyh Bahâeddin (ö.1334/1918), Seyyid Abdülhakim Arvâsî (ö.1943)¹³⁰³.

2.5.2.1.6. Kelâmî Tekkesi/Dergâhı

Hâlidî tekkeleri içerisinde en popüler olanlardan biri de *Kelâmî Tekkesi*'dir. Daha çok *Kelâmî Dergâhı* adıyla meşhur olmuştur. Fatih Şehremini'de Mevlevîhâne kapısında Yayla Çarşısı semtinde bulunan tekkenin adını duyuran ise Hâlidî halifelerinden Muhammed Es'ad Erbîlî'dir (ö.1931). Bu nedenle *Esad Efendi Dergâhı* olarak da adlandırılır.¹³⁰⁴

Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe bilen Erbîlî, eser telifinin yanı sıra bağlı olduğu Hâlidîlikten dolayı İstanbul'da saygın bir çevre edinmiştir. 1316/1900 tarihinde II. Abdülhamid tarafından memleketi Erbil'e gönderilmiş ve Meşrutiyet'in ilanı ile tekrar İstanbul'a geri dönmüştür.¹³⁰⁵

Erbîlî İstanbul'da önce Meclis-i Meşâyih azalığına getirilmiş, 1330/1914 tarihinden itibaren de bin kuruş maaşla Meclis-i Meşâyih Reisliğine tayin edilmiştir. Hâlidî şeyhi olarak *Kelâmî Tekkesi*'nde irşad faaliyetlerini meşihat müesseselerinin kaldırıldığı 1925 yılına kadar sürdürmüştür. Tekkelerin kapatılmasından sonra da dikkatler üzerinden eksik olmayan Erbîlî, Menemen Hadisesi'nde dahil olduğu gerekçesiyle oğlu Mehmed Ali Efendi ile beraber 1931 yılında idam edilmiştir.¹³⁰⁶

Es'ad Erbîlî, Gazi Mahmud Muhtar Paşa, Mehmed Ali Aynî ve Ferit Kam gibi tanınmış şahsiyetlerin tarikata intisaplarında etkili olmuştur.¹³⁰⁷

Bu dergahta postnişîn olanların isimleri ise şöyledir: Kelâmî Mustafa Halvetî (ö.1151/1738), Ahmed Halvetî (ö.1168/1754), Feyzullah Halvetî (ö.1183/1769), Kolancı İbrahim Sabri (ö.?), Kemaleddin Baba Rifâî (ö.1200/1785), İbrahim Edhem Vehbi Sa'dî (ö.1267/1851), Ahmed Rifâî (ö.1270/1854), Çadırcı Mehmed Raşid Kadirî

¹³⁰³ Özdamar, s. 26-27.

¹³⁰⁴ Özdamar, s. 187; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 227.

¹³⁰⁵ Albayrak, III, 123-124.

¹³⁰⁶ Albayrak, III, 124.

¹³⁰⁷ Özdamar, s. 187; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 227.

(ö.1295/1877), Mehmed Ali Alemî Rifâî (ö.1304/1886), Muhammed Es'ad Erbilî (ö.1347/1931)¹³⁰⁸

2.5.2.1.7. Hüsrev Paşa Tekkesi

Sadrazam Koca Hüsrev Paşa (ö.1272/1855) tarafından Eyüp Merkez Mahallesi Bostaniskelesi Sokağı'nda yaptırılan ve kütüphane, türbe, tekke ve çeşmeden meydana gelen külliye'nin içinde yer almaktadır.¹³⁰⁹ 1255/1839 yılında tamamlanan Kütüphane ile başlayan külliye'de, vakıf kaydı 1274/1857 tarihli olan tekkenin sonradan külliye'ye eklendiği anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde bazı bölümleri yıkılan ve tadilat yapılan tekke 1976 yılında yıkılarak arazisi mezarlığa dâhil edilmiştir.¹³¹⁰

“Tekkenin konaktan bozma olan iki katlı tevhidhâne-harem binası dış görünüşüyle Tanzimat döneminin kâgir meskenlerini andırır. Duvarları moloz taş ve tuğlayla örülmüş, üstleri sıvanmıştır. Cümle kapısının ardındaki koridorun sağında tevhidhâne-harem binasıyla selâmlık kanadı arasında kalan küçük bir avlu, avlunun güney sınırında mutfak ve kiler bölümleri yer alır.”¹³¹¹

Nakşendiyyenin Hâlidîyye koluna bağlı olan *Hüsrev Paşa Tekkesi*'nde hatm-i hâcegân Perşembe günleri icra edilmiştir. Tekkede postnişîn olan şeyhlerin hepsi tespit edilememiştir. Ancak 1307/1889 tarihli Mecmûa-i Tekâyâ'dan Murad Efendi adında bir şeyhinin bulunduğu ve tekkenin son postnişîninin Muhammed Şefik Arvasî olduğu bilinmektedir.¹³¹²

Muhammed Şefik Arvâsî, Seyyid Abdülhakim Arvâsî'nin yeğenidir. İlmî ve tasavvufî hizmetleriyle bilinen Arvâs ailesine mensup olan Şeyh Muhammed Şefik, Hâlidîliğin İstanbul'da neşrinde gayret gösteren Hâlidî şeyhlerindendir. Yetiştirdiği talebeleri içerisinde isminden çokça bahsedilen M. Hilmi Toros Hocaefendi, İstanbul tarzı tilavetin son temsilcilerinden biri olarak bilinmektedir. Toros, Sultanahmet ve

¹³⁰⁸ Özdamar, s. 187.

¹³⁰⁹ Tanman, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 48.

¹³¹⁰ Özdamar, s. 55; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 224.

¹³¹¹ Tanman, Hüsrev Paşa Külliyesi, s. 49.

¹³¹² Özdamar, s. 55; Tanman, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, s. 49; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 224.

Fatih Camilerinde imamlık yapmış ve 90 yıllık ömrünü Kur'ân öğretimine hasretmiştir.¹³¹³

2.5.2.1.8. Tahir Ağa Tekkesi

Tahiriye Dergâhı ve Selahaddin Uşşakî Tekkesi olarak da bilinen *Tahir Ağa Tekkesi*, Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tahir Ağa (ö.1195/1781) tarafından 1174/1760 tarihinde yaptırılmıştır.¹³¹⁴ Fatih Haydar Mahallesi Esrar Dede sokağında bulunan tekke 1196/1782 tarihinde Tüfekhâne yangınında yanmış, zaman içerisinde geçirdiği onarımlara rağmen özgün mimarisini günümüze kadar korumuştur. 1918 yılında çıkan Cibali-Fatih yangınından etkilenen tekkeyi Hüseyin Vassâf tamir ettirmiştir. 1925'te tekkelerin kapatılmasının ardından tekke son şeyhin ailesi tarafından mesken olarak kullanılmıştır.¹³¹⁵

Tahir Ağa Tekkesi'nin ilk postnişini Şeyh Sabir Nakşbendî (ö.1192/1778)'dir. Onun ardından Halvetî tarikatının Uşşakî koluna bağlı Salahî şubesinin kurucusu Şeyh Abdullah Sakahî Uşşakî (ö.1197/1783) posta geçmiş, daha sonra oğlu Şeyh Mehmed Ziyâeddin(ö.1234/1818) ve torunu Mehmed Tevfik Efendi(ö.1259/1843)'nin meşihatları süresince bu tekke Salâhiye'nin asitânesi olarak faaliyet göstermiştir. 1843 tarihinden itibaren hem Nakşbendî hem de Mevlevî tarikatlarını kaynaştıran bir mutasavvıf olan Konya'lı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin halifesi Şeyh İbrahim Hayrânî(ö.1260/1844) geçmiştir. Şeyh İbrahim Hayrânî'nin ardından oğlu Şeyh Mehmed Feyzullah(ö.1286/1870) ve torunu Şeyh Hacı Ali Behçet(ö.1295/1879) posta oturmuş ve Tahir Ağa Tekkesi'nde Mevlevîmeşrep bir Nakşbendîliği yaymışlardır.¹³¹⁶

Tekkeye devam edenler içerisinde, Rûsûmat Emîni Hüseyin Vassaf, İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, Yeşilzâde Salih Efendi, Fehmi Tokay, Ali Emîri Efendi, Mesnevîhan Orhan Selahaddin Efendi, Sa'dettin Kaynak, Şeyh Cemaleddin Efendi, Albay Selahattin Ergür, Sebilci Hüseyin Efendi ve Dârüşşafaka'lı muallim Kazım Bey gibi ilim ve sanat çevrelerinden çok sayıda şahsiyetin adı geçer.¹³¹⁷

¹³¹³ Onur, s. 29.

¹³¹⁴ Tanman, "Tahir Ağa Tekkesi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 394; Özdamar, s. 175.

¹³¹⁵ Tanman, "Tahir Ağa Tekkesi", s. 394.

¹³¹⁶ Tanman, "Tahir Ağa Tekkesi", s. 394; Özdamar, s. 175.

¹³¹⁷ Tanman, "Tahir Ağa Tekkesi", s. 395; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 228.

2.5.2.1.9. Murad Molla Tekkesi

Hayrat-ı Şerife Defterinde “Damadzâde Kazasker Mehmed Murad Efendi Vakfı” adına kayıtlı olan tekke¹³¹⁸, adını Murad Molla lakaplı Rumeli Kazaskeri Damadzâde Mehmed Murad Efendi’den (ö.1778) alır. Fatih, Çarşamba semti Murad Molla Caddesi’nde bulunan tekke 1183/1769 tarihinde yaptırılmıştır. Zaman içinde harâb olan tekke 1308/1890 tarihinde Osmanlı sultanı II. Abdülhamit tarafından yenilenmiştir.¹³¹⁹

Seyyid Hafız Mehmed Murad Nakşbendî b. Şeyh el-Hâc Abdilhalim Nakşbendî’nin *Murad Molla Tekkesi*’nde “*Pend-i Atar*” adlı eseri defalarca okuttuğundan bahsedilir. Postnişinleri içerisinde Beyzâde Seyyid Mustafa Ahıskavî (ö.1200/1786), Seyyid Abdülhalim Ahıskavî (ö.1230/1815), Seyyid Mehmed Murad (ö.1264/1848), Seyyid Mehmed Arif (ö.1306/1888) gibi zevatin adı geçtiği¹³²⁰ bu tekkede son dönemde Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Ali Talib Efendi (ö.1913) postnişin olmuştur.¹³²¹

Cumhuriyet döneminde 1930’da tevhidhâne binası yanan ve meşrutası bir süre Biçki İhtisas Mektebi olarak kullanılan Murad Molla Tekkesi, bilahare Vakıflar Müdürlüğüne devredilmiştir.¹³²²

2.5.2.1.10. Feyzullah Efendi Tekkesi

Halıcılar Tekkesi ya da Visalî Tekkesi adlarıyla da bilinen bu tekke, Fatih ilçesi Molla Şeref Mahallesi, Halıcılar Köşkü Lütfü Paşa caddesinde bulunmaktadır. Tekkenin bânisi Maliye hazinesi Dîvanı Muhasebat Azasından Mustafa Rif’at Efendi’dir.¹³²³

Tekkenin Mehmed Nurî Efendi tarafından Hâlidî şeyhlerinden Feyzullah Efendi için inşa ettirildiği belirtilir. Fatih yangınında tekke, hane ve diğer müstemilatı bütün eşyalarıyla beraber yanmıştır. Feyzullah Efendi Tekkesi zaman içerisinde yıkılmış geriye sadece tekkeye adını veren Feyzullah Efendi’nin türbesi kalmıştır.¹³²⁴

¹³¹⁸ Özdamar, s. 160.

¹³¹⁹ Tanman, “Murad Molla Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, s. 187.

¹³²⁰ Özdamar, s. 160.

¹³²¹ Özdamar, s. 160; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 226, 227.

¹³²² Tanman, “Murad Molla Külliyesi”, s. 187-188; Özdamar, s. 160; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 226.

¹³²³ Albayrak, V, 60; Özdamar, s. 127.

¹³²⁴ Albayrak, V, 60; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 224.

İlk postnişîn Vidinli Şeyh Hacı Feyzullah Efendi önce Hâlidî şeyhi Malatya'lı Müftü Hüseyin el-Vaiz'den hilâfet almış bilahare yine Hâlidî şeyhlerinden Muhammed Kudsî Bozkırî'den de ikinci defa hilâfet alarak Anadolu, Şam ve Hicaz'a seyahatlerde bulunmuştur. 1264/1848 tarihinde İstanbul'a gelen Şeyh Feyzullah Efendi 1293/1877 tarihinde vefatına kadar irşad faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Onun vefatından sonra yerine oğlu Şeyh Mehmed Sadık Efendi geçmiştir. Daha sonra Mahmud İhsan Efendi'nin Tekke'de irşad faaliyetlerini yürüttüğü ifade edilir.¹³²⁵

Şeyh Feyzullah Efendi'nin bu tekkede çok sayıda halife yetiştirdiği ve mensubunun bulunduğunu dile getiren torunlarından Hacı Mahmud İhsan Efendi, tekkenin Tarikat-ı Âliye-i Nakşbendiyye-i Hâlidîyye ve Şeyh Feyzullah Efendi ve evlâdlarına vakfedildiğini söylemektedir.¹³²⁶

2.5.2.1.11. Hacı Beşir Ağa Zaviyesi/ Tekkesi

İstanbul'da Soğukçeşme semtinde, eski Bâbîâli şimdiki vilayet makamının yakınında, Alayköşkü caddesi ile Hükümet Konağı Sokağının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Cami, kütüphane, sebil, tekke, sıbyan mektebi ve medreseden ibaret olan bu küçük külliye Hacı Beşir Ağa tarafından hayatının son yıllarında yaptırılmıştır. Tekkenin kitabesinde 1158/1745 te yapıldığı yazılıdır.¹³²⁷

Aynı isimli külliye ile aralarında dar bir aralık vardır. Tekke derviş hücreleri, mutfak, yemekhane, selamlık ve tevhidhaneden meydana gelmiş ve bütün bu bölümlet bir medrese gibi revaklı bir avlu etrafında toplanmıştır. Güney tarafında geçen yüzyılın ortalarında daha eski bir yapının yerinde inşa edildiği anlaşılan ayrıca üç katlı ahşap harem bölümü bulunur. Kare biçimli revaklı avlunun etrafında sıralanan kubbeli derviş hücrelerinden başka avlunun bir tarafında tekkenin diğer bölümleri iki kat halinde yer alır.¹³²⁸

Nakşbendî-Hâlidî tarikatı tarafından kullanılan *Beşir Ağa Tekkesi*'nin postnişinleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İsminden bahsedilen tek Hâlidî şeyhi Küçük Hüseyin Efendi diye tanınan Ankaralı Hüseyin Hüsnü Efendi'dir. Küçük Hüseyin

¹³²⁵ Albayrak, V, 58-59.

¹³²⁶ Albayrak, V, 60.

¹³²⁷ Özdamar, s. 99; Semavi Eyice, "Beşir Ağa Külliyesi", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 1.

¹³²⁸ Eyice, "Beşir Ağa Külliyesi", VI, 1.

Efendi, Melek Efendi diye bilinen Edirneli Hacı Mehmed Nurî Efendi'den tarîkat icâzeti almış ve Beşir Ağa Dergahı'nda postnişin olmuştur.¹³²⁹

Küçük Hüseyin Efendi'yle ilgili şöyle bir olay anlatılır.

“Küçük Hüseyin Efendi'ye:

-Tütün içmek haram mıdır, helal midir? Diye sorulur. Cevabı haram ya da helal, olmamış:

-İçenin bırakması, içmeyenin başlaması haramdır. Haram ise yakıyoruz, helâl ise içiyoruz!”¹³³⁰

1885-1886 yıllarında sadece ikisi erkek üçü kadın olmak üzere beş kişinin yaşadığından bahsedilir. Tekkeler kapatıldıktan sonra bakımsız kalan ve fakirlere barınak olan *Beşir Ağa Tekkesi* restore edildikten sonra bir süre Folklor Derneği tarafından kullanılmıştır. Şimdi ise Batı Trakya Dayanışma Merkezidir.¹³³¹

Şimdi de Anadolunun farklı yörelerinde bulunan Hâlidî tekkelerinden tespit edebildiklerimizi görmeye çalışalım.

2.5.2.2. Hakkari'de Hâlidî Tekkesi

2.5.2.2.1. Şemdinli Tekkesi

Hakkari'de ilk açılan Hâlidî tekkesi olan *Şemdinli Tekkesi*, daha önceden var olan medresenin Hâlidî tekkesi olarak yeniden düzenlenmiş Hâlidîdir. Bu tekkede postnişin olan ilk Hâlidî şeyhi Abdullah Şemdî'nî'dir. Mevlânâ Hâlid'den tarîkat icâzeti aldıktan sonra burada irşad faaliyetlerine başlayan Abdullah Şemdî'nî'nin vefatından sonra Berdesor bölgesinde görevli yeğeni Seyyid Taha onun yerine postnişin olmuştur.¹³³² Seyyid Abdullah Şemdî'nî'nin geride halife bıraktığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu nedenle görevlendirilen halifelerin seyyid Taha tarafından yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

¹³²⁹ Özdamar, s. 99.

¹³³⁰ Özdamar, s. 100.

¹³³¹ Eyice, “Beşir Ağa Külliyesi”, VI, 3.

¹³³² Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s.18.

Seyyid Taha, zamanının önemli bir kısmını tekkede ilmî ve tasavvufî sohbet ile müritlerinin tasavvufî eğitimiyle geçirmiştir. Onun çoğunluğu tekkede geçen bir günü şöyle anlatılır: “Gece namazını evinde kılan ve sabah namazına kadar evrad ve zikirle meşgul olan Seyyid Taha, sabah ezanı ile beraber namaza çıkar ve namazı cemaatle kıldıktan sonra kuşluk vaktine kadar tekkede kalırdı. Her gün tekkede kalan dervişleri ve ders alan talebeleri kontrol ettikten ve varsa yaşadıkları sorunları çözdükten sonra tekkeye gelen herkesin çıkan yemeklerden istifade etmesini sağlardı. İkinci namazından sonra hatm-i hâcegân yapılır, ardından da İmâm-ı Rabbânî’nin Mektûbât isimli eseri okunurdu. Bu okuyuş sırasında bazı zorlu konuları Seyyid Taha açıklardı. Bunun ardından akşam yemeğini akşam namazından evvel yine tüm Nehri halkın da oraya gelerek beraberce yerlerdi.

Akşam ezanı ile beraber namaz cemaatle kılınır ve rabıta yapılırdı. Yatsı namazı da kılındıktan sonra dağılırlardı. Seyyid Taha, sülûka giren tüm talebeleri ile tek tek ilgilenir ve gereken bilgileri bizzat kendileri verirdi.”¹³³³

Şemdinli Tekkesi’nde postnişin olan şahsiyetler sırasıyla şunlardır: Abdullah Şemdinî (ö.1813), Taha Hakkarî (ö.1853), Muhammed Salih Şemdinî (ö.1864), Ubeydullah Nehrî (ö.1900).

Seyyid Taha’nın *Şemdinli Tekkesi*’nde tasavvufî eğitimden geçirdiği halifeleri içerisinde, Taha el-Harîrî, Muhammed Küfrevî, Seyyid Fehim Arvasî, Sibğatullah Arvasî, Mevlânâ Hacı Hakkarî, Süleyman Birâdestî, Muhammed Salih, Seyyid Abdülehad, Molla Resul Sibkî, Molla Muhammed Münhânî Hoşâbî, Şeyh Ahmed Meczûb¹³³⁴ Şeyh Kemal el-Hüseynî, Şeyh Abdüsselam Barzanî, Seyyid Taha(Köse halife), Şeyh Abdullah Neynikî, Şeyhülislam Kerkurî¹³³⁵ gibi şahsiyetlerin adı geçmektedir. Bunlardan kardeşi Muhammed Salih kendisinden sonra postnişin olmuştur. Şeyh Muhammed Salih zamanında da *Şemdinli Tekkesi*’nde irşad faaliyetleri devam ettirilmiştir. Günümüzde İran’ın Urumiye bölgesinde yaşayan Nehrîler ve diğer

¹³³³ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s.19.

¹³³⁴ Akyüz, s. 130.

¹³³⁵ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 24.

Hâlidî mensuplarının silsilesinde Şeyh Muhammed Salih'in adının geçmesi,¹³³⁶ onun bu gayretlerinin bir göstergesidir.

Şeyh Muhammed Salih'in ardından postnişîn olan Şeyh Ubeydullah Nehrî zamanında *Şemdinli Tekkesi*'nin adı bölgesel sınırları aşarak uluslar arası alanda tanınır hale gelmiştir. 1870'li yıllarda başlayan ve önce Osmanlı-Rus savaşına verdikleri silahlı milis gücüyle gündeme gelen¹³³⁷ Şeyh Ubeydullah ve Şemdinli Tekkesi, 1880'de İran topraklarında genişleyen ayaklanması ile¹³³⁸ bir anda uluslar arası güçlerin dikkatlerini Hakkarî bölgesine çekmiştir.¹³³⁹

2.5.2.3. Bitlis'te Hâlidî Tekkeleri

2.5.2.3.1. Hizan (Ğayda)Tekkesi

Bitlis'te açılan ilk Hâlidî tekkesinin *Hizan Tekkesi* olduğu yaygın bir kanaattir. Bu tekkeyi kuran kişi ise Seyyid Taha Hakkarî'nin halifelerinden Sibğatullah Arvasî'dir. “*Gavs-ı Hizanî*” veya kısaca “*Gavs*” lakaplarıyla meşhur olan Sibğatullah Arvasî'nin adının, kurduğu tekkeyi gölgede bıraktığı söylenebilir.

Bu tekkede yetiştirdiği halifeleri içerisinde Seyyid Bahaüddin Hizanî¹³⁴⁰, Mevlânâ Hâlid-i Şirvânî (ö.1878), Mevlânâ Abdurrahman Meczûb ve Şeyh Abdurrahman-ı Tağî'nin adı geçmektedir.¹³⁴¹

Hizan Tekkesi'nde Sibğatullah Arvasî'den sonra oğulları Şeyh Bahaeddin ve Şeyh Celaledin postnişîn olmuşlardır.¹³⁴²

¹³³⁶ Bu bilgiler 2013 Mayıs ayında Hakkari'de düzenlenen Uluslararası Seyyid Taha Nehrî Sempozyumu'na İran'dan katılan ve Urmiye bölgesinde yaşayan Nehrî'li aile fertlerinden alınmıştır.

¹³³⁷ Muhammed Zeki el-Bervârî, *el-Kurd ve 'd-devletü 'l-Osmaniyye*, Dâru'z-zaman, Dimaşk 2009, s. 388.

¹³³⁸ Âzâd Ubeyd Salih, *el-Âsâru 'l-kâmile*, Bingey jîn, Süleymaniye 2009, s. 116; Cercis Fethullah, *Sevretü 'ş-şeyh Ubeydullah en-Nehrî*, Menşûrâtı Ârâs, Erbil 2010, s. 43-46.

¹³³⁹ Şeyh Ubeydullah Nehrî'nin 1880'de Osmanlı-İran sınırının her iki tarafında yayılan ayaklanması ve alınması gereken tedbirlerle hazırlanan raporu içeren arşiv belgeleri için bk. BOA, Y..PRK.BŞK, 1299, Dosya no: 6, Gömlek no: 52; BOA, Y..PRK.ASK, 1299, Dosya no: 14, Gömlek no: 38; BOA, Y..PRK.ASK, 1300, Dosya no: 18, Gömlek no: 39.

¹³⁴⁰ Sibğatullah Arvasî'nin oğludur.

¹³⁴¹ Arvâsî, *Minah*, s. 20-21.

¹³⁴² Arvasî, *Minah*, s. 21.

2.5.2.3.2. Küfrevî Tekkesi

Bitlis'te kurulan ikinci Hâlidî tekkesi Muhammed Küfrevî'nin nisbesini taşıyan *Küfrevî Tekkesi*'dir. Bitlis deresinin doğusundaki bir mevkide inşa edilen bu tekke, Bitlis'teki Hâlidî tekkeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Seyid Taha'nın halifelerinden olan Muhammed Küfrevî, Sibğatullah Arvâsî kadar meşhur olmasa da Hâlidîliğin Bitlis merkezi dışında daha kuzeye doğru Erzurum ve Ağrı'ya kadar yayılmasında önemli rol oynamıştır. Van gölü havzasında özellikle Adilcevaz bölgesinde Hâlidîliği yayan Halife Kamil Gergin isimli zatın Küfrevî Tekkesi'ne mensup olduğu bilinmektedir.¹³⁴³

Muhammed Küfrevî'nin, tekke ve tasavvuf kültürüne çok da yabancı olmayan Bitlis şehrinde kurduğu *Küfrevî Tekkesi*, hem devlet ricali ve ilmiye sınıfı hem de halkın teveccühüne mazhar olmuştur. Kısa zamanda şöhreti dört bir yana yayılan Küfrevî'nin bu tekkede iki yüzden fazla halife yetiştirdiği rivâyet edilir.¹³⁴⁴

Küfrevî Tekkesi'nin Hâlidî mensupları arasındaki yerini dile getirmesi açısından Ketencizâde Hafız Mehmed Rüşdi Efendinin yazdığı şu müsemmen manidardır.¹³⁴⁵

Semiyî-i Fahr-i âlem olduğün şâh-ı Küfrevî

*Ser-i şâha metaf oldu dilâ **dergâh-ı Küfrevî***

Tarîk-i Hazret-i Sıddik'dir bil râh-ı Küfrevî

Ömer-veş Hakk'a tâbidir dil-i âgâh-ı Küfrevî

Cihânı seyr eyler Osman gibi çün mâh-ı Küfrevî

Ziyâde âlîdir sırrı Alî-veş câh-ı Küfrevî

Rızâ-yı Hak'dır ancak rûz u şeb dil-hâh-ı Küfrevî

Mürîdi zulmet-i gaflette koymaz âh-ı Küfrevî

1916 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'te *Küfrevî Tekkesi*'ne gelerek o dönem postnişîn olan Şeyh Abdülbaki ile görüştüğü belirtilir. Mustafa Kemal 1917-

¹³⁴³ Zeki Tan, *Farklı Kültürlerin Ebrusu Adilcevaz*, Özgü Yayınları, İstanbul 2013, s. 91.

¹³⁴⁴ Kutlu, s. 23.

¹³⁴⁵ Kutlu, s. 24.

1922 yılları arasında Şeyh Abdülbaki ile iletişimi koparmamış ve sürekli mektuplaşmıştır.¹³⁴⁶

Küfrevî Tekkesi'nin Hâlidîliğin yayılması için gösterdiği gayretle beraber, toplumsal olaylar karşısında da tavrını belirlediği ve olumsuz hadiselerde müdahil olduğu görülmektedir. Tekkede I. Dünya savaşı yıllarında postnişin olan Şeyh Abdülbaki Efendi'nin müritleriyle beraber Ruslara karşı savaştığı kendisine Osmanlı Devleti tarafından verilen *Mecidi Nişanı*'ndan anlaşılmaktadır.¹³⁴⁷

Bu arada 1335/1917 tarihinde Rusların Bitlis'i işgali sırasında yakılarak tahrib edilen yapılardan biri de *Küfrevî Tekkesi* olmuştur. Bu tekkenin yeniden onarımı için devlet tarafından para yardımı yapılmıştır.¹³⁴⁸

Küfrevî Tekkesi'nde postnişin olanlar arasında şu isimler bulunmaktadır:

1. Muhammed Kufrevî
2. Abdülhâdi Küfrevî
3. Abdülbâki Küfrevî
4. Nesim Küfrevî¹³⁴⁹

2.5.2.3.3. Norşin Tekkesi

Norşin Tekkesi Sibğatullah Arvası'nın halifelerinden Şeyh Abdurrahman-ı Tağî tarafından kurulmuştur.¹³⁵⁰ Tarikat silsilesi olarak *Hizan Tekkesi*'ne bağlı olan *Norşin Tekkesi*'nin, ilmî ve tasavvufî hizmetlerinin Türkiye'nin sınırlarını aştığı belirtilmelidir.

Hâlidîlikteki yaygın teamüle uygun olarak *Norşin Medresesi* olarak adlandırılan bu tekke, XIX. asrın sonundan itibaren Doğu Anadolu'daki en güçlü Hâlidî merkezi olarak çok sayıda ilim ve tasavvuf erbabını yetiştirmiştir. Said-i Nursî'nin "...fukara kıyafetinde melikler, padişahlar ve insan elbisesinde melâikeleri bir sohbet-i kudsiyyede

¹³⁴⁶ Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul 2006, s. 64-65.

¹³⁴⁷ BOA, İ..DUİT, 1335, Dosya no: 61, Gömlek no: 33.

¹³⁴⁸ BOA, DH.KMS, 1335, Dosya no: 43, Gömlek no: 32.

¹³⁴⁹ Lütfî, *Hülâsatü'l-hakâyık*, s. 50; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 34-35.

¹³⁵⁰ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 90.

göreceksin” diye *Norşin Tekkesi*’ni tavsif ettiği sözleri¹³⁵¹, bu tekkenin orada eğitim gören şahsiyetler üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından önemlidir.

Norşin Tekkesi, Bitlis’in Ruslar tarafından işgal edildiği dönemde mürşit ve müridanıyla Ruslarla savaşmak üzere silahlanmış ve bir kısmı şehit düşmüşlerdir.¹³⁵² Bu medresenin de Bitlis merkezde bulunan *Küfrevî Tekkesi* ile aynı tepkiyi göstermesi, Hâlidîliğin tarikat geleneği ve toplumsal olaylara müdahale refleksini yansıtmaktadır.

Bu medrese sadece tasavvufî eğitim yapmamış uzun yıllar başta Bitlis olmak üzere Muş, Erzurum, Van, Ağrı, Hakkari illerinin müderris, fahri imam-hatip ihtiyacını da karşılamıştır. Bugün hala saydığımız illerde devam eden klasik medrese usûlü eğitimi devam ettirenler *Norşin Tekkesi*’nde eğitim görmüş veya onların devamı olan medreselerde yetişmiş şahsiyetlerdir.

XX. asrın başlarından itibaren isimlerini sıkça duymaya başladığımız şahsiyetlerden Muhammed Ziyâüddin, Fethullah Verkansî, Şeyh Alaaddin, Abdülkahhar Zokaydî, Said-i Nursî, Muhammed Şefik Arvâsî, Sadrettin Yüksel, Mehmed Emin Er, Halil Gönenç, Molla Abdülkerim Saruhan, *Norşin Medresesi*’nde yetişmiş alim ve mutasavvıflardan sadece birkaçıdır.

Norşin Tekkesi’nde Abdurrahman-ı Tağî’den sonra postnişin olanlar sırasıyla şunlardır.¹³⁵³

1. Şeyh Muhammed Ziyaüddin Norşinî(ö.1342/1923)
2. Molla Muhammed Emin
3. Şeyh Muhammed Ma’sûm Norşinî
4. Şeyh Muhammed Ma’sûk Norşinî
5. Şeyh Nureddin Norşinî

2.5.2.3.4. Ohin Tekkesi

Bu tekkenin kurucusu Şeyh Fethullah Verkansî’dir.¹³⁵⁴ Ohin Medresesi olarak da isimlendirilen bu tekke müstakil olarak işlevini yürütürken, *Norşin*’deki merkez tekkeden de iletişimini koparmamıştır. İlim ve medrese eğitimi aralıksız devam ettiren

¹³⁵¹ Said Nursî, *Mesnevî-i Nûriye*, (Çev.: Abdülmecid Nursî), Sözler Yayınevi, İstanbul 1977, s. 239-240.

¹³⁵² Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 232-238.

¹³⁵³ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 225-242; Akyüz, s. 162.

¹³⁵⁴ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 190.

Ohin Tekkesi'nin Bitlis ve çevresine ilim, irfan ve ahlak noktasında katkısı büyük olmuştur.

2.5.2.4. Van'da Hâlidî Tekkeleri

2.5.2.4.1. Müküs Arvas Tekkesi

Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesinde bulunan *Arvas Tekkesi*, seyyid Fehim Arvasî (ö.1313/1895) tarafından Hâlidî tekkesi olarak yeniden düzenlenmiştir.¹³⁵⁵

Uzun süre Kadiri Tarîkatı şeyhleri olarak irşad faaliyetlerini yürüten Arvas ailesine ait bu tekke, Mevlânâ Hâlid'in Nakşbendîliği bölgede yayması için görevlendirdiği seyyid Taha Hakkarî'den sonra Nakşbendî-Hâlidî tekkesine dönüşmüştür. İlk postnişini Seyyid Fehim Arvasî'dir (ö.1313/1895). Hâlidî tarîkat geleneğinin Van'da yayılmasında Seyyid Fehim Arvasî (ö.1313/1895) ile beraber mensubu olduğu Arvasi ailesi mensuplarının katkısı büyük olmuştur.

2.5.2.4.2. Başkale Arvas Tekkesi

Bu tekke Van ve çevresinde Hâlidîliği yayan Seyyid Fehim Arvasî (ö.1313/1895)'nin halifesi olan Abdülhakim Arvasî (ö.1943) tarafından kurulmuştur. Büyük bir kütüphanesi de bulunan bu Hâlidî tekkesinde Abdülhakim Arvasî yirmi yıl tedrisat ve irşadla meşgul olmuştur.¹³⁵⁶

2.5.2.5. Erzurum'da Hâlidî Tekkeleri

2.5.2.5.1. Tortum Kiska Tekkesi

Erzurum'un Tortum ilçesinde bulunan bu tekke Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Feyzullah Tortûmî tarafından yaptırılmıştır.¹³⁵⁷ Tekkenin inşa edildiği Kiska Köyü, Şeyh Feyzullah Tortûmî'nin irşada başlamasıyla ilim ve irfan merkezine dönüşmüştür.¹³⁵⁸

¹³⁵⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 37.

¹³⁵⁶ Kavuncu, s. 11.

¹³⁵⁷ Aras, *Erzurum'un Manevî Mimarları*, s. 18.

¹³⁵⁸ Kutlu, s. 16.

2.5.2.5.2. Gümüşgöz Tekkesi

Gümüşgöz Tekkesi adını Erzurum’lu Hâce Muhammed Lutfî (Alvarlı Efe)’nin ömrünün sonunda rahatsızlığı sebebiyle gittiği Erzurum’da ikamet ettiği Gümüşgöz Mahallesi’den almaktadır. Hâce Muhammed Lutfî evinin bir bölümünü tekke olarak düzenlemiş ve burada Hâlidî tasavvuf geleneği sürdürülmüştür.

Alvarlı Efe’den sonra yerine oğlu Hacı Seyfeddin Efendi (ö.1984) geçmiştir.¹³⁵⁹

2.5.2.6. Erzincan’da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.6.1. Kırtıloğlu Tekkesi

Bu tekke Abdurrahman-ı Tağî’den 1883’te hilâfetnâme alan Muhammed Samî Erzincanî (ö.1912)¹³⁶⁰ tarafından Erzincan’da yaptırılmıştır.¹³⁶¹ Erzincanî, *Kırtıloğlu Dergâhı* adıyla da bilinen bu tekkeyi yapmaya karar vermeden önce şeyhi Abdurrahman-ı Tağî’ye bir mektup yazarak Erzincan’da çok sayıda dergah ve medrese ile beraber birçok meşhur şeyh ve âlimin bulunduğunu ve kendisinin bu zevatın arasında tarîkatı yaymasının çok zor olacağını bildirmiş ve endişelerini dile getirmiştir.¹³⁶² Fakat şeyhinin ona yazdığı cevabi mektup kendisini etkilemiş olacak ki *Kırtıloğlu Tekkesi*’ni inşa için girişimlerde bulunmuştur.

Tekke yapımı için en büyük desteği dedesinden alan Erzincânî, 1884 yılında tekkesini kurmuştur. Bilahare tekkeye iki ev bir cami de ilave edilmiştir.¹³⁶³ Tekke’de bulunduğu belirtilen üç bin kitap¹³⁶⁴ zengin bir kütüphaneye sahip olduğunun göstergesidir.

Tekkede eğitim gören müritlerin yanı sıra tarîkate girmek için çok sayıda kişinin tekkeye akın ettiği ve her gün ortalama on beş kişinin kendisine intisap ettiği Erzincanî’nin Şeyhi Abdurrahman-ı Tağî’ye yazdığı bir mektubundan anlaşılmaktadır.

¹³⁵⁹ Kutlu, s. 95.

¹³⁶⁰ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 147.

¹³⁶¹ Yücer, s. 337.

¹³⁶² Ünal Tuygun, *Pîr-i Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, s. 17.

¹³⁶³ Tuygun, s. 19.

¹³⁶⁴ Tuygun, s. 25.

Mektupta çevredeki on beş köy halkının tarîkate intisap ettiklerinden bahseder ki¹³⁶⁵ bu durum, tekke faaliyetlerinin oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

Kırtıloğlu Tekkesi'nin gördüğü bu toplumsal kabul ve mazhariyet bazı çevreleri rahatsız etmiş ve o dönem Erzincan'da dördüncü kolordu komutanı olarak görev yapan Müşir Zeki Paşa'ya bu durum şikayet olarak iletilmiştir. Şikayet üzerine Şeyh Sami Erzincanî ve tekkenin faaliyetlerini araştıran Müşir Zeki Paşa, bir süre sonra kendisi de tekkenin müdavimi olmuş ve Erzincanî'ye intisap etmiştir.¹³⁶⁶

1907 yılında hac dönüşü doksan müridiyle beraber İstanbul'a uğrayan Erzincanî'nin sarayda II. Abdülhamit tarafından ağırlandığı belirtilir. Kırtıoğlu Tekkesi'ne aidat bağlamak isteyen padişahın teklifini ihtiyaçlarının olmadığı gerekçesiyle kabul etmediği ve padişahın verdiği altmış lira tutarındaki paranın da Erzincan'daki fakirlere dağıtıldığı ifade edilir.¹³⁶⁷

Şeyh Sami Erzincanî'nin *Kırtıloğlu Tekkesi*'nde yetiştirdiği halifeleri içerisinde en çok bilinenler; Şeyh Beşir Efendi, Hacı Ali Efendi, Abdurrahman Acar, Hacı Hasan Efendi ve Hacı Mehmed Efendi'dir.¹³⁶⁸ *Kırtıloğlu Tekkesi*'nde Muhammed Beşir Erzincanî (ö.1351/1932) ile postnişinlik devam etmiştir. Muhammed Beşir Erzincanî, Bayburt, Tercan ve Otlukbeli'ne birer tekke yaptırmıştır.¹³⁶⁹ 1939 yılında meydana gelen Erzincan depreminde Kırtıloğlu Tekkesi, cami ve türbe dahil yıkılmıştır.¹³⁷⁰

Tekke'nin yıkılmasından sonra Dede Paşa Bayburdî ve Abdurrahim Reyhan'la silsile devam ettirilmiş ve irşad faaliyetleri de sürdürülmüştür.

2.5.2.7. Elazığ'da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.7.1. Palu Tekkesi

Bu tekke Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Ali Sebtî tarafından kurulmuştur. Tadrîsat ve irşad faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü tekkeye Osmanlı devlet ricalinin

¹³⁶⁵ Tuygun, s. 19.

¹³⁶⁶ Tuygun, s. 19.

¹³⁶⁷ Tuygun, s. 21.

¹³⁶⁸ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 152; Tuygun, s. 22.

¹³⁶⁹ Yücer, s. 329.

¹³⁷⁰ Tuygun, s. 25.

zaman zaman maddi katkı sağladıkları bilinmektedir.¹³⁷¹

Ali Septî'den sonra mahdumları Şeyh Muhammed Paluvî ile Şeyh Mahmud Paluvî tekkede irşad faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.¹³⁷²

2.5.2.8. Adıyaman'da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.8.1. Menzil Dergâhı

Adıyaman ilinin Kahta ilçesinin Durak Köyü'nde bulunan *Menzil Dergahı*, Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki en büyük ve en meşhur Hâlidî tekkesidir. Bu tekkenin altyapısı *Ğavs-ı Bilvanisî* lakaplı Seyyid Abdülhakim Hüseyinî (ö.1972) tarafından oluşturulmuştur.¹³⁷³ Vefatından sonra yerine geçen oğlu Seyyid Muhammed Raşid Hüseyinî (ö.1993) tarafından kurulan *Menzil Dergahı* kırk yıl içerisinde çok ciddi bir mürit potansiyeline sahip olmuştur.

Menzil Dergahı'nın hitap ettiği kitle açısından diğer Hâlidî tekkelerinden farklı bir hizmet yürüttüğü söylenmelidir. Toplumun orta ve alt tabakasını teşkil eden ve içlerinde içki ve kumar gibi alışkanlıkları bulunan şahısların çoğunlukta olduğu bazı çevreleri de barındıran oldukça geniş bir kitleye hitap eden *Menzil Dergahı*, 1970'lerden bu güne Türkiye'nin hemen her bölgesinden insanı kendine çekmeyi başarmıştır. Tekke'de postnişîn olan zevatın siyasete müdahale etmemeleri, farklı siyasi görüşlerden insanları cezbeden hususlardan biridir.

Menzil Dergahı'nı kuran Muhammed Raşid Hüseyinî, ilk postnişîn olarak 1972-1993 yılları arasında aralıksız irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Onun vefatından sonra yerine geçen kardeşi Seyyid Abdülbaki Hüseyinî halen irşad vazifesini sürdürmektedir. Son yıllara kadar ilim ve medrese hizmetlerinin irşad faaliyetlerine göre ikinci planda

¹³⁷¹ Bu tekkeye muhtelif zamanlarda maaş ve taamiye tahsisi yapılmıştır. Bunlardan biri de 1304 tarihli'dir. Bk. BOA, DH.MKT,Dosya no: 1378, Gömlek no: 28.

¹³⁷² Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, s. 78; Muslu, "Bingöllü Bir Hâlidî Şeyhi: Şeyh Ahmed Çapakçürî", s. 129.

¹³⁷³ Şeyh Ahmed Haznevî'nin halifelerinden Şeyh Abdülhakim Hüseyinî, 1939'da hilâfetnâme aldıktan sonra önce Bilvanis Köyü'nde on bir yıl irşad faaliyetlerini yürütmüş, 1950'de Bilvanis'ten Kasrik Köyü'ne gidip yerleşmiştir. 1963 yılında Kasrik Köyü'nden ayrılarak Ğadirî Köyü'ne giden Hüseyinî, bu köyde sekiz yıl kadar tarikat neşriyle meşgul olduktan sonra 1970 yılında vefat ettiği Durak Köyü'ne diğer adıyla Menzil'e yerleşir ve iki yıl bu köyde irşad faaliyetlerini sürdürür. Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 365-366.

tutulması, *Menzil Dergahı*'nın diğer Hâlidî tekkelerinin bilinen teamülünden farklı bir uygulaması olarak görülebilir.

Menzil Dergahı'na gelen müritlerin yüzlerle ifade edilen sayısı, hepsine tekkede yatılı ve uzun süreli seyr ü sülûk yaptırılmasını imkansız hale getirmektedir. Bu nedenle halife olarak görevlendirilecek müritler dışında kısa süreli ziyaret ve intisap için gelen kişilerin toplu olarak intisapları kabul edilmektedir. Şöyle ki, *Menzil Dergahı*'na genellikle Cuma günü gelip o akşam misafir kalınır. Şeyh Abdülbaki Hüseyinî Cumartesi ikindi namazında camiye gelerek namazdan sonra orada hazır olanlara guruplar halinde tövbe ettirir. Ders tarifi yapılan müritler şeyhe intisap etmiş olurlar.

Şeyhin uzun süreli sohbetlerde bulunmaması, az konuşması ve müritler arasında fazla gözükmemesi, *Menzil Dergahı* postnişinlerinin farklı yanları olarak bahsedilebilir.

Şöhreti Türkiye'nin sınırlarını aşan *Menzil Dergahı* mensuplarının basın yayın ve diğer alanlarda da faaliyetleri bulunmaktadır.

2.5.2.9. Siirt'te Hâlidî Tekkesi

2.5.2.9.1. Zokayd Tekkesi

Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı Kayabağlar(Zokayd) Köyü¹³⁷⁴,nde bulunan *Zokayd Tekkesi* Molla Halil-i Siirdî'nin torunu¹³⁷⁵ Şeyh Abdülkahhar Zokaydî tarafından kurulmuştur. Siirt ve çevresinde ilim ve medrese geleneğine sahip bir ailenin ferdi olan Şeyh Abdülkahhar, Abdurrahman-ı Tağî'den tarîkat icâzeti aldıktan sonra Helenze ve daha başka bazı köylerde görev yaptıktan sonra Zokayd Köyü'ne gelmiş ve irşad faaliyetlerini kendi köyünde sürdürmüştür.¹³⁷⁶ *Zokayd Tekkesi*'nin ilk postnişîni olan Şeyh Abdülkahhar, Hâlidî tarîkat geleneğini devam ettirerek hem medrese hem de tekke faaliyetlerini bir arada yürütmüştür.

Toplumun hemen her kesimine hitap edebilen Şeyh Abdülkahhar'ın, bölgede yaşayan Yezidilere İslâm'ı anlattığı ve Batran Köyü'nde oturan Yezidilerin kendisine bağlandığından bahsedilir. Şeyh Abdülkahhar'ın Hâlidî mensubu olan bu köye bir de

¹³⁷⁴ Zokayd Köyü 1969 yılında Kayabağlar adıyla nahiye olmuştur.

¹³⁷⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazne*'ye, s. 129.

¹³⁷⁶ Korkusuz, *Nehri'den Hazne*'ye, s. 132-133.

camii yaptırması¹³⁷⁷ *Zokayd Tekkesi*'nin Siirt ve çevresinde aktif bir hizmet yürüttüğünü göstermesi açısından zikredilmeye değer bir husustur.

Zokayd Tekkesi ilmî ve tasavvufî hizmetlerinin yanı sıra sanat'a verdiği önemle de bilinmektedir. Tekkede medrese eğitimi de gören talebelere önce *meşk* diye nitelenen basit cümle yazımı alıştırmalarıyla başlayan hat öğrenimi, ilerleyen süreçte talebenin kabiliyet ve maharetine göre geliştirilerek devam ettirilmiştir. Zokayd Hâlidî Medresesi'nin kurucusu olan Şeyh Abdülkahhar'ın aynı zamanda bir hat ve süsleme sanatı ustası olduğu ve bu medresede yetişen Şeyh Mahmud, Molla Resul, Şeyh Cüneyd, Şeyh Fudayl, Şeyh Mazhar ve diğer bir çok talebenin daha önce yazılmış bazı eserleri istinsah ederek günümüze ulaştırdıklarından bahsedilir.¹³⁷⁸

Şeyh Abdülkahhar'ın ardından bu tekkede oğlu Şeyh Mahmud posta oturmuştur. Şeyh Haydar'ın oğlu Şeyh Mazhar, tekke faaliyetlerini yaygınlaştırmak için Zokayd yakınındaki Kanîkervâne mezarına bir zaviye açmıştır. Şeyh Mazhar'ın kurduğu *Kanîkervâne Zaviyesi*'nde sırasıyla Şeyh Mazhar, Şeyh Sırrî ve Şeyh Hasan Zokaydî postnişîn olmuşlardır. Halen hatm-i haccân ve teveccüh uygulamasının devam ettiği belirtilir.¹³⁷⁹

2.5.2.10. Şırnak'ta Hâlidî Tekkesi

2.5.2.10.1. Serdahl Tekkesi

Cizre-İdil Mardin yolu üzerinde 12. kilometrede, Düzova(Hoser) Köyü'ne varmadan 1 km güney istikametindedir. Esas olarak cami, medrese, pîr evi, misafirhâne, mutfak, hamam vs. den oluşan tam bir külliye içerisinde bulunan *Serdahl Tekkesi* Şeyh Muhammed Said Seydâ-i Cezerî (ö.1968) tarafından kurulmuştur.¹³⁸⁰ Külliye arsasının Şeyh Reşid Dirşevî'nin (ö.1868) kızı Halime Hatun tarafından satın alınmıştır. 1920'lerin başında inşa edilen *Serdahl Tekkesi*'nin, tekkelerin kapatılmasından sonraki süreçte kısa bir süre kullanılamadığı ve Şeyh Seydâ-i Cezerî'nin ülkede yaşanan siyasi

¹³⁷⁷ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 135.

¹³⁷⁸ Abid Sevgili, *Şeyh Mahmud ez-Zokaydî ve ed-Da' ve'd-Devâ Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2011, s. 10.

¹³⁷⁹ Bu bilgiler Zokayd nahiyesinde meskun aile fertlerinden Hamid Sevgili Bey'den alınmıştır.

¹³⁸⁰ Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 16.

sorunlar nedeniyle 1926 yılında Musul'a gittiği fakat iki yıl sonra geri geldiği belirtilir.¹³⁸¹

Şeyh Seydâ-i Cezerî'nin özellikle yaz aylarında kalmayı tercih ettiği *Serdahl Tekkesi*'nin Mardin, Batman, Siirt, Van, Ağrı ve Şırnak illeri ile Suriye ve Irak'ın kuzeyindeki bölgenin en önemli medresesi ve tasavvufî hayatının merkezi konumuna geldiği söylenir.¹³⁸² XIX. asrın ilk çeyreğinde kurulan bu tekkenin Şeyh Seydâ-i Cezerî'nin gayretleri ile fonksiyonunu arttırdığı aşıkardır.

Şeyh Seydâ'nın vefatından sonra *Serdahl Tekkesi*'ne postnişîn olan oğlu Şeyh Nurullah Seydâ(ö.1985)'nin 1968-1985 yılları arasındaki ilim ve irşad faaliyetlerinin, bu tekkenin etkinliğini daha da arttırdığı söylenebilir. Şeyh Nurullah Seydâ'nın vefatının ardından irşad görevini kardeşi Şeyh Ömer Faruk Seydâ devralmıştır. Fakat 1980'li yıllardan itibaren bölgede yaşanan sorunlar *Serdahl Tekkesi*'nin ilim ve irşad faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. 1994 yılında Serdahl(Bağlarbaşı) Köyü boşaltılması üzerine terk edilen tekkenin hizmetleri de son bulmuştur.¹³⁸³

Tekkenin ilk postnişîni olan Şeyh Muhammed Said Seydâ-i Cezerî'nin Hâlidîliği yayan bir mutasavvıf oluşunun dışında, bölgede yaşayan Süryani ve Yezidîlerle iyi ilişkiler kurduğu ve bir kısmının Müslüman olmalarına vesile olduğundan bahsedilir.¹³⁸⁴

Şeyh Seydâ'nın Mevlânâ Hâlid'e ulaşan silsilesinde şu isimler yer almaktadır¹³⁸⁵:

1. Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî
2. Şeyh Hâlid el-Cezerî
3. Şeyh Salih Sibkî
4. Şeyh Muhammed Aynî
5. Şeyh Hâlid Zibârî
6. Şeyh Ömer Zengânî
7. Şeyh Abdülhakim ed-Dirşevî(ö.1905)
8. Şeyh Muhyiddin el-Cezerî(ö.1914)

¹³⁸¹ Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 17-18.

¹³⁸² Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 18.

¹³⁸³ Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 19.

¹³⁸⁴ Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi", s. 25.

¹³⁸⁵ Abdülhakim Yüce, "Cizre'li Şeyh Seydâ ve Tasavvufî Görüşleri", *Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2010, s. 638; Baz, s. 25.

9. Şeyh Muhammed Nûrî ed-Dirşevî(ö.1914)

10. Şeyh Muhammed Said Seydâ-i Cezerî

1920’li yıllarda başlayan irşad faaliyetlerinin yanı sıra posta oturan Şeyh Seydâ-i Cezerî ve Şeyh Nurullah Seydâ’nın eser telifine de önem verdikleri bilinmektedir. Bu eserler içerisinde Şeyh Seydâ’nın “*ed-Dâbita fi’r-râbita*” adlı eseri ile Şeyh Nurullah’ın Arapça ve Kürtçe tasavvufî, irfanî ve edebî şiirlerden oluşan ve “*Dîvânu’n-Nûrî ve’l-hikmeti*” adını verdiği divan’ı meşhurdur.¹³⁸⁶

Serdahl Tekkesi’nde yetişen sûfî ve alim zevat içerisinde postnişîn olan zevat dışında, Molla Ramazan el-Bûtî, Şeyh Fahreddin Arnâsî, Şeyh Hâlîl Serdefî, Şeyh Muhammed Emin Çermukî, Molla Süleyman Hoserî, Şeyh Muhammed Salih el-Cevvâdî, Şeyh Molla Tahir-i Hespistî, Molla Abdullah Fırfelî, Seyyid Ali Fındıkî, Molla İbrahim Arabanî, Molla Ahmed Zinârehî, Şeyh Muhammed Ali Ceylanpınarî, Muhammed Beşir Alakâmişî, Şeyh Yusuf Kefsûrî, Şeyh Muhammed Ca’dî el-Amedî ve Şeyh Ma’rûf Gercûşî en çok tanınanlardır.¹³⁸⁷

2.5.2.11. Muş’ta Hâlidî Tekkesi

2.5.2.11.1. Tîl Tekkesi

Muş’un Korkut(Tîl) ilçesinde bulunan bu Hâlidî tekkesi, Norşin şeyhlerinden Muhammed Ziyaüddin’in halifesi Şeyh Şahabeddin Tîlî tarafından kurulmuştur. Şeyh Şahabeddin Muhammed Ziyaüddin Nurşinî’ye tercümanlık yapmasıyla tanınan birisidir.¹³⁸⁸

Daha önce tedrîsat yapılan Tîl Medresesi’nin tekke olarak da kullanılmaya başlanmasıyla *Tîl Tekkesi* adını almıştır. Şeyh Şahabettin’in daha çok Tîl’e bağlı Zorava(Yedipınar) Köyü’nde ikamet etmeyi sevdiği belirtilir.¹³⁸⁹ Bu durumda Tîl Tekkesi’nde irşad hizmetlerini daha çok Şeyh Şahabeddin’in oğlu Şeyh Ubeydullah Tîlî’nin deruhte ettiği söylenebilir.

¹³⁸⁶ Yüce, s. 640; Muhammed Göksu, “Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî(1949-1985)’nin Hayatı Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı”, *Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. M. Nesim Doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2010, s. 649.

¹³⁸⁷ Baz, “Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi”, s. 29.

¹³⁸⁸ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 262.

¹³⁸⁹ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 262.

2.5.2.12. Afyon’da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.12.1. Hacı Aşık Tekkesi

Mevlânâ Hâlid’in halifesi Mehmed Âşık Efendi tarafından yaptırılan bu tekke, Afyon’un Kâhil mahallesinde bulunmaktadır. Afyon merkezdeki ilk tekke olduğu anlaşılan Hacı Âşık Medresesi’nin ne zaman yapıldığını tespit edemedik. Ayrıca bu tekkede yetişen Hâlidî mensupları ve postnişinleri hakkında da elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Tekkede ilim ve irşad faaliyetlerinin devam ettiği dönemde, Mehmed Âşık Efendi’nin bir halifesinin bu tekkeye çok sayıda kitap ve taşınmaz bağışladığı belirtilir.

¹³⁹⁰

2.5.2.13. Konya’da Hâlidî Tekkeleri

2.5.2.13.1. Nakiboğlu Tekkesi

Nakiboğlu Medresesi 1760 tarihinde İbrahim Efendi adında bir zat tarafından yaptırılmıştır.¹³⁹¹ Hâlidîliğin Konya’da yaygınlaşmaya başlamasıyla beraber bu medrese, tarîkat neşri için tekke olarak da kullanılmıştır.

2.5.2.13.2. Cıvıloğlu Tekkesi

Nakşebendî-Hâlidî tarîkat geleneğinin sürdürüldüğü tekkelerden biri de *Cıvıloğlu Medresesi*’dir. Bu medrese’nin 1834 tarihinde Hasan Efendi tarafından kurulduğu ifade edilir.¹³⁹²

2.5.2.13.3. Vaki Tekkesi

Konya’da bulunan bir diğer Hâlidî tekkesi de *Vaki Medresesi*’dir. Abdülbasir Efendi (ö.1896)’nin yaptırdığı kaydedilen¹³⁹³ bu Hâlidî tekkesi hakkında fazla malumat bulunmamaktadır.

¹³⁹⁰ Yücer, s. 335.

¹³⁹¹ Bilgili, s. 20.

¹³⁹² Bilgili, s. 21-22.

¹³⁹³ Bilgili, s. 21-22.

2.5.2.13.4. Bekir Sami Paşa Tekkesi

Paşadaresi olarak da tanınan *Bekir Sami Paşa Medresesi* 1261/1845 tarihinde Nakşibendî tarîkatına mensup olan Konya valisi Bekir Sami Paşa tarafından yaptırılmıştır.¹³⁹⁴ On dört odası ve bir dershanesi bulunan medresenin ilk müderrisliğine Hacı Himmet Efendi tayin edilmiş, onun 1279/1862’de vefatı üzerine Memiş Efendi’nin oğlu Muhammed Bahaeddin Efendî, *Bekir Sami Paşa Medresesi*’nin ikinci müderrisi olmuştur.¹³⁹⁵

Bekir Sami Paşa Medresesi Hâlidî tasavvuf geleneğini XX. asra taşımayı başaran çok önemli tekkelerden biridir. Konya halkının daha çok Memiş Efendi olarak tanıdığı Muhammed Kudsi Bozkırî’nin¹³⁹⁶ Konya’da mütevazî ortamlarda başlattığı tedrisat ve irşad faaliyetleri, yerine geçen oğlu Muhammed Bahaeddin Efendi ile *Bekir Sami Paşa Medresesi*’nde devam etmiştir. Konya’da Nakşibendi-Hâlidî kolu zaviyesi olarak verdiği hizmetin yanında medrese olarak da kullanılan Bekir Sami Paşa Medresesi, medrese-tekke birlikteliğinin bu bölgedeki ilk örneklerinden biri olarak kabul edilir.¹³⁹⁷

Bu medrese, Şeyh Muhammed Bahaeddin Efendi zamanında çok yoğun ilmî ve tasavvufî hizmetlere mekan olmuştur. Onun *Bekir Sami Paşa Medresesi*’nde iken II. Abdülhamit ile mektuplaştığı ve padişaha ders verdiği belirtilir.¹³⁹⁸

Muhammed Bahaeddin’in ardından posta oturan Zeynel-Abidin Efendi hem müderris hem de mürşit olarak hizmet etmeye devam etmiştir. Fakat o göreve başladıktan sonra 1327/1909’da Konya’da eski medreseleri ıslah, madde ve manayı birleştiren, kültürlü İslâm âlimleri yetiştirmek üzere Islah-ı Medâris-i İslamiyye Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuştur.

1328/1910 tarihinde *Bekir Sami Paşa Medresesi*’nin üç tarafındaki odalar yıktırılarak yerlerine ikişer katlı modern hücreler, dershâneler, konferans salonları yaptırılmıştır. Yatılı okul haline getirilen *Bekir Sami Paşa Medresesi*’nde dinî ilimler ve Arapça’nın yanında batı dilleri, matematik, fizik, kimya ve astronomi gibi bilim dalları

¹³⁹⁴ Koçkuzu, s. 59.

¹³⁹⁵ Koçkuzu, s. 59.

¹³⁹⁶ Şükrü, s. 99.

¹³⁹⁷ Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*, Konya 1998, s. 490.

¹³⁹⁸ Bilgili, s. 40.

da öğretilmiştir.¹³⁹⁹ Medreseyi ziyareti sırasında eğitim ve ortamına hayran kalan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi İstanbul'da bulunan oğlu İbrahim'i Konya'ya göndermiş ve orada eğitim görmesinin daha münasip olacağını ifade etmiştir.¹⁴⁰⁰

İslâh-ı Medâris programını yedi yıl devam ettiren *Bekir Sami Paşa Medresesi*'nin, I. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakkî Partisinin talebiyle kapatıldığı belirtilir.

Bekir Sami Paşa Medresesi'nde Hâlidî tarikat geleneği ile yoğrularak verilen medrese eğitiminde önemli şahsiyetlerin yetiştiği ve Osmanlının son döneminde bu medresede verilen eğitim kalitesinin gereğince takdir edilemediği de ifade edilmektedir.¹⁴⁰¹

2.5.2.13.5. Şirvani Tekkesi

Konya Hâlidî geleneğinin sürdürüldüğü bir diğer mekan da Şirvanî Medresesi'dir. Bu medrese Hâlidî hankahı olarak kurulmuş sonradan medrese olarak hizmete devam etmiştir.¹⁴⁰²

2.5.2.13.6. Karaman Ketenci Baba Zaviyesi

Karaman'ın Seki çeşme mahallesinde bulunan bu zaviye'yi, Ketenci Baba adında bir Nakşbendî şeyhi kurmuştur. Ketenci Baba'dan sonra yerine oğlu Şeyh Mansur geçmiştir. Mevlânâ Hâlid'den tarikat icâzeti alan Hasan Kudsî Efendi, Karaman'da bulunan bu zaviyede irşad faaliyetlerine başlamıştır.¹⁴⁰³

Ketenci Baba Zaviyesi'nin Ödemişli Hasan Kudsî Efendi için Nakşbendî-Hâlidî tarikatını yayılıp gelişeceği bir temel olduğu ve bu şekilde Karaman'da tasavvufî görüşlerini yayma imkanı bulduğu ifade edilir. Müceddidî şeyhlerinden Hâdimî'nin Karaman müftüsü olan torunu Abdullah Hasib Efendi, Hasan Kudsî Efendi'nin vefatından sonra 1255/1838 tarihinde bu zaviye ve camii onun adına yeniden inşa ettirmiştir.¹⁴⁰⁴

¹³⁹⁹ Koçkuzu, s. 51-61.

¹⁴⁰⁰ Bilgili, s. 150-152.

¹⁴⁰¹ Koçkuzu, s. 54.

¹⁴⁰² Arabacı, s. 490.

¹⁴⁰³ Bilgili, s. 77.

¹⁴⁰⁴ Bilgili, s. 77.

Bozkırî ailesinden Mehmed Kudsî Efendi(ö.1962) 1898’de Muhammed Bahaeddin Efendi’den, 1901 yılında da amcası Hasan Kudsî Efendi’den tarikat icâzeti aldıktan sonra *Ketenci Baba Zaviyesi*’nde postnişîn olmuştur. Mehmed Kudsî Efendi, aynı zaviyede müderrislik de yapmıştır.¹⁴⁰⁵

2.5.2.14. Kastamonu’da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.14.1. Ahmed Siyahî Dergâhı

Kastamonu’da bulunan bu dergâh, Mevlânâ Hâlid’in halifelerinden Ahmed Siyahî için 1877 tarihinde yaptırılmıştır.¹⁴⁰⁶ Ahmed Dede Camii’nin yanında bulunan *Ahmed Siyahî Dergâhı*’nın yapımı için gayret eden ve tahsisat ayrılması için aracı olan Şam valisi Musa Safvet Paşa ile Bekir Sami Paşa’nın Siyahî’nin müritleri oldukları ifade edilir.¹⁴⁰⁷

“1295/1878 tarihinde Kastamonu’ya Hâlidîye Kütüphanesi ve Medresesi yaptıran Siyahî hazretlerinin tekkesi ulemâ ve devlet ricalini cezp ettiği gibi edebiyat adamları ve şairleri de bünyesinde barındırmıştır.”¹⁴⁰⁸

Şeyh Ahmed Siyahî’nin vefatından sonra tekkede posta oturan kişi oğlu Şeyh Ahmed Hicâbî olmuştur. *Ahmed Siyahî Dergâhı*’nın Hâlidîliği yaymasının yanı sıra özellikle Batı Karadeniz Bölgesinde dinî hayatın yeniden canlanması ve olumlu yönde gelişmesinde katkısından bahsedilir.¹⁴⁰⁹

2.5.2.15. Bursa’da Hâlidî Tekkesi

2.5.2.15.1. Gâr-ı Âşıkân Dergâhı

Buhara Kalenderhânesi ve Lâla Paşa Türbesi olarak da bilinen *Gâr-ı Âşıkân Dergâhı* Bursa’nın eski tekkeleri arasında yer alır. Bursa’nın Pınarbaşı semtinde bulunan tekkeden Buhara ve Afganistan’lı seyyahların faydalandıkları belirtilir.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁵ Bilgili, s. 93.

¹⁴⁰⁶ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 187.

¹⁴⁰⁷ Yücer, s. 339.

¹⁴⁰⁸ Yücer, s. 339.

¹⁴⁰⁹ Yücer, s. 340.

¹⁴¹⁰ Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, s. 358.

1886 yılına kadar çoğunluğu Buhara'dan gelen Nakşbendî şeyhlerinin postnişîn olduğu *Gâr-ı Âşıkân Dergâhı*'nda yine Buhara'lı Şeyh Seyfeddin Efendi'nin posta oturmasıyla Hâlidîliğin neşri mümkün olmuştur. Şeyh Seyfeddin Efendi'nin 1313/1895 tarihinde hac için gittiği Mekke'de boş bulunan Nakşbendî tekkesine şeyh olarak tayin edilmesinden sonra Bursa'da *Gâr-ı Âşıkân Dergâhı*'nda irşad faaliyetlerini kimlerin yürüttüğü hususunda bilgi edinemedik.

Gâr-ı Âşıkân Dergâhı'nda postnişîn olan Nakşbendî meşayihinden isimleri bilinenler şunlardır¹⁴¹¹:

1. Özbek Abdurrahman Baba(ö.1157/1743)
2. Şeyh Ahmed Efendi(ö.1180/1766)
3. Şeyh Davut Efendi(ö.1252/1836)
4. Şeyh Abdurrahman Efendi(ö.1290/1873)
5. Şeyh Abdülkadir Efendi(ö.1304/1886)
6. Şeyh Seyfeddin Efendi

2.5.2.16. Rize'de Hâlidî Tekkesi

2.5.2.16.1. Güneyce Tekkesi

Güneyce Tekkesi, Hâlidî şeyhlerinden Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin halifesi Şeyh Osman Niyazi Efendi (ö.1909) tarafından yaptırılmış ve 1304 yılında tamamlanmıştır.¹⁴¹² *Güneyce Tekkesi* etraf köylerden temin edilen vasıflı kestane ve çam keresteleri ile Pazar tarafından gelen Laz ustalara yaptırılmıştır. Zemin katı ile arkası toprağa dayalı batı cephesi taştan, giriş odaları ve harim kısmı ile müezzinlik ve yan galeri kısımları ise bütünüyle kestane ağacından yığma tarzında yapılmıştır.¹⁴¹³ Tekkeye sonradan bir kütüphane eklenmiştir.¹⁴¹⁴

Şeyh Osman Niyazi Efendi, Hâlidî tekkelerinde yaygın olmayan fakat Batı Karadeniz bölgesinde önemsenen hafızlık merkezlerinden birini tekkesinde açmıştır.

¹⁴¹¹ Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, s. 358-359.

¹⁴¹² İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, s. 24-36.

¹⁴¹³ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 31.

¹⁴¹⁴ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 57.

Şeyh Niyazi Efendi, bu iş için İstanbul'da bulunan yeğeni Hafız Yusuf Efendi'yi görevlendirmiş böylece tekkenin zemin katında hafızlık eğitimine başlanmıştır.¹⁴¹⁵

Şeyh Osman Niyazi Efendi, hem tekkede hem de Varda Büyük Camii'nde düzenli olarak “*Râmûzu'l-ehâdîs*” dersleri okutmuştur.¹⁴¹⁶ Seyr ü sülûk gören müritlerin yanı sıra özellikle üç aylarda başta halifeleri olmak üzere çok sayıda mensubunu halvete sokmuştur. Halveti üç ayların ilki olan Recep ayının ilk Cuma gecesi yani Regâib Kandili'nde başlatıp kırk gün devam ettirmiştir. Onun yaptırdığı halvete Doğu Karadeniz'in hemen bütün şehirleri ile, Erzurum ve Bayburt'tan hatta Tekirdağ ve Adapazarı'ndan gelip giren müritlerinden bahsedilir ki halvete giren onlarca zevat bu süre içerisinde oruç tutmuş ve caminin içinde kalmışlardır.¹⁴¹⁷ 1908 yılında bu tekkede 86 kişinin halvete girdiği tespit edilmiştir.¹⁴¹⁸

Güneyce Tekkesi'nin Hâlidî tasavvuf geleneğini Gümüşhanevî yorumuyla devam ettirdiği, yoğun ilmî ve tasavvufî faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Şeyh Osman Niyazi Efendinin vefatından sonra yerine posta oturan kişi Holayisalı müderris Hacı Feriştat Efendi'dir.¹⁴¹⁹

2.5.3. İran'da Hâlidî Tekkeleri

Hâlidîliğin ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren İran'ın Sünni nüfusa sahip Kuzey Batı bölgesinde yaşayan Kürtler arasında yayıldığı bilinmektedir. Bu bölgede bulunan Hâlidî tekkelerinin büyük kısmı Şeyh Osman Siracüddin ve çocukları tarafından, bir kısmı da Seyyid Taha Hakkarî ve halifelerinin gayretleriyle açılmıştır.

İran'daki Hâlidî tekkelerinin daha çok Merivan, Sine, Sakız ve daha kuzeye doğru Urmiye bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2.5.3.1. Merivan'da Hâlidî Tekkeleri

2.5.3.1.1. Durûd Tekkesi

İran'da kurulan en büyük ve en etkin Hâlidî tekkesinin Durûd Tekkesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu tekke 1319/1901 tarihinde İran Havraman'ının yerel

¹⁴¹⁵ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 62.

¹⁴¹⁶ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 39.

¹⁴¹⁷ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 37.

¹⁴¹⁸ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 72-79.

¹⁴¹⁹ İsmail Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, s. 47-48.

yöneticileri tarafından yaptırılmıştır. Tekke'nin müstemilatı ile beraber bazı meskenler de ilave edilerek Tavîlî ailesinden Şeyh Alaaddin'e hibe edildiği belirtilir. Yerel yöneticilerin çok sayıda vakıf arazisi bağışladıkları¹⁴²⁰ bu tekkenin kendi kendine yeter hale geldiği, savaş ve kıtlık dönemlerinde bile sıkıntı çekilmediği verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

İran'daki bu Hâlidî tekkesinin ilk müderrisi Osman Siracüddin et-Tavîlî'nin torunu olan Şeyh Alaaddin b. Ömer Ziyaüddin'dir.¹⁴²¹ Bu tekkede hocalık yapanlar içerisinde, Molla Arif b. Abdissamed (ö.1339) ve Merivan bölgesinin tanınmış alimlerinden Muhammed b. Kadir er-Reşedî'nin isimleri geçmektedir. Bunlardan birincisinin oldukça nükteli bir şahsiyet olduğu, *Durûd Tekkesi*'nde imamlık görevini de ifa ettiği ayrıca Şeyh Alaaddin'in mektuplarını da onun kaleme aldığı ve yazışmaları ayarladığı ifade edilir.¹⁴²² Halepçe'de tanınan Molla Sahib et-Tavîlî (ö.1395) ile Irak'ın velûd alimlerinden Abdülkerim Müderris (ö.1426/2005) *Durûd Tekkesi*'nde ders okuyan şahsiyetlerdendir.¹⁴²³

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Tekke'de ders verecek hoca bulmada sıkıntı çekildiğini belirten Abdülkerim Müderris, o yıllarda kendisinin de *Durûd Tekkesi*'nde öğrenci olduğunu ifade etmektedir.¹⁴²⁴ Yine halkın maddi sıkıntı, yokluk ve fakirlik çektiği bu savaş yıllarında, *Durûd Tekkesi* fakir fukaranın sığınağı olmuş ve Şeyh Alaaddin tekkenin gelirlerini muhtaçlara dağıtmak ve yardımda bulunmak suretiyle o bölgenin takdir ve sevgisini kazanmıştır.¹⁴²⁵

1334/1916 tarihinde Osmanlı'nın Ruslarla yaptığı savaşa bu tekkeden Şeyh Osman Tavîlî'nin katibi Hamid Bîsârânî'nin torunlarından Molla Ali ve Molla Ahmed'in de katıldıkları ve ikincisinin şehit olduğu rivayet edilir.¹⁴²⁶

¹⁴²⁰ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 404.

¹⁴²¹ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 245.

¹⁴²² Müderris, *'Ulemâuna*, s. 258, 259, 405.

¹⁴²³ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 246, 325.

¹⁴²⁴ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 258.

¹⁴²⁵ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 405.

¹⁴²⁶ Müderris, *'Ulemâuna*, s. 236.

2.5.3.1.2. Balık Tekkesi

Bu tekke Merivan bölgesindeki Balık Köyü'nde bulunmaktadır. Zaviye özelliği taşıyan *Balık Tekkesi*'nin kim tarafından kurulduğu, müderris ve mürşidleri hakkında bilgi edinemedik.

2.5.3.1.3. Çor Tekkesi

İran'ın Merivan mintikasında bulunan diğer bir Hâlidî tekkesi de aynı ismi taşıyan köyde bulunan *Çor Tekkesi*'dir.

2.5.3.2. Sine'de Hâlidî Tekkeleri

2.5.3.2.1. Arenan Tekkesi

Bu tekke İran'ın Sine bölgesinde aynı isimli köyde bulunmaktadır.¹⁴²⁷ Diğer köy tekkeleri gibi küçük olduğundan zaviye olarak değerlendirilebilir. Sine bölgesinde Hâlidîliğin yayılmasında olumlu etkisi olan bu tekkenin yapım tarihi ve postnişinleri hakkında bilgi edinemedik.

2.5.3.2.2. Seroqamış Tekkesi

Sine bölgesinde Hâlidîliği yayan diğer bir tekke de Seroqamış Köyü'nde bulunan Seroqamış Tekkesi'dir.

2.5.3.3. Mahabat'ta Hâlidî Tekkeleri

2.5.3.3.1. Burhânî Tekkesi

Mahabat şehrinin Şerefkend bölgesine yakın bir mevkide bulunan *Şemseddin Burhanî Tekkesi*, Şeyh Osman Siracüddin'in halifesi Şeyh Yusuf Şemsüddin el-Burhânî tarafından yaptırılmıştır.¹⁴²⁸ Çok zengin olduğu ve kendi imkanlarıyla satın aldığı bir

¹⁴²⁷ Arenan, Seroqamış, Balık ve Çor tekkeleri hakkındaki bilgiler o bölgede oturan İranlı meslektaşım Ebad Ruhî beyden alınmıştır.

¹⁴²⁸ Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996, s. 282.

köyün dörtte birini bu tekkesine vakfettiği söylenir.¹⁴²⁹ Tekkeyi yaptırdıktan sonra orada postnişin ve müderris olarak ilim ve irşad faaliyetlerini sürdürmüştür.

2.5.4. Suriye’de Hâlidî Tekkeleri

2.5.4.1. Şam Hâlidî Tekkeleri

2.5.4.1.1. Kunvat Tekkesi

Mevlânâ Hâlid’in evinin hemen yanında yaptırdığı bu medrese¹⁴³⁰ aynı zamanda irşad faaliyetlerinin de yapıldığı bir tekke özelliği de taşımakta idi. Bu tekkenin Mevlânâ Hâlid’in Şam’a yerleştiği 1823 yılında faaliyete başladığını söyleyebiliriz. Mevlânâ Hâlid, vefatına kadar bu tekkede irşad ve ilmî faaliyetlerini devam ettirmiştir.

2.5.4.1.2. Muradiye Tekkesi

Süvayka Camii olarak da adlandırılan Muradiye Tekkesi, Hâlidîlikten önce de tasavvufî faaliyetlerin yürütüldüğü bir yer olmuştur. Mevlânâ Hâlid’in Şam’a yerleşmesinin ardından yanına çağırdığı Muhammed b. Abdullah el-Hânî, Şam Muradiye Tekkesi’nde görevlendirilen ilk Hâlidî halifesidir.¹⁴³¹ Mevlânâ Hâlid, ona bizzat kendisi tarîkat icâzeti verdikten sonra ilim hırkasını da kendi elleriyle giydirmiştir.¹⁴³² El-Hânî uzun süre bu tekkede postnişin olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

2.5.4.1.3. Şam Mevlânâ Hâlid Tekkesi

Mevlânâ Hâlid Tekkesi Şam’ın Rükneddin Mahallesi’nde bulunan Kasyon Tepesi’nin eteğinde yer almaktadır. Osmanlı padişahı sultan Abdülmecid Han’ın emriyle¹⁴³³ Mevlânâ Hâlid’in türbesiyle beraber 1258/1842 tarihinde yaptırılmıştır. Biri

¹⁴²⁹ Çağlayan, s. 282.

¹⁴³⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 326.

¹⁴³¹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 326.

¹⁴³² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 348.

¹⁴³³ el-Beytâr, I, 586.

1891 diğeri de 2008-2009 yıllarında olmak üzere iki defa tamir geçirdiği tamir kitabesinden anlaşılmaktadır.¹⁴³⁴

Tekkenin tamamlandığı 1846 yılından itibaren Hâlidî halifelerinden aynı zamanda ilk türbedar olan Muhammed el-Firakî irşad faaliyetlerine başlamış onun ardından Mevlânâ Hâlid'in oğlu şeyh Necmeddin bu hizmeti devam ettirmiştir.¹⁴³⁵

2.5.4.1.4. Süleymaniye Tekkesi

Süleymaniye Tekkesi Mevlânâ Hâlid'in kardeşi Mahmud Sahib'in postnişin olduğu Hâlidî tekkelerindendir. Bu tekke Şam'daki Osmanlı eserlerinden biri olan 1843 tarihinde yeniden düzenlenerek Süleymaniye'den Şam'a gelen Mahmud Sahib'e Osmanlı devleti tarafından resmi olarak tahsis edilmiş ve şeyhliğine tayin edilmiştir.¹⁴³⁶ Beytâr, Sahib'in vefatına kadar bu tekkede irşad faaliyetlerini sürdürdüğünü belirtir.¹⁴³⁷

Mahmud Sahib'in postnişin olmasıyla beraber, Hânî ailesinin *Muradiye Tekkesi*'nde yürüttükleri irşad faaliyetlerinden sonra Şam'daki ikinci Hâlidî kolunun *Süleymaniye Tekkesi* ve çevresinde olduğu kaydedilir.¹⁴³⁸

2.5.4.1.5. Sahibe Tekkesi

Şam'ın Salahiye semtinde bulunan Sahibe Camii önceleri Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Abdulkadir ed-Dimlânî'nin tedrisatla beraber hatm-i hâcegân ve teveccüh yaptırarak tekke faaliyetlerini başlattığı bir yerdir.¹⁴³⁹ Bilahare Muhammed el-Hânî'nin halifelerinden Muhammed Şamû el-Kurdî (ö.1270/1854) de bu tekkede hatm-i hâcegân yaptırmıştır.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁴ Boran, “Şam Mevlânâ Hâlid Tekke ve Türbesi”, s. 56.

¹⁴³⁵ B.O.A., A.} MKT.MHM., Dosya no: 45, Gömlek no: 86; Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 194.

¹⁴³⁶ Commins, s. 67.

¹⁴³⁷ el-Beytâr, III, 1456.

¹⁴³⁸ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 67.

¹⁴³⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 326.

¹⁴⁴⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 361.

2.5.4.1.6. Haznevî Tekkesi

Suriyenin kuzeyinde yer alan Hazne Köyü'nden adını alan *Haznevî Tekkesi* Şeyh Ahmed Haznevî (ö.1950) tarafından kurulmuştur. *Şah-ı Hazne* lakaplı Ahmed Haznevî¹⁴⁴¹ beş yıl süren bir tasavvufî eğitimin ardından 1329/1912 yılında Nurşin şeyhi Muhammed Ziyaüddin'den tarîkat icâzeti alarak Hazne'ye döner.¹⁴⁴²

Hazne Köyü'nde irşad faaliyetlerini başlatan Şeyh Ahmed'in medrese ve tekke faaliyetleri Suriye'nin her tarafında duyulur. *Haznevî Tekkesi*'nde tasavvufî eğitim alan müritlerle Irak, Suriye, Filistin ve bazı Avrupa ülkelerinden gelen talebelerin aynı ortamları paylaşmaları tekkenin şöhretini daha da arttırmıştır.

Özellikle Türkiye tarafından çok sayıda şahsiyetin ilim ve tasavvufî eğitim için Suriye tarafına geçtiği söylenir. Haznevî Tekkesi'nde seyr ü sülûkünü tamamlayan ve mayınlı arazilerden hayatını tehlikeye atarak Suriye tarafına geçen Şeyh Abdülhakim Hüseyinî(Erol) ile Muhammed Şerif Arapkendî (ö.1987) bunlardan ikisidir.¹⁴⁴³

Suriye'nin Fransızlar tarafından işgal edildiği dönemde toplumsal nüfuzundan yararlanmak isteyen Fransız subaylarına karşı gösterdiği sert tavır Tilma'rûf'un güneyine sürgün edilmesine sebep olmuştur. Fakat *Haznevî Tekkesi*'nin sahip olduğu toplumsal desteğin aleyhlerine dönmesini istemeyen Fransızlar, Şeyh Ahmed'i tekrar Hazne'ye dönmesine izin vermişlerdir.¹⁴⁴⁴

Suriye, Irak, Türkiye ve Filistin'de çok sayıda müridi bulunan Şeyh Ahmed'in, bir dönem Irak hükümeti tarafından bombalanan Musul'un Sincar bölgesindeki Yezidi Kürtlerinin, *Haznevî Tekkesi*'ne bağlı çok sayıda müridin yaşadığı Telma'ruf'a akın etmeleri üzerine onlara kucak açtığı ve yardımcı olduğu bilinmektedir.¹⁴⁴⁵ Bu hadise *Haznevî Tekkesi*'nin Suriye'deki gücünü ve etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu tekkeyi güçlü kılan sadece mürit sayısının çokluğu değildir elbette. Şeyh Ahmed'in Suriye'deki idareci ve ilmiye sınıfından çok sayıda dostu bulunduğu da bilinmektedir.

¹⁴⁴¹ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 309.

¹⁴⁴² Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 323.

¹⁴⁴³ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 365; İbrahim Baz, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Irak ve Suriye'ye Göçen Cizreli Âlim ve Sûfiler", *Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2011, s. 240.

¹⁴⁴⁴ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 333.

¹⁴⁴⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 335.

Sultan Paşa Atrâş, İbrahim Hanunu, Celâdet ve Kamuran Bedirhan Bey, Dr. Ahmed Nafiz, Sait Ağa Dukorî, Diham Hadî, Hacı Mansur Agop, Şeyh Attî, Haco Ağa, Seyyid Şükrü Kuvvetli, Şeyh Mekki Kitabî, Şeyh Bedreddin Hüsni, Şeyh Ahmed Keftaru, Şeyh Abdurrauf Ebu Tavf, Şeyh Ahmed Belinko, Şeyh İbrahim Hakkı bu şahsiyetlerden sadece bazılarıdır. Bunların dışında Filistin’li Hacı Emin Hüsni ile Şeyh İzzeddin Kassam ve Türkiye’den Bediüzzaman lakaplı Said-i Nursî, Şeyh Said Bayran ve Dr. Fuad ile de dostane ilişkiler kurmuştur.¹⁴⁴⁶

Hazne Tekkesi’nin çok etkili olduğu Tilma’rûf mıntıkasında da, ilkokul, lise ve yüksek öğretim için medrese açan Şeyh Ahmed, ayrıca bir fırın ve yaşlılar için Dâru’l-aceze yaptırmıştır. Şeyh Ahmed’in yine Tilma’rûf’a inşa ettiği yetimhanede 100 kadar yetim çocuğun barındığı ve tüm giderlerinin tekke tarafından karşılandığı ifade edilir. Şeyh Ahmed’in çocuklarından büyük oğlu Şeyh Ma’sum ve Şeyh Alaaddin’in bu yetimlerin eğitimiyle bizzat meşgul oldukları belirtilir.¹⁴⁴⁷

2.5.5. Suudi Arabistan’da Hâlidî Tekkeleri

Mevlânâ Hâlid’in Hicaz bölgesine gönderdiği halifeleri, bölgede yaygın ve etkin olan Vehhabilik düşüncesini de göz önüne alarak ilk zamanlar Mekke ve Medine’de bulunan mescidlerde ilim ve tedrisat ağırlıklı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Büyük bir tekkenin açılması ise sonraki yıllarda gerçekleşmiştir.

2.5.5.1. Mekke Hâlidî Tekkesi

Mekke’de görev yapan Hâlidî şeyhleri tarîkat neşri hususunda Medine’dekilerle işbirliği içerisinde ve aynı usul ve stratejileri takip etmişlerdir. Hac dönemlerinde hacılara yönelik olarak yoğunlaşan irşad faaliyetleri beklenen sonucu vermiştir. Özellikle Asya ve Uzakdoğu’dan gelen yüzlerce hacının Hâlidîliğe rağbet etmesi, Hâlidî şeyhlerini Mekke’de büyük bir merkezi tekke kurmaya sevk etmiştir.

¹⁴⁴⁶ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 335-336.

¹⁴⁴⁷ Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye*, s. 313.

2.5.5.1.1. Cebelu Ebi Kubeys Tekkesi

Hâlidî şeyhlerinden Şeyh Süleyman Zühdü'nün Mekke'de kurduğu *Cebelu Ebi Kubeys Tekkesi*'nin kutsal topraklarda açılan ilk büyük ve görkemli tekke olduğu söylenebilir. Özellikle Güneydoğu Asyalı hacılar arasında çokça tanınan bu tekkenin Malezya ve Endonezya'ya kadar uzanan etkilerinden bahsedilmektedir.¹⁴⁴⁸

2.5.6. Mısır'da Hâlidî Tekkeleri

2.5.6.1. Abbas Hilmi Paşa Dergahı

Bu dergah Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa tarafından Hâlidî şeyhlerinden Muhammed Aşık Mısrî için yaptırılmıştır. İlk postnişini olan Muhammed Aşık Mısrî'den sonra kimlerin irşad faaliyetlerini yürüttüğü hususunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Fakat Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin halifeleri olan İbrahim Cevdet ile Şeyh Hâce Rahmetullah'ın¹⁴⁴⁹ bu dergahta irşad faaliyetlerini sürdürdükleri kuvvetle muhtemeldir.

2.5.7. Rusya Federasyonun'da Hâlidî Tekkeleri:

2.5.7.1. Dağıstan Hâlidî Tekkesi

2.5.7.1.1. Yukarı Yerağlı Tekkesi

Kafkasya bölgesindeki en büyük ve en etkili Hâlidîyye tekkesi *Yukarı Yerağlı Medresesi*'dir. Bu medrese Hâlidîlikten önce de Dağıstan bölgesinde ciddi ilmî faaliyetleriyle tanınan bir yerdir. Şeyh İsmail Şirvanî'nin Güney Kafkasya'da Hâlidîliği yaymaya başlaması ile bu Medrese, bir Hâlidî medrese-tekkesine dönüşmüştür.

Yukarı Yerağlı Medresesi'nde Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil gibi bölge tarihine damgasını vurmuş önemli komutan ve mutasavvıflar yetişmiştir.¹⁴⁵⁰ Bu tekkede

¹⁴⁴⁸ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

¹⁴⁴⁹ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, s. 165; Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 232.

¹⁴⁵⁰ Bennigsen, s. 96.

postnişin olanlar içerisinde en çok bilinenleri: Şeyh Muhammed Yerağî, Has Muhammed Şirvanî, Cemaleddin Gazikumukî'dir.¹⁴⁵¹

2.5.7.2. Çeçenistan Hâlidî Tekkesi

2.5.7.2.1. Taşov Hacı Tekkesi

Kafkasya bölgesinde Dağıstan'dan sonra kurulan ikinci büyük Hâlidî tekkesi Çerkez bölgesinde kurulan *Taşov Hacı Medresesi*'dir. Müridizm hareketi içerisinde bağımsız bir medrese oluşturan Taşov Hacı, Hâlidî tasavvuf geleneğini aksatmadan devam ettirmek için çaba harcamıştır. Türbesi Sayasan Köyü'nde bulunan Taşov Hacı, Çeçenlerin Şeyh Şamil'i olarak bilinmektedir.¹⁴⁵²

2.5.8. Malezya'da Hâlidî Tekkeleri

Uzakdoğu'da kurulan Hâlidî tekkelerine tekke ismi verilmemiş medrese-tekke anlamına gelen "*Pasantren*" kelimesi kullanılmıştır. Malezya'da bulunan Hâlidî tekkelerinin daha çok Pinang, Lengkat, Johore ve Negeri Sembilan eyaletlerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2.5.8.1. Pinang Eyaleti Hâlidî Pasantreni¹⁴⁵³

2.5.8.1.1. Pondok Uprah Pasantreni

Bu pasantren veya Hâlidî merkezi, Malezya'nın Pinang şehrine yakın Pondok Uprah Köyü'nde kurulduğu için bu isimle anmayı uygun gördük. Bu pasantreni kuran kişi Mekke'deki *Cebel-i Kubeys Hâlidî Tekkesi*'nde eğitim görmüş olan Şeyh İsmail'dir. 1856'dan sonra kurulan bu pasantrende Hâlidî tarikat geleneğini yaşatan Şeyh İsmail'in geride halife bırakmadan vefat ettiği söylenir.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵¹ Cemaleddin Gazikumukî'ye ait tarikat silsilesi bu isimlerin Hâlidî şeyhleri olarak silsileye dahil olduklarını ortaya koymaktadır. Tarikat silsilesi için bk. Gazikumukî, *el-Âdâbu'l-marziyye*, s. 80-81.

¹⁴⁵² Bennigsen, s. 243.

¹⁴⁵³ Pasantren, Uzakdoğu'da faaliyet gösteren Hâlidîler tarafından açılan tekke ve medrese işlevi gören kurum için kullanılmaktadır.

¹⁴⁵⁴ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

2.5.8.2. Lengkat Eyaleti Hâlidî Pasantreni

2.5.8.2.1. Lengkat Pasantreni

Lengkat Pasantreni'ni kuran da yine Mekke'deki *Cebel-i Kubeys Tekkesi*'nden icâzetli Şeyh Abdülvehhab Rokan'dır. 1868 tarihinde kurulan bu pasantren daha çok Babüsselam adıyla meşhur olmuştur. Şeyh Abdülvehhab'ın 1926'da vefat ettiğinde geride 126 halife bıraktığından bahsedilir.¹⁴⁵⁵

2.5.8.3. Johore Eyaleti Hâlidî Pasantreni

2.5.8.3.1. Johore Hâlidî Pasantreni

Malezya'da kurulan bir diğer pasantren de Johore eyaletinde kurulan *Johore Hâlidî Pasantreni*'dir. Bu pasantrenin Şeyh Abdülvehhab Rokan'ın halifelerinden Hacı Osman b. Muhammed (ö.1984) tarafından kurulduğu söylenir.¹⁴⁵⁶

2.5.8.4. Negeri Sembilan Eyaleti Hâlidî Pasantreni

2.5.8.4.1. Negeri Sembilan Hâlidî Pasantreni

Malezya'da kurulduğu tespit edilen başka bir pasantren de Hâlidî şeyhlerinden Hacı Ma'rûf'un (ö.1994) kurduğu *Negeri Sembilan Pasantreni*'dir. Malezya'da saygın bir yeri olduğu söylenen Hacı Ma'rûf'un Hâlidî tasavvuf geleneğinin yaygınlaştırılması için temellerini attığı bu pasantrenin günümüzde de faaliyetlerini sürdürdüğü belirtilir.¹⁴⁵⁷

2.6. HÂLİDÎLERİN DİĞER TARÎKAT MENSUPLARIYLA MÜNASEBETLERİ

Başta Mevlânâ Hâlid olmak üzere Hâlidî şeyhlerinin büyük çoğunluğunun birden fazla tarîkattan icâzetli oldukları bilinmektedir. Bu durum onların görev yaptıkları

¹⁴⁵⁵ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

¹⁴⁵⁶ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296.

¹⁴⁵⁷ Algar, "Hâlidîyye", XV, 296; Fatsa, s. 83.

bölgelerde tarîkat neşri hususunda ellerini güçlendirdiği gibi Nakşbendîlik dışındaki tarîkat mensuplarıyla ilişkilerinde de yaklaşımcı bir husus olmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü Bağdat'a giderek Abdülkadir Geylanî'nin türbesinde beş ay kalması¹⁴⁵⁸ Bağdat başta olmak üzere Irak'ta yaygın olan Kadirî tarîkatı mensuplarına verilen bir iyi niyet mesajı olduğu söylenebilir. Mevlânâ Hâlid bölgede etkili olan tarîkat mensuplarına karşı ilk gün ortaya koyduğu iyi niyet ve dostane münasebetleri ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Süleymaniye'de iyi ilişkiler kurmak istediği Kadirî şeyhi Ma'rûf el-Berzencî'nin sert muhalefetiyle karşılaşan Mevlânâ Hâlid'in, bütün olumsuzluklara rağmen ona ve çevresindeki Kadirî mensuplarına tavır takınmadığı ve kırıncı olmadığı gözükmemektedir.

Şam'da bulunduğu dönemde Bağdat *Hâlidî Tekkesi*'nde seyr ü sülûk'a girmek isteyen Şeyh Abdülaziz el-Geylânî'yi, Bağdat'taki halifelerine havale eden Mevlânâ Hâlid, el-Geylânî'nin tasavvufî eğitiminde kusur edilmemesi ve Kadirî tarîkatında uygulana gelen usullerle eğitilmesini istemiştir.¹⁴⁵⁹

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra Şam'a gelen kardeşi Mahmud Sahib, *Süleymaniye Tekkesi*'nde irşada başlamış onun vefatıyla yerine oğlu Muhammed Es'ad Sahib geçmiştir. Muhammed Es'ad, zaman zaman Şam ve çevresinde bulunan farklı tarîkatlara ait tekkeleri ziyaret etmiş ve postnişînleri olan şeyhlerle dostane münasebetler geliştirmiştir. Bu şeyhlerden biri olan Trablusşam'lı Kadirî şeyhi Abdülfettah ez-Za'bî, îade-i ziyaret için 1304/1886 yılında *Süleymaniye Tekkesi*'ne gelmiş ve Nakşbendî-Hâlidî kolunun âdâbını özetleyen bir risale kaleme alıp Muhammed Es'ad Sahib'e hediye etmiştir. Ez-Za'bî, "*el-Âdâbu'l-marziyye fi't-tarîkati'n-Nakşbendiyyeti'l-Hâlidîyye*"¹⁴⁶⁰ adını verdiği bu manzum risalesinde Muhammed Es'ad Sahib'i *Mevlânâ ve el-Üstâzü'l-mu'azzâm* lakaplarıyla övmüştür.¹⁴⁶¹

Şeyh Osman Siracüddin Süleymaniye'de yaşayan Kadirî şeyhi Kake Şeyh Ahmed Berzencî'yle kurduğu dostluk yazdıkları mektuplara yansımıştır.¹⁴⁶² Şeyh Osman'dan sonra oğlu Şeyh Ömer Ziyaüddin ve halifelerinden Abdurrahim Mevlevî'nin de Kake

¹⁴⁵⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 28.

¹⁴⁵⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 191-192(57. mektup).

¹⁴⁶⁰ Abdülfettah ez-Za'bî, *el-Âdâbu'l-marziyye fi't-tarîkati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyye*, Şam 1305. Bu eser Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi Yusuf Ağa Kitaplığı, Nu: 9624'te kayıtlıdır.

¹⁴⁶¹ ez-Za'bî, s. 3.

¹⁴⁶² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 39.

Şeyh Ahmed’le iletişimi koparmadıkları ve dost ve arkadaş oldukları anlaşılmaktadır.¹⁴⁶³

Diğer taraftan *Biyare Tekke*’sinin postnişînlerinden Şeyh Ömer Ziyaüddin’in Süleymaniye bölgesinin tanınmış Kadirî şeyhlerinden Hasan Karaçivarî ile yakın dost oldukları belirtilir. Karaçivarî, Şeyh Ömer Ziyaüddin’le aralarındaki dostluklarına dayanarak onun Nakşbendîliği bırakıp Kadirî tarîkatına geçmesini bile istemiştir.¹⁴⁶⁴

Anadolu’da yine çoğunluğu Kadirî tarîkatı mensubu olan bazı ailelerin Hâlidî şeyhlerinin ilmî ve tasavvufî kabiliyetlerinden ve insanları cezbeden saygın tavırlarından etkilenererek Hâlidîliğe geçtikleri de bilinmektedir. Van, Bitlis, Muş, Siirt Hakkari ve Mardin’de yaşayan Kadirî tarîkatı mensubu ailelerden özellikle Arvâsî ailesi, Geylânî ailesi, Fırsafî ailesi ve Zokaydî ailesi¹⁴⁶⁵ bunlardan en çok bilinenlerdir.

Hâlidî mensuplarının genel olarak diğer tarîkat mensuplarıyla dostane münasebetleri bulunmakla beraber, az da olsa bazı olumsuz davranışların meydana geldiğini de zikretmek gerekir. Hâlidî mensuplarından bir kısmının Nakşbendî tarîkatını halk arasında övmeleri ve diğer tarîkatların usûl ve uygulamalarını hatalı bulmaları, Kadirîliğin yaygın olduğu Kuzey Irak ve Batı İran’da yer yer tepkilere yol açmıştır. Örneğin İran sınırına yakın Cuvanrû bölgesinde yaşayan bazı Hâlidî mensuplarının Kadirî tarîkatı mensubu Şeyh Abdurrahman Cuvanrûdî’yi küçümsedikleri ve bu durumun o dönem Biyare’de bulunan Şeyh Osman Siracüddin’e iletildiği ifade edilir. Bu durumu haber alan Şeyh Osman Siracüddin, derhal Cuvanrû bölgesindeki mensuplarına bir mektup yazarak Hâlidîliğin diğer tarîkatlara bakışı ve onlarla münasebetin nasıl olması gerektiğini özetleyen şu satırları kaleme alır:

“Allah’a hamd ve salat u selamdan sonra, bu hakir Osman Hâlidî, Müceddidî, Nakşbendî-Allah onu bağışlasın ve sâdâtının sırlarını takdis etsin- tarîkat-ı âliyyenin halife, mürit ve mensuplarına umumen, Cuvanrû bölgesinde yaşayanlara da husûsen nasihat eder ki, tarîkat-ı âliyyenin sâdâtı intisap edilen şeyhe muhabbeti seyr ü sülûkün en büyük şartı olduğunu söylemişlerse de, fakat dikkat edin bu durum, şeyhin övgüsü hususunda ifrat ve tefrit yoluna girilmesi ve diğer tarîkatların şeyhlerinin küçümsenmesi ve onlara noksanlık atfedilmesi anlamına gelmez....İyi bilin ki Allah’a ulaştıran

¹⁴⁶³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 220, 354.

¹⁴⁶⁴ Tevekkülî, s. 271.

¹⁴⁶⁵ Bu aile şu an “Sevgili” soyadını kullanmaktadırlar.

yolların hepsi haktır. Bütün tarikatlar içerisinde Nakşbendiyye, Kâdiriyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye ve Çeştiyye seçkin olanlardır. Bizim mensubu olduğumuz yani Müceddidiyye tarikatı bu beş tarikattan oluşmaktadır.....husûsen Hazret-i ğavs-ı âzam(Abdülkadir Geylanî) hakkında olumsuz düşünmek veya Kadirî tarikatı mensuplarına kötü muamelede bulunmak Allah korusun ne büyük bir şeâmettir.”¹⁴⁶⁶

Kafkasya bölgesinde bulunan Hâlidîlerin, XIX. asrın ortalarından itibaren daha çok Çeçen ve İnguş bölgelerinde ortaya çıkan Kadirî tarikatı mensuplarıyla münasebetlerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. 1850’li yıllarda Bağdat’ta Kadirî tarikatından icâzet aldıktan sonra Çeçenler arasında tarikatı yaymaya başlayan Kunta Hacı Kişiev (ö.1867), özellikle putperest olan İnguşların Müslümanlaştırılmasında etkili olmuştur.¹⁴⁶⁷ Fakat Kişiev’in vaazlarında cihad yerine pasifliği telkin etmesi, yaklaşık yarım asırdır Kafkasya’da Ruslara karşı *Müridizm* adı altında silahlı mücadeleyi yürüten Hâlidî mensuplarının tepkisine yol açmıştır. Kişiev kendisine karşı oluşan bu sert tutuma dayanamayıp hacca gitmek üzere Kafkasya’dan ayrılmış ve Müridizm hareketinin sona ermesinden sonra 1861’de ancak ülkesine dönebilmiştir.¹⁴⁶⁸

2.7. HÂLİDÎLERİN YÖNETİCİLERLE MÜNASEBETLERİ

Mevlânâ Hâlid ve ardılları olan Hâlidî şeyhlerinin, toplumun farklı kesimlerini temsil eden şahsiyetlerle münasebetlerinin, Nakşbendî-Müceddidî mensuplarının bu husustaki genel tavrıyla¹⁴⁶⁹ benzeştiği bilinmektedir. Bu anlamda Hâlidîlerin yetkiyi elinde bulunduran yönetici tabakasıyla diyaloga girmekten çekinmedikleri, planlı ve seviyeli bir ilişki örneği sergiledikleri söylenebilir.

Yaşadıkları bölgelerin idarecileri olan vali ve mutasarrıfların yanı sıra, zaman zaman farklı vesilelerle gittikleri İstanbul’da üst düzey devlet ricali ve padişahla görüşme imkanı bulan Hâlidî şeyhlerine, saygı gösterilmiş, ikram ve takdir edilmişlerdir.

¹⁴⁶⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 43-44.

¹⁴⁶⁷ Bennigsen, s. 83.

¹⁴⁶⁸ Bennigsen, s. 98.

¹⁴⁶⁹ Nakşbendî-Müceddidî şeyhlerinin devletin farklı kademelerinde bulunan şahsiyetlerle sıcak diyalog kurdukları bilinmektedir. Bu hususta geniş bilgi için Bk. Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, s. 232-278; Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket*, s. 179-183.

2.7.1. Osmanlı Padişahlarıyla Münasebetler

Mevlânâ Hâlid, Osmanlı padişahları I. Abdülhamit, III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmut dönemlerinde yaşamıştır.¹⁴⁷⁰ Onun irşat hayatına başladığı 1811 yılından vefatına kadar geçen sürede, Osmanlı Devleti'nin başında bulunan II. Mahmud ile doğrudan bir münasebetinin bulunduğu söylenemez. Fakat, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında görevlendirdiği halifeleriyle II. Mahmud ve çevresindeki devlet ricalinin gündeminden düşmemiştir. XIX. asırda Müceddidiliğin Osmanlı topraklarındaki bu en güçlü temsilcisinin, padişah ve askerlerine manevî destek özelliği taşıyan bir duâyı¹⁴⁷¹ bütün mensupları arasında yaygınlaştırması padişaha bağlılığını göstermektedir.

Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonraki süreçte Irak, Suriye ve Anadolu'daki bazı Hâlidî şeyhlerinin doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlı padişahları ve İran şahlarıyla diyaloga geçtikleri bilinmektedir. İran şahı Mehmet Kaçar'ın gördüğü bir rüya üzerine Şia mezhebinden Ehl-i Sünnet mezhebine geçtiği ve kendilerini dini konularda aydınlatacak bir alim göndermesi için Hakkari'de bulunan Hâlidî şeyhi Seyyid Taha'ya bir mektup yazdığı rivâyet edilir.¹⁴⁷² Seyyid Taha'nın İran şahına Molla Abdürrahim adında bir zatı gönderdiği ve bu zatın hizmetlerinden memnun kalan şahın Seyyid Taha'ya *Mergever* ve *Tergever* adlarındaki nahiyeleri bağışladığından bahsedilir. Seyyid Taha'nın Şah'ın bağışladığı bu iki nahiyeyi geri çevirmesi üzerine İran şahının ona içinde pahalı bir elbise ve elmas ve yakutla süslenmiş bir asanın da yer aldığı bazı hediyeler gönderdiği belirtilir.¹⁴⁷³ Sultan Abdülmecid'in İran şahının kendisine hediyeler göndermesinden rahatsız olduğunu anlayan Seyyid Taha, hediyeleri Sultan Abdülmecid'e gönderip bağlılığını ifade etmiştir.¹⁴⁷⁴

İran Şahı Nasiruddin Kaçar'ın amcası Ferhad Mirza'nın 1286/1869 tarihinde büyük bir ordu ile İran'ın Havraman bölgesi yerel yöneticilerinin üzerine yürümesi, o bölgede çok sayıda mensubu bulunan Şeyh Muhammed Bahaüddin et-Tavîli'yi harekete geçirmiştir. et-Tavîli, İran şahına yazdığı bir mektupla savaşı durdurmak için aracı

¹⁴⁷⁰ Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı 1779-1827 yılları arasında tahta geçen padişahlar için bk. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, VI, 385 vd.

¹⁴⁷¹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 169-171 (41. mektup)

¹⁴⁷² Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 16.

¹⁴⁷³ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 16-17.

¹⁴⁷⁴ Seyyid Taha'ya İran şahının gönderdiği hediyelerle ilgili 1268-1269/1852-1853 tarihli arşiv belgeleri için bk. Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 29-31.

rolünü üstlenmiştir. Mektubu eline geçiren Ferhad Mirza, et-Tavîlî'ye başında şu beytin bulunduğu bir mektupla cevap verir:

*“Biz ne şeyh tanırız ne de bakarız zahide
Bildiğimiz sâkinin yüzü ve cam bade”*

Ferhad Mirza'nın bu satırlarına Şeyh Muhammed Bahaüddin de şu beyitle karşılık verir:

*“Biz de ne Mîr tanırız ne de sultan
Ya adil ve ihsan sahibi olursun, ya da kahrolursun heman”*¹⁴⁷⁵

Sultan Abdülmecid İstanbul'a kendisini ziyarete gelen Şeyh Osman Siracüddin'inoğullarından Şeyh AhmedŞemsüddin (ö.1308/1890)'e hürmet ve ikramda bulunmuş ve bazı hediyeler vermiştir. Sultan Abdülmecid'in içinde sakal-ı şerif ve yazma bir Kur'an nüshasının da bulunduğu hediyeleri, Tavîle ve Biyare'de bulunan tekkelerde saklanmaktadır.¹⁴⁷⁶

Rûhu'l-Me'ânî isimli meşhur tefsirin sahibi MahmudŞihâbüddin el-Âlûsî 1851 yılında Bağdat'tan İstanbul'a gelerek yazdığı tefsiri Sultan Abdülmecid'e takdim etmiştir. Sultan Abdülmecid hem tefsirinin basılmasını hem de el-Âlûsî'ye yıllık 25 000 kuruştan az olmamak üzere ödeme yapılmasını emretmiştir. Ancak el-Âlûsî padişahın kendisine teklif ettiği Erzen kadılığını kabul etmemiştir.¹⁴⁷⁷

Şam'ın en çok tanınan Hâlidî şeyhi Muhammed b. Abdillâh el-Hânî, Suriye valisi Musa Safvet Paşa aracılığıyla saraya gelmiş ve Sultan Abdülmecid ile tanışma fırsatı bulmuştur. El-Hânî, 1853 yılında İstanbul'a geldiğinde Musa Safvet Paşa tarafından ağırlanmış ve birçok devlet ricaliyle tanışma imkanı bulmuştur.¹⁴⁷⁸ Yine Hâlidî şeyhlerinden Yanyalı Mustafa İsmet Efendi'nin Sultan Abdülmecid ile iyi ilişkilerinin bulunduğu belirtilir.¹⁴⁷⁹

Şam'da görev yapan Hâlidî halifelerinden Muhammed Firakî'nin Sultan Abdülmecid ile Şam'da inşa edilen Mevlânâ Hâlid türbesi sebebiyle münasebetinin

¹⁴⁷⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 67.

¹⁴⁷⁶ Müderris, *‘Ulemâunâ*, s. 81.

¹⁴⁷⁷ Muhammed Behçet el-Eserî, *A'lâmu'l-Irak*, ed-Dâru'l-Arabiyyeli'l-mevsû'ât, Beyrut 2002, s. 29.

¹⁴⁷⁸ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 68.

¹⁴⁷⁹ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 223.

olduğu, padişahın onu Mevlânâ Hâlid türbesinin ilk türbedarı olarak görevlendirdiği hatta kendi yerine hacca gitme vazifesini de ona verdiği rivaye edilmektedir.¹⁴⁸⁰

Osmanlı padişahlarıyla en çok münasebeti olan Hâlidî şeyhi, Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'dir. Onun İstanbul'da kurduğu *Gümüşhânevî Tekkesi* sadece padişahın değil devlet ricali ve ilmiye kesiminden çok sayıda şahsiyetin uğrak yeri olmuştur. Gümüşhânevî'nin ders ve sohbet halkalarına bazen Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamit'in iştirak ettiği ve II. Abdülhamit ile özel bir yakınlığının bulunduğu bahsedilir.¹⁴⁸¹ Bab-ı Âlî'nin hemen karşısında yer alan tekkesinin bazı çevreleri rahatsız ettiği ve Sultan Abdülaziz'in annesinin de müdahil olduğu bu durumun zaman zaman şikayet konusu edildiği de ifade edilir.¹⁴⁸²

Gümüşhânevî Tekkesi gibi Hâlidî tasavvuf geleneğini devam ettiren ve yöneticileri dinî ve toplumsal konularda etkileyebilen şeyhlere sahip bir kurumun Saraya bu denli yakınlığının padişahın vereceği kararları etkileyeceği korkusu bazı çevreleri harekete geçirmiş olmalıdır. Zira Hâlidî şeyhleri ta başından beri Osmanlının ve devamında Türkiye'nin Batı tarzı siyasî, idârî ve toplumsal bir yapılanma yerine, İslâm'ın temel esaslarına bağlı kalarak kendi toplumsal hayat tarzlarını oluşturmaları taraftarı olmuşlardır. Bu nedenle 1820'lerden itibaren Saraydan Batı yanlısı ve Hristiyanları toplumda Müslümanlardan daha güçlü kılacak kanun ve uygulamaların çıkmaması için çaba harcamışlardır.¹⁴⁸³

Gümüşhânevî Tekkesi mensuplarından Rize-Güneyce'li Şeyh Osman Niyazi'nin, İstanbul'da bulunduğu bir dönemde II. Abdülhamit'in hasta olan kızını iyileştirdiği bu sebeple Padişahın, Şeyh Osman Niyazi'ye bir tebriknâme gönderdiğinden bahsedilir.¹⁴⁸⁴

Osmanlı-İran sınırında oldukça stratejik bir noktada bulunan *Şemdinli Tekkesi* ve postnişinlerine de padişahlar özel alaka göstermişlerdir. Bu tekkede postnişîn olan Nehrî ailesi mensuplarına görev ve sorumluluk durumlarına göre devlet tarafından düzenli maaş bağlanmıştır.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 194.

¹⁴⁸¹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 65.

¹⁴⁸² Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 67-69.

¹⁴⁸³ Findley, s. 18 vd.

¹⁴⁸⁴ Kara, *Şeyh Osman Niyazi Efendi*, s. 40.

¹⁴⁸⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, s. 19.

1870’li yılların sonuna doğru *Şemdinli Tekkesi*’nde postnişîn olan Seyyid Ubeydullah Nehrî’ye II. Abdülhamit’in zaman zaman mektup yazdığı ve meydana gelen toplumsal olaylarda yardımını talep ettiği belirtilir. Bu mektuplardan birini Anadolu’da 93 harbi olarak bilinen 1877/1878 Osmanlı-Rus harbi öncesi gönderen II. Abdülhamit, Ubeydullah Nehrî’den toplayabildiği kadar çok sayıda silahlı kuvvetle Ruslara karşı savaşmak üzere hazırlanmasını istemiştir. Ubeydullah Nehrî *Tuhfetü’l-ahbâb* adını verdiği manzum eserinde padişahın gönderdiği bu mektuptan ve savaş hazırlıklarından detaylı olarak bahsetmektedir.¹⁴⁸⁶

II. Abdülhamit’in ihtimamına muhatap olan diğer bir Hâlidî şeyhi de Tavîle’li Şeyh Ömer Ziyaüddin’dir. Süleymaniye ve çevresinde çok sayıda Hâlidî tekkesi açan Şeyh Ömer’in, II. Abdülhamit’le mektuplaştığı bilinmektedir. Şeyh Ömer Ziyaüddin, bir defasında Süleymaniye merkezde bulunan *Mevlânâ Hâlid Tekkesi*’ne ait vakıf ve akarların yeniden Hâlidî şeyhlerine iadesi için padişaha mektup yazmış ve Hâlidî şeyhlerinin yüce Osmanlı Devleti’ne samimiyetle bağlı olan ve devletin devamı için her daim duâ eden mutasavvıflar olduklarını vurgulamıştır.¹⁴⁸⁷ Diğer taraftan Kifri bölgesinde inşa ettirdiği *Kifri Tekkesi*’nin yanına bir cami yaptırması hususundaki talebini 1312/1894 tarihinde II. Abdulhamid’e yazdığı bir mektupla iletmiştir. Padişah da onun bu talebini olumlu karşılayıp cami yapımı için üç yüz lira göndermiştir.¹⁴⁸⁸

Süleymaniye bölgesinden Sultan II. Abdülhamit’le görüşen başka bir Hâlidî şeyhi ise Muhammed b. Osman’dır (ö.1326/1908). Şair ruhlu olan ve *Mahvî* mahlasını kullanan Muhammed b. Osman, 1300/1882’de Hacca gitmiş ve dönüşte İstanbul’a uğrayıp II. Abdülhamit’i ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde padişah onu takdir etmiş ve memleketi Süleymaniye’de kendisine bir tekke yaptırılması ve aylık maaş tahsisi için emir vermiştir.¹⁴⁸⁹

Bitlis’te bulunan *Norşin Tekkesi*’nin kurucusu olan Şeyh Abdürrahman-ı Tağî’nin de II. Abdülhamit döneminde Murat Nehri üzerine bir köprü yaptırdığından bahsedilir.

¹⁴⁸⁶ Nehrî, *Tuhfetü’l-ahbâb*, s. 107.

¹⁴⁸⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 219(42. mektup).

¹⁴⁸⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 130.

¹⁴⁸⁹ Baban, *SilemaniŞâregeşâvekem*, IV, 83; es-Selefi, *Mu’cemu’ş-şu’arâi’l-Kurd*, s. 320-321.

Tağî'nin bu davranışı sebebiyle padişahın takdirini kazandığı ve üçüncü rütbeden Mecîdî Nişânı ile ödüllendirildiği rivayet edilir.¹⁴⁹⁰

II. Abdülhamit'le iyi ilişkileri olduğu söylenen bir diğer Hâlidî şeyhi de Muhammed Es'ad Erbilî'dir. Padişah'ın Meclis-i Meşâyih azalığına getirdiği Erbilî'nin ders ve meclis görevlerinin bulunmadığı zamanlarda saraya uğradığından bahsedilir.¹⁴⁹¹

Yine Birinci Dünya Savaşı'nda müritleriyle beraber Doğu Anadolu'da Ruslara karşı savaşıyan Şeyh Muhammed Ziyaüddin Norşînî'ye Sultan Reşat iki adet berat göndermiş ve tebrik etmiştir.¹⁴⁹² Osmanlının son dönemi ve Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu ilk yıllarda Mustafa Kemal Paşa'nın da Anadolu'daki bazı Hâlidî şeyhleriyle münasebet kurduğu bilinmektedir. Bunlardan *Norşin Medresesi*'nin postnişini olan Şeyh Muhammed Ziyaüddin ile *Küfrevî Tekkesi* postnişinlerinden Şeyh Abdülbakî Küfrevî'yi Mustafa Kemal Paşa ziyaret etmiş ve onlara iltifatta bulunmuştur. 1916 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'e gelerek Şeyh Abdülbakî'yi ziyaretiyle başlayan diyalog 1922 yılına kadar yazılan mektuplarla devam etmiştir. Mustafa Kemal Şeyh Abdülbakî'ye yazdığı mektuplarda milli mücadele için destek istemiş ve bölge için ortaya atılan Kürdistan fikrini teşvik edenlerin karşısında durmasını talep etmiştir. Söz konusu mektubun bir bölümü şöyledir:

“Müşterek mesâi-i vataniyemizin muvaffakiyetine mani olmak ve memleketi müteferrik kısımlara ayırarak hepimizi birbirimize düşürmek suretiyle millete ve memlekete felaket getirmek isteyen düşmanlar, malum olduğu üzere ortaya bir Kürdistan meselesi çıkarmışlardı.

Düşmanların bu nam altında parlak vaidlerle devam eden zehirli teşvîkat ve bazı cahil insanları iğfal için bugün dahi çalışmakta oldukları görülmektedir.

Nüfûzunuzun cari olduğu mıntıkada bütün memleketi mahvetmek maksadıyla vuku bulan bu nevi teşvîkat ve tesîratiibtal ile saadet-i memleket yolundaki hidemâtakeremiyetle devam buyurulmasını rica ederim.

¹⁴⁹⁰ Resmi yazışmalar için bk. Korkusuz, *Nehri'den Hazne*'ye, s. 118-121.

¹⁴⁹¹ Vassâf, II, 348.

¹⁴⁹² Beratlar için bk. Korkusuz, *Nehri'den Hazne*, s. 250-251.

Buradan bazı arkadaşlar da aynı maksatla çalışmak üzere o havaliye gönderilmişlerdir. Gözlerinizden öper ve muvaffakiyet temenni eylerim efendim.”¹⁴⁹³

Hâlidîlerin münasebet kurdukları sadece Osmanlı padişahları ve İran şahı değildir. Hâlidîliği Güneydoğu Asya’ya taşıyan Sumatralı Şeyh İsmail Minangkabavî¹⁴⁹⁴ 1857’de Riau Sultanı Muhammed Yusuf ile diyalogunu geliştirmiş ve onun Hâlidîyye’ye intisap etmesini sağlamış,¹⁴⁹⁵ böylece Hâlidîliğin o bölgede yayılmasına zemin hazırlamıştır.

2.7.2. Şeyhülislâmlarla Münasebetler

Osmanlı Devleti’nde ilmiye sınıfının en üst rütbesine sahip ve görev süreleri fasılasız 498 yıl devam eden Şeyhülislâmların¹⁴⁹⁶, XVII. asır hariç genellikle tasavvufa müspet yaklaştıkları söylenebilir. Hâlidîliğin yayılmaya başladığı dönemde ilmiye sınıfının her kademesinden bu tarîkata teveccühün olduğu görülür.

Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi’den Hâlidîliğe mensup ilk Şeyhülislâm olarak bahsedilir. Mustafa Âsım Efendi ile Mevlânâ Hâlid’in mektuplaşmalarından birbirlerine son derece bağlı oldukları ve Mekkîzâde’nin ona mürşid olarak çok değer verdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁹⁷ Mevlânâ Hâlid, Hâlidîliğin İstanbul’da yayılmasında ciddi gayretleri bulunan Mekkîzâde Âsım Efendi’ye *Allah size dünya ve ahrette iyilik versin* diye duâ etmiştir.¹⁴⁹⁸

Mevlânâ Hâlid, meşreben kimseden hediye kabul etmezken Mekkîzâde’nin gönderdiği bir hediye kabul etmiştir. Bunun sebebini de mektubunda şu cümlelerle açıklamıştır: “...Utbe ve Uteybe’ninşakiliği, Süheyb-i Rûmî (ra) ve Bilal-i Habeşî (ra)’nin saadeti, ibret alan insan için kâfidir. İhlasınızı ve güzel itikadınızı ortaya koyan mektubunuz elimize ulaştı. Muhabbet ve sevginizi dile getirmişsiniz. “Kâmûsu’l-Muhit” kitabının güzel bir nüshasını hediye göndermişsiniz. Hediyeleşmek muhabbeti getirir. Hediye çok nadir olarak kabul etmeme rağmen reddetmekle kalbinizin

¹⁴⁹³ Kutlu, s. 65.

¹⁴⁹⁴ Kraus, “Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khâlidîyya Into Indonesia”, s. 693, 694.

¹⁴⁹⁵ Algar, “Hâlidîyye”, XV, 296.

¹⁴⁹⁶ Uslu, s. 168.

¹⁴⁹⁷ Sahip, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 105-108(10. mektup); 252-255(92. mektup)

¹⁴⁹⁸ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 105.

kırılacağını düşündüm. Daha özel bir hediye ile karşılık vermek üzere kabul ettim. Halinize riayet etmek kalbinizi ferahlandırmak ve kırılmasınamani olmak için prensiplerimize muhalefet ettik...¹⁴⁹⁹

Şeyhülslâm Mustafa Âsım Efendi, Mevlânâ Hâlid'in Abdülvehhab es-Sûsî'yi tarîkattan tardeddiği dönemde de Mevlânâ Hâlid'i desteklemiş ve tarîkatın bölünmesine engel olmuştur.

Hâlidî tarîkatına mensup bir diğer Şeyhülslâm da Mehmed Refik Efendi (ö.1283/1866)'dir. Abdülfettah el-Akrî'nin müridi olan Mehmed Refik Efendi'nin¹⁵⁰⁰ Hâlidîliğin İstanbul'da ilmiye sınıfı arasında yayılmasında çok müspet etkileri olduğu muhakkaktır.

Medine-i Münevvere'de bulunan meşhur kütüphanesiyle bilinen Şeyhülslâm Arif Hikmet Bey'in, Mevlânâ Hâlid'interîkat icazetli talebesi Şihâbüddin el-Âlûsî'ye İstanbul'da bulunduğu dönemde ikram ve iltifatta bulunduğu da bilinmektedir. Şeyhülslâm Arif Hikmet Bey, önceleri pek anlaşılamadığı bu Hâlidî mensubuyla sonradan dost olmuş ve onunla birçok ilmî münâkaşaya girmiştir. Bununla birlikte yazdığı *Ruhu'l-Me'ânî* isimli tefsirinden dolayı el-Âlûsî'ye 50.000 kuruş bağışlamıştır.¹⁵⁰¹

2.7.3. Bürokrasi Mensupları ile Münasebetler

Hâlidîlerin üst seviyedeki devlet ricali ve ilmiye sınıfının yanı sıra toplumun diğer katmanlarıyla da münasebetlerinin olduğu görülmektedir. Hâlidîlik gibi dinamik ve toplumu dönüştürmeyi hedefleyen bir hareketin sadece belli bir kesime hitap etmesi düşünülemez. Bu nedenle Hâlidî meşayihinin başta bürokrasi mensupları olmak üzere diğer görevlileri de irşat edilecek zümre içerisine aldıkları görülmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye mutasarrıfları olan Baban beylerinden Bağdat valileri Said Paşa ve Davut Paşa'ya, Akka valisi Abdullah Paşa'dan Suriye valileri Salih Paşa, Veliyüddin Paşa ve Necip Paşa'ya kadar geniş bir yelpazeye hitap ettiği

¹⁴⁹⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 252-255 (92. mektup).

¹⁵⁰⁰ Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, s. 43.

¹⁵⁰¹ Muhammed Behçet el-Eserî, *A'lâmu'l-Irak*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-mevsû'ât, Beyrut 2002, s. 29.

görülür.¹⁵⁰² Onun mensubu olan şahsiyetler arasında Basra kadısı Abdulkadir Haydarî, Köysancak müftüsü Mahmud Ömerkünbedî, Hile müftüleri Muhammed Said ve Muhammed Emîn es-Süveydî, Bağdat müftüleri; Seyyid Abdülğafûr el-Haydarî¹⁵⁰³, Seyyid Es'ad Sadreddin Haydarî ve Seyyid Ubeydullah Haydarî, Mahmud Şihâbüddin el-Âlûsî, Şam müftüleri Şeyh Ömer el-Ğazzî¹⁵⁰⁴, Şeyh Ömer el-Müctehid, Kudüs müftüsü Seyyid Muhammed Tahir Efendi gibi tanınmış zevat bulunmaktadır.¹⁵⁰⁵

Bağdat valileri Said Paşa ve Davud Paşa'nın Mevlânâ Hâlid'i ziyaret ettikleri ve *Hâlidîyye Tekkesi*'nde yaptığı sobet ve derslere katıldıkları belirtilir. Hatta Davud Paşa'nın ondan uzun süreli ders aldığı da söylenir.¹⁵⁰⁶ Mevlânâ Hâlid, Osmanlı devletini Irak'ta temsil eden en üst düzey görevli olarak Davut Paşa'ya ders ve sohbet dışında idarî ve toplumsal hadiselerde de yardımcı olduğu bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid'in Davut Paşa'ya yazdığı mektuplar samimi ve içten cümleleri havi olup bazen ciddi uyarı ve nasihatleri de içerdiği görülmektedir.¹⁵⁰⁷

Mevlânâ Hâlid'in mektûbâtının içeriklerinden, önemli bir kısmının yöneticilere yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁸ Bu mektuplarda Osmanlı devleti ile yerel yöneticiler arasındaki bazı anlaşmazlıkların çözümünden, siyasî konulara kadar farklı alanlarda Mevlânâ Hâlid'in görüşünün alındığı ve kendisinin yazılı olarak bazı konulara müdahil olduğu ve tavsiyelerde bulunduğunu görülmektedir.

Mevlânâ Hâlid, Bağdat valisi ile Baban Kürt beyi Mahmud Paşa arasında meydana gelen sorunda aracılık yapmış,¹⁵⁰⁹ Dürzilerin Lübnan ve Suriye topraklarında çıkardıkları sorunlarla ilgili Akka hakimine tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁵¹⁰ Yine Şam valisi Veliyüddin Paşa'nın azlinden sonra yardımcı olması için İstanbul'da bulunan

¹⁵⁰² Adı geçen şahsiyetlerle iletişimi için Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 85, (7. mektup), 108-109(11. mektup), 119(15. mektup), 144(31. mektup), 181(49. mektup), 188(54. mektup), 227-229(73 ve 74. mektuplar), 244(83. mektup).

¹⁵⁰³ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 70-71.

¹⁵⁰⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 263.

¹⁵⁰⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 91-98.

¹⁵⁰⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 108.

¹⁵⁰⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 108-111(11. mektup); Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 278, 303-304(9. ve 40. Arapça mektuplar).

¹⁵⁰⁸ Mevlânâ Hâlid'in yerel yöneticiler ile diğer devlet ricaline göndermiş olduğu Arapça ve Farsça mektupları için Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-339.

¹⁵⁰⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 108-111: Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 278, 279(9. Arapça mektup).

¹⁵¹⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 227-228(73. mektup).

Gürcü Necip Paşa'ya mektup göndermiş,¹⁵¹¹ İran'ın üst düzey devlet ricaline mektuplar yazmıştır.¹⁵¹²

Mevlânâ Hâlid'in İmadiye bölgesine gönderdiği Abdülvehhab es-Sûsî, İmadiye beyi Zübeyir Paşa ve kardeşi Musa Paşa ile dostane münâbet kurmuş ve İmadiye beyinin takdirini kazanmıştır. Musa Paşa'nın es-Sûsî'ye İmadiye merkezinde bir tekke inşa ettirmesinin temelinde bu dostluğun yattığını düşünüyoruz. Es-Sûsî'nin, İstanbul'da henüz tarikattan tardedilmeden önce başta Gürcü Necip Paşa olmak üzere birçok bürokratla yakın dostluklar kurduğu¹⁵¹³ bilinmektedir.

İmadiye bölgesinde es-Sûsî'den sonra görev yapan Yahya Mizûrî'ye de Zübeyir Paşa'nın ihtiram edip çalışmalarına yardımcı olduğu bilinmektedir.¹⁵¹⁴ Mevlânâ Hâlid'in İmadiye bölgesinden gelen mektuplara verdiği cevaplardan¹⁵¹⁵, Zübeyir Paşa'nın kendi yönetim bölgesinde faaliyet yürüten Hâlidî şeyhlerine sorun çıkarmadığı gibi onlara yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Mevlânâ Hâlid'in övgüyle bahsettiği Zübeyir Paşa'nın Hâlidî mensubu olması muhtemeldir.

1851'de İstanbul'da bulunan Hâlidî şeyhi Mahmud Şihabüddin el-Âlûsî, o dönem sadrazam olan Mustafa Reşit Paşa'yla görüşmüştür. Âlûsî'nin, kendisine ithaf ettiği Ebu'l-Firas el-Hamdânî'ye ait bir şiirden çok hoşlanan sadrazam, onunla daha çok ilgilenmiş ve padişahla görüşmesinde yardımcı olmuştur.¹⁵¹⁶

Suriye'de Hâlidîliğin en önemli temsilcilerinden Muhammed b. Abdillâh el-Hânî, Musa Safvet Paşa'nın Suriye valiliği yaptığı dönemde onunla ikili münasebetlerini geliştirmiş ve dostluğunu iyice ilerletmiştir. Bu dostluğun bir sonucu olarak Musa Safvet Paşa kendi adını taşıyan bir tekke yaptırarak Hânî ve halifelerine teslim etmiştir.¹⁵¹⁷ Hânî'nin dostluğunu kazandığı Musa Safvet Paşa sayesinde devletten her ay 1500 kuruş maaş almaya başladığından da bahsedilir.¹⁵¹⁸

¹⁵¹¹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 181-182(48. mektup).

¹⁵¹² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 249-250(188. Farsça mektup).

¹⁵¹³ Abdülvehhâb es-Sûsî'nin Gürcü Necip Paşa'yla kurduğu yakın dostluk Mevlânâ Hâlid'in Necip Paşa'yı es-Sûsî'ye gereğinden fazla iltifatta bulunduğu gerekçesiyle tenkidi için Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 286-287(17. Arapça mektup).

¹⁵¹⁴ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 126-128(18. mektup).

¹⁵¹⁵ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 126-128(18. mektup).

¹⁵¹⁶ el-Eserî, s. 29.

¹⁵¹⁷ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹⁵¹⁸ Commins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, s. 68.

Urfa'da irşat faaliyetlerini yürüten Hartavîzâde Muhammed Selim Efendi'nin de Musa Safvet Paşa ile dostane münasebeti olduğu söylenmektedir. Nitekim Hâlidî halifelerine sahip çıkan Safvetî Paşa'nın İstanbul'a giderken yol üzerinde uğradığı Urfa şehrinde Hartavîzâde'ye misafir olduğu, Suriye'den ayrılıp İstanbul'a gittikten sonra da Hâlidî halifeleriyle iletişimi sürdürüp, Hartavîzâde ailesinin karşılaştığı bazı resmi iş ve işlemler konusunda onlara yardımcı olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵¹⁹

2.8. HÂLİDÎLERİN İLMİ VE EDEBİ FAALİYETLERİ

Hâlidîlerin XIX. asır İslam toplumuna hizmetleri başta tasavvuf olmak üzere, siyaset, ictimaiyat, ilim, sanat ve edebiyat alanlarında da olmuştur. Hâlidî şeyhlerinin İslam toplumuna en büyük katkılarının başında, Mevlânâ Hâlid'in medrese ve tekke faaliyetlerini aynı çatı altında tevhid ederek başlattığı çalışmayı her tarafa yaymaları gelmektedir. Bu iki kurumun aynı çatı altında bir araya getirilmesi ile iki disiplinin uyumlu bir şekilde gelişmeleri için uygun vasat oluşturulmuştur.

Mevlânâ Hâlid ve takipçilerinin hemen her bölgeye gönderdikleri halifelerinin açtıkları medreseler, o bölgelerin ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sunduğu gibi entelektüel bir tabakanın oluşmasında da öncü rol oynamıştır. Hâlidî şeyhlerinin kurmayı başardıkları bazı bölgesel merkezî tekkeler, aynı zamanda o bölgenin ihtiyacı olan yönetici, âlim, müderris, siyasetçi, yazar ve şairlerini de yetiştirerek önemli bir açığı kapatmıştır. Bu zaviyeden *Biyâre* ve *Hâlidîyye* tekkeleri Irak'ta, *Durûd Tekkesi* İran'da, *Muradiye Tekkesi* Suriye'de, *Cebel-i Kubey's Tekkesi* Hicaz'da, *Yukarı Yerağlı Medresesi* Kafkasya'da, *Norşin*, *Sami Paşa* ve *Gümüşhânevî* tekkeleri Anadolu'da söz konusu misyonu yürüten Hâlidî tekkeleri olarak faaliyet göstermişlerdir.

Hâlidîlerin bu medrese seferberliği, XIX. asırda Osmanlı topraklarında sayıları gittikçe artan ve azınlıkları Osmanlı'ya karşı kışkırtmada önemli payları bulunan yabancı okulların¹⁵²⁰ zararlı faaliyetlerine karşı rol oynadıkları söylenebilir. Zira sayıları yüzlerle ifade edilen ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan bu Hâlidî medreselerinin

¹⁵¹⁹ Bu ailenin sahip oldukları bir taşınmaz hususunda karşılaştıkları bir sorunun Musa Safvet Paşa tarafından halledildiği evrakta yer alan “*Safvetî*” mühründen anlaşılmaktadır. Bu belgeye, Urfa'yı ziyaretimiz sırasında aile bireylerinden birinin özel arşivindeki belgeler arasında rastlanmıştır.

¹⁵²⁰ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 89-207.

mürşit, müderris ve talebeleri Ehl-i sünnet itikadının yanı sıra sömürgeci batı devletlerine karşı oluşan Hâlidî refleksine de sahip olmuşlardır.

Hâlidîliğin Ortadoğu'nun tamamında İslam ümmetine sağladıkları en önemli katkıların başında, çok yaygın olan medreseleri sayesinde halkın okur yazar oranını yükseltmeleridir. XX. asırda bile İslam ülkelerinde okur yazar oranının oldukça düşük olduğu göz önüne alındığında, XIX. asırda başlayan bu eğitim-öğretim faaliyetinin ne denli önem arz ettiği ortadadır.

Sadece Ortadoğu'da değil Asya'da da ilim ve tasavvuf birlikteliği ile yeni ve etkili bir entelektüel zümre oluşturmayı başaran Hâlidîliğin, bu etkinliğinin Uzakdoğu'da "Pasantren" adı verilen yeni bir ilmî ve tasavvufi müessesenin teşkiline sebep olduğu görülmektedir.

Hâlidî medrese-tekkelerinin yaygınlaşmasıyla yakalanan bu uygun ortamda ilim ve edebiyat alanına ilk ve en önemli katkıyı Mevlânâ Hâlid'in bizzat kendisi yapmıştır. Mevlânâ Hâlid, birçoğu şair olan Müceddidî şeyhlerinin¹⁵²¹ kendisinden önce açtıkları bu yolu daha da genişlettiği görülmektedir.

Mevlânâ Hâlid'in, başta *Divan*'ı olmak üzere eserlerini üç dilde yazması, hem ilim hem de tasavvuf çevrelerine önemli bir mesaj sunmaktadır. Bu mesaj, İslam ümmetinin ihtiyacı olan birlik ve beraberliğin sağlam bir itikad, sünnete sarılmak ve bidatlerden kaçınmakla gerçekleştirebileceğini, bunu gerçekleştirebilmenin yolunun da bu hakikatleri onların anlayabileceği bir dilde anlatmakla mümkün olacağını ifade etmesidir.

Mevlânâ Hâlid'in takipçileri, mürşitlerinin yolundan giderek kendilerinden sonrakilere miras olarak pek çok ilmî ve edebî eserler bırakmışlardır. Yazdıkları ilmî eserlerin bir kısmı tasavvufî diğer büyük bir kısmı ise hadis, fıkıh, tefsir, kelam gibi ilim dallarında olmuştur. Edebiyat alanında da geride bıraktıkları manzum eserler içerisinde özellikle divanlarının sayısı oldukça fazladır. Hâlidî mensuplarının mektup geleneğinin yanında günümüze ulaşan divanları ile edebiyat alanına önemli bir katkı sağladıkları söylenebilir.

¹⁵²¹ Şimşek, 18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidî Hareket, s. 184.

Hâlidî mensupları içerisinde yetiştirdiği talebeleriyle şöhreti Irak'ın sınırlarını aşan allâme diye nitelenen Yahya Mizûrî (ö.1252/1836) bu katkıyı verenlerin başında gelmektedir. İçinde Güney Kafkasya'lı Şeyh İsmail Şirvanî ve Bağdat'lı Mahmud Şihâbüddin el-Âlûsî gibi meşhur zevatın da bulunduğu çok sayıda talebe yetiştiren Yahya Mizûrî “Hocaların hocası” olarak bilinir. Günümüze eserleri on iki eseriulaşan¹⁵²² Yahya Mizûrî, Süleymaniye, İmadiye ve Bağdat'ta bulunan Hâlidî tekkelerinde ilmî faaliyetlerin düzenli yürütülmesi için mütemâdiyen bu şehirleri dolaşmıştır.

Bağdat'lı Ebü's-Senâ Şihabüddin el-Âlûsî (ö.1270/1854), Hâlidî mensupları içerisinde mutlaka bahsedilmesi gereken şahsiyetlerdendir. Mevlânâ Hâlid'in ilimle uğraşmak üzere görevlendirdiği bu halifesi çok sayıda eser kaleme almış özellikle, “*Ruhu'l-me'ânî*” adlı tefsiriyle meşhur olmuştur.¹⁵²³

İlim dünyasına büyük katkısı olan diğer bir Hâlidî mensubu, Muhammed Emîn el-‘Abidîn(ö.1252/1836)'dir. Kısaca İbn Abidîn diye tanınan bu zat Şam'ın tanınmış Hanefî alimlerindenidir. Mevlânâ Hâlid'le Şam'da iken tanışan ve ondan hadis icazeti alan İbn Abidîn¹⁵²⁴, özellikle *Reddû'l-muhtâr* adlı eseriyle meşhurdur.

Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî, İstanbul başta olmak üzere Hâlidîliği geniş bir coğrafyaya ulaştırmaya muvaffak olmuş Hâlidî şeyhlerinden biridir. Onun gayreti sadece tasavvufî sahada olmamıştır. Hadis, fıkıh, akaid, ahlak alanlarında çok sayıda değerli eser kaleme almış,¹⁵²⁵ başta hadis olmak üzere İslamî ilimlerin yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Hadis alanında uzman bir mutasavvıf olan Gümüşhânevî'nin hadis ansiklopedisi olarak da adlandırılabilir ve 1275/1858 de tamamladığı “*Râmûzu'l-ehâdis*” adlı eseri¹⁵²⁶ meşhurdur. Yine kurduğu *Gümüşhânevî Dergahı* İslamî ilimlerin öğretildiği ve pek çok alimin bir merkez olarak hizmet vermiştir.

¹⁵²² Karadâgî, *er-Resâilü'l-muğniye li külli muhtâc*, s. 16-17.

¹⁵²³ Âlûsî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Azzâvî, *Zikrâ Ebi's-Senâ'l-Âlûsî*, Şirketu't-ticâreve't-tibâ'a, Bağdat 1958, s. 4-92; el-Eserî, s. 25-35.

¹⁵²⁴ İbn Abidîn'in Mevlânâ Hâlid'den aldığı hadis icâzeti için bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 340-341.

¹⁵²⁵ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 87-141.

¹⁵²⁶ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 61.

Hâlidî şeyhlerinin şiir yazmak ve divan oluşturmak için de gayret etmeleri dikkatlerden kaçmaz. Hepsinde olmasa bile büyük çoğunluğunda görülen bu uygulamanın edebiyat sahasına katkı sağladığı bir vakiadır.

Farsça, Arapça, Kürtçe ve Türkçe şiirler yazan ve divanları bulunan Hâlidî mensupları içerisinde şu isimleri sayabiliriz: Muhammed Havramî (ö.1265/1848), Abdürrahman Mollakendî (ö.1289/1872), Abdüsselâm Barzanî(ö.1291/1874), *Ma'dûm* mahlaslı Abdurrahim Mevlevî (ö.1300/1883), Müküslü Vedâ'î, Hamid Bîsârânî (ö.1312/1894), Osman Kânîkeveî (ö.1307/1889), Muhammed Hazîn Firsafî (ö.1308/1890), Ubeydullah Nehrî (ö.1318/1900), Muhammed Süleyman Havramî (ö.1319/1901), *Mahvî* mahlaslı Muhammed Osman (ö.1326/1908), Selim Senendecî (ö.1326/1908), Abdülkadir Hîzânî (ö.1326/1908), *Hâkî* mahlaslı Muhammed Can Aktepî (ö.1327/1909), Salih Nasrullah Harîk (ö.1327/1909), MustafaSîsî (ö.1328/1910), *Rûhî* mahlaslı Abdürrahman Aktepî (ö.1328/1910), Abdülhamit İrfan (ö.1334/1916), Selim Hîzânî (ö.1332/1914), Es'adErbîlî (ö.1349/1931), Muhammed Emin el-Molla el-Kebîr (ö.1352/1935), Kerbelâî mahlaslı Muhammed Aktepî (ö.1358/1939), Mahmud Zûkaydî (ö.1364/1945), Muhammed el-Müftî (ö.1365/1946), Süleyman Siirdî (ö.1383/1963), Halife Yusuf (ö.1387/1968), Seyyid Ali Fındıkî (ö.1387/1968), Muhammed Said Cezerî (ö.1388/1969), Şeyh Müşerref Pervârî (ö.2005).¹⁵²⁷

Bu şahsiyetlerden *Ma'dûm* mahlaslı Abdurrahim Mevlevî, *Mahvî* mahlaslı Muhammed Osman ve Hamid Bîsârânî Irak'ta meşhur olan Hâlidî mensuplarıdır. Bunlardan sonuncusu Hamid b. Ali el-Bîsârânî, Şeyh Osman Siracüddin'e intisap etmiş ve hilafet almıştır. Yazısı çok güzel olduğundan şeyhine katiplik yapmıştır. Üç ciltlik Farsça Mesnevî şerhi ve çoğunluğu Farsça olan edebî eserleri bulunmaktadır.¹⁵²⁸

İran'da tanınmış Hâlidî şairleri içerisinde ise Selim b. Ahmed es-Senendecî başta yer almaktadır. *Sâlim* mahlasını kullanan bu Hâlidî halifesi Ömer Ziyâüddin b. Osman et-Tavîlî'den tarîkat icâzeti almış ve Senendecî'de kendi adını taşıyan mescide ilim ve irşatla meşgul olmuştur. 1326'da vefat edince kendi adını taşıyan mescide

¹⁵²⁷ Yukarıda bahsettiğimiz şahsiyetler için bk. es-Selefî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, s. 158 vd.

¹⁵²⁸ es-Selefî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, s. 231.

defnedilmiştir. Arapça, Farsça ve Kürtçe kasideleri bulunan *Sâlim*'i çağdaşları “*Kürt İmru’u’l-Kays*” diye nitelemişlerdir.¹⁵²⁹

Anadolu’da ise özellikle *Rûhî* mahlaslı Abdurrahman Aktepî¹⁵³⁰ ve Seyyid Ali Fındıkî’den bahsedilmesi gerekir. Bunlardan birincisi Güneydoğu Anadolu’daki Hâlidî halifeleri arasında özellikle edebî sahada yazdığı binlerce beyitlik eserlerle tanınmıştır. *Ravdu’n-na’im* adlı eseri çok yaygındır.¹⁵³¹ Seyyid Ali Fındıkî’nin şiirleri ise oldukça sade anlaşılır ve elit tabakadan ziyade halka hitap eden bir özelliğe sahiptir. Fındıkî bu yönüyle Anadolu’daki mutasavvîf şairler içerisinde daha çok Yunus Emre’ye benzemektedir.

2.9. HÂLİDÎLİĞİN SİYASÎ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Hâlidîliğin bölgesel etkileri takdir edileceği üzere başlı başına ayrı bir çalışmayı gerektirecek kadar geniş bir konudur. Bu amaçla Hâlidîliğin yayıldığı bölgelerdeki toplumsal ve siyasî etkilerine genel hatlarıyla değineceğiz.

Hâlidîliğin dayandığı Nakşbendî tarîkat kültürü, genel itibariyle dünyanın makam ve mevkilerinden uzak durulmasını ister. Bu makamlarda bulunan şahsiyetlerle iletişimi de kısıtlar. Abdülhalık Gücdüvânî’nin (ö.617/1220) “İnsanın gönlüne toplumu yönetme, başa geçme arzusu gelirse ne yapmalıdır?” sorusuna verdiği şu cevabın bu hususta Nakşbendiyyenin genel karakterini yansıttığı söylenebilir:

“Sakın ha! Başkanlık ve reislik ve imamlık istemek ehl-i zikre yaraşmaz. Şunu hatırlından hiç çıkarma ki, Cenab-ı Hak toplumda bu hizmetleri senden daha iyi yapacak insanları yaratma kudretine sahiptir. Şunu kafana iyi yerleştir ki, her kim baş olmayı severse ona, ehl-i tarik demek layık olmaz.... Kadılık, müftülük gibi meşru hizmetler bile olsa, herhangi bir mevki, makam, idarecilik ve memuriyete talip olmak sana yaraşmaz. Sultanlarla, idarecilerle ve zenginlerle veya onların çocukları ile, kadınlarla, kızlarla, bidat ehli ile ahablık etmemelisin...”¹⁵³²

¹⁵²⁹ es-Seleffî, *Mu’cemu’s-şu’arâi’l-Kurd*, s. 241.

¹⁵³⁰ es-Seleffî, *Mu’cemu’s-şu’arâi’l-Kurd*, s. 257-258.

¹⁵³¹ “*Ravdu’n-Na’im*” adlı eser için bk. Abdürrahman el-Aktepî, *Ravdu’n-Na’im*, Mektebetu Seyda, Diyarbakır 2010.

¹⁵³² Yahya Oğuz, *Kasr-ı Ârifân’dan İstanbul’a Mihverdeki Mürşid-i Kâmiller*, Seher Ofset, İstanbul 1997, s. 142-143.

Gücdüvanî'nin bu tembihlerinin XVII. asrın ilk çeyreğinde etkili olmaya başlayan Müceddidî kolu meşayih tarafından maslahat icabı değerlendirildiği söylenebilir. Zira Müceddidîler, İslam'ın toplumda yaşanması ve yaygınlaşması için idare ve siyasete doğrudan veya dolaylı olarak müdahaleyi meşru gören hatta bunu vazife telakki eden bir anlayışa sahiplerdi. Bu nedenledir ki onlar bulundukları bölgelerde devlet ricali ve nüfuzlu şahsiyetlerle iletişime geçmekte bir beis görmemişlerdir. Fakat bu iletişim Gücdüvanî'nin üzerinde durduğu sınırlar korunarak devam ettirilmiştir. Bu nedenle Hâlidîlik öncesi Müceddidî şeyhlerinin tasavvufî paye ile devlet görevinde bulunmadıklarını görüyoruz.

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'ta görev yapan halifelerine gönderdiği bir mektupta, idareciler ile burjuvazi sınıfına mensup şahsiyetlerden uzak durulmalarını kesin bir dille tembihlemesi¹⁵³³, Gücdüvanî'nin yukarıdaki sözleriyle örtüşmektedir. Fakat durum onların ümmetin sorunlarıyla ilgili hususlarda idarecileri uyarma ve yönlendirme refleksini terk etmeleri anlamına gelmiyordu. Çünkü Hâlidîlerin pratikteki uygulamaları, Müceddidî anlayışın aynen devam ettirildiğini göstermektedir. Belki onların idareci sınıfının güdümüne girmeden bu görevi dikkatli bir siyasetle yürüttüklerini söyleyebiliriz.

Hâlidî mensuplarının, irşat, telkin ve tembih listesinde sadece halkın bulunmadığı muhakkaktır. İlmiye sınıfı ve üst düzey devlet ricalinin de bu listede yer aldığı görülür. Bu nedenle yöneticilerle ilişkileri başlığı altında değinildiği üzere yerel yöneticilerden üst düzey devlet ricaline, padişah ve devlet başkanlarına kadar bu halka genişletilmiştir. Bu meyanda Hâlidîliğin ilk ortaya çıktığı dönemde Baban Kürt beyleri olan Abdurrahman Paşa ve Mahmud Paşa'dan Bağdat valileri Said Paşa ve Davud Paşa'ya, İmadiye beyleri Zübeyir Paşa ve kardeşi Musa Paşa ile Şam valileri Salih Paşa ve Veliyüddin Paşa'ya, Akka hakimi Abdullah Paşa'dan İstanbul'da bulunan Necip Paşa'ya kadar çok sayıda devlet ricaliyle sözlü ve yazılı iletişime geçilmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in devlet ricali ve toplum siyasetiyle alakadar olması, halifelerine de örnek teşkil etmiş ve gittikleri bölgelerin siyasetinde belirleyici olmuş ve aktif rol oynamışlardır. Başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere Hâlidîlerin farklı bölgelerdeki siyasî ve toplumsal faaliyetleri, bazen bölgenin kaderini etkileyecek kadar önemli

¹⁵³³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 281-282, (10. Arapça mektup).

sonuçlar doğurabilmiştir. Örneğin Hâlidîlik, ilk ortaya çıktığı Süleymaniye bölgesi ile Irak-İran sınırının her iki tarafında yaşayan ve nüfusları bugün milyonlarla ifade edilen Sünnî Kürtler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Hâlidî şeyhleri Kuzey Irak ve batı İran'da açtıkları tekkeler yoluyla uzun süredir bu bölgede etkin olmak isteyen İran'lı yöneticilerin sınır bölgesinde yaşayan Kürt aşiretleri ve beyleri arasında oluşturmak istedikleri Şia yanlısı politikalarına büyük darbe indirmişlerdir. Irak-İran sınırındaki bu durumun bir benzeri Güney Kafkasya bölgesinde gerçekleşmiştir. Mevlânâ Hâlid'in bu bölgeye görevlendirdiği halifesi İsmail Şirvanî ve içlerinde Has Muhammed Şirvanî, Muhammed Yerağî, Cemaleddin Gazikumukî, Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil gibi tanınmış Hâlidî mensuplarının da bulunduğu etkin bir ekip tarafından bölgede yürütülen faaliyetler, Kafkasya bölgesinde Ehl-i sünnet düşüncesinin yaygınlaşmasına buna paralel olarak İran'ın bölgede yürüttüğü Şii politikaların da zayıflamasına neden olmuştur.

Hâlidî şeyhlerinin Osmanlı yanlısı ve Şia karşıtı tavırlarını bilen İran'lı yöneticiler, bölgeyi işgal sırasında yakaladıkları Hâlidî mensuplarını canlı canlı yakılmaları dahil en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir.¹⁵³⁴ Hâlidîlerin bölgedeki bu konumlarından dolayı İran'ın Osmanlı devleti için artık bir tehlike olmaktan çıktığı bile söylenebilir.

Kafkasya bölgesinde Hâlidî şeyhlerinin etkisi sadece yukarıda bahsettiğimiz hususla sınırlı değildi tabi ki. Bundan çok daha önemli siyasi sonuçları olan bir faaliyetleri daha bulunuyordu. O da etkisi günümüze kadar da devam eden Kafkasya bağımsızlık hareketinin temelini oluşturan ve Müridizm olarak bilinen harekettir. Müridizm hareketinin planlayıcıları, komutanları ve savaşanlarının önemli bir kısmı Hâlidî mensuplarından oluşmaktaydı.¹⁵³⁵ Kafkasya'daki bu hareketin tanınan simalarından Şeyh Şamil'in, Hâlidîlikte nefy ve ispat zikri olan "*Lailaheillallah*"ı,

¹⁵³⁴ Serkis, *Mebâhis Irakiyye*, s. 255.

¹⁵³⁵ Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s. 123-203; Moshe Gammer, *Muslim Resistanceto the Tsar Shamiland the Conguest of Chechniaand Daghestan*, Farnk Cass, London 1994, s. 49-136; Saydam, s. 47-62; Kadırcan Kafılı, *Kuzey Kafkasya*, (Haz. Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 136-190; Fatma Tunç Yaşar, *Çeçenistan*, İ.H.H Yayınları, İstanbul 2006, s. 23-44; Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Savaş ve Sürgün*, Kafkas Vakfı Yayınları, y.y., 2011, s. 141-150;

Ruslarla savaşta moral kaynağı olmak üzere kullandığından bahsedilir.¹⁵³⁶ İlmî, siyasî ve askerî açıdan bölgedeki en ciddi örgütlenmeyi başaran Hâlidî şeyhleri, bu hareketleri sayesinde Çarlık Rusyasını ciddi bir şekilde uğraştırmışlardır.

Irak ve Suriye bölgelerinde daha çok Vehhabîliğe karşı ciddi bir cephe oluşturan Hâlidîliğin, hızla yayılmakta olan Vehhabî hareketinin manevra alanını oldukça daralttığı, yavaşlattığı ve Anadolu topraklarına sıçramasını engellediklerinden de bahsedilebilir. Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin Vehhabîlik dışında, bu iki bölgedeki bazı siyasi ve askeri gelişmelere karşı takındıkları tavrın belirleyici olmaktan çok ferdî ve tavsiye niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul başta olmak üzere Anadolu’da etkin olan *Gümüşhânevi Tekkesi*’nin faaliyetlerinin de hem Osmanlının son dönemi hem de Cumhuriyet döneminde siyasi ve toplumsal yönlerinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Hâlidî şeyhlerinden Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî’nin ilk postnişini olduğu bu tekke, Osmanlı-Rus savaşlarında halifeye verdikleri açık desteğin yanı sıra İstanbul’da sözü geçen ve etkin bazı esnaf ve ilmiye sınıfından çok sayıda şahsiyeti kendisine bağlamakla biliniyordu. Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyeler kapatılmasına rağmen de fakto olarak faaliyetlerini sürdüren bu tekke, Mehmet Zahid Kotku’nun (ö.1980) postnişinliği döneminde Necmeddin Erbakan, Turgut Özal gibi üst düzey siyasiler ve bunların kadrolarından çok sayıda siyasîyi doğrudan ya da dolaylı yollardan etkilemiştir.

Anadolu’da tarikat silsilesi yoluyla değil fakat Hâlidî tasavvuf geleneği kültürüne bağlı kalarak faaliyet gösteren ve bugün dünyanın birçok ülkesine yayılma başarısı gösteren Nurculuk hareketinin Mevlânâ Hâlid ile ilgisinin ve Hâlidîlikle ortak noktalarının bulunduğu da söylenebilir. Mevlânâ Hâlid’den Said-i Nursî’ye intikal ettiği söylenen cübbenin de ne anlam ifade ettiğinin tespit edilmesi konuya ışık tutacaktır. Nurculuk, Bediüzzaman Said-i Nursî’nin (ö.1960) yirminci asrın ilk çeyreğinde başlattığı, siyasetten uzak duran, iman esasları ve İslam ahlakının yaygınlaştırılmasını esas alan bir hareket olarak bilinmektedir. Hareketin günümüzde ulaştığı bu nokta, haddizatında XIX. asrın ilk çeyreğinde Mevlânâ Hâlid’in belirlediği Hâlidî tasavvuf geleneğinin en önemli ayaklarından biri olan, idareyi yönlendirme ve İslami anlamda

¹⁵³⁶ Michael Kemper, “The North Caucasian Khâlidîyya and ‘Muridism’: Historiographical Problems” [Kuzey Kafkasya’da Hâlidîlik ve Müridizm: Tarihi Problemler], *Journal of the History of Sufism*, 5(2007), s. 164.

toplumsal değişim ve dönüşüme öncülük etme noktasıdır. Bu açıdan bakıldığında Bediüzzaman Said-i Nursî'ye intikal ettiği söylenen Mevlânâ Hâlid'e ait cübbenin bu hareket için tarihi ve manevi anlam ve değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Burada yeri gelmişken Hâlidî halifelerinin tümü için geçerli olmayan fakat Irak, İran ve Türkiye sınırları içerisindeki bölgelerde tarikat neşrinde bulunan Kürt asıllı Hâlidîlerin öncülük ettikleri bazı siyasi ve askeri hadiselerle çok muhtasar da olsa değinmek gerektiğini düşünüyoruz. Mevlânâ Hâlid ve ilk halifelerinin, Kürtlerin çoğunlukta oldukları bölgelerde açtıkları medreselerde, Kürt dili ve edebiyatına katkı sunma dışında¹⁵³⁷ kültürel ya da ulusal hareketlere girişmedikleri ve destek olmadıkları görülür. Burada onları bağlayan şeyin, Hâlidîliğin Ehl-i sünnete bağlı bir tasavvufî hareket oluşu ve İslam dünyasının birlik ve beraberliğini sağlayabilecek tek gücün Osmanlı Devletinin padişahı olan halifenin gücü olduğuna inanmaları olduğunu düşünüyoruz. Fakat aynı durum ikinci ve üçüncü nesil Kürt Hâlidîlerin tümü için söylenemez. Yeni dönemde üç önemli merkezde Kürt ulusal söylemleri ve siyasi hareketliliğinin Hâlidî şeyhleri tarafından bizzat organize edildiği görülür. Bunlardan en dikkat çekici olanı, *Nehrî Tekkesi*'nin postnişinlerinden olan Şeyh Ubeydullah Nehrî tarafından 1880'li yıllarda başlatılan ulusalcı Kürt hareketidir. Bu hareket Osmanlı, İran, Rusya ve İngiltere'yi harekete geçirmiştir.¹⁵³⁸ Diğeri, daha güneyde Behdinin bölgesinde bulunan Barzanîlerdir. Barzanî nisbesini taşıyan şeyhlerin tasavvufî yönlerindense siyasî yönlerinin daha çok öne çıktığını görüyoruz. Barzanî şeyhleri, yirminci asırda Irak'ın kuzeyi ağırlıklı olmak üzere ulusalcı söylemleri ve silahlı güçleriyle Ortadoğu'da kendilerinden bahsettirmiş Hâlidî şeyhleridir.¹⁵³⁹ Bir diğeri ise 1925'te hilafetin kaldırılmasından hemen sonra Diyarbakır ve çevresinde ayaklanan Şeyh Said Paluvî (ö.1925)'dir.¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁷ Bu katkı Arapça medrese kitaplarının Kürtçe açıklanması, Kürtçe Mevlid, Gramer, fıkıh, akaid ve hadislerle ilgili eserlerin okutulması veya bizzat dinî eserlerin Kürtçe olarak telifi şeklinde olmuştur.

¹⁵³⁸ Ubeydullah Nehrî ile ilgili resmi mülâhazalar için Bk. BOA, Y...PRK.A. 1298, Dosya no: 3, Gömlek no: 4; BOA, Y...PRK.MYD. 1298, Dosya no: 1, Gömlek no: 85; BOA, Y...PRK.UM. 1298, Dosya no: 4, Gömlek no: 81.

¹⁵³⁹ Barzanî şeyhlerinin Osmanlı karşıtı tutumundan dolayı devlet tarafından sürekli takip edildikleri bilinmektedir. Bunun en açık göstergeleri resmi arşivde yer alan belgelerdir. Bk. BOA, DH.TMIK.M, 1317, Dosya no: 83, Gömlek no: 27.

¹⁵⁴⁰ Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Joyce Blau, "Le Role des Cheikhs Naqshbandi dans le Mouvement National Kurde" [Nakşbandî Şeyhlerinin Kürt Ulusal Hareketindeki Rolü], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 371-377.

XX. asrın başında çoğunluğu Hâlidî şeyhleri olan Kürt mutasavvıflar Irak'ın siyasi hayatında önemli rol oynamışlardır. Bunlar arasında öne çıkanlar, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud Berzencî, Kerkük'te Şeyh Ahmed Haneka, İmadiye bölgesinde Şeyh Ahmed Barzanî ve Molla Mustafa Barzanî ve Hakkari bölgesinden Seyyid Taha'dır.¹⁵⁴¹

Bütün bu bilgileri yan yana koyduğumuzda Hâlidîliği, klasik tasavvufî bir hareket olarak değil ilim ve tasavvufu aynı mekanlarda tevhid etmiş bir tarîkat olarak düşünmenin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Kanaatimizce Hâlidîlik, bütün bunlarla beraber Müslümanları ortak bir düşünce etrafında toplamak¹⁵⁴², İslam'ı, toplumun gündeminde canlı tutmak ve devlet ricalinin dikkatini İslâm'ın temel prensiplerinin uygulanması hususundaki sorumluluklarını hatırlatmak için gayret etmiş bir tasavvufî yapılanmadır. Bazı istisnalar hariç Hâlidî halifelerinin, toplumun İslam kültürüne sahip çıkması ve Osmanlı imparatorluğunun dağılmaya başladığı bir dönemde halife etrafında birlik ve beraberliğin sağlanması hususunda ciddi gayret sarf ettikleri ayrıca ifade edilmesi gereken bir gerçekliktir.

İslam ümmetinin topyekün uyanması ve İslam mirasına sahip çıkması için çalışan dinamik bir tarîkat olarak Hâlidîlik, Ortadoğu'nun en zorlu coğrafyalarında elde ettiği başarılarla bir tarîkattan beklenenden çok daha fazlasını gerçekleştirmiştir.

¹⁵⁴¹ D. K. Fieldhouse, *Kurds, Arabs and Britons*, I. B. Tauris Puplishers, London 1957, 35.

¹⁵⁴² Müceddidiyyenin on yedinci asrın başlarından beri İslam aleminde yapmayı başardığı siyasi ve ideolojik birlik ve etkinlikleri için bk. Fateh Mohammad Malik, "Naqshbandiyya and İdeology of Muslim Nationalism" [Nakşbandîlik ve Müslüman Milliyetçiliği İdeolojisi], (Naqshbandis içinde) İstanbul 1990, s. 231-235.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂLİDÎ TASAVVUF GELENEĞİNİN ESASLARI

Mevlânâ Hâlid'in tasavvufî ve ilmî alanlardaki fikir, düşünce ve uygulamaları Hâlidî tasavvuf geleneğinin temelini oluşturmuştur. Mevlânâ Hâlid'den sonra takipçileri de onun belirlediği esaslar çerçevesinde hareket ederek bu geleneğin yayılmasını sürdürmüşlerdir. Bazı istisnalar hariç tutulacak olursa genel itibarıyla Hâlidî tasavvuf geleneğinin rengi değişmemiş ve belirlenen esaslara sadık kalınmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in temelini attığı ve kendisinden sonra Hâlidî şeyhleri tarafından devam ettirilen tasavvufî anlayış ve düşünceleri “Nazarî Esaslar” başlığı altında, tarikat âdâbı ve erkânını ise “Amelî Esaslar” başlığı altında verilmesinin uygun olacağını düşündüm.

3.1. NAZARÎ ESASLAR

Hâlidîlerin bir kısmının *vahdet-i vücûd*'u savunmaları onları Müceddidiyye öncesi Nakşbendî şeyhlerine yaklaştırmakla, *vahdet-i şuhûd*'u savunan Sirhindî ve takipçilerinin çizgisinden uzaklaştırmıştır. Mevlânâ Hâlid ile başlayan İbnü'-Arabî sempatisi ve vahdet-i vücûd anlayışı bütün Hâlidî şeyhlerine teşmil edilemese de bir kısmını etkilediği muhakkaktır. Bunun dışında şeriat ve tarikat, nübüvvet ve velâyet, Hakikat-ı Muhammediyye, keşf ve kerâmet gibi bazı konularda Hâlidîlerin Nakşbendî tarikatının genel görüşlerini yansıttıkları ve çok az farklılık bulunduğunu ifade edebiliriz.

3.1.1. Şeriat ve Tarikat

Şeriat, Allah'ın kulları için belirlediği yol, ilahi emir ve esaslar bütünü¹⁵⁴³ demektir. Sözlükte; yol, yaşam tarzı, bir şey üzerindeki çizgi, metod ve usûl gibi anlamlara gelen tarikat,¹⁵⁴⁴ ıstılah olarak, Allah'a ulaşmak için seyr ü sülûk yapanlara mahsus bir yaşam tarzı, usul ve metod olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴³ Hüseyin b. Muhammed Rağıb, el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986, s. 379, 380.

¹⁵⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 221; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 687.

¹⁵⁴⁵ Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 141; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 687.

Nakşebendî tarîkatında şeriata ittiba tasavvufî eğitimin olmazsa olmaz esaslarından biri olarak kabul edilmiştir. Tarîkat ise şeriata hizmet eden bir vasıta olarak görülmüştür.¹⁵⁴⁶

Diğer tarîkatlarda olduğu gibi müridlerini yalnız Allah’a kulluk ve O’nun rızasını kazanma idealine ulaştırmayı esas alan Nakşebendîler bu yönelişlerini ifade sadedinde zikir, fikir ve ibâdetlerinde şu cümleyi tekrarlamışlardır: “İlahî benim maksadım yalnız sen, elde etmek istediğim de yalnızca senin rızandır.”¹⁵⁴⁷

İmâm-ı Rabbanî’nin “Kıyamet gününde tarîkattan değil ibadetlerden sorguya çekileceksiniz”¹⁵⁴⁸ sözünün Hâlidîlerin şariat ve tarikata bakış açısını şekillendirmede etkili olduğuna inanıyoruz. Hâlidîler tarîkatın Hakk’a ulaşmada bir vasıta olduğunu kabul eder ve bu vasıtanın sağlıklı olması için bazı şartların oluşması gerektiğini vurgularlar. Bunların başında da nazarî esasların tecrübe edilmesi gelmektedir.

Mevlânâ Hâlid’in *Dîvân*’ında yer alan;

Hâlid! Mademki hiç kimse lafla tarikat erbabı olamadı,

*(o halde) sen bütün varlıklardan vazgeç ve (artık) konuşmaya da bir son ver*¹⁵⁴⁹

beyti bu hakikate işaret etmektedir.

Mevlânâ Hâlid tarîkat ve tasavvuf kisvesi altında şeriata aykırı olarak sadır olan söz ve davranışları da eleştirmektedir:

“Sünneti seniyyeye kuvvetle bağlı kalmanızı şiddetle tavsiye, daha doğrusu emrediyorum. Aynı şekilde cahiliye adetleri ve çirkin bid’atlerden sakınmanızı, sûfiyyenin şeriata aykırı sözlerine aldanmamanızı, avamın aşağı tabakasındaki insanlar için vezir, emir ve paşalara aracı olmamanızı ehemmiyetle emrediyorum.”¹⁵⁵⁰

Mevlânâ Hâlid şeriati ağaca tarîkatı da onun dallarına benzetir.¹⁵⁵¹ Onun bu benzetmesi Hâlidî tasavvuf geleneğinde gerek şariat-tarîkat anlayışı gerekse ilim-

¹⁵⁴⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 6; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 7.

¹⁵⁴⁷ Ömer Ziyâüddin Dağıstânî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, (Çev.: İrfan Gündüz, Yakup Çiçek), Seha Neşriyat, İstanbul ts., s. 75.

¹⁵⁴⁸ Sirhindî, *Mektûbât*, I, 138(48. mektup).

¹⁵⁴⁹ Beyt’in Farsça orijinali için bk. Bağdadî, *Dîvân*, s. 69.

¹⁵⁵⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 281(10. Mektup).

¹⁵⁵¹ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 161(37. mektup).

tasavvuf diğerk bir ifadeyle medrese-tekke birlikteliğinin de nasıl şekillendiğı hususunda ipuçları vermektedir.

Mevlânâ Hâlid'in "Bizim büyüklerimize göre tarîkat, şeriate kavuşmak ve onu yaşayabilmek içindir. Şeriatsız tarikat mülhidlik ve zındıklıktır"¹⁵⁵² sözü şeriat ve tarîkat hususunda Hâlidîliğin de temel bakış açısını belirlediğini söyleyebiliriz.

Hâlidî şeyhleri genel olarak tarîkatı şeriatın hakikatlerinden doğan, şeriatın özüne bağlı kalan ve onun ahkâmını korumak üzere bina edilen, selef-i salihînin yolunu takip eden ve bidatlerden kaçınanların meydana getirdiğı bir oluşum olarak görmüşlerdir.¹⁵⁵³

Hâlidî mensuplarından Mustafa Fevzi Efendinin şu manzumesi Hâlidîlerin konuya bakışını özetlemektedir:

*Her ne hariçtir şeriaten eğer
O tarîkatta değildir mu'teber
Çün şeriatdır tarîkin mâyesi
Mâye olmazsa dalâldir gâyesi.*¹⁵⁵⁴

3.1.2. Nübüvvet-Velâyet

Nübüvvet sözlükte haber vermek anlamına gelen نبأ-nebe ya da yerden yüksek olmak, kadri ve konumu yüksek olmak gibi anlamlara gelen نبوة - nebve kökünden türemiştir.¹⁵⁵⁵ Nübüvvet Allah ile akıl sahibi kulları arasında dünya ve ahirete yönelik ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapılan elçilik görevi, nebî ise kendisine bir melek vasıtasıyla vahiy gönderilen veya kalbine ilham edilen yahut sadık bir rüya ile uyarılan kişi demektir.¹⁵⁵⁶ Risâlet kavramı da nübüvvetle eş anlamlı kabul edilmekle beraber dînî literatürde daha çok nübüvvet kavramı kullanılmıştır.¹⁵⁵⁷

Sûfiler nübüvvetin bu anlamı yanında daha başka anlam alanları olduğunu da düşünmüşlerdir. Mesela Hakim et-Tirmizî (ö.285/898) bu bağlamda nübüvveti,

¹⁵⁵² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 189 (101. Farsça mektup).

¹⁵⁵³ Hâlidî şeyhlerinin bu konudaki görüşleri için Bk. Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 3; Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 3; İbn Abidin, *Sellü'l-hüsâmî'l-hindî*, s. 13; Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 69-70; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 45.

¹⁵⁵⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mirâtü's-şuhûd*, (Sad. Fatih Yıldız), Ensar Yayıncılık, Konya 2012, s. 104.

¹⁵⁵⁵ İbn Manzûr, I, 162, 163; el-İsfahânî, s. 732-734.

¹⁵⁵⁶ Cürcânî, s. 239.

¹⁵⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 279.

“Perdenin kaldırılmasından sonra gaybın esrarına vakıf olarak Allah’ı bilmek ve O’nun nûruyla örtülmüş olan eşyanın mahiyetini basîret gözüyle görmek” olarak açıklamıştır.¹⁵⁵⁸

Velâyet ise sözlükte birine yaklaşma, yakınlık, akrabalık anlamlarına gelir.¹⁵⁵⁹ Cürcânî velâyeti Kulun nefsinden fanî olduktan sonra Hak ile hareket etmesi olarak tarif eder.¹⁵⁶⁰ Kuşeyrî de, velî kelimesinin vezninden yola çıkarak, “isyana girmeksizin sürekli Allah’a karşı ibâdet ve taatini yerine getiren kişi” ya da “Allah’ın koruma ve işlerini üzerine aldığı kul” gibi anlamlara gelebileceğini belirtmiştir. Kuşeyrî’ye göre, nebîler ma’sûm, veliler ise Allah tarafından muhafaza altına alınan kişilerdir.¹⁵⁶¹ Câmî de velâyeti, bütün mü’minlere şamil olması bakımından “velâyet-i amme” ve seyr ü sülûk erbabına ait olan “velâyet-i hassa” olarak da iki kısma mütalaa etmitir.¹⁵⁶²

İlk defa Hakim et-Tirmizî’nin Ahzab Sûresi’nde geçen “...peygamberlerin sonuncusu...”¹⁵⁶³ âyetinden mülhem olarak “*hâtemü’l-evliyâ*” meselesini ortaya attığı bilinmektedir. Ona göre peygamberler arasındaki üstünlük ve derecelendirmenin bir benzeri veliler arasında da mevcuttur. Veliler içerisinde en büyük ve üstün olanı aynı zamanda *hâtemü’l-evliyâ* payesini taşımaktadır.¹⁵⁶⁴

İbnü’l-Arabî (ö.638/1240) ise hatemü’l-evliyâ olan zat ile vahiy getiren meleğin bilgi kaynaklarının aynı olduğunu belirtmiş¹⁵⁶⁵ devamlılık açısından velilerin nebilerden daha üstün olduklarını ileri sürmüştür.¹⁵⁶⁶

Sirhindî, İbnü’l-Arabî’nin bu düşüncesine karşı çıkmış, bazı çevrelerin velâyetin nübüvvetten üstün olduğu şeklindeki sözlerinin hatalı bir bakıştan kaynaklandığı ve bu

¹⁵⁵⁸ et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan el-Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü’l-Evliyâ*, (Tah. Abdülvâris Muhammed Ali), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1999, s. 32.

¹⁵⁵⁹ İbn Manzûr, XV, 407; Cürcânî, s. 254; Cebecioğlu, s. 754.

¹⁵⁶⁰ Cürcânî, s. 254.

¹⁵⁶¹ Kuşeyrî, s. 359.

¹⁵⁶² Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü’l-Üns*, (Çev.: Lâmi’i Çelebî), İstanbul 1289, s. 13.

¹⁵⁶³ Ahzab 33/40.

¹⁵⁶⁴ et-Tirmizî, *Hatmü’l-Evliyâ*, s. 77-78.

¹⁵⁶⁵ İbnü’l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu’l-Hikem*, (Şerh. Abdürrezzâk el-Kâşânî), el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-turâs, Kahire 2003, s. 52-53.

¹⁵⁶⁶ İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-hikem*, s. 53. İbn Arabî’den önce Ebu’n-Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö.378/988) nebî’nin kesin olarak velî’den üstün olduğunu savunduğu bilinmektedir. Bk. Ebu’n-Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma’ fî târihi’t-tasavvufi’l-İslâmî*, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2007, s. 375-376.

kişilerin özün özü olan şeriatı kabuk olarak değerlendirmek suretiyle hata ettiklerini belirtmiştir.¹⁵⁶⁷

Sirhindî, Hz. Peygamber'in velâyetinin diğer peygamberlerin velâyetinden daha üstün olduğunu gibi Nakşbendî büyüklerinin velâyetinin de “Sıddık-ı Ekber'e dayanmaları” sebebiyle bütün evliyanın velâyetinden üstün olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶⁸

Mevlânâ Hâlid Allah'ın kâmil olan veli kullarına güç ve kuvvet vererek onların çeşitli suretlere girmesine müsaade ettiğine; göklerin, yerin, arşın ve kürsinin etrafında seyretmelerine imkân verdiğini ifade eder.¹⁵⁶⁹ Peygamberlerin hem hayatta iken hem de vefatlarından sonra Allah'a ibâdetlerinin devam ettiğine inanan Mevlânâ Hâlid'e göre kabirde dahi olsalar onların diri olduklarına, namaz kılıp haccettiklerine, Kur'ân okuduklarına inanmak onlara karşı edebin gereğidir.¹⁵⁷⁰

Mevlânâ Hâlid'e göre velâyet Hz. Peygamber'den sonra onun manevî mirasının devam ettirilmesini gerektirdiğinden dünyevî hiçbir menfaate bulaştırılmaması gerekmektedir. Bu nedenle tarîkattan tardettiği Abdülvehhab es-Sûsî'yi velayet nûrunu dünyevî menfaat elde etmek için kullanmakla suçlamıştır.¹⁵⁷¹

3.1.3. Hakikat-i Muhammediyye

Hakikat-i Muhammediyye ya da diğer bir ifade ile nûr-ı Muhammedî Hz. Peygamber'in manevî şahsiyeti, âlemin yaratılmasından önce var olan, her şeyin O'ndan dolayı yaratıldığı kelime (logos), ism-i a'zâm ve Allah'ın nûru olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁷²

Hakikat-ı Muhammediyye Vücûd-ı Mutlak'ın taayyün ettiği ilk mertebe olup ahadiyyetini vâhidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamasıdır. Vücûd-ı Mutlak açısından bakıldığında bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. İlk cevher olan “nûr-ı Muhammedî”ye cevher-i mahfûz, akl-ı kül, izafî ruh isimleri de verilir ki, bütün ruhların

¹⁵⁶⁷ Sirhindî, II, 433(359. mektup).

¹⁵⁶⁸ Sirhindî, I, 68(21. mektup).

¹⁵⁶⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 71, 72.

¹⁵⁷⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 71.

¹⁵⁷¹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 129(19. mektup).

¹⁵⁷² Cürcânî, s. 90; Enver Fuâd Ebî Hazzâm, *Mu'cemu'l-mustalahâtî's-sûfiyye*, (Haz. George M. Abdul-Massih), Mektebetu Lübnan, Lübnan 1993, s. 77; Reynold Nicholson, “Sûfiler”, *Tasavvufun Menşei Problemi*, (Çev.: Abdullah Kartal), İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 95.

ve cesetlerin başlangıcı ve kaynağı bu cevherdir.¹⁵⁷³ İbnü'l-Arabî hakikat-ı Muhammediyye'yi Vücûd-ı Mutlak'ın yaratılış sahasındaki ilk ve en mükemmel mazharı olarak görür.¹⁵⁷⁴

Sufiler *Hakikat-i Muhammediyye*'nin her devirde peygamberler ve velîler vâsıtası ile taayyün ettiği, bütün insanların potansiyel olarak kemâl vasıflarını taşımakla beraber sadece peygamberlerin ve velîlerin fiilî olarak kâmillik sıfatını haiz olduklarını söylemişlerdir.¹⁵⁷⁵

Mutasavvıflar tarafından hadis olarak değerlendirilen “*Allah'ın ilk yarattığı şey benim rûhumdur*”¹⁵⁷⁶ ve “*Âdem henüz su ile çamur arasında iken ben peygamberdim*”¹⁵⁷⁷ şeklindeki sözler Hz. Peygamber'in hakikat ve mânâ yönüyle takaddümüne yani *Hakikat-i Muhammediyye*'ye, onun 63 yıllık zamanla sınırlı cismani hayatı yani sûreti ise taahürüne işaret eder. Buna göre Onun hakikatı diğer tüm peygamberlerde zuhur etmiştir.¹⁵⁷⁸

Hakikat-ı Muhammediyye kavramından açıkça söz etmeden mahiyetine ilk değinen kişi Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'dir (ö.283/896). Bu daha sonra Abdülkadir Geylânî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî tarafından sistematik biçimde ele alınmıştır.¹⁵⁷⁹

Hâlidilikte *Hakikat-ı Muhammediyye*'nin yoğun bir şekilde işlendiği görülür. Bu yoğunluk evvela Mevlânâ Hâlid'in kendisinde hissedilmektedir. Mevlanâ Hâlid akrabiyyet murakabesine değinirken “*Hakikat-ı Muhammediyye*”nin kaynağının murakabe-i zât ve mahbûbiyyet-i zâtiyye ile iç içe olan muhibbiyyet-i zâtiyye olduğundan bahseder.¹⁵⁸⁰ ve Hz. Peygamber'i “Saadet dairesinin merkezi, bütün

¹⁵⁷³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 418-421; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, (Sad. M.Fuad Başar), Kit-San Matbaacılık, İstanbul 1984, s. 25.

¹⁵⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 418; Mehmet Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA*, İstanbul 1997, XV,179-180.

¹⁵⁷⁵ Nicholson, s. 95.

¹⁵⁷⁶ Bk. Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdilhâdî, *Keşfu'l-Hafâ ve muzîlu'l-ilbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,Beyrut 2001, I, 311.

¹⁵⁷⁷ Bk. Aclûnî, II, 132.

¹⁵⁷⁸ Hz. Peygamberin zat ve sûretinin takaddüm ve taahürü hakkında yapılan yorum ve değerlendirmeler için Bk. Hüseyin Bey, *Gülşen-i Râz Şerhi*, (Haz. Cengiz Gündoğdu), Ataç Yayınları, İstanbul 2006, s. 31; Seyyid Hüseyin Nasr, “Sûfilikte Şiirden Hikâyeye” *Tasavvufî Makâleler*, (Çev.: Sadık Kılıç), İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 192; Bediüzzaman Fûruzanfer, *Ehâdis u Kasas-i Mesnevî*, (Çev.: Hüseyin Davudi), Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387, s. 354; Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, XV, 179, 180.

¹⁵⁷⁹ Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, XV, 179-180.

¹⁵⁸⁰ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 155-156(33. mektup).

varlıkların yaratılma nedeni....” diye tavsif eder.¹⁵⁸¹ Mevlânâ Hâlid’in mahbûbiyyet-i zâtiyye ile iç içe olduğunu belirttiği muhibbiyyet-i zâtiyye makamını Hâlidî şeyhlerinden Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, kulun Allah tarafından sevilerek mahbubiyet sırrına erdiği, hal ve hareketlerinin kendi dahli ve bilgisi olmadan yine Allah tarafından yönlendirildiği makam olarak açıklamaktadır.¹⁵⁸²

Mevlânâ Hâlid’in *Divan*’ında da *Hakikat-ı Muhammediyye*’yi ele aldığı görülmektedir.

*Senin yeni terleyen bıyığın sadece Hz.Musa’nın zinciri yahut Hz. İsa’nın tuzağı olmadı. (Bilakis bütün) âlem ile Hz. Adem (de) ona esir oldu.*¹⁵⁸³

*Medine (-i Münevvere) öyle bir topraktır ki Âdem’in yaratılışından önce sabah akşam ruhani (melek)ler topluluğu onu ziyarete gelirlerdi.*¹⁵⁸⁴

*Selam olsun sana ey o (peygamber) ki Âdem’in yaratılışından yıllarca önce, yüzleri senin kaşlarının mihrabına (dönük halde) melekler secdeye kapanmaktaydılar.*¹⁵⁸⁵

Nur-ı Muhammedî düşüncesini Hâlidî halifelerinden Yanyavî şu beyitlerle dile getirmiştir:

*Hakîkatten murad oldu Muhammed hakîkatle zuhûr buldu Muhammed
Çü ilmiyede mübrez oldu Ahmed hakâik ma’deni oldu Muhammed
Nihâyetten geçip Hakk’a gidelim cemâl-i bâ kemâle seyredelim
.....
Azîz işbu vücûddur asl-ı rahmet buna tabidir her nevi izzet
Vücûd-ı ilmîde kadîm muhabbet vücûd-ı aynîde hâdis bu devlet
Eriş hubba heman Hakk’a gidelim cemâl-i bâ kemâle seyredelim*¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸¹ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 69(2. mektup).

¹⁵⁸² Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, *Câmi’u’l-usûl fi’l-evliyâi ve envâ’ihim ve evsâfihim ve usûli kulli tarîkin ve muhimâtî’l-murîdi ve şurûti’ş-şeyhi ve kelimâtî’s-sûfiyyeti ve ıstılâhihim ve envâ’i’t-tasavvufi ve makâmâtihim*, Mısır 1319, s. 18.

¹⁵⁸³ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 301.

¹⁵⁸⁴ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 110.

¹⁵⁸⁵ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 115.

¹⁵⁸⁶ Yanyavî, *Risâle-i Kudsîyye*, s. 13, 14.

3.1.4. Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Şuhûd

Arapça birlik anlamına gelen “*vahdet*” ve varlık anlamına gelen “*vücûd*” kelimelerinden¹⁵⁸⁷ ter kib edilmiş olan *Vahdet-i vücûd* (varlığın birliği/varlıktaki birlik), filozoflarla kelamcılarının varlık ve yaratılışla ilgili görüşlerine karşı sistemleştirilen ve buna bağlı olarak da Allah-insan ilişkilerini açıklayan bir düşünce sistemidir.¹⁵⁸⁸

Bu düşünceye göre varlık (*vücûd*) mümkün ve zorunlu kısımlarına ayrılmadan önce kendinde bir hakikat şeklinde ele alınıp zorunlu ve mümkünü, varlık’ın iki kutbu saymak sûretiyle Hak ile halkı (yaratılmışları) izâfet ilişkisiyle birbirine bağlar.¹⁵⁸⁹

Vahdet-i vücûd hicri III. yüzyıldan itibaren Muhâsibî(ö.243/857), Bayezid-i Bistâmî (ö.262/875), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921), Gazâlî (ö.505/1111) ile başlayıp İbnü’l-Arabî (ö.638/1240) ile sistemleştirilen ve zirveye çıkan tevhîdde istiğrak halinin ifadesidir.¹⁵⁹⁰ Bu terimi günümüzdeki şekliyle ilk kullananlar Konevî (ö.673/1274) ve talebesi Fergânî (ö.695/1296) olmuş, bilahare bu terim, içinde İbn Teymiyye’nin de yer aldığı bir çok âlim tarafından kullanılmış ve İbn Arabî’nin takipçileri tarafından geliştirilmiştir.¹⁵⁹¹

Bu düşünceyi savunanlar “Vücûd Allah’tan ibarettir” demişlerdir. Fakat aklımız ve duyu organlarımızla idrak ettiğimiz her şeyin Allah olmadığını da belirtmişlerdir. Onlara göre gerçekte Vücûd, vücûdu kendisiyle kâim olan şeydir. Meczazdan hakikat mertebesine yükselen kişiler Allah’tan başka gerçek bir mevcûd olmadığını nazar ile değil bedâhet yoluyla müşahade ederler.¹⁵⁹² Bu nedenle hakikati keşf yoluyla bulan ve seyr u sülûk ile beşerîlikten soyutlanarak bekâ makâmına ulaşanlar için *ehlü’l-keşf* ve *’l-vücûd* tâbiri kullanılmıştır. Bir *vahdet-i vücûd* müdâfî olan Nablûsî bu makama

¹⁵⁸⁷ İbn Manzûr, III, 445, 450; İsfahânî, s. 806.

¹⁵⁸⁸ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *DİA*, XXXXII, 431.

¹⁵⁸⁹ Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, XXXXII, 431.

¹⁵⁹⁰ Rıfat Okudan, “18. Yüzyıl Osmanlı Kelamcısı ve Mantıkçısı İsmâil Gelenbevi’nin Varlık Nazariyesi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2), (2009), sayı: 23, s. 254.

¹⁵⁹¹ Vahdet-i vücûd kavramı ve tarihi gelişimi hakkında daha fazla bilgi için Bk. İsmail Gelenbevi, *Risâle fi vahdeti’l-vücûd*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 3502, vr. 2-3; Mahmud Abdürreâûf el-Kâsım, *el-Keşfu an hakikati’s-sûfiyye*, el-Mektebetü’l-İslamiyye, Amman 1413, s. 105-262; S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987, s. 293-294; William C. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, (Çev.: Turan Koç), İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 198-203; Dâvûd el-Kayserî, (Giriş), *Vahdet-i Vücûd Felsefesi*, (Çev.: Mehmet Bayrakdar), M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 2012, s. 55-81; Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, XXXXII, 431-435.

¹⁵⁹² Eraydın, s. 213.

ulaşmak için sâliklerin vücûdun anlamını tam olarak idrâk etmeleri gereğine işaret etmiştir.¹⁵⁹³

Sûfiler, vücûd'un dışarıda müşâhede edilen mevcûdâtın ibâret olmadığını belirtirler. Onlara göre Hakk'ın vücûdu mevcûdâtın hakîkati olmakla beraber onların aynısı değildir.¹⁵⁹⁴

Vahdet-i vücûd düşüncesi asırlardır İslam âlimleri arasında tartışılmalıdır.¹⁵⁹⁵ Bu düşünceyi savunanlar çoğu zaman sert bir şekilde tenkid edilmişlerdir. Adı vahdet-i vücûd terimiyle özdeşleşen İbnü'l-Arabî de¹⁵⁹⁶ eleştirilenlerin başında gelmektedir. *Vahdet-i vücûd*'u tenkid edenler bu düşüncenin panteizm (vahdet-i mevcûd) görüşüne benzetir, hatta aynı şey olduğunu belirtirler.¹⁵⁹⁷

Felsefî ve tasavvufî yönden farklı yaklaşımların bulunduğu bu düşünceye sahip sûfilerden bazıları Hallac-ı Mansûr (ö.309/921) örneğinde olduğu gibi idam edilirken, Ancak İbnü'l-Arabî ve muakkipleri *vahdet-i vücûd* hakkındaki derin mülâhazalarıyla günümüze kadar entelektüel çevrede kendilerinden bahsettirmişlerdir.

Vahdet-i şuhûd ise görmenin birliği anlamına gelir. Kulun vecd ve cem durumunda, masivânın yokolması ile her yerde sadece Bir'i görmesi yani Allah'ın tecellisini görüp müşâhade etmesidir.¹⁵⁹⁸

Vahdet-i vücûd ile *vahdet-i şuhûd* arasında, ta'ayyün ve lâ ta'ayyün alemlerinin ayrılığı, âlemin varlığının izâfî olup yok olmadığı, küçük ve büyük âlem, emir ve halk, misâl âlemi, tecellî ve rûhun mücerredliği gibi meselelerde görüş birliği vardır. Bu iki

¹⁵⁹³ Demirli, "Vahdet-i Vücûd", XXXXII, 431.

¹⁵⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 12-40.

¹⁵⁹⁵ Bu konuya bazı Avrupa'lı bilim adamlarının da müdahil oldukları ve varlık ve vahdet-i vücûd felsefesini anlayabilmek için öncelikle marifet felsefesini iyi bilmek gerektiği vurgulanmıştır. Bk. Abdulcebbar el-Vâilî, *Vahdetü'l-vücûdi'l-akliyye*, Dâru'n-nidâl, Beyrut 1994, s. 1-19.

¹⁵⁹⁶ Vassâf, I, 72.

¹⁵⁹⁷ Panteizm Yunan dilinde "her şey" demek olan "pan" ve Tanrı'nın ismi olan "seos" kelimelerinden meydana gelmiştir. Bu fikrin sahipleri bütün eşyanın Allah olduğunu kabul ederler. Panteizm ittihâdiyye anlamı taşır. Buradan yola çıkarak Panteizmin, yaratanla yaratılanın ittihadına inananların felsefî görüşlerine verilen ad olduğu söylenebilir. Panteizmi vahdet-i vücûd ile karıştırmamak gerekir. Panteizm ve vahdet-i vücûd hakkında daha detaylı bilgi için şu eserlere bk. Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayeses*, Ankara 1990; Ferid Kam, *Vahdet-i Vücûd ve Panteizm(İbn-i Arabî'de Varlık Düşüncesi)*, İstanbul 1992; Bolay, s. 202; Eraydın, s. 246.

¹⁵⁹⁸ Cebecioğlu, s. 740.

düşünce; Allah tasavvuru, zât ve vücûd, sıfatlar, âlem ve âyân-ı sâbite gibi noktalarda birbirinden ayrılmaktadır.¹⁵⁹⁹

Nakşibendî tarîkatının Hâcegâniyye dönemi şeyhlerinin *vahdet-i vücûd* fikrini benimsedikleri görülmektedir. Muhyiddin İbn Arabî'nin sistematik tasavvufî düşüncesine sıcak bakan ve benimseyen Nakşibendî şeyhleri arasında en başta Ubeydullah-ı Ahrâr (ö.895/1490), Muhammed Parsa (ö.822/1419) ve Abdurrahman Camî (ö.898/1493) gibi şahsiyetlerin isimleri sayılmaktadır.¹⁶⁰⁰

Nakşibendî tarîkatında Sirhindî ile başlayan dönemde ise “*vahdet-i vücûd*” düşüncesinin yerini “*vahdet-i şuhûd*” düşüncesi almıştır. Sirhindî'nin tevhîdî; vücûdî ve şuhûdî olmak üzere iki kısımda hülâsa etmesi Müceddidî bakış açısının da temelini oluşturmuştur. Bu bakış açısına göre, vücûdî tevhid, bir mevcûd bilmektir ve bu durum ancak ‘ilme’l-yakîn ile, şuhûdî tevhid ise, bir görmektir ki bu da ancak ayne’l-yakîn ile gerçekleşebilir. Bu durumda şuhûdî tevhid, mümkün olan şeylerin vücûdunu, Allah’ın vücûd denizinin bir dalgası olarak görmek demektir.¹⁶⁰¹

Sirhindî, vahdet-i vücûd düşüncesini sistemleştiren ve en geniş şekliyle sunarak kendisinden sonrakilere öncülük eden kişinin İbnü’l-Arabî olduğunu ifade eder.¹⁶⁰² Sirhindî'nin, İbn Arabî'nin bahsettiği hâl ve aşamaları bizzat yaşadktan sonra bunun ötesine geçerek vahdet-i şuhûda ulaştığını belirtir.¹⁶⁰³ Buradan hareketle Sirhindî'nin, vahdet-i şuhûd makamını vahdet-i vücûd makamından daha üst bir makam olarak telakki ettiğini anlıyoruz.

Sirhindî, İbnü’l-Arabî’yi “Kendisinden önceki sûfîlerin burhanı, kendisinden sonraki sûfîlerin de hücceti” olarak övdükten sonra onun da *vahdet-i vücûd* hususunda müttali olamadığı ve gözden kaçırdığı bazı ince konuları açıklamaya kendisinin muvaffak olduğunu şu sözleriyle dile getirir:

“...Bütün bunlara rağmen vahdet-i vücûd konusunda birçok ince konu gizli kalmış ve derin sırlar bir türlü açığa çıkamamıştır. Bu fakir söz konusu sırları

¹⁵⁹⁹ Cebecioğlu, s. 741, 742.

¹⁶⁰⁰ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, XXXII, İstanbul 2006, s. 335.

¹⁶⁰¹ Eraydın, s. 210.

¹⁶⁰² Sirhindî, II, 265-267(314. mektup).

¹⁶⁰³ Sirhindî, I, 90-91(31. mektup).

açıklamaya muvaffak olmuş ve bunları sağlıklı tahlil etmekle müjdelenmiştir. Allah Teâlâ hakkı ortaya çıkarır ve O doğru yola eriştirir.”¹⁶⁰⁴

Sirhindî bu makamlara ulaşmış şahsiyetlerin söylemlerinden dolayı kınanmasına sıcak bakmaz ve onların bu sözlerinde mazûr olduklarını belirtir.¹⁶⁰⁵ Ayrıca Hallâc-ı Mansûr’un “*Ben Hakk’ım*” veya Bayezid-i Bistamî’nin “*Kendimi Noksan sıfatlardan tenzih ederim, şanım ne yücedir!*” gibi şeriatın zahirine ters olduğu görülen ve bazıları tarafından vahdet-i vücûd olarak algılanan bu gibi sözlerin, vahdet-i şuhûd olarak değerlendirilerek şeriate muhalif olmaları ihtimalinin bertaraf edilmesinin daha uygun olacağını ifade eder.¹⁶⁰⁶ Kendisinden önce yaşamış büyük sûflerin bu kapalı söylemlerden aslında vahdet-i şuhûdu anladıklarını ifade ettikten sonra bu şekil düşünen sûfilere *Avârifü’l-ma’ârif* adlı eserin sahibi Ebu’l-Hafs es- Sühreverdî’yi (ö.631/1234) örnek gösterir.¹⁶⁰⁷ İbn Arabî’nin söz ve söylemlerinin anlaşılamadığını da dile getiren Sirhindî, ondan bu tür kapalı kavramlar hususunda *geniş ilim sahibi* bir sûfî olarak bahseder.¹⁶⁰⁸

Sirhindî döneminde Müceddidî tarikat anlayışının önemli bir parçası olan *vahdet-i şuhûd* düşüncesi, onun vefatından sonra devam etmekle beraber XVIII. asrın sonlarından itibaren yavaş yavaş vahdet-i şuhûda yapılan vurgunun azaldığı bu arada *vahdet-i vücûd* düşüncesine karşı olan sert tepkinin de aynı oranda zayıfladığı söylenebilir.¹⁶⁰⁹ Bu dönemdeki Müceddidi şeyhleri tasavvufî eğitim sürecinde bu tür soyut tasavvufî kavramların mutlaka bilinmesi ve uygulanması gereken şeyler olmadığını müritlerine öğretmeyi daha uygun görmüşlerdir.

Mücedidî şeyhleri arasında Mazharı Cân-ı Cânân ve Abdullah Dihlevî vahdet-i vücûd meselesine yukarıda bahsettiğimiz çerçeveden bakan mutasavvıflardır. Dihlevî, kendilerinin nassların zahir manasına iman edip ihsan mertebesi için gayret ettiklerini söylemekte ve tasavvufî eğitim sırasında salıkların karşılaştığı vahdet-i vücûd gibi

¹⁶⁰⁴ Sirhindî, II, 268(314. mektup).

¹⁶⁰⁵ Sirhindî, II, 184(291. mektup).

¹⁶⁰⁶ Sirhindî, I, 123-124(43. mektup).

¹⁶⁰⁷ Sirhindî, III, 308 (501. mektup).

¹⁶⁰⁸ Sirhindî, III, 308 (501. mektup).

¹⁶⁰⁹ Son dönem Müceddidî şeyhlerinin böyle bir tavır içerisine girmelerinde daha önce isimlerini saydığımız Ubeydullah-ı Ahrâr, Muhammed Parsa ve Abdurrahman Camî gibi şahsiyetlerin vahdet-i vücûdu savunmalarının etkisi olduğu gibi bizzat Sirhindî’nin kendisi de Seyr u Sülûk yapılırken vahdet-i şuhûd’dan önce geçici de olsa vahdet-i vücûd’a ait bazı hissiyatın meydana gelebileceği ve kendisinin de bu merhaleyi yaşayıp bir üst makama çıktığını ifade etmesinin(Sirhindî, II, 184-185) bu yumuşamada etkisi olduğunu düşünüyoruz.

hususların ille de inanılması ve üzerinde durulması gereken konular olmadığını ve bağlayıcı bir özelliğinin bulunmadığını ifade etmektedir.¹⁶¹⁰

XVIII. asrın sonlarında başlayan ve *vahdet-i vücûd* ile *vahdet-i şuhûd* düşüncelerine karşı gösterilen bu esnek tavrın, Mevlânâ Hâlid’de *vahdet-i vücûd*’a kayış olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Mevlânâ Hâlid Müceddidî şeyhi olarak kendisinin *vahdet-i şuhûd*’u savunması beklenirken, o bilakis Müceddidiyye öncesi Nakşbendî şeyhlerinin görüşlerine meyletmiş ve *vahdet-i vücûd* düşüncesini savunmuştur. Mevlânâ Hâlid’in bu durumu, Nakşbendî tarikatının tarîhi gelişim süreci içerisinde normal olarak algılansa da, Müceddidiyye hareketi içerisinde onun *vahdet-i vücûd* düşüncesine meyletmesinin farklı bir yere oturtulması gerektiği aşikârdır. Kanaatimce Mevlânâ Hâlid Sirhindî’nin yaşadığı dönemde özellikle Ekber Şah’ın ortaya koyduğu yeni din anlayışına karşı geliştirdiği vahdet-i şuhûd anlayışını XIX. asırda devam ettirmek yerine, yeniden vahdet-i vücûd anlayışına dönülmesini daha uygun görmüştür. Dîvân’ında İbnü’l-Arabî çizgisini devam ettiren şahsiyetlerden Abdurrahman Câmî’nin vahdet-i vücûd’la ilgili beyitlerine yer vermesi de bu düşüncesinin önemli bir belirtisidir.

Mevlânâ Hâlid *vahdet-i vücûd* düşüncesinden dolayı daha önce bazı sûfilerin başına gelen olumsuzluğun kendi başına gelmemesi için dikkatli davranması gerektiğini *Divan*’ın da şu sözlerle hatırlatır:

*Ey Hâlid! Kendi görüşünün doğruluğunu ne zamana dek iddia edeceksin? Dikkat et ha! Sonra hakikat ehlinin gözünde kâfir olmayasın.*¹⁶¹¹

Mevlânâ Hâlid, *Divan*’ında Nakşibendi şeyhlerinden Abdurrahman Camî (ö.898/1493)’nin *vahdet-i vücûd*’la ilgili beyitlerine tahmis yazmıştır.¹⁶¹² Bunlardan ikisini burada zikretmek istiyoruz:

O “Ene’l-Hak” davulunu çalan Mansur değil sendin. Tur dağında “kendini bana göster” diye (Alah’tan) niyazda bulunup haykıran sendin.

¹⁶¹⁰ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 71.

¹⁶¹¹ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 521.

¹⁶¹² Bağdâdî, *Dîvan*, Fethi Demir Matbaası, İstanbul 1955 (1260/1844 tarihli matbu nüshanın tıbbı baskısı), s. 85.

Tecelli eden de o nuru görmek isteyen de sensin. Nazar (bakış) aynalarında bakan da bakılan da sensin.

(Yüce) Zatının tekliği, ikilik tasavvurundan münezzehtir.

Kâinatta güzellik de aşk da sana mahsustur. Ey dost! Bazen Yûsuf şeklinde ortaya çıkarsın,

Bazen de Ya'kûb'un suretinde Yûsuf'un yüzüne bakarsın. Sen ilkönce dünyadaki güzellerin yüzlerinde görünürsün,

*daha sonra aşıkların gözleriyle o (güzelliği) seyredersin.*¹⁶¹³

Mevlânâ Hâlid sadece *vahdet-i vücûd* konusunda değil daha başka bazı hususlarda da İbnü'l-Arabî ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Bunlardan biri “müşriklerin cehennemde ebedi yanmayacakları” konusudur. Hâlidî halifelerinden Abdurrahman-ı Tağî Mevlânâ Hâlid'in bahsedilen hususta muhalif görüş serdeden İmam-ı Rabbanî gibi değil İbnü'l-Arabî gibi düşündüğünü belirtir.¹⁶¹⁴

Mevlânâ Hâlid'in *vahdet-i vücûd* fikrini tekke ortamına pek fazla taşımadığı görülmektedir. Buradan onun *vahdet-i vücud* fikrini savunmakla beraber, müritler arasında tartışmaya sebep olacak bu tür soyut tasavvufî düşüncelerin tekke ve medresenin disiplinini ve iç ahengini olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle gündemi işgal etmesine izin vermediği anlaşılmaktadır.

Vahdet-i vücûd gibi soyut kavram ve düşüncelerle meşgul olunmasına karşı olan Mevlânâ Hâlid'i tekkelerde bu tür konuların tartışılmasını yasaklamaya sevk eden amiller içerisinde, mürşidi Şah Abdullah Dihlevî'nin bu husustaki uygulama ve tavsiyelerinin¹⁶¹⁵ de etkisi olduğu söylenebilir.

Mevlânâ Hâlid'in tarikat neşrinde gündemini fazla işgal etmeyen fakat iç dünyasının aynası olan *Divan*'ında yer alan beyitlerde görülen *vahdet-i vücûd* düşüncesinin, Hâlidî tarikat geleneğine doğrudan bir yansımasının bulunmadığını belirtmek gerekir.

¹⁶¹³ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 518-521.

¹⁶¹⁴ İbrahim Çokreşî, *Kitâbu'l-işârât*, yazma nüsha fotokopisi, s. 88.

¹⁶¹⁵ Kuku, *Abdullah Dehlevi ve Eserleri*, s. 71.

Mevlânâ Hâlid'in tarikat geleneğinin bir parçası haline getirilmesi için herhangi bir girişimde bulunmadığı anlaşılan *vahdet-i vücûd* düşüncesinin, onun vefatından sonra bazı Hâlidî şeyhlerince ferdi düzeyde dillendirildiği görülmektedir.

Bu uygulamayı başlatan ilk kişinin Muhammed b. Muhammed el-Hânî olduğunu düşünüyoruz. el-Hânî, Şam'daki talebelerine İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'ine Abdülğânî Nablusî'nin yaptığı şerh ile *Futûhât-ı Mekkiye*'nin "nefs" babını okutmuştur. Ayrıca Hâlidî mensuplarından Abdülkadir Cezayirî'ye (ö.1300/1883) *Futûhât-ı Mekkiye*'yi okutma hususunda icâzet vermiştir.¹⁶¹⁶

Yine Hâlidî mensupları arasında Şeyh Es'ad Erbilî'nin (ö.1931) de vahdet-i vücûd'dan bahsettiği ifade edilir.¹⁶¹⁷ Anlaşılan Erbilî de Mevlânâ Hâlid gibi bu düşüncesini tekkelerde yoğun bir şekilde gündeme getirmek yerine yazılı metinlere yansıtmayı tercih etmiştir.

Vahdet-i vücûd konusunda çok derin tartışmalara dalmadan yüzeysel bir şekilde işlemeyi tercih eden Muhammed b. Muhammed el-Hânî ile Şam'da yoğunlaşan teorik etkinliklerin, Siirt bölgesinin tanınmış Hâlidî şeyhlerinden Muhammed Hazîn Firsafî'de (ö.1308/1889) pratiğe dönüştüğü görülmektedir. Şeyh Osman Siracüddin'nin halifesi olan Firsafî'nin,¹⁶¹⁸ Hâlidî şeyhleri içerisinde *vahdet-i vücûd* düşüncesini teoriden pratiğe dönüştüren ilk kişi olduğu söylenebilir. Hâlidîyenin Hallac-ı Mansûr'u olarak da nitelenebilecek olan Firsafî, yaşadığı halet-i ruhiyesini beyitlerine yansıtmayı da ihmal etmemiştir:

قُبَّةُ جِسْمِي بُنْيَانٌ تَجَلَّى فِيهَا الرَّحْمَنُ
مَذْكُوكًا صَارَ صَعْقَانُ كَمُوسَى بْنِ عِمْرَانَ
فُقْتُ جَمِيعَ الْأَقْرَانِ بِحَقِّ سِرِّ الْقُرْآنِ
جَنْبَ يَمِينِي عَيْنَانُ بِالْوَصْفِ نَضَّاخَتَانُ
جَنْبَ يَسَارِي بَحْرَانُ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَنْغِيَانُ¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁶ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 377-378.

¹⁶¹⁷ Vahit Göktaş, "Es'ad Efendi(1847/1931) ve Tevhit Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü", *Tasavvuf* (2008), İbnü'l-Arabî Özel Sayısı, s. 427-445.

¹⁶¹⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 23.

¹⁶¹⁹ Vamıkuddin Aydın, *Hayatu's-şeyh Muhammed el- Hazîni'l-Firsâfi ve menâkibuhu*, s. 50.

*Beden binamın kubbesinden tecelli etti Rahman
İmrân oğlu Musa gibi geçti kendinden heman
Kur'ân'ın sırrı sayesinde tümünü geçtim (geride kaldı) akran
Sağımda iki çeşme (ki) vasıfları kendi kendine kaynayan
Solumda ise iki deniz, aralarında bir engel kavuşmalarına yoktur imkan*

Muhammed Hazîn'den sonra bu defa Diyarbakır'da başka bir Hâlidî şeyhinin vahdet-i vücûd'u savunduğu görülür. Bu zat “*Rûhî*” mahlasını kullanan Şeyh Abdurrahman Aktepî'dir. Aktepî de Mevlânâ Hâlid'in yolundan giderek vahdet-i vücûd'la ilgili duygu ve düşüncelerini manzum olarak ifâde etmeyi tercih etmiştir.¹⁶²⁰

3.1.5. Keşf ve Kerâmet

Keşf, sözlükte perdeyi ve örtüyü kaldırmak, kapalı olan bir şeyi açığa çıkarmak, var olan fakat niteliği bilinmeyen bir şey hakkında bilgi edinmek gibi anlamlara gelir.¹⁶²¹ Sûfîler keşfi, perde arkasında gâib olan bazı şeyleri bilme ya da Allah'ın tecellilerini temâşâ etme anlamında kullanmışlardır.

Keşf ve mukâşefe kavramlarını genişçe ele alan Gazzâlî, mukâşefenin müşahededen daha üstün olduğunu söyler. Keşf ile öğrenilen gizli ilmin mukâşefe ilmi olduğunu belirtir. Bu konu üzerinde İbnü'l-Arabî de geniş olarak durmuş hatta tasavvuf anlayışını keşf yoluyla elde edilen bilgi anlamına gelen marifet üzerine temellendirmiştir.¹⁶²²

Kerâmet ise sözlükte; kerem, ihsan ve lütuf, şeref, cömertlik, küp veya desti kapağı gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶²³ Tasavvuf ıstılahında ise salih müminlerde meydana gelen olağan üstü hadiseler anlamına gelir. Hârikulâde olaylar peygamberlerde zuhur ettiğinde “*mûcize*”, salih mü'minlerde zuhur ettiğinde “*kerâmet*”, fâsık mü'min veya kâfırda zuhur ederse o vakit “*istidrâc*” olarak isimlendirilir.¹⁶²⁴ Kerâmet kevnî (sûrî) ve manevî (hakîkî) olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁶²⁵

¹⁶²⁰ Abdurrahman Aktepî, *Dîvân-ı Rûhî*, Diyarbakır 1900, s. 33-36; Ahmed Hilmî el-Kûğî, *Dîvânâ Câmi'*, İhsan Yayınları, Diyarbakır 2004, s. 60-61.

¹⁶²¹ İbn Manzûr, IX, 300; el-İsfahânî, s. 650.

¹⁶²² Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 315.

¹⁶²³ İbn Manzûr, , XII, 512-515.

¹⁶²⁴ Cürcânî, s. 184; Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 227.

¹⁶²⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 446.

Kerâmet hususunda Ehl-i sünnet âlimleriyle Mu'tezile âlimleri arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ehl-i sünnet'e göre kerâmet vardır ve haktır.¹⁶²⁶ Mu'tezile'ye göre ise kerâmet, âyet ve mûcize aynı şey olup bunlar sadece peygamberlerden zuhur eder. Peygamberlerden zuhur eden bir olağan üstü hadise bir başkasından zuhur etmez.¹⁶²⁷ Kelâbâzî *et-Ta'arruf* adlı eserinde bu konuyu anlatırken Ehl-i sünnetin düşüncesine sahip çıkar ve kerâmetin Hz. Peygamber'in zamanında meydana gelmesiyle daha sonra meydana gelmesi arasında bir farkın olmadığını belirtir.¹⁶²⁸ Keşif ve kerâmet konusuna farklı bir cepheden bakan İbn Haldûn, müteahhirîn mutasavvıflarının keşif ve kerâmet hususunda farklı mecralara kaydıklarını ve Rafizîler gibi hulûl ve vahdet-i vücûd düşüncelerine sahip olduklarından bahsederek onları tenkid etmektedir.¹⁶²⁹

Nakşbendî şeyhleri, kerâmet peşinde koşmak veya kerâmet izharından son derece kaçınmışlardır. Bu gibi davranışlara tevessül edenleri de hoş karşılamamışlardır. Bunun çok açık örneklerinden biri Ubeydullah Ahrar (ö.895/1490) ile Mevlânâ Hindû isimli bir müridi arasında geçen hadisedir. *el-Hadâikü'l-verdiyye* adlı eserde Ubeydullah Ahrar ile müridi Mevlânâ Hindû arasında geçen hadise şöyledir: “Ubeydullah Ahrar hazretlerinin Mevlânâ Hindû adında Türkistanlı bir müridi vardı. Çokça zikirle uğraşan ve ilginç hallere sahip biriydi. Ta ki Ubeydullah Ahrar onu kırdı kuşlarla uçarken görünceye kadar. Bu durum şeyhin hiç hoşuna gitmedi aksine onu kızdırdı. Onun bu halini elinden aldı ve Hindû yere düştü. Bu arada bazı azaları kırıldı ve incindi. Manevi halleri elinden alınarak sıradan bir insan haline geldi. Hindû gece gündüz Ubeydullah Ahrar'ın huzurunda ağlayıp, ona yalvarırdı. Tam bir yıl bu şekilde devam etti. Üzüntüsünden öyle bir hale geldi ki artık taşkın davranışlarda bulunmaya başladı. Bu halde iken Ubeydullah Ahrar'a şöyle dedi:

-Eğer eski halimi bana geri vermezsen, hiç düşünmeden seni de kendimi de öldürürüm.

¹⁶²⁶ Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İz ed-Dimaşkî, *Şerhu'l-'akîdeti't-Tahâviyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1990, II, 746-748.

¹⁶²⁷ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut 2008, s. 259.

¹⁶²⁸ Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, s. 79.

¹⁶²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1988, s. 473.

O bunları söylerken, Ubeydullah Ahrar ondan yüz çeviriyordu. Birgün, Ubeydullah Ahrar efendimiz karanlık bir yoldan giderken, MevlânâHindu, ona bıçakla saldırdı.O anda, Ubeydullah Ahrar efendimiz bir koyun çobanı şekline girdi.MevlânâHace'nin aklı başından gitti, şuurunu kaybetti. Ubeydullah Ahrar bıçağı onun elinden aldı ve eski haline geldikten sonra gülümseyerek şöyle dedi:

-Keşke şunu bileydim, şu bıçağı sana sapladığımda ne yapacaksın?

Bunun üzerine Mevlânâ Hindu, başını Ubeydullah Ahrar'ın ayaklarına koyup ağlamaya başladı ve çırpınıp durdu.

Ubeydullah Ahrar, Hindu'yu halini gizlemesi ve olan biteni kimseye açıklamaması şartıyla affetti.”¹⁶³⁰

Mevlânâ Hâlid, Nakşî dergâhında olumsuz örnek olarak anlatılan Mevlânâ Hindû'nun bu hâlini Divan'ında şu beyitle dile getirir:

Sevgiliyle ilgili bunca aşk haberlerini kimseye söyleme! diyorlar.

*Fakat Hindu'nun tezgahında hiç hazine gizli kalabilir mi?*¹⁶³¹

Muhammed Bahâuddin Nakşibend'e bir kerâmet göstermesi istenir. O da: *Bunca günahımıza rağmen yeryüzünde gezebilmemiz, apaçık bir kerâmettir* diye cevap verir.¹⁶³²

Mevlânâ Hâlid, kerâmeti mürşidliğin bir gereği veya tamamlayıcısı olarak görmeyen bir mutasavvıftır. Şam'da bulunan halifesi Şeyh Ahmed Hatip Erbilî ye gönderdiği bir mektupta “Bir istikamet bin kerametden daha hayırlıdır” der.¹⁶³³

Mahmud Sahib'e yazdığı cevabî mektup'ta kerâmet hususuna değinerek, Şeyhliğin su üstünde yürümek, havada uçmak gibi kerametleri göstermekle değil, İslam'a hizmet sünnete ittiba ve ve insanları bunlara teşvik etmekle kaim olduğunu belirtir.¹⁶³⁴ Ayrıca bu yola giren kişilerde keramet ve harikalar ummak düşüncesi

¹⁶³⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 238-239.

¹⁶³¹ Kayak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 457.

¹⁶³² Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 187.

¹⁶³³ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 334(83. Arapça mektup).

¹⁶³⁴ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 274(6. Arapça mektup).

oldukça, yolda tehlike ve korkuların eksik olmayacağını belirtir ve maksudun, Hakk ve O'na yakınlık makamına varmak olması gerektiğini ifade eder.¹⁶³⁵

Mevlânâ Hâlid, bu düşüncesiyle bazı tasavvufî çevrelerde keşif ve keramet hususunda devam eden klasik anlayıştan uzaklaştığını ortaya koymaktadır. Mevlânâ Hâlid'in keşif ve keramet konusundaki bu tavrının bazı Hâlidî mensuplarınınca iyi anlaşılmadığı ve şeyhleri hakkında oldukça abartılı bazı kerâmet rivâyetlerini dillendirdikleri bilinmektedir.

3.2. AMELÎ ESASLAR

Tarikatların tasavvufî eğitimlerinin temelini oluşturan seyr ü sülûk'ün süresi ve uygulamaları hepsinde aynı değildir. Hâlidîliler seyr ü sülûk hususunda Nakşbendî tarikatının uygulamalarını esas almışlardır.

3.2.1. Seyr ü Sülûk

Hâlidîyyenin seyr ü sülûk esaslarını açıklamaya geçmeden önce seyr ü sülûk kavramına ve Hâlidîlikte bundan ne anlaşıldığına genel hatlarıyla değinmekte fayda mülahaza ediyoruz.

Arapça yürümek, bakmak anlamlarına gelen (سير- seyr) sözcüğü¹⁶³⁶ tasavvufî bir terim olarak; bir şeyhin nezaretinde tarikat prensiplerinin yerine getirilmesi neticesinde meydana gelen mânevî yükselme, Allah'a vuslat için çıkılan manevî yolculuk anlamına gelmektedir.¹⁶³⁷ Sûfiyye ıstılahında seyr ü sülûk şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶³⁸ Seyr ü sülûk'ün dört mertebesinden bahsedilir.¹⁶³⁹ Bunlar; “seyr ilallah”¹⁶⁴⁰, “seyr fillah”¹⁶⁴¹,

¹⁶³⁵ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 186(97. Farsça mektup)

¹⁶³⁶ İbn Manzûr, IV, 389; Pakalın, III, 198.

¹⁶³⁷ Eraydın, s. 317; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 636.

¹⁶³⁸ Eraydın, s. 317.

¹⁶³⁹ Pakalın, III, 200; Mahir İz, s. 172, 173; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 638.

¹⁶⁴⁰ Seyr ilallah, Seyr u Sülûk'ün dört mertebesinden ilkidir. Bu seyir nefisten gerçek vücûd tarafına sefer etmektir. Seyr ilallah ilmî bir hareket olup sâlik bu seyr sırasında basit bir ilimden üstün ve ulvî bir ilme, oradan da vâcibü'l-vücûd'un ilmine ulaşır. Bu ulaştığı makama “fenâ fillah” adı verilir. Seyr ilallah da “seyr-i âfâkî” ve “seyr-i enfûsî” diye ikiye ayrılmıştır. Seyr-i âfâkî'ye “sülûk”, seyr-i enfûsî'ye “cezbe” adı verilmiştir. Bk. Pakalın, III, 199; Eraydın, s. 318.

¹⁶⁴¹ Seyr fillah, Hakk'ın sıfatıyla muttasıf olup onun ahlakıyla süslenmek ve bütün beşerî sıfatlardan sıyrılıp yok kabul etmektir. Seyr fillah'ın sonunda sâlike ledünnî ilim keşfedilmiş olur. Seyr fillah cezbe makamı olup ehl-i tasavvuf tarafından “Bekâ billah” olarak adlandırılmıştır. Bk. Pakalın, III, 199; Eraydın, s. 318.

“seyr ma’allah”¹⁶⁴² ve “seyr ‘anillah”.¹⁶⁴³ Seyr ü sülûk mertebelerinden ilk ikisi velâyet makamına ulaşabilmek için, diğer ikisi ise nübüvvet ve kutbu’l-aktâblık makamlarına ulaşanlar için gerekli vasıtalar olarak görülmüştür.¹⁶⁴⁴

Mutasavvıflar müritlerin seyr ü sülûkünde iki yol takip etmişlerdir. Bunlardan biri cehrî zikri tercih eden tarîkatların uyguladığı nefsi terbiye yoludur. Bu yolu kullananlar nefsi terbiye ederek sâlikî nefs-i emmâreden mefs-i kâmileye yükseltmeyi hedeflemişlerdir. Diğer ise rûhu tasfiye yoludur. Emir âleminden olan kalb, rûh, sır, hafî ve ahfânın fenâ bulması, bazı tecellilerin meydana gelmesine sebep olur ve bu sayede seyr ü sülûkla amaçlanan hedefe doğru ilerleme kaydedilir.¹⁶⁴⁵

Nakşbendî tarîkatında seyr ü sülûk, gizli zikir, râbîta ve onbir temel prensibin hayata geçirilmesi üzerine ikame edilmiştir. Ayrıca sohbet ve hizmet ile de sâlik’in manevî ilerlemesine katkı sunulmuştur.

İmâm-ı Rabbânî, Nakşbendî şeyhlerinin seyr ü sülûkü emir âleminden başlatmayı tercih ettiklerini belirtir. Diğer tarîkatların şeyhlerinin aksine Nakşbendî şeyhlerinin halk âlemini de bu seyrin içinde katettiklerini söyleyen İmâm-ı Rabbânî, bu nedenle Nakşbendî tarîkatının Allah’a en yakın yol olarak kabul edildiğini ifade eder.¹⁶⁴⁶

İmâm-ı Rabbânî, Nakşbendî tarîkatı mensuplarının, uzun yıllar seyr ü sülûkla uğraştıktan sonra bu makamlara ulaşabilen diğer tarîkat mensuplarından farkını anlatmak için Hz. Peygamber ile kısa bir süre beraber olan ve sohbetlerinde bulunan sahabilerin elde ettikleri yüksek maneviyatı örnek vererek der ki:

“Bu büyüklerin yolu tıpkı sahabe-i kiramin yolu gibidir. Allah teâlâ onlardan razı olsun. Nitekim beşerin en hayırlısı olan Peygamber Efendimiz’le ilk buluştuklarında, son mertebenin ilk mertebeye indirilmesi yoluyla sahabenin eriştiği makam, kâmil veliler için yolun sonunda dahi çok nâdir gerçekleşir.

¹⁶⁴² Seyr ma’allah mertebesine “seyr-i sâlis” veya “fark ba’de’l-cem” adı da verilir. Sâlikin her mertebede Hak ile beraber olmasıdır. Bu mertebede sâlik ehâdiyyet makamına ulaşır. Bu mertebeye “Kabe kavseyn ev-ednâ” adı da verilir. Bu mertebe veliliğin son mertebesidir. Bk. Pakalın, III, 200; Eraydın, s. 318.

¹⁶⁴³ Seyr ‘anillah mertebesine “sefer-i râbî” veya “Telvîn ba’de’t-temkîn” adı da verilir. Vahdetten kesrete yönelmek demektir. Yani Hak’tan halka yönelmektir. Bu makamdaki sâlike “müntehi-i kâmil” de denir. Bk. Pakalın, III, 199; Eraydın, s. 319.

¹⁶⁴⁴ Eraydın, s. 319.

¹⁶⁴⁵ Eraydın, s. 320.

¹⁶⁴⁶ Sirhindî, I, 154(58. mektup).

....

İyi düşünmek gerekir. Diğerlerinin son mertebesi kendilerinin ilk mertebesine indirgenen bu cemaatin son mertebesini artık sen hesap et. Diğerlerinin idraki bunu nasıl alabilir!”¹⁶⁴⁷

Sahabenin elde ettiği kurbiyet ve yüksek manevî makamlara nasıl ulaştıkları sorusuna İmâm-ı Rabbânî “İyice bilinmeli ki, fenâ, bekâ, sülûk ve cezbeyle bağlı olan Allah Teâlâ’ya yaklaşma, bu ümmetin velilerini şerefli kılan velâyet yoluyla yakınlıktır. Ashab-ı kirâma, Kâinatın Efendisi’nin sohbetinde ihsan edilen kurbiyet ise nübüvvet yoluyla yakınlıktır. Sahabe-i kirâm bu yakınlığı Resûlullah Efendimiz’e tâbi ve mirasçı olarak elde etmiştir. Bu kurbiyette fenâ, bekâ, cezbe ve sülûk yoktur.”¹⁶⁴⁸ Cümleleriyle cevap vermiştir.

Seyr ü sülûk için çok özel mekânlar ve ortamlar yerine “*halvet der encümen*” prensibinin rûhuna uygun olarak seyr ü sülûkünü yaşadığı toplumda gerçekleştirme ve halk içinde Hak’a ulaşma esas alınmıştır.

Müceddidilikte seyr ü sülûk yaptırılırken, Nakşbendîliğin temel tasavvufî eğitim usulleri uygulanmakla beraber sâlikin zâhirî ilimlere de vukûfiyetine önem verilmiştir. Müceddidî tekkelerinde tasavvufî eğitimlerini devam ettiren sâliklere günün belli vakitlerinde fıkıh, tefsir ve hadis derslerinin de verilmesi¹⁶⁴⁹ bu amaca matuftur.

Hâlidîlikte ise seyr ü sülûkün tasavvuf ve ilim cepheleriyle iki kanatlı olarak yürütüldüğü görülür. Mevlânâ Hâlid kendisinden önce Müceddidî şeyhlerinin seyr ü sülûk merhalesine kısmen dâhil etmeye başladıkları zahîrî ilimleri bir zorunluluk haline getirmiş ve bu anlayış zamanla Hâlidî tasavvuf geleneğinin de ayrılmaz bir parçası halini almıştır.

Mevlânâ Hâlid diğer tarîkatlarda seyr ü sülûk esnasında sâlikin yapması istenen geleneksel bazı uygulamaları tamamen terk etmemekle beraber, bu hususta diğer şeyhler kadar ısrarcı olmamıştır. O, bunun yerine sâlikin ilim ve ibâdetlerini güçlendirici ve toplumsal yönünü öne çıkaran bazı uygulamalara ağırlık vermiştir. Müntesiplerinin dinî ve ahlakî eğitimlerine önem vermesi, halifelerini farklı bölgelerde

¹⁶⁴⁷ Sirhindî, I, 154(58. mektup).

¹⁶⁴⁸ Sirhindî, II, 248-249(313. mektup).

¹⁶⁴⁹ Cihanâbâd’daki Nakşbendî-Müceddidî dergahında Mazhar-ı Cân-ı Cânân ve Şah Abdullah dönemlerinde sabah, öğleden sonra ve akşamları zâhirî ilimler de öğretilmiştir. Bk. el-Hânefî, s. 9.

bulunan cami ve medreselerde Kur'an ve sünneti öğretmeye ve insanları bilinçlendirmeye yöneltmesi ve yıkılıp harâb olmuş cami ve medreseleri yeniden ihya etmek için mürit ve halifelerini görevlendirmesi bu tür uygulamalarına örnek gösterilebilir.

Hâlidî tekkelerinde müritlerin tasavvufî eğitim sürecinde üç ayrı halkanın oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, postnişîn olan şeyhin genel olarak tekkede bulunan herkese yönelik yaptığı sohbettir ki buna *meclis-i amme* adı verilmiştir. İkincisi, yetiştirdiği halife ve özel ders verdiği şahsiyetlere verdiği sohbet eğitimi ki, buna *meclis-i hassa* denmiştir. Üçüncü ve son halka ise tek tek müritleriyle görüştüğü ve sohbet ettiği toplantılardır ki buna da *meclis-i infirad* adı verilmiştir.¹⁶⁵⁰

Mevlânâ Hâlid'in seyr ü sülûk hususunda alışılmışın dışına çıkması etrafında irşad görevini yürüten bazı Kadiri şeyhlerinin onu tenkid etmesine yol açtığından bahsedilmişti. Mevlânâ Hâlid'in çağdaşı olan bazı meslektaşları tarafından tenkid edilmesi, onun geleneksel tasavvufî eğitim usullerini tamamen terk ettiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Mevlânâ Hâlid'in ilme ağırlık veren ve geleneksel seyr ü sülûk usullerinden uzak durmaya çalışan tavrını özellikle Bağdat'ta biraz esnettiği söylenebilir. Bunun en temel sebepleri içerisinde Bağdat'ta yüzyıllardır Kadirilik, Sühreverdîlik, Rufâilik, Vefailik vb. birçok büyük tarîkatın yayılması ve tekke kültürü ile geleneksel tasavvufî uygulamaların halk tarafından benimsenip kabul edilmesi yer almaktadır. Mevlânâ Hâlid, büyük tarîkatların mutfağı denebilecek böyle bir kültür merkezinde o tarîkat mensuplarınca da bilinen bazı usulleri uygulanmasının, Hâlidiliğin daha hızlı yayılmasında rol oynayabileceğini düşünmüş olabilir. Bu meyanda halifelerinden Ubeydullah Haydarî'ye Bağdat sokaklarında günlerce su sattırmıştır.¹⁶⁵¹ Ubeydullah Haydarî'nin, Bağdat'ın ilmiye sınıfına mensup pek çok alim ve müftü yetiştirmiş Haydarî ailesinin bir ferdi olduğu toplumsal statüleri göz önüne alındığında bu uygulamanın önemi anlaşılacaktır. Hakkari'li halifesi seyyid Taha'ya dağdan taş taşımamasını, Muhammed Firakî'den ömür boyu her yere yaya gitmesini seyr ü sülûklarının bir gereği olarak istemiştir. Yine Mevlânâ Hâlid bazı müritlerine bir ay aralıksız oruç tutturmuş ve iftarı da sadece kuru ekmek ve su ile açtırmıştır.¹⁶⁵²

¹⁶⁵⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 35.

¹⁶⁵¹ Haydarî, *el-Mecdü't-tâlid*, s. 47.

¹⁶⁵² Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 189 (101. Farsça mektup).

Mevlânâ Hâlid'e göre seyr ü sülûk tekke ve zaviyelerde olabileceği gibi, herhangi bir mekana bağlı kalmaksızın günlük hayatını devam ettirirken de bu işlemi gerçekleştirebilir. Hatta bir adım daha ileri giderek bu işin saray gibi mekânlarda ve zenginliğin belirtisi elbiseler içerisinde ve rahat ortamlarda da yürütülebileceğini kabul eder.

Müntesiplerinden Mekkîzâde Mustafa Asım Efendiye yazdığı bir mektupta “Bu yüce tarîkattaki halifelerden herhangi biri, Allah'ın yardımıyla bazı kişilere tam bir ihlâs, sünnet-i seniyyeye uyma, bid'atleri terk etme, kalbiyle dünya nimetlerinden yüz çevirerek ahiret nimetlerine yönelmek şartıyla, gösterişli elbiseler içinde ve yayılmış rahat sergiler üzerinde hayat sürseler dahi kendilerine, büyük himmetlerle şuhûd devletini ikram edebilir”¹⁶⁵³ diyerek bu hususu vurgulamıştır.

Mevlânâ Hâlid'in bu cümlelerinden, Hâlidî şeyhlerinin tasavvufî eğitim konusunda yeterliliklerine yapılan vurgunun yanı sıra, ilmiye sınıfını, üst düzey devlet ricali ve bürokratların da Nakşbendî-Hâlidî koluna intisabını kolaylaştıran ve teşvik eden bir üslup sezilmektedir.

3.2.1.1. Kelimât-ı Kudsiyye

Nakşbendî tarîkatında Abdulhalık Gücdüvânî (ö.617/1220) tarafından ortaya konduğu kabul edilen on bir temel prensip bulunmaktadır.¹⁶⁵⁴ *Kelimât-ı Kudsiyye* ya da *Kelimat-ı Nakşbendiyye* olarak adlandırılan bu prensiplere tarîkat mensuplarının titizlikle uyması istenmiştir. Sözkonusu prensipler şunlardır:

1-Vukûf-i Zamânî (Zamanı Bilip Değerlendirmek):

Tasavvuf yoluna giren salikin zamanına vakıf olması, bu zamanın nasıl ve ne şekilde geçtiğini takip ederek zaman hususunda bilinçli hareket etmesini öğrenmesidir.

Muhammed b. Abdillâh el-Hânî (ö.1279/1862), “*Vukûf-i zamânî*” ye riayet eden salikin, Allah'ın kendisiyle hazır olduğunu bildiğinden ve her zaman kendisini gördüğünü yakînen anladığından dolayı, kulluk vazifesinde haddi aşmayacağını ve

¹⁶⁵³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 106(10. mektup).

¹⁶⁵⁴ Bu on bir prensibin sekiz tanesinin Abdulhalık Gücdüvânî, diğer üç prensibin ise Şah-ı Nakşbend tarafından ortaya konduğu ifade edilir. el-Kâşifî, *Reşehât*, s. 55-64; Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 53-56).

Allah’a vasıl oluncaya dek bu halinden ayrılmayacağını ifade eder.”¹⁶⁵⁵

2-Vukûf-i Adedî (Zikir Sayılarını Bilmek):

Bu prensipten maksadın gizli zikir yapılırken sayının bilinmesi olduğu, bu sayede kalbi bir yerde tutup dikkati teksif etmenin ve onu dağınıklıktan korumanın mümkün olacağı belirtilir.¹⁶⁵⁶ Ayrıca müridin verilen dersin adedine de vakıf olması gerektiği şeklinde de ifade edilir.¹⁶⁵⁷

3-Vukûf-i Kalbî (Kalbi Kontrol Etmek):

Bu prensipten kastedilen kalbi uyanık tutmak ve kalpte olup bitene vâkıf olmaktır. Vukûf-i Kalbî; zakirin her an Allah’ı bilmesi ve kalbinde O’ndan başka hiçbir şeye yer vermemesi, zikir esnasında kalbine yönelmesi ve kalbine vakıf olması anlamına da gelmektedir.¹⁶⁵⁸

4- Hûş Der Dem (Her Nefeste Uyanık ve Dikkatli Olmak):

Alınan ve verilen her nefese dikkat etmek ve nefeslerini gaflet içerisinde geçirmemek demektir. Kâşîfî bu prensibi açıklarken sâlikin her bir nefesinde gafletten uzak huzûr ve şuûr içerisinde bulunması gerektiğini belirtir.¹⁶⁵⁹

Nakşbendîlikte terakkinin temelinin nefes üzerinde olduğu, nefes alış ve verişinde ve iki nefes arasında gafletten uzak kalmanın, Allah’ın Hayy isminin tecellisi sayıldığı belirtilir.¹⁶⁶⁰

Muhammed el-Hânî, nefesleri kontrol edip gafletten muhafaza etmenin sâlik için zor bir iş olduğunu ifade ettikten sonra, gaflet görüldüğü zaman hemen tövbe edip Allah’tan bağışlanma dilenilmesi gerektiğini belirtir.¹⁶⁶¹

5-Nazar ber Kadem (Bakışı Ayaklara Teksif Etmek):

Kalbin masiva ile meşgul olmaması için önüne bakarak yürümek demektir.

“Nazar Ber Kadem”, salikin kendisinden yüksek durumda olanlara bakıp, isyankâr olmaması ve aşağısındakileri görerek şükretmesi ve onlara gücü nispetinde

¹⁶⁵⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 221.

¹⁶⁵⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 221; Yılmaz, s. 258.

¹⁶⁵⁷ el-Kâşîfî, s. 63; Eraydın, s. 437.

¹⁶⁵⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 221; Yılmaz, s. 258.

¹⁶⁵⁹ el-Kâşîfî, s. 56.

¹⁶⁶⁰ Yılmaz, s. 258.

¹⁶⁶¹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 223.

yardımda bulunması olarak da tarif edilmiştir.¹⁶⁶² Bu prensibin, alçak gönüllülüğü ve haline şükretmeyi de içerdigi ifade edilmiştir.¹⁶⁶³

6-Sefer ender vatan (Vatanda Sefer):

Sâlikin halktan Hakka yolculuk yapması, bir halden daha güzel bir hale geçmesi, kötü ahlaktan iyi ahlaka ya da beşerî sıfatlardan ilahî sıfatlara yönelmesi;¹⁶⁶⁴ insani sıfatlardan melekî sıfatlara sefer etmesi, ahlakî olgunluğa erişmesi ile feyz alabileceği bir kimse buluncaya kadar sefer etmesianlamına gelmektedir.¹⁶⁶⁵

7-Halvet Ender Encümen (Halk içinde Hakla Birliktelik):

Sâlikin, halktan kopmadan ve dünyadaki işlerini aksatmadan yüce Allah’la olması ve tüm yaratılanları kalbinden çıkarıp sadece O’nun zikrini bırakmasıdır. Bu durumda “Halvet Ender Encümen” prensibi “Murâkabe” anlamına da gelir.

Halvet Ender Encümen prensibi, sâlikin yaptığı zikre etrafındaki diğer insanların vâkıf olmaması¹⁶⁶⁶ veya sâlikin maddi varlığı ile halka karışıp, her türlü beşeri ve sosyal faaliyetlere iştirak ederek hayatın gerektirdiği fonksiyonları icra ederken, kalbiyle daima Allah’ın huzurunda olduğunun şuurunda olması ve O’nu bir an bile kalbinden çıkarmaması şeklinde de tanımlanmaktadır.¹⁶⁶⁷

Nakşbendîler, zahiri değil batınî halveti esas alırlar. Haddi zatında batınî halvet Nakşbendî tarikatına ait bir özellik olarak bilinir. El-Hânî, Nakşbendîlerin Hz. Peygamber’in “*İnsanların arasına karışan ve sıkıntılarına katlanan mümin, insanlar içine karışmayan ve eziyetlerine sabretmeyen müminden daha hayırlıdır.*”¹⁶⁶⁸ hadisinden yola çıkarak zahiri değil batınî halveti tercih ettiklerini belirtir.¹⁶⁶⁹

Şâh-ı Nakşbendî şu sözü tarîkatın halvete bakışını özetler mahiyettedir:

“Bizim yolumuz sohbet yoludur. Halvette şöhret, şöhrette ise âfet vardır. Hayır

¹⁶⁶² Eraydın, s. 439-440.

¹⁶⁶³ Türer, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi*, s. 182.

¹⁶⁶⁴ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 55; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999, s. 456; Türer, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi*, s. 180; Yılmaz, s. 259.

¹⁶⁶⁵ Eraydın, s. 440.

¹⁶⁶⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 55-56.

¹⁶⁶⁷ el-Kâşîfî, s. 60; Türer, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi*, s. 180.

¹⁶⁶⁸ Buhârî, *Edebü’l-müfred*, nr. 388; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, nr. 660.

¹⁶⁶⁹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 56.

ve bereket cemiyette, bir araya gelmektedir.”¹⁶⁷⁰

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın (ö. 1194/1780)¹⁶⁷¹ şu sözleri Nakşbendîliğin bu prensibini çok öz bir şekilde anlatmaktadır:

“İşte, bu Nakşî yoluna bel bağlayanlar ve bu istek derdiyle devamlı ağlayanlar, zahirde halk ile iç içe olup onların hizmetine koşarlar. Batında ise, yalnızca Allah’ı bilirler ve bulurlar. Kendilerini halka, gönüllerini Hakk’a teslim ederler. Bu düstur ve yolla gizlice Hakk’a doğru giderler. Dışarıdan alakasız, içeride birlikte olurlar.

Onların bedenleri yabancılarla, gönülleri sevgiliyle; kulakları seste, gönülleri Hüdâ’da; gözleri rakibinde, gönülleri sevgilide; dilleri sözde, gönülleri Mevlâ’da; elleri bir işte, gönülleri o Hazret’te; ayakları yürümekte, gönülleri onu anmakta; bedenleri post üstünde uykuda, gönülleri dostla ayakta; vücutları rahat halde bir yerde, gönülleri seyahatte dolaşmada, cisimleri sebeplerle boğuşmada, gönülleri Mevlâ’nın dostluğundadır.”¹⁶⁷²

8-Yâd Kerd (Zikretmek, Hatırlamak) :

Bu prensibin anlamı sürekli zikir etmektir. Sâlikin sürekli hem kalben hem de lisanen zikir yapması hâlidir. Nakşbendî sâdâtının bu prensipten kasıtlarının, murakabe makamına ulaşan sâliklerin nefiy ve ispat zikrini her gün belli bir miktar dile yapmaları olduğu belirtilir.¹⁶⁷³ Dil ile yapılan nefiy ve ispat zikri sayesinde kalbin pasının silineceği ve kalbin murakabe mertebesinden müşahade mertebesine yükseleceği ifade edilir.¹⁶⁷⁴

9-Baz Geşt (Dönüş) :

Dönüş anlamına gelen bu prensiple asıl kastedilen şey, sâlikin kelime-i tevhidi okuduktan sonra şu cümlemin anlamını hatırına getirerek söylemesidir¹⁶⁷⁵:

“الهی انت مقصودی و رضاك مطلوبی”

“Allahım, gayem sensin. İsteğim de senin rızandır.”

¹⁶⁷⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 56.

¹⁶⁷¹ İbrahim Hakkı Erzurumî, 18. asırda yaşamış, tasavvufî neşeye sahip bir alimdir. Onun hayatı, fikir ve düşünceleri hakkında daha detaylı bilgi için Bk. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, 33-35; İbrahim Hakkı, *Marifetname*, s. 659-663; Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı, s. 13-19.

¹⁶⁷² İbrahim Hakkı, *Marifetname*, s. 525.

¹⁶⁷³ *Dernika*, s. 27; Eraydın, s. 442.

¹⁶⁷⁴ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 56; Yılmaz, s. 260.

¹⁶⁷⁵ el-Kâşîfî, s. 61; *Dernika*, s. 27; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 181.

Abdûlmecid el-Hânî, Nakşbendî büyüklerinin tevhid sırrının kalbe gelmesi için yukarıdaki cümlelerin sürekli tekrarını emrettiklerini belirtir.¹⁶⁷⁶

10-Nigah Daşt ((Kalbi) Muhafaza Etmek) :

Sâlikin kelime-i tevhidin manasını düşünerek kalbine sahip olması ve yabancı anıların kalbe girmesine engel olması demektir.¹⁶⁷⁷

Abdûlmecid el-Hânî, bu prensibin “vukûf-i kalbî” prensibiyle ilişkili olduğundan bahseder.¹⁶⁷⁸

11-Yâd Daşt (Hatırlamak) :

Yâd kerd, baz geşt ve nigah daşt gibi prensipleri de içerdiği ifade edilen *Yâd Daşt*, Allah’ı unutmamak her an O’nunla birlikte olmaktır.¹⁶⁷⁹ Yâd daşt, sâlikin her halinde ve devamlı olarak Allah ile kalp huzuru sağlaması olarak da tarif edilir.¹⁶⁸⁰

Bu prensip Kur’an-ı Kerim’deki şu âyet-i kerîmeyi çağrıştırmaktadır. “...unuttuğun vakit Rabbini an...”¹⁶⁸¹

Kalpde sürekli Allah’ı anabilmek için kalbe gelen hatıraları atmak gerekir ki bu hatıralar nefsanî, şeytanî, melekî ve hakkanî olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Sâlikin kalbine gelen ilk üç hatırayı atıp, tek hatırayı tutması gerekir. O tek hatıra da “Hakkani “olan yani yüce Allah’a ait hatıradır.”¹⁶⁸²

Hâlidî mensupları yukarıda anlamları açıklanan kelimât-ı kudsiyenin Nakşbendîlikte ifade ettiği anlamın farkında olarak bu prensipleri hem yaşamlarının bir parçası haline getirmiş hem de telif ettikleri eserlerinde bu prensiplere yer vermişlerdir.

Mevlânâ Hâlid, Divan’ında bu prensiplerden bahsederken Hâlidî mensuplarınca bu prensiplerin günlük hayatta pratiğe dökülmesi gerektiğini de dolaylı olarak vurgulamıştır.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁶ Abdûlmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 167.

¹⁶⁷⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 57; DERNİKA, s. 27; Yılmaz, s. 260.

¹⁶⁷⁸ Abdûlmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 167.

¹⁶⁷⁹ el-Kâşîfî, s. 62; DERNİKA, s. 28; TÜRER, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 181.

¹⁶⁸⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 57.

¹⁶⁸¹ Kehf/24.

¹⁶⁸² Abdûlmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 168.

¹⁶⁸³ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 44-45.

3.2.1.2. Zikir

Zikir hatırlamak demektir. Unutmanın zıddı olarak tarif edilir.¹⁶⁸⁴ Kuşeyrî, zikri Hak yolunun güçlü bir esası olarak tanımlar ve zikre devam etmeden hiç kimsenin Hakka vasıl olamayacağını belirtir.¹⁶⁸⁵

Tasavvuf ehlinin zikri anlatırken çok sayıda âyet-i kerimeden¹⁶⁸⁶ bahsettikleri görülür.

Kuşeyrî, Tirmizî’de geçen Enes b. Malik’in rivâyet ettiği şu hadis-i şerifi zikreder: *Resûlullah şöyle buyurdu: Cenneti gördüğünüzde oraya hemen giriniz. Resulullah’a denildi ki: “Cennet bahçesi nedir?” Buyurdu ki, zikir meclisleridir.*¹⁶⁸⁷

Zikrin üç çeşidinden bahsedilmiştir. Bunlar; lisanın zikri, kalbin zikri ve sırrın zikridir.¹⁶⁸⁸ Ayrıca cehrî ve hafî zikir olarak da sınıflandırılmıştır.¹⁶⁸⁹

Nakşibendiler tarîkatı zikr-i kalbî olarak bilinen hâfî zikri tercih etmiş ve tarîkatın bir rûknü haline getirmişlerdir. Müceddidî ve Hâlidî şeyhleri, eserlerinde hafî zikre mutlaka vurgu yapmışlardır.¹⁶⁹⁰

Kalbî zikre ağırlık verilmesini isteyen Mevlânâ Hâlid’e göre ibadetlerin en faziletlisi gizli zikre devam etmektir.¹⁶⁹¹ Ona göre bu gizli zikire riya, ucub ve zikrin sevabını silecek herhangi bir şey karışmamaktadır.¹⁶⁹²

Mevlânâ Hâlid’in mektup ve uygulamaları irdelendiğinde zikrin gaye değil Allah’a vasıl olmada bir araç olarak görüldüğü anlaşılr. Şeriatın ahkâmına uymak, toplumsal dertlere çare bulmak da zikirle eşdeğer görülmüştür. Hâlidîlikte esas alınan bu görüşler haddizatında Müceddidî kolunun kurucusu imam-ı Rabbânî’nin bu konudaki görüşleriyle birebir örtüşmektedir. İmam-ı Rabbânî, Şeyh Hamid-i Bengâlî’ye yazdığı bir mektupta zikir hususunda şunları söyler:

¹⁶⁸⁴ İbn Manzûr, IV, 308.

¹⁶⁸⁵ Kuşeyrî, s. 221.

¹⁶⁸⁶ Bu âyet-i kerîmelerden bazıları için Bk. Ahzâb 33/41; Ra’d 13/28; Âl-i İmrân 3/191; Bakara 2/152.

¹⁶⁸⁷ Kuşeyrî, s. 222.

¹⁶⁸⁸ Kuşeyrî, s. 221; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 783.

¹⁶⁸⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 784, 785.

¹⁶⁹⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 37; Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 135;

¹⁶⁹¹ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 105, 106(10. mektup).

¹⁶⁹² Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 135, 136(26. mektup).

“Şunun bilinmesi gerekir ki, zikir demek, hangi yolla olabiliyorsa onunla gafletten kurtulmak, onu kovmak demektir. Zikir, bazılarının zannettiği gibi nefiy ve ispat kelimelerini veya Allah kâfzını tekrar etmekten ibaret değildir.

Allah’ın emirlerini yerine getirmek, yasaklarından kaçınmak için yapılan her şey zikre dâhildir. Şartlarına uyularak yapılan alışveriş de zikirdir.”¹⁶⁹³ İmam-ı Rabbânî’nin, zikir ve ruh, sır, hafî ve ahfâ’dan elde edilecek kemâlâtın da ancak Hz. Peygambere ittiba etmekle gerçekleşebileceği sözü¹⁶⁹⁴, Müceddidî şeyhi olarak Mevlânâ Hâlid’in tasavvufî eğitimden geçirdiği şahsiyetlere şeriatın zahiri ahkâmına riayet hususundaki etkin ve ısrarcı tavrının nereden kaynaklandığı hususunda bilgi vermektedir.

Nakşibendî-Hâlidî kolunda iki çeşit zikir uygulaması yapılmaktadır. Bunlar; lafza-i celâl zikri ile nefiy ve ispat zikridir.¹⁶⁹⁵

Lafza-i Celâl Zikri: İsm-i celâl olan “Allah” lafzını kalpte zikretmektir. el-Hânî, lafza-i celâl zikrinin edeplerini ve nasıl icra edileceğini detaylıca anlatmaktadır. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1. Mürid zahirî günahlardan tövbe ederek bedenini, manevî hastalıklardan tövbe ederek de kalbini temizler.
2. Abdest alarak تنها bir yere gider ve iki rekat namaz kılarak dua eder.¹⁶⁹⁶
3. Dil ve kalp ile beş, onbeş ya da yirmi beş kez istiğfar ettikten sonra kalbi kırık bir vaziyette kusur ve günahlarını düşünür. Sonra ölüp kabre konulduğunu hayal eder.
4. Bir Fatiha ve üç ihlâs okuyarak sevabını Şah-ı Nakşibend’in ruhuna hediye eder ve istimdatta bulunur. Sonra şeyhinin suretini hayal ederek istimdatta bulunur.
5. Gözlerini yumup, dilini damağına yapıştırdıktan sonra üst dişlerini alt dişlerinin üstüne koyar. Dudaklarını birbirine yapıştırarak nefesini normal bir halde bırakır ve zikrin anlamını tefekkür eder. Zikrin anlamını sol memenin altında bulunan kalpte hazırlar, Kalb dili ile zikreder ve her yüzün başında “İlahî ente maksûdî ve rızake matlûbî”¹⁶⁹⁷ diyerek zikre devam eder. Kesintisiz devam eden zikir ve Allah’ın hiç

¹⁶⁹³ Sirhindî, II, 434(359. mektup).

¹⁶⁹⁴ Sirhindî, I, 76(25. mektup).

¹⁶⁹⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 48-51; Muhammed Emin el-Kürdî, el-Erbîlî, *Tenvîru’l-kulûb fi mu’ameleti ‘allâmi’l-ğuyûb*, y.y., t.s., s. 510-511.

¹⁶⁹⁶ Hâlidî müritlerinin, zikir işi için tehhâ bir yere gidip kibleye karşı oturduktan sonra başlarına beyaz bir örtü örttüklerinden bahsedilir. Bk. Gündüz, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî*, s. 231.

¹⁶⁹⁷ Bu sözün manası, “Allahım! Maksadım sensin ve talebim rızanı kazanmaktır”.

hatırdan çıkarılmamasını Nakşbendî büyükleri “*vukûf-i kalbî*” olarak isimlendirmişlerdir.

Bu merhalede latîfeler¹⁶⁹⁸ için içine girer. Nakşbendiyye tarikatında Müceddidiyye öncesi kaynaklarda önemli bir yeri olmayan letâîfeler konusu, Müceddidiyyenin kurucusu İmam-ı Rabbanî tarafından tarikatın seyr ü sülûk metodu olarak temellendirilmiştir. Ona göre insanda beşi halk, beşi de emîr âlemine ait on latîfe vardır. Halk âleminde olanlar anasır-ı erbaa ile nefistir. Emîr âlemine ait latifeler ise kalp, ruh, sır, hafî ve ahfa’dır. Letâîf-i hamse en dışta kalp, en içte ahfâ olmak üzere tasavvur edilir. Kalp latifesinin bedenle yani maddi alemle, ahfâ latifesinin Cenab-ı Hak’la irtibatı bulunduğunu, kalbin bir yönünün maddi alem, bir yönünün de ulvî aleme dönük olduğunu düşünen Nakşbendî şeyhlerine göre bu beş latîfe arasında zahir batın ilişkisi vardır.¹⁶⁹⁹

Zikir kalpte sürekli hale geldikten sonra rûha geçer.¹⁷⁰⁰ Oradan sırra¹⁷⁰¹ sonra hafî’ye¹⁷⁰² ve nihâyet ahfâ’ya¹⁷⁰³ ulaşır. Emîr âleminden olan bu beş latîfeden sonra zikir insanın dimağında bulunan nefis-i natîka’ya intikal eder. Zikir nefis latîfesine iyice yerleştikten sonra, ceset latîfesine geçer ki bu durumda cesedin tümü zikir yapmaya başlar. Bütün beden ve her zerrenin zikretmesiyle “*zikr-i sultânî*” gerçekleşmiş olur. Zikrin sonunda gözlerini hemen açmaz. Zikirden dolayı gelebilecek varidâtı bekler.¹⁷⁰⁴

Nefiy ve İsbat Zikri: Nefiy ve isbat “*Lâ ilâhe illallah*” zikridir.¹⁷⁰⁵ Nefiy ve isbat zikri denmesinin sebebi, kelime-i tevhiddeki “*Lâ ilâhe*” sözü ile Allah dışında bütün yaratılanların varlığı nefyedilip, “*illallah*” sözü ile yüce Allah’ın isbat edilmesi ve sadece onun bâkî olduğunun düşünülmesinden dolayıdır.

¹⁶⁹⁸ Latîfe, insandaki ilahi cevhere işaret eden tasavvufî bir terimdir. Sözlükte “ince, yumuşak şey, şaka” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî bir terim ise son derece ince bir mana ifade eden, kelimelerle açıkça anlatılamayan, işâret yoluyla ehline söylenebilen, tadılarak ve yaşanarak öğrenilen bilgiler anlamında kullanılır. Sûfiler, insanı insan yapan ve onun hakikatını oluşturan ruhanî cevhere “latîfe-i rûhânîyye” veya “rûh-ı menfûh”, bu ilahi latifenin nefese en yakın mertebesine de “latîfe-i insaniyye” adını vermişlerdir. Yine sûfilere göre insan, anasır-ı erbaa denen dört unsur (toprak, su, hava, ateş) ile altı latîfeden meydana gelmiştir. Bk. Türer, “Latîfe”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 110.

¹⁶⁹⁹ Türer, “Latîfe”, XXVII, 143.

¹⁷⁰⁰ Rûh sağ memenin altında bulunan bir latîfesir.

¹⁷⁰¹ Sır, göğsün sol tarafında bulunan bir latîfedir.

¹⁷⁰² Göğsün sağ tarafında bulunan bir latîfedir.

¹⁷⁰³ Göğsün ortasında olan bir latîfedir.

¹⁷⁰⁴ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 51.

¹⁷⁰⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 51.

Nakşbendî-Hâlidî tasavvuf geleneğinde mürit, letâif zikrini öğrenip başarılı bir şekilde uyguladıktan sonra yine kalp ile yapılan nefiy ve isbat zikrine geçer. Bu zikrin edepleri de diğer zikirlerle aynıdır. Bu zikir şöyle yapılır. Önce dil damağa yapıştırılıp üst dişler alt dişlerin üstüne konulur ve dudaklar birbirine yapıştırılır. Bu zikirde nefes göbeğin altında tutulur. “Lâ ilâhe illallah” kelime-i tevhidindeki olumsuzluk anlamı veren “*Lâ*”nın bu manası düşünülerek göbekten dimağın bitimine kadar hayalen çekilir. Sonra “*ilâhe*”nin anlamı düşünülerek dimağdan sağ omuzun başına kadar çekilir. Sonra “*illallah*”ın manası düşünülerek sağ omuzun başından göğsün sol tarafında sol memenin hemen altında bulunan kalbe kadar indirilir.

“*Lâ ilâhe illallah*” kelime-i tevhidinin sonunda “Muhammedun Resûlullah” denilir. Bununla Hz. Peygamber’e tabi olunduğu ifade edilmiş olur. Nefesin kuvvet ve genişliğine göre tekrar edilmeye devam edilen “nefiy ve isbat” zikrinde nefesin tek sayılarda bırakılmasına dikkat edilir. Bu “vukûf-i adedî” olarak isimlendirilir. İki nefes arasında “*Îlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî*”¹⁷⁰⁶ sözü tekrar edilir. Sayı yirmi bir olduğunda zikrin neticesi görülmeye başlanır. Nakşbendî büyükleri bu neticeyi zuhûl ve istihlâk¹⁷⁰⁷ hali olarak nitelemişlerdir. Müridin bu hâl’e sahip olması, Allah’tan başka her şeyi unutup yok bilmesi anlamına gelir.

Nefiy ve isbat zikrinin şu dokuz şartından bahsedilir.¹⁷⁰⁸

1. Nefesi tutmak
2. Lâ ilâhe illallah zikrini yapmak
3. Bu kelime-i tevhidin nakşını tefekkür etmek
4. Bu kelime-i tevhidin anlamını düşünmek
5. Kelime-i tevhidin anlamını kalbe işleterek söylemek
6. Yapılan zikrin tamamına karşı kalbi kontrol etmek
7. Sayının tel olmasına dikkat etmek
8. Zikrin sonunda “Muhammedun Resûlullah” demek
9. “Îlâhî ente maksûdî ve rızake matlûbî” diyerek Hakk’a dönmek.

Hâlidîlikte sâlikin zikri tümüyle benimsemesi ve letâif-i aşeresinde bunu alışkanlık haline getirmesi önemsenir. Bunu yapmadan diğer seyr ü sülûk

¹⁷⁰⁶ Allah’ım maksadım sensin, senin rızanı talep ederim.

¹⁷⁰⁷ Zuhûl unutmak, istihlâk ise yok olmak demektir.

¹⁷⁰⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 51, 52.

uygulamalarına geçmesi de pek uygun karşılanmaz. Müridin önce “*lafza-i celâl*” zikrine devam etmesi telkin edilir ve ardından seyr ü sülûktaki kabiliyetine göre “nefiy ve isbat” zikrini yapması istenir. Mevlânâ Hâlid, müntesiplerinden Şeyh Abdurrahman’ın çekmekte olduğu zikri değiştirmek istemesi üzerine buna müsaade etmemiş ve “...Nefiy ve isbat zikrine izin verilmesi, o virdi çekebilecek makama ulaşmaya veya büyük hazerattan birisinin işaretine bağlıdır...” diyerek eski vazifesine devam etmesini tenbihlemiştir.¹⁷⁰⁹

Nakşbendî-Hâlidî kolunda zikir tek tek yapılabildiği gibi toplu olarak da icra edilebilir. Yapılan toplu zikre “*hatm-i hâcegân*” adı verilmiştir.¹⁷¹⁰ Hatm-i hâcegânda, gözlerin kapanması, yirmi beş kez “estağfirullah” denmesi ve hatme halkasında otururken teverruk oturuşu ile yani sağ ayağın sol ayağın altından çıkarılarak sağ kalçanın üzerine oturulması gibi edeplerin¹⁷¹¹ yanında yedi tane rüknünden bahsedilir.¹⁷¹² Bunlar:

1. Hatmeye katılanların huzurlu, tevazu ve huşu içinde olmaları.
2. Hatme yaptıran kimsenin sağından başlayarak yedi kişinin Fatıha-i şerif okuması. Hatme yaptıran da bu yedi kişiye dâhildir.
3. Peygamber Efendimize yüz defa salavat-ı şerife getirilmesi.
4. İnşirah suresinin yetmiş dokuz defa okunması.
5. İhlâs-ı şerif suresinin bin bir defa okunması.
6. Halkadakilerden imamın solundaki yedi kişinin Fatıha-i şerif okumaları. Hatmeyi yaptıran bu defa okumaz.
7. Peygamber Efendimize yüz defa salavât-ı şerife getirilmesi.

Hatm-i hâcegânın sonunda katılanlardan biri aşır okur ve dua edilir. Mevlânâ Hâlid’in hatm-i hâcegandan sonra şu duâyı yaptığı rivâyet edilir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَللّٰهُمَّ يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ يَا بَدِيْعَ السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضِ يَا مَالِكُ الْمُلْكِ يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِهِ وَصَحْبِهِ اَفْضَلْ صَلَوَاتِكَ غَدَدَ مَعْلُوْمَاتِكَ وَمَدَادَ كَلِمَاتِكَ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ كَذٰلِكَ وَاَوْصِلْ مِثْلَ ثَوَابِ مَا قَرٰنَاهُ وَمَا قَرَأَهُ أَحَدٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ عُمُوْمًا وَالْمُنْتَسِبِيْنَ اِلَى طَرِيْقَةِ النَّقْشَبَنْدِيَّةِ خُصُوْعًا فِى اَفَاقِ الْعَالَمِ

¹⁷⁰⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 233(77. mektup).

¹⁷¹⁰ Pakalın, I, 767.

¹⁷¹¹ Sâhib, *el-Fuyûzâtu'l-Hâlidîyye*, s. 14.

¹⁷¹² Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 237.

وَمَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا بَعْدَ الْقَبُولِ إِلَى رُوحِ كُلِّ مَنْ صَارَ سَبَبًا لِقِرَائَتِهِ وَكُلِّ مِنَ الْخُصَارِ وَأَبَائِهِمْ وَأُمَّهَاتِهِمْ وَكُلِّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ وَكُلِّ وَلِيٍّ وَوَلِيَّةٍ مِنْ سَادَاتِ السَّلْسِلَةِ النَّقْشِبَنْدِيَّةِ وَالْقَادِرِيَّةِ وَالسُّهُرَوْرْدِيَّةِ وَالْكَرَوِيَّةِ وَالْجَشْنِيَّةِ وَكُلِّ مِنْ آبَاءِ كُلِّ وَأُمَّهَاتِهِ وَمَشَايِخِهِ وَخُلَفَائِهِ وَمُرِيدِيهِ وَمَنْسُوبِيهِ وَمَحْسُوبِيهِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ وَثَوَابًا مِثْلَ أَضْعَافِ ذَلِكَ كَمَا تُحِبُّ وَتَرْضَى إِلَى سَاحَةِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ وَالْإِلَى رُوحِ كُلِّ مَنْ آلِهِ وَأَوْلَادِهِ وَأَزْوَاجِهِ وَأَصْحَابِهِ وَإِخْوَانِهِ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَعَلَى كُلِّ أَجْمَعِينَ وَاحْشُرْنَا مَعَهُمْ بِفَضْلِكَ آمِينَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ وَصَلَّى وَسَلَّمْ عَلَى سَيِّدِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَبَدَ الْأَبَدِينَ فِي كُلِّ لَحْظَةٍ وَجِينِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.¹⁷¹³

Rahmân ve Rahîm Allah'ın Adıyla

Ey Hayy, Kayyûm, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısı, mülkün sahibi, celâl ve ikrâm sahibi Allahım!

Efendimiz ve Mevlâmız Muhammed'e, onun âline ve ashabına bildiklerinin adedince ve kelimelerinin miktarınca salât ve selâm eyle ve mübarek kıl.

Genel olarak bizim ve erkek ve kadın her müminin okuduklarının, özellikle de bu âlemin doğusunda ve batısında Nakşbendî tarikatına mensup olanların okuduklarının sevabını, bizden kabul eyledikten sonra, bu okumaya sebep olanın, burada hazır bulunanların, babalarının, annelerinin, erkek ve kadın bütün müminlerin, erkek ve kadın tüm velilerin ruhlarına hediye eyledik, sen vasıl eyle.

Yine Nakşbendiyye, Kâdiriye, Sühreverdiyye, Kübreviyye ve Çiştîyye silsilelerinde yer alan sâdâtın ruhlarına da hediye eyledik, sen vasıl eyle.

Yine aynı silsilelerde yer alan sâdâtın babalarının, annelerinin, şeyhlerinin, halifelerinin, müridlerinin, mensuplarının ve onlardan gelen erkek ve kadın müminlerin de ruhlarına hediye eyledik, vâsıl eyle.

Bu sevapların kat kat fazlasını sevip râzı olacağın bir şekilde, rasullerin efendisi ve nebilerin sonuncusu Efendimiz ve Mevlâmız Muhammed'e (O'na, âline ve ashabına salât ve selâm olsun), onun âline, eşlerine, ashabına, diğer peygamber kardeşlerine, siddiklere, şehidlere ve salihlerin tümüne hediye eyledik, sen vâsıl eyle.

Yine Efendimiz ve Mevlâmız Muhammed'e, onun âline ve ashabına sonsuza kadar, her zaman ve her lahza salât ve selâm eyle.

¹⁷¹³ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 61-62.

Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.

Mevlânâ Hâlid’in Hâlidî tekkelerinde icra edilecek hatm-i hâcegânı manzum olarak birkaç satırda özetlediği ifade edilir.

إِذَا مَا رُمْتَ خَتْمَ الْخَوَاجِكَانِي فَسَبْعًا أَقْرَأِ السَّبْعَ الْمَثَانِي
وَصَلِّ عَقِيْبَهُ مِائَةً تَمَامًا عَلَى الْهَادِي الْحَبِيْبِ بِلَا تَوَانِي
وَكَزَّرْ فِي أَلَمٍ تَشْرَحُ بِصِدْقٍ بَعْدَ طَاءٍ مَعَ عَيْنِ الْعِيَانِ
وَقُلْ فِي سُورَةِ الْإِخْلَاصِ أَلْفًا وَزِدْهُ وَاجِدَا عِنْدَ الْبَيَانِ
وَعُدْ لِلْأَوَّلَيْنِ بِصِدْقٍ عَزَمَ كَمَا ذَكَرُوا تَتْلُو كُلُّ الْأَمَانِي
وَسَلِّ مَا شِئْتَ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُهُ وَتُعْطَى مَا تَرُومُ مِنَ التَّهَانِي¹⁷¹⁴

Hatm-i hâcegâna râm olduğunda oku, yedi kez (seb’u’l-mesânî denen)fatihayı
Akabinde tam yüz defa oku, ara vermeden sevgili şems-i hidâyete duayı
Sıtk ile tekrar et (sûre-i) İnşirâh’ı, (ط) ve (عين العيان)’da gizlidir sayı¹⁷¹⁵
İhlâs sûresini bin kez oku ve ona bir ekle, (unutma ki ihlâs’ta bin birdir) sayı
Tekrar samimi bir niyetle ilk ikiye dön, söylendiği gibi eresin umduklarına
(Rabb’inden) ne hayır dilersen dile, dilediklerine (kavuşursun hepsi) verilir sana
el-Behçetüs’eniyye adlı eserde teveccüh ve zikir meclislerinde kapıların kapatılmasının
Nakşebendî-Hâlidî meşrebini en önemli uygulamalarından biri olduğu belirtilerek bu
uygulamanın Hz. Peygamber’den gelen şu hadis-i şerife dayandığı ifade edilir¹⁷¹⁶:

- “Bir gün Hz. Peygamber ashabından bir cemaatle beraber otururken,
-Aranızda yabancı yani ehl-i kitaptan biri var mı, diye sordu. Sahabiler;
- Hayır ya Resûlallah, diye cevap verdiler.

Bunun üzerine kapının kapatılmasını emretti, sonra da,

-Ellerinizi kaldırın ve “lâ ilâhe ilallah” deyiniz, buyurdu. Şeddad b. Evs diyor ki:
Biz de ellerimizi kaldırdık ve bir müddet bu zikre devam ettik. Sonra Resûlullah şöyle
buyurdu:

¹⁷¹⁴ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 239; Muhammed Mazhar b. Muhammed Alauddin b. Fethillah el-Verkansı, *en-Nehcetü’z-zekiyye fi âdâbi’t-tarîkati’n-Nakşibendiyye*, (yazma nüsha), s. 260. Bu manzumenin son beyti el-Verkansı’de şöyledir: “وَسَلِّ أَنْ شِئْتَ مِنْ أَجْرِ تَجِدُهُ وَتُعْطَى مَا تَرُومُ مِنَ التَّهَانِي”.

¹⁷¹⁵ Ebcad hesabına göre (ط) 9 sayısına (ع) ise 70 sayısına karşılık gelir. Bu durumda okunması gereken İnşirah sûresi sayısı 79 olmalıdır.

¹⁷¹⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetüs’eniyye*, s. 41.

- Ey Rabbim! Beni bu kelime ile gönderdin. Bana onu söylememi emrettin. Cenneti de ona bağılı olarak vaat ettin. Sen vadinden dönmezsın.

Sonra şöyle buyurdu:

-Dikkat ediniz. Sizi müjdeliyorum ki Allah sizi bağışladı ve günahlarınızı affetti.”¹⁷¹⁷

Muhammed Es’ad Sahib, amcası Mevlânâ Hâlid’in zikir ve teveccüh sırasında kapıların kapatılmasını istemesinin gerekçesi olarak Süleymaniye’deki tekkede gerçekleşen şu olayı anlatmaktadır.

“Şeyh Ma’rûf yapabileceği bütün hileleri denedikten sonra bir rüya uydurarak amca çocuklarından Seyyid İsmail adında bir kişiden bunu uygulamasını talep etti. Seyyid İsmail fakir, hitabı düzgün ve saf bir kişiydi. Bu rüyayı Mevlânâ Hâlid’in halife ve müritlerinin yanında söylemek suretiyle onu gözden düşürmeyi hedeflemiştir...

Mevlânâ Hâlid, camide ihvanıyla beraber hatme-i hâcegân halkasında otururken İsmail camiye girip halkaya oturdu. O zamana kadar halkaya yabancıların girmesi yasaklanmamıştı. Mevlânâ Hâlid hatmeyi bitirip kalmak üzereyken seyyid İsmail sesli olarak herkesin içinde şöyle dedi:

“Efendim ben bu gece bir rüya gördüm. Sana anlatmak istiyorum”

Mevlânâ Hâlid, hayırdır inşallah dedi. Seyyid İsmail şöyle anlattı:

Rüyamda senin her iki gözlerinin yerinden çıkartılmış, burun, dil, kulakların, avret yerin, iki elinin ve ayaklarının kesilerek kirli bir çöplüğe atılmış olarak gördüm. Mevlânâ Hâlid bu rüya bizim için hayır düşmanlarımız için şerdir dedi. Sonra cemaate dönerek: ”Kardeşlerim, kim beni seviyorsa bu adama ikram etsin dedi ve Mahmud Sahib’e dönerek seyyid İsmail’e altı bin kuruş vermesini emretti. Seyyid İsmail yaptığı bu işin kötülüğüne rağmen Mevlânâ Hâlid’den gördüğü iyilik ve güzel davranışa hayran kaldı. Yüce Allah Mevlânâ Hâlid’in muhabbetini Seyyid İsmail’in kalbine yerleştirdi. Kalbindeki inkar ihlasa dönüştü. Bunun üzerine Mevlânâ Hâlid’in eline , ayağına kapandı. Seyyid İsmail oradan ayrılmak istediğinde Mevlânâ Hâlid ona dönerek:

¹⁷¹⁷ en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim, *el-Müstedrek*, Dâru’l-ma’rife, I, 501.

Rüyanın yorumunu öğrenmek ister misin? Dedi. Seyyid İsmail evet deyince anlatmaya başladı. “Gözlerimin çıkarılması, onlarla harama bakmadığımı, burnumun kesilmesi onunla haram koklamadığımı, dilimin kesilmesi gıybet yapmadığımı, elimin kesilmesi onlarla haram işlemediğimi, edep yerlerimin kesilmesi onlarla fuhuş işlemediğimi gösterir. Bu söylediklerime Allah şahittir. Çöplüğe atılmam ise münkirlerime karşı galip geleceğimin müjdesidir. Seyyid İsmail bu sözleri duyunca cezbeyle kapılıp kendinden geçti. Bu cezbeyle şuhûd makamına yaklaşmıştı. Mevlânâ Hâlid’le ilgili ihlas ve itikadı değişti. Tarıkata girip ona intisapla şereflendi. Sonra rüyanın uydurma olduğunu ve Şeyh Ma’rûf’un müritlerin Mevlânâ Hâlid hakkındaki itikatlarını bozmak ve insanları ondan uzaklaştırmak için planladığını itiraf etti.

Mevlânâ Hâlid bu olaydan sonra hatmeden önce kapıların kapatılmasını ve hatme ehli olmayanların hatmeye alınmamasını emretti...¹⁷¹⁸

Bu olaydan sonra Mevlânâ Hâlid’in hatm-i hâceganlara yabancı olanların alınmasını yasakladığı bilinmektedir. Hem farklı tarikat çevrelerinden hem de bazı devlet ricalinden tenkitler geldiği halde Mevlânâ Hâlid’in bu uygulamadan geri adım atmamasının sebebini anlamak ilk bakışta zor gözükebilir. Fakat onun oluşturmak istediği yeni tasavvufî hareketin katalizörü durumunda olan halifeleri ve onların etrafında kenetlenen müritlerinin bazı kesimler tarafından zihinlerinin bulandırılmaması ve oluşan homojen yapının korunabilmesi için böyle bir yola başvurduğunu düşünüyoruz. Şeyh İsmet Yanyavî (ö.1289/1872)’nin şu dizeleri de bu görüşümüzü desteklemektedir.

“Buyurdu teveccüh ve hatimde Hâlid araya katmayın yabancı abid

Karışır sonra münkirle mücâhit olur sâliklerin ezvâkı fâkid

Zarardır ecnebî Hakk’a gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim”¹⁷¹⁹

Mevlânâ Hâlid, halifelerinden hatm-i hâcegan ve teveccühün güneş doğduktan ve akşam namazlarından sonra icra edilmesini istemiştir.¹⁷²⁰ Fakat onun vefatından sonra bu uygulamaların zamanlamasında yer yer değişiklik yapıldığı bilinmektedir. Aşkar, Hâlidî tekkelerinde hatm-i hâcegânın genellikle Perşembe günleri icra edildiğini,

¹⁷¹⁸ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 167-168.

¹⁷¹⁹ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 87.

¹⁷²⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 61.

bununla beraber bazı tekkelerde haftanın diğer günleri de hatm-i hâcegân yapıldığını belirtir.¹⁷²¹

Hâlidîlikte zikir meclisleri, müntesip olan herkese açıktır. Bu meclislerde toplumsal konumu ne olursa olsun herkes eşit görülmüş ve ayrıcalık tanınmamıştır. Zengin ile fakir, vali ile emrindeki memur, müderris ile talebe aynı mecliste zikir halkasında bir arada bulunmuşlardır. Mevlânâ Hâlid kişilere özel hatme hususunda kendisinden görüş isteyen Kudüs'teki halifesi Abdullah Ferdî'ye olumsuz görüş bildirmiştir. O, tasavvufî eğitim aşamasında herkese yönelik yapılan faaliyetlerde, zengin fakir mürit ayrımının yapılması gibi bir ayrıcalığa karşı çıkmıştır. İnsanların bilgi, tecrübe, makam ve mevkilerine göre farklı eğitim verilebilir. Fakat kişiye özel hatme veya zikir halkası kurulmasına sıcak bakmamıştır.¹⁷²² Mevlânâ Hâlid'in Abdullah Ferdî'ye verdiği bu cevap, Hâlidî tekkelerinde icra edilecek zikir ve bunlara katılım hususundaki uygulamalara esas teşkil etmiştir.

Hatmelere müridlerin dışında dışarıdan kimin katılacağına ancak mürşid olan zat karar verebilir. Nitekim Mevlânâ Hâlid intisabı olmadığı halde muhibbi olan Şeyh Ebü'l-Hayr adındaki zatın Diyarbakır'daki halifesi Şeyh Hâlid Cezerî (ö.)'nin gözetiminde hatmeye girmesine özel izin vermiştir.¹⁷²³

3.2.1.3. Evrâd

Evrâd, “vird” kelimesinin çoğuludur. Parça, bölüm, Kur'an'ın bir kısmı gibi anlamlara gelir.¹⁷²⁴ Evrâd, tarikat büyükleri tarafından âyet ve hadislerden de bazı parçalar alınmak suretiyle meydana getirilen özel duâlar mecmuası için kullanılmıştır.¹⁷²⁵ Bu duâlar mecmuası küçük risâleler halinde kaleme alınmış, bazen de şerh edilmiştir.¹⁷²⁶

¹⁷²¹ Hatm-i hâcegân yapılan günler için bk. Mustafa Aşkar, “Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi'nin Rehber-i Tekâyâ'sı”, *Tasavvuf Dergisi*, 2000, sayı: 3, s. 144-148.

¹⁷²² Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 173, 174(44. mektup).

¹⁷²³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 235, 236(78. Mektup); Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 346.

¹⁷²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 458.

¹⁷²⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 595.

¹⁷²⁶ Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 404.

Tasavvuf'un kurumsallaşmasıyla beraber, tasavvufî eserlere de giren zikir ve evrâd¹⁷²⁷, tekkelerde belli vakitlerde topluca okunmaya başlanmıştır. Tasavvufî çevrelerde çok yaygın olan *Delâilü'l-hayrât* kitabının yanı sıra zamanla sadece o tarîkata mensup kişilerin okuduğu evrâdlar da hazırlanmıştır.¹⁷²⁸

Mevlânâ Hâlid'in de hem müderrislik döneminde hem de tarîkat icâzeti aldıktan sonra *Delâilü'l-hayrât* kitabını okuduğunu biliyoruz. Hicaz seferi sırasında Kabe'nin karşısında bu kitabı okuduğunu bizzat kendisi anlatmaktadır.¹⁷²⁹

Mevlâna Hâlid kardeşi Mahmud Sahib'e verdiği tarîkat icâzetinde "*Delâilü'l-hayrât*" kitabıyla beraber kendi eseri olan *Câliyetü'l-ekdâr ve'seyfü'l-bettâr fi's-salati alâ'n-Nebiyyi'l-Muhtâr* adlı kitabın evrâd olarak okumasını istemiştir.¹⁷³⁰ Mevlânâ Hâlid'in adı geçen eserini evrad olarak okunmak üzere Mahmud Sahib dışında kimlere tavsiye ettiği bilinmemektedir. Fakat bu eserin Hâlidî mensupları arasında yaygın olmayışından yola çıkarak, sadece Süleymaniye ve Şam'da okunduğu ve bütün Hâlidî tekkelerine teşmil edilmediğini söyleyebiliriz.

Hâlidî şeyhleri içerisinde yukarıda bahsedilen evrâdların dışında farklı bir evrâd derleyen kişiler arasında Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'den bahsetmek gerekir. Gümüşhânevî *Mecmuatü'l-Ahzâb* adını taşıyan üç ciltlik bir evrâd derlemiştir.¹⁷³¹

Hâlidî tekkelerinde sadece hatm-i hâcegânlarda değil günün belli vakitlerinde Mevlânâ Hâlid'in tavsiye ettiği bazı özel duaların okunduğu bilinmektedir. Şimdi bu duâlardan tespit edebildiklerimizi aktaralım.

Mevlânâ Hâlid müritlerinin her sabah ve her akşam aşağıdaki salavât-ı şerîfeyi onar defa okumalarını istemiştir:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ

أَفْضَلِ صَلَوَاتِكَ عَدَدَ مَعْلُومَاتِكَ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ¹⁷³²

¹⁷²⁷ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb ve Vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, el-Matbaatu'l-Meymeniyye, Mısır 1306 (Dârü Sadır tarafından yapılan baskı), s. 3-27.

¹⁷²⁸ Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî'nin *Hizibleri ile Seyyid Yahya Şîrvânî'nin Vird-i Settâr'ı* (Bk. Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 404-405) bunlara örnek verilebilir.

¹⁷²⁹ Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hadîkatü'n-nediyye*, s. 33.

¹⁷³⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 344.

¹⁷³¹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 90; Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 405.

¹⁷³² Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 61.

“Allahım! Efendimiz Muhammed’e, âline ve ashabına bildiklerinin sayısınca salât ve selâmının en faziletlisi ile ona salât ve selâm ve bereketler ihsan eyle.”

Yine aşağıda vereceğimiz şu salavât-ı şerîfeyi her gün sabah ve akşam üçer defa, Cuma günü ve gecesinde ise yüzler defa okunmasını istemiştir.

صَلُّواثُ اللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجَمِيعِ خَلْقِهِ عَلَى مُحَمَّدٍ
وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ¹⁷³³

“Allah’ın, meleklerinin, nebilerinin, resullerinin ve bütün yarattıklarının salâtı Muhammed’e ve onun âline olsun. Allah’ın selâmı, rahmet ve bereketi hepsinin üzerine olsun.”

Mevlânâ Hâlid’in müritlerinin beş vakit namazın ardından okunmasını istediği iki salavâtı şerîfe duâsı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi farz namazın ardından on kere okunan “*Lâ ilâhe illallah*”a onuncu seferde “*Muhammedun Resûlullah*” eklenip, Hz. Peygamber’in , âlinin ve meşâyihin ruhlarına elfatiha denir ve şu duâ okunur.

بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ اَعُوذُ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
اِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا.
اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ بَعْدَ كُلِّ دَاءٍ وَدَوَاءٍ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ كَثِيرًا

Bu dua üç kere tekrar edilir. Üçüncüde (كَثِيرًا) iki defa söylenir ve devamla

وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ وَالْأَلِ كُلِّ أَجْمَعِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.¹⁷³⁴

Rahman Rahim Allah’ın Adıyla

“Şüphesiz ki Allah ve melekleri Peygamber’e salât eder (onu kutsar/övgü ve iltifatla anar)lar! Siz de ona salât ve selâm edin.”¹⁷³⁵

Bunun ardından şu ikinci ve daha uzun duâ okunur.

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَرَسُولِكَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَعَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ أُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ
وَذُرِّيَّتِهِ وَاهْلِ بَيْتِهِ وَصَحْبِهِ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى سَيِّدِنَا إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ فِي الْعَالَمِينَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ. اللَّهُمَّ
بَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَرَسُولِكَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَعَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَأَزْوَاجِهِ أُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ وَذُرِّيَّتِهِ وَاهْلِ
بَيْتِهِ وَصَحْبِهِ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى سَيِّدِنَا إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ فِي الْعَالَمِينَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ. وَكَمَا يَلِيقُ بِعَظِيمِ شَأْنِهِ

¹⁷³³ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 61.

¹⁷³⁴ İbrahim Çokreşî, *Kitâbu'l-İşârât*, s. 159.

¹⁷³⁵ Ahzâb 33/56.

وَشَرَفِهِ وَكَمَالِهِ وَرِضَاكَ عَنْهُ وَمَا تُحِبُّ وَ تَرْضَى لَهُ دَائِمًا أَبَدًا عَدَدَ مَعْلُومَاتِكَ وَمِدَادَ كَلِمَاتِكَ وَرِضَا نَفْسِكَ وَزِينَةَ عَرْشِكَ أَفْضَلَ صَلَاةٍ وَأَكْمَلَهَا وَأَتَمَّهَا كُلَّمَا ذَكَرَكَ وَذَكَرَهُ الذَّاكِرُونَ وَكُلَّمَا غَفَلَ عَنْ ذِكْرِكَ وَذَكَرَهُ الْغَافِلُونَ وَسَلَّمْ تَسْلِيمًا كَذَلِكَ وَعَلَى جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِمْ وَصَحْبِهِمْ وَالتَّابِعِينَ وَعَلَى أَهْلِ طَاعَتِكَ أَجْمَعِينَ مِنْ أَهْلِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِينَ وَعَالَيْنَا مَعَهُمْ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ¹⁷³⁶

“Allahım! Efendimiz İbrahim’e ve onun âline âlemlerde salât ettiğin gibi, kulun ve resûlün ümmî olan Peygamber Efendimiz Muhammed’e, mü’minlerin anneleri olan zevcelerine, zürriyetine, ehl-i beytine ve sahabına da salât et. Muhakkak sen hamde ve övgüye layık, azamet ve şeref sahibisin.

Allahım! Efendimiz İbrahim’e ve onun âline âlemlerde bereket ihsan ettiğin gibi, kulun ve resûlün ümmî olan Peygamber Efendimiz Muhammed’e, mü’minlerin anneleri olan zevcelerine, zürriyetine, ehl-i beytine ve sahabına da bereket ihsan et. Muhakkak sen hamde ve övgüye layık, azamet ve şeref sahibisin.

Allahım! Onun yüce şanına, şerefine, kemâline layık ve sevip razı olacağın bir şekilde salât ve bereket ihsan et. Bu salât ve bereket, bildiklerinin sayısınca, kelimelerinin miktarınca, zatının rızası ve arşının ağırlığına, sürekli ve ebedî olsun. (Allahım!) Seni ve onu zikredenlerin her anışında, senin ve onun adını anmaktan gafil olanların her gaflete düşüşünde, Efendimiz Muhammed’e salât ve selâmın en üstünü ile salât ve selâm eyle. Ey merhametlilerin en merhametlisi! Nebîlere, resullere, onların aile ve ashabına ve onlara tabi olanlara, yer yüzünde ve göklerde bulunan ve sana itaatle meşgul olanların hepsine, onlarla beraber bize de merhamet ederek salât ve selâm eyle.”

Bu duâların bazı eklemelerle genişletildiği, Anadolu başta olmak üzere geniş bir coğrafyada evrâd olarak okutulduğu bilinmektedir.

Yukarıda verdiğimiz ve farz namazların ardından okunan salavât-ı şerife duâlarından birincisine *el-Hadikatü’n-nediyye*, *Asfa’l-mevârid*, *el-Behçetü’s-seniyye*” gibi ilk dönem kaynaklarında rastlayamadık.¹⁷³⁷ Hâlbuki kaynaklarda geçen dualardansa bu duâ Hâlidî halifelerinin önemli bir kısmınca özellikle Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaygın bir şekilde okunmuş ve halka mal

¹⁷³⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s.60; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü Nu: 56, vr. 5a.

¹⁷³⁷ Bu duâya Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü Nu: 56’da rasladık. Ayrıca Ebu’l-Yezîd el-Mehdî en-Nakşebendî’nin “*en-Neḫḫâtü’l-cûdiyye*”, Yusuf en-Nebhânî’nin *Saadetü’l-dâreyn fi’s-salâti alâ Seyyidi’l-Kevneyn* adlı eserleri ile İbrahim Çokreşi’nin *Kitâbu’l-İşârât* adlı eserinde yer verilmiştir.

olmuştur.¹⁷³⁸ Bu duânın ne zaman okunmaya başlandığını kesin olarak tespit edemedik. Fakat duânın içeriğine bakıldığında Şam'da içinde Mevlânâ Hâlid'in çocuklarının da bulunduğu çok sayıda halife ve müntesibinin taundan vefatı üzerine her namazın ardından tesbihât içerisinde okunmasını emrettiğini düşünüyoruz.

Hâlidî şeyhlerinden Abdurrahman-ı Tağî'ye namazların ardından okunan bu duânın bidat olup olmadığı sorulduğunda, bidat oluşuna değil namazdan sonra Hz. Peygamber'e yapılan güzel bir duâ oluşuna bakın. Bu salavât-ı şerîfe duâsının üç defa tekrarı hususu sorulduğunda ise, Ğavs hazretlerinin bu duânın üç defa okunmasını emrettiği, bu duâ olmadan veya üçer defa tekrar etmeden namaz kılanları da azarladığını ifade ederek, her ne kadar bu duâ sahih sünnette yer almıyorsa da bunu Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî emretmiştir dediğini aktarmaktadır.¹⁷³⁹

Said Nursî de bu duânın namaz tesbihatının ahirinde Şafiilerde gayet musta'mel ve meşhur bir salavât olduğundan bahsetmektedir.¹⁷⁴⁰ Hâlidî bir geleneğe sahip olan *Norşin Tekkesi*'nde eğitim gören Said-i Nursî'nin bahsettiği bu duâ, yine Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Nur cemaati mensupları tarafından da okunmaktadır.

Bu duâ Hâlidî tasavvuf geleneği ve uygulamalarının ne denli etkili olduğu ve halka mal olduğunun en açık göstergesidir.

3.2.1.4. Sohbet ve Nasihat

Sohbetin sözlük anlamı arkadaşlık yapmak, karşılıklı konuşmak demektir.¹⁷⁴¹ Tasavvuf ıstılahında ise mürşid-i kâmilin ruhundaki kabiliyetleri müride yansıtması demektir. Hz. Peygamber'in sahabilerini sohbet yoluyla yetiştirmesi, sûfiyye yolunda vazgeçilmez, göz ardı edilemez bir metod olarak kabul edilmiştir. Hatta sohbetle nisbet geçiren şeyhlere "*sohbet şeyhi*" denmiştir.¹⁷⁴²

¹⁷³⁸ Doktora araştırmam sırasında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uğradığım birçok ilde bulunan cami ve mescidlerde müezzinlerin namaz sonrası bu duâyı okuduklarına bizzat şahid oldum.

¹⁷³⁹ Çökreşi, s. 159.

¹⁷⁴⁰ Said Nursî, *Şualar*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2011, s. 19.

¹⁷⁴¹ İbn Manzûr, I, 519; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 647.

¹⁷⁴² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 647.

Şah-ı Nakşibend'e atfedilen “*tarîk-i mâ bâ sohbetest-* Bizim tarîkatımız sohbetledir” sözü¹⁷⁴³ Hâlidî kolunun da temel düsturlarından biri olmuştur. Yine “Bizim yolumuz sohbet yoludur. Halvette şöhret, şöhrette ise âfet vardır. Hayır ve bereket cemiyette, bir araya gelmektedir.”¹⁷⁴⁴ sözü de Şah-ı Nakşibend'e aittir.

Sohbetin, Nakşibendî-Hâlidî kolunun en belirgin özellikleri içerisinde sayılması¹⁷⁴⁵ da bu esasa verdikleri önemi göstermektedir. Haddizatında Hâlidî tasavvuf geleneğinde Allah'a ulaştıran yollar içerisinde kâmil bir şeyhe bağlanıp onun sohbetinde bulunmak ilk sırada sayılmıştır. Sohbet yolu manevî terakki yollarının en yücesi ve kuvvetlisi olarak görülmüştür. Fakat kâmil bir şeyhin yanında Allah'a vasıl olabilmek için üç şart öne sürülmüştür.¹⁷⁴⁶

1. Müridin yukarı vasfedilen şeyhe intisap etmesi, ona tamamen yönelmesi, onunla iftihar edip hizmetinde bulunması gerekir.

2. Mürid, hiçbir surette şeyhine itiraz etmemeli ve onun gizli ve açık hiçbir davranışını inkâr etmemelidir.

3. Mürid, şeyhin elinde yıkayıcısının elindeki ölü gibi olmalıdır.

Şeyh İsmet Nakşibendîlerin ehl-i sohbet olduklarını şu dizelerle dile getirir.

“*Ki zîra Nakşibendî ehl-i sohbet şeriatte ederler istikâmet
Ederler sünnete gayet riâyet hiç etmez bidati bunlar izâfet
Bidatlerden kaçıp Hak'ka gidelim cemâl-i bâ kemâle seyredelim*”¹⁷⁴⁷

Mevlânâ Hâlid uzun süreli halvet ve riyazetler yerine kısa süreli ama etkin sohbet halkalarıyla halife ve mensuplarına tasavvufî eğitim vermiştir. Onun karizmatik şahsiyeti yanında etkili sohbetleriyle kısa sürede çok sayıda insanı yetiştirmesi dikkatlerden kaçmaz. Onun bu özelliğinin farkına varan mürşidi Şah Abdullah Dihlevî'nin yazdığı bir mektubunda Mevlânâ Hâlid'in sohbet yönüne dikkat çektiğini görüyoruz.

¹⁷⁴³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 647.

¹⁷⁴⁴ el-Kâşifî, s. 60; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 226-227.

¹⁷⁴⁵ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 178.

¹⁷⁴⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 25.

¹⁷⁴⁷ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 67.

“...Süphanallah! İşte Mevlânâ Hâlid hazretlerinin huzur ve sohbetinde bu merteye ele geçmektedir. Ahirete yönelme ve dünyadan yüz çevirme kolaylığı hâsıl olmaktadır...”¹⁷⁴⁸

Geleneksel tasavvufî terbiye metodlarından uzaklaştığı ve uzun süreli halvet ve riyazetlerden geçirmeden hemen halife tayin ettiği şeklinde kendisini eleştirenlere cevabı çok net olmuştur.

“Nakşibendi büyükleri halvette oturup, külah ve hırka giymeyi kabul etmemişlerdir. Bir iki ay bu fakirin sohbetine katılan bazı kişilerin nice ilginç manevî kazanımlara sahip olduklarını yakînen bir bilseniz”¹⁷⁴⁹

Mevlânâ Hâlid’in sohbet ve nasihat ağırlıklı tasavvufî eğitim metodu kendisinden sonraki Hâlidî şeyhlerinde de devam etmiştir. Haftanın belli günlerinde tarikat mensubu olsun veya olmasın genele yönelik sohbet ve nasihatler devam ettirilmiştir.

3.2.1.5. Halvet

Sözlük anlamı tenhaya çekilmek ve yalnızlık kalmak olan halvet¹⁷⁵⁰, tasavvufî bir terim olarak ise, Hiçbir kişi ya da dünya malının bulunmadığı bir yerde, ruhun Allah ile konuşması anlamına gelir.¹⁷⁵¹

Tarîkatlarda nefsi terbiye ve ruhu tasfiye maksadıyla zaman zaman halvete girerek, belli bir süre Allah ile baş başa ve dünyevî meşgale ve düşüncelerden uzak bir şekilde ibadet ve zikirle meşgul olarak vakit geçirilir. Halvet, Hz. Peygamber’in vahiy gelmeden önce Hira’da uzlete çekilme uygulamasından doğmuştur. Hz. Musa’nın Tûr’da Allah ile kırk gün süren özel görüşmesinden esinlenerek, halvet genelde kırk gün olarak yaptırılmıştır. Halvete Farsça kırk anlamına gelen “çil” sayısından yola çıkarak çille ya da Arapça kırk sayısının karşılığı olarak “erbaîn” de denmiştir.¹⁷⁵²

Nakşbendîler, zahiri değil batınî halveti esas alırlar. Haddi zatında batınî halvet Nakşbendî tarikatına ait bir özellik olarak bilinir. El-Hânî, Nakşbendîlerin Hz.

¹⁷⁴⁸ Abdullah Dehlevi ve Eserleri, s. 281-282.

¹⁷⁴⁹ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 210(141. Farsça mektup).

¹⁷⁵⁰ Samî, *Kâmûs-i Türkî*, s. 587.

¹⁷⁵¹ Cürcânî, s. 101.

¹⁷⁵² Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 126; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 321.

Peygamber'in sünnetine uymak için batınî halveti tercih ettiklerini belirttikten sonra şu hadis-i şerif-i zikreder¹⁷⁵³:

*“İnsanların arasına karışan ve sıkıntılarına katlanan mümin, insanlar içine karışmayan ve eziyetlerine sabretmeyen müminden daha hayırlıdır.”*¹⁷⁵⁴

Hiz. Peygamber'in bu sözünün Nakşbendî tarîkatının on bir prensibinden biri olan *Halvet ender encümen*'de somut bir uygulama halini aldığı söylenebilir. Bu prensip ile Nakşbendîler, halvete yeni bir yorum getirmiş, tasavvufî eğitim sırasında toplumsal yaşamdan uzaklaşmak yerine, bu uygulamaları günlük hayatın bir parçası haline getirmişlerdir.

Nakşbendî tarîkatının pîrlerinden olan Abdülhalık Gücdüvânî'nin “Halvet kapısını kapatın, sohbet kapısını açın” sözünü zikreden Butros Abu-Manneh, Nakşbendîlikte esasen halvet'in yer almadığını, bu uygulamayı tarîkata Mevlânâ Hâlid'in dahil ettiğini öne sürmektedir.¹⁷⁵⁵ Mevlânâ Hâlid'in sohbetleriyle eğittiği şahsiyetleri kırk günlük halvete aldığını ifade eden Abu-Manneh'in bu sözleri¹⁷⁵⁶ ile Mevlânâ Hâlid'in mektuplarında yer alan halvetle ilgili söz ve talimatlarının çeliştiğini belirtmeliyiz. Çünkü Mevlânâ Hâlid esas olarak halvet, hırka giyme vb. şekilciliğe kayan uygulamalara çok sıcak bakmamıştır. Onun şu sözü bu konudaki görüşünü özetler mahiyettedir.

*“Nakşibendi büyükleri halvette oturup, külah ve hırka giymeyi kabul etmemişlerdir.”*¹⁷⁵⁷ Yine Mevlânâ Hâlid, dervişlerin manasız halvette oturmalarını, her şeyden kötü olarak niteler.¹⁷⁵⁸

Bu durumda şunu söylemek gerektiği kanaatindeyiz. Mevlânâ Hâlid Nakşbendî tarîkatında pek uygulanmayan “halvet”i, sohbetle beraber ve daha hızlı sonuç alabilmek için zaman zaman uygulamış olabilir. Fakat Mevlânâ Hâlid bu uygulamayı ne ileri sürüldüğü kadar yoğun ne de diğer tarîkatlardaki gibi seyr ü sülûkün bir esası haline getirmemiştir. Başta şeyh Nureddin Birifkanî (ö.1268/1851) olmak üzere Kuzey Irak'taki Kadirî şeyhlerinin Mevlânâ Hâlid'i eleştiri noktaları arasında halvet ve benzeri

¹⁷⁵³ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 55.

¹⁷⁵⁴ Buhârî, *Edebü'l-müfred*, nr. 388; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, nr. 660.

¹⁷⁵⁵ Butros Abu Manneh, “Khalwa and Râbita in the Khâlidi Suborder”, s. 292.

¹⁷⁵⁶ Ebu-Manneh, “Khalwa and Râbita in the Khâlidi Suborder”, s. 291.

¹⁷⁵⁷ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 210(141. Farsça mektup).

¹⁷⁵⁸ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 211.

tasavvufî uygulamaları yaptırmadan kısa sürede halife tayin etmesinin bulunduğunu burada hatırlatmak isteriz.

Yalnız halvet hususunda Mevlânâ Hâlid için ifade ettiğimiz bu hususun kendisinden sonra yerine geçen halifeleri için de geçerli olduğu söylenemez. Zira Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra bazı halifelerinin, onun halvetle ilgili sözlerine ve tavrına rağmen tekkelerde müritlerini yoğun bir şekilde halvete soktuklarını öğreniyoruz. Bunların başında da Muhammed b. Abdillâh el-Hânî gelmektedir. Abdülmecid el-Hânî (ö.1315/1897) bübükbabası olan Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'nin çok sayıda müridini halvete soktuğundan ve tarîkat icâzeti verdiğinden bahsetmektedir.¹⁷⁵⁹ Yine Mevlânâ Hâlid'in türbesinin bulunduğu mekanda Ramazan aylarında halvet ve riyazetle uğraşıldığını, Şeyh Hafız Ahmed İstanbulî ile Ahmed el-Hanî'ye birlikte riyazet yaptırıldığını öğreniyoruz.¹⁷⁶⁰

Malezya ve Endonezya Hâlidî şeyhlerinin müritlerini yılın belli zamanlarında süresi on ile kırk gün arasında değişen bir nevi toplu halvete soktuklarından bahsedilir. Ortadoğu Hâlidîleri arasında pek rastlanmayan bu uygulamanın ne zaman ve kim tarafından tarîkat usullerine ilave edildiği bilinmemektedir.¹⁷⁶¹

3.2.1.6. Tevessül-İstimdât

Arapça “وسل- v-s-l” kökünden gelen vesîle, kendisiyle başkasına yaklaşılacak şey, yaklaşma gibi anlamlara gelir.¹⁷⁶² Tevessül ise bir aracı vasıtasıyla maddi veya manevî derecesi yüksek birine yaklaşmayı arzu etmek, iyi amellerle Allah'a yaklaşmayı ummak gibi anlamlara gelir. Bir Müslümanın işlediği salih amelleri, Hz. Peygamber'i yahut velileri vesile yaparak Allah'a yakın olmaya çalışmasını ifade eder.¹⁷⁶³

İstimdât ise Arapça “مدد- m-d-d” kökünden gelmekte olup yardım istemek demektir.¹⁷⁶⁴ Maneviyat büyüklerinden yardım isteme olayına istimdad denmiştir.

¹⁷⁵⁹ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 359.

¹⁷⁶⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 363.

¹⁷⁶¹ Algar, Hâlidîyye, XV, 296; Fatsa, s. 83.

¹⁷⁶² İbn Manzûr, XI, 724; Cürcânî, s. 252.

¹⁷⁶³ İbn Manzûr, XI, 724; Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2012, s. 5, 6.

¹⁷⁶⁴ İbn Manzûr, III, 399.

İstimdâdın şer’î dayanağı duâ ile ilgili naslardır.¹⁷⁶⁵ Tevessül ve istimdad kavramları bazen birbirinin yerine de kullanılmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de vesîle kelimesinin geçtiği âyetler¹⁷⁶⁶, tevessül hususunda referans olarak gösterilmektedir. Bu arada birden fazla çeşidinden bahsedilen tevessülün, bir kısmı caiz, bir kısmı ise tahrîmen mekruh olarak görülmüştür.¹⁷⁶⁷

Başta Hz. Peygamber olmak üzere evliyâ ve meşâyıhtan tevessül ve istimdatta bulunmak Nakşbendî tarîkatında olağan karşılanan ve tekrar edilen bir husustur.¹⁷⁶⁸

Mevlânâ Hâlid de bir Nakşbendî şeyhi olarak hem peygamberlerden hem de evliyâdan tevessül ve istimdatta bulunulabileceğine inanmaktadır. Peygamberlerle ilgili tevessülünün en açık örneği “*Buğyetü’l-vâcid*” adlı eserde yer alan Hz. Peygamber’e yazdığı mektuptur. Bu mektupta Hz. Peygamber’den tevessül ve istimdatta bulunmaktadır.¹⁷⁶⁹

Mevlânâ Hâlid’in peygamberden sonra ölü veya diri olsun evliyaullahtan da tevessül ve istimdatta bulunduğu görülmektedir. *Divan*’ında istimdatta bulunduğu şahıslar arasında Şah-ı Nakşibend ve Abdülkadir Geylânî de bulunmaktadır.¹⁷⁷⁰

Hâlidî şeyhlerinin yazdıkları çoğunluğu manzum olan eserlerine de istimdat ve tevessülü yansıtmaktan çekinmedikleri görülür. Bu durum çok sayıda eserde yer aldığından burada iki örnekle iktifa edilecektir.

Bu örneklerin ilki “*Ravdu’n-nâ’im*” adlı manzum eserin sahibi olan Abdurrahman

¹⁷⁶⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 405.

¹⁷⁶⁶ Mâide 5/35; İsrâ 17/57.

¹⁷⁶⁷ Tevessülün birden çok çeşidi bulunmaktadır. Bunlar:

1. Allah’ın zâtı, isimleri ve sıfatlarıyla tevessül.

2. Hz. Peygamber’le tevessül. Bütün âlimler Hz. Peygamberle tevessülde bulunmayı caiz görmüşlerdir.

3. Amel-i sâlihle tevessül. Bir mağarada mahsur kalan üç gencin anlatıldığı hadis-i şeriften bu nevi tevessülün de caiz olduğu anlaşılmaktadır.

4. Müttakî ve sâlih mü’minlerin duâsıyla tevessül. Âlimler bunu da ittifakla kabul etmişlerdir.

5. Hayatta olan veliler ve sâlih mü’minlerin zâtıyla tevessül. Bu konuya fikir birliği bulunmamaktadır.

6. Peygamberler, veliler ve sâlihlerin zâtıyla Allah’a yemin ederek tevessülde bulunmak. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere âlimlerin büyük çoğunluğu “Filan velinin ya da sâlih kulun hakkı için senden şunu niyaz ederim” şeklinde yemin manasına gelebilecek ifadelerle tevessülün caiz görülmediği yahut tahrîmen mekruh olduğu görüşünde birleşmişlerdir. (Yavuz, s. 7).

¹⁷⁶⁸ el-Kâşifî, s. 9, 15, 568; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü’l-verdiyye*, s. 6.

¹⁷⁶⁹ Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 68, 69(2. mektup).

¹⁷⁷⁰ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 66, 67.

Aktepî'nin Şah-ı Nakşibend'den istimdatta bulunduğu şiirinden verilecektir¹⁷⁷¹:

Kelb-i Şah-ı Nakşibendim t âli dünya zinde me
Me'denâ cûd û sehâ, ez fekîrim hevce me
Der sulûk-i râh-ı Hakk ez murğî pîrr beste me
Bî hiş-i hamra günahım âsi-yi şermende me

El emân şah-i mezin yihsîr-i zincîra te me
sed meded pîr-i tarîkat kelb-i dergâh-i te me

İkinci örneğimiz ise Hâlidî şeyhlerinden Seyyid Ali Fındıkî(ö.1387/1967)'nin *divan*'ında Abdülkadir Geylânî'den istimdat'ta bulunduğu bir şiirinin son beytidir.¹⁷⁷²

“Tu vî imdâda herkes dûr û nezîk
Vere imdâdâ min ey ğavs-ı Geylan”

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan Hâlidî tekkelerine mensup şahsiyetler arasında çok yaygın olan istimdat ve tevessülde bulunma, tasavvufî sohbet ve toplantılarda söylenen Arapça ve Kürtçe ilahilerde kendini daha fazla göstermektedir.

3.2.1.7. Teveccüh

Arapça yönelmek anlamına gelen teveccüh¹⁷⁷³ tasavvuf ıstılahında, şeyhin bütün manevî gücünü müridin kalbi üzerine yöneltmesi ve bu suretle ona aktarmasıdır. Teveccüh müridin ruhunda filizlenmelere sebep olacak bir manevi aşılama olayıdır. Bu uygulamaya teveccüh-i kalbî denir.¹⁷⁷⁴

Hâlidîlikte teveccüh nefiy ve ispat zikrinden bile daha üstün ve etkili tasavvufî eğitim aracı olarak görülür.¹⁷⁷⁵ Muhammed Es'ad Sahib, Mevlânâ Hâlid'in, halifelerini teveccühe itina göstermeleri, her hafta Salı ve Cuma günleri şeyhin ruhaniyetine yönelip

¹⁷⁷¹ el-Kûğî, *Dîvânâ Câmi'*, s. 90.

¹⁷⁷² Seyyid Ali Fındıkî, *Dîvan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 1999, s. 164-165.

¹⁷⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, XIII, 556.

¹⁷⁷⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 717.

¹⁷⁷⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 53.

kalplerine gelecek feyizleri ve mürşidlerinin kıymetli nazarlarını beklemelerini tavsiye ettiğinden bahseder.¹⁷⁷⁶

Hâlidîlikte beş çeşit teveccühten bahsedilir.¹⁷⁷⁷ Bunlar:

1. Mürîd-i sâdık, şeyhi vefat etse bile hayalen mürşidinin ruhani ve manevi nisbetine yönelmek suretiyle kalbine gelecek feyizleri beklemesidir.
2. Mürîdin hazır olmayan şeyhini kalbindeymiş gibi hayal edip mürşidini kendisi ile Allah arasında vasıta kılmasıdır.
3. Mürîdin, hayalinin bulunduğu yer olan kafasına yönelmesi ve şeyhini orada tasavvur etmesidir.
4. Mürîdin nefsinin ortadan kaldırarak mürşidini kendi yerine koymasısıdır.
5. Mürîdin kalbini silsilede yer alan şeyhlerinin kalplerinin tasarrufuna açık tutmasıdır. Kendi şeyhinden başlamak suretiyle kalbini Hz. Peygamber'e kadar teker teker hepsinin tasarrufu altına koyar.

Mahmud Sahib Nakşbendîlerin yanında teveccühün hikmetinin, Kadirîlerin zikir vuruşuna riâyetiyle aynı mesabede olduğunu ifade eder. Nakşbendîlerin bu teveccüh sayesinde hastaların hastalığını iyileştirmek, günahkar kişiyi tövbeye getirmek, insanların kalbine girmek ve kalplere tasarruf etmek gibi çok acayip tasarruflara sahip olduklarını da ekler.¹⁷⁷⁸

Diyarbakır'da irşad faaliyetlerini yürütmüş olan şair Hâlidî şeyhî Abdurrahman Aktepî, mürşid-i kâmil'i doktora, müridi hastaya ve teveccühü de nûrânî bir ameliyata benzetir.¹⁷⁷⁹

Hâlidî tasavvuf geleneğinde teveccüh çok önemli bir yer tutar. Mevlânâ Hâlid'in Süleymaniye, Bağdat ve Şam'daki tekkelerde aksatmadan devam ettirdiği teveccüh uygulaması, kendisinden sonra bu görevi ifa eden Hâlidî şeyhleri tarafından sürdürülmüştür.¹⁷⁸⁰

¹⁷⁷⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 240.

¹⁷⁷⁷ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 240, 241.

¹⁷⁷⁸ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 241, 242.

¹⁷⁷⁹ Abdurrahman Aktepî, *Risâletü'l-edeb ve'l-âdâb*, Diyarbakır 1903, s. 13-14.

¹⁷⁸⁰ Kuzey Irak'ta görüştüğümüz Hâlidîler, kendi bölgelerinin yanı sıra bu uygulamanın hâlen batı İran'daki bazı tekkelerde devam ettirildiğini ifade ettiler. Türkiye'de de bu uygulamanın devam ettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görüştüğümüz şahsiyetler tarafından doğrulanmıştır.

3.2.1.8. Murâkabe

Arapça mufâale babından gözetlemek, korumak, kontrol etmek gibi anlamlara gelen murâkabe¹⁷⁸¹ tasavvuf ıstılahında, müridin her an Allah'ın gözetiminde olduğunu bilmesi ve her zaman bu bilinç üzere bulunmasıdır.¹⁷⁸²

Murâkabe yapması istenen sâlikin bunun için önce abdest alıp تنها bir köşeye çekilmesi gerekir. Sâlik, zihninden Allah'tan gayrı ne varsa silip Allah'ın cemâlini düşünmeye başlar.

Mevlânâ Hâlid murâkabe risâlesinde maiyet, akrabiyyet ve muhabbet murâkabelerinden bahseder ve “*Biz ona şah damarından daha yakınız*”¹⁷⁸³ ayet-i celilesinin akrabiyyet murâkabesine işâret ettiğini, “*Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever*”¹⁷⁸⁴ âyet-i kerimesinin de muhabbet murâkabesine işâret ettiğini belirtir.¹⁷⁸⁵ Ayrıca kardeşi Mahmud Sahib'e gönderdiği mektubunda, “*Her daim kalbî zikir ve murâkabe üzere bulun. Yürürken dahi bunlardan geri kalma.*”¹⁷⁸⁶ diye nasihatte bulunur.

Hâlidî tarikat âdâbı kaynaklarından olan “*el-Behçetü's-seniyye*”de murâkabe hakkında şu bilgilere yer verilmiştir.

“Teveccüh ve murâkebe, nefiy ve ispat zikrinden daha üstün ve faziletli olup cezbe hâline daha yakındır. Murâkebe ve teveccühe devamla velilik mertebesi elde edilir. Bu mertebeye ulaşmakla mülk ve melekut âleminde tasarruf etmek müyesser olur. Gönüllerden geçen düşünceleri okumak ve dilediği gönlü hidâyet nurları ile aydınlatmak hep murâkabeye devam etmekle gerçekleşir.”¹⁷⁸⁷

Gümüşhanevî, murâkabe'nin gerçekleşebilmesi için, kişinin her an ilahî gözetim altında olduğunu bilmesi, Hakk ile arasına giren vehim ve vesvese dahil her türlü engelden kurtularak iç ve dış temizliğine ermesi gerektiğini belirtir.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸¹ İbn Manzûr, I, 425; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 517.

¹⁷⁸² Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 53; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 517.

¹⁷⁸³ Kaf 50/16.

¹⁷⁸⁴ Mâide 5/54.

¹⁷⁸⁵ Murâkabe risâlesi için bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 153-154(33. mektup).

¹⁷⁸⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 293(26. Arapça mektup).

¹⁷⁸⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 53.

¹⁷⁸⁸ Gümüşhanevî, s. 177.

Murâkabe'nin, avamın murâkabesi, havass'ın murâkabesi ve ehassu'l-havass'ın murâkabesi diye üç ayrı kategoride değerlendirildiği de belirtilir.¹⁷⁸⁹

3.2.1.9. Râbîta

Arapça (rabete-ربط) kökünden gelen râbîta kelimesi sözlükte, iki şeyi birbirine bağlayan, bağ, alaka, münâsebet, ilgi ve mensubiyet anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁹⁰ Tasavvuf ıstılahında ise; Müşâhede makamına yükselmiş, zâtî sıfatların hakikatine ermiş olan kâmil bir şeyhe kalbi bağlamak, huzur ve gıyabında onun sûretini hayalinde muhafaza etmek olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁹¹

Râbîtanın ilk defa kim tarafından ve ne zaman ortaya atıldığı hususunda kesin bir söz söylenmemiştir. Fakat rabîtanın Cüneyd-i Bağdadî'den bu yana içinde Abdülkadir Geylânî (ö.561/1165), Ahmed Rufâî (ö.ö.578/1182), Necmeddin Kübrâ (ö.618/1221), Şihabüddin es-Sühreverdî (ö.632/1234), Ebu'l-Hasen eş-Şazeli (ö.654/1256), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö.672/1273) ve Bahaüddin Nakşibend (ö.791/1388) gibi birçok büyük tarîkat kurucusunun da bulunduğu tanınmış mutasavvıflar tarafından uygulandığından bahsedilmektedir.¹⁷⁹²

Tasavvuf tarihinde önceleri şeyhi sevmek, kalbini ona bağlamak ve bu sayede ondan feyz almak ve davranışlarını taklit etmek gibi uygulamalar bulunurken, zamanla bunlar şeyhin sûretini düşünme şeklini almıştır. Necmeddin Kübrâ (ö.618/1221) sâlikin kalbini şeyhe bağlamasının önemini vurgulamış, Şihabüddin es-Sühreverdî (ö.632/1234) bu konuda “*Müridin şeyhe nazar ederek bütün dikkatini onda toplamayı ve Cenâb-ı Hak'tan şeyhi üzerine gelen tecellileri seyre dalmayı, semada kendi kendine hareket etmesinden daha hayırlıdır*” demiştir. Bu rivâyetler râbîta uygulamasının basit şeklinin miladi XII. ve XIII. asırlarda mevcut olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹³

Râbîta'ya Kur'an ve sünnetten delil getirilmiştir. Bu meyanda “*Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Ve O'na (yaklaşmaya) çare arayın*”¹⁷⁹⁴ ayet-i kerimesi ile “*Ey iman*

¹⁷⁸⁹ Gündüz, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi*, s. 293.

¹⁷⁹⁰ İbn Manzûr, VII, 302; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 1; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 584.

¹⁷⁹¹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 42.

¹⁷⁹² Bu konuda daha geniş bilgi almak isteyenler bk. Dilaver Selvi, *Râbîta*, Hoşgörü Yayınları, İstanbul 2012, s. 90-140.

¹⁷⁹³ Necdet Tosun, “Râbîta”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 378.

¹⁷⁹⁴ Mâide 5/35.

*edenler! Allah'tan korkun ve sadıklarla beraber olun.*¹⁷⁹⁵ âyeti râbıtayı savunan mutasavvıfların Kur'an'dan getirdikleri başlıca delillerdendir.

Sünnetten getirilen delillerin başında ise şu hadis-i şerifler gelmektedir:

*“Sizden biriniz beni anne ve babasından, aile fertlerinden ve tüm insanlardan daha fazla sevmedikçe (hakkıyla) iman etmiş olmaz.”*¹⁷⁹⁶

*“Zahiren birbirlerini hiç görmedikleri halde, iki mü'minin ruhları bir günlük mesafede karşılaşır tanışır.”*¹⁷⁹⁷

*“Yüce Allah'ın insanlar içerisinde kapları vardır. Rabbinizin bu kapları Salih kulların kalpleridir. Onların Allah'a en sevimlisi de en yumuşak ve en ince olanlarıdır.”*¹⁷⁹⁸

Râbıta ilk dönemlerde şeyhe sevgi ve bağlılık olarak anlaşılıp uygulanmışsa da günümüze gelindiğinde uygulamada oldukça farklılık meydana geldiğini söylemek gerekir. Bu nedenle râbitanın tek bir şeklinden bahsetmek zordur. El-Hânî, râbıtayı altı kısma ayırmaktadır.¹⁷⁹⁹

1. Mürid, kâmil şeyhinin şekil ve sûretini gözünün önüne getirerek onun karşısındaymış gibi tasavvur eder. Sonra da o sûretin ruhaniyetine yönelir ve gaybet ve cezbe meydana gelinceye dek, ruhaniyetine yönelmeye ve râbitasını sürdürmeye devam eder.

2. Mürid, şeyhinin şekil ve sûretinin her iki yanında olduğunu düşünerek bu sûretin ruhaniyetine yönelir.

3. Mürid, şeyhinin suretini alnında hayal ederek onu alnının orta yerine oturtur. Bu çeşit rabıta, bundan önce anlatılan iki kısma göre akla ve hayale gelen kötü düşüncelerin izalesinde daha etkilidir.

4. Mürid, şeyhinin suretini kalbinin ortasındaymış gibi hayal eder. Bu nevi râbıta kalbe gelen kötü düşüncelerin giderilmesinde en etkili olanıdır.

5. Mürid, şeyhinin suret ve heyetini alnında hayal ederek oradan da kalbinin ortasına indirir ve kalbinin geniş bir dehliz olduğunu düşünerek rabıtasını sürdürür.

¹⁷⁹⁵ Tövbe 9/119.

¹⁷⁹⁶ Buharî, İman, 8; Müslüm İman, 60-70.

¹⁷⁹⁷ Buharî, Edebü'l-müfred, 261; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 175, 220.

¹⁷⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kitâbü'z-zühd, 827.

¹⁷⁹⁹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 43.

6. Mürîd, kendi nefsinî ve benliğini nefyedip şeyhini ispat eder.

Bunların dışında râbıtayı mürşidin huzurunda yapılan râbîta ve mürşidin gıyabında yapılan râbîta olarak ikiye veya şeklî râbîta, manevî râbîta, özel ders râbîtası, zikirde râbîta, sohbet ve hatmede râbîta ve kabir ziyaretlerinde râbîta olmak üzere altı farklı şekilde tanımlayanlar da bulunmaktadır.¹⁸⁰⁰

Aydın, Nakşbendî tarîkatı şeyhlerinin râbıtayı toplumsal nüfuz ve şöhret için kullandıkları öne sürer. Ona göre râbıtayı hafife alan veya müritlerini râbîta konusunda sıkmayan Nakşbendî şeyhleri kısa zamanda unutulmuş ve çalışmalarında başarısız olmuşlardır.¹⁸⁰¹

Mevlânâ Hâlid, râbıtayı, fenâfillah mertebesine ulaşmış olan şeyhinin sûretini hayalinde tutarak, ruhanîyetinden istîmdat dilemek olarak tarif eder.¹⁸⁰² Hâlidîlikte râbîta, vasıtasız olarak Allah'tan istifâzaya muktedir olamayan sâiklere şart koşulmuş bunu sağlayanların ise râbıtayı terk etmelerinin vacip olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁰³

Hâlidîlikte râbîtanın daha önce hiçbir Nakşbendî kolunda görülmediği kadar ciddi tutulduğu muhakkaktır. Mevlânâ Hâlid'in özellikle ve sadece kendisine rabîta edilmesi hususundaki ısrarı ise farklı yorumlara neden olmuştur.

Hamid Algar, MevlânâHâlid'in tarîkatın devamını sağlamak ve bölünmesini önlemek için rabîtanın sadece kendisine yapılmasını şart koştuğundan bahseder¹⁸⁰⁴ ki onun İstanbul'da görevlendirdiği halifesi Abdülvehhab es-Sûsî'yi tarîkattan tardı ve Kafkasya'ya gönderdiği İsmail Şîrvânî'yi de (ö.1264/1848) çok sert bir dille uyarmasının temel sebebinin kendisine rabîta ettirmemeleri oluşu, Algar'ı bu tespitinde haklı çıkarmaktadır.

Sadece Hâlidîlik değil belki bütünüyle Nakşbendî tarîkatının XIX. asırda Hindistan'ın İslam dışı Budist uygulamalarından etkilendiği ve bunu farklı isimlerle

¹⁸⁰⁰ Selvi, *Râbîta*, s. 150-164.

¹⁸⁰¹ Ferit Aydın, *Tarîkatta Râbîta ve Nakşbendîlik*, s. 254.

¹⁸⁰² Mevlânâ Hâlid'in "Risâletü'r-râbîta" sı, İstanbul'daki Hâlidî mensuplarına yazdığı mektubun içerisinde yer almaktadır. Bk. Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 73.

¹⁸⁰³ Abdülhakîm Arvâsî, *Râbîta-i şerîfe*, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1342, s. 2.

¹⁸⁰⁴ Hamid Algar, "Hâlidîyye", XV, 295.

sunduğunu düşünen Ferit Aydın, yoga olarak nitelediği râbitayı da bu meyanda İslam dışı olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁰⁵

Mevlânâ Hâlid'in rabita konusundaki bu tavrı, onun tanınma ve şöhret olma hevesiyle açıklanamayacağı ortadadır. Doğrusu bu çok basit ve yüzeysel bir yaklaşım olur. İstanbul'a gönderdiği risâlesinde de belirttiği üzere râbita Nakşbendîliğin önemli bir esası idi ve seyr ü sülûkün vazgeçilmez uygulamalarından biriydi. Fakat risâlede belirtilen bu hakikatin de tek neden olmadığını düşünüyoruz. Kanaatimizce Mevlânâ Hâlid'in bu tavrının en önemli ve açıkça dile getiremediği sebebi, tüm İslam dünyasına yaymak istediği yeni tasavvufî hareketin tek merkezden yönetilmesini sağlamak, böylece hareketin daha hızlı ve etkin olarak olaylara müdahalesini temin etmektir. Buna yukarıda Algar'ın ortaya koyduğu tarîkatın bölünmesine engel olmak düşüncesi de eklendiğinde, Mevlânâ Hâlid'in râbita konusundaki ısrarı anlaşılabilir.

İstanbul'da bazı çevrelerin eleştirdiği râbita hususunda Hâlidî mensupları arasında da bazı şahısların çekincelerini bildirdikleri ve kafaların bulandığı bir dönemde, Mevlânâ Hâlid onlara rabita risâlesini yazıp göndermiştir.¹⁸⁰⁶ Bu kafa karışıklığını Şeyh İsmet şöyle dile getirmektedir:

*“Meşâyih-i Hâlidî beyninde ey cân! Muhâlif düştü vardır bazı erkân
Bu rahmettir, bu hikmettir gel inan buldu râbita bahsinde ilan
Muhâlif bilme gel Hak'ka gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim.”*¹⁸⁰⁷

Muhammed el-Hânî, Mevlânâ Hâlid'den sonra yerine geçen İsmail Enârânî ve Abdullah Herevî'nin kendilerine rabita edilmesini kabul etmedikleri ve bu hal üzere vefat ettiklerini aktardıktan sonra kendisinin de Mevlânâ Hâlid'den başkasına rabita yapılmasına razı olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁰⁸

Râbita hususunda Mevlânâ Hâlid ve bazı Hâlidî meşayihinin kaleme aldıkları risâleler, Hâlidî mensuplarının kafalarındaki şüpheleri giderip gidermediğini bilemiyoruz. Fakat bu konuda onları eleştirenleri ikna etmeye yetmediğini söylemeliyiz. Hâlidîliğin yumuşak karnı olarak niteleyebileceğimiz mürşid râbitası uygulaması, tarîkatın XIX. ve XX. asırlarda sünnetin ihyası, ilim ve tasavvuf birlikteliği, toplumsal

¹⁸⁰⁵ Ferit Aydın, *Tarîkatta Râbita ve Nakşbendîlik*, s. 328-329.

¹⁸⁰⁶ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 73-79(4.mektubun içinde).

¹⁸⁰⁷ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 84.

¹⁸⁰⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 45.

ve siyasi değişim ve dönüşüm hamlelerine verdikleri destek gibi olumlu faaliyetlerine gölge düşüren bir olgu olarak telakki edilmiştir.

3.3. HÂLİDİLİKTE ÂDÂP VE ERKÂN

Hâlidîliğin Ortadoğu’da yaygınlaşmasıyla beraber, İslâm toplumunun tasavvuf ve tarikatlar hakkındaki algısında bazı değişiklikler olduğu ve yeni bir bakış açısı kazandırdığı inkar edilemez. Bu yenilik ve değişim sadece toplumsal alanla sınırlı kalmamış tasavvuf geleneğindeki âdâb ve erkan’a da sirayet etmiştir.

Tasavvuf geleneğinde yer alan âdâb ve erkan’ın tümüyle değiştii söylenemez. Fakat yüzeysel de olsa bu değişimin farklılık meydana getirdiğini belirtmek gerekir. Hâlidîlikte tarıkata girişten itibaren şeyhin müritlere, müritlerin şeyhe ve arkadaşlarına karşı uymaları istenen edepler, müritlere tasavvufî bir şahsiyet kazandırmaya yönelik olmasının yanında, tarikatın dahilî nizamını güçlendirmeye ve siyasi ve toplumsal dönüşümde homojen ve yeknesak bir topluluk oluşturmaya matuf bir uygulama olduğu söylenebilir.

3.3.1. Şeyhe Tabiiyyet

Şeyhe bağlılık, silsilede yer alan şahsiyetlere sevgi ve dua ile son postnişîne de ihtiram ve emirlerini yerine getirme şeklinde tezahür etmiştir.

Abdülvehhâb Şa’rânî *es-Sûfiyyetu ve’s-siyâse* adlı eserinde kişinin makamı ne olursa olsun hatta devleti yöneten kişi bile olsa şeyhine, krallara gösterilen saygıdan daha fazlasını göstermesi gerektiğini belirtir. Bunun sebebi olarak da şeyhin, kralların aksine dünyadan yüz çevirmesi ve Hakk’a yönelmesini gösterir.¹⁸⁰⁹

İmam-ı Rabbanî, Hafız Mahmud isimli müridine gönderdiği bir mektupta, iki hususa önem verilmesi ve mutlaka üzerinde durulması gerektiğini belirtir. Bunlardan birincisi şeriâtın sahibi Peygamber Efendimizin sünnetine ittiba, ikincisi ise, intisap ettiği şeyhini içtenlikle ve ihlasla sevmek.¹⁸¹⁰

¹⁸⁰⁹ eş-Şa’rânî, Abdülvehhab Ahmed b. Ali, *es-Sûfiyyetu ve’s-siyâse*, (Haz. Muhammed Abdülkadir Nassâr), Dâretü’l-Kerz, Kahire 2011, s. 113.

¹⁸¹⁰ Sirhindî, II, 120(280. mektup).

Hâlidîlikte, Allah’a vasıl olmak için tasavvufî eğitim ve manevî terakkiye bunlar için de mutlaka bir şeyhe ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır:

*Şeriat mahzeninde bunca insan Hûda’ya vâsıl oldu buldu meydan
Velî gayet kati müşkildir ey cân! Ki mürşidsiz bu sırra ola şâyân
Heman mürşid bulup Hakk’a gidelim cemâl-i bâ kemâle seyredelim*¹⁸¹¹

Hâlidîlikte şeyhe bağlanan müridin başka bir şeyhe gitmesi ve ondan tarîkat alması pek uygun ve hoş görülmemiştir.¹⁸¹² Aksine intisap ettiği şeyhine sonuna kadar sadık kalması istenmiştir. Mevlânâ Hâlid’e göre mürid şeyhine güvenmeli ve iyi bir tasavvufî eğitim için ona teslim olmalıdır. Dışarıdan bazı insanların müdahale ve kınamalarına aldırmamalıdır.¹⁸¹³ Ayrıca mürid şeyhine karşı saygılı ve vefalı olmalı ve şeyhi yaşadığı sürece bu tavrını sürdürmelidir.¹⁸¹⁴

Bütün bunlardan yola çıkarak Hâlidîlikte şeyhe teslimiyetin, tasavvufî eğitimin bir gereği olduğu kadar belki bundan da önemlisi Mevlânâ Hâlid’in belirlediği tarîkat vizyonuna ulaşma yolunda daha merkezi ve bağlayıcı bir özellik arz etmesi olduğunu ifade etmek gerekir. Yani Hâlidîlerin şeyhe bağlılığının tasavvufî olduğu kadar siyasî yönünün de bulunduğu muhakkaktır.

Mevlânâ Hâlid’e göre irşad görevini üstlenecek şeyhin kâmil ve mükemmil olması gerekir. Kâmil ve mükemmil olmayan bir şeyhin, müridlerin irşadı ve tasavvufî eğitiminin de faydalı olamayacağı belirten¹⁸¹⁵ Mevlânâ Hâlid, bir mürşidde aradığı olmazsa olmaz şartlardan biri zahiri ilimlerle mücehhez ve yetkin bir kimse olmasıdır.¹⁸¹⁶

Şeyh’e hizmetin önemine işaret eden Mevlânâ Hâlid, mürşide hizmeti seyr ü sülûk ve manevî yükselmenin bir parçası olarak görür.¹⁸¹⁷ Mürşid-i Kamil bir zatın bulunduğu yerde ondan haberdar olupta kendisinden istifade etmeyenleri sert bir dille eleştiren Mevlânâ Hâlid, bu gibi kişilerin durumunu, Hz. Peygamber döneminde

¹⁸¹¹ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 30.

¹⁸¹² Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 15.

¹⁸¹³ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 607.

¹⁸¹⁴ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 269, 636.

¹⁸¹⁵ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 622.

¹⁸¹⁶ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 52.

¹⁸¹⁷ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 449.

yaşadığı halde ona iman etmeyen Ebû Cehil'in durumuna benzetir.¹⁸¹⁸

Hâlidîlikte şeyhe bağlılık kadar ona bağlanacak müridin de bazı özelliklere sahip olması gerekir. Bu özellikler; Ehl-i sünnet itikadı üzere bulunmak, şer'î emir ve yasaklarda te'vîl yoluna sapmamak, ruhsat yerine azîmetlerle amel etmek ve her işinde Hakk'ı ve hakîkati aramak olarak özetlenir.¹⁸¹⁹

Mevlânâ Hâlid, Nakşbendî tarîkatında mübtedîlerin manevî eğitiminde “celâl zikri” ile birlikte telkîn edilen on bir prensibin ilk dördü olan “hûş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan ve halvet der encümen” prensiplerinin Hindistan'da bulunan Cihanâbâd tekkesinde müridler tarafından samimiyetle uygulandığını ifade etmiş¹⁸²⁰ ve bu prensiplerin Hâlidî mensuplarınca bir yaşam tarzına dönüştürülmesi için uğraşmıştır.

Tarîkat'a girecek müridin manen dünya ile ilişkisini kestikten sonra seyr ü sülûka başlamasını öneren¹⁸²¹ Mevlânâ Hâlid, müridlerin uymaları gereken kuralları bazen çok kısa ve öz olarak halifelerine yazdığı bazı mektuplarda saymıştır. Medîne-i Münevvere'de görevlendirdiği halifesi seyyid İsmail Berzencî el-Konekûtrî'ye yazdığı bir mektubunda şu temel kuralları hatırlatmaktadır:

1. Şeriata sıkı sıkıya bağlanmak
2. Sünnet-i seniyyeyi ihyâ etmek
3. Bid'atlerden uzaklaşmak
4. Mümkün olduğu kadar azimetlerle amel etmek
5. Kalbe gelen havâtırı ahiretle ilgili olsalar bile defetmek
6. Belâ ve musîbetlere karşı sabırlı olmak
7. Nimetler için çokça şükretmek
8. Dünya ve ahrette tek hakîkî sevgili olan Allah ile olabilmek için huzûr kalpte meleke kesbedinceye kadar uğraşmak.
9. Kalbin masivâ ile meşgul olmasına engel olmak.
10. Bütün işlerinizde yalnız Allah'a dayanmak¹⁸²²

¹⁸¹⁸ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 65.

¹⁸¹⁹ Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, s. 248.

¹⁸²⁰ Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, s. 248.

¹⁸²¹ Kavak, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 623-626.

¹⁸²² Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 79-82(5. mektup); Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 271-273.

Hâlidîlikte tarîkat icâzeti ve silsile¹⁸²³ de önemsenen iki husustur. Özellikle tarîkat silsilesinin yazılı ve sözlü olarak tespiti ve hatmelerde tekrarı hususundaki ciddiyet gözlerden kaçmaz.

Biri Hz. Ebû Bekir diğer ikisi Hz. Ali yoluyla üç ayrı koldan Hz. Peygamber'e dayanan¹⁸²⁴ Hâlidî silsilelerinin, Hâlidî mensupları tarafından gerek mensûr gerekse manzûm olarak Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe dillerinde kaleme alındıkları görülmektedir.¹⁸²⁵

3.3.2. Tarîkata Giriş Âdâbı

Mevlânâ Hâlid, Nakşbendiyye, Kâdiriyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye ve Çiştîyye tarîkatlarından mûcaz camî'ü't-turuk bir mutasavvıf olduğu halde, Nakşbendî tarîkatı usûl ve âdâbına göre hareket etmiştir. Onun on altı yıllık irşad hayatı boyunca üzerinde durduğu ve titizlikle uyguladığı tarîkat usûl ve âdâbının yalnız Nakşbendî-Müceddidî bir renk taşıdığı eserlerinden ve mektuplarından gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Manevî eğitim kurumları olan tarîkatlara giriş için öncelikle bu yola girmeye karar veren kişinin içten duygularla kendisini irşad edecek bir şeyhe intisab¹⁸²⁶ etmesi

¹⁸²³ Arapça bir tabir olarak silsile; soy, sop, ırk, ocak ve zincir ile birbirine ulaşıp giden şeylerin heyet-i mecmuası için kullanılmıştır. Aile şeceresini gösteren cetvele silsilenâme, tarîkat silsilesini gösteren cetvellere de "tomar" adı verilmiştir. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 226-227.

Tarîkatlarda önemli bir yeri olan silsile, zincir halkası şeklinde kopukluk olmaksızın Hz. Peygamber'den müteselsilen gelen şeyhler demektir. Tarîkatların meşruluğu ve senedi anlamına gelen silsile ile Hz. Peygamber'in sahip olduğu ilahî hakikatlerin ve manevî ilimlerin silsile yoluyla son postnişîne kadar geldiği kabul edilir. Bu silsilenin devam ettiğinin yazılı belgesi de tarîkat icâzetnâmesidir. Bk. Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 117.

¹⁸²⁴ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 10.

¹⁸²⁵ Bu silsileler için bk. Bağdâdî, *Divan*, s. 92-96; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 10; Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 97-98; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 99-100.

¹⁸²⁶ Arapça nisbet kökünden türetilen bir kelime olarak intisâb (İbn Manzûr, I, 755); büyük bir şahsiyet, kurum, hanedan, topluluk veya tarîkata bağlılık ve mensubiyet anlamlarına gelir. (Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 172) Cürçânî, inâbe kelimesini kullanarak intisâbı, kalbi şüphe karanlıklarından çıkarmak, gafletten zikre dönüş, her şeyden vazgeçerek her şeye sahip olana dönmek olarak tarif eder. (Cürçânî, s. 37)

Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışı ve tabiatıyla ilgili verilen bazı ayet-i kerimelerden (Bu âyet-i kerimelerin bir kısmı için bk. Tin 95/4-5; Zümer 39/54; Şems 91/9-10) yola çıkarak insanın nefsini tezkiye ve ruhunu tasfiye etmesi gerektiği, bunun da ancak bir mürşid-i kâmile intisab ile mümkün olacağı mutasavvıflar tarafından dile getirilir.

İntisabın, iyiye de kötüye de meyyal olarak yaratılan insanın gönül sultanları arasına katılmasının ilk adımı olduğu ifade edilir. İntisabdan gayenin de kendisini dünyevî hiçbir meşgalenin Allah'ı anmaktan alıkoyamadığı kâmil insanın mükemmelliğine ermek olduğu belirtilir (Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 258).

gerekir. Tasavvufî eğitimin ilk ve önemli bir merhalesini oluşturan şeyhe intisab, Nakşbendî tarikatında da üzerinde çokça durulan bir husustur. Bu merhalede talibin azimli, sabırlı ve samimi olması oldukça önemlidir.

Hâlidîlikte intisaba karar veren talibin bir mürşide gelerek bu isteğini arz etmesi ve hem kendisinin hem de şeyhin istihâre yapması usûldendir. Bu, Nakşbendî-Müceddidî şeyhlerinin öteden beri önem verdikleri bir usûldür.

Mevlânâ Hâlid'in "Tavsiyemiz odur ki, istihâresiz bir kimseyi tarîkate kabul etmeyin. Çünkü sizin kabulünüz bu fakirin kabulüdür.." ¹⁸²⁷ uyarısı Hâlidî şeyhlerinin istihâre yapılması hususunda daha hassas davranmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Hâlidîlikte istihâre sadece tarîkate girerken değil, tarîkat icâzeti verilirken de yapılabilir. Bu uygulamadan icâzetnâmelerde de bahsedilmiştir. ¹⁸²⁸ Şeyh İsmet'in tarîkate girişte yapılması gerekenleri anlattığı bölümdeki şu satırları intisap öncesi istihârenin bir Hâlidî âdâbı olduğunu göstermektedir:

*Bir Ehl-i sünnet olmak istese mensûb tarîkat ahzine tâlib ve merğûb
Heman **kıl istihâre** hem o mahbûb görünse istikâmet eyle mahsûb
Bu âdâbtır riâyet kıl gidelim cemâli bâ kemâle seyredelim.* ¹⁸²⁹

Muhammed b. Abdillâh el-Hânî şayet mürşid tarîkate girmek isteyen şahsın bu işe tam olarak yöneldiğini görürse bu durumda ona istihâresiz de tarîkat telkin edebileceğini söyler. Ancak bu karşılıklı itminandan sonra bir de istihâre yapılmasının nurun ala nûr olacağını belirtir. ¹⁸³⁰

İstihâresi olumlu çıkan talibin gusûl abdesti aldıktan sonra iki rekat namaz kılması, yedi defa "Estağfirullahi'l-azîm" ve yüz defa "Süphanallahi'l-azîm" demesi ve mümkünse bir şeyler tasadduk etmesi Hâlidîlikte intisap öncesi yapılması istenen hususlardır. Bu hususlar sonraki dönemlerde bazı eklemelerle genişletilmiştir. Son dönem Hâlidî şeyhlerinden Fethullah Verkansî'nin intisaptan önce belirlediği hususlar ise sekizdir. Bunlar:

¹⁸²⁷ Kuku, *Ziyâeddin Mevlânâ Hâlid*, s. 149.

¹⁸²⁸ Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Hattat Hasan Kozânî ve Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'ye verdiği icâzetnâmelerde istihâre yaptıktan sonra onlara icâzet verdiğini belirtir. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 341-345.

¹⁸²⁹ Yanyavî, *Risâle-i Kudsiyye*, s. 17.

¹⁸³⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 39.

1. Tövbe guslü abdesti niyetiyle abdest almak
 2. Tövbe guslü niyetiyle beraber, ben su ile zâhîrimi temizledim, Allah (c.c.) feyiz ve ma'rifetinin nûruyla bâtınımı temizlesin diye niyazda bulunmak.
 3. Tövbe ve istihâre niyetleri ile birinci rekatında fatihadan sonra kafîrûn sûresi, ikinci rekatında ise fatihadan sonra ihlas sûresini okuduğu iki rekat namaz kılmak.
 4. Geçmişte işlediği bütün günahları düşünerek ve bunlardan pişman bir vaziyette Allah'ım sana tövbe ediyorum diye kalbi ve diliyle tövbe etmek.
 5. “*Estağfirullah*” lafzını kullanarak Allah'tan bağışlanma dilemek.
 6. Hz. Peygamber'den başlamak üzere Şah-ı Nakşibend, Abdülhâlık-ı Gücdüvânî, Mevlânâ Hâlid-i Şehrezûrî ve Seyyid Abdullah Şemdînî, Seyyid Taha Şemdînî ve Seyyid Sibgatullah Arvâsî, Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Şeyh Fethullah Verkansî¹⁸³¹,nin ruhlarına birer fâtihâ okumak.
 7. Ölümü ve sonrasını düşünerek tefekkür etmek.
 8. Gerçek muhabbet ve ma'rifete ulaşmak için şeyhine muhabbetle bağlanmak¹⁸³².
- Bu hazırlıktan sonra talib edeble şeyhin huzuruna çıkar ve intisap merhâlesine geçilmiş olur.

Hâlidîlikte intisabın birkaç çeşidinden bahsedilir. Bunlar:

1. Bir şeyhin sohbetlerine katılarak ondan istifade etmek için teberrüken intisab etmek. Bu nevi intisab çoğunluğunu ilmiye sınıfından zevatın oluşturduğu Nakşibendî-Müceddidî kolunda ve onun devamı olan Hâlidîlikte görmek mümkündür. Mevlânâ Hâlid'e Süleymaniye'de iken intisab eden ve oradaki sohbetlerine iştirak eden Abdüllatif Berzencî ile Bağdat'ta sohbetlerinden istifade için intisab eden Haydarî ailesinden Es'ad Sadreddin Haydarî ve Şam'da sohbetlerine devam eden Abdurrahman Kûzberî bu gruba örnek gösterilebilir.
2. Seyr ü süluk yaparak tasavvufî eğitimi tamamlamak üzere bir şeyhe yapılan intisab. Bu şekilde intisab eden talibe şeyh durumuna göre bir yol haritası belirler ve aşama aşama uyması için ona telkinde bulunur. Mevlânâ Hâlid, özellikle halife olarak

¹⁸³¹ Bu esere Şeyh Fethullah Verkansî'den sonraki Hâlidî şeyhlerinin de isimleri eklenmiştir. Bunlar, Muhammed Ziyaüddin en-Nûrşînî ve Şeyh Ahmed el-Haznevî, Seyyid Abdülhakim el-Hüseynî ve seyid Muhammed Raşid el-Hüseynî, Seyyid Abdülbâkî el-Hüseynî'dir. Bk. Verkansî, *el-Âdâb*, el-Mektebetü'l-Haşimiyye, İstanbul 2010, s. 15.

¹⁸³² Verkansî, *el-Âdâb*, s. 13-17.

görevlendireceği müridleri ile tekke ve medreselerde irşad ve tedrisat hizmetlerini yürütecek olan müntesiplerini bu gruba dahil ederek eğitmiştir.

3. Rivâyet yolu ile yapılan intisab. Şeyhin irşad ve ikaz amaçlı hazırladığı eserlerini okumak ve anlamaya gayret sarf etmek suretiyle yapılan intisaptır. Bu eserlerde yer alan emir ve tavsiyeler eksiksiz yerine getirilirse tam bir intisab gerçekleşmiş olur.

4. Dirâyet yoluyla intisâb. Bir şeyhin düzenleyip te'lif ettiği eserlerini sadeleştirerek anlaşılır hale getirmek ve bunları başkalarının istifadesine sunmak için titiz çalışmalar yapmak ve gayret sarfetmek de bir nevi intisap olarak kabul edilmiştir.¹⁸³³

Mevlânâ Hâlid'in müşidi olan Şah Abdullah Dihlevî ise biatı tövbe biatı, tarikat'ta bulunan müjdelere ermek için yapılan biat ve bir tarîkatten istifade etmek için yapılan biat olmak üzere üç kısma ayırır.¹⁸³⁴

Hâlidîlikte intisab için şeyhin huzuruna çıkan talib şeyhin emriyle karşısına sağ yanı üzere ve iki ayağı sol taraftan çıkacak şekilde oturur. Şeyh talibe bütün büyük ve küçük günahlardan tövbe ettirir. Şayet üzerinde kul hakkı varsa onları sahiplerine iade etmesini öğütler.¹⁸³⁵

İntisap ile biat kelimeleri çoğu zaman birbirinin yerine kullanılır. Şeyhlerin tarîkata girmek isteyen taliplerle yaptıkları bu biat, Hz. Peygamber'in sahabîleriyle yaptığı biat örnek alınarak yapılmaktadır. Uygulaması ise şöyledir. Şeyh tarîkata girecek şahsın sağ elini sağ avucunun içine alarak musafaha vaziyetinde tutar. Dizler birbirine değecek şekilde yüzyüze oturulur. Şeyh ondan Hâlidî mensuplarının yerine getirmeleri gereken aşağıdaki hususları yerine getireceğine dair bir söz alır. Bu hususlar genel itibarıyla şunlardır:

1. Şeriatin zahiri hükümlerine uymak
2. Bidatlerden uzak durmak
3. Ruhsatları terk ve azîmetle amel etmek
4. Sünnet ve nafileleri eda etmek

¹⁸³³ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin*, s. 268-269.

¹⁸³⁴ Kuku, *Abdullahı Dihlevî ve Eserleri*, s. 141-142.

¹⁸³⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 39.

Bu sözü aldıktan sonra şeyh önce şu ayet-i kerimeyi okur: “ *(Resûlüm!) Sana (samimiyetle) biat edenler ancak Allah’a biat etmiş olurlar. Allah’ın (kudret) eli onların ellerinin üstündedir. Artık kim (bu bağlılığı) bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah’a söz verdiği şeyi yerine getirirse, O da ona büyük bir mükâfat verecektir* ”¹⁸³⁶ Bu âyet-i kerimeyi okuduktan sonra birlikte yirmi beş defa istiğfar ederler. Akabinde şeyh bir Fatiha ve üç ihlas okuyarak sevabını başta Hz. Peygamber ve tarîkatın pîri Şah-ı Nakşibend olmak üzere bütün tarîkat büyüklerinin ruhuna hediye eder. Bunun ardından şeyh müride gözlerini yummasını ve kalbine hayali olarak yönelmesini talep eder. Sonra kendince bilinen şekliyle müride teveccühte bulunur.¹⁸³⁷ İntisap ve teveccüh aşamalarında şeyhin bulunduğu mekanın kapılarının kapalı olması Hâlidîler tarafından çok önemsenmektedir.¹⁸³⁸

Mevlânâ Hâlid’in kadınların biatı konusundaki tavrı Müceddidîyyenin kurucusu İmam-ı Rabbânî’yle aynıdır. İmâm-ı Rabbânî Şeyh Bedüddin’e yazdığı bir mektubunda “Tarîkat dersi almak isteyen hanımlar mahremlerin ise bir engel yoktur. Aksi halde perde gerisinde oturur ve öyle tarîkat dersi verirsin.”¹⁸³⁹ diyerek kadınların tarîkata girişi ve intisapları hakkında çok açık bir şekilde tavrını ortaya koyar.

Mevlânâ Hâlid, kadınların tarîkata girişine karşı olmasa da kadınların, yoğun bir şekilde tekkelere veya şeyhin evine gelmelerine pek taraftar olmadığı söylenebilir. Zira Bağdat’ta kendi evinde kadınlara tarîkat dersi veren baş halifesi Ubeydullah Haydarî’yi bu uygulamasından vazgeçmesi için uyarmış ve sert bir dille eleştirmiştir. Hatta Ubeydullah Haydarî’nin kadınlar hususunda Mevlânâ Hâlid’in uyarılarını çok dikkate almayan tavrı, bir süre sonra Bağdat baş halifeliği ünvanının elinden alınmasına ve irşad yetkisinin iptal edilmesine sebep olmuştur.¹⁸⁴⁰

Tavakkulî, şeyhini ziyaret eden müridelerin şeyhin elini öpemeyecekleri için elbise üzerinden kolunu öptüklerini, bunun da şeyhe gösterilen bir bağlılık göstergesi olduğunu belirtir.¹⁸⁴¹ Hâlidîler arasında çok yaygın olmamakla beraber müridelerin bu

¹⁸³⁶ Fetih 48/10.

¹⁸³⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 40-41.

¹⁸³⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 41.

¹⁸³⁹ Sirhindî, II, 8(256. mektup).

¹⁸⁴⁰ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 320(62. Arapça mektup).

¹⁸⁴¹ Tevekkulî, s. 294.

şekil şeyhin kolunu öpmeleri, daha çok Kürtler arasında bir saygı göstergesi olarak hâlâ da devam edegelen bir gelenek olduğunu belirtmek gerekir.

Şeyh, kendisine intisap eden ve teveccüh ettiği müride bundan sonraki adım olarak zikir telkininde bulunur. Bu zikir müridin kabiliyetine göre değişecektir. Mevlânâ Hâlid'in de mürid ve halifelerinin manevî gelişimlerine paralel olarak telkin ettiği zikri değiştirdiği veya aynen devam ettirdiği olmuştur. Bir defasında Abdurrahman isimli halifesinin¹⁸⁴² nefy ve ispat zikri çekmek için izin istemesi üzerine Mevlânâ Hâlid, eski verdiği zikre devam etmesini ve halihazırdaki durumunun nefy ve ispat zikri için uygun olmadığını ona yazdığı bir mektupla bildirmiştir.¹⁸⁴³

3.3.3. Şeyhlik ve Edepleri

El-Hânî, şeyhleri hırka şeyhi, zikir şeyhi ve sohbet şeyhi diye üç kategoriye ayırdıktan sonra gerçek şeyhin sohbet şeyhi olduğunu belirtir.¹⁸⁴⁴ Bir Hâlidî şeyhinde aranan şartlar, genel olarak yapması gerekenler ile müritlerin seyr ü sülûkü esnasında yapması gerekenler “âdâb” başlığı altında detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

3.3.3.1. Şeyhte Bulunması Gereken Sıfat ve Alâmetler

Hâlidî şeyhlerinde aranan şartlar şöyle sıralanabilir.¹⁸⁴⁵

1. Şeyh, niyetini halis kılarak farklı zamanlarda yaptığı, zikir ve ibadetlerini unutmamalıdır. İnsanların kendisine tabi olup onu rehber edinmelerine sevinmemeli ve üstünlük düşüncesine kapılmamalıdır.
2. Şeyh, müridin sahip olduğu malından uzak durmalı, mal ve hizmetine iltifat etmemelidir.
3. Şeyh, kendisi ihtiyaç sahibi olsa bile başkasını kendine tercih etmemelidir.
4. Şeyh, kendisi yapmadığı bir şeyi müritlerinden de istememelidir.
5. Şeyh bulunduğu herhangi bir mecliste, kendisine sorulmadan söze girişmemelidir.
6. Şeyh, zarurî bir durum olmadıkça diz üstü ve edeple oturmalıdır.

¹⁸⁴² Bu zatın Abdurrahman el-Akrî olduğunu tahmin ediyoruz.

¹⁸⁴³ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 233(77. mektup).

¹⁸⁴⁴ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 30.

¹⁸⁴⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 30-31.

7. Şeyh, konuşurken hevâ ve hevesten, şaka ve ciddiyetsizlikten ve malayanî konuşmalardan kaçınmalıdır.
8. Şeyh, bulunduğu hâl ve makamlara iltifat etmemeli ve bu makamlardan dolayı zahiri amelleri terk etmemelidir.
9. Şeyh, kendisiyle ilgili konularda müsamahakar davranmalıdır.
10. Şeyh, kendine has bir oda edinmelidir. Müritleriyle görüşüp toplantı yapacağı ayrı bir yeri de bulunmalıdır.
11. Şeyh, makam olarak kendisinde daha yüksek ve tarîkat olarak daha bilgili bir şeyhi gördüğünde, müritleriyle beraber gidip onun hizmetine girmelidir.
12. Şeyh, yöneticilerin ayağına gitmemelidir.

3.3.3.2. Şeyhin Müridleri Eğitirken Yapması Gerekenler

Hâlidî şeyhlerinin tekkelerde müritleri eğitirken dikkat etmeleri gereken edepler de şöyle sıralanmıştır:

1. Şeyh öncelikle kendisine gelip tarîkata intisap etmek isteyen talibin durumunu bilmeden ve sadakati anlaşılmadan zikir telkin etmemeli ve tasavvufî eğitime başlamamalıdır. İlahi işareti beklemeli ve kişinin kabiliyetine göre terbiye etmeye başlamalıdır.
2. Şeyh, müritlerini eğitirken halka şeklinde oturmalarını sağlamalı ve onlara tarîkatın âdâbını anlatarak onları tanımaya çalışmalıdır.
3. Şeyh, gerektiğinde müridin sözlerine itiraz etmeli ve doğruya yönlendirmelidir. Bunu yaparken müsamahalı davranmalıdır.
4. Şeyh, tasavvufî eğitimde zayıf olan müritlerine karşı müşfik davranmalı ve önce yapabilecekleri şeylerden başlamalıdır.
5. Şeyh, müritleriyle uzun süreli aynı sohbet ortamlarında kalmamalıdır. Zira bu durum şeyhin heybet ve azametinin mürit nezdinde zayıflamasına neden olur. Saygınlığı azalır.
6. Şeyh tasavvufî eğitim verirken müritleri üç kategoriye ayırmalıdır. Birinci kategoride bütün müritler yer almalı ve genel konulardan bahsedilmelidir. İkinci kategoride özel müritleri ve dostları yer almalıdır. Bu kategoride, zikir, halvet, riyâzet konuları ve Hakk'ın yoluna ittiba hususunda daha özel bilgiler verilmelidir. Üçüncü kategori ise birebir müritleriyle görüşeceği ortamdır. Her müridin sahip olduğu bilgi,

kabiliyet ve gayretlerine göre doğru veya yanlış davranışlarının değerlendirileceği bir kategoridir.

7. Şeyh müritlerin kendi tarikatına mensup olmayan kişilerle tarikat meselelerini konuşmalarına müsaade etmemelidir.

8. Şeyh müridin gördüğü rüyalar ile keşfettiği hâl ve müşahadelerini başkalarına açıklamamalıdır.

9. Şeyh müritlerinden birini halvete sokmak istediğinde, halvet yerinde önce kendisi iki rekat namaz kılmalıdır. Halvete girecek müridinin durumuna uygun telkinlerde bulunmalıdır.

10. Şeyh, kendisinin bulunmadığı bir ortamda müritlerin tarikatla ilgili toplantı yapmalarına izin vermemelidir.

11. Şeyh, müritlerin kendisinin ve tarikatla ilgili gizli kalması gereken sırlara müttali olmalarına fırsat vermemelidir¹⁸⁴⁶.

Yukarıdaki maddeler içerisinde beşinci maddede yer alan “Şeyhin uzun süreli olarak müritleriyle aynı ortamlarda kalmaması” edebinin, şeyhin saygınlığını arttırmaya yönelik bir düşünce olmasının yanında, Hâlidî şeyhlerinde oluşturulmaya çalışılan karizmatik kişiliğin zayıflamasını önlemeye yönelik bir tedbir olduğu söylenebilir. Ayrıca 7, 10 ve 11. maddeler, tarikat iç disiplini sağlamaya yönelik edeplerdir.

3.3.4. Mürîdin Riayet Edeceği Edepler

Hâlidîlikte tasavvufî eğitim almak üzere tarikata kabul edilen müritlerin tarikat formasyonu da denebilecek bir edep eğitiminden geçirildiği görülmektedir. Allah’a, Peygamber’e ve evliyaya karşı edebi öğrenen müridin, mürşidine, kendisine ve tekkede bulunan arkadaşlarına karşı takınması gereken edepler sırayla öğretilir. Hâlidî mensuplarının gördüğü bu edep eğitiminin doğal sonucu olarak, hem kişi hem de tekke açısından maddî ve rûhî bir disiplinin elde edildilmesinin hedeflendiği söylenebilir.

3.3.4.1. Müridin Allah’a Karşı Edepleri

Hâlidîlikte Allah’a karşı edep iki kısımda mütalaa edilmiştir. Bunlar, zâhirî ve bâtinî edeplerdir. Allah’a karşı zâhirî edepler denince müridin her vakit İslâm dininin

¹⁸⁴⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 32-35.

emirlerini yerine getirmesi ve her an temiz olmaya gayret etmesi kastedilir. El-Hânî, İmam Nîsâbü'rî'nin kalp temizliği, sır temizliği, gönül temizliği, ruh temizliği, karın ve mide temizliği, beden temizliği, el temizliği, ma'siyet temizliği, dil temizliği, kusur temizliği, her daim tövbe ve istiğfarda bulunarak her işte ihtiyatlı davranmak, geçmişte yaşamış salih zevatın izinden gitmek ve onlara uymak şeklinde on iki kısma ayırdığı temizlik hallerini Hâlidîliğe mensup müritlerin uyması gereken hususiyetler olarak sıralamıştır.¹⁸⁴⁷

Müridin, kalbine doğan iyi veya kötü yabancı düşüncelerden uzaklaşması ve Allah ile arasında perde olan bu tür düşüncelerden kalbini koruması “*bâtınî edep*” olarak tarif edilmiştir.¹⁸⁴⁸

3.3.4.2. Müridin Peygamber’e Karşı Edepleri

Hız. Peygamber’e karşı edepler de zâhirî ve bâtinî edepler olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır.¹⁸⁴⁹ Hız. Peygamber’in sünnetine sarılıp onun emir ve tavsiyelerini yerine getirmek, sakındırdığı ve yasakladığı hususlardan da sakınmak ve ona salât ve selâm getirmek Peygamber’e karşı zâhirî edepler içerisinde sayılmıştır. Hız. Peygamber’e saygı, sevgi ve muhabbet beslemek, onu her şeyden üstün tutarak mevcudatın onun nûrundan yaratıldığını bilmek¹⁸⁵⁰ ise Peygamber’e karşı bâtinî edepler içerisinde mütalaa edilmiştir.¹⁸⁵¹

Mevlânâ Hâlid ve onu takip eden Hâlidî şeyhleri yazdıkları eserlerinde ve şiirlerinde Hız. Peygamber’e karşı edeplerin her iki kısmına da vurgu yapmışlardır. Mevlânâ Hâlid, istisnasız her mektubunda Peygamber’e karşı zahîrî edebe vurgu yaparken¹⁸⁵², divanında da hem zahîrî hem de bâtinî edebi manzum bir şekilde işlemiştir.¹⁸⁵³

¹⁸⁴⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 63.

¹⁸⁴⁸ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 63-64.

¹⁸⁴⁹ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 64.

¹⁸⁵⁰ Daha önce “*Nûr-ı Muhammedî*” başlığı altında Hız. Peygamber’e karşı edepler içerisinde sayılan bu bâtinî edepten bahsedilmiştir.

¹⁸⁵¹ Muhammed b. Abdullah Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye Nakşbendî Âdâbı*, (Çev.: Siraceddin Önlüer), Semerkand Yayınları, İstanbul 2011, s. 81.

¹⁸⁵² Mektuplarındaki bu vurgular için bk. Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, s. 66-292; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, I, 119-339.

¹⁸⁵³ Divan’ında Hız. Peygamber’e karşı edepleri için bk. Kavak, *Divân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, s. 100-698.

İçinde İbn Abidîn, Osman Siracüddin et-Tavîlî, Osman b. Sind en-Necdî, Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî, Abdurrahman Aktepî ve Kadrî Cezerî gibi şahsiyetlerin de yer aldığı çok sayıda Hâlidî mensubunun Hz. Peygamber'e karşı edebî bir göstergesi olarak manzum ve mensur olarak telifatta bulunmuşlardır. Burada Gümüşhanevî Tekkesi'nin mensuplarından Mehmed Fevzi Efendi'nin *Mir'âtü's-şuhûd* adlı eserinden birkaç beyit vermek istiyoruz:

Kenz-i mahfî ki Hudâ-yı lâ yezâl

Bî-şerîk ü bî-nazîr ü bî-misâl

Kendini bildirmek için ibtidâ

Bir hakikat düzdü nûrundan Hudâ

Ol münevver gizli bir cevher idi

Hak Teâlâ ol dem izhâr eyledi

Bu hakikat ki bilir ehl-i safâ

Nûr-i Muhtâr-ı Nuhammed Mustafâ

İşte bu n'ûrdur cihân sermâyesi

*Bû hakikattir, bu varlık mâyesi*¹⁸⁵⁴

3.3.4.3. Müridin Evliya'ya Karşı Edepleri

El-Hânî, müritlerin velilere karşı edeplerini, velilerin meclisinde otururken, kalbinden geçenlere sahip olmak, onların huzurunda yüksek sesle konuşmamak, huzurunda nafilâ namazlarla meşgul olmamak, onların konuştuğu esnada susmak, sormadıkça herhangi bir şey söylememek, velilerin kötü gördüğü hususları kötü görmek, evlerinin içi ve geçim kaynaklarıyla ilgilenmemek ve intisap ettiği şeyhin dışında başka bir mürşide gidip bağlanmayı düşünmemek olarak sekiz maddede özetlemiştir.¹⁸⁵⁵

¹⁸⁵⁴ Mustafa Fevzi Efendi, *Mir'âtü's-şuhûd*, s. 72.

¹⁸⁵⁵ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 64.

3.3.4.4. Müridin Mürşidine Karşı Edepleri

El-Hânî, müridin mürşidine karşı edeplerini şu on beş maddede özetlemiştir:

1. Mürid, tarîkata girişteki maksat ve talebinin ancak şeyhinin eliyle gerçekleşeceğine inanmalı, başka şeyhlere yönelmemelidir.
2. Mürid, şeyhine teslim olmalı, emirlerini yerine getirerek tasarruflarına razı olmalıdır.
3. Mürid, kendi iradesinden vazgeçerek, büyük ve küçük adet ve ibadetlerinde şeyhinin iradesine tâbi olmalıdır.
4. Mürid, şeyhinin sevmediği şeylerden uzaklaşmalı, hoş görmediği şeylerde onun gibi davranmalıdır.
5. Mürid, gördüğü olay, rüya ve mükâşefelerin tabiri için çalışmamalı ve kendi içine doğan tabirlere de itibar etmemelidir.
6. Mürid, şeyhinin bulunduğu mecliste sesini yükseltmemelidir.
7. Mürid, şeyhiyle konuşması gereken vakitleri iyi ayarlamalı, konuşmak için en müsait zamanı seçmelidir.
8. Mürid, şeyhinin sırlarını saklamalı ve açığa vurmamalıdır.
9. Mürid, içine doğan şüphe ve kuruntular, başından geçen olaylar ve kendisine verilen keşif ve kerâmetleri şeyhinden gizlememelidir.
10. Mürid, şeyhinin sözlerini başkalarına aktarırken, onların akıl ve kavrayışlarını göz önüne almalıdır.
11. Mürid, intisap ettiği şeyhinin kâmil bir zat olduğuna inanarak, ona gayretle hizmet etmelidir. Şeyhinin kendisine verdiği görevleri yerine getirmelidir.
12. Mürid, başkalarının selamını şeyhine ulaştırma vazifesini üstlenmemelidir.
13. Mürid, bütün dikkatini şeyhinin iradesine yöneltmek şeyhinin söz ve sıfatlarında fani olmaya gayret etmelidir.
14. Mürid, şeyhinin kendisini göreceği yerlerde abdest almamalıdır. Tükürmek ve sümürmek gibi hoş olmayan hareketlerden sakınmalıdır.
15. Mürid, şeyhinin verdiği emirleri ihmal etmeden heme yerine getirmeli ve te'vile girişmemelidir. Görevini yerine getirmeden de oturmamalıdır¹⁸⁵⁶.

¹⁸⁵⁶ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 65-66.

3.3.4.5. Müridin Nefsine Karşı Edepleri

Hâlidilikte müridin kendine karşı edelerini şu şekilde sıralanmıştır:

1. Mürid sâdık olmalıdır. Yani Allah’a karşı sâdık olmalı ve her işini bu sadâkât temeli üzerine bina etmelidir.
2. Mürid, gizli-aşık, büyük-küçük bütün hata ve günahlarına tövbe etmelidir.
3. Makam, mevki, şan şöhret, baş olma ve liderlik sevdası gibi her türlü dünyevî bağdan kurtulmalıdır.
4. Nakşbendî tarikatının diğer tarikatlardan daha üstün ve şerefli olduğuna inanmalıdır.
5. Mürid az konuşmalı ve sükûtu tercih etmelidir.
6. Alıp verdiği her bir nefesin değerini bilmelidir.
7. İnsanların kusurlarını görmemelidir.
8. Kendisini herkesten düşük görmelidir.
9. Mürid kötü ortamları ve arkadaşları terk etmelidir.
10. Kendi nefsinin hata ve noksanlıklarıyla ilgili yöneltilen suçlamalarda, nefsinin savunmamalıdır.
11. Azimetle amel edip mübahlara fazla ilgi duymamalıdır.
12. Mürid, zikre devam etmelidir.
13. Mürid, belli vakitlerde nefsinin hesaba çekmelidir.
14. Büyüklenme ve saldırganlıktan uzak durmalıdır.
15. Müridin her zaman kendini yoklaması ve içindeki, kibir, kin, haset, dünya muhabbeti gibi âfetler ile nefsinde bulunan kötü fiil ve vasıfları izaleye çalışmalıdır.
16. Mürid, dercesi ne olursa olsun kendi nefsinin küçümsemeli ve hatalarını büyük görmelidir.
17. Mürid kendi nefsiyle mücâhedesine devam etmeli ve nefsinin muhâlefet etmelidir.
18. Mürid seyr ü sülûk esnasında sürekli seyir halinde olmalı ve herhangi bir makamam takılıp kalmamalıdır.
19. Mürid tasavvufî eğitiminde ve işlerinde velileri örnek almalıdır.
20. Mürid, halkın iltifatına, saygı ve sevgisine ehemmiyet vermemelidir¹⁸⁵⁷.

¹⁸⁵⁷ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü’s-seniyye*, s. 65

Bu edeplerden dördüncüsü yani “Nakşbendî tarîkatının diğer tarîkatlardan daha üstün ve şerefli olduğuna inanmak” üzerinde durulması gereken bir edeptir. Hâlidîlikte genel bir hal alan bu edep, henüz Mevlânâ Hâlid hayatta iken çok sık eleştirilen bir husustur. Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ile daha sonraları muhalefete dahil olan Şeyh Nureddin Birifkanî'nin eleştiri konularından biri de Hâlidî mensuplarının kendi tarîkatlarını tek hak tarîkat olarak görüp diğer tarîkatları küçümsemeleri hatta bâtil saymalarıdır.¹⁸⁵⁸

Mevlânâ Hâlid'in de Nakşbendî şeyhlerinin sözlerini referans alarak buna benzer bir söylemi tekrar ettiği görülmektedir. Nakşbendîliğin sahabe yolu olduğu ve kıyamete kadar devam edeceği vurgusunu yapan Mevlânâ Hâlid'in bizzat kendisidir.¹⁸⁵⁹ Onun takipçileri de bu söylemi aynen tekrarlamışlardır.

3.3.4.6. Müridin İhvânına ve Diğer İnsanlara Karşı Edepleri

Müridin tekke veya medresede birlikte olduğu arkadaşlarına (ihvân) karşı edepleri şu şekilde sıralanmıştır:

1. Mürid, ihvânının ayıplarını görmemeli, geçmişte yaptığı hataları da gündeme getirmemelidir.
2. Mürid, Allah'ın kendisine verdiği nimetleri ihvânıyla paylaşmalıdır.
3. Tekke içinde veya dışında imamlık yapmaya ve liderliğe özenmemelidir.
4. Mürid, ibadet vakitlerinde ve Cuma, bayram ve kadir gibi mübarek gün ve gecelerde ihvânını uyarmalı ve teşvik etmelidir.
5. Mürid, şeyhine veya ihvânına karşı saygısızlıkta ön ayak olmamalıdır.
6. Mürid, tembellik ve uyuşukluktan uzak durmalı, tekkenin ihtiyaç ve hizmetlerinde diğer ihvânına yardımcı olmalıdır.
7. Mürid, önemli, ciddi ve ağır sorumluluklar gerektiren işlerden geri kalmamalı, öncülük etmelidir.
8. Mürid, ihvânı içerisinde kimsesiz ve bakıma muhtaç durumdaki kişilere hizmetten geri kalmamalıdır.

¹⁸⁵⁸ Birifkanî, *el-Budûru'l-celiyye*, s. 16.

¹⁸⁵⁹ Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, s. 78.

9. Mürid, ihvânı arasındaki sorun ve çekişmelerde haksız olana mani olmalı ve haksızlığa uğrayana sabır tavsiye etmelidir.

10. Mürid, ihvânı hakkında suizanda bulunmamalı sürekli onlar hakkında hayırlı şeyler düşünmelidir.

11. Mürid, ölüm döşeğinde bulunan ihvânının yanında bulunarak vefatına kadar hizmetten kaçınmamalıdır.

12. Mürid, duâ ederken ihvânını da hatırlamalı ve onların da bağışlanmaları için Allah'tan niyazda bulunmalıdır.

13. Mürid, ihvânına kızdığı zamanlarda bile onlara hayır duâdan geri kalmamalıdır.

14. Mürid, ihvânına hizmet etmeyi ve ihtiyaçlarını gidermeyi nafîle ibadetlerden bile öne almalıdır.

15. Mürid, hela gibi günlük çok kirlenen yerlerin temizliğinde erken davranmalıdır.

16. Mürid, kimseye yük olmadan yaşamayı bilmeli bu amaçla bıçak, makas, iğne ve iplik gibi ihvânının muhtaç olduğu şeyleri yanında bulundurmalıdır.

17. Mürid, ihvânından birine yahut şeyhine karşı bir saygısızlık yaptığı vakit, sağ elini sol elinin üzerine koyarak, başı açık bir vaziyette ayakkabılıkta beklemeli ve ben zulmettim diye affedilinceye kadar beklemelidir.

18. Mürid, her zaman diğer ihvânını edep kurallarına uymaya çağırmalı ve teşvik etmelidir.

19. Mürid, mümkün olduğunda tek başına yemek yemekten sakınmalıdır.

20. Mürid, ihvânında uygunsuz bir davranışla karşılaştığında en uygun dille ve yumuşak bir üslupla nasihatte bulunmalıdır.

21. Mürid, ihvânından birini günah işlerken görür ise, onu tek başına bırakmadan, nasihat etmek suretiyle düştüğü günahattan kurtarmak için çabalamalıdır¹⁸⁶⁰.

Hâlidî tekkelerinde müritlerin riayet etmesi için ortaya konan edeplerin, aynı zamanda müritler arasında disiplin ve otokontrol mekanizmasını oluşturduğu söylenebilir.

¹⁸⁶⁰ Muhammed el-Hânî, *el-Behçetü's-seniyye*, s. 67-68.

3.3.5. Hilâfet Merâsimi

Hâlidîlikte tasavvufî eğitimini tamamlayan müntehî müridlerden bir kısmına şeyhi temsilen tarîkat neşri ve irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere görev verilir. Bu görevlendirmeye “hilafet” ya da “icâzet” adı verilir.

Seyr ü sülûkünü tamamlamış müritlere verilen bu payeye tarîkatların genelinde *hilâfet* verilen yazılı belgeye de *hilâfetnâme* denmekle beraber¹⁸⁶¹ *seccâdenişînlik*, *şeyhlik icâzeti* gibi isimlendirmeler de yapılmıştır.¹⁸⁶² Diğer tarîkatlarda oldukça uzun ve farklı bazı uygulamaları içeren hilâfet merâsimleri¹⁸⁶³, Hâlidîlikte nisbeten daha sadedir. Bizzat Mevlânâ Hâlid’in Şam Muradiye Tekkesi’nde görevlendirdiği Muhammed b. Abdillâh el-Hânî için düzenlediği hilâfet töreninden yola çıkarak Hâlidîlikte hilâfet merâsiminin şu şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır:

Hilâfet merâsiminin yapılacağı mekana o bölgenin tanınmış şahsiyetleri, alim ve müderrisleri ile tarîkat mensuplarından kalabalık bir cemaat davet edilir. Şeyh tarîkat ve hilâfet hususunda kısa bir sohbet yapar. Hazırladığı hilâfetnâme’yi okur ve müridine icâzet verdiği hususlar ile diğer bazı dini konularda nasihatte bulunur. Sonra cemaatin önünde uygun bir yerde ayakta bekleyen hilâfet namzetinin başına önce sarığı bizzat eliyle sarar ve cübbe giydirir. Bu işlemden sonra şeyh duâ eder ve el fâtiha der. Fatihadan sonra hilâfet verilen kişi şeyhinin elini öper. Cemaatte varsa kendisinden kıdemli tarîkat mensuplarının da elini öperek yerine geçer. Hilâfet merâsimine katılan zevat sırayla onu tebrik ederler. Mekanın durumuna göre katılanlara yemek ve çay ikram edilerek merâsim sonlandırılır.

Hilâfet merâsiminde müntehî müride genelde hilâfetnâme takdim edilmekle beraber, bazen halife göreve başladıktan sonra hilâfetnâmenin gönderildiği de olmuştur.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁶¹ Gürer, s. 392; Yücer, *Şeyh Sa’deddin Cebâvî ve Sa’dilik*, s. 321.

¹⁸⁶² Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 152.

¹⁸⁶³ Sadîlikte hilâfet merâsimi için Bk. Yücer, *Şeyh Sa’deddin Cebâvî ve Sa’dilik*, s. 321-326; Halvetî Uşşâkî kolu hilafet merâsimi için bk. Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 152.

¹⁸⁶⁴ Mehmedcelil, s. 31.

3.3.6. Tarîkat Kıyâfetleri ve Tekke-Tarîkat Eşyaları

Tarîkatlar, kurumsallaşmaya başladıktan sonra tasavvufî düşünce ve eğitim usullerindeki farklılığı, kullandıkları âletlere ve kıyafetlerine kadar yansıtmaya başlamışlardır. Hatta bu farklılık inşa edilen tekke ve zaviyelerin iç ve dış mimarisine kadar tesir etmiştir. Tekkelerin kubbe ve duvarlarındaki kabartma ve işlemler, ait olduğu tarîkatın özelliklerini yansıtır olmuştur.

Tekkelerde bulunan tarîkat taçları, serpuşlar, elbiseler, asâlar, tarîkat taçlarına konan güller, çeşitli semboller ifade eden işlemler, musiki âletleri ve bazı harb âletleri¹⁸⁶⁵ bunun açık şahitleridir.

Halvetiyye-i Bayramiyye tarikatında pamuklu, altı terekli ve yeşil destarlı tâc giyilirken¹⁸⁶⁶, Kâdiriyye tarîkatı ile Nakşbendiyye tarikatının bazı kollarında iki ve daha fazla terkli ve elifî veya seyfi diye tabir edilen müjganlı ve bedâhe işlemeli taç ve sikkeler giyildiğinden bahsedilir.¹⁸⁶⁷ Bu taçların her bir terki ve dalı farklı bir tasavvufî bir sırrı temsil etmektedir. Örneğin Halvetiyye tarikatının Sünbûliyye, Şemsiyye, Şâbâniyye, Cerrâhiyye, Sinaniyye ve Bayramiyye kollarının saadet taçları beyaz ve sarı çuhadan yapılmış olup dört terkli ve kırk dallı, pamuklu ve kırk dikişlidir. Merkez kutbunda düğme olmayıp destarları siyah ve yeşil olur.¹⁸⁶⁸ Tarîkat mensuplarınca taç için girilen ayrıntı diğer kıyafetlerde de uygulanmıştır.¹⁸⁶⁹

Nakşbendî tarîkatı mensuplarının diğer tarîkat mensupları gibi farklı kıyafet giyip giymedikleri hususunda detaylı bir malumata sahip değiliz. Fakat özellikle Nakşbendî-Müceddidî kolunun farklı kıyafet uygulaması hususunda diğer tarikatlarla aynı düşünceyi paylaşmadığını söyleyebiliriz. Giydikleri farklı kıyâfet ve tezyînat ile kendilerine toplumda ayrı bir yer tahsis eden tarîkatların geneline göre, Hâlidîlerin kıyafet konusunda toplumun takdir ettiği ilmiye sınıfının giyim tarzını tercih ettikleri görülmektedir.

Müceddidîlikten tevârüs ettikleri hususlarla beraber, Hâlidîlerin medrese ve tekkeyi birleştirip ilmi öncelemelerinin, tarîkat çeyizinin muhtevisiyatı açısından da

¹⁸⁶⁵ Yahya Âgâh b. Salih el-İstanbulî, *Tarîkat Kıyâfetlerinde Sembolizm*, (Sad. Ülker Aytekin), İstanbul 2002, s. 14.

¹⁸⁶⁶ el-İstanbulî, s. 40.

¹⁸⁶⁷ el-İstanbulî, s. 42-72.

¹⁸⁶⁸ el-İstanbulî, s. 101.

¹⁸⁶⁹ Bu konuda geniş bilgi için bk. el-İstanbulî, s. 120 vd.

belirleyici olduğunu düşünüyoruz. Hâlidîler, daha çok ilmiye sınıfıyla özdeşleşen bir tarikat olarak kıyâfet hususunda sarık, entari ve cübbeyi tercih etmişlerdir. Mevlânâ Hâlid'in Şam'da hilâfetname verdiği Muhammed b. Abdillâh el-Hânî'ye kendi elleriyle sarık ve cübbe giydirmesi¹⁸⁷⁰, kıyafet hususunda Hâlidî tarikat geleneğinin de esasını teşkil etmiş ve benimsenen bu uygulamaya günümüze kadar da sadık kalınmıştır.

Hâlidî şeyhlerinin bazı tarikatlarda görülen saç uzatma gibi bir uygulamaları bulunmamaktadır.¹⁸⁷¹ Hâlidîler, sakal konusunda ise tavizsiz olmuşlardır.

Hâlidîlerin tekkelerde kullandıkları eşyaların başında hatm-i hâceganlarda dağıtılan zikir taşları gelmektedir. Bu taşların yüz tanesi küçük, on tanesi de büyüktür. Bütün Hâlidî tekkelerinde rastlanmayan bu uygulamanın ağırlıklı olarak Kürt asıllı Hâlidî şeyhlerinin postnişîn oldukları tekkelerde görülmesi dikkat çekicidir.

Hâlidî tekkelerinde bulunan eşyalardan biri de “Keşkûl”dür. Keşkûl’ün tekkelerde bulundurulma sebebi, Nakşbendî tarikatında tatlı yenmesinin usûl ve âdâptan sayılmasındandır. “*Ala bereketillah*” diyerek içine şeker konan bu keşkûl, hatm-i hâcegân, mukâbele ve duâdan sonra açılarak içindeki şekerler müridan’a dağıtılır. Şah-ı Nakşibend ve Şeyh Şiblî’nin ictihadları olduğu söylenen¹⁸⁷² bu uygulamanın Hâlidî tekkelerinde günün şartlarına uyarlanarak devam ettiğini söyleyebiliriz.

3.3.7. Hâlidîlikte Mûsikî

“Tekke tarikat dünyasında şiirle musiki, beste ile güfte daima beraber olmuştur. Bunun en mühim sebebi de zikir meclislerinde okunan ilahilerdir. Dervişlerce terennüm edilen birçok manzume yine dervişlerce bestelenmiş, zikir meclislerinin hareket ve ritmine uygun olarak daha sonra notaya alınmıştır.”¹⁸⁷³ Bununla beraber musiki’nin daha çok cehri zikri tercih eden tarikatlarda yaygın olduğu dikkatlerden kaçmaz. Bu durum bize, hâfî zikri tercih eden Hâlidîliğin, mûsikîye bakışı hakkında az çok bilgi vermektedir.

Nakşbendîlerin genel olarak musikiyi de içinde barındıran sema’ ve deverana sıcak bakmadıkları bilinmektedir. Bununla beraber Nakşbendîlerin bulundukları

¹⁸⁷⁰ Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâikü'l-verdiyye*, s. 348.

¹⁸⁷¹ Saç uzatmak örneğin Kâdiriyye tarikatında adettendir. Bk. Gürer, s. 393.

¹⁸⁷² el-İstanbulî, s. 291-292.

¹⁸⁷³ Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 269.”

bölgelerde yaygın olarak icrâ edilen sema' ve deveran hususunda radikal bir tutum içerisine girmedikleri ve mutedil oldukları söylenebilir. Hatta XVIII. asırda Anadolu'da bazı Müceddidî şeyhlerinin musiki dersleri aldıkları ifade edilir.¹⁸⁷⁴

Diğer tarikatlarda yapılan semâ ve zikir âyinlerinde kullanılan farklı enstrümanlara Hâlidîlikte pek rastlanmaz. Hatm-i hâcegânlar oldukça sade ve sessiz bir ortamda icrâ edilir. Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı dönemde tekkelerde hatm-i hâcegân sırasında def dahil herhangi bir enstrüman kullanıldığına dair bir bilgi elimizde bulunmamaktadır.

Cava'lı bazı Hâlidî halifelerinin Mekke'de bulunan Şeyh Süleyman el-Hâlidî'ye yönelttikleri sorulardan biri de Nakşbendî-Hâlidî kolunda raks ve sema''ın caiz olup olmadığıdır. Şeyh Süleyman'ın bu soruyu cevaplarken, Nakşbendî-Hâlidîlikte kesinlikle raksa cevaz verilmediğini ifade ettikten sonra, diğer tarikatların müritlerin kalplerini muhabbetullah için heyecana getirmek amacıyla raks ve sema'nın yapılmasında fayda gördüklerini dile getirerek sema' konusunda daha yumuşak bir tavır sergilediği görülür.¹⁸⁷⁵

Günümüzde bazı Hâlidî şeyhlerinin def eşliğinde ilahi söylenmesine izin verdikleri bilinmektedir. Bunun temel sebebi Mevlânâ Hâlid'in pek izin vermediği Nakşbendîlik dışındaki tarikatların usul ve uygulamalarına bu şeyhlerin müsaade etmeleridir. Mevlânâ Hâlid sonrası, Kuzey Irak başta olmak üzere Hâlidî mensuplarının diğer tarikat mensuplarıyla geliştirdikleri sıcak iletişimin de bu uygulamaların yaygınlaşmasında rolünün bulunduğu söylenebilir.¹⁸⁷⁶

¹⁸⁷⁴ Şimşek, 18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşbendî-Müceddidî Hareket, s. 278-280.

¹⁸⁷⁵ Süleyman el-Hâlidî, *Mecmû'atü'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*, Kırımlı Abdullah Efendi Matbaası, İstanbul 1305, s. 104.

¹⁸⁷⁶ Mevlânâ Hâlid hayatta iken özellikle Süleymaniye ve Bağdat'ta çok yoğun olmayan Nakşbendî-Kadirî ilişkileri, onun vefatından sonra sıklaşmış ve her iki tarikat hiçbir dönemde olmadığı kadar iç içe girerek ortak hareket edebilmişlerdir. Bu meyanda Mevlânâ Hâlid'in Irak'taki ilk halifesi Şeyh Osman Siracüddin ve çocuklarının Kerkük'lü Kadirî şeyhleri Talabanîlerle ilişkisi örnek gösterilebilir. Aynı şekilde Süleymaniye'nin Kadirî şeyhleri olan Berzencîlerle de iletişim başlamış ve Mevlânâ Hâlid'e karşı olan olumsuz tavırları sona ermiştir. Aradaki buzların eridiğinin en önemli göstergelerinden biri Şeyh Ma'rûf'un oğlu Şeyh Kake Ahmed ile Hâlidî şeyhlerinin sıcak ilişkileridir. Özellikle şeyh Osman Siracüddin ve halifeleri ile Kake Şeyh Ahmed arasındaki mektuplaşmalar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bk. Müderris, *Yâd-ı Merdân*, II, 39.

SONUÇ

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin kurduğu Hâlidîlik, Nakşbendî-Müceddidî tarikatının bir devamı olarak Irakta ortaya çıkmıştır. Bu tarikat, gerek bölgesel faktörler gerekse Mevlânâ Hâlid'in ortaya koyduğu performans ve tarikate getirdiği yeni yorum ve uygulamalarla kısa bir sürede Ortadoğu'da yayılma imkânı bulmuştur.

Tarikatların tasavvufî eğitimin yanı sıra toplumun ilim, kültür ve sanat yaşamına katkıda bulunmaya başlamaları, onları sosyal hayatın içine çeken bir faktör olmuştur. Bu durumun tarikatların zamanla toplumsal, idarî ve siyasî konulara da müdahil olmalarına neden olan süreci doğurduğu bilinmektedir. Hâlidîler, XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren başta Osmanlı devlet ricali olmak üzere, ilmiye sınıfı ve halk tabakasından ciddi bir hüsn-i kabule mazhar olmuşlardır. Bu arada Hâlidîlik ilk ortaya çıktığı 1811 yılından itibaren yerel ve bölgesel bazı çevrelerin muhalefetiyle karşılaşmış, fakat bu muhalefet tarikatın yayılmasını engelleyemediği gibi bilakis geniş bir alanda tanınmasına katkı sağlamıştır.

Mevlânâ Hâlid'in, Avrupa devletleri ve destekledikleri misyonerlik hareketlerinden dolayı sahip olduğu Batı ve Hristiyanlık karşıtı tavrı, Osmanlı devletinin o dönemdeki dış politikasıyla örtüşmüştür. Diğer yandan İran'ın, Osmanlı-İran sınır hattında meskun olan Sünnilere karşı yürüttüğü Şia propagandası ile Hicaz'dan sonra Bağdat ve Şam şehirlerinde ciddi taraftar edinmeye başlayan Vehhabîliğe karşı, Mevlânâ Hâlid'in Kafkasya'dan Bağdat'a ve Süleymaniye'den Şam'a kadar uzanan geniş bir bölgede halifeleriyle adeta canlı bir sed oluşturması, Osmanlı devletinin Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîliğe karşı olumlu bakış açısının oluşmasında etkili olmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in oluşturmayı başardığı bu tasavvufî hareket, daha önce Orta Asya ve Hint alt kıtasında bu tarikatı yaymada ciddi başarılar elde eden Müceddidîlerin, Ortadoğu'ya açılma ve yayılması için önemli bir fırsat sunmuştur. Bu fırsatı iyi kullanmak isteyen Şah Abdullah Dihlevî, Mevlânâ Hâlid'i Ortadoğu'daki en aktif ve en başarılı Müceddidî şeyhi olarak bölgede Nakşbendîliğin tek ve en büyük temsilcisi olduğunu beyan etmiştir.

Mevlânâ Hâlid'in istişareye önem veren, sakin ve tedbirli tavrından, onun belli bir disiplin dahilinde planlı ve programlı çalışan, kritik ve analitik düşünebilen bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır. Tarîkatın neşri için seçtiği bölgeler ile görevlendirdiği halifelerinin ilim icâzetine sahip, aktif ve nüfuzlu kişiler olmaları onun planlı çalıştığının en açık göstergelerinden biridir.

Osmanlı döneminde Halvetiyye tarîkatından sonra yetiştirdikleri halife sayısının çokluğu ile dikkat çeken Mevlânâ Hâlid ve takipçileri, bu halifelerin etkin çalışmalarıyla da gündemde kalmışlardır. Hâlidî tasavvuf geleneğinde nicelik kadar, niteliğe de önem verilmiş, topluma yön verecek ve toplumun genelini eğitimi üstlenebilecek örnek ve önder şahsiyetlerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Mevlânâ Hâlid'in bu projesinin başarılı olduğu günümüze kadar devam eden Hâlidî tekke ve medreseleriyle buralarda yetişen şahsiyetlerden anlaşılabilir.

Hâlidîler, tarîkatın doğuş döneminden itibaren toplumsal ve siyasi gelişmelerle yakından ilgilenmiş ve Kafkasya başta olmak üzere birçok bölgede, yerine göre sivil ya da silahlı mücadele örgütlenmelerine öncülük etmişlerdir. Ruslara karşı yürütülen Müridizm hareketi ile bu hareketin liderleri olan Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil Kafkasya'da bu etkinliğin en çok tanınan simalarıdır. Hâlidîler Endonezya, Malezya ve Anadolu'da sivil toplum kuruluşları ve siyasî örgütlenme yolunu takip etmiş ayrıca yazılı ve görsel basından faydalanmışlardır.

Hâlidîler, Müslümanların halifesi olarak gördükleri Osmanlı padişahlarına bağlılık hususunda ciddi bir siyasi tavır ortaya koyarken, diğer taraftan aynı padişahların batıdan etkilenecek yaptıkları kanuni düzenlemeler ve azınlık haklarına karşı menfi tavır sergileyebilmişlerdir. Bu da tarîkat mensuplarının zaman zaman takibata uğramaları ya da sürgün edilmelerine sebep olmuştur.

Hâlidîlerin, ilim ve tasavvufu, medrese ve tekkeyi aynı mekânlarda tevhid etmeleri önemlidir. Hâlidîler bu uygulamalarıyla tekke ve medreseler konusunda zaman zaman ciddi sıkıntılar yaşayan Osman devlet ricalinin takdirini kazanmışlardır. Her biri aynı zamanda müderris olan Hâlidî şeyhleri Irak, İran, Suriye, Kafkasya ve Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar tarîkatı neşretme imkânı bulmuşlardır. Bu sayede o bölgelerde ilim ve tasavvuf birlikte öğretilmiş ve toplumda ilmiye sınıfına mensup mutasavvıf şahsiyetlerin çoğalması için zemin hazırlanmıştır.

Hâlidîlerin bu medrese seferberliği, XIX. asırda Osmanlı topraklarında sayıları gittikçe artan ve azınlıkları Osmanlı'ya karşı kıskırtmada önemli payları bulunan yabancı okulların zararlı faaliyetlerine karşı bir panzehir görevi görmüştür. Bu medreseler yoluyla Hâlidîlerin ortadoğunun tamamında Müslümanlara sağladıkları belki de en önemli katkıların başında, çok yaygın olan medreseleri sayesinde halkın okuryazar oranını yükseltmeleri gelmektedir. Tarîkâta ilmiye sınıfının gösterdiği yoğun ilgiden dolayı Hâlidîlik ilmiye sınıfının tarîkatı gibi görülse de, aslında bu tarîkatın ilmiye sınıfı kadar halk arasında da ciddi bir yayılma gösterdiği inkâr edilemez.

Hâlidî şeyhleri sadece ilim ve tasavvuf alanında değil, sanat, edebiyat ve kültür alanlarında da yaşadıkları toplumlara katkı sunmuşlardır. Başta Mevlânâ Hâlid olmak üzere pek çok Hâlidî mensubunun telif ettiği yüzlerce dinî eser, yazdıkları divan ve şiirleri bunun açık göstergesidir. Hâlidî mensupları arasında çok sayıda hattat bulunmaktadır. Bu şahıslar daha önce yazılmış meşhur ilmî eserleri güzel hatlarıyla istinsah ederek yeni nesillere ulaştırılmasında önemli bir hizmet icra etmişlerdir.

Nakşbendî-Müceddidî mensuplarının dinî hükümlere itaatı önceleyen tavırları Hâlidîlikte de aynen devam etmiştir. Hâlidî mensuplarının medrese ve İslâmî ilimlere verdikleri önem ve dinî ilimlerde telif ettikleri eserler yukarıda belirtilen hassasiyetin bir sonucudur. Hâlidîler şeriat-tarîkat dengesini iyi kurmuş ve şeriatsız tarîkatı zındıklık olarak nitelemişlerdir.

Müritlerin tasavvufî eğitimleri hususunda da farklı bir yaklaşım içerisinde olan Mevlânâ Hâlid, sosyal hayattan kopuk, tekkelerde veya dağ başlarında yapılan seyr ü sülûka sıcak bakmamıştır. O, tasavvufun ve manevî gelişmenin sosyal hayatın içerisinde *halvet der encümen* prensibinin ruhuna uygun bir şekilde yaşanmasını teşvik etmiştir. Mevlânâ Hâlid, tasavvufî eğitim için sâliklerin uzun yıllar riyazet ve halvete sokulması yerine, ilim ve ibadetle beraber sohbet yoluyla daha kısa süreli bir eğitimden geçirilmelerinden yana olmuştur. Bu düşünce ve uygulamaları Mevlânâ Hâlid'in çağdaşı olan Ma'rûf Berzencî, Mahmud b. Abdilcelil el-Mavsilî ve Nureddin Birifkanî gibi mutasavvıflarca eleştirilmiştir.

Mevlânâ Hâlid Nakşbendî tarîkatının adem-i merkeziyetçi yapısında değişikliğe giderek Hâlidîliği merkeziyetçi bir tarîkat olarak düzenlemiştir. Bu yönüyle diğer Müceddidî şeyhlerinden ayrılmaktadır. Mevlânâ Hâlid bir tarîkattan çok daha fazlası

olan Hâlidîlik için bir tarîkat erkannâmesi de belirlediği, mektûbatından anlaşılmaktadır. Tarîkat erkannâmesine uyulması istenmiş, bu hususta gevşeklik gösteren ya da uymayan Hâlidî mensupları halife dahi olsalar görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.

Müceddidî koluna bağlı olmalarına rağmen Mevlânâ Hâlid ve bazı halifelerinin vahdet-i vücûd düşüncesine sahip olmaları ve rabitanın sadece Mevlânâ Hâlid'e yapılması hususundaki hassasiyetleri, Hâlidîliğin Müceddidîlikten farklı yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarîkatın doğuşunda ortaya konan esasların bir kısmı sonradan yerine getirilememiş veya terk edilmiştir. Bunların başında da başkalarından yardım istenmemesi prensibi gelmektedir. Mevlânâ Hâlid'in vefatından sonra kendi ailesine mensup kişiler dahil birçok Hâlidî mensubunun kendilerine devletten yardım ve maaş bağlanmasını talep ettikleri resmi arşivlerden anlaşılmaktadır. Diğer yandan merkezi ve kalabalık tekkelerde uygulanan günlük hatim uygulaması, bütün tekkelerde uygulama imkânı bulunmadığı için sadece merkezi bazı teklerde devam edebilmiştir.

Kıyafet hususunda ilmiye sınıfının sarık ve cübbesini tercih eden Hâlidîler, diğer tarîkatlar gibi kendilerine ayrı bir kıyafet ihdas etmemişlerdir. Hâlidîler yine diğer tarîkatlarda görülen raks ve sema'a da pek sıcak bakmamışlardır. Bu nedenle toplu icra edilen hatm-i hâcegân zikri ile diğer tekke merasimleri sade ve gizli zikrin gereğine uygun olarak sessizdir. İlk dönemlerde hatm-i hâcegânlar sırasında kullanılan zikir taşları, günümüzde yerini çoğunlukla tesbihe bırakmıştır. Bu arada Şam'da meydana gelen taun salgınında çok sayıda Hâlidî mensubunun hayatını kaybetmesi üzerine Mevlânâ Hâlid'in namazlardan sonra okumasını istediği salavât duâsı Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok mescitte günümüze kadar okunmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdî-Zâde, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (Sad. Ali Yılmaz, Mehmed Akkuş), Ankara 1986.
- Abdullah Muhammed, Muhammed Hâlid, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbandî Hayatuhu ve Edebuhu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleymaniye Üniversitesi, Irak.
- Abdulhamit, İrfan, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev.: Sait Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul 1983.
- Abu Manneh, Butros, Thierry Zarccone, "Introduction Shaykh Khâlid and The Khâlidî Suborder" [Şeyh Hâlid ve Hâlidî Kolu], *Journal of The History of Sufism*, volume: 5 (2007).
- "Khalwa and Râbita in the Khâlidî Suborder" [Hâlidî Kolunda Halvet ve Rabita], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- *Dirâsât Havle Mevlânâ Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdilhâdî *Keşfu'l-Hafâ ve muzîlu'l-ilbâs I-II*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Adams, Charles J., "The Naqshbandis of İndia and the Pakistan Movement" [Hindistan Nakşbendîleri ve Pakistan Hareketi], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Ahmed b. Afif, Esmâ binti Salim, *el-Muerrih Abbas Azzâvî*, Dâru't-tevhîd, Riyad 2009.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- Aktepe, M. Münir, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- el-Aktepî, Abdürrahman, *Ravdu'n-Na'im*, Mektebetu Seyda, Diyarbakır 2010.
- *Dîvân-ı Rûhî*, Diyarbakır 1900.
- *Risâletü'l-edeb ve'l-âdâb*, Diyarbakır 1903.
- Akyüz, Necati, *Sâdât-ı Kirâm Âlemi*, Kahraman Ofset, ts.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvâli)*, İ.B.Ş.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- Altıkulaç, Tayyar, "Mübârek b. Hasan b. Ahmed eş-Şehrezûrî", *DİA*, Cilt: XXXIX, İstanbul 2010.
- Algar, Hamid, "Nakşbendiyye", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul 2006.
- "Hâcegân", *DİA*, Cilt: XV, İstanbul 1996.

-“Hâlidîyye”, *DİA*, Cilt: XV, İstanbul 1997.
- “The Naqshbandiyya-Khâlidîyya in Talish (Northwest İran)” [Talış (İran’ın Kuzeybatısında) Nakşbendiyye-Hâlidîyye], *Journal of the History of Susism*, volume: 5, (2007).
-“Political Aspects of NaqshbandîHistory” [Nakşbendî Tarihinin Siyasî Vecheleri], (*Naqshbandis içinde*), İstanbul 1990.
- el-Âlûsî, Şihâbüddin Mahmud, *el-Feyzü’l-vârid alâ ravz-ı mersiyyeti Mevlânâ Hâlid*, el-Matbaatu’l-Kesteliyye, İstanbul 1278.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî, *Muhtasarı’t-tuhfeti’l-isnâ ‘aşeriyye*, Işık Kitabevi, İstanbul 1979.
- Amman, Mehmet Tayfun, “Küreselleşme Sürecindeki Dönüşümler Ekseninde Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin Mesajı ve Hâlidî Geleneğin Önemi”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 139-150), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Amidî, Sadık Bahaeddin, *Hozanvanet Kurd*, Matbaatu’l-mecma’i’l-‘ilmiyyi’l-Irakî, Bağdat 1980.
- Andıç, Fuat Andıç, Süphan, *Osmanlı İmparatorluğunda Islahatlar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2013.
- Arabacı, Caner, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*, Konya 1998.
- Aras, M.Sıtkı, *Erzurum’un Manevî Mimarları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2007.
- Arvâsî, Sibğatullah, *Minah*, (Der. Mevlânâ Hâlid-i Şîrvânî Olekî, Çev.: Siraceddin Önlüer, Hüseyin Okur), Semerkand Yayınları, İstanbul 2009.
- Arvâsî, Abdülhakîm, *Râbita-i şerîfe*, Necm-i İstikbâl Matbaası, 1342.
- Aşkar, Mustafa, “Son Dönem Tekke Mecnûalarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi’nin Rehber-i Tekâyâ’sı”, *Tasavvuf*, 2000, sayı: 3.
- Atmaca, Metin, *Politics of Alliance and Rivalry on The Ottoman-İranian Frontier: The Babans (1500-1851)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Albert Ludwigs University, Freiburg 2013.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö.768/1366) ve İdâredeki Nüfuzu”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 2007.

- Aydın, Vamikuddin, *Hayatu's-şeyh Muhammed el- Hazîni'l-Firsâfi ve menâkibuhu*, m.y, y.y, ts.
- Aydın, Ferit, *Tarikatta Râbita ve Nakşbendilik*, Ekin Yayınları, İstanbul 1996.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul 2006.
- Azzâvî, Abbas, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, (Haz. Muhammed Ali Karadâğî), Bağdat 2000.
- *Zikrâ Ebi's-Senâ'l-Âlûsî*, Şirketu't-ticâre ve't-tibâ'a, Bağdat 1958.
- *'Aşâiru'l-Irak I-VI*, Mektebetu'l-Hadârât, Beyrut ts.
- *Târîhu'l-Irak beyne ihtilâleyin I-VI*, Matbaatu Emîr, Bağdat 1954.
- *Erbîl fî muhtelefi'l-'usûr*, (Tah. Muhammed Ali Karadâğî), Şeriketul Hansa li't-tibaeti'l-mahdûde, Bağdat 2001.
- "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'i'l-'ilmiyyi'l-Kürdî*, 2(2), Bağdat 1974.
-, "Mevlânâ Hâlidu'n-Nakşbendî", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-Kürdî*, 1(1), 1973, ss. 696-727.
- Baban, Cemal, *Silêmanî Şaregeşâvekem*, Dezgayê Ruşenbirî ve Belavkirdneveyê Kurdî, Süleymaniye 1998.
-, *Geşte Benâxi Temenda*, Serdem Yayınları, Süleymaniye 2007.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârîfîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1951.
- el-Bağdâdî, Muhammed b. Süleyman el-Hanefî, *el-Hadîkatü'n-nediyye fî âdâbbi't-tarîkati'n-Nakşbendiyye ve'l-behçeti'l-Hâlidiyye*, el-Matbaatü'l-'İlmiyye, Mısır 1310.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid, *Şerhu hadîs-i Cibrîl*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, Nu: 1205.
- *Dîvan (Matbu)*, Fethi Demir Matbaası, İstanbul 1955 (1260/1844 tarihli matbu nüshanın tıbkı baskısı).
- *'Akîde-i İmân, akîde-i Kürdî, Lübbel'lakâid*, (Haz. Kemal Rauf Muhammed), Ârâs Matbaası, Hevler 2004.
- *Risaletü'r-râbita*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri, H. Abdullah Bölümü, Nu: 56.

-*Risâle fî âdâbu'z-zikri li'l-murîdîn, (Buğyetü'l-vâcid fî Mektûbât-ı Hazret-i Mevlânâ Hâlid* adlı eserde bulunan otuz ikinci mektubun içerisinde).
-*Risâle fî'l-murâkabe, (Buğyetü'l-vâcid fî Mektûbât-ı Hazret-i Mevlânâ Hâlid* adlı eserde bulunan otuz üçüncü mektubun içinde).
- *Ta'likât alâ haşiyeti Siyalkûtî ala'l-Hiyâlî*, İstanbul 1259.
- *Risâle fî ahkâmi's-salât*, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nu: 8793.
- Baş, Eyüp, “Çağdaş Arap Tarihçilerine Göre Bağdat'ta Osmanlı Yönetimi”, (Ed. İsmail Safa Üstün), *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu: 7-9 Kasım 2008-İstanbul*: (ss. 709-728), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Baz, İbrahim, “Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külliyesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2.
-“Cumhuriyetin İlk Yıllarında Irak ve Suriye'ye Göçen Cizreli Âlim ve Sûfiler”, *Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2011.
- Bediüzzaman Fûruzanfer, *Ehâdîs u Kasas-i Mesnevî*, (Çev. Hüseyin Davudi), Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387.
- Bennigsen, Alexandre, Lemercier, Chantal, *Sûfî ve Komiser*, (Çev.: Osman Türer), Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- Berkok, General İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- el-Bervârî, Muhammed Zeki Hüseyin, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve menhecuhu fî't-tasavvuf”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler* (ss. 473-496), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
-, *el-Kurd ve 'd-devletü'l-Osmaniyye*, Dâru'z-zaman, Dimaşk 2009.
- Berzencî, Sabah, *Mektûbât Vergirdirave Nâme Farisiyekâni Mevlânâ Hâlid*, Çaphâne-i Ârâs, Erbil 2009.
- el-Beyâtî, Abdurrahman İdris Salih, *eş-Şeyh Mahmud el-hafîd (el-Berzencî) ve'n-nufûzu'l-Britanî fî Kurdistani'l-Iraq hettâ 'am 1925*, Dâru'l-Hikme, Londen 2005.
- el-Beytâr, Abdürrezzak, *Hilyetü'l-beşer fî târîhi'l-karni's-sâlise 'aşer I-III*, (Tah. Muhammed Behçet el-Beytâr), Dâru Sâdır, Beyrut 1993.
- Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

- Bilgili, Çelik, İsmail, Ahmet, *Muhammed Kudsi el-Bozkırî (Hoca Memiş Efendi)*, Ekdağ Yayınları, Konya 2008.
- Birifkânî, Nureddin, *el-Budûru'l-celiyye fîmâ messet ileyhi hâcâtu fukarâi's-sûfiyye*, (Tah. Vahidüddin Birifkânî), Matbaatu's-Sakâfeti ve's-Şebâb, Erbil 1986.
- Bisârânî, Hamid Katib, *Riyâzü'l-müşâtâkin fî menâkıb-i Mevlânâ Hâlid Ziyâiddîn*, Yazma nüsha, Erbil 1316.
- el-Bîtevâtî, Molla Abdullah, *el-Minhatü'l-vehbiyye fî şerhi irâdeti'l-cüz'yye*, Bağdat 1347/1929.
- Bitlisî, Şerefhan, *Şerefnâme fî târihi'd-düvel ve'l-imârâti'l-Kürdiyye*, (Çev.: Muhammed Ali Avnî), Dâru'z-zaman, Dimaşk 2006.
- Blau, Joyce, “Le Role des Cheikhs Naqshbandi dans le Mouvement National Kurde” [Nakşebendî Şeyhlerinin Kürt Ulusal Hareketindeki Rolü], (Nakshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.
- Boran, Ali, “Şam Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Tekke ve Türbesi”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 53-67), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Bruinessen, Martin van, “The Qâdiriyya and the Lineages of Qâdirî Shaykhs Among the Kurds” [Kâdirîlik ve Kürtler Arasında Kâdirî Silsileleri], *Journal of the History of Sufism*, Volume: 1-2, İstanbul 2000, ss. 131-149.
-*Ağa, Şeyh, Devlet* (Çev.: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
-*Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev.: Komisyon), İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- “The Naqshbandi Order in 17th Century Kurdistan” [17. Asırda Kürdistan'ın Merkezinde Nakşibendî Tarîkatı], (Nakshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Buehler, Arthur, “Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm ‘Alî” [Mevlânâ Hâlid ve Şah Gulam Ali], *Journal of The History of Sufism*, volume: 5, 2007.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Buhârî, Selah b. Mübarek, *Enîsü't-tâlibîn ve 'Uddetü's-sâlikîn*, (haz. Halil İbrahim Sarioğlu), İntişârât-ı Keyhân, Tahran 1371.

- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.
- Buva, Tûmas, *Târîhu'l-Ekrâd*, (Çev.: Muhammed Teysîr Mirhan), Dâru'l-fîkr, Dimaşk 2001.
- Caf, Hasan, *Tarîkat der Meyân-ı Kurdhâ*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1336.
- Câf, Kerim Bek b. Fettah Bek, *Te'rîh-i Câf*, (Haz. Hasan Câf), Bağdat 1995.
- Campanile, R.P. Guiseppe, *Kürdistan Tarihi*, (Çev.: Heval Bucak), Avesta yayınları, İstanbul 2009.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns*, (Çev.: Lâmi'i Çelebî), İstanbul 1289.
- Candan, Abdülcelil, *Ulema'nın Gücü*, Bilge Adam Yayınları, Van 2004.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1997.
- Cehajic, Dzamal, "Socio-Political Aspects of the Naqshbandi Dervish Order in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia Generally" [Nakşbendî Dervişliğinin Bosna-Hersek ve Yugoslavyadaki Sosya-politik Vecheleri], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Chittick, William C., *Varolmanın Boyutları*, (Çev.: Turan Koç), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Cevdet Paşa Tarihi Seçmeler I-II, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, (Haz. A. Abdülğaffar Attar), Dâru'l-kitabi'l-Arabî, Mısır t.s.
- Chodkiewicz, Cyrille, *Le Shaykh Khâlid (1780-1827) Et La Tariqa Naqshbandiyya En Syrie*, (Basılmamış Master Tezi), Paris 1980.
- Commins, David Dean, *el-İslâhu'l-İslâmî*, (Çev.: Mecîd er-Râdî), Dâru'l-Medâ, Dimaşk 1999.
-, *ed-Da'vetü'l-Vehhâbiyye ve'l-Memleketi'l-Arabîyyeti's-Su'ûdiyye*, (Çev. Abdullah İbrahim el-Asker), Cedâvil li'n-neşri ve't-tavzî', Beyrut 2012.
- Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1988.
- Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996.
- Çapçioğlu, İhsan, Şahin, M. Cem, Erdoğan, Nuran, "MaxWeber Sosyolojisinde Karizmatik Otorite ve Dini Liderlik", *TSA*, 2010, sayı: 2.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (Çev.: Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul 1983.

- Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- Çelik, İsa, “Kâdiriyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkükî”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2008.
- Çokreşî, İbrahim, *Kitâbu'l-İşârât*, (Yazma nüsha fotokopisi).
- Dağıstanî, Ömer Ziyâüddin, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, (Çev.: İrfan Gündüz, Yakup Çiçek), Seha Neşriyat, İstanbul ts.
- Damrel, David W., “The Spresd of Naqshbandi Political Thought in the İslamic World” [Nakşbandî Siyasî Düşüncesinin İslâm Dünyasında Yayılması], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- de Jong, Frederick, “The Naqshbandiyya in Egypt and Syria. Aspects of its History, and Observations Concerning its Present-Day Condition”, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Demirci, Mehmet, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA*, Cilt: XV İstanbul 1997.
- Demirli, Ekrem, “Vahdet-i Vücûd”, *DİA*, Cilt: XXXXII, İstanbul.
- Derin, Süleyman, *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Dernîka, Muhammed Ahmed, *et-Tarîkatü'n-Nakşbendiyye ve a'lâmuha*, Cerrûs Bars, y.y., t.s.
- ed-Dihlevî, Abdülaziz, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-isnâ 'aşeriyye*, (Çev.: Gulam Muhammed el-Eslemî, özet. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî), Işık Kitabevi, İstanbul 1979.
- Dihlevî Abdullah, *Makâmât-ı Mazhariyye*, (Çev.: Muhammed Arif Karakaya), Basılmamış eser, Van 2001.
-*İzâhu't-tarîka*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi H. Hayri-H. Abdullah Bölümü, Nu: 56, vr. 66a-86a.
- ed-Dimaşkî, Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İz, *Şerhu'l-'akîdeti't-Tahaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1990.
- Dûskî, Muhammed Emin, *Levâmi'u's-ş-şehab fî şerhi dîvân-ı Şemsiddini'l-Ahlâtiyyi'l-kutub*, Sipîrez Yayınları, Erbil 2007.
- Ebî Hazzâm, Enver Fuâd, *Mu'cemu'l-mustalahâti's-sûfiyye*, (Haz. George M. Abdul-Massih), Mektebetu Lübnan, Lübnan 1993.
- Ebû Bekir, Ahmed Osman, *el-Âsâru'l-kâmile*, (Haz. Âzâd Ubeyd Sâlih), Bingeyi Jîn, Süleymaniye 2010.

- Ebu'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed, *Şerhu Akideti't-Tahâviyye*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1990.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFAV. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- el-Erbîlî, Muhammed Emin el-Kürdî, *Tenvîru'l-kulûb fî mu'âmeleti 'allâmi'l-ğuyûb*, y.y., t.s.
- Erdem, Hüsamettin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Ankara 1990.
- Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, (Sad. M.Fuad Başar), Kit-San Matbaacılık, İstanbul 1984.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı (Haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997.
- el-Eserî, Muhammed Behçet, *A'lâmu'l-Irak*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-mevsû'ât, Beyrut 2002.
- Eyice, Semavi, "Beşir Ağa Külliyesi", *DİA*, Cilt: III, İstanbul 1992.
- Farqînî, Zana, *Türkçe-Kürtçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000.
- Fatsa, Mehmet, *Tasavvufta Mekkî Kolu*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Fethullah, Cercîs, *Sevretu's-şeyh Ubeydullah en-Nehrî*, Menşûrâtı Ârâs, Erbil 2010.
- Fethullah, Cercîs, *Sevretu's-şeyh Ubeydullah en-Nehrî*, Menşûrâtı Ârâs, Erbil 2010.
- Fettah, İbrahim, *Nâme Arabiyekean-ı Mevlânâ Hâlid-i Nakşebendî*, Çaphâne-i Ârâs, Erbil 2009.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1991.
- Fındıkî, Seyyid Ali, *Dîvan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 1999.
- Fındley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Fieldhouse, D. K., *Kurds, Arabs and Britons*, I. B. Tauris Ppublishers, London 1957.
- Foley, Sean Ezra, *Shaykh Khâlid and The Naqshbandiyya-Khâlidîyya 1776-2005* (Basılmamış doktora tezi), Georgetown University, Washington 2005.
- Fürüzanfer, Bediüzzaman, *Ehâdîs u Kasas-i Mesnevî*, (Çev.: Hüseyin Davudi), Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1387.

- Frager, Robert, *Kalp, Nefs, Ruh*, (Çev.: İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek Yayınları, İstanbul 2005.
- Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Farnk Cass, London 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut 2008.
- Gazikumûkî, Cemaleddin, *el-Âdâbu'l-marziyye fî't-tarîkati'n-Nakşbendiyye*, San Petersburk 1905.
- Gelenbevî, İsmail, *Risâle fî vahdeti'l-vücûd*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, Nu: 3502.
- Geylânî, Abdulkadir, *el-Ğunye li-tâlibî tarîki'l-Hakk*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.
- *el-Fethu'r-Rabbânî*, (Çev.: Yaman Arıkan), Uyanış Yayınları, İstanbul 1987.
- Gezer, Arif, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin Mektûbât'ının Hadis Açısından Değerlendirilmesi”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 303-316), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Göksoy, İsmail Hakkı, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İsam Yayınları, Ankara 1995.
- “Endonezya'da Tasavvufî Hareketler ve Bazı Özellikleri”, *Tasavvuf*, sayı: 11, 2003, 75-115.
- Göksu, Muhammed, “Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî'nin (1949-1985) Hayatı Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı”, *Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2010.
- Göktaş, Vahit, “Es'ad Efendi (1847/1931) ve Tevhit Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü”, *Tasavvuf* (2008) İbnü'l-Arabî Özel Sayısı.
- Güler, Mustafa, “Bağdat valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri (1779–1802)”, *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu* :(7–9 Kasım 2008), (ss. 688-704), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları , İstanbul 2008.

- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin, *Câmi'ü'l-usûl fî'l-evliyâi ve envâ'ihim ve evsâfihim ve usûli kulli tarîkin ve muhimâtî'l-murîdi ve şurûti's-şeyhi ve kelimâtî's-sûfiyyeti ve ıstılâhihim ve envâ'i't-tasavvufi ve makâmâtihim*, Mısır 1319.
- Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009.
- Gündoğdu, Cengiz, *Hacı Bektaş-ı Velî, Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Yeni Bir Yaklaşım*, Aktif Yayınları Ankara 2007.
- “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebeti Açısından Sivâsiler-Kadı-zâdeliler Mücadelesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998.
- Gündüz, Ahmet, “Şehrizor”, *DİA*, Cilt: XXXVIII, İstanbul 2010.
- Gündüz, İrfan, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı- Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
- *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, yy., t.s.
- “Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin”, *DİA*, İstanbul 1996.
- Ğâzî, Mahmûd Ahmed, *Târîhu'l-hareketi'l-Müceddidiyye, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye*, Lübnan 2009.
- Ğefûr, Abdulla, “Aşîret-i Surçî lêkolîneveyekî le etno-cografya”, *Akademi*, Hevler, sayı: 12, 2009.
- Hâce Muhammed Lütfî, *Hülâsatü'l-Hakâyık*, Avlarlı Efe Hazretleri İlim ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2013.
- Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri*, Doz Yayınları, İstanbul 2001.
- Hakîm, Helkevt, “Eb'âdu zuhûri't-tarîkatî'n-Nakşbendiyye fî Kurdistan fî evâilî'l-karnî't-tâsi'a 'aşere”, *Mecelletu Dirâsâtî'l-Kurdiyye*, Paris 1984, ss. 55-68.
- “Le Conflit Qâdiriyya-Naqshbandiyya dans le Milieu Kurde au Debut du XIX. Siecle” [19. Asırdan itibaren Kürtler Arasında Kadiriyye-Nakşbendiyye Çekişmesi], *Journal of the History of Sufism*, Volume: 1-2, İstanbul 2000.
- “Mawlana Khâlid et Les Pouvoirs”, (Nakşbandis içinde), İstanbul 1990.
- Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul 2008.

- Halîkî, Hüseyin, “Te’sîr-i Terîqethâ yâ Nizamhâ-yı İrfânî Ber Menâtık-i Kurd-nuşîn”, *Mecmu’a-yı Suhanrânîhâ-i Haftumîn Kongre-i Tahkîkât-ı İranî*, İntişârât-ı Danişgâh-ı Milli, Tahran 1355.
- Hamzehe’ee, M. Rea, , *Yaresan (Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Sosyolojik, Tarihsel ve Dinî-Tarihsel Bir İnceleme*, (Çev.: Ergin Opengin), Avesta Yayınları, İstanbul 2008.
- Hansen, George P., *Max Weber, Charisma, and the Disenchantment of the World*, Philadelphia, PA: Xlibris 2001.
- el-Hâlidî, Süleyman, *Mecmû‘atü’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendiyye*, Kırımlı Abdullah Efendi Matbaası, İstanbul 1305.
- el-Hanefî, Abdülğanî, *Menâkibu’d-Dihlevî*, (Çev.: Muhammed Arif Karakaya), Basılmamış eser, Van 2004.
- el-Hânî, Muhammed b. Abdilah, *el-Behçetü’s-seniyye fî âdâbi’t-tarîkati’-‘aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendiyye*, Ahmed Halebî Matbaası, 1303.
- Hânî, Muhammed b. Abdullah, *el-Behçetü’s-seniyye Nakşbendî Âdâbı*, (Çev.: Siraceddin Önlüer), Semerkand Yayınları, İstanbul 2011.
- el-Hânî, Abdülmecid b. Muhammed, *el-Hadâiku’l-verdiyye fî Hakâiki Ecillâi’n-Nakşbendiyye*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
- Harîrîzâde, M. Kemaleddin, *Tibyânü vesâili’l-hakâyık fî beyân-ı selâsili’t-tarâik I-III*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü, Nu: 430-432,
- Harputî, Abdulhamit Hamdî, *es-Samtu’l-abkarî fî şerhi’l-ikdi’l-cevherî*, İstanbul 1305/1887.
- Hattâtzâde Muhammed İhsan, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali es-Sebtî Seyyid Ahmed el-Kürdî*, İstanbul 1342.
- Hasan, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi I-VIII*, (Çev.: Komisyon), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.
- Haydarî, İbrahim Fasîh, *el-Mecdu’t-tâlid fî menâkıbi’s-Şeyh Hâlid*, Matbaatu’l-‘Âmire, İstanbul 1292.
-, *‘Unvânü’l-mecd fî beyâni ahvâli Bağdad ve’l-Basra ve’n-Necd*, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2010.
- *Ahsenü’l-makâl fî şerhi risâleti halki’l-a’mâl*, Bağdat 1387/1967.

- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- Hikmet, Ali Asgar, *Camî Hayatı ve Eserleri* (Çev.: M. Nuri Gencosman), MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- Hilmi, Refik, *Anılar Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, (Çev.: M. Kalman), İstanbul 1995.
- Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-Evliyâ Silsile-i Sâdât-ı Turuk-ı Âliyye*, Osmanlı Yayınevi, 1979.
- Hodgson, M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Hüseyin Bey, *Gülşen-i Râz Şerhi*, (Haz. Cengiz Gündoğdu), Ataç Yayınları, İstanbul 2006.
- Irmak, Sadi, Çağlar, Behçet Kemal, *Cevdet Paşa Tarihi Seçmeler*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972.
- İbn Abidin, *Sellü'l-hüsâmi'l-hindî li nusreti Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşebendî*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
-, *Manevi Kişiler ve Halleri*, (Çev.: Yusuf Ertuğrul), Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
-, *İcâbetü'l-ğavs bi beyân-ı hâli'n-nükebâ ve'n-nücebâ ve'l-ebdâl ve'l-evtâd ve'l-ğavs*, (Manevi Kişiler ve Halleri'nin içinde), (Çev.: Yusuf Ertuğrul), Ensar Yayıncılık, Konya 2008.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, (Şerh. Abdürrezzâk el-Kâşânî), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, Kahire 2003.
- İbn Haldûn, Abdürrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1988.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, Dâru'l-me'ârif, Mısır ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünenu İbn Mâce*, (Kütüb-i sitte içinde 17. cild), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- İbn Mulakkin, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1986.

- İcâzetnâme-i Mevlânâ Hâlid*, Süleymaniye Kütüphanesi H.Hayri-H.Abdullah Bölümü Nu: 56.
- İlhan, Mehdi, “XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 4, 1993, ss. 161-170.
- İsa, Ali Necm, “el-Cuhûdu’l-‘ilmiyye li’n-Nakşibendiyye fî Şimali’l-Irak”[Kuzey Irak’ta Nakşibendîlerin İlmî Çalışmaları], (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler* (ss. 505-515), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed Rağıb, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986.
- el-İstanbulî, Yahya Âgâh b. Salih, *Tarîkat Kıyafetlerinde Sembolizm*, (Sad. Ülker Aytekin), İstanbul 2002.
- İz, Mahir, *Tasavvuf*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Kitabevi, İstanbul 2012.
- İzgi, Cevat, “Necmeddin el-Ğazzî”, *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul 2006.
- de Jong, Frederick, “The Naqshbandiyya in Egypt and Syria. Aspects of its History, and Observations Concerning its Present-Day Condition” [Mısır ve Suriye’de Nakşbandîlik], (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Kafılı, Kadircan, *Kuzey Kafkasya*, (Haz. Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Kam, Ferid, *Vahdet-i Vücûd ve Panteizm(İbn-i Arabî’de Varlık Düşüncesi)*, İstanbul 1992.
- Kara, İsmail, *Gümüşhanevî Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize’deki Tekkesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.
- Kara, Mustafa, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, Dergâh yayınları, İstanbul 2010.
-*Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2012.
- “Tekke”, *DİA*, Cilt: XXXX, İstanbul 2011.
- Karadâğî, Ata, *Süleymanî Zemîney Peresendin ve Milmilaneyi Tesevvuf*, Süleymaniye 2003.
- Karadâğî, Muhammed Ali, “Şeyh Abdullah Hırpânî min hilâli mahtûtâtı mektebetihi”, *Mecelletü’l-mecma’i’l-‘ilmiyyi’l-Kürdî*, 2(2), Matbaatü’l-mecma’i’l-‘ilmiyyi’l-Kürdî, Bağdat 1974.

-*Difa'ek le Handin le Hücrekân-i Kurdistande*, Tişk yayınları, Süleymaniye 2009.
- “Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn fî hidmeti's-sekâfeti'l-islamiyye min hilâli bekâyâ mektebetihim”, *Hezarmird*, sayı: 24, 2004.
- *er-Resâilü'l-muğniye liküllü muhtâc*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
-*İhyâu t'ar'ihî'l-'ulemâi'l-Ekrad min hilâli mahtûtâtihim*, Matbaatu's-Sâlimî, Bağdat 1999.
- *Hüviyyetu Kerkûk*, Menşûrâtu Ârâs, Erbil 2004.
- Karakaş, Mahmut, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara ts.
-, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 2012.
- Karakaya, Muhammed Arif, *Divana Mevlânâ Hâlid*, (Basılmamış eser), Van 1994.
- Karasoy, H. Alpay, “Max Weber’de Bilim, Bilim Adamı ve Siyasal Liderlik Konusu”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (18), 2009, ss. 487-506.
- Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- el-Kâsım, Mahmud Abdürraûf, *el-Keşfu an hakîkatî's-sûfiyye*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Amman 1413.
- el-Kâşifi, Hüseyin b. Ali, *Reşehâtu aynî'l-hayât fî menâkibi meşâyihî't-tarîkatî'n-Nakşbendiyye ve âdâbihimi'n-nebeviyye ve esrârihimi'r-Rabbâniyye*, (Muhammed Murad b. Abdillâh el-Kazanî'nin Zeyli ile beraber), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1971.
- el-Kayserî, Dâvûd, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi*, (Çev.: Mehmet Bayrakdar), M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 2012.
- Kavak, Abdulcebbar, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî*, Ensar Yayınları, Konya 2009.
-, “Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 28, (2011/2), ss. 137-157.
- “Hâlidîyye Medreselerinin Anadolu'daki İlmî ve Kültürel Hayata Katkıları”, (Ed. İsmail Narin), *Uluslar arası İlahiyat ve İslâmî İlimler Kavşağında Medreseler Sempozyumu*: 29 Haziran-1 Temmuz 2012-Bingöl: Bildiriler I-II, (ss. 267-287), Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013.

- Kavuncu, Mustafa, *Seyid Ahmed Arvasî*, Burak Yayınevi, İstanbul ts.
- el-Kâzânî, Muhammed Murad b. Abdillâh, *Nefâisü's-sânihât fî tezyîli'l-bâkiyâtî's-sâlihât*, (Reşehat'ın zeyli), Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 2008.
- el-Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 2001.
- Kemper, Michael, “The North Caucasian Khâlidiyya and ‘Muridism’: Historiographical Problems” [Kuzey Kafkasya’da Hâlidîlik ve Müridizm: Tarihî Problemler], *Journal of the History of Sufism*, 5(2007).
- Kerîm, Hüseyin Hasan, *İcâzâtu Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşebendî*, Matbaatu Ârâs, Erbil 2009.
- Kertekî, Abdullah Molla Said Molla Veysi, *Cuhûdu's-şeyh Abdilkerîm el-Müderriş el-fikhiyye*, Erbil 2002.
- el-Kezneyî, Muhammed Ahmed Mustafa, *eş-Şeyh Nuruddin Birîfkanî*, Metâbi'u's-sicilli'l-Arab, Kahire 1983.
- Kılıç, Rüya, “Osmanlı Devleti’nde Yönetim-Nakşebendî İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 17, 2006, ss. 103-119.
- Kirman, Mehmed Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991.
- Koçkuzu, Osman, *Paşadairesi*, Damla Ofset, Konya 2004.
- Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li's-şeyh Maruf el-Berzencî el-Kürdî*, (Tah. Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadâğî, Mahmûd Ahmed Muhammed, Muhammed Ömer Karadâğî), Matbaatu'l-‘ânî, Bağdat 1984.
- Komisyon, *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- Komisyon, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şûle Yayınları, İstanbul 1996.
- Korkusuz, M. Şefik, *Tezkire-i Meşâyih-i Amid (Diyarbakir Velileri)*, İstanbul 1997.
- *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010.
- Köroğlu, Burhan, “Muhammed b. Mahmud eş-Şehrezûrî”, *DİA*, Cilt: XXXVIII, İstanbul 2010.

- Kufralı, Kasım, *Nakşebendîliğin Kuruluş ve Yayılışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Türkiye Enstitüsü Kütüphanesi, Nu: 337.
- el-Kûğî, Ahmed Hilmî, *Dîvânâ Câmi'*, İhsan Yayınları, Diyarbakır 2004.
- Kuku, Süleyman, *Abdullah Dihlevî ve Eserleri*, Damra Yayınları, İstanbul t.s.
-*Ziyâeddin Mevlânâ Hâlid*, Damra Yayınları, İstanbul 2008.
- Kurdo, Qanate, *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1992.
- Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1990.
- Kutlu, Hüseyin, *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kühhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn Terâcumu musannifi'l-kütubi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâit-turâsi'l-Arabî, Beyrut t.s.
- Kraus, Werner, "Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khâlidîyya Into İndonesia" [Nakşebendî-Hâlidîliğin Endonezya'ya Girişi Hakkında Birkaç Söz], (Naqshbansis içinde), İstanbul 1990.
- Leeuwen, Richard Van, *Bir Osmanlı Şehri: Şam*, (Çev.: H. Ebru Aksoy), Küre Yayınları, İstanbul 2012.
- Lovat, François Xavier, *Kurdistan Land of God*, Chelsea Wharf, London.
- Lütfî, Hâce Muhammed, *Hülâsatü'l-Hakâyık*, Alvarlı Efe Hazretleri İlim ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2013.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.s.
- Malik, Fateh Mohammad, "Naqshbandiyya and İdeology of Muslim Nationalism" [Nakşebendîlik ve Müslüman Milliyetçiliği İdeolojisi], (Naqshbandis içinde) İstanbul 1990.
- Mamosta Câfer, *Şare Silemanî*, Bingey jîn, Süleymaniye 2006.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Mehammedcelil, Mehmed, Fariz Xelilli, *Mövlana İsmayil Siraceddin Şirvanî Hayatı, Faaliyeti ve Ardılları*, Adiloğlu Neşriyat, Bakı 2003.

- el-Mekkî, Ebû Talib, *Kûtü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb ve Vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmî't-tevhîd*, el-Matbaatu'l-Meymeniyye, Mısır 1306 (Dâru Sadır tarafından yapılan baskı).
- Mela Eyyub, *Pêdâçûnevek le Mêjûda Barzân*, Dâru Sipîrez, Duhok 2007.
- Memiş, Abdurrahman, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, Kitabevi, İstanbul 2000.
- Monteil, Vincent, *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.
- Muhammed, Kemal Reûf, *Geran bo rastî*, Çaphane-i Şivan, Süleymaniye 2011.
- *Akîdeyê Îmân-Akîdeyê Kurdî-Lubbe'l-Akaid*, Veşanhâne-i Ârâs, Hevler 2004.
- Mihindoht Mu'temedî, *Mevlana Halid Nakşebendi ve Pirevânî Tarikat-ı O*, Pajenk 1368.
- Muti', Abaza, Muhammed, Nizar, *'Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ*, Dâru'l-fikri'l-mu'âsır, Beyrut 1991.
- Muhammed, Abdurrezzak Abdurrahman, *Serbürdeki Havraman Serdâneki Tavîle*, Çaphane-i Maharet, Tahran 2005.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
-“Bingöllü Bir Hâlidî Şeyhi: Şeyh Ahmed Çapakçûrî”, *Bingöl Sempozyumu*, 2006, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2006.
- Mustafa Fevzi Efendi, *Mirâtü's-şuhûd*, (Sad. Fatih Yıldız), Ensar Yayıncılık, Konya 2012.
- Müderriş, Abdülkerim, *'Ulemâunâ fî hidmeti'l-ilmi ve'd-dîn*, Dâru'l-Hürriyye, Bağdat 1983.
-, *Yâd-ı Merdân*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2011.
-, *Binemaleyi Zanyaran*, Ânâ Yayınevi, Tahran 1389.
- Müftî, Muhsin, *Gevher-i Hakikat*, Çaphane-i Zankoyi Selahaddin, Hevler 2001.
- Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim*, (Kütüb-i sitte içerisinde 4. cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, “Sûfilikte Şiirden Hikâyeye” *Tasavvufî Makaleler*, (Çev.: Sadık Kılıç), İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

- En-Nebhânî, *Câmi' u kerâmâtî 'l-evliyâ*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2003.
-, *Saadetü 'd-dâreyn fi 's-salâti alâ Seyyidi 'l-Kevneyn*, Beyrut 1316.
- en-Necdî, Osman b. Sind el-Vâilî, *Asfa 'l-mevârid min silsâli ahvâli 'l-imam Hâlid*, el-Matbaatü'l-‘ilmiyye, Mısır 1310.
- Nehrî, Ubeydullah, *Tuhfetü 'l-Ahbâb* (Haz. Seyyid İslam Duâgu), İntişârâtı Hüseyinî, Urumiye 1978.
- en-Nemerî, Ebû Ömer Yûsuf ibn Abdil-Berr, *Câmi' beyânî 'l- 'ilm*, Mısır t.s.
- Nevvâr, Abdülaziz Süleyman, *Davud Paşa Valî Bağdad*, Dâru'l-kâtibi'l-Arabî, Kahire 1968.
-, *Târîhu 'l-Iraki 'l-hadis*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Kahire 1968.
- Nicholson, Reynold, “Sûfiler”, *Tasavvufun Menşei Problemi*, (Çev.: Abdullah Kartal), İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Nigarî, Hamza, *Dîvân*, (Haz. Azmi Bilgin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.
- Nikitin, Basili, *el-Kurd*, (Çev.: Nuri Talabani), Mektebetu Fikr ve't-Tev'îye, Süleymaniye 2006.
- en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim, *el-Müstedrek*, Dâru'l-ma'rife, ts.
- Nursî, Said, *Şualar*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2011.
-, *Mesnevî-i Nûriye*, (Çev.: Abdülmecid Nursî), Sözler Yayınevi, İstanbul 1977.
- Oğuz, Yahya, *Kasr-ı Ârifân'dan İstanbul'a Mihverdeki Mürşîd-i Kâmillar*, Seher Ofset, İstanbul 1997.
- Okudan, Rıfat, “18. Yüzyıl Osmanlı Kelamcısı ve Mantıkçısı İsmâil Gelenbevî'nin Varlık Nazariyesi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), sayı: 23, 2009.
- Olca, Osman Fevzi, *Amasya Ünlüleri*, (Çev.: Turan Börekçi), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2002.
- Onur, Hüdavendigar, *Asrın Yesevîsi Seyyid Ahmed Arvasî*, Biyografinet Yayınları, İstanbul 1999.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Özcan, Abdülkadir, “Halet Efendi”, *DİA*, Cilt: XV, İstanbul 1997.
- Özdamar, Mustafa, *Dersaâdet Dergâhları*, Kırkkandil Yayınevi, İstanbul 2007.

- Özsaray, Mustafa, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya Savaş ve Sürgün*, Kafkas Vakfı Yayınları, y.y., 2011.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
- Özyılmaz, Ömer, “Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış”, *U.Ü.İ.F. Dergisi*, V(5), 1993.
- Paganı, Samuela, Renewal Before Reformism. “‘Abd al-Ghanî al-Nâbulûsî’s Reading of Ahmad Sirhindî’s Ideas on Tajdid” [Yenilik Öncesi Tekerrür. Abdülğani Nablûsî’nin Ahmed Sirhindî’nin Tecdidle İlgili Görüşlerine Getirdiği Yorumlar], *Journal of the History of Sufism*, (2007).
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Peçevî, İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Özkan Matbaacılık, Ankara 1999.
- Pervarî, Şeyh Müşerref, *Dîvan*, (Yayımlanmamış Yazma Nüsha).
- Popovic, Alexandre, “Quelques Remarques Sur les Naqshbandis dans le Sud-est Europeen (Periode Post-Ottomane)”, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- Raûf, İmâd Abdüsselam, *el-Mu’cemu’t-târihî li İmâreti Behdînân*, Matbaatu Hacı Haşim, Erbil 2011.
- Rich, Clodyos Ceymis, *Rihletu Claidius Rich fî l-Irak*, (Çev.: Bahauddin Nûrî), ed-Dâru’l-Arabiyya li’l-mevsû’ât, Beyrut 1429.
- Rûhânî, Baba Merdoh, *Târîh-i Meşâhir-i Kurd*, İntişârât-ı Surûş, Tahran 1382.
- Sahib, Muhammed Es’ad, *Buğyetü’l-vâcid fî mektûbâtı hadreti Mevlânâ Hâlid*, Matbaatu’t-terakkî, Dimaşk 1334.
-*Nûru’l-hidâye ve’l-irfân fî sirri’r-râbitati ve’t-teveccühi ve hatmi’l-hâcegân*, el-Matbaatu’l-‘İlmiyye, Kahire 1311.
-*el-Fuyûzâtu’l-Hâlidîyye ve’l-menâkıbu’s-sahibiyye*, el-Matbaatu’l-‘İlmiyye, Kahire 1311, s. 91 (Nûru’l-hidâye ve’l-‘irfân’ın kenarında).
- Salih, Âzâd Ubeyd, *el-Âsâru’l-kâmile*, Bingey jîn, Süleymaniye 2009.
- Samîc, Jasna, “Les Naqshbandî de Bosnie (Plus Particulièrement Ceux de Vısoko) et Leurs Relations Avec D’autres Ordres Soufis”, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.

- Sâmî, Şemseddin, *Kâmûsu'l- a'lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul ts. I-VI.
Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- Sarıkaya, Yaşar, *Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi Ebû Said el-Hâdimî*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Schimmel, Annemarrie, *Tasavvuf'un Boyutları*, (Çev.: Ender Gürol), Adam Yayıncılık, 1982.
- Sebânû, Ahmed Ğassan, *Abdulkadir el-Geylânî heyâtuhu, nesebuhu, muellefâtuhu*, Dâru'l-yenâbî', Dimaşk 2009.
- es-Selefî, ed-Duskî, *İkdu'l-Cumân fî terâcimi'l- 'ulemâi ve'l-udebâi'l-Kurd ve'l-mensûbîne ilâ Muduni ve Kurâ'l-Kurdistan I-III*, Dâru'l-asâle ve't-turâs, B.A.E 2008.
- Selvi, Dilaver, *Râbita*, Hoşgörû Yayınları, İstanbul 2012.
- Serkis, Ya'kûb, *Mebâhis Irakiyye*, Şirketu't-ticâre ve't-tibâ'atî'l-mahdûde, Bağdat 1948.
- Sevgili, Abid, *Şeyh Mahmud ez-Zokaydî ve ed-Da' ve'd-DevâAdlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2011.
- es-Seyyid Câsim, Azîz, *Mutasavvifetu Bağdad*, el-Merkezu's-sakafîyyu'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Shakely, Farhad, "The Nakshbandi Sheiks of Havraman and the Heritage of Khâlidiyya-Muceddidiyya in Kurdistan" [Havraman Nakşbendî Şeyhleri ve Kürdistan'da Müceddidî-Hâlidî Mirası], *Naqshbandis in Western and Central Asia* (ed. Elisabeth Özdalga), Swedish Research Institute in İstanbul 1999.
- Sirhindî, Ahmed b. Abdilahad, *el-Mektûbâtu'r-Rabbâniyye*, (Der. Yar Muhammed el-Cedîd el-Bedahşî et-Tâlekânî), Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye, Beyrut 2004.
- es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *Câmi'u'l-ehâdis*, Dâru'l-Fikr, Beyrut t.s.
- Süleyman Faik Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 9577 fotokopisi İsam Yzm T810.
- Süveyrikî, Muhammed Ali, *Mu'cemu a'lâmi'l-Kurd*, Bingeyi Jîn Yayınları, Süleymaniye 2006.
- es-Süveydî, Muhammed Emîn, *Def'u'z-zelûm ani'l-vukû'i fî ırz-i hâza'l-mazlûm*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü Nu: 1404, vr. 7a.

- Syed Muhammed Noquib el-Attas, “Endonezya Tarihi”, *DİA*, Cilt: XI, İstanbul 1996.
- Şa’ban, Zekiyüddin, *Usûlu’l-fikhi’l-İslamî*, Matbaatu dâri’t-te’lîf, Mısır 1963.
- eş-Şa’rânî, Abdülvehhab Ahmed b. Ali, *es-Sûfiyyetu ve’s-siyâse*, (Haz. Muhammed Abdülkadir Nassâr), Dâretü’l-Kerz, Kahire 2011.
- eş-Şattî, Muhammed Cemil, eş-Şattî, *A’yânu Dimaşk fi’l-karni’s-sâlise ‘aşere ve nisfi’l-karni’r-râbi’a ‘aşere*, Dâru’l-beşâir, Dimaşk 1994.
- Eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve’n-nihel*, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, I-III, Beyrut 1990.
- Şeref Efendi, Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Şimşek, Halil İbrahim, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşinemdî-Müceddidî Hareket*, Hititkitap Yayınevi, Çorum 2008.
- Şîrâzî, Sadî, *Gülistan*, (Çev.: Hikmet İlaydın), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991.
- Şîrâzî, Hâfız, Hafız Dîvânı (Çev.: Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yayınları, İstanbul 1968.
- Şükrü, Hasan, *Menâkıb-ı şemsi’ş-şumûs der hakk-ı hazret-i Mevlânâ Hâlidî’l-‘arûs*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1302.
- Tan, Zeki, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin Talebelerinden; Seyyid Taha el-Hakkârî’nin İlmi Kişiliği”, (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler* (ss. 223-248), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- *Farklı Kültürlerin Ebrusu Adilcevaz*, Özgü Yayınları, İstanbul 2013.
- Tanaskovic, Darko, “La situation Actuelle de L’ordre des Naqshbandis au Kosovo et en Macedonia” [Günümüzde Nakşbendî sûflerinin Kosova ve Makedonyadaki Durumu], (*Naqshbandis içinde*), İstanbul 1990.
- Tanman, Baha, “Alaca Minâre Tekkesi”, *DİA*, Cilt: II, İstanbul 1989.
- “Gümüşhanevî Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 1996.
- “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 1999.
- “Tahir Ağa Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 2010.
- “Murad Molla Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 2006.
- Taşköprüzâde, eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fi ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye, Dersaadet, İstanbul ts.

- Taşıyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hâcegân Sultanları*, Hâcegan Yayınları, İstanbul 2003.
- Taylor, Justin S.M., “MaxWeber: Charismaand Insttution at the Origins of Christianity”, *Australianejournal of Theology*, 19.3(December 2012).
- Tek, Abdürrezzak, “Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşiliğin Bursa’daki Tarihi Süreci”, *U.Ü.İ.F.D.*, 16 (1), 2007.
- Tevekkulî, Muhammed Rauf, *Târih-i Tasavvuf der Kurdistan*, İntişârât-ı Tevekkulî, Tahran 1381.
- et-Tayyib, Muhammed, *Fıkhu’t-tasavvuf*, Dâru’t-talî’a, Beyrut 2010.
- et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan el-Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü’l-Evliyâ*, (Tah. Abdülvâris Muhammed Ali), Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut 1999.
- Tosun, Necdet, *Bahaeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.
- “Râbîta”, *DİA*, Cilt: XXXIV, İstanbul 2007.
- “Siddîkiyye”, *DİA*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009.
- “Kâsâniyye”, *DİA*, Cilt: XXV, İstanbul 2001.
- et-Tûsî, Ebu’n-Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma’ fî târihi’t-tasavvufi’l-İslâmî*, Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut 2007.
- Tuygun, Ünal, *Pîr-i Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, ts.
- Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.
- “Latîfe”, *DİA*, Cilt: XXVII, Ankara 2003.
- Türkoğlu, İsmail, Kazan, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, Cilt: XXV, Ankara 2002
- Ubeyd Salih, Âzâd, *el-Âsâru’l-kâmile*, Bingeyi jîn, Süleymaniye 2009.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999.
-, Keşf, *DİA*, Cilt: XXV, Ankara 2002.
- Uslu, Hüseyin, *Başlangıçtan Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1985.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
-, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
-, *Mekke-i Mükerrreme Emîrleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- el-Vâilî, Abdulcebbar, *Vahdetü’l-vücûdi’l-akliyye*, Dâru’n-nidâl, Beyrut 1994.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, Kitabevi, İstanbul 2011.

- el-Verdî, Ali, *Lemehât İctima'îyye min târîhi'l-Iraki'l-hadîs*, Matbaatu'l-irşâd, Bağdat 1971.
- Verkansı, Fethullah, *el-Âdâb*, el-Mektebetü'l-Haşimiyye, İstanbul 2010.
- Vırmıça, Raif, *Kosova Tekkeleri*, Sûfî Kitap, İstanbul 2010.
- Vicdânî, Sadık, *Tomâr-ı Turuk-ı 'Aliyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Watt, Motgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1981.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev.: Taha Parla), İstanbul 1993.
- Weismann, Itzhak, *The Naqshbandiyya*, Routledge, London 2007.
- Williams, Dana, *MaxWeber: Traditional, Legal-Rational, and Charismatic Authority*, The University of Akron, Akron 2003.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadır, Beyrut 1992.
-*el-Buldân*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 2002.
- Yanyavî, İsmet Garîbullah, *Risâle-i Kudsiyye*, y.y, ts.
- Yaşar, Fatma Tunç, *Çeçenistan*, İ.H.H Yayınları, İstanbul 2006.
- Yavuz, Adil, "Tasavvuru's-sünne inde Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî", (Ed. Erdal Baykan, Mehmet Keskin), *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî Sempozyumu*: 11-13 Haziran 2010-Van: Bildiriler (ss. 317-324), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Nübüvvet", *DİA*, Cilt: XXXIII, İstanbul 2007.
-"Teveşşül", *DİA*, Cilt: XXXXI, İstanbul 2012.
- Yazıcı, Tahsin, "Hâfız-ı Şîrâzî", *DİA*, Cilt: XV, İstanbul 1997.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- *Altın Silsile*, Erkam Yayınları, İstanbul 2007.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Yılmaz, Hülya, *Dünden Bugüne Gümüşhânevî Mektebi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1997.
- Yüce, Abdülhakim, "Cizre'li Şeyh Seydâ ve Tasavvufî Görüşleri", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2010.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

.....Şeyh Sa'deddin Cebâvî ve Sa'dîlik, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

Yüksel, Sadrettin, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Divan-ı ve Şerhi*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

ez-Za'bî, Abdülfettah, *el-Âdâbu'l-marziyye fi't-tarîkati'n-Nakşbendiyyeti'l-Hâlidiyye*, Şam 1305.

Zakin, Murdhay, *Yehûdu Kurdistan*, (Çev.: Suad Muhammed Hıdır), Bingeyi Jîn, Süleymaniye 2011.

Zeki Bek, Muhammed Emin, *Meşâhîrul Kurd ve Kurdistan*, (Çev.: Seyide Kerîmete), Dâru'z-zaman, Dimaşk 2006.

Zengin, Salih Zeki, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

BOA, HAT,1236/1820, Dosya no: 799 Gömlek no: 37049/B.

BOA, HAT, 1231,Dosya no: 763, Gömlek no: 36031/i.

BOA, HAT 1236, Dosya no: 595 Gömlek no: 29209.

BOA, HAT, 1312, Dosya no: 447, Gömlek no: 33520.

BOA, HAT, 1316, Dosya no: 229, Gömlek no: 2200.

BOA, HAT, 1276 Za13, Dosya no: 184, Gömlek no: 35.

BOA, HAT, 1243, Dosya no: 764 Gömlek no: 34812.

BOA, HAT, Dosya no: 770, Gömlek no: 36178-E.

BOA, HAT, 1225/1810, Dosya no: 396 Gömlek no: 20880/F.

BOA, HAT, 1243/1828 Dosya no: 734, Gömlek no: 34812.

BOA, HAT, 1243, Dosya no: 736, Gömlek no: 34943.

BOA, HAT, 1238, Dosya no: 767 Gömlek no: 36137.

BOA, HAT, 1244/1829, Dosya no: 734, Gömlek no: 34832.

BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 3988.

BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-B.

BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-C.

BOA, HAT, Dosya no: 892, Gömlek no: 39387-D.

BOA, HAT, Dosya no: 767, Gömlek no: 36137.

BOA, HAT, Dosya no: 770, Gömlek no: 36178/A.
 BOA, HAT, Dosya no: 592, Gömlek no: 39387-D.
 BOA, Y..PRK.BŞK., Dosya no: 19, Gömlek no: 25.
 BOA, Y..PRK.UM, Dosya No: 22, Gömlek No: 111.
 B.O.A., A.} MKT.MHM., Dosya no: 45, Gömlek no: 86.
 BOA, A.}MKT. NZD, Dosya No: 292, Gömlek No: 97.
 BOA, A.}MKT. NZD, Dosya No: 367, Gömlek No: 18.
 BOA,DH. MTV, Dosya No: 31, Gömlek No:13.
 BOA, DH.TMIK.M, 1317, Dosya no: 83, Gömlek no: 27.
 BOA, MVL, 1279 , Dosya no: 408 Gömlek no: 15.
 BOA, Y...PRK.A, 1298, Dosya no: 3, Gömlek no: 4.
 BOA, Y..PRK.ASK, 1299, Dosya no: 14, Gömlek no: 38
 BOA, Y..PRK.ASK, 1300, Dosya no: 18, Gömlek no: 39.
 BOA, Y..PRK.BŞK, 1299, Dosya no: 6, Gömlek no: 52
 BOA, Y...PRK.MYD. 1298, Dosya no: 1, Gömlek no: 85.
 BOA, Y...PRK.UM. 1298, Dosya no: 4, Gömlek no: 81.
 BOA, DH.İD..1332/1914, Dosya no: 184, Gömlek no: 8.
 BOA, DH.KMS, 1335, Dosya no: 43, Gömlek no: 32.
 BOA, İ.D.H, 1258 C15, Dosya no: 63 Gömlek no: 3127.
 BOA, İ.DUİT, 1335, Dosya no: 61, Gömlek no: 33.
 BOA, DH.MKT. 1316, Dosya no: 2200, Gömlek no: 84.
 BOA, DH.MKT,Dosya no: 1378, Gömlek no: 28.
 BOA, DH.MKT. 1312, Dosya no: 306, Gömlek no: 7.

Aile arşivleri

Irak'ın Süleymaniye şehrinde yaşayan Şeyh Burhan b. Mecid el-Karadâğî'nin aile arşivi.

Şanlıurfa şehrinde yaşayan Dr. Burhan Vural'ın aile arşivi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdulcebbar KAVAK
Doğum Yeri ve Tarihi	Van/1970
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	A.Ü. İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku B.D.
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, Farsça
Bilimsel Faaliyetleri	Kitap: “Divan-ı Mevlana Halid-i Bağdadî” adlı eserin terceme, tahkik, ve şerhi. 2009 yılında Ensar Yayıncılıkta neşredilmiştir. Makale: “Şeyh Ma’rûf el-Berzencî ve Süleymaniye ve Çevresinde Kadirî Tarîkatı’nın Yayılmasındaki Rolü” 2011 Tasavvuf Dergisinde yayınlanmıştır. Katıldığı Uluslar arası Sempozyumlar: 1. “Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî’nin Divanı” Uluslar arası Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî Sempozyumu, Van 2010. 2. “Hâlidî Medreselerinin Anadolu’daki ilim ve Kültür Hayatına Katkısı” Uluslar arası İlahiyat-Medrese Kavşağında İslami İlimler Sempozyumu, Bingöl 2012.
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı 1. Mamak İmam Hatip Lisesi 2. Van Merkez İ.H.L. 3. Van MerkezT. Yardımsevenler Derneği Lisesi 4. Van Merkez Mizancı Murat Anadolu İ.H.L. 5. A.İ.Ç.Ü. İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Öğretim Görevlisi halen devam ediyor
İletişim	
E-Posta Adresi	a.c.kavak@hotmail.com
Tarih	20/08/2013